

KEMÉNY GÁBOR
A NYELVTŐL A STÍLUSIG

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 100.

KEMÉNY GÁBOR

A NYELVTŐL A STÍLUSIG

Válogatott tanulmányok, cikkek

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2010

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 100.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Hemingway Alapítvány

Lektorálta:
PÉTER MIHÁLY

ISSN 1419-6603
ISBN 978 963 9902 39 8

© Kemény Gábor, 2010
© TINTA Könyvkiadó, 2010

A kiadásért felelős:
A TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Kovács Gyula

Tartalom

ELŐSZÓ.....	6
HOGYAN (NEM) LETTEM NYELVÉSZ? (ÖNVALLOMÁS A SZAKMÁRÓL ÉS EGYEBEKRŐL).....	8
ANYANYELVÜNK MÚLTJÁBÓL, JELENÉRŐL, JÖVŐJÉRŐL.....	13
Házsártos	14
Vigyorog, mint a fakutya.....	19
Szótévesztésből jelentésváltozás	25
Nekiesik, mint borjú az új kapunak?	29
A közhelyről – közhelyek nélkül.....	35
Címszavakban a sajtónyelvi címadásról.....	43
A magyar sportnyelv ereje és gyöngéi.....	56
Szakszókincs – szaknyelv – tudományos nyelv	61
Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban	66
A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról	75
Igeköté-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás?.....	83
Nyelvi változás és mikrodiakrónia	97
Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése.....	103
A szintetikus és az analitikus kifejezőmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban.....	107
Nyelvleírás – nyelvművelés – stilisztika.....	121
KÉP ÉS KOMMUNIKÁCIÓ	124
STÍLUSFEJLŐDÉSI TENDENCIÁK A XX. SZÁZADI MAGYAR SZÉPIRODALMI NYELVBEN	178
A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében.....	179
Az eltévedt lovas	195
Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról	200
Prózastílus-jellemzés kvantitatív módszerrel	207
A pajzsos ember motívuma Krúdy Gyula prózájában	246

A szakrális és az erotikus viszonya Krúdy prózájában	250
Tárgyasító és allegorizáló metaforaalkotás Cholnoky László kisregényeiben.....	257
'... dudás a fuvolást...'	268
A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál	276
Kemény a menny”	279
Átutazóban a nagyepika felé	280
A nyelvi kép funkciója az újabb magyar elbeszélő prózában.....	287
Képsűrűség mint nemzedéki stílusjegy?.....	293
Ottlik Géza és a nevek.....	298
Stílusmagatartások a hetvenes évek magyar szépprózájában	301
Nyelv és önbecsülés	304
A tanulmányok eredeti lelőhelye	308

Előszó

Ez a kötet egy immár több mint négy évtizedes kutatói tevékenység eredményeinek keresztmetszetét kívánja nyújtani.

Az első részben a szó szorosabb értelmében vett nyelvészeti cikkeimből adok válogatást. Két fiatalkori dolgozat nyelvtörténeti tárgyú, a többi a magyar nyelvhasználat jelenével és a fejlődési tendenciákból kirajzolódó jövőjével foglalkozik. Az egykori Nyelvi divatok és Szaknyelvi divatok című társszerzős kötetekben már megjelent és itt újból közölt írások ismeretterjesztő jellegűek, de tartalmilag ide tartoznak, és ma is vállalni tudom őket.

A harmadik részben újabb stilisztikai tanulmányaimból válogattam, de felvettem ide néhány régebbi munkámat is, hogy a tanulmány sorozat tematikai íve (Nyugat, Ady, Kosztolányi, Krúdy, Cholnoky László, Babits, József Attila, Déry, Ottlik és a jelenkor prózáirói) töretlenebb legyen.

A két fő rész között a Kép és kommunikáció című, a nyomtatott és az elektronikus sajtó nyelvikép-használatát tárgyaló, így egyszerre nyelvészeti és stilisztikai jellegű hosszabb tanulmány teremt kapcsolatot. E tanulmány példaanyaga a harminc évvel ezelőtti médiából való, ennél fogva jó alkalmat kínál az akkori és a mai sajtónyelv összehasonlítására. Tartalmilag természetesen igen nagyok a különbségek, hiszen a politikai, gazdasági, emberi stb. körülmények elég radikálisan megváltoztak azóta. Meglepően sok viszont a hasonlóság, sőt az azonosság a formában, a nyelvi eszközök használatában (címadás, szójáték, metaforák stb.). Ezért tartottam érdemesnek az újraközlésre ezt a tanulmányt – a most adott alcímmel jelezve, hogy benne a rendszerváltás előtti médiáról van szó –, hogy a mai olvasó is megítélhesse, mi az a sajtónyelvben, ami korhoz kötött, és mi az, ami korszaktól és politikától független, mert magából a nyelvből és az adott műfaj sajátosságaiból következik.

A kötet írásait egy szakmai önvallomás (ezt Bolla Kálmán professzor úrnak, a Magyar nyelvész pályaképek sorozat szerkesztőjének felkérésére írtam) és egy Javorniczky Istvánnak, a tíz évvel ezelőtti Magyar Nemzet munkatársának adott interjú foglalja keretbe, némi személyes árnyalatot is csempészve a könyvbe.

A kötetnek két olyan írása van, amely itt jelenik meg első ízben nyomtatásban. Az egyik egy etimológiai dolgozat, amelyet Keszler Borbála tanárnő nyelvtörténeti szemináriumában írtam tizenkilenc éves koromban. (Ezt persze csupán kuriózum gyanánt közlöm, bár ki-ki megítélheti belőle, milyen nyelvtörténész válhatott volna belőlem, ha érdeklődésem nem kanyarodik más irányba.) A másik egy ismertetés Szabolcsi Miklós egyik József Attila-könyvéről. Ez (mármint a recenzió) egy ideig olvasható volt a világhálón, jelenleg azonban már ott sem. Úgy gondoltam, megérdemli, hogy itt nyomtatásban is közöljem. Ha ebben tévedtem volna is, tekintse az olvasó ezt a rövidke cikket a költő és monográfusa iránti tisztelem szerény jelének (Szabolcsi, ha jól sejtem, soha nem olvashatta).

A kötetbe gyűjtött írások szövegén gyakorlatilag semmit sem változtattam, csupán néhány sajtóhibát és megfogalmazásbeli pontatlanságot javítottam ki. A cikkeket nem „korszerűsítettem”, nem egészítettem ki újabb hivatkozásokkal, mivel az volt a szándékom, hogy az itt újraközölt írások akkori nézeteimet és tájékozottságomat (illetőleg tájékoztatlanságomat) tükrözzék, amikor azokat papírra vagy a számítógép képernyőjére vettem. A megírás időpontját – tehát a megírását, nem pedig a megjelenését! – minden cikk végén feltüntettem. A tanulmány eredeti lelőhelyét (ha többször is megjelent, a legutóbbi megjelenés helyét) a kötet végén, a mutató előtt találhatja meg az olvasó.

A cikkek szakirodalmi hivatkozási módját nem egységesítettem, irodalomjegyzéküket nem vontam össze. Némelyik, inkább ismeretterjesztő jellegű cikk nem is tartalmazott hivatkozásokat. A kötet elején levő két nyelvtörténeti tárgyú írásnak meghagytam a ma megszokottól eltérő hivatkozási módját, mert ennek megváltoztatása csorbította volna e cikkek jellegét.

A kötet szerkesztésekor a szöveget néhány helyen jegyzetekkel egészítettem ki. Ezeket csillaggal különböztettem meg a tanulmányok eredeti számozott jegyzeteitől. Az idézetekben levő dőlt és/vagy félkövér kiemelések tőlem valók; ha a kiemelés magának az idézett szerzőnek a kiemelése, ezt külön jelzem.

Befejezésül köszönetemet fejezem ki a könyv megjelenését támogató Nemzeti Kulturális Alapnak és Hemingway Alapítványnak, az engem a kötet összeállítására biztató KISS GÁBORNak, a Tinta Könyvkiadó igazgatójának, végül pedig PÉTER MIHÁLY professzor úrnak, aki készséggel vállalta e kötet lektorálását.

Budapest-Krisztinaváros, 2009. augusztus 29.

A szerző

Hogyan (nem) lettem nyelvész? (Önvallomás a szakmáról és egyebekről)

A lexikon szerint (MTI Ki kicsoda 2006. I, 868) foglalkozásom: „nyelvész”, s ezt annál kevésbé van okom és jogom kétségbe vonni, mivel annak idején én magam töltöttem így ki az adatfelvételi lapot, amikor 1993-ban bekerültem a lexikonba. Fő munkahelyem 35 éve az MTA Nyelvtudományi Intézete, s tudományos fokozataimat is nyelvészetből szereztem meg.

A dolog mégis bonyolultabb ennél, mivel eddigi pályafutásom során főként három olyan dologgal foglalkoztam (és ebben a még hátralevő időben sem várható nagyobb változás), amelyet a szakma nem tekint „igazi” nyelvészetnek: stilisztikával, nyelvműveléssel és szótárkészítéssel. Hogy ezek miért nem számítanak olyan „igazi” nyelvészetnek, mint a fonológia, a szintaxis vagy akár a szociolingvisztika, annak kifejtése nem tartozik ide, s nem is az én dolgom. A lényeg az, hogy bármennyire örömmre szolgál is, ha nyelvésznek tekintenek, lelkem mélyén atyai barátommal és egyik mesteremmel, Kovalovszky Miklóssal tartok, aki ezzel a címmel írta meg válaszát A nyelvészetről – egyes szám, első személyben című kötet szerkesztőinek kérdéseire: „Csak filológus vagyok”.

Hogy ez miért alakult így, annak okai részben szubjektívak (engem az ilyen dolgok érdekelnek), részben objektívak (ezt hívjuk Sorsnak). Most inkább az utóbbiról lesz szó, amikor röviden végigtekintek eddigi tudományos pályám főbb állomásain.

Gyermekkoromtól bölcsésznek készültem (édesapám történész volt, édesanyám a természettudományok és a művészetek iránt érdeklődő, nagy olvasottságú „főállású anya”). Miért, miért nem, a bölcsészség az én szememben már ekkor egyet jelentett a magyarszakossággal. Hogy másik szakom mi legyen, azon szinte az érettségiig nem gondolkodtam. A gimnáziumban latint és oroszot tanultam, de nem vágytam arra, hogy ezeknek a nyelveknek kutatója vagy tanára legyek. Végül a történelmet választottam másik szaknak, de ilyen szakpárosítás abban az évben (1966-ban) nem indult. Emiatt végül is magyarból és oroszból kellett felvételiznem, pontosabban csak az utóbbiból (abból is csak formálisan), mert az OKTV-n magyar irodalomból megszereztem a szerény, de az egyetemi felvételi szempontjából igen értékes 10. helyezést.

Orosz szakos azonban csak igen rövid ideig voltam, mivel annyira megszeppentem a cirill (s különösen az ósláv) betűs tankönyvek, jegyzetek garmadájától, hogy a szakot két hét múlva leadtam, s helyébe a történelmet vettem fel (ezt az tette lehetővé, hogy az előző évben „előfelvétellel” felvett hallgatókból mégiscsak indult egy magyar–történelem szakos csoport). Új csoportomnak tehát mindegyik tagja legalább egy évvel idősebb volt nálam, s akadt közöttük jó néhány olyan is, aki műveltségben, kifejezőképességben, intellektuális magabiztosságban jóval előttem járt. Nagyon sokat köszönhetek nekik, mert nemcsak tanáraimtól tanulhattam, hanem tőlük is. Hárman közülük (Balassa Péter esztéta, Lackó Mihály történész, Várady Géza történész, könyvtáros) már nincsen közöttünk, s a többiekkel (Tábor Ádám költővel, Tatár György és Krokovay Zsolt filozófusokkal) is csak elvétve találkozom. De ma is hálás vagyok mindegyiküknek, mert a velük való összehasonlítás megóvott az önhittségtől, és a csendes versengés is jót tett.

Két év múltán, 1968-ban a történelem szaknak is búcsút mondtam (nem akarván, hogy esetleg apámmal hasonlítgassanak össze), így tanulmányaimat magyar nyelv és irodalom szakos hallgatóként folytattam, majd fejeztem be 1971-ben. Az egyszakosság abban az időben irigylésre méltó, kivételes állapotnak számított a budapesti bölcsészkaron (mai miskolci egyszakos hallgatóim talán másképpen vélekednek erről). Például meg kellett jelölnöm, milyen témakörben óhajtok speciális tanulmányokat folytatni, mire én a XX. századi magyar irodalom történetét választottam. Még külön tanárom is volt Czine Mihály irodalomtörténész személyében.

Egyszóval nyilvánvalóan irodalomtörténésznek készültem, s talán az is lett volna belőlem, ha III. éves koromban közbe nem szól a Sors egy csoporttársam személyében, aki Babits Mihály két világháború közötti költészetét tárgyaló szemináriumi dolgozatomat és magát Babitsot is éles politikai támadásban részesítette (szélsőbaloldali irányból), amire a kor ismert viszonyai között nemigen válaszolhattam, s tanárom sem tudott megvédeni. (Ez nem a „saját” csoportom volt, hanem egy negyedévesekből álló irodalomtörténeti szemináriumi csoport, amelynek III. éves létemre tagja lehettem egy féléven át. Heves bírálóból később sikeres író lett; azóta nem is találkoztunk egymással.)

Az „afférból” azt a következtetést vontam le, hogy ideje valamilyen ideológiailag neutrális, politikamentes területet keresnem, nehogy egész életemben elaknásított terepen kelljen manővereznem, s olyanokkal viaskodnom, akik még Babitsot sem szeretik. Megoldásul a nyelvészet kínálkozott. (Ki sejthette akkor, hogy harmincegynéhány évvel később éppen a nyelvészek között zajlanak majd a legélesebb, leginkább személyeskedő hangnemű polémiák?)

Közben, a IV. év őszi félévében (a korán elhunyt R. Kocsis Rózsa szemináriumában) elkezdtem komolyabban foglalkozni Krúdyval.

Hogyan is kezdődött mindez? Kezdjük a legelején: aránylag későn, tizennyolc éves koromban került kezembe az első Krúdy-regény, véletlenül mindjárt az egyik legnagyobb, legnehezebb műve: az Asszonyságok díja. Bevallom, nem bírtam végigolvasni. Megbűvölt, de riasztott is a szöveg zsúfoltsága, töménysége, az ábrázolt világ nyomasztó volta. Aztán elolvastam Máraitól a Szindbád hazamegy-et, s ez visszavezetett a magyar költői próza forrásához, Krúdyhoz. Következtek a Szindbád-novellák, A vörös postakocsi és a többi (bár a több mint száz kötetre tehető életműnek eddig legfeljebb a felét-kétharmadát tudtam elolvasni). Egyetemi szakdolgozatomat már Krúdy alteregóiról, szimbolikus alakmásairól írtam. Ez első ránézésre irodalomtörténeti munka volt, valójában már inkább stilisztikai.

Az elhatározást, hogy nyelvész leszek, tett követte. Felkerestem Gáldi Lászlót, majd Király Pétert, édesapám jó ismerőseit, korábbi munkatársait (akkoriban mindketten a Nyelvtudományi Intézet vezető kutatói voltak: Gáldi osztályvezetői, Király Péter igazgatóhelyettesi rangban). Gáldi azt ajánlotta, hogy az évtizedes szünetelés után épp akkor újrainduló Nagyszótár munkálataiba kapcsolódjak be mint adatgyűjtő. Ez megghiúsult, mert Gáldi nem kapta meg az ígért akadémiai célhitelt, és a Nagyszótár tovább aludta Csipkerózsika-álmát. (De, mint tudjuk, sorsát senki nem kerülheti el: kerekén harminc esztendő múlva mégiscsak a Nagyszótár munkatársa lettem.) A Nyelvtudományi Intézethez fűződő reményeim végül is abban a formában teljesültek, hogy az intézet kapott egy kétéves gyakornoki státust az Akadémiától, s ezt velem töltötték be, azzal a kikötéssel, hogy közben megírom, beadom és meg is védem egyetemi doktori értekezésemet. Ez meg is történt, így 1973. szeptember 1-jétől a Nyelvtudományi Intézet munkatársa lettem, s az is maradtam mind a mai napig.

A hetvenes évek elején az Intézet békés szigetnek tetszett a „visszaszigorodó” kádárizmus világában. Az igazgató ekkor Tamás Lajos akadémikus, a jeles romanista volt, akivel csupán egyszer találkoztam (!), amikor bemutattak neki mint új gyakornokot. Az már a kezdet kezdetén eldőlt, hogy a mai magyar nyelvi osztályon fogok dolgozni (amelyet már és még nem hívtak nyelvművelő osztálynak). Főnököm a fiatal (39 éves!) Grétsy László volt, aki nem sokkal azelőtt vette át Lőrincze Lajostól az osztály vezetését. Grétsy nagyszerű főnök volt: apránként bevont ugyan az osztály fő tevékenységébe, a nyelvművelő munkába, de egyébként hagyta, hogy azzal foglalkozzam, ami igazán érdekel: a stilisztikával. Az osztály többi tagja is jól felkészült, tekintélyes kutató volt: Lőrincze Lajos, Kovalovszky Miklós, Tompa József, Ladó János, Éder Zoltán és mellettük a nyelvművelő közönségszolgálatot ellátó T. Urbán Ilona és R. Lovas Gizella, valamint az ekkor az intézet tudományos titkári tisztségét is betöltő Szűts László. Valamennyien nagy szeretettel, „Végre egy fiatal!” felkiáltással fogadtak (s jogosan, mert valóban csupán 23 éves voltam). „Mentorom” Kovalovszky Miklós lett, aki tapintatos szeretettel irányítgatott az Adyval, Krúdyval és a stilisztikával kapcsolatos témákban.

Az első fél évben az osztálytól külön kaptam helyet a Szalay utcai nagy minisztériumi épület V. emeleti 60-as szobájában (vagy inkább: termében) Wacha Imre korábbi íróasztalánál, amelyet később megvásároltam 150 forintért, hazavittem és munkaasztalomként használtam több mint húsz évig. Jól éreztem ott magamat, a fal felé fordított nagy íróasztalnál ülve, háttal a szoba többi lakóinak, akik párosával foglaltak helyet egymással szembefordított íróasztaluknál: Bakos Ferenc Elekfi Lászlóval, illetve Hosszú Ferenc P. Balázs Jánossal (Balázs Géza édesapjával). A szomszéd szobában O. Nagy Gábor, Juhász József és Szőke István szerkesztette – olykor harsány szócsaták közepette – a Magyar értelmező kéziszótárt. A következő év nyarán engem is be akartak vonni a munkába (korrektorként), de Grétsy megmentett ettől, arra hivatkozva, hogy a disszertációmon kell dolgoznom. Így csak 26 évvel később lettem lektora (és persze korrektora) ennek a szótárnak, amikor Pusztai Ferencsel a második, bővített kiadáson dolgoztunk. Mert sorsát senki sem... (lásd még: Nagyszótár!).

Az első őszi egy munkanapom nagyjából a következőképpen zajlott le: reggel íróasztalomnál átnéztem az aznapi újságokat, majd beültem a könyvtárba, ahol azt olvashattam, amihez kedvem volt.

Nekem az Általános Nyelvészeti Tanulmányokhoz volt kedvem: végig is olvastam minden olyan cikkét, ami fontosnak látszott (nemcsak a stilisztikaiakat). Fónagy Iván nagy tanulmányait, persze, jegyzeteltem is. Lefordítottam, nyelvgyakorlásul, Pierre Guiraud kis francia stilisztikáját, és anyagot gyűjtöttem egy Krúdy Gyula halmozásairól szóló cikkhez (amelyet soha nem írtam meg). Ezután ebédelni mentünk a minisztérium menzájára, általában négyesben Hosszú Ferivel, későbbi feleségével, Zelliger Erzsivel és Posgay Ildikóval, olykor Szende Tamással. A koszt bizony gyengécske volt (csak nagypénteken adtak rántott szeletet), de ezért kárpótolt a jó társaság, a vidám beszélgetés. Ebéd után egy kávé és egy (darabjával 2 Ft-ért kapható) cigaretta a büfében, majd vissza a saját helyemre, de ekkor már csak szépirodalmat olvastam (Dickens, Hoffmann, Tamási Áront, Kosztolányit, Móriczot) egészen a munkaidő végéig, fél 5-ig. Szerdán pedig nem jártam be, mert akkor volt a kutatónapom (ezt én magam jelöltem ki, főnököm beleegyezésével). Soha nem leszek még egyszer olyan nagy úr, mint tud. ösztöndíjas gyakornok koromban, a „katonaadó” levonása után 1100 forintos havi fizetésemmel!

Derűs hangulatomat csupán az árnyékolta be, hogy doktori értekezést kellett írnom (ez volt a feltétele az intézetben való véglegesitésemnek), s még nem tudtam, hogy miről fogom írni. Abban, hogy a téma Krúdy Gyula stílusa lesz, természetesen biztos voltam, de hogy ezen belül micsoda, abban nem. „Még nem tudom, miről fogom írni a disszertációm” – vallottam be Gáldinak. „Krúdy képalkotása” – rendelkezett Gáldi, s ezzel meg is lett a cím meg a téma. Egy életre?

Az első évek paradicsomi világához elválaszthatatlanul hozzátartozott a Bokor ifjúsági nyelvészklub, amely az Eötvös Klubban (azelőtt és ma újból: Centrál kávéház) tartotta üléseit, minden szerdán este. „Ülés”-t írtam, bár tudományos program nem minden héten volt, sokszor csak üldögéltünk a szerény élvezeti értékű szemelt rizling mellett, és beszélgettünk (nemcsak nyelvészetről, hanem a politikát kivéve úgyszólván mindenről). A házigazda Hosszú Feri és Zelliger Erzsike volt, a társaságot Hajdú Miska derűs pipafüstje vonta bajtársias egységbe. A Bokort olykor felkereste egy-egy idősebb nyelvész is: emlékezetes volt például Pais Dezső és Bárczi Géza látogatása. Az előadásokat meg is jelentettük a Bokor Levelek című sorozatban (stencilezett sokszorosításban). A külalak csúnyácska volt, a tartalom annál értékesebb: Balogh Lajos a nyelvi tény fogalmáról, Radics Kati a határozószók bináris osztályozásáról, Szende Tamás a nyelvi normáról, Szij Enikő a sumer–magyar nyelvrokonítás délibábos kísérleteiről értekezett. Szende Tamás füzetét ma is őrzöm, a többinek csak az emléke maradt meg. Később felbukkantak a társaságban a még nálam is ifjabbak (pl. Gerstner Karcsi), és 1978-ban nekem adták a Bokor (utolsó?) karácsonyfáját. Mert, ezt elfelejtettem mondani, karácsonyt és szilvesztert is tartottunk minden évben. Azután megszülettek a gyermekek, és a résztvevők apránként elmaradoztak. Úgy tudom, 1979-ben szűnt meg a Bokor, és méltó utóda sohasem lett. Most már diskurálhatnánk akármiről, csak nincs hol, és lassacskán nincs is kivel...

Nem folytathatom ilyen részletességgel az emlékezést, mert különben valóságos memoár kerekedik belőle. A lényeg az, hogy a nyelvészek befogadtak maguk közé annak ellenére, hogy már ekkor is azok a dolgok érdekelték igazán, amelyek a nyelvészet határán kívül, valahol a nyelvészet és az irodalomtörténet (és -elmélet) határterületén találhatóak. Ezért kapóra jött a stilisztika, amely ekkor (az 1970-es évek elején) ígéretes korszakát élte, a strukturalizmus jegyében. 1972 februárjában egy olyan, több mint 10 oldalas tervezettel leptem meg kisdoktori disszertációm konzulens professzorát, Szathmári Istvánt, amelynek teljesítésével azóta sem készültem el teljesen (de már elég sok mindent megvalósítottam belőle).

A disszertáció elkészült, az év vége előtt be is nyújtottam, '73 áprilisában a doktori szigorlatot summa cum laude eredménnyel letettem (a vizsgabizottság elnöke maga Bárczi Géza volt!), s azóta viselhetem a dr.-t, vagy inkább csak viselhetném, mert hamar megtanultam, hogy a szakmában nem illik használni (sőt újabban azon kívül sem).

Mint említettem, nyelvművelő munkát is bízott rám Grétsy (elvégre mégiscsak ez volt az osztály fő feladata). Levelekre kellett válaszolnom, amelyekben valamilyen nyelvhelyességi kérdést tettek fel a közönségszolgálatnak vagy később az akkor induló Magyarán szólva rádióműsor szerkesztőjének. Egyik legelső ilyen válaszomból lett első publikációm, egy nyelvművelő cikk a miskolci Déli Hírlapban, 1971. október 13-án. A dolog úgy történt, hogy a címzettnak annyira megtetszett az alapos válasz, hogy a levelet bevitte a Déli Hírlaphoz, s ott azt minden változtatás nélkül meg is jelentették. Ekkor még nem tudhattam, hogy Miskolcnak egyéb jelentősége is lesz életemben.

1974 szeptemberében megjelent a disszertációm a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában (ez volt az első könyvem). Lektorom a kézirat első 60 oldalát (az elméleti bevezetőt) elhagyásra ítélte

ugyan, de ír volt a sebre, hogy – Imre Samu közbenjárására – ez a fejezet is napvilágot (nyomdafestéket) láthatott a Magyar Nyelvben, két részletben. Még ugyanebben az évben a Nyelvőr is közreadta két tanulmányomat, sőt Hajdú Péter (akkori igazgatónk) a Nyelvtudományi Közlemények hasábjait is megnyitotta számomra. Azóta is publikálok, több-kevesebb rendszerességgel, ezekben a folyóiratokban, de soha többé olyan intenzitással, mint akkor, 26 éves koromban.

Nagyjából ekkor kellett belefognom (intézeti „tervmunkaként”) a Hivatalos nyelvünk kézikönyve megírásába. A társszerzők Grétsy László és egy akkor az osztályra került ifjú kolléganő, Bíró Ágnes voltak. Ez a könyv, melynek alapja Török Gábor gyűjtése és a készülő Nyelvművelő kézikönyv kézírata volt, 1976-ban jelent meg, majd átdolgozva, illetve egy bővebb kiadvány részeként még két ízben. Minden sorát, amelyet én írtam bele, az a meggyőződés fűtötte, hogy a hivatali (egyben mozgalmi) zsargon kigúnyolásával, nyelvhelyességi és stilisztikai helyreigazításával egy-egy szöveget verhetek a korhadó kádári rendszer koporsójába. Nem hittem volna ekkor, hogy évek múltán némelyek a kommunizmus szekértolójának, „kommunista nyelvész-basáknak” fogják aposztrofálni a nyelvművelőket. (Persze mindezt, mint érdekelt, nem tudhatom elfogulatlanul megítélni.)

A stilisztika és a nyelvművelés után a harmadik olyan terület, amely nyelvészet is, de mégsem csupán az, a szótárírás, ill. -szerkesztés volt. A Képes diákszótár című, 14 000 szócikkből álló ifjúsági értelmező szótárt két és fél évi munkával róttuk össze, a szerkesztésre alig fél év állt rendelkezésemre (ez meg is látszik rajta). A Nyelvművelő kézisztár, amelyet szintén Grétsy tanár úrral szerkesztettünk, inkább csak címében szótár, mert valójában betűrendes nyelvhelyességi lexikon, valahol a szótár és az enciklopédia határán. Az első igazi kihívás (ez mint divatszó benne van az előző könyvben!) a Magyar értelmező kézisztár átdolgozása volt, amelyben lektorként vettem részt, Pusztai Ferenc főszerkesztő egyik munkatársaként. (Pusztai tanár úrról annyit okvetlenül el kell mondanom, hogy ő írta az első recenziót első könyvemről az ItK-ba, mégpedig minden kérdés és „szervezés” nélkül, csupán azért, mert emlékezett rám mint egykori egyetemi tanítványára.)

Még be sem fejeződött az ÉKsz. átdolgozása, amikor új igazgatónk, Kenesei István unszolására lemondtam nyolc éve tartó „nagyszerű elszigeteltségemről” (1993 vége, a nyelvművelő osztályról való távozásom óta egyik osztálynak sem voltam tagja, hanem önálló stilisztikai projektumomon dolgoztam), és csatlakoztam a szótári osztályhoz, pontosabban a készülő akadémiai nagyszótár munkaközösségéhez. Utólag bevallhatom, hogy nem könnyen szántam rá magam erre az átállásra, de nem bántam meg, mert új munkatársaimban igazi szakmai és baráti közösségre találtam, olyanra, amilyenben addigi három évtizedes nyelvtudományi intézeti munkálkodásom során soha nem lehetett részem. A szótár készítésében a három általános lektor egyikeként veszek részt, Gerstner Károly és Pusztai Ferenc megtisztelő társaságában.

Így jutottam el 35 év alatt a Nagyszótártól a Nagyszótárig (pontosabban: a NSz.-tól a NSzt.-ig). De közben megírtam négy olyan könyvet a nyelvi képről és Krúdy stílusáról, amelyekre majdnem olyan büszke vagyok, mint két remek (jó, okos és szép) gyermekemre: Gáborra és Annára.

Mindent összevéve: nyelvész vagyok-e hát, vagy sem? Ha a stilisztika, a nyelvművelés és a szótárkészítés: nyelvészet, akkor igen, ha nem az, akkor „csak filológus”, mint Kovalovszky mondotta saját magáról. De talán nem is ez a lényeg. Hanem az, hogy egy emberöltőn át olyan munkahelyen dolgozhattam, ahol többnyire jól éreztem magamat (legkevésbé jól abban a hat évben, amikor osztályvezető is voltam), s majdnem mindig olyan témákkal foglalkozhattam, amelyek érdekelték. Köszönet érte volt és jelenlegi főnökeimnek! Végül hadd említsem meg, hogy 1994 februárja óta – Kabdebó Lóránt baráti felszólításának eleget téve – tanítani is próbálok a Miskolci Egyetemen, s ebben is elég sok örömöm van. Itt is megpróbáltam vezetőt faragni belőlem (öt évig voltam tanszékvezető), ugyanolyan sikerrel, mint budapesti munkahelyemen.

Végeredményben, úgy gondolom, szerencsés ember vagyok, mert a magyar nyelvészek családjában nem csupán szívesen látott vendégnek, hanem igazi családtagnak érezhetem magam. (A nyelvművelőkre szórt rágalmakra, melyekből énám is fröccsent némi sár, ügyet sem vetek, legfeljebb azzal reagálok rájuk, hogy jövőre megjelentetek egy kötetet nyelvművelő írásaimból.)*

E sorokat ünnepi és egyben szomorkás hangulatban fejezem be. Alig két hete jelent ugyanis meg A magyar nyelv nagyszótára első két kötete (a Segédletek és az A–azsúroz kötet) a Nyelvtudományi Intézet gondozásában. A terjesztést magára vállaló Kossuth Kiadó szórólapján azt

* A könyv azóta meg is jelent: Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 414.

látom, hogy a sorozat befejezését 2031-re tervezik. Hány éves leszek/lennék is akkor? Nyolcvanhárom! Vajon meddig juthatok el ezzel a derék csapattal a betűrendben? A *nyelvész-ig*? Vagy csak a *filológus-ig*? De büszkeség tölt el, hogy legalább az első szótári kötet „stáblistáján” ott láthatom a nevemet.

S talán még nincs is itt az ideje az összegezésnek! Ha egészségi (betegségi) állapotom lehetővé teszi, talán még megírok néhány olyan könyvet, amelyről nem lesz könnyű eldönteni, nyelvészeti munka-e vagy sem. Annak eldöntését pedig, hogy én magam nyelvész voltam-e, hadd bizzam majdani nekrológírómra, ha lesznek ilyenek egyáltalán (Gáldinak és Kovalovszkynak például nem voltak^{**}).

(2006. november 25.)

^{**} Ebben, szerencsére, tévedtem, vö. Péter Mihály: Ласло Гальди (1910–1974). *Studia Slavica* XX, 1974: 397–8, uő: László Gáldi (1910–1974). In: *The structure and semantics of the literary text*. Ed. By M. Péter. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 9–13, illetve Grétsy László: Kovalovszky Miklós halálára. *Édes Anyanyelvünk* XIX, 1997/2: 15.

I.
ANYANYELVÜNK MÚLTJÁBÓL, JELENÉRŐL, JÖVŐJÉRŐL

Házsártos

1. *Házsártos* szavunk a régi *házsárt* 'kocka, kockajáték' főnév származéka. Ez az ófr. *hasart* 'kocka, kockajáték' átvétele (vö. mai fr. *hasard* 'véletlen'), valószínűleg német közvetítéssel. A francia szó az arabból származik (Bárczi: SzófSz.).

A kézikönyv fenti néhány sora több mint fél évszázad kutatási eredményeit foglalja össze. Szarvas Gábor már 1882-ben felhívja a figyelmet arra, hogy a modern francia *le *hasard* 'véletlen' szava a régi francia 'kockajáték' jelentésű szavával függ össze (Nyr. XI, 449; idézi: Nyr. XIV, 364).

Zolnai Béla – aki az elsők között kísérelte meg *házsártos* szavunk származásának felderítését – m. *házsártos* < fr. *hasard* etimológiára utal (MNy. XIX, 36). Kniezsa István viszont a *házsárt* alapszót német jövevényszavaink sorába utalja (MNy. XXIX, 101): „*házsárt* XVI. sz. NySz.¹ (< *hasard* DLw.)”.

A tárgyalt szóra vonatkozó ismeretek első alaposabb számbavétele Kertész Manó művében található (Szokásm. 207–8): „... a kockajáték szókinséből szakadt ki *házsártos* 'veszekedő, civakodó' szavunk. Végső eredete az arab *azzar* 'kocka' (Körting: EtWb. d. fr. Spr.), s jóformán minden európai nyelvbe átment”, nyelvünkbe nyugati (feltehetően francia) közvetítéssel jutott².

Eckhardt Sándor Kertész és társai munkáját bírálva rámutat: „... újabban általános felfogás, hogy a *hásárt* régi alakja egyenesen a középkori franciából került a magyarba”. Ő ezzel szemben német közvetítést tételez fel („... francia átvételt csak akkor kell keresnünk, ha az átvételt olasz vagy német alakból származtatni nem tudjuk”). Hugo Suolahti tanulmányára³ hivatkozva (a finn tudós arab *azzar* > ófr. *hasart* > ném. *haschart*, *hasehart*, *hashart* átvételt állapít meg) Eckhardt kijelenti: „*hásárt* szavunk francia eredetű ugyan, mindamellett német jövevényszónak kell tekintenünk” (MNy. XXV, 294).

Bárczi Géza viszont 1930-as tanulmányában (MNy. XXVI, 111) Eckhardttal polemizálva arra figyelmeztet, hogy míg a *hasehart*, *hashart*, de főleg a magyar szó szempontjából egyedül fontos *haschart* a középfelnémetben ritka, addig a fr. *hasart* (vall., loth. **hažart*) igen gyakori. „Ha kiderülne, hogy a *haschart* ... nyelvjárási szó, s olyan vidéken élt múltó életet, honnan Magyarországra telepítés nem történt”, ez végképp igazolná a *házsárt* szó feltételezett közvetlen francia átvételét.

Hat évvel utóbb (MNy. XXXII, 95) már határozottan megállapítja: a magyar nyelv néhány francia eredetű jövevényszava kifejezetten lotharingiai nyelvterületre mutat: *címer*, *házsárt* (vall., loth. **hažart*). A közvetítők nem közrendű telepések, hanem előkelő vendégek lehettek.

Ezek után kissé meglepő, hogy első nagyobb összefoglaló tanulmányában (A magyar nyelv francia jövevényszavai. Bp., 1938. A magyar nyelvudomány kézikönyve. I. köt. 12. fű. füz.) a következőket olvashatjuk: a m. *házsárt* 'kocka, kockajáték, sors' nehezen felelhet meg egy fr. *hasart*-nak (vö. Szokásm. 208). A ném. *haschart* alakból viszont a magyar szó kifogástalanul levezethető: ném. *haschart* (hašart) → m. *háfárt* → *házsárt(os)*.

Végül az 1941-ben megjelent Szófejítő Szótárban – mint dolgozatunk elején idéztük – ófrancia szó átvételéről ír, német közvetítéssel. Ez a megoldás látszik legvalószínűbbnek, bár a közvetlen francia átvétel lehetőségét is figyelembe kell vennünk.

2. A továbbiakban a *házsárt(os)* szó francia, ill. német eredete kapcsán felmerülő érdekesebb hangtörténeti problémákat vázoljuk fel.

A vitatott kérdések legfontosabbika: milyen hang volt az átadó ófrancia, ill. középfelnémet szó második mássalhangzója?

¹ Kniezsa 1933-ban a *házsárt* szó első előfordulásaként a NySz. (IX. füzet: 1889.) adatára utal, pedig közben (1890-ben) felfedezték a Schlägli Szójegyzéket (XV. sz. eleje), amelyben szintén szerepel (vö. SzófSz. és e dolgozat 3. része).

² Az újabb *hasard* formáról Kertész megjegyzi: az *hasard* szót újabb időben még egyszer átvettük a franciából, német közvetítéssel. A német közvetítő alak mibenlétére nézve segítségül szolgálhat a következő megállapítás: „A fr. *jeu de hasard*-nak megfelelő ném. *Hasardspiel* 1750-től van meg a német nyelvben (Schultz). A *hasardieren* igéi származékot Schultz szótára nem említi” (Terestyéni: MNy. LIV, 114).

³ Hugo Suolahti: Der frz. Einfluss auf die deutsche Sprache im 13. Jh. (Mém. de la Soc. Néo-philologique de Helsingfors VIII.)

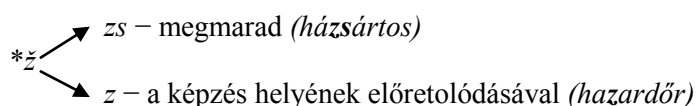
Kniezsa, aki, mint említettük, a *házsárt(os)*-t német jövevényszónak tekinti, abból indul ki, hogy a magyarban a zöngés környezetben levő német *š* (ebben az esetben: *haschart*) helyén mindig szabályos *ž* áll (csakúgy, mint a szláv nyelvekben), de itt nem *š* > *ž* hangváltozásról van szó. A középfelnémetben ugyanis az *š* (zöngés környezetben) *ž*-nek hangzott, és ezt a *ž*-t hangváltozás, hanghelyettesítés nélkül vette át nyelvünk, annál is inkább, mivel már a X-XI. sz. határán volt *ž* hangunk (MNy. XXIX, 101).

Eckhardt szerint az eredeti fr. *hasart* szóban az *s* palatális képzésű spiráns, de zöngéssége kétségbevonható (Suolahti szerint ugyanis itt zöngés mássalhangzó van). Ezt a hangot a német írásban *sch*, *sh* formában rögzítették, a magyar pedig *š*-ként vette át. Később az *š* zöngésült (*š* > *ž*), így alakult ki a *házsárt(os)* alak (MNy. XXV, 294).

Bárzi két helyen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Többször említett tanulmányában (MNy. XXVI, 111) elképzelhetőnek tartja, hogy az ófr. *hasart* szó vallon és lotharingiai változata (**hažart*) zöngés spiránst (*ž*) tartalmazott, míg a FrJsz.-ban (spanyol és olasz formák nyomán) feltételezi, hogy az ófr. *hasart* szóban palatális réshang lehetett. Ezt azonban a régi nyelv hangjelölése nem rögzíti, feltételezése tehát nagyon bizonytalan.

Mi hát az igazság a *hasart* (*haschart*?) intervokális helyzetű réshangja dolgában, továbbá mi okozza a *házsárt*, *házsártos*, *házsártoskodik* ~ *hazard*, *hazardőr*, *hazardíroz* kettősséget? Ezekre a kérdésekre próbálunk a továbbiakban feleletet adni, kiindulópontként feltételezve, hogy szavunk az ófranciából közvetlenül származott át a magyarba (Bárzi: MNy. XXVI, 111; XXXII, 95).

Teljes képtelenség lenne feltételezni az ófr. (ill. loth.) szóalak **ž*-jének kétirányú hangfejlődését, ilyenformán:

A valóságban minden bizonnyal kétszeri (és időpontjában is távol eső) átvétellel kell számolnunk (vö. Kertész M. i. m. 208):

a) ófr. (loth.) **hažart* > R. m. *házsárt* (XIV-XV. sz. fordulója k.)

b) fr. *le hasard* [lō azarr] > m. *hazard* (kb. XVIII. sz.).

Egyik esetben sem történt tehát más, mint hogy a fr. *ž*, ill. [z] helyére azonos (vagy legalábbis közel álló) artikulációjú magyar mássalhangzó (*zs*, ill. *z*) került. (A loth. **ž* ~ m. *zs* megfelelés természetes és egyszerű volta egyébként közvetett bizonyíték amellet, hogy a francia szóban *ž* volt, nem pedig *š* vagy jésített *š*.)

A szóvégi mássalhangzók esetében teljesen hasonló a helyzet: szó sincs *t* → *t* (*házsárt*), illetve *t* → *d* (*hazard*) kettős hangfejlődésről, hanem itt is a kétszeri átvétel esetével állunk szemben:

a) ófr. *hasart* (**hažart*) > R. m. *házsárt*

b) fr. *le hasard* > m. *hazard*.

Jegyezzük meg a teljesség kedvéért, hogy a b) átvételnél könnyen elképzelhető a német közvetítés (vö. MNy. LIV, 114; Szokásm. 208).

Összefoglalva: a tárgyalt szó egyik problematikus mássalhangzójánál sem kell hangváltozást vagy hanghelyettesítést feltételeznünk (mint ezt Eckhardt a németből való átvétel igazolása érdekében tette: MNy. XXV, 294). Kétszeri átvételről van szó, ez magyarázza az említett szóalakok kettősségét, az alábbi sémának megfelelően:

a) XIV-XV. sz.	ófr. (loth.)	{ <i>ž</i> → R. m. <i>zs</i>	<i>házsárt os</i>
b) XVIII. sz.	fr.	{ [z] → m. <i>z</i> <i>d</i> → m. <i>d</i>	<i>hazard</i> <i>hazard őr, -íroz</i>

3. Befejezésül a *házsárt(os)* szónak nyelvemlékeinkben való első és fontosabb későbbi előfordulásait, eredeti jelentését és jelentésváltozását vesszük szemügyre.

A *házsártos* szó (mai tudásunk szerint) első ízben egy XV. sz. eleji oklevél helynévi összetételében szerepel: NySz. 1410: Vinee *Hasartoszelee* dicte (OL. D. 9616). Önállóan először a Schlägeli Szójegyzékben találkozunk vele és alapszavával, a *házsárt*-tal.

A SchlSzej. számunkra fontos adatai:

2076.⁴ aleatio – *hafarth* (= házsárt, vagyis 'kockajáték')⁵

2077. (aleatio) c(um) tabula – agafah⁵

[...]

2084. decius – *hasarth sem* – házsárt szem⁶

2085. taxillator – *hasartos*⁷ 'kockázó'

Itt tehát a szó legszűkebb, eredeti jelentésével találkozunk: *házsárt* = kockajáték (2076.), kocka (2084.); *házsártos* = aki a házsárral játszik, vagyis a kockajátékos, a kockázó (2085.).

Ugyanebben a jelentésben szerepel a *házsártos* szó a Kolozsvári Glosszák (XVI. sz.) íráshibás kifejezésében: Koczka auagy *harstos* (!) iatek: talarium (Nyr. XXXVI, 263; idézi: Szokásm. 208).

A továbbiakban vizsgáljuk meg, milyen latin és német szavakkal együtt fordulnak elő a *házsárt* és származékai régi szótárainkban.⁸

házsárt: MA. *lusus* (játék), *palaestra* (küzdőtér, birkózótér, vívóiskola; birkózás); PPB. *spiel* (játék)⁹, *scherz* (tréfa), *das fechten* (vívás).

házsártos: Pesti: Nom. 42. *lusor* (játékos); MA. *lusor* (játékos), *gladiator*, *aleator* (kockázó); Pesti: Nom. 42. *spieler* (játékos); PPB. *spieler* (játékos), *fechter* (vívó), *frecher spieler* (szemtelen játékos)¹⁰; MA. *Házsártos mester*: *lanista* (a klasszikus latinban: vívómester, gladiátoroktató; ez a *házsártos* = gladiator jelentéshez kapcsolódik), *fOhásártos*: *archimimus* (a *házsártos* tehát általánosságban jelenthetett játékost, játszót, így (szín)játészot (mimust) is); Major: Szót. *Hasártos*, *fO játékos*: *archimimus* (uez).

házsártoskodik: Cal. *digladior* (vív, vitatkozik)¹¹; MA. *aleatorem ago*; PPB. *fechten* (vív), *ein erzspieler sein*.¹²

Hasonlóképp tanulságos a jelentésfejlődés vizsgálata szempontjából kódexeink és régi nyomtatványaink anyagának böngészése (ezek az adatok is a NySz.-ből).

házsárt: Een rwhaymon *hasardtoth vetenek*: *super vestem meam miserunt sortem* (KulcsC. 41): A latin 'fortuna, sors' fogalom kifejezésére a XV. sz. előtt nem volt egységes szavunk, különböző esetekben más és más szóval fordították. A *szerencse* szó elterjedése előtt 'szerencsevetés, sorsvetés, sorshúzás, sorsolás' értelemben két szót használtak: a *nyíl* (vö. nyílvetés) és a *házsárt* 'lusus, palaestra' szót. *Sortem mittere* = nyilat vetni ~ *házsártot vetni*, később szerencsét vetni ~ sorsot vetni (Klanczay: MNy. XLIII, 42). *Házsárt* = sors, szerencse értelemben: Sz. Pal meg tanét minket, mi legyen pálya futásunc es *hasártunc* (Tel: Fel. 135).

Természetesen korai forrásainkban az esetek túlnyomó többségében *házsárt* = kockázás, szerencsejáték. Pl.: Uerfelyet¹³, *hasartot* iaczanak (Tel: Evang. I. 347). Kincsét elveszté *hasárton* (RMKT. II. 266, 267) stb.¹⁴

A *házsártos* szó régi nyomtatványainkban két alapjelentésben fordul elő. 1. „Hagyományos” jelentés: 'kockázó, kártyázó, szerencsejátékos'. Pl.: Jöjjenek hozzám *hasártos* borivók és jó szakácsok.

⁴ Ezek a számok a Szamota-féle szövegkiadás (Szamota István: A schlagli magyar szójegyzék. Bp., 1894) tételszámai.

⁵ Gáldi László javítása és értelmezése (vö. MNy. XXXVII, 275).

⁶ Kertész M. i. m. 208: „... ötös, négyes, hármas – a kocka *szemei*”.

⁷ Szamota említett szövegkiadásában (a facsimile-részben világosan olvasható) *hasartos* helyett a nyomtatott részben csak *hasart*-ot ír (88, 2085. tétel), ami annál is feltűnőbb figyelmetlenség, mivel ez a *házsártos* szó első önálló előfordulása nyelvemlékeinkben (vö. Bárzsi: SzófSz.).

⁸ Valamennyi adat a NySz. nyomán.

⁹ Vö. a ma is élő szólással: *etw. aufs Spiel setzen* = *kockára tesz* vmit.

¹⁰ Itt már jelentkezik a *házsártos* jelentésetolódása (*frech* = szemtelen, arcátlan).

¹¹ Itt is szépen látszik a játék → küzdelem → vitatkozás → veszekedés, civakodás egymásból fejlődése.

¹² A *házsártoskodik* régi előfordulásai mind játékra utalnak (Szokásm. 208).

¹³ Talán a ném. *Würfel* = kocka szóra megy vissza.

¹⁴ A fr. *hasard* szó másodszori átvételének (ezúttal 'hazardjáték, szerencsejáték' jelentéssel) első nyoma csak a XIX. sz. első felében mutatkozik: *Szerentse' fazéka*; *Szerentse játék*: *Olla fortunae, alea, ubi totum fortunae committitur* (Barbare *hazard játék*). (Kassai: Szókönyv IV. 426; idézi: Szokásm. 208). A *hazardíroz* igei származék első ízben egy hírlapi cikkben tűnik fel: „[Jellásichsal] az absolutismus utoljára hazardírozott és a schlagerekhez nyúlt” (Hazánk 1848: 786). „Az újságíró rendkívül gúnyos értelemben, politikai vonatkozásban használja az eredetileg kocka- és kártyajátékban ismert műszót” (idézi és kommentálja Terestyéni: MNy. LIV, 114).

Itt most én nálam trombitás és *kártyás*, legyen hitető és híres parázna (RMKT. II. 265). De vannak speciális jelentésváltozatok is. Pl.: Az *hasartosok* Capuaban es egyeb varosokban el oztattatnac: gladiatoriae familiae (Decsi: SallC. 22); a *házsártos* itt = gladiátor (Vö. MA.!). 2. Új jelentés: 'veszekedő, civódó'. Pl.: *Hásártos* perlOdo (Megy: 3Jaj. IX. 54). *Hasartosoc*, haborgóc, csak hazudni tudnac (Prág: Serk. M2).

A tájnyelvben¹⁵ a *házsárt*-nak két jelentése van: 1. mindenbe belefogó és semmit sem végező (Udvarhely m. Ége Ferenc Miklós); 2. házsártos (Csík m. Balló István, Dobos András; Brassó m. Hétfalu, Sánek András). A *házsártos* szó csak összetételben: *házsártos-játék*: nagy pénzkockázattal járó szerencsejáték (Szabolcs m.?, vö. Nyr. XIV, 364). A tájnyelv tehát megőrizte a szó eredetibb jelentését. Ezeken kívül még a következő nyelvjárási alakok ismeretesek: *házsátéros*: házsártos (Háromszék m. Uzon, Erdélyi Lajos), *házsátéroskodlik*: házsártoskodik (Háromszék m. Uzon, Erdélyi Lajos).

Befejezésül arról kell még szólnunk: hogyan és miért változott meg a *házsártos* szó eredetibb jelentése, miként jutott mai 'izgága, civakodó, veszekedő' jelentéséhez¹⁶.

Zolnai Béla szerint (MNY. XIX, 36) „kettős hangulatváltozás” történt: a szó pejoratív jelentést kapott (CzF. 'bajvívó' → 'kapcsáskodó'), de felemelkedett az irodalmi nyelvbe, nem vált közhasználatú, mindennapi szóvá; amelioratív jelentését elvesztette, de megtartotta választékosságát.

A jelentésváltozás oka: a beszélőközösség tudatában összekapcsolódott a kockajáték, szerencsejáték és a marakodás, veszekedés, civódás fogalomköre. „A szó mostani jelentése, mint mellékes képzet, hozzátartozik a szó jelölte eredeti fogalomhoz.” A szó „eredeti uralkodó képzete elhalványodott ugyan, de a szó maga tovább él olyan módon, hogy egy eredetileg is hozzátartozó mellékes képzet lett a jelentésében uralkodóvá. A fogalom jegyeinek erőviszonyaiban olyan eltolódás történt, amely a szó hosszú életét az eredeti szemlélet elhomályosultával is biztosíthatja” (Szokásm. 258).

(1967)

A fontosabb rövidítések jegyzéke (előfordulásuk sorrendjében)

SzófSz. = Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941.

Nyr. = Magyar Nyelvőr

MNY. = Magyar Nyelv

NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár. Bp., 1889–93.

DLw. = Lumtzer Viktor–Melich János: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900.

SchlSzej. = Schlägli Szójegyzék

Szokásm. = Kertész Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Bp., 1922.

FrJsz. = Bárczi Géza: A magyar nyelv francia jövevényszavai. Bp., 1938. (A magyar nyelvudomány kézikönyve. I. köt. 12. fü. füz.)

OL. D. = Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény

MA. = Molnár Albert: Dictionarium Ungarico-Latinum. Nürnberg, 1604; 3., bőv. kiadása: Heidelberg, 1621.

PPB. = Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium Latino-Hungaricum. Szeben, 1767. (A szótár Bod Péter által bővített kiadása.)

Pesti. Nom. = Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum. Bécs, 1538.

Major: Szót. = Major Márton: Latin–magyar szótár. 1647.

Cal. = Calepinus szótára. 1592.

KulcsC. = Kulcsár-kódex. 1539. (Nemzeti Múzeum; kiadva Nyelvelmléktár VIII.)

Tel: Fel. = Telegdi Miklós: Felelet Bornemissza Péter „Fejtegetés” című könyvére. Nagyszombat, 1580.

¹⁵ Valamennyi adat a MTsz.-ből.

¹⁶ **házsártos** mn *-an, -abb* Olyan, aki a maga kisszerű életkörülményei között minden apróságért veszekszik, okkal, ok nélkül más(ok)ba beleköt; kötekedő, veszekedő természetű. ~ *teremtés, vén ember*. „Ki a tolvaj? kérdém ... a házsártos asszonyt” (Vas Gereben). „A házsártos koldus határozottan népszerű alakja lett udvarunknak” (Móra Ferenc) (ÉrtSz. III. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 194).

Tel: Evang. = Telegdi Miklós: Evangéliumok magyarázata. 1577–1580.
RMKT. = Régi Magyar Költők Tára. Közzéteszi Szilády Áron. I–VIII. köt. Bp., 1877–1930.
Decsi: SallC. = Baronyai Decsi János: Sallustius Catilinája. Szeben, 1596.
Megy: 3Jaj. = Medgyesi Pál: Erdély s egész magyar nép hármassajja. Sárospatak, 1653.
Prág: Serk. = Prágai András: Fejedelmek serkentő órája. Írta: Gvevara A. Bártfa, 1628.
Kassai: Szókönyv = Kassai József: Származtató s gyökerésző magyar–diák szókönyv. I–III. Pest, 1833–1834.
MTsz. = Szinnyi József: Magyar tájszótár. I–II. Bp., 1893–1901.
CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, 1862–1874.
ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Bp., 1959–1962.

Vigyorog, mint a fakutya

1. A *vigyorog* (nevet, röhög), *mint a fakutya* legtöbbit magyarázott szóláshasonlataink egyike. Eredetével, a benne szereplő *fakutya* szó jelentésével Szily Kálmántól O. Nagy Gáborig számos kutató foglalkozott (Szily: Nyr. 23: 29–30, MNy. 4: 483–4; Prohászka: Nyr. 43: 175–6; R. Prikkel: MNy. 11: 22–5; Beke: Nyr. 68: 82–3; Horpácsi: MNy. 44: 29–34, Nyr. 92: 346–7; O. Nagy: *Mi fán terem?* 1965. 87–8), de a szólás minden tekintetben kielégítő magyarázatával véleményem szerint adósak maradtak.

2. A közelmúltban egyik olvasónk azzal a merész ötlettel állt elő, hogy a magyar szólás *fakutya* eleme voltaképp **kínai** eredetű, a kínai *Fo-kutyák*-kal¹, a Buddha (Fo) templomai előtt vicsorgó kutyabálványokkal függ össze.

A levelére adott válasz megfogalmazása során áttanulmányoztam a kérdés régebbi szakirodalmát, s arra a meggyőződésre jutottam, hogy a *fakutya* ~ *Fo-kutya* probléma „ürügyén” érdemes volna újból megvizsgálni a szólás eredetét, s a tények és adatok vallomásával szembesíteni a levélíró fantáziáját.

3. Az összegyűjtött anyagot kiindulásként két szempontból csoportosítottam: *a)* a *fakutya* szó köznyelvi és nyelvjárási jelentései az első adattól napjainkig; *b)* a szólás változatai (centrális és periférikus, elavult és élő variánsok). Ezt követően az egyes adatok előfordulási gyakoriságát és nyelvföldrajzi elhelyezkedését figyelembe véve egybevettem a szójelentéseket és a szólásváltozatokat.

4. A *fakutya* a mai magyar köznyelvben elsősorban balatoni jégszánkót, szántalpakra erősített széket jelent, melyet két hegyes végű bot segítségével, taszítva lehet a jégen hajtani (ÉrtSz.). Nyelvjárási szinten – természetesen a Balaton-vidék kivételével – ez a jelentés nem fordul elő. A tájnyelvi adatok jelentésük alapján három csoportra oszthatók: *a)* fából készült eszközt vagy *b)* élő állatot jelentenek, ill. *c)* valamilyen emberi tulajdonságra utalnak.

a) Az első csoportból mind előfordulásának gyakoriságára, mind földrajzi elterjedtségére nézve kiemelkedik a ’csizmahúzó’ jelentés (az összes adatnak több mint a fele). A *fakutya* az ÚMTsz. hajdúnánási adatának feljegyzője szerint „kétlábú, rézsútosan álló kisszék, melynek egyik vége félkör alakúra be van vágva, ebbe a mélyedésbe akasztva húzzák le a csizmát”. Ilyen jelentésben elsősorban Hajdú-Bihar és Békés megyében gyakori, de ismerik Szabolcs-Szatmárban, Csongrádban, Bács-Kiskun és Szolnok megyében, valamint Pest megye keleti, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli részén, vagyis az Alföld egész területén, ide értve az egykori Bihar megyei Nagyszalontát (Salonta, R.) is. Észak-Magyarországról viszont mindössze két adatunk van a ’csizmahúzó faalkotmány’ jelentésű *fakutya*-ra: egy egri (ÚMTsz.) és egy bizonytalan hitelességű palócföldi.² A dunántúli tájnyelvben sem lehet sokkal gyakoribb, mint szórványos előfordulása, három elszigetelt adat mutatja: egy a Bakonyaljáról (NyF. 34. sz. 55), egy Curgóról (ÚMTsz.), egy pedig a régi Dunapenteléről (ma Dunaújváros; uo.). Ez a jelentés tehát korántsem olyan általánosan elterjedt, mint a lelőhelyet nem is közlő MTsz. alapján gondolhatnánk.

A csizmahúzón kívül más, **fából készült tárgyakat** is hívnak *fakutya*-nak: Békésen a kaskötő faállványt (NéprÉrt. 31: 45), Gacsályon (Szabolcs-Szatmár m.) a szövőszék egyik részét (SzamSz.), a régi Máramaros megyei Técsőn (Tyacsovo, SZU) és Visken (Viskovo, SZU), valamint Zilah (Zaláu, R.) vidékén a kerékkötőt (Nyr. 26: 140; 28: 232), a Szamosháton egyfajta kis faszéket (SzamSz.), Észak-Magyarországon és Szegeden a bűgőcsigát (MTsz., SzegSz., h. n. Nyr. 17: 563 és MNy. 11: 25). Ezek az elnevezések kevéssé elterjedtek, csak kis körben, egy-egy faluban vagy vidéken járatosak. Keletkezésük a kutya és az egyes faeszközök közti alaki vagy hangbeli képzetársítással vagy egyszerűen más tárgynevek analógiás hatásával magyarázható. A Nyr. régi évfolyamaiban a *fakutya* szó további tárgynevi jelentéseivel találkozhatunk: ’kerékvető, útszéli cölöp, házsarokvédő ferde cölöp’ (Nyr. 23: 112; 43: 176), ’a csőszök madárkergetője’ (Nyr. 23: 455), ’tiló’ (Nyr. 43: 239),

¹ A régebbi magyar szótárak és lexikonok a szót nem ismerik, a Művészeti Lexikon 1966-i kiadású II. kötete *fó-kutya* (*foh-kutya*) címszó alatt tárgyalja.

² Mikó Pál említi, hogy némely helyen *famacská*-nak hívják a csizmahúzót, „nálunk ez esetben [ti. ’csizmahúzó’ jelentésben] is *fakutya* nevezet dívik” (Nyr. 23: 506). Arra, hogy ez a „nálunk” a Palócföldet jelentheti, vö. Mikó életrajzát (Szinyeyi: MÍr. VIII. 1356–7), valamint egy idézet tanulmányának előző részéből: „Szabó [Ernö] adatai mellé csatolok néhány adatot, melyet ... magam ismerek a palóc népyelvből” (Nyr. 23: 456).

'bognárcégér' (Nyr. 23: 112). Mivel azonban ezek az adatok egytől egyig lelőhely nélküliek, elterjedtségük mértéke tisztázatlan, a szólás magyarázatában alig vagy egyáltalán nem hasznosíthatók.

b) A tájnyelvi *fakutya* szó jelentéseinek második csoportja valamilyen **élő állatra** vonatkozik. A régi szegedi halászok nyelvében a *fakutya* egy kis gémfajtát (*Ardetta minuta*) jelentett, melynek kutyaugatáshoz hasonló hangjából a vízenjárók hol szélre, hol jó időre következtettek (Lakatos: Ethn. 21: 83, 151). Az egykori Arad megyei Nagyzeréden (Zerind, R.) állítólag egy télen faodúban alvó rágcslót hívtak *fakutyá*-nak (ÚMTsz.). A teljesen elszigetelt adat hitelességét az ugyanakkor, ugyanott, nyilván ugyanattól az adatközlőtől feljegyzett *ugat, mint a fakutya* szólásvariáns sem támogatja különösebben (uo.). Végül itt kell megemlítenünk Szily Kálmán véleményét, aki szerint a szólásban szereplő *fakutya* „a régi nyelvben az olyan kutya lehetett, amely nem ugat, csak vigyorog” (MNY. 4: 484).

c) Néhol a *fakutya* elnevezés valamilyen jellegzetes **emberi tulajdonságra** utal: Gyulán a folyton röhögő embert mondják gúnyosan *fakutyá*-nak (ÚMTsz.; nyilvánvaló elvonás a *röhög, mint a fakutya* szólásból), míg Erdélyben szavunk 'rosszlelkű ember' (Kóródszentmárton, Kisküküllő m. – Coroisánmártin, R.; ÚMTsz.), ill. 'szívtelen, kegyetlen' (Torda, Torda-Aranyos m. – Turda, R.; NyF. 32. sz. 47) jelentésben él.

5. Vegyük szemügyre ezek után azokat a szólásainkat, melyekben a *fakutya* szó előfordul. A leggyakoribb, országszerte használt változatok első feljegyzett adatai: „**Nevet**, mint a' *fa kutya*” (Kresznerics: Köz. 1: 239, 3: 148; 1808, NSz.); „**Vigyorog**, mint a *fakutya*” (Nyr. 23: 112); „**Röhög**, mint a *fakutya*” (Nyr. 26: 140); „**Vihog**, mint a *fakutya*” (Nyr. 44: 91). Egyes nyelvjárásokban a *fakutya* nemcsak *vigyorog* (*vigyárog*, SzlavSz.), hanem *vicsorog* (NyF. 48. sz. 53), *vincsorog* (OrmSz.), sőt *vicsog* (Nyr. 18: 140), ill. nemcsak *röhög* és *vihog*, hanem *repög* (NyF. 37. sz. 26, 58) és *rihog* (Nyr. 33: 359) is. Ritkább, irodalmiasabb variánsok: „ne *kacagj* mindig, mint a *fakutya*” (1896, NSz.); „Mit? *mosolyogsz-e* te *fakutya*” (1859, NSz.). Végül néhány, részben elavult, részben egyedi, különleges változat: „Mindég *nevet*, mint *fa kutya az oltáron*” (Dugonics: Példabesz. I. 58, 207); „Mindég *vincsorog*, mim *fakutya a bódba*” (OrmSz.); „**Úgy néz**, mint a *fakutya*” (Nyr. 23: 30); „**Sovány**, mint a' *fakutya*” (1830 k., NSz.); „**Esendő** az ember, mint a *fa kutya*” (Erdélyi J.: Közmond. 127); „**Ugat**, mint a *fakutya*” (ÚMTsz.).

6. E szólásaink eredetét, ill. a szólásbeli *fakutya* jelentését az eddigi szakirodalom lényegében háromféleképpen magyarázta: a) a *fakutya* élő állat, valódi kutya; b) valamilyen fából készült szerszámnak, eszköznek a neve; c) kultikus tárgy, a magyar ősvallás faragott bálványá.

A továbbiakban a 4. és 5. pontban közölt adalékok nyelvföldrajzi és történeti szempontú egybevetésével kíséreljük meg e nézetek kritikai felülvizsgálását.

7. Szily Kálmán, aki a XIX. század végén elsőnek foglalkozott behatóbban a szólás értelmezésével, arra az eredményre jutott, hogy a *fakutya* jelentése 'néma, alattomos, rosszindulatú kutya', „olyan kutya, amelyik nem ugat, csak vigyorog”. Szily tehát a szólásban szereplő *fakutyá*-t határozottan elkülöníti a szó többi, tárgynévi jelentésétől. A *fa-* előtag szerinte átvitt értelmű, éppúgy, mint a prédikátorok *fapap* 'néma, rossz pap' szavában (ugyanígy Prohászka: i. h.; Horváth: Nyr. 50: 109–12; Zolnay V.: Nyr. 61: 28–30).

A régiségben és a népnelvben valóban nem ritkák az ilyen minőségjelzős összetételek, pl. *fanyelvű* 'akadozó nyelvű, hebegő', *faember* 'ügyefogyott, gügye ember' (< *bitfaember* 'esetlen, faragatlan ember'), *falelkű* 'érzéketlen, mást megszánni nem tudó' (MTsz.). Ma már köznyelvnek számít a *fafejű* 'ostoba, konok', a *fatökű* 'kedélytelen, rideg, érzéketlen (férfi)', a *fahang* és a *fajankó* (e két utóbbit a MTsz. még konkrét, tárgynévi jelentésben ismeri). E szavak jól mutatják a képes használatú *fa* jelző kettős irányú jelentésváltozását: 'néma' → 'ügyetlen, ostoba' → 'értéktelen' → 'rossz', ill. 'mozdulatlan, néma' → 'érzéketlen' → 'gonosz, szívtelen'. Ide sorolandók a kóródszentmártoni és tordai 'rosszlelkű ember', valamint 'szívtelen, kegyetlen' jelentésű *fakutya*-adatok is.

Mindez azonban kevés ahhoz, hogy Szily feltevését elfogadjuk. A *fapap* ~ *fakutya* analógia – mint R. Prikkel Marián meggyőző érveléssel bizonyította – erőltetett, téves. A szólás megfejtését nem a hitvitázók szókincsében, hanem a népi szerszámnevekben, a fából készült házieszközök nevében kell keresnünk. A két erdélyi adatot pedig bizvást kiiktathatjuk további fejtegetéseinkből, mivel ezek nem függenek össze a szólással, melyet azon a területen nem is ismernek, legalábbis nincs rá adatunk.

A szólás legtöbb magyarázója valóban a *fakutya* egyik-másik tárgynevi jelentéséből indult ki. A csikorgó, sivító jégszánkó és kerékkötő, valamint a „vigyorgó, röhögő” bognárcéger és csizmahúzó egyaránt szóba került.

Ami a bognárcégerért illeti, az egyetlen, lelőhely nélküli adat (Nyr. 23: 112) nem teszi lehetővé, hogy e feltevessel komolyabban foglakozzunk. A balatoni *fakutya*, *fakutyázás* és a szólás összefüggése pedig fölöttébb valószínűtlen. Egyrészt a hasonlításnak alig van valami szemléleti alapja, legfeljebb a *fakutya* nyikorgása, csikorgása, amikor a jégen csúszik, vö. a Révai Nagy Lexikona (7: 155) *fakutya* szócikkének kevésbé meggyőző okfejtését: [A *fakutya*] „Gyorsan siklik a jégen, miközben súrlása élesen nyikorgó hangot ad. Innen ered a közmondás [?]: *vigyorog* [?!], mint a *fakutya*.” Másrészt e magyarázat alapvető kronológiai nehézségekbe ütközik: a szólásra vonatkozó első adatunk 1808-as, míg a *fakutya*-nak hívott jégszánkó valószínűleg csak a XX. század első éveiben tűnik fel a Balatonon. A Pallas Lexikon még nem ismeri. Legkorábbi adatunk (I. lentebb) 1909-ből való.³ Forrásaink egységesen mint újdonságot említik: „A hótalpak (ski), bottal hajtott kis szánkó (ú. n. *fakutya*) **már nem ismeretlen alkalmatosságok** a Balaton jegén.” (A Balaton és vidéke. Szerk. dr. Szemplér Lőrinc. Bp., é. n. [1909.], 72); [A *fakutyát*] „**Újabb**an sportcélokra használják.” (Révai Lex., i. h.); „**Sőt tudomásom szerint** ... a balatoni halászkok sajátos formájú jégszánkójukat is *fakutyának* nevezik.” (R. Prikkel: i. h. 23; a kiemelések mindhárom idézetben tőlem K. G.). Ráadásul a *nevet* (*röhög*, *vigyorog*), *mint a fakutya* szólásra épp a Balaton-vidékről nincs adatunk: a Kisdörgicsén feljegyzett „*Ujjan vagy mind éffakutya: kiláccik a bordád!*” (ÚMTsz.) nyilvánvalóan a *sovány*, *mint a fakutya* változattal függ össze.

A fentieknél lényegesen megalapozottabbnak tűnik az a nézet, mely a szólásbeli *fakutya*-t a ’csizmahúzó faalkotmány’ jelentésű *fakutya*-val azonosítja (először R. Prikkel Mariánnál, majd nagyjából ugyanígy Beke Ödön és O. Nagy Gábor). Ez a házieszköz félkör alakúan bevágott sarokfogójával valóban emlékeztet kissé egy tátott szájjal, ostobán vigyorgó emberre.

Mindazonáltal ez a magyarázat sem megtámadhatatlan. Egyrészt a nyitott emberi száj és a csizmahúzó bevágása között nem éppen nyilvánvaló a hasonlóság az utóbbinak vízszintes helyzete miatt. Másrészt ez a „száj” legfeljebb mozdulatlanul *vigyorog*, semmiképp sem *nevet*, vagy éppenséggel *röhög*. Ha tehát azt akarjuk igazolni, hogy a szólás a ’csizmahúzó’ jelentésű *fakutya*-hoz hasonlítja az állandóan, ok nélkül nevetgélő embert, mindenekelőtt azt kell bebizonyítanunk, hogy a szólás elsődleges, eredeti formája *vigyorog*, *mint a fakutya* volt. Kérdés, lehetséges-e ez? R. Prikkel ugyan közismert tényként említi, „hogy a »vigyorog, mint a *fakutya*« szólasformát jóval általánosabban használják, mint a »nevet (helyel-közzel: *röhög*), mint a *fakutya*« változatot”, s ebből arra következtet, „hogy az első az eredetibb alak, míg az utóbbi csak újabb synonyma számba megy” (i. h. 23), ezt a megállapítását anyaggyűjtésünk egyáltalán nem igazolta: a *vigyorog* (*vicsorog*, *vincsorog*, *viccsog*) igés formák az összes adatnak csak mintegy 25%-át tették ki, míg a *röhög* (*rihog*, *repég*) igés variánsok csaknem a felét. Ráadásul a *nevet*, *mint a fakutya* nyolcvan évvel korábról adatolható, mint a *vigyorog* igét tartalmazó szólasváltozat. A *nevet* tehát régiebbnek, a *röhög* pedig elterjedtebbnek mutatkozik a *vigyorog*-nál – legalábbis a rendelkezésemre álló adatok tükrében. Ellenérvként talán a mindig archaikusabb nyelvallapotú peremnyelvjárások adataira hivatkozhatnánk (Orm. *vincsorog*, Szlav. *vigyárog*), ez azonban önmagában nem elegendő bizonyíték a *vigyorog*, *mint a fakutya* elsődlegességére.

A R. Prikkel-féle magyarázat másik szembetűnő ellentmondása az, hogy míg a szólás országszerte elterjedt, a *fakutya* ’csizmahúzó’ – néhány szórványos észak-magyarországi és dunántúli előfordulást nem tekintve – csak az Alföldön ismeretes. Ez azt jelenti, hogy a szólás valamelyik formáját számos olyan faluban is feljegyezték, pl. a Tolna megyei Szakcsón (MNy. 4: 287), a Komárom megyei Csém-pusztán (MNy. 11: 22), a Nógrád megyei Szarvasgedén (Nyr. 44: 91) vagy a szlavóniai Kórógyon (Korog, Jug.; SzlavSz.), ahol az ÚMTsz. cédulaanyagának tanúsága szerint nem ismerik a *fakutya* szót, talán nem is használnak ilyenfajta csizmahúzót, vagy ha igen, másképp, pl. *famacská*-nak hívják (vö. Jókai: „a *famacska* ... a csizma lehúzására szolgál”, idézi Nyr. 43: 175–6;

³ Kiss Lajos szíves közlése. Az eddigi szakirodalom csak évekkal, sőt majdnem két évtizeddel későbből tudta kimutatni a ’jégszánkó’ értelmű *fakutya*-t. A TESz. a Révai Lexikon 1913. évi 7. kötetének címszavát, Bánhidi Zoltán az 1928-ban megjelent sportenciklopédia adatát közli a *fakutya* ’jégszánkó’ első előfordulásaként (A sport enciklopédiája. [1928.] 1: 329, 2: 338. L. Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene. 1971. 232).

talán nem túl nagy merészség Jókainak ebből a megjegyzéséből a Komárom megyei szóhasználatra következtetni).

Ez azonban inkább látszatellentmondás: ezekre a vidékekre nyilván kölcsönzéssel, mintegy „jövevényyszó-lásként” jutott el a *röhög* (*nevet, vigyorgog*), *mint a fakutya* forma.

Hasonlóképpen jövevényelemnek számít a szamosháti nyelvjárásban is (vö. SzamSz. 1: 252), mert bár itt ismerik a *fakutya* szót, de csak ’négy lábú, keskenyhátú kis faszék’ jelentésben (uo.), amelyből a szólást egyáltalán nem lehet levezetni. A Szamosháton a csizma lehúzására szolgáló eszközt *csizmahúzó*-nak hívják (uo. 1: 151).

Van azonban a szólásra néhány olyan adatunk, melyet nem lehet, pontosabban nem szükséges kölcsönzéssel magyarázni. Ezek szintén olyan nyelvjárásrterületről származnak, ahol a *fakutya* nem jelent csizmahúzót, jelent viszont kerékkötőt, féksarut, amely a lejtőn lefelé csikorog, visít (Técső, Visk: Nyr. 26: 140; Zilah: Nyr. 28: 232). A *röhög, mint a fakutya* szólás a szónak ebből a jelentéséből is kielégítően származtatható. Ami más szavakkal úgy fogalmazható meg, hogy a técsői, viski és zilahi *röhög, mint a fakutya*-nak esetleg semmi köze az alföldi kétágú csizmahúzó faszerszámhoz. Az tehát, hogy e szólás *fakutya* eleme minden esetben csizmahúzót jelent, nem szükségszerű. Az eddig publikált értelmezéseknek éppen az volt a közös gyengéjük, hogy mindegyik csak **egyfajta** megoldást fogadott el. Pedig lehetséges, hogy – még ha a csizmahúzóval való magyarázat helyes is – a szólás *fakutya*-ja egyes előfordulásokban nem ezzel függ össze, pl. ahol ezt az eszközt ilyen néven nem ismerik, ill. ahol a szólás alakja nagymértékben eltér a tipikustól.

Ezt a feltevésünket igazolja a szólás különleges, egyedi változatainak elemzése is. Nem ezekből indultunk ki (vö. O. Nagy i. m. 88), de azért helytelen volna teljesen figyelmen kívül hagyni őket. Horpácsi Illés utalt rá legutóbb (Nyr. 92: 347), hogy a szólásnak számos olyan variánsa van, amely semmiképp sem egyeztethető össze a *fakutya*-nak ’csizmahúzó’ jelentésével. Pl. az Erdélyi Jánosnál olvasható „Esendő az ember mint a *fa kutya*” közmondásban minden bizonnyal a bűgőcsigát hívják *fakutya*-nak, ha nem is „a kutyatululáshoz hasonló hangja miatt” (MNy. 11: 25), inkább más tárgy- és játékevek analógiájára, vö. *famacska* ’ua.’, *famalac* ’ua.’ (uo.). A Szily Kálmántól a XIX. század végén feljegyzett, lelőhely nélküli „Úgy néz, mint a *fakutya*” változatra egyetlen további adatot sem találtam, így a benne szereplő *fakutya* jelentését ma már bajos volna kideríteni. A Czech János győri közmondásgyűjteményében levő „Sovány, mint a *fakutya*” könnyen vonatkozhat ugyan valamiféle házieszközre, de hogy ez a csizmahúzó volna, melyet errefelé tudomásom szerint nem mondanak *fakutya*-nak, nem valószínű. A nagyzeréndi *ugat, mint a fakutya* = ’folyton jár a szája’ [?] hitelessége és az állítólagos, faodúban lakó rágszálóval való összefüggése felől erős kételyeim vannak, már csak azért is, mivel ugyaninnen a szólásnak a szokásosabb formájára is van adat (*röhög, mint a fakutya*, ÚMTsz.).

A végére hagytam a szólásnak két legtalányosabb, az eddigi kutatóknak legtöbb gondot okozó változatát: „Mindég nevet, mint *fa kutya* az oltáron”; „Mindég vincsorog, mim *fakutya* a bódba”. Az előbbit Dugonics András jegyezte fel, minden bizonnyal Szegedről vagy Szeged környékéről, hiszen a szegedi származású Dugonics hihetőleg elsősorban saját dialektusának szó-láskincséből merített. Bizonyára így vélekedett Bálint Sándor, a SzegSz. szerkesztője is, amikor ezt a szó-lásformát felvette gyűjtésébe, igaz, hogy † (= teljesen kihalt) jelzéssel (SzegSz. 1: 398). Szegeden a *fakutya*-nak három, adatokkal igazolható jelentése van: 1. ’csizmahúzó’, 2. ’vízmadárfajta; kis gém’, 3. ’rég-i játékszer’ (uo.). Ezeket a „Mindég nevet, mint *fa kutya* az oltáron” szó-lással összeegyeztetni nem lehet. Bonyolítja a kérdést, hogy a szó-lásnak ez a sajátos formája R. Prikkel Marián szerint Komárom megyében is előfordul (i. h. 24), tehát ott, ahol a *fakutya* sem a fenti, sem más jelentésekben nem használatos.

Nem kevésbé „rejtélyes” az ormánsági „Mindég vincsorog, mim *fakutya* a bódba”. Horpácsi Illés szerint a *bót* itt ’templom boltja, bolthajtása’ jelentésben értendő (Nyr. 92: 347), tehát ez a variáns – legalábbis művelődéstörténetileg – összefüggne az előbbi, Dugonics-féle változattal. Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy az ormánsági *vincsorgó* ’vicsorgó, vigyorgó’ *fakutya*-t el kell választanunk az alföldi, ’csizmahúzó’ jelentésűektől, mivel önállóan, tárgy- vagy állatnévként nem fordul elő, csak az idézett szó-lásban. Ez utóbbi viszont annyira egyedi, sajátos formájú, hogy az ormánsági tájnyelv belső keletkezésű elemének kell tartanunk: alig hihető, hogy más nyelvjárásrterületről vették volna át.

Mindkét különleges szó-lásváltozat magyarázatának a *fakutya* szó értelmezéséből kell kiindulnia. Az „oltáron nevető” *fakutya*-t R. Prikkel misekönyvtartónak (i. h. 24), Horváth Sándor templomi

fafaragványnak (i. h. 111–2) tartja. Véleményem szerint elképzelhető, hogy a szólásnak ez a speciális alakja szóláskeveredéssel jött létre, a szokásos *vigyorog, mint a fakutya* formából (SzegSz. 1: 398) és egy másik régi szegedi szólásból (*mosolyog, mint Präcsé varga az ótáronn*, uo. 2: 225), bár az *ótáronn* szó jelentése ez utóbbiban sem világos.

Egészen más irányból közelíti meg a kérdést Horpácsi Illés, aki a szegedi és az ormánsági szólásvariánst a pogány ősmagyarág hiedelemvilágával, bálványkultuszával hozza összefüggésbe. Horpácsi szerint „volt valamikor valamiféle oltáron álló vicsorító kutyabálványunk” (MNY. 44: 30), mely az oltár sarkán acsarkodott a tehetetlen gonosz szellem jelképeként. Az ormánsági „bódba vingsorgó” *fakutya* pedig a halotti ló-, ill. kutyaáldozat csökevénye, áldozati faszobrocska, amit temetéskor helyeznek el a templomban. Horpácsi a szólásnak ezekből az ősínek vélt formáiból magyarázza a tipikus *röhög (nevet, vigyorog), mint a fakutya* változatot is.

E szellemes, merészen eredeti hipotézis számos vitatható, megalapozatlan állításra épül, pl. egyetlen konkrét néprajzi vagy régészeti adalék sem támasztja alá. Mint módszertani alapelvvel sem érthetünk egyet Horpácsinak azzal az eljárásával, hogy két elszigetelt, periférikus alakból következtet a szokásos, elterjedtebb forma eredetére (vö. O. Nagy i. m. 88). Ráadásul ez utóbbiról tizenkét évvel korábbi adatunk van (l. 5. pont), ami, ha nem zárja is ki, meglehetősen valószínűtlenné teszi a Dugonics-féle szegedi szólásváltozat elsődlegességét. Végül a legnyomósabb ellenérv: ha ilyen régi, mitológiai emléket őrizne ez a szólásunk, feltétlenül akadna rá adat régebbi időből is: nem valószínű, hogy ezer évig lappangott anélkül, hogy bárki feljegyezte volna (O. Nagy i. m. 88).

8. Mindezek előrebocsátása után most már rátérhetünk a kínai *Fo-kutyák* és a magyar *fakutya* állítólagos rokonságára.

A „Fo-kutyák” a kínai és japán buddhista templomok kedvelt díszítményei, rendszerint párosával felállított, stilizált állatfigurák. Levélírónk feltevése szerint ezek a vicsorgó-vigyorgó kutyabálványok sugallták a „vigyorgó Fo-kutya” képzetét, mely aztán valamilyen módon átkerült a magyar ősvallásba. A kereszténység felvétele után a mitológiai *Fo-kutya* jelentése elhomályosult, a semmitmondóvá vált *Fo-* előtagot népetimológiával *fá-*-nak értelmezték. Így alakult ki a szólás: *vigyorog, mint a fakutya*.

Kertelés nélkül meg kell mondanunk, hogy a fenti érvelés minden tudományos alapot nélkülöz. Egyrészt nincs semmiféle reális adatunk magyaroknak és kínaiaknak ilyen korai, honfoglalásunk előtti érintkezésére, másrészt a pogány magyarság képzetvilágában tudomásunk szerint nem volt „vigyorgó Fo-kutya” (vö. Ipolyi Arnold: Magyar mythologia). Ha valóban ilyen ősi átvételről volna szó, hogyan lehetséges, hogy ezer éven át egyetlen forrás sem említi, s csak 1808-ban bukkan elő, *fakutya* formában?!

A magyar *fakutya*-nak a kínai *Fo-kutya*-ból való származtatása ezenkívül áthidalhatatlan hangtörténeti nehézségekbe is ütközik. A kínai *Fo* 'Buddha' szó régi alakja, melyet az ősmagyarok átvehettek volna, ez volt: *b'juət* [kb. bhjuöt]. A szókezdő hang ugyan az i. sz. VII–IX. században előbb *v-*vé, majd *f-*fé alakult át, de a szó még ekkor is mássalhangzóval végződött, mely kb. *r-*-nek hangzott. Ha tehát a *fakutya* előtagja a kínaiból származna, a szó hangteste ma kb. ez volna: *far-* vagy inkább *fur-* (*fór-*)*kutya*, hiszen az ősmagyar *r* hangok a későbbi hangváltozásokban nem vettek részt. Ráadásul a kínaiak a szóban forgó faragványokat nem is kutyáknak, hanem oroszlánoknak (*si-ce*) nevezik, mivel ezek eredetileg oroszlánábrázolások voltak, csak a stilizáló kínai szobrászok kezén váltak egyre inkább kutyaszerűvé. A *Fo-kutya* elnevezés valószínűleg európai műgyűjtőktől ered (vö. Miklós Pál: Kína művészete, 11). Vegyük tekintetbe azt is, hogy a magyar *kutya* szó 'eb' jelentésben csak a XVI. század második felétől kezdve fordul elő, s hogy így az ómagyar kor vége előtt egy *fakutya* szó elképzelhetetlen.

Az ősi, honfoglalás előtti kínai–magyar szókölcsonzés gondolatát, e délibábos elképzelést tehát határozottan el kellett vetnünk. Ugyanakkor azonban elvileg nem volt kizárható, hogy jóval később, talán a XVIII. századi útleírások révén a kínai *Fo-kutya* eljuthatott hozzánk, s itt népetimológias módosulással *fakutya* lett belőle. A hozzáférhető források átnézése után ez a feltevés is elesett: a XVIII. századi–XIX. század eleji kínai vonatkozású magyar nyelvű irodalomban⁴ a *Fo-kutya* egyetlenegyszer sem fordul elő. Három alkalommal találkoztam Buddha kínai nevével: „A legközönségesebb Sinai Vallás a *Fo* vagyis a *Fohe* Vallása.” (Sokféle 1798. 3: 240); „Az az Isteni tisztelet, mely a ' *FÓ* számára mutatatik-bé, valóságosan nagy hasonlatosságú a' Kátholikus

⁴ L. Ferenczyné Wendelin Lídia Kínai–magyar bibliográfiáját.

Rítushoz.” (Molnár János: Magyar könyv-ház. 15: 145); „*Fó* tiszteletű Religió” (uo. 146). Egyetlen olyan adalékot találtam, mely Buddha tiszteletére emelt szoborra vonatkozott: „A’ *Fó-bálvány* hegyéről. [Fejezetcím] ... Méltán helyet talál a’ Kínai csodák között Fóki vármegyének isszonyú magas hegye; ki vagyon ez az egész hegy faragva bálvány kép formára ... Ezt *Fó-bálvány* oszlopának nevezik a’ Kínaiak: mert annak tiszteletére szenteltetett.” (Molnár János: A régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760. 446–8). Ez a hatalmas kőbálvány azonban nyilvánvalóan nem lehet azonos a templomokat díszítő, „vigyorgó” Fo-kutyákkal. A *Fo-kutya* kifejezés minden bizonnyal csak jóval később került bele a magyar sinológia szaknyelvébe. Ennélfogva a *röhög* (*nevet, vigyorog*), *mint a fakutya* szólás minden kínai vonatkozását teljességgel valószínűtlennek tekinthetjük.⁵

(1971)

⁵ Ezúton mondok köszönetet Csongor Barnabásnak a kínai tárgyú felvilágosításokért.

Szótévesztésből jelentésváltozás

Egy pár éve tanulságos nyelvészeti vita zajlott a Magyar Nemzetben. Egy levélíró kifogásolta a *toronysiló* szó használatát, mivel a siló őszerinte csak földbe ásott tárolót, vermet jelent, következésképp nem alkalmazható egy többemeletes, torony alakú építmény megnevezésére. Állításával Szilágyi Ferenc nyelvész, az ismert Csokonai-filológus szállt perbe. Számunkra most természetesen nem az az igazán érdekes, hogy a nyelvész megvédte a hibáztatott kifejezést, hanem az a mód, ahogyan ezt tette. Szilágyi ugyanis arra a tapasztalati tényre alapozta érvelését, hogy a szavak jelentése állandóan változik, módosul. A *kocsi* főnév ötven évvel ezelőtt a ló vontatta szekér nyelvi jele volt, semmi egyéb; ma elsősorban gépkocsit, autót értünk rajta. A *lámpa*, amely nemrég petróleummal világító alkalmazhatóságot (még előbb pedig fáklyát, ill. mécseset vagy gyertyát) jelentett, napjainkban az elektromos világítótestek megjelölésére szolgál. A *toll* eredetileg valóban madártollat – bemetszett végű lúdtollat – jelentett, de a töltőtollnak vagy a golyóstollnak már vajmi kevés köze van a háziszárnyas tollához. A tárgy megváltozott, átalakult, de jelölésére a nyelv nem fejlesztett ki új kifejezést, hanem megtartotta a régit, csakhogy új: kitágult, ill. módosult értelemben. Ugyanez történt az *óra*-val is, amíg az eredeti homok-, víz- és napórától az ingaórán, majd a rugós szerkezetű órán át eljutottunk a mai elektromos vagy kvarckristállyal működtetett időmérő eszközökig. Az egykori homokóra nevét nyugodtan használhatjuk a legkorszerűbb kvarcóra is, hisz funkciójuk – az időmérés – azonos.

A szavak tehát változtatják jelentésüket – enélkül hogyan is tölthetné be kapcsolatteremtő és -fenntartó funkcióját a nyelv szüntelenül változó világunkban? Megszoktuk azonban, hogy a szójelentés többnyire apránként, fokozatosan változik meg. Emiatt sokan felkapják a fejüket, és szótévesztésre, hibára gyanakodnak, ha egy-egy szó az addigi jelentésével épp ellentétes értelemben bukkan eléjük. Az ilyesmi sokszor csakugyan nem egyéb alkalmi „baki”-nál, amely fölött az olvasó vagy hallgató könnyen napirendre térhet. Megesik azonban, hogy a „hibá”-ból – különösen az olyanból, amelyet sokan és sokszor „követnek el” – végül is jelentésváltozás lesz. E tótágast álló szavakról csak évek, évtizedek múlva tudjuk megállapítani – addig legfeljebb sejtjük –, hogy egy jelentésváltozási folyamat kiindulópontjai voltak. A továbbiakban néhány ilyen, „fejreállt” szót vizsgálunk meg, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy eközben megtudunk valamit a nyelvi változások természetéről is. Ennek többek között az a haszna is megvan, hogy amit megértünk, aziránt türelmesebbek tudunk lenni. E **nyelvi tolerancia** híján a túlzott szigorúság megbéníthatná nyelvünk természetes és szükséges mozgását.

De lássuk a példákat!

„Bocsánat, *elérttem* a címet” – mentegetőzik egy késve érkező taxi vezetője. A sportlapban egy ilyen szövegű helyesbítés szúr szemet: „Tudósításunkban, sajnálatos *elérés* folytán, Kardos neve után 7-es helyett 5-ös osztályzat volt olvasható.” Ugyanitt egy edző így meséli el, hogyan mondott csődöt mint sportpszichológus: „A biztos kudarchoz vezető kisebbségi érzés eluralkodásában nemcsak a játékosok, hanem én is ludas vagyok. A nyitány előtt a szemükbe mondtam, hogy legfeljebb öt-hat játékos tudása üti meg az első osztály színvonalát. Az igazat állítottam, de feleslegesen tettem. Szavaim nem a kívánt célt érték el. Az önteltséget akartam távol tartani, de a címzettek *elértették*. Tízegynéhány ember egy időben vesztette el önmagába vetett hitét.”

Az *elért* igét mindmostanáig épp ellenkező jelentésben ismertük. Aki *eléri* a célzást, az *ért a szóból*, vagyis tüstént felfogja valaminek a rejtett értelmét. Hogyan lett ebből a ’megért’-ből napjainkra ’félreért’? Valószínűleg azok az el igekötős igék ludasak a dologban, melyekben az *el*-nek az az értelme, hogy ’félre-’ (*elír, elhall, elkezel, elnevel* valakit, ill. valamit). Ezeknek a hatására fordul némelykor visszájára az *elért*-nek a jelentése.

Hasonló elbizonytalanodást tapasztalhatunk az *idejekorán* határozószó alkalmazásában is. „Miért halt meg *idejekorán* Suksin – teszi föl a kérdést irodalmi hetilapunk cikkírója –, és miért hal meg *idejekorán* sok színész és rendező világszerte?” Nem tételezem fel a szerzőről, hogy úgy gondolja: a kiváló szovjet író, filmszínész és filmrendező ’épp jókor, idejében, még a kellő időben’ hunyt el. Noha a dőlt betűs szedéssel kiemelt szó értelmező szótáraink tanúsága szerint pontosan ezt jelenti! A kritikust, aki természetesen azt akarhatta mondani, hogy Suksin és a többiek *időnek előtte, túl korán* haltak meg, feltehetően a *-korán* utótag zavarta meg. Csakúgy, mint a népszerű orvosgenetikust, aki könyvében többek között arra keres választ: „...miért kellett Kondor Bélának *idejekorán* meghalnia?” Egy külpolitikai elemzésben arról olvasunk, hogy „Mario Soares szocialistái

... *idejekorán*, nyomban az ígéretes áprilisi napokat követően, hátat fordítottak a kommunistáknak”. Pedig a tudósító nyilván nem azt akarta mondani, hogy a Mario Soares vezette portugál szocialisták *idejében, a kellő időben* fordultak szembe a kommunista párttal. Ő úgy értette, hogy *korán*, nem sokkal az áprilisi győztes forradalom után. Utolsó ilyen típusú példánk a sportnyelvből való: „Nálunk ... túlságosan is gyorsan, *idejekorán* érnek véget az élversenyzői pályafutások.” Megint csak: nem elégedetten nyugtázza, hanem fájralja a cikkíró ezt aényt. Vagyis az *idejekorán* szót ő is ’a kelletténél korábban, túl korán’ jelentésben alkalmazza. De hogy ő maga is érez valami zavart a kifejezés értelme körül, jól mutatja, hogy a biztonság kedvéért odateszi melléje a *túlságosan is gyorsan* határozói szerkezetet.

Itt jegyezzük meg, hogy az *idejekorán* szónak a XIX. században csakugyan volt ’idő előtt; túlságosan korán’ jelentése is. Például amikor Jókai *„idejekorán megvénült ember”*-ről ír, akkor ezt úgy kell érteni, hogy az illető személy időnek előtte, (túl) korán vénült meg. Tehát idézett mondatainkban és a hozzájuk hasonlóknban tulajdonképpen egy elavult jelentés feléledésének vagyunk tanúi.

Ezek alkalmi szótévesztések – lehetnek. De nem biztos, hogy azok. Az ilyesmben sohasem árt az óvatosság, a tárgyilagos, körültekintő mérlegelés. Mielőtt pálcát törünk egy újszerű szóhasználat fölött, figyelünk kell az élőnyelvet, mely kevésbé szabályozott, s így hajlamosabb a jelentésvibrálásra, mint az írott nyelv. A gyorsan érkező és még gyorsabban továtúnó divathullámok szívesen kapnak hátukra egy-egy új szójelentést. A dolog akkor válik „gyanússá”, ha egyre sűrűbben, rendszeresen, következetesen fordul elő egy szó a korábbi jelentésével ellentétes értelemben. A *tempós* melléknév például egy ideje ’élénk ütemű, gyors’ jelentésben is felbukkan. Egy szindarab szerzői utasításában ez olvasható: „Figyelem! Az alábbi párbeszéd nagyon pergő, *tempós*.” Egy másik példa, az újságnyelvből: „Hamar végzett viszont a román lábzsonglőr, Andrukovics. *Tempós*, gyors produkciója nem okozott csalódást.” Holott a *tempós* eredeti értelme épp az, hogy ’kimért, kényelmes, ráérős, öreguras, esetleg körülményes’, azaz mindenképpen ’lassú’ (mozgás, cselekvés). Ilyen jelentésben él vele Ady is, amikor a Kalota folyócska hídján átvonuló falusiak komoly, méltóságteljes mozgását festi: „Óh *tempós* vonulás, állandóság, Biztosság, nyár, szépség és nyugalom”.

A *tempós* pálfordulását alapszavának, a *tempó*-nak egyik mellékjelentése idézhette elő. Az ’ütem, iram’ alapjelentésű *tempó* főnév ugyanis olykor gyors, erős, élénk iramú mozgást stb. fejez ki: Nem bírom ezt a *tempót*; Esett a *tempó* (sportmérkőzésen, versenyen). Talán hozzájárult az értelmi átcsapáshoz a *tempó*-nak ez az elavulóban levő, mondatszói értékű használata is: *Tempó*, fiúk!; *Tempó*, magyarok! (azaz: Gyerünk!, Hajrá!, Rajta!). A változás az efféle felszólító mondatok -an ragos határozójában indulhatott meg: A holmidat ki a zsebből, de *tempósan!* (értsd: gyorsan), de később átterjedt a *tempós* melléknévnek ragtalan előfordulásaira is. Hogy ez a jelentésmódosulás még nem ment át teljesen a köztudatba, s emiatt a szó alkalmazása körül bizonytalanság uralkodik, jól tükrözi, hogy az idézett friss példákban a szerző a *tempós* mellé jónak látta kitenni a (*nagyon*) *pergő*, illetve a *gyors* jelzőt is (valahogy úgy, mint kollégája az *idejekorán* mellé a *túlságosan is gyorsan*-t).

Ilyen támaszték híján sokszor nem is állapítható meg teljes biztonsággal a közlés tartalma. A rádió közlekedési tájékoztató műsorában például ezt az információt kaptuk egy riportertől: „*Tempósan* haladnak a kocsik a 11-es úton Békásmegyer és Szentendre között.” Nem világos azonban, melyik értelmében használja a *tempósan* kifejezést: a régebbiben-e (eszerint lassacskán, kényelmesen dőcögnek a kocsik), vagy az újabban (ekkor viszont gyors, eleven tempójú a járművek mozgása). Péchy Blanka Beszélni nehéz! című könyvében azt ajánlja, ne alkalmazzuk e szót mindaddig, amíg újból meg nem szilárdul a jelentése, amíg nyugvópontra nem jut a jelentésváltozási folyamat. Az előbbi mondat hallatán hajlamosak vagyunk igazat adni a művésznőnek. Csakugyan, mire is jó egy olyan melléknév, amely egyúttal önmaga ellentétét is jelenti? Persze egy szó használatát vagy kerülését nem lehet ily módon elrendelni. De ha lehetne, akkor se volna célszerű! Ugyanis épp a mindennapos alkalmazásban jegecesedik ki egy nyelvi eszköz használati szabálya, jelentése. Hogy a *tempós* esetében melyik értelmezés kerekedik majd felül, annak megjósolására nem vállalkozunk. De hogy előbb-utóbb megszűnik a jelenlegi kettősség, az a nyelvfejlődés természetének ismeretében igen valószínű.

A „fejreállt”, vagyis a tulajdonképpeni jelentésükkel épp ellenétes értelemben használt szavak közé kell sorolnunk az *eredő* főnevet is.

E kifejezéssel az iskolai fizikaórákon találkozhattunk először, s ott megtanultuk róla, hogy „valamely testre különböző irányokból ható erők együttes hatásának megfelelő erőt” jelent. Az

iskolából kikerülve megfigyelhettük, hogy a szót átvitt értelemben is elég gyakran alkalmazzák, főleg az értekező prózában és az úgynevezett esszéstílusban, mégpedig olyankor, amikor más-más irányból jövő, eltérő nagyságú és jellegű erők, hatások együttes okozatára, következményére akarnak rámutatni. „Poe egyéniségének és az én egyéniségemnek természetes *eredője* a munkám” – vallotta például Kosztolányi A holló fordításáról. Az *eredő* szónak ez a jelentése napjaink választékosabb irodalmi nyelvéből sem veszett ki, bizonyoság rá egy aránylag friss idézet az Élet és Irodalomból: „Majdnem minden költő életművében kimutatható, hogy egy-egy kötete számos, részben véletlenszerű összetevőnek *eredője*.” Sőt még a napisajtóban is akad példa, ha elvéve is, ilyen értelmű használatára: „Az eltérő vélemények *eredőjeként* egyelőre nem született végleges döntés” (Magyar Hírlap).

Újabban azonban már sokkal gyakoribb, hogy az átvitt értelmű *eredő* főnévvel valaminek az eredetét, forrását, okát, előzményét jelölik. Irodalmi hetilapunk arról számolt be, hogy a Weöres Sándor költészetéről lefolyt sajtóvita „tézisalkotó gesztussal mérlegelte Weöres poézisét és ennek világszemléleti *eredőit*”. „A baráttól, a közös gyerekkor óta társtól nehéz elköszönni” – ad hangot megrendültségének egy nekrológ írója –, főként, ha egy felfoghatatlan autóbaleset a halál *eredője*.” Harmadik példamondatunk az egyesült államokbeli memoárhullám hátterét igyekszik megvilágítani: „Áradnak az életrajzok, beállnak abba a hosszú folyamba, amelynek *eredőjére* már nem is emlékszik senki.”

A fenti idézetek szerzőinek nyelvérzékét elsősorban az *ered* alapszó jelentése (és emellett talán az ugyanebből az igéből származó, hasonló hangzású, de ellentétes értelmű *eredet* főnév) befolyásolta. A legutóbbi mondat írója, aki a *folyam* *eredő*-jét emlegeti, nyilván úgy okoskodott, hogy az *eredő* az a hely, ahonnan a *folyam* *ered*. Így történt-e vagy sem, a lényeg az, hogy az *eredő* szó jelentése szemlátomást „a feje tetejére állt”.

Minősíthetjük-e ezek után „helyes”-nek az eredeti jelentést (okozat, következmény) és „hibás”-nak az újabban elterjedőt (eredet, forrás)?

Ne hamarkodjunk el a választ, ne hagyatkozzunk pusztán egyéni – és emiatt szükségképpen szubjektív – nyelvérzékünkre, hanem vegyük számba, amennyire csak lehetséges, a történeti adatokat, azután pedig a mai jó tollú írók, tudósok tanúságtételét! Mit látunk? Először is azt, hogy az ’ok’ jelentés nem is olyan új keletű, mint hinnők. Az akadémiai nagyszótár hatalmas (bár egyelőre, sajnos, kiadatlan) cédulaanyagában tallózva egyre-másra bukkannak elő a régi, olykor fél évszázadosnál is idősebb példák az *eredő* szónak ’eredet, forrás’ értelemben való alkalmazására. Különösen fontosak, ha ugyan nem perdöntők ebből a szempontból a klasszikus íróinknál található adatok. Karinthy Frigyes írta le például a következőket: „Hogylétem összetevője több *eredőre* bontható...” (Az egész város beszél III.). Móra Ferencnél ezt olvassuk: „Mióta ... a sárgaság oknyomozó kutatásába ereszkedtem, három hiteles *eredőjére* jöttem rá az icterusnak” (A Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1962. 420–1; a szóban forgó írás, Mórának egyik legkésőbbi munkája, 1933-ban keletkezett). Vas István a szerzője az alábbi verssoroknak: „orgonaszag, akácillat, ólomsúlyunk könnyítője!... mennyi bűnnek, hány kudarcnak, hány halálnak *eredője*!” (Csillag 1956. 10.).

Mai példákat is szép számmal idézhetnénk, kitűnő íróktól, jeles tudósoktól is arra, hogy az *eredő* mind gyakrabban jelent ’ok’-ot ’okozat’ helyett. A sok közül érjük be ezúttal hárommal. „Múltunkat minden *eredőjével*, minden sminkelés nélkül kell megismertetnünk” – írja Mészöly Miklós a Jelenkorban (1981. 11. sz.). Szeberényi Lehel rádiónyilatkozatából ezt a mondatot jegyezhetjük fel: „Olyan vonásokra mutattak rá, amelyeknek *eredője* feltétlenül a gyerekkorba nyúlik vissza” (1981. febr. 19. 19 óra 30 perc, 3. műsor). Végül Benkő Loránd nyelvtörténeti munkájában egy helyütt ez áll: „Nem szabad ... kétségtelen hitelű ténynek kimondani..., hogy az ómagyar szövegek betű szerinti olvasása akár részleges feladásának is csupán a nyíltabbá válásban ... lehet az *eredőjét* keresni” (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. 91.)

Mi a tanulság mindebből? Talán csak annyi, hogy óvakodjunk a kiközösítő nyilatkozatoktól, mielőtt a tényeket alaposabban szemügyre vettük volna. Az adatok ugyanis, mint láttuk, óvatosságra intenek. Könnyen lehet, hogy néhány év vagy legfeljebb néhány évtized múltán jelentésváltozásként kell tudomásul vennünk e sokaktól még most is hibának minősített nyelvi jelenséget. Okosabb tehát a nyelvfejlődésre bízni a dolgot, és ahhoz igazodni. Hacsak nem akarjuk, Xerxész módjára, megkorbácsolatni a tengert.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az *eredő* újfajta használatát tiszta nyereségként könyvelhetjük el. A kétféle – ellentétes értelemben való – alkalmazás miatt ugyanis nemritkán elbizonytalanodik az olvasó. Főleg akkor, ha a szó jelentését csak a bővebb szövegkörnyezetből tudja

úgy-ahogy kikövetkeztetni. Ez a mondat például önmagában véve tökéletesen kétértelmű: „A politikai *eredők* ilyenformán szinte kiszámíthatatlanná váltak” (a napisajtóból). Az *eredők* alany ebben a példában éppúgy vonatkozhat következményekre (régőbbi értelem), mint okokra (újabb értelem). A *kiszámíthatatlanná váltak* állítmányi szerkezethez az előbbi értelmezés illik jobban, de akkor meg a többes szám zavaró: a sokféle erőnek ugyanis végső soron csak egyetlen eredője lehet.

Kerüljük hát a kétértelműséget, de ne csak azt, hanem a pleonazmust is! Ne mondjuk: az *okok* *eredője*, hiszen az nem egyéb, mint az *okok oka*, vagyis szintiszta pleonazmus, üres szószaporítás. Ne tanuljuk el az újságnyelvtől az ilyen fogalmazást, akármilyen hangzatos is: „Kedvünk lenne elmerülni a történelmi mélységekben, de vajon az *okok eredőjét* csakugyan itt kell keresni?”; „A kudarcok *okainak eredőjét* a következtelenségben, az elvtelenségben látom.” Helyette érjük be vagy az egyikkel, vagy a másikkal. S ezzel pontot is tehetünk az *eredő*-ügy végére.

A jelentésváltozások megítélésében szolgáljon okulásunkra az *ural* szó esete. Erről az igéről most már jószérivel csak a nyelvészek tudják, hogy eredetileg ez volt a jelentése: ’urának vall, ismer el valakit; elismeri valakinek a fennhatóságát maga fölött; aláveti magát valakinek’. Ebben az értelemben használja a szót az a névtelen karthauzi szerzetes, aki jelenlegi tudomásunk szerint elsőként írta le, valamikor a mohácsi vész körüli években, az ún. Érdy-kódex Szent László-legendájában: „*Urallyák vala* azért Szent Lászlót mint koronás királt és természet szerént való urokat”, azaz: úrként tisztelték, elismerték uruknak (az idézet helyesírását a maihoz közelítettük, a könnyebb olvashatóság végett).

Napjainkra az *ural* igének teljesen visszájára fordult az értelme: aki *ural* valakit vagy valamit, az *uralkodik* rajta. Napjainkra? Az első ilyen jelentésű adat már 1836-ban felbukkan, Gaál Józsefnek Szirmay Ilona című, Walter Scott modorában írott történelmi regényében. Tehát már ennek az „új” jelentésnek is csaknem másfél százados hagyománya van! Hiába „háborgott” az újítás miatt Vajda János – amint ezt Péchy Blanka könyvéből megtudjuk –, hiába küzdöttek a szakmabeli és a laikus nyelvvédők az *ural* régőbbi értelmének megőrzéséért (még Kodály Zoltán is hallatta szavát az ügyben!), a jelentésváltozás lezajlott. Alighanem ez a sors vár az itt felsorolt, „tótágast álló” szavakra is.

Befejezésül hadd idézzük még egyszer olvasóink emlékezetébe: nem minden nyelvi változás romlás is egyúttal! A szójelentés szüntelen mozgása kedvező fejleményeket is felszínre vethet. Még jól emlékszünk a terméketlen *oldal-lap*-vitákra (arról volt szó, hogy a könyv- vagy újságoldalt nem helyes *oldal*-nak mondani, mert annak lap a neve, míg a két lap együtt a *levél*; az újabb szóhasználat szerint azonban a *lap* az, amelynek két *oldala* van...). S most íme nagy hirtelen újjászületik a *levél* szónak egykori, apránként kiavult értelme: ’papírlap két oldala együtt’. Egy riportban így mutatnak be egy bakafántoskodó vevőt: „A másik egy *levél* villamosjegyet vásárol: – Tépje öt darabra, csak nem én fogom tépdesni!” (a példa a Nők Lapja 1982-es évfolyamából való). De nem azért támad fel, mert a „nyelvvédők” megvédték, hanem mert az élet így hozta, mert szükségünk lett rá: kellett egy szó, amellyel megnevezhetünk egy gyakran használt, de azelőtt nem létezett tárgyat. A *levél*-nek ezt az új-régi (vagy régi-új?) jelentését erősítik a „Kérek egy *levél* Kalmopyrint!” típusú mondatok is. Az ilyesmi tudja befolyásolni a nyelvhasználatot, nem pedig a – végső soron mégiscsak „kívről” jövő – nyelvőri buzdítás vagy elmarasztalás.

(1982)

„Nekiesik, mint borjú az új kapunak”

„Zavaros gondolkodás zavaros vagy ellentmondásos kifejezőmódra vezet.” E szigorú mondatot Walter Porzig svájci nyelvész írta le *Das Wunder der Sprache* (A nyelv csodája) című művében. Nem kétséges, hogy a képzavarok létrejöttében is van szerepe a gondolkodási restségnek, a gondolatok végig nem gondolásának. Már csak ezért sem szűkíthető le a kérdéskör vizsgálata a stilisztikai, ill. a nyelvművelő vonatkozásokra. Az a véleményünk, hogy a zavaros mondatok számúzése végső soron magának a tartalomnak is javára válik, következésképp nem pusztán formai-esztétikai, hanem nagyon is komolyan veendő tartalmi, sőt jellemkérdés.

E fejezetben azt próbáljuk felvázolni, milyen objektív (nyelvi) és szubjektív (emberi) tényezők játszanak szerepet a képzavarok kialakulásában, s egyáltalán: miből lesz képzavar, és hogyan lesz? Ezután kerítünk sort a leggyakoribb képzavartípusok bemutatására. Példaanyagunkat a beszélt és a nyomtatott sajtónyelvből gyűjtöttük, de már itt sietünk leszögezni, hogy a zavaros fogalmazás nem újságírói kiváltság! Nagyban úzik más nyelvi szinteken és színtereken is, „hivatásosak” és „amatőrök” egyaránt. Mivel azonban a publicisztikai stílus sok tekintetben valóságos gyűjtőmedencéje a többi nyelvhasználati módnak, rétegnyelvnek is, úgy gondoltuk, nem lesz célszerűtlen példáinkat ebből a körből venni.

Miből lesz tehát képzavar, és hogyan? Bár magát a jelenséget aligha kell külön bemutatni, induljunk ki néhány „megtörtént esetből”, konkrét példából!

„*Fel kéne oldanunk ezeket a tilalomfákat*” – javasolta nemrégiben egy televíziós vitaműsor egyik résztvevője.

Kijelentése derűtséget keltett a nézők körében, mert *feloldani* csak tilalmakat lehet, a tilalomfákat *ledönteni* kell!

Részlet egy írókongresszusi beszámolóból: „...az írók a PEN segítségével *megpróbálják áttörni a nagy nyelvek hangfalát*”. Valami kép felsejlik, zavarosan, ellentmondásosan a szöveg mögött, de végső soron nem derül ki, mire is gondolt a cikk írója. Talán nyelvi elszigeteltségünk Góg–Magóg-falára, Ady nyomán? Mindezt azonban rögvest elnyomja a *hangfal* összetétel mai, technikai értelme.

Az aratás (vagy ahogy tömegkommunikációs eszközeink szeretik nevezni, körülírással: *a legnagyobb nyári munka*) kezdetén olvastuk egy képes folyóiratban: „Az ország vigyázó szeme figyel a földeket, felkészülten arra, ha kell, akkor *a munkások és a parasztok szövetsége az egybekulcsolt kezek tetteiben is megnyilatkozzék*.” Nos, kezekkel, bármily magasztos is e jelkép, nem lehet dolgozni, következésképp így a munkás-paraszt szövetség sem fog tettekben megnyilatkozni!...

Az ilyen fogalmazás semmi egyébire nem jó, mint hogy *kényelmesen tenyészze a fejekben a mohát*, ahogy ezt néhány évvel ezelőtt legnagyobb példányszámú napilapunkban olvashattuk: „...a kis, maszek üzletelők hosszú távra is berendezkedhetnek, *kényelmesen tenyészthetik a fejekben a mohát*” (Népszabadság, 1978. szept. 17.).

A nyelvi képek stílushatása abból fakad, hogy egyszerre két síkban mozgatják a tudatot: a képletesen használt szó vagy kifejezés nem veszi el teljesen a szokásos értelmét, de az adott beszédhelyzetben – alkalmilag – valami mást is jelent. A köznyelvvé vált szóképekben egy idő múlva megszűnik ez a kettősség, kétsíkúság: a kép megkopik, elillan a szemléletessége. Az eredeti jelentés elhomályosulása következtében az egykori képet olyan szövegösszefüggésbe is nyugodt lelkiismerettel beállítjuk, amelybe a tulajdonképpeni értelme miatt semmiféleképp sem illik bele. Így tett például az a szerkesztő, aki egy külpolitikai elemzést ezzel az alcímmel látott el: *Rakéták mint ütőkártyák?* Nyilvánvaló, hogy az ő szeme előtt már semmiféle konkrét, vizuális kép sem jelent meg, amikor a fentieket leírta. Számára az *ütőkártya* egyszerűen „olyan eszköz, amelytől valaki reméli, hogy valamely ügyben, perben, vitában ellenfelét biztosan legyőzi vele” (Értelmező Szótár). Vagyis a képes értelem szótározott átvitt jelentéssé vált (nyelvészeti szakszóval: lexikalizálódott). Ám ebben az alcímben – minthogy vizuális képet is keltő konkrétum került melléje, a rakéták – szép csöndesen megindult a képzavarrá válás irányában. Hogy ez a folyamat nem szükségszerű, hanem a felhasználás, a mondatba illesztés mikéntjétől függ, azt hathatósan bizonyítja, hogy ugyanez a kissé megkopott köznyelvi metafora adott esetben erőssége is lehet a közlésnek. Ennek azonban az a feltétele, hogy a kép teljes összhangban legyen a mondat többi részével. Úgy, mint ebben az idézetben, amelyiket egyébként ugyanabból a hetilapból vesszük, mint az előbbi, sikerületlen alcímet: „Mind Kína, mind az Egyesült Államok számára Pakisztán *ütőkártya* az indiai *játszmában*.” Sőt egy kis merészséggel még azt az állítást is megkockáztathatnánk, hogy a névszói állítmány és helyhatározói bővítménye (az

ütőkártya és a játszma) komplex képpé, tehát stilisztikailag is értékelhető nyelvi szerkezetté kapcsolódik össze az iménti mondatban.

Mivel azonban nekünk itt nem az az elsődleges feladatunk, hogy jó mondatokat elemezzünk követendő példa gyanánt, hanem az, hogy fényt derítsünk a képzavar létrejöttének mechanizmusára, folytassuk gondolatmenetünket egy kevésbé sikerült, de számunkra – épp emiatt – tanulságosabb szövegrészlettel: „Az amerikai ihletésű eurorakéták telepítése ezért jelentené óhatatlanul a valamennyiünk vállára újabb anyagi-politikai terhet rakó eurospirál felperdülését.” A környezet itt nem fokozza a metafora plaszticitását, kifejezőerejét, sőt ellenkezőleg: oly áthatolhatatlan zavart kelt, hogy abban nemcsak a kép élessége, hanem jóformán a közlés értelme is elsikkad. A legtöbb újságolvasó azt sem igen tudja, mi az az *eurospirál*, hát még ha az *fel is perdül?!* Legfeljebb annyit fog fel az egészből, hogy ez már megint nem jelent semmi jót (és ebben, persze, nem is téved).

Gyakori hiba, hogy a megfakult kép nincs összhangban állítmányával. E suta „megszemélyesítések” olyan cselekvést tulajdonítanak az exmetaforával elnevezett fogalomnak, melyet az – a kép feléledő szemléleti elemei miatt – semmiképp sem végezhetne. Pl.: „A térség módosító *erővonalai* egykönnyen szövetségbe terelhetik a radikális és reakciós országokat.” Másik példánk is ugyanebből a műfajból való: „Az Észak–Dél-párbeszéd *mérföldkövének* tekintett közös *alap* olyan kevés pénzből *gazdálkodik*, ami egyetlen nyersanyag árrögzítéséhez sem elegendő.”

Ne higgyük azonban, hogy ilyesmi csak külpolitikai kommentárban fordulhat elő! Bőséges tárháza az ilyen mondatoknak többek között a sportnyelv is. Az ellentmondást ezekben a példákban is a közvetlen szöveggörnyezet „ugratja ki”, az kelti életre az elhomályosult szóképek eredeti jelentését. Egy késő őszi labdarúgó-közvetítésben hallottuk, hogy „*a pálya talaja nehezen emészthető* a játékosok számára”. Amit nem könnyű megérteni, ami nehéz feladat elé állít bennünket, azt nevezhetjük átvitt értelemben nehezen emészthető-nek. De itt a szövegösszefüggés olyannyira felidézi a képes kifejezés tulajdonképpeni értelmét, hogy a riporter megjegyzés a *nehezen emészthető talaj*-ről, bár szellemesnek szánták, végül is inkább nevetségessé válik.

Egy másik adalék ugyanehhez, szintén a sportnyelvből. Azt kérdezik egy újságcikkben: „Vannak-e még sportolók, akik nem kívánnak gazdagabb, szebb színekben pompázni, hanem *maradnak inkább a fakó mezben, mert az nőtt a szívükhöz?*” Hiába ismeri az olvasó az exmetafora jelentését, hiába tudja ő, hogy a *szívükhöz nőtt* azt fejezi ki: „ragaszkodnak hozzá, nem akarnak lemondani róla”, ki tehet neki szemrehányást, ha benne *a játékos szívéhez nőtt mez* mégsem a klubhűség, hanem a *Nessus-ing* képzetét kelti fel?

Derekasán kiveszi a részét az ilyen típusú képzavarok termeléséből az esszényelv – kevésbé udvarias elnevezéssel: a kritikai zsargon – is. Aki ismeri X. Y. kiállító művész rajzait – olvashattuk néhány éve egy tárlatismertetésben –, „aligha fogja az életmű sokféle *rétegét egymásnak szemére vetni*, vagy netán *egymás ellen kijátszani*”. A már alig képszerű *réteg* szónak ez az akaratlan „megszemélyesítése” groteszk hatású. Nem jobb a véleményünk annak a hírlapi tárcának a stílusáról sem, melynek írója így panaszkodik: a kiselejtésre váró feljegyzések tömege „belep, mint őszi kert a levél, csak hogy míg annak használ, *engem romba dönt a papírvár, amely fölöttem építkeznek*”. Az ilyen szövegekben, úgy látszik, valóban működésbe lép a nyelv sokat vitatott „öntisztító mechanizmusa”, – mi inkább úgy mondanók: a közvetlen kontextus, a mondatkörnyezet idegentest-kilökő reakciói.

Gyakran megesik, hogy két elszürkült köznyelvi szóképek kerül egymás mellé a mondatban, még hozzá két olyan kép, amely valamilyen okból nem fér meg egymással, „üti egymást”. Ilyenkor épp a kontraszt, az ellentmondás erősíti fel az átvitt értelmű szavak, szókapcsolatok konkrét tartalmát. „Nagy a csábítás arra, hogy minden bajunkat, gondunkat egy ügyes *huszárvágással* annak a *nyakába varrjuk*, aki vétett a társadalmi normák ellen” – állapítja meg egy cikkíró. Az illető aligha érzékeli a *huszárvágás* és a *nyakába varr* kifejezésekben rejlő képet, máskülönben hogy is akarhatna *vágással – varrni?!*

Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy a fenti képzavartípus – össze nem illő fakult képek halmozása – leginkább a külpolitikai elemzések, hírmagyarázatok stílusát jellemzi. „Lehet-e bárki számára közömbös – teszi fel a meglehetősen szónoki kérdést egy kommentátor –, hogy újra *dermedt jégkorszakkal veti-e árnyékát* a nemzetközi viszonyokra a *hidegháború*, vagy a kölcsönös érdekek ... alapján próbáljuk megvalósítani ... a békés egymás mellett élest.” A *dermedt jégkorszak* önmagában kitűnő megújítása lehetne a *hidegháború*-nak. De egy *jégkorszak* ne vesse *árnyékát*

semmire, mert a két kifejezés kölcsönösen lerontja egymás szemléletességét. S közben még valami *előreveti az árnyékát*: tudniillik a képzavar...

Valamivel bonyolultabb tán a következő példa: „A hadügyminiszter *megpendítette hírt* az elnök azonnal *tovább feszítette*.” Ugyanis itt a *megpendít valamit* (pl. ötletet, témát) és a *tovább feszíti a hírt* ütközésébe a háttérből belejátszhatott az *egy húron pendülnek* szólás is.

Olykor talán az irónia jelzésére kerülnek egymás mellé össze nem illő képek. Mint ebben a mondatban: „...az elnök fehér házbeli *örhelyén* kemény kézzel kormányozza a *nemzet hajóját*”. A *nemzet hajója*-nak horatiusi eredetű képe sehogy sincs összhangban a *fehér házbeli örhely*-lyel. Hacsak nem rakták hajóra az egész Fehér Házat. Egy ilyen „kemény kezű” kormányzattól persze még ez is kitelik! ...

A kép-kontextus és a kép-kép ellentétek mellett harmadik fontos válfaja a képzavarnak a hasonló (olykor ellentétes) értelmű állandósult szókapcsolatok elemeinek összevegyülése, idegen szakszóval kontaminációja.

„A kínai flórt gazdasági téren nem úgy alakul, ahogy a Peking által *felkorbácsolt remények* azt sejteni engedték.” Ebben a sajtónyelvi mondatban a *felszított* vagy *felgerjesztett remények* keveredtek össze a *felkorbácsolt szenvedélyek*-kel. Másutt azt olvassuk, hogy valakit a *vádlottak padjára állítottak*. Itt meg a *vádlottak padjára ültet* kifejezés kereszteződött ezzel a másik, rokon értelmű állandó szókapcsolattal: *bíróság elé állít*.

Néha csak az egyik kép eleme(i) látható(k), a másik kép a szöveg „mögött” lappang: rejtve, de kikövetkeztethetően. Egy néhány évvel ezelőtti sajtókommentár szerint „Az ügyvezető kormány gyengesége is Indira Gandhi *vitorláját fújja*.” Meghökkenítően ellentmondásos egy kép, az bizonyos! Hiszen ha a kormány gyengesége fújja az akkor még ellenzékben levő politikus asszony vitorláját (ez önmagában véve is elég „képtelen” kép!), joggal kérdezheti az olvasó: mi a jobb Indira Gandhinak, az-e, ha erősödik a kormány, amelyet meg akar buktatni (mert akkor nyilván fújni is erősebben tud), vagy az, ha gyengül (elvégre nem az erejével fúj, hanem a gyengeségével)? Netán minél *gyengébb* ez a kormány, annál *erősebben* fújja a vitorlát?!

Valójában persze nem nehéz felismerni, hogy a *vitorla* képelem a *kifogja a szelet valakinek a vitorlájából* szólásból került bele a mondatba. A hírmagyarázat szerzője valószínűleg azt a gondolatot próbálta metaforikus köntösbe öltöztetni, hogy valami *jól jön, hasznára van, előnyére szolgál* valakinek, de nem jutott eszébe a kézenfekvő megoldás, az ti., hogy az *ő malmára hajtja a vizet*. Így folyamodhatott végül is az idézett felemás szókapcsolathoz: egy létező szólás nem létező ellentétéhez.

Olyan kontaminációk is vannak, melyekben csak az egyik összetevő kép, a másik nem az. Mindkét példánk a sportsajtóból való: „...a következő idényben szeretnék *kiköszörülni a súlyos csorbát*”; „Rég *tettek* ilyen *súlyos pontot* bunda végére”. Az első mondatban a *kiköszörülni a csorbát* köznyelvi kép vegyült össze a *súlyos vereség* kifejezéssel (amelyet legfeljebb „etimológiaiilag” minősíthetnénk képek), a másodikban a *pontot tesz valaminek a végére* szólás a nem képszerű *súlyos büntetést szab ki* szókapcsolattal. (Az utóbbi példában a *pontot tesz* kép még a *bunda végét* is visszakonkretizálja némileg, s ez a képzavart még teljesebbé, még komikusabbá teszi.)

A fenti idézetek tanúsága szerint a hasonló értelmű és/vagy azonos elemeket tartalmazó szólásokat különös előszeretettel keverik össze a tömegkommunikációs nyelvben. Ne gondoljuk azonban, hogy az effajta felületesség a sajtónak csak a névtelen közkatonaíra jellemző!

Egyik legkitűnőbb prózáírónk hírlapi tárcájában például ez a furcsaság ötlík szemünkbe: „*Nem estek neki, mint borjú az új kapunak*.” A közismert *bámul, mint borjú az új kapura* alighanem a *nekiesik, mint bolond borjú az anyjának* szóláshasonlaltal vegyült itt össze. Ez utóbbit O. Nagy Gábor nagy gyűjteménye (Magyar szólások és közmondások) szerint olyankor használják, amikor valaki okatlan sietséggel vagy idétlen mohósággal esik neki valaminek, pl. ételnek.

Egy kritikustól (aki pedig mint stilszta is a legkiválóbbak közé tartozik) ezt olvassuk: a mozinéző „Azt látja, hogy már a második, harmadik perc előlegezi számára az alaptételt, amely szerint a *pokol kapui jó szándékkal vannak kikövezve*”. A *pokol* (vagy a *poklok*) *kapui*-t jól ismerjük, akár a Bibliából, akár Kossuthtól, akár mindkét helyről. Azt a nemzetközi vándormondást is elég gyakran idézik, hogy a *pokol*, ill. a *pokolba vezető út jó szándékkal van kikövezve*. A filmkritikában említett „alaptétellel” viszont, amely nyilván a másik két mondás kereszteződéséből jött létre, itt találkozhattunk először.

Egy nyelvművelőkkel készített interjú fölé, amelyből egy „szép” képzavaros példát rövidesen idézni is fogunk, ezt a kissé túldramatizált kérdést iktatta címül a riporter: „*Tudunk-e még magyarul?*”

Nos, a fentiekből ítélve *már nem tudunk*, vagy legalábbis *kevésbé jól tudunk*, mint korábban. Nyelvi műveltségünk fogyatékos: a hosszú évszázadok műveként kicsiszolódott szólásokat, állandó szókapcsolatokat csak hallomásból, futólag ismerjük, következésképp helyes alkalmazásukra sem vagyunk képesek. Él bennünk valami homályos vonzódás a nyelv hagyományos elemei, ősi kincsei iránt, de bánni már nemigen tudunk velük. Minél választékosabbak próbálunk lenni, annál könnyebben bonyolódunk képzavarba, pongyolaságba.

Meglehet persze, hogy a kipécézett mondatok szerzői – valamennyien hivatásos tollforgatók, sőt ketten igazi művészei is a nyelvnek – szándékosan használták rosszul, illetve torzították el a kötött formájú szókapcsolatokat. Szándékosan, mégpedig a stílusirónia, a humor kedvéért.

Csakhogya az efféle szellemesség – mondhatjuk-e szellemeskedésnek? – roppant kétélű fegyver. Először is nem mindegyik olvasó „veszi a lapot”: akadhat köztük olyan is, aki komolyan veszi a leírtakat, és vagy bosszankodik (ha ismeri az adott kifejezést), vagy – ami még rosszabb! – így jegyzi meg (ha addig nem ismerte). Érdeemes lett volna tehát valami módon, például idézőjelbe tétellel is nyomatékosítani ezt a síkváltást.

Másodszor és végül pedig arra emlékeztetnénk a szóban forgó mondatok szerzőit, hogy a szólások, közmondások, de még a szállóigék is sok-sok emberi nemzedék kollektív tapasztalatának lecsapódásai, sűrítvényei. Vajon megéri-e a múltó és esetleges hatásért elferdíteni, kifacsarni és ezzel akarva-akaratlanul nevetségessé tenni őket? Vagy némelyik olvasó szemében éppenséggel saját magunkat?!

Negyedik típusként azokat a képzavarokat vesszük sorra, melyekben a kép nemcsak a közvetlen (képi vagy nem képi) kontextusból „lóg ki”, hanem már eleve nem illik tartalmilag és/vagy hangulatilag a tárgyhoz, amelyet ábrázolnia kellene.

Ezt írja például egy külpolitikai tárgyú cikk: „Ez a körülmény a *remények és ellentétes törekvések lavináját indította el.*” A *lavina* mint a remény metaforája – enyhén szólva bizarr ötlet. Különösen, ha *ellentétes* törekvéseket jelképez. A *lavina* ugyanis – mint ismeretes – csak egyfelé szokott menni: lefelé. Vagyis a kép sem stílusosan, sem szemléletileg nem felel meg az ábrázolni kívánt tartalomnak.

Másik példánk egy tévéműsorban hangzott el egy meghívott szakértő szájából: a válasz után elmagányosodott középkorú férfiak „kinyújtják *csápjaikat* az élet felé”. A *csápok* említése egy rovarszerű lény képét villantja fel a néző tudatában, s ezért a metafora nem azt a hatást váltja ki, mint amelyre a nyilatkozó (feltehetőleg) törekedett.

Jó alkalmat kínál a mindennapi és a szépirodalmi nyelvhasználat egybevetésére az a szerencsés véletlen, hogy (más irányú kutatás közben) rábukkantunk ennek a szóképnek egy irodalmi őseré a tízes évek végéről. Cholnoky László írja bátyjáról, a nem kevésbé tragikus sorsú Viktorról a Nyugat 1917-es évfolyamában: „...maga sem látja, csak *lelkének legfinomabb csápjaival* sejt”. Az a látszatra minimális különbség, hogy az író a *lélek* csápjairól beszél, míg a Családi kör-beli jogász e csápokkal magukat az elvált férfiakat látja el, sok mindent megértet a művészi és a nem művészi közlés természetének különbözőségéből, és mellesleg persze abból is, miért érezzük képzavarnak az egyiket, merész, de találó költői képek a másikat.

Az utóbbi időben divatba jött a sportújságírás nyelvében, hogy sportbeli helyzeteket olyan megfakult köznyelvi szóképekkel (exmetaforákkal) szemléltetnek, amelyek maguk is sportnyelvi eredetűek ugyan, de anyagukat egy másik sportágból veszik. Ettől még nem támad okvetlenül képzavar, sőt az eljárást – mint a „szójátékosság” megnyilvánulását – elvileg még helyeselhetjük is. Íme a példák: teniszcsillagunk, Taróczy Balázs „gyakran teremtett *sakk-matt* helyzetet a svédek számára”; „A BSE és a Bp. Spartacus női kosárlabdacsapata *jól vette az első akadályt*”; az 1–2. helyen álló másodosztályú futballcsapatok „magabiztosan *vernek rá köröket* a harmadik helyezettekre”; az NSZK-beli labdarúgók „megpróbálták teljesen a *padlóra kényszeríteni* ellenfelüket”. Egy nagybetűs cím ezt harsogja az első oldalon: K. O. AZ OK RIJEKA ELLEN. De hogy nem ökölvívásról van szó, az már a „felcím”-ből is világosan kiderül: „A *női röplabda* KEK-ért”. Röplabdázónőink tehát *kiütéssel* győztek, s ebben a mai sportrajongó nem talál semmi ki(ne)vetnivalót. Legfeljebb a szinte önként kínálkozó szójáték-lehetőség (*KO az OK ellen*) kihagyását nehezményezi.

Némelyik szerző azonban egyszerre több sportágra is célozgat, s ettől már kezd (kép)zavarossá válni a dolog. Azt olvassuk pl. az NB II-es labdarúgó-bajnokságról, hogy „a listavezetők mögött nem sorakozott fel egy-egy *ütőképnek* tetsző *üldözőboly*”. A kiürült képek (*ütőkép* és *üldözőboly*)

nemcsak tárgyukhoz nem illenek, hanem egymáshoz sem. (Erről a képzavartípusról egyébként már külön is szoltunk.)

Már szinte érdekességszámba megy, ha egy riporter ugyanabból a sportágból veszi a képet, mint amelyikről ír. Pl.: „A külföldi férfi *magasugró* mezőny az idén nagyon *megugrott*.” Azonban még itt is arra kell gyanakodnunk, hogy a *megugrott* (értsd: nagyot fejlődött, nagy előnyre tett szert) exmetafora csak a mi számunkra őriz még valamit egykori kép mivoltából. A cikkíró valószínűleg úgy használja, mint bármelyik más „közönséges” (azaz nem képszerű) szót. Nem lehetetlen hát, hogy a *megugrott* egészen véletlenül került a magasugrókról szóló mondatba.

Egy futóinról adott szakmai értékelés szerzője viszont tudatosan emeli ki a konkrét és az elvont jelentés kettősségét (ezt onnan lehet tudni, hogy a kérdéses szót idézőjelbe teszi): „A szürkeségből ... csak egy legény, Paróczai András vált ki. A szolnoki versenyző »*elfutott*« társaitól, akik viszont nem veszik fel a kesztyűt, s meg sem próbálják *üldözni, befogni* őt.” De itt meg a *nem veszik fel a kesztyűt*, e közhelyszerűen alkalmazott szólás kelt zavart: a kesztyűről ugyanis önkéntelenül az ökölvívásra asszociálunk.

Mások viszont annál inkább *felveszik* ezt a *kesztyűt* a sportnyelvben! Pl. a magasugrók: „Csak bámulni lehet – mondja a régi bajnok egy újonnan feltűnt, ígéretes tehetségről –, és *felvenni a kesztyűt*, mert remélem, jövőre néhány versenyen még megdolgoztatjuk egymást.” Vagy a labdarúgók: „...a többiek már csak becsvágyból is beleköpnék a markukba, *felveszik a kesztyűt*, s legalább megpróbálnak a megiramodottak nyomába eredni”.

És ezzel bizony már közel kerülünk témánkhoz, a képzavarhoz. Amihez a következő idézettel szerencsésen meg is érkezünk: „Szombaton este a női összetettben avatnak világbajnokot. A Kim (szovjet), Gnauck (NDK-s), Filatova (szovjet) és Rühn (román) »*négyesfogat*« között a különbség kevesebb, mint 0,2 pont. Hatalmas verseny várható.” Négy bájos, fiatal tornásznőről mint *négyesfogat*-ról írni még idézőjelben sem valami jó ötlet. Épp eleget cikkeznek manapság e törékeny gyereklányok kiszolgáltatottságáról, arról, hogy mennyire „be vannak fogva”. Ne juttassuk eszükbe még mi is a *négyesfogat* ügyetlen metaforájával!

Annak, hogy nem a tárgyhoz illő képet választjuk, sokszor az az oka, hogy a kép valóságalapja, szemléleti háttere már nem áll előttünk elég világosan. Az ilyen elhomályosult szóképet nemritkán épp ellenkező értelemben használjuk, mint amit eredetileg kifejez. „Mándynak sikerült reprodukálni az álom öntudatlanságát – olvassuk egy hírlapi könyvkritikában –, de ennek az volt az ára, hogy *le kellett engednie az öntudat zsilipjeit* az ismeretlen előtt, védtelenül maradván a fájdalommal szemben.” Csakhogy a zsilip leengedése éppen hogy valaminek a kirekesztését, elhárítását jelképezi, valamitől való elzárkózást jelent. E szólásunkat – *leereszti a zsilipeket* alakban – a szótárban is megtaláljuk, ezzel az értelmezéssel: „félbeszakítja, meggátolja valaminek a szabad érvényesülését, megnyilatkozását”. A cikkíró gondolatmenetébe – épp ellenkezőleg – ez a kifejezés illett volna bele: „...*meg kellett nyitnia az öntudat zsilipjeit* az ismeretlen előtt, védtelenül maradván a fájdalommal szemben.” E szólásunknak van ilyen változata is: *felhúzza a zsilipeket*. A hétkötes Értelmező Szótárba még nem vették fel, benne van viszont a tíz évvel későbbi Értelmező Kéziszótárban és – friss példaként – egy Lautréamont-t értékelő Gide-mondat magyar fordításában, amelyet Bajomi Lázár Endre idéz az első magyar nyelvű Lautréamont-kötet utószavában: „Rimbaud-val együtt, de talán Rimbaud-nál is inkább, ő *húzta fel* a holnap irodalmának a *zsilipjét*” (Maldoror énekei. 1981. 316).

Speciális alete ennek a képzavarfajtának az, amikor a képnek a mellékértelme, hangulati színezete (idegen szakszóval: konnotációja) homályosul el. Például egy szólásnak nem ismerjük eléggé a használati szabályát, stílusértékét, s emiatt megsértjük konnotációs kötöttségeit.

A közelmúltban egyik hetilapunk meginterjúvolt három nyelvvelőlt. A bevezetőben a riporter ezt írja róluk: „*Tekinthezem őket akár hármásikreknek, a rádiós-televíziós nyelvvelésben annyira egy követ fújnak.*” Mellőzzük most annak megvitatását, helyénvaló-e három köztiszteletben álló nyelvtudóst *hármásikrek*-nek nevezni. Ami miatt a példát tollhegyre tűzzük, az a mondat végén levő *egy követ fújnak* kifejezés.

A cikkíró, úgy tetszik, nem ismeri elég pontosan e szólásunk jelentését, hangulatát, használati körét, stílusértékét, s emiatt rosszul is alkalmazza, nem a maga helyén. Mert mit is jelent az, hogy valakik *egy követ fújnak*? „Azokra alkalmazzuk ezt a szólást – adja meg a választ kérdésünkre O. Nagy Gábor nagyszerű szólásmagyarázó könyve, a *Mi fán terem?* –, akik valamiben cinkosak, valami rosszban egyetértenek, illetve közösen kisütött praktikákkal áskálódnak, ármánykodnak valaki ellen.” Azt is mondhatjuk az ilyen emberekre, hogy *egy húron pendülnek, egy gyékényen árulnak, egy*

hajóban eveznek. Ezek a szólások is rosszálló értelműek, ha nem is annyira, mint az *egy követ fújnak.* (Vajon ez utóbbit azért véljük erősebbnek a többinél, mert még mindig kiérezzük belőle a rontást okozó kígyók képzetét? E szólásunknak ugyanis ez volt az eredeti alakja: *együtt fújják a kígyókövet,* ahol a kígyó, mint rendesen, az alattomos gonoszságot jelképezi.) Egy szó, mint száz: az adott szövegösszefüggésben nem volt stílusos ehhez a kifejezéshez folyamodni!

Végül – mint sorrendben ötödik tényező – az is okozhat képzavart, hogy az író (maga is érezvén az elcsépelet szókép közhelyszerűségét) megpróbál változtatni rajta, de a vállalkozás balul üt ki, mert a kép nincs összhangban a mondat többi részével. Lássunk egy példát erre is: „Galántai Ambrus tanár volt a kezdet kezdetén a *bábája* a polbeat együttesnek.” Arra a személyre, aki hathatósan közreműködött valaminek a létrehozásában, csakugyan mondhatjuk, hogy *bábáskodott* körülötte, de azért mégiscsak furcsa egy férfiembert *bábá*-nak nevezni...

A stilisztika a stílus élénkítésére való eszközök közt tartja számon a köznyelvi képek megújítását, továbbfejlesztését. E hatásos eszközzel azonban csak gondos mérlegelés után szabad élnünk, mert a hagyományos nyelvi formáknak pusztán eredetieskedésből való megbolygatásáért könnyen súlyos árat fizethetünk: fogalmazásunkba szép csöndesen belopózik a képzavar. Nemrégiben egy újságcikk így próbálta felfrissíteni a *bonckés alá vesz* (azaz: körültekintően megvizsgál, alaposan szemügyre vesz) szólást: „A közeljövőben a *mindennapi élet nyelvét helyezzük boncasztalunkra.*” Nem jó a kép, mert boncasztalra élettelen test kerül, anyanyelvünk viszont – szerencsére! – nagyon is élő, eleven szervezet. Ráadásul a szerző nem érte be ennyivel, hanem így folytatta: „Nem pihenhetnek a *bonckések.* Erőteljes *sebészi beavatkozás* szükségeltetik, hogy *gyógyultan távozhasson a beteg:* a közéletben is, a magánéletben is magyarul beszélje nyelvünket az ország lakossága.” Ez bizony már képzavar a javából! Ugyanis hiába szorgoskodnak a *bonckések,* a *boncasztralól,* sajnos, senki sem szokott *gyógyultan távozni.*

(1982)

A közhelyről – közhelyek nélkül

1. Mi a közhely, és hol tenyészik?

Karinthy Ferenc írja Nyelvelés című könyvében, hogy gyerek korában a *közhelyet* valamiféle nyilvános helyiségnek képzelte, ahová mindenki szabadon beléphet. A XIX. században csakugyan volt a *közhely*-nek 'nyilvános hely' értelme is, pl. Jókai még így használja: „A *közhelyeken*, sétányokon és kávéházakban mindig belekötélőzködött a tisztékbe.” Ez a jelentés azóta elavult: napjainkban *közhely*-en csak az elcsépelet, lapos írói és szónoki kliséket, általánosan ismert, minden eredetiség nélküli, üres és semmitmondó kifejezéseket értjük.

A *közhely* fogalma, mint annyi más, a klasszikus ókor öröksége. Az antik Rómában azoknak a kézikönyveknek volt *loci communes*, azaz *közhelyek* a címük, amelyekben találó érveket, mindenre ráillő szólásokat, hatásos képeket és rögtönzéseket gyűjtöttek össze politikusok és ügyvédek számára. Maga a *közhely* szó mai jelentésében 1815 óta fordul elő a magyar írásbeliségben (az első adat Kazinczynál). Nemzetközi minták alapján keletkezett tükörszó, a latin *3-nak* szó szerinti fordítása.

A közhely – Hernádi Miklós meghatározása szerint – olyan sztereotip, azaz: változatlan alakban állandóan ismétlődő s ezért elkoptatott nyelvi kifejezés, amelynek sztereotip volta feltűnő, vagy azért, mert valami gépies ritmust hordoz, vagy mert nem tükrözi híven a háttérben álló beszédhelyzethez (A közhely természetrajza. 1973. 20).

Aki közhelyekre hagyatkozik, az valójában csonkítja a közlésrendszert, mintegy elfordul a nyelv rendeltetészerű használatától. A közhelynek ugyanis nincs igazi valóságfedezete, vagy ha van is, az nem olyan mértékű, hogy meg tudjon felelni a közlés aktuális igényeinek. (Hosszan ír erről Szende Tamás A szó válsága című könyvében.)

Egy szó vagy szókapcsolat többek között attól válik közhellyé, hogy túl gyakran és jobbra kellő ok nélkül élnek vele. Ezért oly fontos a funkcionális nézőpont a közhelyek tanulmányozásában. Ki, mikor, hogyan, mi céllal, milyen nyelvi összefüggésben, milyen beszédhelyzetben mondta ki az illető nyelvi elemet? Az, hogy valami végül is közhely-e vagy sem, csak akkor állapítható meg, ha mindezekre a kérdésekre megfelleltünk. Bármely szólás, közmondás vagy szállóige egyszersmind közhely is lehet, ha rutinszerűen alkalmazzák, sőt a beszédhelyzethez és a nyelvi kontextushoz függően tulajdonképp minden lehet közhely, pontosabban: mindenből lehet közhely.

Egy kifejezést ennél fogva mindig a beszédhelyzet és a nyelvi környezet összefüggésében kell megítélnünk. A művészi találékonyság a legelcsépeltebb sablont is megújíthatja (erről még ejtünk szót a fejezet 4. pontjában), ugyanakkor a legnemesebb nyelvi anyagot, pl. a szállóigéket is közhellyé nyúheti a hozzá nem értő felhasználás, ha minduntalan „a hajuknál fogva” rángatják elő őket, olyankor is, amikor nem fedik a helyzetet vagy a mondanivalót. A túl gyakori és nem rendeltetészerű előfordulás megfosztja varázsától a legszebb, leghatásosabb nyelvi alakulatot is. Az elgépiesedés aztán majdhogynem szükségszerűen váltja ki az olcsó szellemeskedés reflexeit, a hagyományos szólások, közmondások, szállóigék elferdítését (pl. „Tanulj, tinó, *ügysem lesz belőled semmi*”; „Van mit aprítania a *kakaóba*”; „Többet ésszel, mint *ész nélkül*”; „Addig jár a kórsó a kútra, míg *maga esik bele*”; „Országomat egy *taxiért*!”; „*Enni* vagy nem *enni*” stb.).

Annál a kérdésnél, hogy mi a közhely, valójában érdekesebb is, fontosabb is az, hogy kik élnek vele, miért és hogyan.

A közhelyhasználót és lelkialkatát, valamint a közhely-ember nyelvi struktúráit Karinthy Frigyes mutatta be örökérvényűen Háth-Bizony János című humoreszkjében. Mi lehet az oka annak, hogy némelyik ember még ma is ilyenformán, Háth-Bizony János módra beszél? A nyelvi közhelyszerűség mögött csaknem mindig lélektani és társadalmi indítékokat találunk. Éri-Halász Imre, aki a negyvenes években *Ki ne mondja!* címmel könyvet írt a pesti társalgási nyelv, a politika, a színpad, az újságírás és a slágerszövegek közhelyeiről, öt fő motívumát jelöli meg a nyelvi sablonok használatának. Ezek a következők: az önálló ítéletalkotásra és kifejezésre való képtelenség vagy lustaság, a célszerűség hajhászása, az eredetieskedés, az olcsó sikerek vágya és az önhiúság. Éri-Halász – Kosztolányi nyomán – arra is rámutat, hogy a közhely három területen fejt ki kártékony hatását: bepiszkítja a nyelvet, egyenruhába bújtatja a gondolkodást és rontja a jellemet. Ez utóbbi talán némi magyarázatot kíván: a közhely-ember, minthogy gépiesen vesz át és szajkóz kész formulákat (mindig az éppen divatosakat), egyúttal szélkakas-ember is. Ő „mindig éppen akkor jön rá az igazságra, amikor az köztudomású lesz egy időre, szemben az ellenkező igazsággal, ami fél évvel

ezelőtt vagy fél év múlva lesz köztudomású”. A sunyi óvatosság, a megalkuvásra való készség, egyszerűen az egész „ne szólj szám, nem fáj fejem”-mentalitás nyelvi síkon egyfajta „alibi-beszéd”-ben, szentenciózus semmitmondásban nyilvánul meg.

A közhelyhasználó többek között azért hagyatkozik sztereotípiákra, mert ezzel hasonlítani vél a többi, közhelyekben élő és gondolkodó emberhez. Jólesik neki az árral, a nyelvi és nem nyelvi divatokkal sodortatni magát; a tömegbe való belesimulás a biztonság érzetével tölti el, s egyúttal a „naprakészség”, a korral való lépéstartás illúzióját is nyújtja.

A Háth-Bizony Jánosokat nehéz megfogni: ők mindig közhelyeket mondanak, s ezért látszólag mindig igazuk van. Csakhogy igazságaik közhely-igazságok, vagyis annyira semmitmondók és egysíkúak, hogy az élet valódi bonyolultságával szembesítve nyomban kiütözik gyermekgyűségük. Pl. az ilyeneké (Karinthyt idézve): „Valahogy csak el kell kezdeni az embernek”; „Manapság igyekezni kell, ha az ember valamire vinni akarja”; „Mindenesetre jó, ha az ember előbb megszületik. Enélkül nem jut messzire senki a mai világban”. A legutóbbi példa egyben már paródia is, mintegy jelezvén, hogy a közhely-nyelvet csak egy hajszál választja el az abszurditástól. Karinthy – a szokványosnak túlfeszítésével – néha át is billenti a szöveget a konvencionálisból az abszurdra.

A Háth-Bizony Jánosok életfilozófiája nagyjából kimerül ebben a szkeptikus ízü, lemondó sóhajjal és kézlegyintéssel kísért kérdésben: „Mit lehet azt előre tudni, kérem?” De könnyen meg is vigasztalják magukat: „Úgy még sohase volt, hogy sehogy se lett volna.” Minden helyzetre megvan az odaillő – vagy inkább sehova se illő – közhelyük. Az íróról: „Az bizony szép dolog, ha az embernek tehetsége van az íráshoz. De hát az, úgy látszik, vele születik az emberrel.” A haldoklóról: „Neki talán jobb így. Legalább megszűnnek a szenvedései” stb. A közhely-ember a biztonság kedvéért mindenhez hozzáteszi: „szerény véleményem szerint”, s hangsúlyozza, hogy ő „nem a szavak embere”, ő „csak egy szimpla ember”, sőt egyáltalán „nem az az ember”. Az önálló véleménynyilvánítást szívesen odázza el vagy helyettesíti előre gyártott nyelvi elemek, pl. szólások, közmondások beiktatásával: „azt hiszi magáról, ő találta ki a spanyolviaszokat”; „a lónak négy lába van, mégis megbotlik”; „a jó ecet korán savanyodik”. Az elcsépelet köznyelvi képek halmozását Karinthy így teszi nevetségessé: „a fülem egészen az apámé, az orromat mintha az anyámból vágták volna ki”. A szándékos képzavar a groteszk stílushumornak az eszköze. Ezekből a vonásokból alakul ki a közhelyeket nemzedékről nemzedékre átörökítő, kevésbé rokonszenves embertípus nyelvi portréja.

Hol tenyészik a közhely? Erre a kérdésre egy kis túlzással azt felelhetnénk, hogy mindenütt, ahol csak beszélnek vagy írnak, a tudományos értekező prózától a jassznyelvig. Vannak azonban nyelvünknek olyan rétegei, melyekben az átlagosnál is nagyobb a nyelvi közhelyek, sablonok, kiürült képek gyakorisága. Ilyen például a sajtónyelv vagy a társalgási nyelv.

A sajtónyelv – ide értve az újságok és folyóiratok nyelvén kívül a rádióé és a televízióé is – stíláriss szempontból átmeneti helyzetben van: egyfelől az élőbeszéd, másfelől az ún. közéleti nyelv hatását tükrözi. A politikai újságírás főleg az utóbbinak a közhelykészletéből merít. A régi vezércikk- és kortesbeszéd-stílus jellegzetes fordulatai eltűntek ugyan, de csak azért, hogy újabb, divatosabb frázisoknak adják át helyüket. Búcsút mondtunk tehát a közéleti férfiúnak, aki *kezét állandóan a közvélemény ütőerén tartotta*, s a vereségek után *főnixmadárként új életre kelt*; aki óvatosan kormányozta *az állam hajóját*, s *az igazság lobogó szövétének* világánál birkózott meg *az anarchia hidrájával*. A mai újságolvasó e képeket már alig ismeri. Annál gyakrabban találkozik viszont az ilyenekkel: *a háború zsarátnoka, hamu alatt izzó parázs, olaj a tűzre, kifogja a szelet a vitorlákból, felkorbácsolódik a közhangulat, magasra csapnak a szenvedély hullámai, elhallgatnak a fegyverek, süket fülekre talál, szorgos kezek, rohamléptekben halad*. (Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a fenti adatokat két egymás utáni napon gyűjtöttem ki az Esti Hírlap egy-egy külpolitikai hírmagyarázatából.)

Az eredetiség hiánya természetesen nemcsak politikai tárgyú cikkekben tapasztalható: az újságírók más műfajokban is szívesen folyamodnak nyelvi panelekhez, s amilyen gyakran emlegetik anyanyelvünk *kincsesházát* vagy *aranybányáját*, olyan ritkán merítenek belőle. Helyszűke miatt csak *dióhéjban* (sőt *mogyoróhéjban*) foglalhatjuk össze a sajtónyelv közhelyeit, de reméljük, hogy e szemelvényekben, *mint cseppben a tenger*, az egész stílusréteg tükröződni fog.

Egy időben csak kétféle emberről olvashattunk a lapokban: az egyik állandóan *a helyzet magaslatára emelkedett*, a másik viszont *a bolhából is elefántot csinált*, vagy *átesett a ló túlsó oldalára*, és *a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte*. Ezen a korszakon és nyelvi divatján már túl vagyunk. Jó néhány frázisa azonban itt maradt emléke: a kérdés *nagy port ver fel*, az ügy *az*

érdeklődés homlokterébe kerül, a mag termékeny talajba hull és szárba szökken, s ami nemrég gyermekcipőben járt, az rohamléptekkel, sőt hétmérföldes léptekkel halad. Megőrizték hadállásaikat a -ként ragos és módra névutós közhelyhasonlatok is, noha képszerűségüket alaposan kikezdte az idő: futótűzként terjed el, vörös fonálként vonul végig rajta, gomba módra szaporodik, kártyavárként omlik össze stb.

Újabbán divatba jöttek a „csillagászati” képek: ha két-három esélyes váratlanul kiesik valamilyen versenyből, a riporter már *csillaghullás*-ról beszél. Aki megvédi elsőségét valamiben, az *állócsillag*-nak bizonyul. A tehetség *üstökös*ként tűnik fel, de nemritkán *hullócsillag*ként távozik, még mielőtt pályájának *delelőjére* (*zenitjére*) *hághatott volna*. Közhelyek ezek is, nem állják ki az összehasonlítást a valódi költői képpel, pl. Petőfinek ezzel a teljes metaforákból szőtt komplex képével: *Szeretem erényid / Tiszta sugárzását, / Szeretem hibáid / Napfogyatkozását* (Szeretlek, kedvesem).

A sajtónyelven belül külön „nyelvjárásként” tarthatjuk számon a kritikai zsargont, az irodalmi és művészeti kritika tolvajnyelvét. A bíráló, aki *megvonja* valaminek a *mérlegét*, előljáróban rendszerint leszögezi, hogy a könyvet *haszonnal forgathatjuk*, a szerző *jól sáfárkodott* tehetségével, lehetőségeivel, de a bővebb ismertetés *szétfeszítené a recenzió (szűkre szabott) kereteit*. Ezért a kritikus arra szorítkozik, hogy megkeresse a *fogódzókat*, feltárja a műalkotás *szemléleti gyökereit és rugóit*, végül rámutasson *háttulütőire* és *korlátaira*. Bár ez utóbbi mintha kezdene kimenni a divatból! Egyre ritkábban hallunk, olvasunk olyasmit, hogy *az elvi-elméleti hiányosságok a még meglévő korlátokból fakadnak*, vagy hogy az író *nem tud szabadulni (polgári) osztálykorlátaitól, nem látja* (vagy: *mutatja*) *meg a kivezető utat*.

Az irodalom és a sajtó közhelyeinek egy része a beszélt nyelvbe is átszivárgott (*falra hányt borsó, nem fenékgig tejfel, földbe gyökerezik a lába, sóbálvánnyá válik, megfagy a vér az ereiben, derült égből villámcsapás* stb.). Írott nyelvi eredetük van az efféle aranyigazságoknak is: „A kutya ugat – a karaván halad”; „Az alma nem esik messze a fájától”; „Nincs új a nap alatt”.

A társalgási nyelv közhellyé csigázott egykori szellemességeit számos különböző forrásra vezethetjük vissza. A régi reklámszövegekből származó kifejezésekre („Nincs többé kopasz fej”; „Én, Csillag Anna ...”; „Moskovitz megelőzött”) már inkább csak az idősebbek emlékeznek. Az olykor még hallható *olcsó és nem ráz* állítólag egy villanykapcsolónak volt a hirdetése. Szívósabbnak bizonyult a *Lepsénynél még megvolt és a régi motoros*: ezek Nóti Károly kabarétréfájában hangzottak el először, s a pesti nyelvben ma is élő tréfás szállóigévé váltak.

A társasági humornak valaha kedvelt fogása volt, hogy egyes szavakat vagy szókapcsolatokat, amelyek eredetileg egy meghatározott élethelyzethez, ill. tevékenységhez fűződtek, átvitt értelemben, azaz a konkrét szituációtól elvonatkoztatva, jelentésében és érvényességi körében alaposan kitágítva kezdett alkalmazni. Ilyen változáson esett át a „Tűnj el a *balfenekén!*” és a „*jelenésem van*” (a színházi nyelvből), valamint a kártya- és a sportnyelv igen sok eleme, pl. *bemondja az unalmast, kézből megkontrázom, kiesett a buliból, elő a farbával!, ugyanaz zöldben; még egy dobása van, futottak még, helycserés támadás, labdába se rúg, bedobja a törülközőt, volt jobb, 1:0 a javamra!, fórt ad valakinek, kihagyja vagy nem hagyja ki a ziccet*. Ugyanígy, tehát átvitt értelemben használ a nyelv egyes hivatalos formulákat és feliratokat is: „Amíg a készlet tart”; „Mint a mellékelt ábra mutatja”; „Vissza a feladónak”; „A hiba nem az Ön készülékében van”. Ezek az állandósult fordulatok a bizalmas nyelvhasználat körén kívül többnyire meg is őrizték eredeti, „komoly” jelentésüket.

2. Amíg egy szóképből közhely lesz

Sajátos paradoxon, hogy minél eredetibb és hatásosabb egy nyelvi kép, annál gyorsabban és teljesebben nyúvik közhellyé. A túlzott gyakoriság még a csakugyan ötletes képet is menthetetlenül közhellyé silányítja. Ha például valaki részletez, fejteget, bővebben kifejt valamit, manapság divatszóval azt mondják rá: *ragozza*. Aki először használta így, egy kicsit nyeglén, de szellemesen ezt a tisztes nyelvtani szakkifejezést, tagadhatatlanul gazdagította a nyelvet, ha nem is épp az irodalmi. Most nyakra-főre ismételtetik, főleg tagadásban: *Nem érdemes* (vagy: *Nem akarom*) *tovább ragozni; Nem kell ragozni* stb. Egy jellegzetes sajtónyelvi példa: „Úgy vélem, nem érdemes tovább *ragozni* e sajátos, bár főbb vonásaiban nagyon is jól ismert perpatvart.” Tehát már a perpatvart is *ragozzák*. S a következőmény? Természetesen az, hogy a hatás mind csekélyebb.

Mi válik közhellyé? Könnyű a válasz: ami jó. De csak egyszer! Néhány éve divatba jött a sportsajtóban a bajnokságot *pontvadászat*-nak nevezni. Először olvasva kétségkívül frappáns volt pl. egy ilyen cím: *Megkezdődött a pontvadászat*. Csakhogy rövidesen az került címbe, hogy: *Folytatódik a pontvadászat*. S maguk a cikkek is megteltek ilyen mondatokkal: „A *pontvadászat* most zárult szakasza minden tekintetben azt hozta, amire már a rajtnál biztos számítani lehetett.” A leleményből közhely lett – úgyszólván pillanatok (értsd: néhány hónap) alatt.

Azóta nemcsak a labdarúgó-bajnokságban *vadásznak* a pontokra a csapatok. Megjelentek ugyanis a sportrovatok hasábjain az effajta címek: *Holnap indul a pólós pontvadászat*. A tetszetős alliteráció sem feledtetheti, hogy ami elsőre kitűnő, az másodszorra csak jó, harmadszorra tudomásul vesszük, sokadszorra pedig – fellázadunk ellene!

A közhellyé válásnak egyik legbiztosabb tünete, ha a képnek már a megújításával próbálkoznak. A *pontvadászat* sem bizonyult kivételnek ez alól az iratlan szabály alól. Nemrégiben ezt hallottam a rádióban egy sportriportertől: „*Erőltetett menetben vadásznak a pontokra* az első osztályú labdarúgó-csapatok.” Így lett egy jobb sorsra érdemes, ötletes metaforából alig pár év leforgása alatt megunt közhely, vagy ami még rosszabb: bosszantó modorosság. Intő például hivatásos és nem hivatásos tollforgatók számára.

Egyébként majdnem ugyanígy koptatták el ezt is: *Tabellaparádé*. Azért csak „majdnem”, mert megújításával még nem volt szerencsénk találkozni. Mindenesetre a sportlap valamennyi bajnoki év végén ezzel a címmel közli a labdarúgó-bajnokság különféle táblázatait. Megfeledezvén arról a régi bölcs mondásról, hogy *a változatosság gyönyörködtet*.

Olyik sportközhely nem marad meg eredeti használati körében, hanem belekerül a köznyelvbe is. Jó húsz éve a Képes Sportban olvashattuk először, hogy a versenyző *rátész egy lapáttal*, azaz rákapcsol, még nagyobb erőbedobással küzd a győzelemért. Mai sportnyelvi példák is szép számmal akadnak a gyűjtő horgára. Szemléltetésül kettőt idézünk: „A Volán szerzett vezetést, de a győriek még *rátettek egy lapáttal*, s ezután már a befejezések is sikerültek”; „Mivel minden vágyam az, hogy válogatott legyek, tavasszal még *rátészek egy lapáttal*, hogy felfigyeljenek rám”. Napjainkra azonban e hajdan zamatosnak számító beszédfordulat is „köztulajdonba ment át”: jelentésköre kibővült – mindenki *rátész egy lapáttal*, aki jobban igyekszik, többet dolgozik, mint azelőtt –, de frissessége, képzetkeltő ereje megcsappant.

Némelyik közhelyünk már felbukkanásakor sem volt valami rokonszenves (tehát akkor, amikor még csak közhely-jelölt volt, de tudni lehetett, hogy az lesz belőle). Ilyen például a *műsoréltap*, röviden *éltap* kifejezés, amellyel hosszabb, több részből álló műsorok tartalomjegyzékét, tartalomismertetését szokták jelölni. Nem mindegyik műsorhoz, ill. témához illik ugyanis e kedélyeskedő, bizalmas hangulatú elnevezés. Az pedig már valóságos stílusficam volt, amikor egy újságcím *Közművedődési éltapunk ajánlatait* tárta az olvasók elé.

Talán nem lesz érdektelen egy példán tüzetesebben is megvizsgálni, hogyan megy végbe a közhellyé válás folyamata. Erre a célra a *körül-* vagy *körbejár* valamit kifejezést választottuk ki.

A legutóbbi időkig a *körüljár* (*körbejár*) igét csak konkrét értelemben használtuk. Az erdőkerülő az erdőt, a sétáló a háztömböt vagy a hirdetőoszlopot *járta körül*. Olykor *körbejártuk* ismerőseinket valamiért. Tárgyatlan jelentésben is csak a pohár meg a nóta *járt körbe*. Ma viszont egyre-másra találkozunk olyan mondatokkal, melyekben ez a két ige nem valóságos térbeli mozgást, hanem valamilyen szellemi műveletet jelöl. „Mai kérdéseink a hetes szám köré csoportosulnak, ezt a számot fogjuk *körüljárni*” – jelenti be a rádió zenei kitalálás játékaának műsorvezetője. A genetikus „a kivételes személyiségek társadalmi megítélését szeretné *körbejárni*”. A drámaíró vagy a színész „*körüljárható* jellemeket” ábrázol, ill. állít színpadra.

Hogyan is tett szert ez a két szavunk erre az újabb, képletes értelmére? A jelentésbővülésnek az lehetett az alapja, hogy aki kötelességből vagy kíváncsiságból *körüljár* valamit, az rendszerint jól meg is nézi, megvizsgálja, minden oldalról szemügyre veszi. Például kiállításán egy szobrot: „Hiába *járja körül* bárki a legkomolyabb tudással és képpel X. Y. keramikusművész alakjait, sokat nem lát rajtuk” (sajtónyelvi példa).

Az ilyen típusú használat nyomán természetes jelentésfejlődéssel alakult ki a szóban forgó igéknek ez az átvitt értelme: 'valamit gondosan, tövirül-hegyire megvizsgál'. Mi ez a valami? Mit lehet és mit nem lehet *körül-* vagy *körbejárni*? Nézzünk csak meg három friss példát ebből a szempontból (mindegyikük kulturális folyóiratból való): „...a beszélgetés mint forma alkalmas arra, hogy a világ rendkívül sokrétű jelenségeit – mintegy szavainkkal is kísérletezve – *körüljárjuk*”;

„Hammerschlag Marcell, a fasori gimnáziumbeli osztálytárs, első számú partner a Richard Wagner-jelenség *körüljárásában*”; „Előadásaimban én többnyire arra törekszem, hogy egy-egy témakört teljesen *körbejárva* világítsak meg”. *Körüljárni* tehát – mint példáinkból kitűnik – valamilyen elvont fogalmat lehet, hiszen ha a tárgy konkrétum lenne, ez az igét is nyomban „visszalökné” a konkrét síkra.

Elsősorban a kritikai és az esszényelvre jellemző a *körül-*, ill. *körbejár-*-nak ez a fajta, metaforikus alkalmazása: „Azt próbálnám itt dramatikusán *körbejárni*, ami életem során valaha is megrendített”; „Antonioni ugyanazt a kérdést *járja körül* továbbra is” (ez tévés példa: ott hallhattuk egy filmesztéta szájából, a Filmszem című műsorban); „Shakespeare e kérdéskörnek [ti. a hatalom kérdéskörének] teljes hierarchiáját *körbejárja*” stb.

Legújabbban már nemcsak személyek, hanem tárgyak, sőt elvont fogalmak is *körüljárnak*, *körbejárnak* más elvont fogalmakat: „A kínai párt elméleti folyóiratának decemberi száma éppen ezt a problémát *járta körül*”; „A műsor az előző adatot szeretné *körbejárni*” (a rádióból); „A kötet valamennyi írása, egész alapkonceptiója azt a kérdést *járja körül*: Komédiásnak való-e a magyar ember?”.

Végző soron hogyan ítéljük meg a *körüljár* (*körbejár*) igét? Jó szó-e vagy sem? Használjuk-e vagy kerüljük? Eredeti, konkrét jelentésében természetesen kifogástalan, de átvitt értelemben sem hibás. Sőt aki elsőként írta le vagy mondta ki így, az szemléletes, plasztikus, úgyszólván „*körüljárható*” képpel érzékített meg egy gondolati folyamatot. Csakhogy az eredeti leleményből mihamar divatszó, sőt közhely lett. Az egykori metaforának elhomályosult a szemléleti alapja, a kép kiüresedett, s végül utolérte az agyonhasznált szóképek sorsa: a képzavar. (Gondoljunk csak arra a mondatra, amelyben az alapkonceptió *körüljárja* a kérdést!) Pihentessük hát egy ideig – ahogy a kiuzsorázott termőföldet szokták –, amíg egy kissé alábbhagy a divatja. Ameddig lépten-nyomon ilyeneket olvasunk, hallunk: „...az újra *körüljárt* fogalmak új jelentést kaphatnak”; „...mindig az egész életmű prezentálása lesz a cél, a teljességet törekedvén *körüljárni*”; „...ezeknek az égetően időszerű problémáknak a tárgyalása nem a mindenáron való leleplezés nézőpontjából történik, hanem a *körüljárás* objektivitásra törekvő nézőpontjából” stb., addig jobb, ha tartózkodunk tőle. S ha mégis mindenáron használni akarjuk, akkor ezt legfeljebb a stílusirónia eszközeként tegyük, valahogy úgy, mint Esterházy Péter a Pápai vizeken ne kalózkodj! című kötetében: „A pincértörténeteimről például azt mondom: a formáról akartam írni, és a szakmáról. ...az itt következő spionnovellában is ugyanezt *járjuk körül* (górcső alá venni?), csak a színek lettek otrombábbak, ijesztőbbek” (1977, 143). Az író is érzi, hogy a divatos kifejezés zsargonizú, talmi, s tüstént szembeállítja ellenpólusával, a kissé papirosizú, finomkodó, régies szinonimával: *górcső alá venni* (szándékosan az ellenkező végletbe esve).

Ma úgy áll a dolog a *körüljár*-ral, hogy stílusára kényes szakíró vagy újságíró nemigen veszi tollára, hanem beéri helyette valamilyen egyszerűbb, netán szürkébb, de nem közhelyszerű kifejezéssel (pl. *megvizsgál, áttekint, elemez*). Esetleg újabb metaforát alkot, vállalva a kockázatot, hogy abból megint csak közhely lesz. Sőt minél jobban sikerül, annál biztosabban válik azzá. S akkor majd kezdődhet minden előlről, jöhet a következő metafora! Méltatlankodásra azonban nincs se jogunk, se okunk, mert a szójelentéseknek, stílusértékeknek ez az állandó mozgása természetes és roppant üdvös folyamat.

Hiszen így, ezáltal is fejlődik, gazdagszik a nyelv.

3. Közhely a költészetben – költészet a közhelyben

Sokak szerint nemcsak a sajtóban és a társalgási nyelvben hemzsegnek a közhelyek, hanem a költői nyelvnek is megvan a kialakult fráziskészlete. Egy tanulmány négy pontban foglalja össze újabb líránk közhelyszerűségének tüneteit:

1. József Attila kulcsszavainak (*hiány, menedék, rend, semmi, lét, törvény, idő, csend, leng, hűvös, ordas, televény*) öncélú ismételtetése;
2. ál-intellektualizmus, az értelmi oldal modoros túlhangsúlyozása a szókinszben (*szigorú, évad, kiteljesedés, fegyelem, végső, bizonyosság, teljesség*);
3. a csillagászat és az űrkutatás motívumainak keresett, modernkedő alkalmazása (*kozmosz, galaktika* stb.);

4. a természettudományi műszók kedvelése, főleg képekben: „Jaj, a hiánnyal élni nem tudok, / óvjatok most, hű *analizátorok!*”; „...agyamban *dózismérők, zajdecibelek / türhetetlenségi jelzése tombol*”. (Vö. Farkas László: Poétai recept. Új Írás 1964. 11. sz.)

Vannak tehát közhelyek a költészetben is. És megfordítva? Van-e költészet a közhelyekben? Pontosabban: vannak-e a közhelyek között olyan motívumok vagy formulák, amelyek a költészetből sülyedtek le, s ha vannak, hogyan alakultak át ott, az alacsonyabb nyelvi közegben? Hogyan használja fel a tömegkommunikáció és a tömegszórakoztatás a költészet fordulatait? Hogyan lesz a költői képből közhely?

A nyelvi rétegek közti mozgás ténye a költői képekre is vonatkozik, az ilyenfajta lesülyedés azonban rendszerint nem jár együtt a képszerűség elvesztésével. A „deklasszálódott” költői kép a gyakoriság folytán mindenesetre megkopik, újszerűsége, elevensége elvész, azaz: közhellyé válik. Meglepő, hogy mennyi közhelyünknek van szépirodalmi forrása.

„Virágot a *virágnak!*” Aki ezekkel a szavakkal nyújtja át a virágcsokrot a háziasszonynak vagy szíve hölgyének, nem gondol arra, hogy e közkeletű kedélyesség egyenes ági leszármazottja a népköltészet egyik legősibb és legszebb metaforájának, amely a Soproni virágénektől a Tavasz szél vizet áraszt-ig a magyar irodalomban is sokszor előfordul. A *Fortuna asszony szekerét* emlegetők közül vajon hányan tudnák pontosan idézni Faludi Ferenc (1704–1779) költeményének, A forgandó szerencsének első két sorát: „*Fortuna szekerén okosan ülj, / Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne dülj...*”

A pályakezdő Petőfinél az *élet iskolája* még mint teljes értékű költői kép szerepel, ebben az alakban: „A nagyvilág az *életiskola*, / Verítékemből ott sok elfolya” (Hazámban). A szókapcsolat közhellyé silányulását slágerszövegbeli felbukkanása is jelzi: „Kijártuk mind az *élet iskoláját*, s nem félünk majd, ha végső vizsga jön”. Ugyancsak Petőfi, A XIX. század költői-ben, még bátran nevezhette *lángoszlop*-nak a népét a Kánaán felé vezető költőt. Mai pályatársai kétszer is meggondolnák, hogy e metaforához folyamodjanak, ugyanis a kép azóta – mi tagadás – frázissá kopott. Ez lett a sorsa a lenyugvó nap *vörös* palástjának is, amely a Toldi ötödik énekének híres kezdőképéből vált közismertté: „Elfeküdt már a nap túl a nádas réten, / *Nagy vörös palástját* künn hagyá az égen”.

Ha valamit el akarunk felejteni, vagy többé nem akarunk tudni róla, ezt mondjuk: *fátyolt borítottunk rá*. E közhelyet Deák Ferenc 1861-es első felirati javaslatának szövegéből szokták eredeztetni: „Első lépésünk fájdalmas felszólalás, nem a múlt idők szenvedései miatt, mert azokra *fátyolt vetünk*, hanem azon jogtalanságok miatt, mik most is fönnállanak.” Pedig a kép már Petőfinek Kerényi Frigyeshez című versében (1844) is megtalálható: „Dicső álom volt. Volt! Már elmula, / *Borúljon rá felejtés fátyola.*”

A jellegzetes Ady-motívumok közül nem egy az évtizedek során irodalmi vagy publicisztikai sablonná merevült. A *világítótorony* képe, amely Adynál épp szimbolikus sokértelműségével és hangulati ambivalenciájával tűnt ki („Egy *Fárosz* lángol messze valahol”; „Gyuladj föl karcsu, piros *Fároszom*” stb.), az eszmei vagy gyakorlati iránymutatás kifejezőjévé egyszerűsödött. Az *Új tavaszi seregszemle* cím a mai újságolvasó számára inkább nagyszabású divatbemutató, mintsem katonai vagy politikai erőfelmérés képzetét kelti. A Sőhajtás a hajnalban című Ady-vers panaszos refrénje pedig úgyszólván társalgási fordulattá sülyedt: *Mennyi ... – és mind a másé.*

A költői kép közhellyé válásának egyik legfontosabb útja a szállóigén keresztül vezet. A szállóige önállósul, a kép kiszakad a szöveg összefüggéséből, s emiatt a szerző és az eredeti környezet, azaz a forrás is feledésbe merül. Kevesen tudják például, hogy a színpadot Schiller nevezte először a *világot jelentő deszkáknak*, A jóbarátokhoz című költeményében. Hogy magyar példákat is említsünk: az *olyan vén, hogy a hamut is mamunak mondja* szóláshasonlat közvetlenül Csokonai Dorottyájából származik, azt pedig, hogy valaki a *közvélemény ütőerén tartja a kezét*, nyilván Kossuth egyik vitairatának alábbi mondatára vezethetjük vissza: „Gróf Széchenyi *ujjait a korszak üterére tevé*, és megértette lüktetéseit.”

Igen sokszor az érzelmi-hangulati előjele is megváltozik a képnek. Kossuth Lajos a haderő-megajánlási vitában elhangzott nevezetes képviselőházi felszólalását a következőképpen indította: „Uraim! Midőn a szószékre lépek, hogy önöket felhívjam, mentsék meg a hazát! e percnek irtózatosszerűsége szorítva hat keblemre. *Úgy érzem magamat, mintha isten kezembe adta volna a tárogatót*, mely felkiáltta a halottakat, hogy ha vétkesek, vagy gyengék, örök halálba sülyedjenek, ha pedig van bennük életerő, örök életre éledjenek.” E híres szónoklatból többek között a *kezébe adja a*

*tárogató*t szókapcsolat rögződött meg a köznyelvben, mégpedig úgy, hogy az emelkedett, sőt mai fülnek kissé fellengzős hasonlat a mindennapos használatban tréfás ízű kiszólássá profanizálódott.

A pesti humor szívesen fordítja visszájukra az eredeti szövegösszefüggésükben tragikusan komor – vagy legalábbis ilyennek szánt – szépirodalmi idézeteket: „Az anyja mosónő volt, az apját leütötte a hajókötél” (Jókai: A koldus gyermek); „Odakap, hol fészkel az agy” (Arany: Tetemre hívás); „A húgomat a bánat eljegyezte” (Kosztolányi: A szegény kisgyermek panaszai). E mondatok a társalgási nyelvben épp ellenkező stiláris funkciót töltenek be, mint azokban az irodalmi művekben, melyekből szállóigeként kiröppentek. A hangulati átcsapást olykor alaki módosulás is kíséri. „Eljátszotta már kisdéd játékait” – mondjuk a lebukott szélhámosról, leleplezett csalóról, hivatalából végre elmozdított kiskirályról. Ez a frázis Vörösmarty Kis gyermek halálára című versének első két sorából ered: „*Eljátszotad már kis játékodat, / Kedves fiú, hamar játszotad el.*”

A közhelyszerűvé vált, popularizálódott költői kép hamarosan megjelenik a mindennapi tudat költészetében, a slágerszövegben is. Slágereink számos olyan motívumot tartalmaznak, amely korábban a nagy költészetben született meg, és onnan süllyedt le a közhelyek szintjére. Csak mutatóba néhányat ezek közül! Az Énekek énekében: „Tégy engemet, mint egy *pecsétet* a te szívedre” – a táncdalban: „A csók *lepecsételi* az ember sorsát”. Horatiusnál: „*Jaj, futva futnak, Postumus, éveink*” (Postumushoz), Petőfinél: „Elhull a virág, *eliramlik az élet...*” (Szeptember végén), Krúdynál: „*Az élet eliramlik*” (Aranykéz utcai szép napok) – a slágerben: „Csókolj, hisz *az élet suhanó*”. Heine egy gyökerestül kitépelt norvégiai óriásfenyőt az Etna kráterébe márt, s a tűzhányó lávájával írja az égre: „Szeretlek, Ágnes!” (Vallomás) – a táncdalbeli szerelmesnek is ez a vágya: „*Felírni az égre, csupa lángbetűvel, a te nevedet*”. Egy Verlaine-vers, a watteau-i ihletésű *Holdfény* atmoszféráját kelti fel (a maga módján) ez a slágerszöveg: „*Álmaim holdfényes egén / Száz halk gitár zeng felém*”. A fiatal Ady két verssorát: „*Elszállt sok édes, balga álmom*” (E néhány dalban...), „S mint *álomkép* már *messze szálla*” (Dal a rózsáról) így visszhangozza egy táncdal: „...*az álom elszáll*”. Egy Éri-Halász Imre által feljegyzett egykori slágerszöveg valóságos parafrázisa, átköltése egy közismert Petőfi-versnek: „A virágnak megtiltani, hogy ne nyíljon, azt sosem lehet, / A szívünknek megtiltani, hogy szeressen, éppúgy nem lehet.”

Az azonos vagy hasonló motívumok és formulák használata a költészetben és a táncdalban jó alkalmat kínál az összehasonlításra: hogyan dolgozza fel ugyanazt a témát (s egyúttal: nyelvi nyersanyagot) a költő és a táncdalszövegíró? Íme erre is két példa!

József Attila Altató-jában „*Lehúnyja kék szemét az ég, / lehúnyja sok szemét a ház*” – a slágerben: „*Behúnyja csillagát az éj*”. Tehát míg a költő az alkony fogalmának kifejezésére újszerű képet alkot (*az ég szeme*), addig a szövegíró szokványos képek (*csillagszemű, szemének csillaga*) megújításával kísérletezik. De igyekezete nem jár sikerrel: szövege zavaros, képzavarszerű lesz.

Másik példánk: Krúdy a Napraforgó-ban így jelenít meg komplex képpel egy női szereplőt: „...egy síríg tartó *emlék elszakíthatatlan fátyola lebeg* szép feje körül, mint az apácakén a másvilágias vászon”. Hasonlítsuk össze Krúdynak ezt a mondatát egy néhány évvel ezelőtti slágerszöveggel: „*Az emlék színes fátyla messze száll*”. A két metafora csaknem szóról szóra megegyezik egymással, mégis közhelyszerű és giccses az egyik, friss, költői, hatásos a másik. Mi ennek az oka? E kérdésre a nyelvtani és a szemantikai struktúrák (jelentésstruktúrák) egymásra vetítésével felelhetünk. A Krúdy-képben a minőségjelző és jelzett szava közt jelentésbeli összeegyeztethetlenség áll fenn: az *elszakíthatatlan fátyol* látszólagos képtelenség (rég stilisztikai műszóval: oxymoron). Az alany-állítmány viszonylat ezzel szemben konvencionális, s ami – képről lévén szó – korántsem mellékes: tisztán magunk elé képzelhető („a fátyol lebeg”). A táncdalszövegben, éppen megfordítva, a minőségjelzős szerkezet a közhely („színes fátyol”), s az alany-állítmány viszony zavaros, véletlenszerű („a fátyol messze száll”).

Talán csak ennyi és nem több, ami a költői képet a közhelytől, a művészetet a nem művészettől, az értéket az értékhiánytól megkülönbözteti.

4. Közhely mint stíluseszköz?

Annyi rosszat összeírtunk a közhelyről az eddigiekben, hogy az olvasót nyilván meglepi, ha befejezésül – bár kérdőjellel – stíluseszközként szólunk róla. Pedig ahogy bármi mást, úgy a közhelyeket is lehet oly módon alkalmazni, hogy abból esztétikum, jó stílus, olvasói gyönyörűség kerekedjék. A 2. pont végén idézett Esterházy-mondat talán már megsejtetett ebből valamit. A közhely

ugyanis kihasználatlan nyelvi lehetőségek tömkelegét kínálja, – de csak azoknak, akik bánni is tudnak vele.

Az igazán nagy írók mindig is tisztában voltak az állandó szókapcsolatok, toposzok, közkeletű jelképek – mondjuk ki: a közhelyek – jelentőségével. Van Michael Riffaterre-nek, a híres amerikai stíluskutatónak a konvencionális formák szépirodalmi felhasználásáról szóló tanulmányában egy Baudelaire-idézet: *Profondeur immense de pensée dans les locutions vulgaires, trous creusés par des générations de fourmis* (magyarul: „A vulgáris kifejezések hatalmas gondolati mélysége: hangyanemzedékek vájta üregek”). Meghökkenítő, mennyire ugyanígy vélekedett erről Örkény István, aki élete végén többek között ezt mondta az őt „meginterjúvoló” Lázár Istvánnak: „*A közhely évezredek kristályosodási folyamatok eredménye. Alapvető igazságokat, tapasztalatokat, meglátásokat fejez ki, és okossága, használhatósága azon múlik, hogy hogyan mutatjuk fel, milyen közegben szerepel. Tehát mihelyst én egy közhelymondatot szituációba helyezek, abban a pillanatban az a mondat szikrázik, élni kezd, hatni tud, jelent valamit, mond valamit. ...a közhelyet csak az teszi közhellyé, ha más közhelyek társaságába soroljuk. Mihelyst kiemeljük a közhelyet a közhelyek közegéből, az élni kezd, lobogni fog és értelmessé válik*” (Lázár István: Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében. 1979. 214–5).

Nem sok példát tudnánk idézni a mai sajtónyelvből a közhelyekben rejlő hihetetlen energiák felszabadítására. Persze az újságokat sem Baudelaire-ek és Örkény Istvánok írják. A közhely így többnyire megmarad annak, ami: közhelynek.

Hogy azonban ne ilyen szkeptikus hangulatban kelljen lezárunk ezt a fejezetet, bemutatunk egy részletet egy riportból, annak bizonyosságául, hogy napjaink emberéből sem veszett ki a konvencionális nyelvi formák megújítása, hatásos felhasználása iránti érzék.

A riportban egy szeles késő őszi reggelen a szabad ég alatt fagyoskodó ifjú párról olvasunk: „A padon fiatal pár, szorosan összebújva, mintha azt példáznák, hogy nem félnek »az élet viharától.«” Figyeljük meg, hogy a szerző idézőjelbe teszi a már az emlékkönyvekből is kikopott közhelyet, mintegy mentegetőzésül. De a külső vihar, az Örkény említette *szituáció* jót tesz a közhelynek: friss levegővel fújja át, életre kelti. S a vihar-kép mindjárt magával hozza az emberi sors ősi hajó-metáforáját: „*Szerencsés hajózást, gyerekek, kiáltom át tér és idő falán, hisz ti bizonygattátok nekem, hogy álljátok »az élet viharát.«*” Ezután egy úgynevezett metanyelvi kommentár (közlésre vonatkozó közlés) következik: „Elnyűtt frázis, valami olcsó regényben olvashattátok, az is lehet, hogy a szerző nagybetűvel írta, így, Élet...” Mintha az író – mint méltatlant – el akarná háritani a közhelyet, a vihar-hajó-allegóriát, pedig épp itt dönti el, hogy egész cikkét erre a motívumra fogja alapozni, s az ál-mentegetőzéssel csak fokozza a hatást. Rövidesen vissza is tér a szerencsésen megtalált képhez, s a hajózási motívuma innen már végigvonul a szövegen: „Mít is kívánhatnék most? *Szerencsés hajózást!* Találjátok jókedvében a lakásügyi előadót, hogy felvegyen a százas listára, s néha azért jusson eszetekbe az az őszi reggel, melynek hívatlan tanúja voltam.” Logikus hát, hogy a címe is ez lett a riportnak: *Szerencsés hajózást, gyerekek!* (Élet és Irodalom, 1979. dec. 1.).

Választhatunk volna ennél nagyobb igényű, más műfajú írást is. Úgy gondoltuk azonban, hogy ez a példa, épp átlagosságával, meggyőzőbben tanúsítja, hogy igenis, közhely is lehet stíluseszköz. Ha úgy nyúlunk hozzá, ha azzá tesszük. S ehhez még Baudelaire-nek vagy Örkénynek sem kell lennünk. Elég, ha szeretjük és ismerjük a nyelvet, anyanyelvünket, s élni tudunk lehetőségeivel.

(1982)

Címszavakban a sajtónyelvi címadásról

1. A cím stilisztikája

Ezt a fejezetcímet Kovalovszky Miklóstól veszem kölcsön, aki a fenti című nyelvészkongresszusi előadásában azt mondta, hogy „a jó cím már fél siker, sőt aforisztikus túlzással: a cím fontosabb, mint maga a mű” (Jelentéstan és stilisztika. Bp., 1974. 326).

Miért is oly fontos, hogy egy cím jó, azaz a tartalmat híven kifejező, egyszersmind az olvasó figyelmét is lebilincselő legyen? Ahhoz, hogy erre a kérdésre meg tudjunk felelni, előbb egy másikat kell tisztáznunk: mire való a cím, mi a rendeltetése? Kovalovszky a szépirodalmi címadásról írja, de mutatis mutandis az újságnyelvre is áll, hogy a címnek az a funkciója, „hogy vele az író egyénítse művét, összetéveszthetetlenül elkülönítse minden más irodalmi alkotástól. De legalább ilyen fontos az a szerepe is, hogy előre jellemezze a művet, felidézze légkörét, hangulatát, mintegy dióhéjba sűrítve adja az egészet” (uo.). A cím hangolja rá az olvasót a várt olvasmányélményre (vagy rossz esetben: veszi el a kedvét a cikk elolvasásától). **A cím a mű névjegye**, s mint a bemutatkozásnál, itt is döntő lehet az első benyomás. A címválasztás épp ezért különös gondot kíván az írótól, újságírótól. Hogy ismét Kovalovszky Miklóst idézzem: „Főként a sajtóban fontos a címadás, hogy az olvasók figyelmét megragadják. Ezért alkalmaztak az Est-lapok olyan címszerkesztőket, mint Tóth Árpád és Szabó Lőrinc” (uo.).

Vajon a mai újságírók is ilyen nagy gondot fordítanak-e a címadásra? Milyen jellegű címekkel találkozhatunk napi- és hetilapjainkban? Miféle nyelvi eszközöket állít a sajtónyelv annak szolgálatába, hogy a cím élénk – és az olvasót is felélénkítő – legyen? Ezekre a kérdésekre próbálok meg választ adni a napi- és a hetisajtóból vett példák felsorakoztatásával. Az idézetek lelőhelyét (Népszabadság, Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszava, Esti Hírlap, Népsport, Élet és Irodalom, Magyarország, Heti Világgazdaság, Új Tükör stb.) a hely és az olvasó kímélése végett csak olyankor adom meg pontosan, amikor enélkül kétség támadhatna afelől, hogy ilyesmi valóban megjelent, megjelenhetett a mi sajtónkban.

2. Hányféle cím van?

Pléh Csaba és Terestyéni Tamás az újságcímekről írott tanulmányában (Újságcímek – az olvasó szemével. Jel-Kép, 1980/2. 113–7) négyfajta címet különböztet meg hazai sajtónkban: a **leíró**t, a **tömör**et, a **kérdésfeltevőt** és a **szenzációs**at. Mi úgy látjuk, hogy e típusok között van bizonyos fokú átfedés (pl. a szenzációs cím gyakran épp tömörségével vagy kérdő formájával igyekszik hatni az olvasóra). A rendelkezésünkre álló terjedelem és e könyv műfaja nem teszi lehetővé, hogy a felosztás kérdését, illetve ennek kommunikációelméleti és nyelvészeti vonatkozásait alaposabban megvitassuk. Ehelyett arra törekszünk az alábbiakban, hogy jellegzetes példák tükrében mutassuk be a leggyakoribb és ennél fogva legfontosabb címtípusokat. Nem tekinthetjük feladatunknak, hogy napjaink címadási gyakorlatát kritikailag értékeljük; ehhez a mostaninál sokkal átfogóbb és rendszeresebb anyaggyűjtésre s az összegyűjtött adatok statisztikai feldolgozására lett volna szükség. Ez a körülmény sem mentheti azonban fel a nyelvművelőt az alól a kötelezettsége alól, hogy a nyilvánvaló stílushibákat szóvá tegye, s felhívja a figyelmet néhány kedvezőtlennek látszó divatjelenségre. Ezt a megfelelő helyen és a szükséges mértékben meg is fogom tenni.

A Pléh és Terestyéni említette leíró típus egyik válfaja az **eseményközlő cím**. Nyelvtanilag teljes szerkezetű, jól formált mondat, melynek többnyire igei állítmánya van. Ennek megfelelően az ilyen cím úgyszólván teljes egészében tartalmazza az alatta álló hír vagy cikk leglényegesebb információit, sok esetben szinte fölöslegessé téve magának a szövegnek az elolvasását: *Lengyelország támogatja a fegyvermentes övezet gondolatát; Kohl elutasította az atommentesövezet-javaslatot* stb. Vannak azonban olyanféle eseményközlő címek is, melyekben a cselekvő(k) megjelölése és az általa (általuk) végrehajtott tevékenység leírása nem meríti ki az esemény lényegét, ennél fogva az ilyen puritán címnek is lehet – szerény – figyelemfelkeltő hatása az olvasóra. Például ebből a címből: *Sevardnadze és Genscher folytatta tanácskozásait*, nem derül ki, miről tanácskozott a két külügyminiszter. Tehát ezt a befogadónak a tudósítás szövegéből kell megállapítania.

Az eseményközlő cím igen gyakran „rikkancs-szórendű”, azaz szórendje nyomatékos, az egyik mondatrész erős kiemelő hangsúlyt kap: *Kiesett a ZTE az MNK-ból; Jó évet zárt a vecsési és a főtí*

téves; *Pekingben tárgyal Nakaszono küldötte; Plenáris ülést tartottak Madridban; BVT-konferenciát rendeznek a mongol fővárosban* stb. Mivel a címek szórendjének külön kis fejezetet szentelünk, itt csak utalunk arra, hogy a kiemelő hangsúlynak és az ebből adódó szórendnek a sajtónyelvi címben kommunikatív rendeltetése van, ezért árnyaltabban kell megítélnünk, mint ha folyamatos szövegben fordulna elő.

A **témamegjelölő cím** arról tájékoztatja az olvasót, miről lesz szó a továbbiakban, de rhematikus (újságoló) mozzanata nincsen. Nem is igen lehetne, mivel a témamegjelölő címet egyebek mellett az különbözteti meg az eseményközlőtől, hogy nyelvtanilag nem mondat, hanem csak valamilyen névszói alaptagú szerkezet. Például: *Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolat; A japán kormánypart főtitkárának tárgyalásai; A csehszlovák májátültetés tapasztalatai; Tudnivalók az előtakarékosságról; A női röplabda-válogatott túsója*. Sokszor azonban olyan hosszadalmas, unalmas az efféle **puritán cím**, hogy nem ösztönöz igazán az utána következő szöveg elolvasására: *Munkahelyi művelődés a nyíregyházi megyei kórházban és rendelőintézetében*.

Itt kell említést tennünk az ún. **protokollcímek**ről is. Az ilyenek száma az utóbbi időben kissé megcsappant, de még mindig több van belőlük napisajtónkban, mint amennyire az olvasó feltehetőleg igényt tart. (Persze az ilyesmire hitelesen csak közvélemény-kutatással lehetne megbizonyosodni.) Lássunk egy kisebb csokorra valót ebből a címfajtából is: *A Dán KP képviselőinek látogatása hazánkban; Magyar belügyi küldöttség megbeszélései Bulgáriában; Gyenes András a főtí tsz zárszámadó közgyűlésén* stb. Az efféle címek – érthetően – nem ajzzák fel különösebben az olvasó figyelmét, de természetes és bizonyos mértékig szükséges velejárói a tömegtájékoztatásnak, így a sajtónyelvnek is. Hogy azonban ez az optimális mérték ténylegesen mekkora, azt egyelőre legfeljebb találgatni tudjuk. Valószínűleg alatta van a jelenlegi mennyiségnek.

Az ellenkező végletet a „szenzációs”, blikkfangos címek képviselik. Vegyünk szemügyre néhányat ezek közül is! Gyakran nyúlnak lőfegyverükhöz a rendőrök az Egyesült Államokban: *Előbb lő, azután kérdez*. Számítógéppel ellenőrzi teheneinek takarmányfogyasztását egy amerikai farmer: *A tehén és a komputer*. Őrizetbe vettek egy asszonyt, mert meglopta alkalmi férifiismerőjét: *Zokniból lopott a Mona Lisa-arcú*. Mindhárom példánkban éles kontraszt van a cím két hangsúlyszakasza, „szólama” között, ez van hivatva fölkelteni az olvasó érdeklődését.

Sajátos altípusa a „szenzációs” címnek az ún. **lakonikus** cím. Az ilyen cím (többnyire valamilyen bűnügyi tudósításnak a címe) pusztá igei állítmányok egymásutánjába sűríti bele a cikk lényegét: *Gázolt, továbbhajtott; Szakitottak – leszúrta; Ivott, evett, nem fizetett*. Talán mondanunk sem kell, hogy a kevéssel sokat mondó tömörség és a gépiessé vált hatásvadászat között ez esetben sem mindig könnyű jól meghúzni a határvonalat.

A „szenzációs” cím olykor felszólítást tartalmaz: *Töltse szabad idejét bombavetőben!* Még gyakoribb, hogy kérdéssel fordul az olvasóhoz. Különösen a bűnügyi tárgyú cikkek, rendőri vagy bírósági riportok szerzői kedvelik az effajta címadást: *Egy dráma vége?; Miért nem végzik ki az özvegyet?; A Közel-Keletre csempészték a csodamént?*

Sajnos, még mindig akad példa a **semmitmondó** címre is, mely lényegében egyik funkcióját sem tölti be megfelelően: sem a cikk tartalmáról nem tájékoztat, sem érdeklődésünket nem csigázza fel. Alábbi címpéldáink mindegyike az Esti Hírlap közlekedésbiztonsági mellékletéből való: *Átfogó intézkedések; Sokoldalú elemzés a balesetek okairól; Gondoskodás a fiatalokról, folytatódó mozgalmak; Eredményes felvilágosítás, közérdekű javaslatok; Ha minden feltételről meggyőződött a vezető*. Az elsőt kivéve mindegyik hosszadalmas is. Az utolsó pedig azonkívül, hogy semmitmondó és nehézkes, ráadásul hiányos is. Hiányzik ugyanis belőle egy lényeges szócska, a *csak*: *Csak ha minden feltételről meggyőződött a vezető*. Tudniillik a cikkben az előzésről van szó. El tudnék képzelni még pontosabb szövegezésű változatot is, valahogy így: *Csak ha minden szükséges feltétel meglétéről (vagy fennálltáról) meggyőződött a vezető...* Persze így sem kevésbé terjengős, de legalább azt mondja, amit szerzője feltehetőleg mondani kívánt vele.

3. Összetételbe tömörített címek

Egy ideje a cikkírók (vagy a címszerkesztők, akik állítólag nincsenek, valójában mégis vannak) egyetlen összetett szóba igyekeznek belesűríteni a cikk egész tartalmát vagy legalábbis mondanivalójának minél több lényeges elemét. Így lesz a sütőipari szakmunkások szórakozóhelyeiből *Pékdiszko*, a méhészek téli munkájából pedig *Kaptárvizit*.

Tulajdonképpen új szavak garmadája keletkezik így a sajtónyelvben. Mégsem tekinthetjük e folyamatot igazi szókincs-bővülésnek, mert az efféle alkalmi összetételek többnyire megmaradnak egyedi-egyszeri alkotásnak, nem válnak közkeletűvé, nem kerülnek bele semmiféle szótárba. Kérészetű jövevények tehát (más képhez folyamodva: egyetlenegyszer felsziporkázó s nyomban ki is hunyó ötletpetárdák).

Találni köztük igazán szellemeseket is: egy újfajta alkoholszondáról *Mámorteszt* címmel adnak hírt; a *Nudivikend* a hazai nudisták viszontagságaival foglalkozik; a *Tiniterhesség* szerzője a fiatalkori művi abortusz veszélyeire igyekszik felhívni a figyelmet; végül arról, hogy túl gyakran változtatják edzőiket a labdarúgócsapatok, ezzel a címmel olvashattunk: *Kispadkeringő*.

Az igazat megvallva, nem mindegyik címsűrítőmény sikerül ilyen jól. Akad bizony jó néhány kényszeredett vagy sápadt megoldás is. A *Mosolyháttér* a Magyarországon nyugodtan lehetett volna *A mosoly háttere*, akkor sem mondott volna kevesebbet Reagan elnök politikájáról. A címbe emelt alkalmi összetételek némelyikét, például hogy a kisgyermekes közötti indiai házasságokról *Gyermekházassággondok* címmel írnak az Esti Hírlapban, az olvasók valószínűleg keresettnek, erőltetettnek érzik. Bár meglehet, hogy olykor épp a cím kimódoltsága irányítja rá a figyelmet valamilyen írásra, mint a *Tördőfeskampány?* a Magyarországnak a franciaországi községtanácsi választások kimenetelét latolgató elemzésére.

Megesik, hogy a főcímen kívül a felcím is ilyen tartalomtömörítő összetett szó. Tehát mondjuk a nagyobb betűs *Akadálybörze* cím fölött ez áll felcímként: *Érdekérvényesítés*; vagy a *Vesszőfutam* címet ez a felcím egészíti ki: *Komolyzenész-jövedelmek*. Nem az ilyesmire szokták mondani, hogy jóból is megárt a sok? Ráadásul a *vesszőfutás* és a *futam* vegyítésével alkotott *vesszőfutam* mint szójáték sem nevezhető a legfrappánsabbnak!

4. Alliteráló címek

A betűrím (idegen szóval: alliteráció) egyike a legősibb stíluseszközöknek, mondhatni egyidős a költői nyelvvel. A népköltészetben az alliterációnak verstani funkciója is van, például a Kalevalában vagy a germán hősi eposzokban. Gyakran él a betűrím nyújtotta hangzáslehetőségekkel a műköltészet is, bár itt az egymás mellett levő szavak kezdőhangjainak egybecsendítése jobbra már csak díszítőelemül szolgál, hiszen a versstruktúrát másfajta hangzaspárhuzamok és -ellentétek (hangsúly, versmérték, sorvégi rím stb.) szervezik.

Irodalmunkban különösen a Nyugat első nemzedékének nagyjai kedvelték az alliterációt. Közülük is kitűnik e tekintetben a fiatal Babits, akinél a betűrímek halmozása olykor már szinte modorosan csengő-bongóvá, keresetté teszi a vers hangzását: „barangoló borongó, / ki bamba bűn borong, / borzongó bús bolyongó, / baráttalan bolond”. Nem véletlen, hogy Karinthy az Így írtok ti című művében Babits Bihály név alatt teszi közzé Babits-paródiáit, ezzel a lábjegyzettel: „Az eredeti Mihályt belügyminiszteri engedéllyel Bihályra változtatta költőnk azzal a megjegyzéssel, hogy tehetségtelen keresztapja nem gondolt az alliterációkra.”

A címadásban is hasznosítják az írók a betűrím élénkítő, figyelemfelhívó hatását. Krúdy a húszas évek elején ilyen címmel készült regényt írni Bródy Sándorról: *B B B vagy a boldog boldogtalan Bródy*. A könyv végül is nem született meg, de a példa jól mutatja, milyen kitűnő eszköz az alliteráció az olvasó érdeklődésének felkeltésére.

Nincs hát abban semmi meglepő, hogy a sajtónyelv is bőségesen kiaknázza az alliteráló címekben rejlő hatáslehetőségeket: *Befolyásos bulletinek*; *Távhívás tengerentúlra*; *Katasztrófák – képekkel*; *Kanada konfliktusa*; *Kánonjogi kódex*; *Külpolitikai koordináták*. Olykor nemcsak a szókezdő, hanem a második hang is azonos: *Káros kávé?*; *Taskenti Taganka*. Az sem megy ritkaságszámba, ha egy összetett szó-címnél a két tagja alliterál, vagyis az összetételbe sűrítő és a betűrímes címadás mintegy összefonódik egymással. A már idézett *Tiniterhesség*, *Kispadkeringő* és a kevésbé dallamos *Érdekérvényesítés* mellett itt említhető a *Jövedelemjogok* is.

Mint minden stílusélénkítő leleményt, a betűrímes címek használatát is lehet túlzásba vinni. Az alábbi példák jó részét nyelvünk épségéért aggódó (ez esetben talán fölöslegesen aggódó) újságolvasók juttatták el hozzánk. Többek között azt a lapkivágatot, melyen közvetlenül egymás alatt olvasható ez a két alliteráló cím: *Sima siker*; *Szánalmas színvonal*. Külön-külön nem rosszabbak az átlagnál, így együtt viszont csakugyan furcsán hatnak.

Ha ritkábban is, előfordul, hogy nem két, hanem három, sőt négy egymás melletti szó alliterál a címben: *Fő a főnök feje; A bejrúti békétlen békében; Wilander Wimbledonban villog; Ford Fiestás fosztogató Fekete* stb. Egy amatőr nyelvész levelezőnk jóvoltából még olyan példával is szolgálhatunk, ahol ugyanazon az újságoldalon két hármas alliteráció is borzolja a szolidabb ízlésű olvasók idegeit: *Tucatnyi tüneményes találat; TT-tag taglalja*. Ráadásul az utóbbi címben valójában nem is hármas, hanem négyes betűrím van, hiszen a TT (= Tanácsadó Testület) rövidítés t hangjai egymással is alliterálnak, négyfokozatúvá téve ezzel az amúgy is fülsértő kattogást.

E címadási stílust – bármennyire szeretnénk is elkerülni még a látszatát is annak, hogy nyelvészollónkkal megnyirbáljuk az újságírói Pegazus szárnyait – a legjobb akarattal sem minősíthetjük másmilyennek, mint kimódoltnak. Úgy látjuk, elsősorban a sportújságírók azok, akik nem tudnak mértéket tartani a kezdőhang-rímeltetésben. Tanúskodjék erről két címpélda, mindkettő a Népsportból. Az előbbiben még „csak” négyes a betűrím: *A talányos Tatabánya többre tör;* a következőben már ötös: *A Vasas vajúdásai és valóra vált vágyai*. A rekord tehát meg van javítva.

5. Címadás „hozott anyagból”

Címet adni, mint láthattuk, nem könnyű mesterség, jó címet adni pedig különösen nehéz. Nincsenek tehát irigylésre méltó helyzetben az újságírók, hiszen nekik tömegével kell új címeket, még hozzá minél frappánsabb, az olvasó figyelmét megragadó címeket kitalálniuk. Valószínűleg ezért dolgoznak olyan szívesen „hozott anyagból”, ezért folyamodnak címötletért a közismert idézetekhez, címekhez, szállóigékhez, szólásokhoz. Vagy úgy, hogy lényegében változatlan alakban használják fel őket, vagy úgy, hogy kisebb-nagyobb módosításokat hajtanak végre rajtuk, így igazítva hozzá az eredeti címet vagy idézetet a cikk tartalmához.

Szó szerinti idézetek vagy kevésbé kötött szövegű variációk természetesen nemcsak a sajtónyelvben fordulnak elő: egyaránt szívesen él ezzel a stílusesszükkel a csibésznyelv, a nagyvárosi argó (gondoljunk csak a Hernádi Miklós Közhelyszótárában felsorakoztatott „ferdítésekre”) és az értékskála másik végpontján a magas költészet (talán elegendő, ha itt csak utalok Arany János Petőfi-idézetére az Emlények III. részében vagy Devecseri Gábor Erdő című versének megrendítő Dante-parafrázisára). Nincs hát abban semmi meglepő, hogy a tömegtájékoztató nyelv is kapva kap az idézés, célzás, utalás nyújtotta hatáslehetőségeken.

Hogyan nyilvánul meg a sajtónyelvnek ez a sajátos vonzalma egy részterületen: a címadásban?

A „hozott anyagból” való sajtónyelvi címadásnak két fő fajtája van aszerint, hogy a felhasznált „nyersanyag” (idézet vagy cím) megőrzi-e eredeti alakját, vagy többé-kevésbé módosul, variálódik. Előbb az első, egyszerűbb típussal kössünk ismeretséget, s csak ezután térjünk rá az érdekesebbnek ígérkező másik válfajra: a variált idézésre.

Lássuk először azokat a címpéldákat, melyekben egy-egy idézet válik lényegében változatlan alakban újságcímmé. Az első három címnek az a közös vonása, hogy mindegyikük József Attila-versből való: *Álmában csönget egy picit; Irodalomról vagy más ily fontos emberi lomról; „Fehérek közt egy európai”* (bár ez utóbbit a tárgyrag elhagyása miatt akár variált idézetnek is tekinthetnénk).

A címül választott idézet többnyire közvetlen összefüggésben van a műorszám vagy az írásmű tartalmával. A fiatalok népzenei műsora a televízióban ezt a címet kapta: *„Aki dudás akar lenni”*. Az emigrációba kényszerült Kossuth angol nyelvű levelének kalandos hazajuttatásáról *Kossuth Lajos azt üzenté...* címmel olvashattunk. Végül egy Zalka Mátéről megemlékező cikkecske ezt a címet kapta: *Száz halálon át* (idézettörredék a Nemzetközi Brigád indulójából).

Még a legegységeltebb idézetből is válhat jó cím, ha olyan tárgyú cikk fölé kerül, amely valamilyen kézzelfogható kapcsolatban van a szállóige eredeti környezetével. A *Lenni vagy nem lenni* tipikus közhelycím (már kiforgatott változatai is azok). De ha ezzel a címmel a Dánia elleni „sorsdöntő” labdarúgó-mérkőzés esélyeit boncolgató tudósítás fölött találkozunk, a humoros hatás nem marad el. Néha azonban csak látszólagos, szójátékszerű az összefüggés a cím és a tartalom között. Ki hinné például, hogy irodalmi hetilapunk *Ha még egyszer azt üzeni* című glosszája az író-olvasó találkozókat visszásságaival foglalkozik?

Nem kevésbé gyakori, hogy valamilyen címet (irodalmi mű címét, film- vagy színdarabcímet) használunk fel alaki változtatás nélkül sajtónyelvi cím gyanánt. Görgey Gábor *Karácsonyi ének* című tárcája azt a típust képviseli, amelyben közvetlen összefüggés van a cikk tartalma és a címet eredetileg viselő mű között. Ugyanis az író a Dickens-elbeszélésből kiindulva és ahhoz vissza-visszatérve

bontakoztatja ki a karácsonyi tárca gondolatmenetét, s jut el a megszívlelendő végkicsengésig: az ünnepi érzelmeket „fényesen kellene tartani” év közben is.

Többnyire azonban csak hasonlóság, párhuzamosság van az eredeti műnek és az újságcikknek a témája között. A *Pokoli torony* című hír arról tudósít, hogy Ausztráliában megingott, majd süllyedni kezdett egy tengeri fűrótorony, de a munkásokat sikerült kimenteni. A *boldog ember* egy volt futballista, aki társadalmi munkában segíti a helyi kiscsapatot, és szabad idejében labdarúgóemlékeket gyűjt. Az *élet álom* című cikk munkaidejük egy részét alvással töltő munkásokról, tisztviselőkről szól.

Az újságíró, aki cikkét ilyenfajta címmel látja el, rendszerint nem is gondol arra az irodalmi műre, amelytől a címet kölcsönveszi. Más a helyzet olyankor, amikor tudatosan játszik valamely népszerű könyvnek a címével. Az efféle, szójátékos címadás az eredeti és a másodlagos értelem kettősségén alapul. A *22-es csapdája* című sporttudósítás a 22. sz. Volán nevű labdarúgócsapat győzelméről számolt be, a fővárosban nagy károkat okozó, száz kilométeres sebességgel száguldozó szélvihar pusztításait pedig egy ilyen című cikk összegezte: *Elfújta a szél*.

Az ilyen felidéző cím olykor egyúttal „felvezető” cím is (vö. Grétsy László–Kemény Gábor: Címekek a mérlegen. Jel-Kép, 1983/2. 113–4), amely átsegíti a szerzőt a cikk elkezdésének nehézségein azzal, hogy mindjárt a kellő kezdősebességet is megadja az újságcikk gépezetének. Csak sajnós néha kirívó stílusterés árán! Az *Egy gondolat bánt engemet...* cím, melyet egyik szakmai lapunk cikke fölött pillantottam meg, irodalmi, művelődési, esetleg közéleti tárgyú eszmefuttatást ígér. Ehelyett a következő cikkindítás hökkent meg (majd bőszíti fel) az olvasót: „Petőfi gyönyörű versében szinte előre látta a jövőt, ami komor volt és elgondolkoztató. Nos, én is szeretném e néhány sorban elgondolkozásra készíteni azokat a vállalati vezetőket, akik most széles mosollyal nyugtázzák, hogy a szerződéses üzletek hozzák a nyereséget.”

A változatlan szöveggel újságcímesített idézeteknél és címeznél érdekesebbek is, gyakoribbak is a **variált** címekek. Az ilyen címekek egyik csoportja közmondást, szólást vagy szállóigét idéz fel megváltoztatott alakban. Többnyire oly módon, hogy az eredeti szöveg valamelyik szavát olyan nyelvi elemmel helyettesíti, amely utal a cikk témájára: *Ki közgazdász akar lenni...; Nem mind ezüst, ami fénylik; Kórház az egész világ*.

Előfordul, hogy ugyanabból az idézetből többféle variáció is kisarjad. A Kossuth Lajos egyik 1846-os vezércikkéből szállóigévé formálódott „Tengerre, magyar!” felszólítást rövid időn belül ennyiféleképpen forgatták ki a címadók: *Tenderre, magyar!; Tenderre, magyarok!; Bringára magyar!* (a vesszőt nem én hagytam el, hanem ők); *Kérékre, magyar!; sőt – a megváltozott történelmi viszonyok jeleként? – Tenderre, osztrák!*

Keletkeznek a fentieknél merészebb, kötetlenebb címvariánsok is, amelyek épp csak annyit hagynak meg a variáció alapjául szolgáló idézetből, amennyi a felidézéshez okvetlenül szükséges. Egy budapesti napilap körkérdest intézett néhány laptársának szerkesztőjéhez: mi a hobbi, mit gyűjt szabad idejében? A választ lényegében már a felcím megadja: *Halat, vadat és még sok mindent*. Ugyancsak A walesi bárdok ismert verssorára utalt az a riporter, aki egy sokféle állatot tartó, de húsból sohasem evő Veszprém megyei gazdát ezzel a címmel interjúvolt meg: *Vadak, halak s mi jó falat – de nem a gazdának*.

A variált idézés mint címadási mód igen alkalmas volna rá, hogy egy kis élénkséget lopjon a napisajtó stílusába. Kár, hogy az utóbbi időben csak elvétve találkozhatunk ilyen típusú, valóban jól sikerült, szellemes megoldásokkal. Ez az oka annak, hogy mind a két ilyen példám aránylag régebbi keletű, még a hetvenes évek végéről való. Az egyik cím: *Jack és Sam ante portas* azért ötletes, mert Jack és Sam, aki Hannibál módjára a kapuk előtt áll – két cirkuszi elefánt. A másik egy közép-keleti tudósításnak volt a felcíme: *Húszezer kurd Sardashtba* tart. Alig maradt meg valami az eredetiből (a tart állítmány és a mondatszerkezet), mégis nyomban felidéződik bennünk Garay János Kont című versének feszes ritmusú kezdősora: „Harminc nemes Budára tart.”

Sajnos nem mindegyik szállóige-aktualizálás sikerül ilyen jól. Akadnak gyűjteményekben valóban elrettentő ízléscímadások is. Vörösmarty Zalán futásának első sora például ebben a változatban került egy sporttárgyú cikk fölé, amely a ferencvárosi labdarúgók győnge szereplésének okait firtatja: *Régi rang, hol késel az FTC homályában?* Az erőltetetten szellemeskedő címadó, mint láthatjuk, még arra sem ügyelt, hogy legalább a szótagszám egyezzen.

A variált cím másik válfaja már eredetileg is cím volt. Például egy magyar bűnügyi filmnek a címét (Az oroszlan ugrani készül) így időszerűsíti egy szó betoldásával a sportújságíró, akinek a

londoni angol–magyar labdarúgó–mérkőzés előkészületeiről kell beszámolnia: *A brit oroszán ugrani készül.*

Az eredeti címnek az új tartalomhoz való hozzáigazítása legtöbbször elemcserével, egy vagy több szóznak a kicserélésével történik. A televíziót levelekkel elárasztó nézőkről *Ötmillió dühös ember*, a ritkuló madárfajok védelméről *Száll a madár fészke*, a harcsafogásra való 26-os horgászsínorról pedig *A 26-os csapdája* címmel olvashattunk. A *Ne fogadj el orvosságot civilektől!* című cikk írója két elemet is kicserél a korábban nálunk is bemutatott angol filmdráma (*Ne fogadj el édességet idegentől!*) címében, így próbálva meg ráirányítani az újságolvasó figyelmét a laikus öngyógyítókat fenyegető veszélyekre.

Némelyik ilyen variált címben jóformán csak a puszta váz, a mondatszerkezet őrződik meg: *Ha termékváltás, akkor Celltex.* A szerző talán már nem is gondolt a tizenöt évvel ezelőtti amerikai filmsikerre (*Ha kedd van, akkor ez Belgium*), hanem a későbbi „ferdítések” szolgáltak számára mintául.

Érdekes megfigyelni, milyen hallatlan frissességgel reagálnak a címvariánsok kiagyalói az új és szokatlan hangzású címekre. Alig pár nappal azután, hogy egy alkalmi színtársulat a Budapest Sportszarnokban előadta a *Te is totóztál, haver?* című „arénajátékot”, az esti lap kritikusa ezzel a címmel tette közzé súlyosan elmarasztaló véleményét: *Téged is becsaptak, haver?*

Mi sem természetesebb, mint hogy ebben a típusban is felbukkannak kevésbé jól sikerült címek. Egy hírmagyarázat szerzője abból indul ki, hogy a chilei háziasszonyok üres fazekait összeütögetve tüntettek a Pinochet-rendszer ellen. Ezért a cím: *Amiért a fazék szól.* Szerintem nem volt stílusos így kiforgatni a Hemingway-regény címét. Ám az ilyesmin mindig lehet vitatkozni: bizonyára akadtak, akiknek nagyon is tetszett ez a tiszteletlen címötlet.

A címszerkesztőknek is megvannak a kedvenceik – vagy mondjuk így: az áldozataik? –, amelyeket a legszívesebben tekernek ki. A variáció egyre jobban eltávolodik a témától, az eredeti címnek vagy idézetnek fokozatosan kicserélődnek az alkotóelemei.

Jövőre, veled, ugyanitt! – beszél meg randevút egy sportriporter a sérüléséből felépült asztalitenisz-bajnoknővel. Egy másik lap a nyári ifjúsági labdarúgótornák csapataihoz intézi felszólítását: *Jövőre, veletek, ugyanitt.* A Pustavacson, az ország közepén megrendezett békefesztivál résztvevőitől – az alkalomhoz illő komolyabb hangnemben – már így veszünk búcsút: *Jövőre Önökkel ugyanott!*

A szállóigék közül talán Adynak ezt a verssorát variálják a leggyakrabban a címhiányban szenvedő újságírók: „Mit ér az ember, ha magyar?” (Az ős Kaján). A példák sorrendjével azt igyekszem érzékeltetni, hogyan forgatja ki eredeti mivoltából az idézetet a mindenáron való aktualizálás: *Mit ér a költő, ha magyar?; Mit ér a vetőmag, ha magyar?; Mit ér egy futballista, ha lengyel?; Mit ér a diplomás, ha üzemmérnök?; Mit ér a sofőr, ha „milliomos”?*

De a kedvencek kedvence, az első számú áldozat mégsem ez, hanem Andrzej Wajda filmjének a címe, a *Tájkép* csata után. Bizonyítsa ezt az alábbi, korántsem teljes példasor az utóbbi idők sajtójából: *Tájkép – csata után; Tájkép csata közben; Tájkép választási csata után; Tájkép tankönyvcsata előtt; Tájkép, túsügy után; Tájkép aszály után; Tájkép – építkezés után; Tájkép – havazás előtt; Ügyeskedés csata után.*

A címdivatot éppoly nehéz befolyásolni, mint bármely más, nyelvi vagy nem nyelvi divatot. Pár évvel ezelőtt egy glosszáíró mégis megpróbálkozott vele, hogy legalább a magyar nyelv hetén mérsékletre intse a címadókat, akik abban az időben *A lovakat lelövik, ugye?* címet tüntették ki különös rokonszenvükkel, például: *A szerelmes festőnőket átnevelik, ugye?; A kártológépek harapnak, ugye?; Az előszerződést felrúgják, ugye?* Két nap múlva ezzel a címmel jelent meg a tudósítás – ha nem is ugyanabban az újságban – egy távközlési műhold pályára állításának előkészületeiről: *Oscart fellövik, ugye?* Igaz, hogy aznap már nem volt magyar nyelv hete, ugye.

6. Pontatlan szórendű címek

Gyakran okoz félreértést az az egyébként helyes megállapítás, hogy a magyarban nem kötött a szórend. Az ugyanis, hogy nyelvünkben – ragozó jellegéből adódóan – csakugyan nincsenek olyan kötelező érvényű szórendi szabályok, mint az indoeurópai nyelvek némelyikében (pl. a németben), korántsem jelenti azt, hogy a mondatrészeket összevissza lehet dobálni, a beszélő vagy író kénye-kedve szerint. Sőt inkább úgy mondanám, hogy e látszólagos kötetlenség valójában nagyon is szoros

kötöttséget jelent. A magyarul fogalmazónak három-négy viszonylag könnyen megjegyezhető szórendi szabály helyett a szöveggörnyezet és a közlési szituáció egészét kell figyelembe vennie. S a nagyon sokféle szórendi változat közül rendszerint csak egyetlenegy vág egybe tökéletesen a kifejezendő tartalommal, csak ez az egy felel meg a közlő szándékának és a beszédhelyzetnek. A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogyan tükrözi a cím szórendje az egyes nyelvi elemek, tartalmi mozzanatok logikai és kommunikációs erőviszonyait, fontossági sorrendjét.

Mielőtt azonban ebbe belefognék, hadd ismertessem meg az olvasót egy lényeges nyelvtani fogalompárral: a nyomatékos és a nyomatékaltalan mondattal.

A **nyomatékaltalan** mondat szakaszai egyenrangúak, egyiket sem hangsúlyozzuk a többinél határozottabban: „Sötét arcedői elsimulnak szépen” (Arany: Családi kör). Ennek a közlésnek nincs különlegesen kiemelt része, tehát a mondat nyomatékaltalan.

A **nyomatékos** mondatban viszont a mondatrészek valamelyikére erős, kiemelő hangsúly (ún. fő- vagy mondathangsúly) esik. Ez a szó, illetve a vele bevezetett mondatszakasz valamilyen okból aktuálisan fontosabb, mint a többi. (Rendszerint azért, mert ez tartalmazza a közlés lényegét, az újdonságot, azt, aminek a kimondása végezt egyáltalán sor kerül a kommunikációs aktusra.) Pl. József Attila közismert versében ez a mondat: „Engem vigyen fel a padlásra”, nemcsak azt fejezi ki, hogy a gyermek fel akar menni a padlásra az édesanyjával, hanem azt is, hogy a dagadt ruha helyett szeretné felvitetni magát: „Hagyja a dagadt ruhát másra. *Engem* vigyen fel a padlásra.” A nyomatékos kiemelés, szembeállítás van hivatva érzékeltetni ez a szórend.

A sajtónyelvi címadásban különösen népszerű a nyomatékos mondat szerkesztés (de egyébként is ez a gyakoribb). Ezért viszonylag ritkán fordul elő, hogy nyomatékaltalant használnak nyomatékos helyett, például: *A Ferencváros átvette a vezetést*. Sietek leszögezni, nehogy félreértést okozzak, hogy ez a szórend sem hibás, csak kifejezőbb, hatásosabb lenne nála a kiemelő szórendű változat: *A Ferencváros vette át a vezetést*. Az alanynak azért célszerű főhangsúlyt adni, mert ez az újságoló része, az ún. rémája a mondatnak. A mondathangsúlyos alany mellett az állítmány fordított szórendű lesz: az igekötő az ige mögé kerül.

Jóval gyakrabban szúr szemet a figyelmesebb újságolvasónak az ellenkező előjelű szórendi helytelenség, az tudniillik, hogy nyomatékos mondatot választanak címül nyomatékaltalan helyett. *Ámokfutó szerelőt tartóztatott le a rendőrség* – ezzel az örökzöld (bár meglehet: költött) példával szokták szemléltetni ezt a címadási módot. Az efféle szükségtelen kiemelésnek a mindenáron való figyelemfelkeltés – kevésbé tapintatosan fogalmazva: a hatásvadászat – az oka. Nem véletlen, hogy **rikkancs-szórendnek** is csúfolják. Rendőri riportok és protokollhírek címeiként tipikus. Lássunk egy fiktív példát az utóbbi címfajtára: *A IX. kerületbe látogatott X. Y.*, ennek és ennek az intézménynek vagy testületnek ilyen és ilyen tisztségviselője. Mintha e közéleti férfiú állandóan úton lenne: mindennap egy másik kerületet keres fel, s az előző napon épp a IX. kerület volt soron. Holott valójában mindössze az történt, hogy X. Y. *ellátogatott* a IX. kerületbe (vagy meglátogatta a IX. kerületet).

Van persze olyan eset is, amikor csakugyan indokolt a kiemelő nyomaték. Például ebben a címben: *Taxisofőrök fogták el a karambolozó autótolvajt*, valóban azon van a hangsúly – konkrét és átvitt értelemben is –, hogy taxisofőrök fogták el a tolvajt, nem pedig, mondjuk, rendőrök. Itt megvan a funkciója a nyomatékos mondatnak.

Nem kell tehát lemondanunk az ilyen szórendű címekről, csak ügyeljünk, hogy mindig azt a mondatrészt emeljük ki, amelyik a közlés lényegét, az újdonságot hordozza. A rossz helyre tett hangsúly és az ennek megfelelő szórend miatt a cím nem azt mondja, vagy másképp mondja, mint amit a szerző ki akart vele fejezni.

Központi napilapok sportrovatában nem is egyszer találok ilyen címekekkel: *A harmadik helyen a Salgótarján; Élen a Videoton* stb. E szórendnek csak az illető sportegyesület saját újságjában, legfeljebb a helyi lapban van értelme, ahol fordulónként szalagcímben számolnak be arról, hányadik helyen áll a helybeli csapat a bajnokságban: *A harmadik helyen a Salgótarján; Az ötödik helyre esett vissza a Salgótarján; Élen a Videoton!; Harmadik a Videoton; Megint az élre került a Videoton!* stb. De egy országos napilapnak az olvasója nem arra kíváncsi, hányadik a Salgótarján, a Videoton vagy bármelyik más csapat, hanem arra, ki áll az élen, ki a második, a harmadik és így tovább. Tehát a kiemelő nyomatékknak a csapat nevére kellene esnie: *A Salgótarján a harmadik*. Hiszen, ismétlem, nem a helyi szurkolókat tájékoztatjuk, hogy kedvenceik azon a héten épp hányadik helyen vannak, hanem azt a szenzációszámba menő hírt kürtöljük világgá, hogy egy esélytelen, gyengének tartott

vidéki csapat foglalja el a képzeletbeli dobogó harmadik fokát. A másik címben is ez lenne a szerencsésebb sorrend: *A Videoton (van) az élen; A Videoton került az élre; A Videoton az első* (vagy: *az éllovas*) stb.

Továbbra is a sportnyelvnél maradvá: *Első ellenfél az Európa-bajnok* – olvasom egy kontinensbajnokság rajtja előtt. Ennek a szörendnek csak akkor volna létjogosultsága, ha a tudósító azt a körülményt akarná nyomatékosan kiemelni, hogy nem második, harmadik vagy épp utolsó, hanem első ellenfele lesz a magyar csapatnak a mezőny legjobbjá. Pedig valójában azt kellene nyomatékosítani (és gyanítom, hogy a szerzőnek ez is volt a szándéka), hogy mindjárt az első fordulóban a legerősebb ellenféllel kerülünk szembe. Ahhoz, hogy a cím tényleg ezt jelentse, elég kitennünk egy kettőspontot: *Első ellenfél: az Európa-bajnok* (a hangsúly az *Európa-bajnok* összetétel első szótagján van). Választékosabban, birtokos személyranggal: *Első ellenfelünk: az Európa-bajnok*. De ez a megoldás is kifogástalan, ha nem is oly tömör: *Az Európa-bajnok (lesz) az első ellenfél* (vagy: *ellenfelünk*). Az eredeti cím természetellenes szörendje (*Első ellenfél az Európa-bajnok*) talán a hármas alliteráció kedvéért alakult ki (a betűrímgyártás divatjáról l. korábban is). Már csak rossz hangzása miatt se fogadjuk el, ne terjesszük ezt a „mekegő” stílust!

Vessünk egy pillantást egy másik, hasonló jellegű példára is: *Párbajtőr-csapatbajnok a Bp. Honvéd*. A cím szörendje azt a látszatot kelti, mintha az lenne itt a hír, az érdekesség, hogy nem tör- vagy kard-, hanem *párbajtőr*-csapatbajnok lett a Bp. Honvéd. Pedig a tudósítás (és címe) nem erre a kérdésre válaszol: Milyen csapatbajnok lett a Bp. Honvéd?, hanem erre: Ki nyerte a párbajtőr-csapatbajnokságot? A cím hangsúlyviszonyait kétféleképpen igazíthatjuk hozzá a mondanivalóhoz: vagy kettőspontot teszünk az első szó után (*Párbajtőr-csapatbajnok: a Bp. Honvéd*), vagy megcseréljük a sorrendet, és teljes szerkezetű mondattal fordulunk az olvasóhoz: *A Bp. Honvéd (lett) a párbajtőr-csapatbajnok*.

Néha már valósággal szerkesztetlenségnek hat a suta szörend. A Vígszínház társulatának egy régebbi vendégszerepléséről ezzel a címmel olvashattunk: *Legjobban tetszett a Házmastersírató*. Bár egy kettősponttal ezt is elfogadhatóvá tehetjük (*Legjobban tetszett: a Házmastersírató*), igazán kifogástalan ez a sorrend lett volna: *A Házmastersírató tetszett a legjobban*. Így a mondathangsúly a közlés lényegét hordozó alanyra esik.

Utolsó példám egy fővárosi napilapból veszem. Néhány éve a külpolitikai tudósítások között ez a vastag betűs cím látott napvilágot: *A gambiai felkelők túszait szabadították ki a dakari csapatok*. A rossz helyre tett nyomaték azt a látszatot kelti, mintha ebben a hírben az volna az újdonság, a lényeg, hogy a felkelőknek a túszait szabadították ki a szomszédos ország katonái, nem pedig, mondjuk, a kormányéit. Holott persze nem erről volt szó, hanem arról, hogy *A dakari csapatok kiszabadították a gambiai felkelők túszait* (nyomatéktalan mondat), illetve hogy *Kiszabadították a dakari csapatok a gambiai felkelők túszait* vagy *Dakari csapatok szabadították ki a gambiai felkelők túszait* (más-más hangsúlyú nyomatékos mondattal, aszerint hogy mit akarok a közlésből kiemelni).

Vagyis a „kötetlen” magyar szörend a címadásban is számos **kötöttséget** és ebből fakadó **kötelezettséget** tartogat a fogalmazó számára. De pontosan ugyanennyi kifejezésbeli lehetőséget is!

7. Napirenden: a közhely

Annyi cikket (sőt könyvet is) írtak már a közhelyek ellen, hogy lassacskán maga a téma is közhelyszámba megy. Mégsem hagyhatjuk szó nélkül, hogy némelyik közhely terjesztéséhez akarva-akaratlanul a tömegkommunikáció is hozzájárul. A legtöbb divatszó, felkapott, de üres frázis előbb-utóbb felüti a fejét az írott és az úgynevezett elektronikus sajtóban is, nem is beszélve azokról, amelyek már eleve újságírók tollán, rádiósok vagy tévések ajkán keletkeztek. Mindez bizony nem válik javára az anyanyelvi közműveltségnek, mert csökkenti az eredetiség, a választékos és pontos fogalmazás iránti igényt.

Nem először írom le ebben a fejezetben, hogy **jó címet adni nem könnyű**. Ez sem szolgálhat azonban mentségül a lépten-nyomon tapasztalható ötlettelenségre, semmitmondásra. E tekintetben, úgy látszik, van mit tanulnunk a nyugati sajtótól. Rádióink egykori párizsi tudósítója, Szécsi Éva megírta annak idején a Magyar Sajtó című szaklapban, hogy az ottani lapok címeiből pontosan megtudható, mit tartalmaz a cikk vagy a tudósítás, hogy a témával kapcsolatban mi a lap politikai véleménye. Vagyis a cím tökéletesen orientálja az olvasót. A nyugati lapok egyébként is irtóznak a semmitmondó címetől, a lényegnek a címben való kimondása úgyszólván kötelező. Egy másik

cikkében párhuzamot von Szécsi Éva a Le Monde és két magyar napilap címadási gyakorlata között, s az összehasonlítás, fájdalom, nem az utóbbiak javára üt ki. A magyar lapokban az amerikai elnökválasztás másnapján „szinte valamennyi anyag semmitmondó címmel jelent meg” – állapítja meg Szécsi Éva, s hozzáteszi: „Ilyen címadástechnika lényegesen jelentéktelenebb témákban sem létezhet, nemcsak a Le Monde-nál, de egyetlen francia lapnál sem.”

Ha pedig olykor mégis felbukkan egy-egy igazán jó cím a hazai napisajtóban, azt addig ismételtetik, míg közhely lesz belőle, s végül már szinte visszaköszön az olvasónak (ez is közhely, bocsánat!).

Ötlemből divat, divatból közhely: így vázolhatnánk fel a sablonos címadás *anatómiáját* – hogy stílszerűen fejezzük ki magunkat. A *valaminek az anatómiája* kifejezés Hernádi Miklósnak először 1976-ban megjelent Közhelyszótárában még nem található meg. Azóta viszont annál bővebben van részünk benne. A prototípus ez a filmcím lehetett: *Z, avagy egy politikai gyilkosság anatómiája*. Nyilván ez ihlette meg egy Spanyolországról és az ottani szélsőjobboldali hatalomátvételi kísérletről szóló televíziós riportfilmünk készítőit, akik ezt a címet adták műsoruknak: *Egy puccs anatómiája*. De már korábban is láthattunk egy olasz tévéfilmet *Az erőszak anatómiája* címmel (nem érdektelen, hogy az eredeti cím nem ez volt!). Nemcsak politikai témákra van azonban fenntartva az *anatómia*. Egy lengyel filmet ezzel a sokat ígérő címmel játszottak nálunk: *Egy szerelem anatómiája*. Végül pedig egy egész tévéesorozat foglalkozott a *Hétköznapi anatómiájával*. Ez már kicsit sok volt a jóból.

Közben ugyanis a sajtót is elérte a „bonctani” címadás divatja. Eleinte jobbadán csak eseményekről olvashattunk ilyen cím alatt, ebben is az eredeti mintához igazodva: *Egy baleset anatómiája*; *Egy bűntény anatómiája*; *Egy politikai fordulat anatómiája*. Később azonban tárgyakról, dolgokról, sőt elvont fogalmakról is kiderült, hogy anatómiájuk van: *Egy díj anatómiája*; *Egy kisváros anatómiája*; *A lakótelep anatómiája* stb. Egy gyárigazgató portréját *A tisztesség anatómiája* címmel rajzolják meg. *A menekülés anatómiája* című riport egy másodosztályú, a kiesés ellen küzdő futbalcsapatról szól. A biztos kieső csapatról viszont ezzel a címmel, illetve alcímmel közölnek helyzetképet a tavaszi labdarúgóidény kezdete előtt: *Nyakig a vízben, avagy a reménytelenség anatómiája*.

Mint az utóbbi példákból is láthatjuk, sportlapunk munkatársai különös rokonszenvvel viseltetnek az *anatómia* iránt. Címbeli használatát valóságos művészi fokra emelték. Tanúskodjék erről további három példa: *Egy gyengélkedő bajnokság anatómiája*; *A kihagyott gólhelyzetek anatómiája*; sőt egy alcímben: *Az Aranykalász Kupa anatómiája*. Ez bizony már nemcsak nagyzóló egy csöppet, hanem enyhén szólva képzavargyanús is!

Típusos sajtónyelvi banalitás ez is: *Valaminek a természetrajza*. Szövegbeli használatát hadd szemléltesse néhány jellegzetes idézet az utóbbi évekből: „A politikai foglyok egy részének szabadon bocsátása fontos új adalék a katonai diktatúra természetrajzához”; a fiatal író „a hőstett természetrajza érdekli”; „ez a műsor jól, gondolatgazdagon rajzolta ki az agresszivitás természetrajzát”; „az olvasó megismerkedhet a merényletek rendkívül sokszínű természetrajzával”.

Nem meglepő tehát, hogy címekben is sűrűn élénk bukkan: *A művelődés természetrajza*; *A feszültség természetrajza*; *A csúszópénz természetrajza*; *Két SZOT-díj ürügyén, avagy: az emlékezés természetrajza*.

Hernádi Miklós 1973-ban *A közhely természetrajza* címmel adott ki könyvet a közhelyekről. Jómagam is írtam már cikket *a képzavar természetrajzáról*. Most már, azt hiszem, mind a ketten más címet választanánk, ugyanis időközben – mint láthattuk – a természetrajzból is közhely lett.

Befejezésül vizsgáljunk meg egy esetet statisztikailag is a közhelyszerű címadás köréből!

Az Esti Hírlap első oldalán évek óta rendszeresen ismétlődnek az ilyen címek: *Napirenden a munkaverseny*; *Napirenden a kongresszusi irányelvek*; *Napirenden a főváros tömegközlekedése* stb. Érdekel, mennyire gyakori a lapban ez az unalmasságával tündető címadási mód, megnéztem hát három év valamennyi számát: hányszor fordul elő a címlapon a fenti címtípus?

Az eredmény a következő: 1979-ben 55-ször, 1980-ban 34-szer, 1981-ben 39-szer, tehát kisebb-nagyobb ingadozással lényegében egyenletesen, összesen 128-szor. Egy évre durván 313 megjelenést számítva átlagosan körülbelül minden hetedik szám első oldalán volt ott a *Napirenden a...* formula.

Sok ez vagy kevés? Rovatcímnak talán épp megfelelő, de hát itt nem rovatról van szó. (Vagy mégis? Erre még visszatérünk!)

Egyedi címnak mindenesetre túl sűrű ez az előfordulás, különösen ha arról sem feledkezünk meg, hogy az éven belül nem egyenletesen oszlik meg a vizsgált címforma: voltak olyan hónapok,

amikor 7-szer, 8-szor, sőt a rekorder hónapban, 1979 októberében kereken 10-szer szerepelt az Esti Hírlap címlapján a *Napirenden*...

Tovább rontják az összképet, növelik az egyhangúságot a szóról szóra ismétlődő címek. 1979 október elejétől 1980 május elejéig, tehát alig több mint fél év leforgása alatt nem kevesebbszer, mint négyszer olvashattuk a címlapon: *Napirenden a munkavédelem* (1979. okt. 2.; dec. 5.; 1980. márc. 14.; máj. 6.). Talán mondanom sem kell: nem azt kifogásolom, hogy ez a fontos téma ily rövid időn belül négyszer is az első oldalra került, hanem azt, hogy mind a négyszer ugyanazzal a címmel írtak róla.

Már jeleztem, hogy a havonkénti megoszlás nem egyenletes, mint hihetnők. Ha hónaponként adjuk össze a három év adatait, kiderül, hogy vannak olyan hónapok, amikor gyakran: februárban 17-szer, májusban 19-szer, októberben 21-szer volt valami *napirenden*. Ezzel szemben a nyaralási időnyben feltűnően ritkán jelent meg a címlapon ez a formula: júliusban csak 3-szor, augusztusban mindössze egyszer! A többi hónap átlagos, 7 és 12 közötti összértékkel szerepel a statisztikában.

Mi lehet az oka ennek az ingadozásnak? Mi az, ami legkevésbé a nyári uborkaszezonban van *napirenden*? A címek tartalmának átnézése azt mutatja, hogy ez a valami: a belpolitika! A *Napirenden a...* címtípusban előforduló témák ugyanis csaknem kivétel nélkül belpolitikai (közigazgatási, gazdasági, szociális, várospolitikai stb.) jellegűek. Például: *Napirenden a kohászat és a gépipar*; *Napirenden Angyalföld új negyedének fejlesztése*; *Napirenden: a fogyasztók érdekvédelme*; *Napirenden a lakásszövetkezetek*. A 128 adatból mindössze 3 nem ilyen: *Napirenden a kambodzsai képviselő*; *Napirenden: Namíbia* (itt egyébként a betűírás is csábíthatta a címadót!); *Napirenden: a fegyverkorlátozás*. A fennmaradó 125 azonban egytől egyig belpolitikai tárgyú tudósításnak vagy cikknek a címe. Ezért írtam az előbb, hogy az egyedi cím vagy rovatcím kérdésére vissza kell térnünk. Hiszen az Esti Hírlapban, mint látjuk, bevallva-bevallatlanul rovatcím funkciót tölt be az első oldalon a *Napirenden a...* címformula.

Hogy ez a választás szerencsés volt-e vagy sem, annak eldöntését bízunk a lap olvasóira! Én csak annyit jegyzek meg, hogy a már említett Hernádi-féle közhelygyűjteményben, amely az anatómiát és a *természetrájt* még nem tartalmazza, a 221. oldalon ez áll: „*Napirenden a...* – tetszőleges újságcím.” Tehát ez már a hetvenes évek első felében is közhely volt. (Akkor folyt ugyanis a szótár anyaggyűjtése.) Ma pedig? Hadd feleljek egy ideillő sablonos jelzővel: *szakállas közhely*...

8. A címek humora

Humoros cím kétféle van: az egyiket annak is szánták, a másik akaratlanul, sőt szerzőjének akarata ellenére válik azzá. Az előbbieket a **mulatságos** címek, az utóbbiak a **nevetségesek**.

A nevetséges címek nem érdemelnek sok szót. Valamilyen elírás vagy félreértés folytán keltenek – akaratlan – humoros hatást, mint azé a sporttudósításé, amely szerint a sakkvilágbajnokjelölti döntőben *Kasparov öt játszma után 3:1-re vezet*. Egy másik lap sportrovata azzal a meglepő hírrel szolgál, hogy *Tizenhárom játékvezetőt függesztettek fel*. Egy kis akasztófahumorral azt mondhatnánk: túl szigorú a büntetés néhány bundameccsért! Valójában persze csak a működésüket, működési engedélyüket *függesztették fel*, nem pedig őket magukat...

A sportújságot lapozgatva ezen a címen akad meg a szemem: *Bürger sikeres szökése*. Ki lehet ez a Bürger, és honnan szökött meg? Nyilván veszélyes bűnöző, ha szökését ekkora betűkkel adják tudtomra. De miért a Népsportban? A cikkből persze kiderül, hogy Bürger nem a börtönből szökött meg, hanem csak a többi kerékpáros elöl az országos hegyi bajnokságon. (A kerékpársportban *szökésnek* hívják, ha valaki kiugrik a mezőnyből, a *bolyból*, és komolyabb előnyre tesz szert.)

Szintén a Népsportban lettem figyelmes erre a címre: *Olimpiai és világbajnok súlyemelők randevúja*. Eddig úgy tudtam, hogy a súlyemelők is hölgyismerőseikkel szoktak *randevúzni*, nem pedig egymással. Minthogy azonban a randevú *találkozót*, ez utóbbi pedig a sportnyelvben egy idő óta *mérkőzést*, *versenyt* jelent, nem kifogásolhatjuk a fenti címadást. Legfeljebb megmosolyoghatjuk. Az viszont már valóban nevetséges, hogy ugyanezen az oldalon egy nemzetközi ökölvívóverseny külföldi résztvevőinek a megérkezéséről ezzel a címmel adnak hírt: *Megjöttek az első fecskék*.

Két cím véletlen egymás mellé kerülése is fakaszthat derűt. Néhány évvel ezelőtt a Magyar Nemzet kritikusa a következő címmel számolt be a Moszkvai Nagyszínház balett-társulatának vendégjátékáról: *Angara – Sok hűhó semmiért*. A Népszabadságban legalább beiktattak egy-egy névelőt a vendégegyüttes előadta táncjátékok címe elé: *Az Angara – A Sok hűhó semmiért*. Így elejét vették, ha rosszhangzás árán is, a kétértelműségnek.

A továbbiakban inkább a szándékosan humoros címekkel foglalkozom, mert az elírások, furcsaságok tollhegyre tűzésénél hasznosabbnak is, érdekesebbnek is tartom annak a bemutatását, hogyan merít az újságíró a kimeríthetetlenből: a nyelv kínálta végtelenül gazdag humorforrásból.

A humoros címadás legegyszerűbb és alighanem leggyakoribb válfaja a **szójáték**.

A szójátékot sokan lenézik. Az még hagyján, hogy olyan emelkedett szellemek, mint Kant vagy Victor Hugo, megvetően nyilatkoztak róla (bár ami Hugót illeti, írói gyakorlatában a legkevésbé sem tartóztatta meg magát tőle), de humorista is akadt, aki büszkén hirdette, hogy tudatosan kerüli a szellemességnek ezt a legolcsóbb, legalantasabb válfaját.

Pedig a szójátéknak, ha jó, éppúgy megvan a létjogosultsága, mint a nyelvi humor bármelyik más fajtájának. Egy francia nyelvtudós, Pierre Guiraud egész könyvet szentelt a szójátéktípusok feltérképezésének (*Les jeux de mots*. Paris, 1976). Ilyen áttekintésre ebben a könyvben természetesen nem vállalkozhatunk. Beérjük helyette azzal, hogy felvillantunk néhány jellegzetes megoldást a sajtónyelvi címadás köréből annak szemléltetésére, hogyan teheti változatosabbá a címadást e sokat szidott, mégis szinte nélkülözhetetlen nyelvi eszköz: a szójáték.

A címadásban is jól felhasználható szójátékoknak egyik fő csoportja két szó vagy név azonosalakúságán (homonímiáján) vagy hasonlóalakúságán (paronímiáján) alapul.

A homonímiában rejlő hatáslehetőséget aknázza ki például az a szójátékfajta, melyet jobb híján **tréfás szóhatáreltolás**nak keresztelhetnénk el. Ennek az a lényege, hogy a cím írója egy egyszerű szót tréfából összetett szónak fog fel, ezt helyesírási megoldással (kötőjelezéssel) adja tudunkra. Így lett a zenei szakszóként ismert szextett (hatos) szóból *Szex-tett* egy olyan cikknek a címe, amely a szerelmi élet kultúrájával foglalkozott.

Helyesírási ötlethez folyamodott ennek a címnek a kifundálója is: Madár látta cserepek. A különírás azt jelzi, hogy itt a *madár látta* kifejezést szó szerint kell érteni – az Iparművészeti Múzeumnak azokról a színes tetőcserepeiről van szó, melyeket valóban csak a madarak láthatnak –, nem pedig a *madárlátta kenyér, cipó* stb. állandó szókapcsolatban szereplő, átvitt értelmű (és emiatt egybeírt) melléknévről.

Lényegében ugyanezen – a kiejtett hangalak azonosságán és az értelem különbözőségén – alapul az a fajta szójáték is, amelyben valamely tulajdonnév egy olyan köznévvvel vagy másik tulajdonnévvvel van összekapcsolva, mellyel nemcsak hangzásában esik egybe, hanem tartalmilag is összefügg, vagy legalábbis összefüggésbe hozható. Henrik Pontoppidan Nobel-díjas dán író regényének magyar fordításáról *Szerencsés Péter szerencséje* címmel olvashattunk (talán az a szerencséje, hogy jó fordítóra lelt?). Egy külpolitikai elemzés fölé ez a szójátékos cím került: *Banda bandája*. Az alaki egyezésen alapuló képzetársítás nyomában igen kedvezőtlen színben tünteti fel Hastings Banda malawi elnököt, akiről rövidesen ki is derül, hogy magánhadseregére (bandájára) támaszkodva önkényuralmat gyakorol a kis kelet-afrikai országban. Vagyis a cím ugyanazt az értékítéletet előlegezi, sugallja szójáték alakjában, mint amit maga a cikk is tartalmaz, csakhogy fogalmilag kifejtve.

Főleg rendőri riportok címeiként gyakori ez a nomen est omen jellegű szójáték: *Tolvaj lett Tolvaj, Tolvaj lett a Tolvaj házaspár; Angyal közben vitték Angyalt*. Ez utóbbihoz magyarázatul: egy *Angyal* nevű csalót éppen akkor tartóztatott le a rendőrség, amikor az a tévében az *Angyalt* nézte.

Jóval sűrűbben fordulnak elő ennél a (valljuk meg: kissé csacska) szójátékfajtánál azok a szójátékos címek, melyeknek elemei egy hangban különböznek: *Rút a rőt?; Mesék és vesék*. Harmadik ilyen típusú példánk abban tér el az előző kettőtől, hogy ennek csak az egyik szava létezett korábban is, a másikat a címadó alkotta meg alkalmilag, játékból: *Bőrlabda – bérlabda*. Néha csak ez az elváltoztatott, alkalmi szóalak van kitéve a címben: *Bérmérséklet*.

„Tégy egy betűt egy szó elé oly módon, hogy ezáltal egy másik értelmes szó keletkezzék, s az így kapott két hasonló hangzású szót valamiképpen kapcsolod össze egymással!” Körülbelül így adhatnánk meg a receptjét a következő szójátékos címeknek: *Ribli driblijei; A mi ikersikerünk*. Az sem baj, ha a hozzátoldással új, csak alkalmilag létező szó keletkezik. Sőt ilyenkor elegendő csak ezt tenni a címben: *Hidegenvezetők; Nemigránsok*.

A plusz egy betűt természetesen a szó belsejébe is be lehet iktatni. Így lesz a *bérmálás* szóból a *bér mállása*, azaz *Bérmállás*. A cikk egyébként azzal foglalkozik, miért és mennyire csökkennek Nyugaton az inflációs bérpótlékok.

Nemcsak egy hangot toldhatunk hozzá, illetve bele a szavakba, hanem egész szavakat, összetételi tagokat is. Egy igekötő hozzáadásával így módosul egy állandósult szókapcsolatunk alakja

és értelme: *Befogadatlan prókátorok*. Az ironikus címadást jól egészíti ki a felcím tárgyilagos témamegjelölése: *Vállalati jogtanácsosok*.

Egy alkalmi szóösszetétel középső tagját zárójelbe téve olyan „csiki-csuki” szóalakot teremthetünk, melynek egyszerre többféle értelme is van: az *Érdem(jegy)pénz* cím egyaránt jelent érdemért és érdemjegyért kapható pénzt. Ez a címbeli zárójelezés napjaink egyik legharsányabb címdivatjává nőtte ki magát.

Olyan szavakat is összekapcsolnak vagy egymás mellé rendelnek a leleményes címadók, amelyek a fentieknél kevésbé hasonlítanak egymásra (tehát amelyek nem csak egyetlenegy hangban különböznek). Itt is fontos, hogy az alaki asszociációval összehozott szavak között legyen némi tartalmi-jelentésbeli összefüggés is, sőt együtt valami mást és többet is kifejezzenek, mint az alkotórészek külön-külön: *Mallérmalőr*; *Tétova tetováltak*.

Olykor azonban visszafelé sül el a hasonló alakú szavak halmozása: az *Évek, tények, képek* címet monotonná, rossz hangzásúvá teszi az é–e magánhangzók és a többesjel ismétlődése.

Kedvelik a sajtóban a szójátékos címadásnak azt a módját is, hogy a cím etimológiailag összefüggő (azonos tövű, de különböző végződésű) szavakból áll. A nyelvészek latin szakkifejezéssel *figura etymologica* néven tartják számon ezt a stílusalakzatot. Gyönyörű példája ennek a szerkesztésmódnak az Ómagyar Mária-siralom *halálnak halálával halsz* sora. A sajtónyelvben azonban jobbra nem ilyen komor, tragikus hangulatú a *figura etymologica*, hanem épp ellenkezőleg: a játékosságnak, a humornak az eszköze. Az Esti Hírlap a tavasszal *Kikötötték a kikötőket* címmel számolt be a kis- és kirándulóhajók dunai kikötőinek felszereléséről.

További humorlehetőség rejlik abban, ha a két összekapcsolt szónak ellentétes a jelentése. A Magyar Nemzet munkatársa ezt a címet adta Békés megyei riportjának: *A békétlen Békés*. Ugyanilyen képzetársítási módon alapuló címötletek más lapokból: *Tanácsztalan a tanács...; Bizonytalan bizonylatok; Tervtelen tervezők; Indokolatlan indok; Kötöttben – kötetlenül; Elfogták a kitörő betörőt; Leszámolás a felszámolással*. A stilisztikában oxymoron vagy paradoxon a nevük az ilyen szókapcsolatoknak, melyekben alany és állítmány, jelző és jelzett szó stb. értelmileg ellentmondanak egymásnak.

S ezzel már át is tértünk a szójátékos címek másik fő típusára, amely az alkotóelemek jelentésbeli ellentéteességére épül.

Sajátos válfaja ennek az úgynevezett **azonnali visszavonás**. Az ilyen címnek a második eleme mintegy visszavonja, tagadja az első címelem jelentéstartalmát: *Varázspálca – varázs nélkül; Bajon – baj nélkül (a cikk a Komárom megyei Baj község életéről tudósít); A játékelexport nem játék stb.*

E szójátéktípusnak egy másik, nem kevésbé gyakori változata az ellentétes jelentésű melléknevek párhuzamba állításában rejló stílushatást aknázza ki: *Zárt kertek – nyitott kérdések; Régi hősök, mai szerepek; Mozgó bolt, állóvízben; Öklömnyi a török, góliát a Brahma* (díszbaromfifajta egy kisállattenyésztési kiállításon); *Akiknek a rövid péntek is hosszú*. Összetett szó-cím is felépülhet ellentétes jelentésű melléknevekből: a ciprusi elnökválasztásról, melyen a régi elnököt választották meg az ország új elnökévé, *Régi-új* címmel jelent meg kommentár.

Az ellentéteessen alapuló szójátéknak az a legáltalánosabb válfaja, melyben ellentétes értelmű szavakat helyezünk egymás mellé: *Előtérben a háttérpar; Életmasina holtvágányon; Kísértetek napvilágnál; Ünnepek – hétköznap; Bőség – hiányból* stb.

A két fő típus kombinálódhat is egymással. Az ilyen szójáték egyaránt épít az alkotóelemek hangalakbeli hasonlóságára (azonosságára) és tartalmi ellentéteességére. Például egy színikritika, amely nem a leghízelgőbben nyilatkozik Bernard Shaw egyik darabjának hazai bemutatójáról, a következő címmel jelent meg: *Sótlan Shaw-show*. E sistergően ironikus, valóban nagyon szellemes címben dióhéjban benne van mindaz, amiről a címek stilisztikája kapcsán eddig említést tettünk (összetétel, alliteráció, azonosalakúság, ellentét).

A legtöbb szónak a fő jelentésén kívül számos további értelme is van. Ezt kamatoztatják a **csalafinta** vagy **beugrató** címek. Ezeket első olvasásra egészen másképp értjük, mint ahogy kellene. Igazi jelentésük, tartalmuk csak az utánuk következő szövegből világlik ki.

Aki az Új Tükör egyik cikkekcskéjének csak a címét olvasta el: *Colával az Ararátra*, bizvást azt hihette, hogy itt hegymászókról írnak, akik a hegyecsúcs megmászása közben üdítőitallal oltják szomjukat. Valójában azonban nem turistákról szól a cikk, hanem élelmiszer-hamisítókról, akik kólával hígították a konyakot. A szójátékot az teszi lehetővé, hogy *Ararátnak* nemcsak a hegyecsúcsot hívják, hanem a kitűnő örmény konyakot is.

A *Nyugtával dicsérd a napot?* első pillantásra felidézõ címnek látszik, pedig valójában szójáték. Ugyanis az alatta következõ tudósítás nem az ismert közmondás érvényességét vitatja, hanem arról számol be, hogy az olaszországi vendéglõkben pénzügyminiszteri rendeletre ezután kétpéldányos nyugtát kell kiállítani, melybõl az egyik példány a vendéget, a másik az adóhivatalt illeti meg.

Akadnak természetesen sikerületlen példák is a „beugrató” címre. A sportlapban *A „leányvetköztetéstõl” a négyévenkénti döntõkig* címmel közöltek cikket a falusi szpartakiádról. Az unalmasnak vélt témát a szerzõ vagy a szerkesztõ a csalafinta címmel próbálta „feldobni”, ám a beugratott olvasó ezen az ízetlenségen inkább csak bosszankodott, mintsem derült.

Ugyancsak a szójelentés mozgásán, illetve tudatos mozzgatásán alapul, de ravaszabb s ezért hatásosabb is az egyszerű szójátéknál az elvonttá sápadt szavak, nyelvi képek **(vissza)konkretizálása**. Arról, hogy gyengén játszott és kikapott a Vasas Izzó labdarúgócsapata, a Népsport a következõ címmel számolt be: *Csak pislákol az Izzó. Az izzó* főnév konkrétan izzólámpát, villanykörtét jelent, de nagy kezdõbetûvel írva átvitt értelmûvé, némileg elvontabbá válik: az (Egyesült) Izzót mint gyárat, illetve annak futballcsapatát jelöli. A *pislákol* állítmány egy szemvillanásnyi időre (vissza)konkretizálja alanyát a jelentésbeli rokonság, illetve kontraszt révén (hiszen az izzó normális körülmények között többé-kevésbé fényesen világít, nem pedig pislákol); csakhogy e konkretizálás nem teljes: nem lehet az többek között azért sem, mert a szó megmarad nagy kezdõbetûsnek. A szójelentés ide-oda hullámzik a konkrét és az elvont sík között, s végeredményben visszalendül az elvont (átvitt) szintre. A cím azt fejezi ki, hogy a gyár csapata erõtlenül, eredménytelenül szerepelt.

Ezek után a többi példát már nem is kell bővebben kommentálni. A Magyarország *Húsba vágó kérdés* címmel ír a húsellátás idõnkénti zavarairól és a húsárakról. A Mérleg címû szakszervezeti lap glosszája ezt követeli: *Pápaszemet az Ofotértnek!*, tudniillik hogy ne csak a drága szemüvegkereteket kínálgassa a vevőknek, hanem mutassa meg az olcsó SZTK-kereteket is. A Népszabadság szerint *Bukásra áll az iskolatej*, mert akadozik a szállítás, és nincs, aki árusítsa. Itt is kontraszt erősíti a konkretizáló hatást, ugyanis az iskola fogalmához azért mégsem a bukást szoktuk elsõdlegesen asszociálni. Szintén a Népszabadságban jelent meg ez a cím: *Úszik a halprogram*. Ez nemcsak azért szellemes, mert az úszik szó konkrétabbá teszi a halprogram fogalmát, hanem azért, sõt fõképpen azért, mert az úsziknak a bizalmas nyelvben ilyen átvitt értelme is van: pénz vagy értéktárgy elvesz, illetve ilyen veszélynek van kitéve. S a cikkben épp arról van szó, hogy a hal – a felcím szavai szerint – „kevesebb is, kisebb is” a vártnál, a szükségesnél. Vagyis a halprogram csakugyan *elúszóban* van. A konkrét–elvont–konkrét irányú mozgás ebben az esetben is az elvont szinten állapodik meg.

Utolsó ilyen példánk egy külpolitikai hírmagyarázatnak a címe. Még abból az idõbõl való, amikor Idi Amin ugandai diktátor rémuralma a vége felé járt: *Kiütés elõtt? A kiütés* az ökölvívásban az ellenfél harc képtelenné tételét jelenti, átvitt értelemben pedig valakinek vagy valaminek (pl. egy politikusnak és rendszerének) a megdöntését, megsemmisítését. Az idézett cím egyszersmind arra is céloz, hogy Amin korábban nehézsúlyú profi bokszbajnok volt, s ezzel az olvasó figyelmét az átvitt jelentés síkjáról egy kis időre visszatéríti a konkrét síkra. Utoljára azért mégiscsak az elvont jelentésnél kötünk ki, minthogy a cikkben nem ökölvívásról, hanem politikáról van szó: Idi Amin nem a szorítóban, hanem a csatatéren „ütik ki” a tanzániai csapatok.

Vannak persze kevésbé jól sikerült szójátékos címek is. Intõ példaként álljon itt befejezésül egy ilyen is: *Jól érzi magát a csehszlovákiai „új májas”*. Az idézõjelbe tett szóról az olvasónak nem a szervátültetés jut az eszébe, hanem a kenõmájás vagy a májas hurka. Óvakodjunk hát az efféle stílustalan szójátéktól, mert egymagában romba döntheti mindazt, amit cikkünkben felépítettünk!

(1987)

A magyar sportnyelv ereje és gyöngéi

1. Képek – közhelyek – képzavarok

A *sportnyelv* kifejezés napjainkban kétféle értelemben használatos. Egyrészt – szűkebb értelemben – a sport sajátos szaknyelvét (szakszókincsét és kifejezőkészségét) értjük rajta, másrészt – tágabb értelemben – ide soroljuk a sportújságírás nyelvét (a sajtónyelv többi változatától eltérő szóhasználati és stílári sajátosságait) is. A továbbiakban a *sportnyelv* szót az utóbbi, tágabb jelentésében alkalmazom, sőt esetenként figyelembe veszem familiáris, beszélt válfaját is.

A sportnyelvnek – csoportnyelv jellegéből adódóan – éppúgy megvannak a maga sajátos szakszavai és szakkifejezései, mint a többi szaknyelvnek: az atléta vagy az úszó *rápihenéssel* készül a versenyre, azaz közvetlenül a verseny előtt már nem végez megerőltető edzőmunkát; a labdarúgócsapat *követő emberfogást* alkalmaz, vagyis az ellenfél mindegyik játékosára – vagy legalábbis a veszélyesebbekre, a kulcsjátékosokra – ráállítanak valakit, hogy zavarja, akadályozza a játékban. Az efféle szakmai szóhasználatnak ugyanúgy megvan a létjogosultsága, mint az egyéb szaknyelvek sajátos fordulatainak, hiszen a modern versenysport ma már kétségkívül szakmának tekinthető.

Az ellen sem lehet kifogása a nyelvművelőnek, hogy a sportsajtó is kialakítja a maga jellegzetes szóhasználatát, és stílusában némiképp elkülönül az újságnyelv egyéb válfajaitól. A sportriporter magától értődően arra törekszik, hogy képszerűen, hatásosan fejezze ki magát, s ezáltal mintegy megjelenítse olvasói vagy hallgatói előtt a pályán történeteket. Így jönnek létre az effajta állandó szókapcsolatok például a labdarúgó-tudósításokban: a hazai csapat oly nagy fölénybe került, hogy szinte *felbillent a pályára*; a csatárt szabálytalanul szerelték, de *a játékvezetői síp néma maradt*; a játékos *hátára veszi a pályát*, vagy *meghúzza a védelmet* (azaz gyorsan elrobog a szélen, s ezzel a háttérőket is megmozgatja). A színesebb kifejezőmód jegyében a labdát nemcsak *elrúgják* vagy *elfejelik*, hanem olykor *elkanalazzák*, sőt *elspárgázzák*.

Csak az a baj, hogy a sportnyelvi képek nagy többsége az állandó használatban előbb-utóbb közhellyé kopik. A mai olvasó vagy hallgató egyre kevésbé érzi az ilyen kifejezések szemléletességét: *kapujához szögezi az ellenfelet; úgy megy át a védelmen, mint kés a vajon; a sírból hozták vissza az egyik bajnoki pontot*; inkább csak tudomásul veszi jelentésüket (erőteljesen támad; könnyedén átjártssza a védelmet; az utolsó pillanatban egyenlítették ki). Rosszabb esetben pedig bosszankodik egyhangú, ötletlen ismétlésükön.

A képszerűség elhomályosulása kedvező alkalmat teremt a rokon értelmű kifejezések elemeinek összekeveredésére, a képzavarra is. A közhelyszerű fogalmazásmód valóságos melegágya a képzavaroknak. Az az újságíró, akinek *a védelem oszlopa* pusztán a legügyesebb, legmegbízhatóbb háttérőket jelenti, nyugodtan leír egy ilyen mondatot, s meg sem fordul a fejében, milyen mulatságos képtelenséget írt le: P. ezúttal is *a védelem oszlopa* volt, de többször *előre is tört*, sőt fontos *gólt szerzett* csapatának.

Sokszor azonban abban sincs köszönet, ha valamilyen új, soha nem hallott ötlettel próbálják felkelteni érdeklődésünket. Mint az a rádióriporter, aki a következőképpen érzékeltette egy idényvégi labdarúgó-mérkőzés unalmasságát: *Tízezer köröm maradt lerágatlanul*. A hallgatók nyilván felkapták a fejüket, egy nyelvész sportrajongó még fel is jegyezte a meghökkentő mondatot – vagyis a tudósító elérte a célját. Kinek jutna eszébe azon morfondírozni, hogy ezek szerint a tízezer néző a tízből kilenc körömét mégiscsak lerágta (ha nem izgalomban, hát mérgében). Vagy mindössze ezren voltak a lelátókon, s így nem tévedett a riporter a körömök számában egy *körömfeketőnyit* sem? Ebben a stílusban a színesség a fontos, nem a pontosság. Legfeljebb kiderül, hogy nemcsak megkopott szópanelok felhasználásával lehet képzavart előidézni, hanem mindjárt elsőre, saját ötletből is!

2. Szómagyarítás és „visszaidegenítés”

A mai értelemben vett versenysportnak csaknem mindegyik ága Angliában alakult ki. Érthető tehát, hogy régebbi sportnyelvünk hemzsegett az angol eredetű szavaktól és kifejezésektől. A XIX. század nyolcvanas éveitől kezdve tömegesen áramlottak be nyelvünkbe a legkülönbözőbb sportágak angol szakszavai. Maga a *sport* is angol jövevényszó, bár feltehetően német közvetítéssel került

hozzánk. A többi angol eredetű sportszó közül csak taláalomra sorolok fel néhányat: *tréner, dressz, (modern) pentatlon, start, ofszájd, ring, half, bekk, henc (hands)* stb.

Elsősorban a sportújságíróknak köszönhető, hogy ez a szakszókincs idővel megmagyarosodott, s ma kevésbé gyakoriak a sportnyelvben az idegen szavak, mint azelőtt. Külön is említést érdemelnek a Nemzeti Sport című lapnak 1931 és 1940 közt lezajlott szómagyarító pályázatai, melyeknek eredményeként tömegestül keletkeztek vagy váltak közismertté olyan szavak, mint a napjainkban már egészen magától értetődően használt *edző, mez, öttusa, rajt, lelátó, szorító, szurkoló*. Ekkor lett *hátvéd* a *bekkből*, *fedezet* a *halfból*, *kezezés* a *hencből*, *les* az *ofszájd*-ból, *bedobás* a *taccsból*, *szöglet* a *szöglet* vagy röviden *szöglet* a *kornerből*. Később is születtek jó magyar sportszavak – ha kisebb számban is –, ilyen volt például a *röplabda* a negyvenes évek végén, az angol *volley-ball*, illetve az orosz *volejbol* tükörfordításaként.

Sőt napjainkban is sikerrel próbálkoznak a sportsajtó munkatársai egy-egy idegen elnevezés megmagyarosításával: a sífutásból és céllövésből álló téli összetett versenyt, a *biatlont* nemrégiben keresztelték át *silővészetre* (azért is kitűnő ez a magyarítás, mert így a sportág művelőjének, a *biatlonistának* is lett jó magyar neve, a *silővő*).

Magyar nevet kapott a díjlovaglásból, terepversenyből és akadályugratásból összetevődő háromnapos lovasverseny, a *military* is (az angol elnevezés abból az időből való, amikor ezt a sportágat csak katonatisztek űzték). Előbb a *lőháromtusa* kifejezéssel kísérleteztek, de ez logikátlansága miatt nem tudott elterjedni: bármilyen nagy szerepük van ugyanis ebben a versenyágban (is) a derék négy lábúaknak, mégsem az ő nyakukba akasztják a viadal végén az érmet, hanem a lovasukéba. Így a *military* végül is *lovastusa* lett. Nem rossz ez az elnevezés, jól tovább is lehet képezni (*lovastusázó*), noha megvan az a gyengéje, hogy nem jelzi a versenyág összetett voltát. De a szakma így is elfogadta, mert a helyette ajánlható *lovasháromtusa*, *lovasháromtusázó* kifejezések túl hosszúak, nehézkesek.

Ugyanilyen örvendetes törekvéseknek vagyunk tanúi az újból mind népszerűbbé váló tenisz szakszókincsének gondozásában is. A 6:6-os állásnál újabban bevezetett *játszmarövidítés* (angolul tie-break) már ezen az épkézláb magyar néven honosodott meg, de használatos a más szemléletet tükröző, szintén kifogástalan *rövidített játék* is. Érdemes volna elterjeszteni néhány további ötletes magyarítást is, amilyen a *tarolt játék* (love game) vagy a *fogadóesély* (break point). Kevesebb sikert jósolunk a *ritörn* (return) felváltására ajánlott *visszavágásnak*, mert már van sportnyelvi jelentése (reváns). Mivel azonban a *ritörn* kirívóan idegenes hangzású, az *adogatás-visszaadás* vagy *-ítés* pedig reménytelenül hosszadalmas, meg kell próbálkozni a visszavágással is, hátha meggyökereszik.

Akad példa, sajnos, az ellenkezőjére is, tehát arra, hogy magyar szakkifejezést idegenre változtatnak a sportnyelvben. A korábban *művészi tornának* nevezett női talaj- és kéziszerorna-fajtát előbb *modern gimnasztikára*, majd *ritmikus sportgimnasztikára* keresztelték át. Vagyis a név egyre idegenebb lett, s egyúttal egyre hosszabb is.

Nem hagyhatja szó nélkül a nyelvemelő azt az újabban tapasztalható jelenséget sem, hogy a most meghonosuló sportágak művelői, szakírói mintha kevesebb gondot fordítanának a magyarosságra, tevékenységük nyelvi meghonosítására, mint elődeik. Remélem, nem haragítom magamra a sportág kökemény öklű és rúgású bajnokait, ha kertelés nélkül megmondom, hogy elsősorban a *karatéra* gondolok. Már ezt, a sportág nevét sem próbálták meg lefordítani, ellentétben a korábban átvett *cselgáncscsal*, azaz *judóval* vagy *dzsúdóval*. Szerencsére a *karate* szó jól beleillik nyelvünk hangrendszerébe, ezért se leírása, se kiejtése nem okoz gondot.

Nem így áll azonban a dolog a karate egyes válfajainak elnevezésével. Ezek a japán és koreai eredetű kifejezések sehogy sem tudnak meghonosodni a magyarban. Legalábbis erre vall az a bizonytalanság, sőt zűrzavar, amely kiejtésükben és írásmódjukban tapasztalható. Vajon nem lenne-e hasznosabb maguknak a sportág művelőinek is, ha a *sotokan*, *kiokusinkai*, *tekvondo* (vagy *tekvandó?*) stb. helyett olyan magyar szavakat alkotnának, amelyek a nem hozzáértő sportkedvelőnek is nyomban elárulnák tartalmukat, s ráadásul mindenki ki tudná mondani, le tudná írni őket.

A *tekvondót* (ill. angolos koreaisággal *tae-kwon-do-t*) és társait talán még mentheti a keleties egzotikumnak az a varázsa, amely a sportág népszerűségének is fontos összetevője. Mit mondjunk azonban az olyan sült angol elnevezésekre, mint a *kick-box* és ennek két ágazata, a *full-contact* meg a *semi-contact*? Egy újságcikk fölött ez a cím ötlük szemembe: *Fotoelektronik kick-box karate Világ Kupa*. Ez lenne hát sportújságírásunk–sportéletünk–életünk mai arculata? Akkor már miért nem inkább *World Cup*, hogy egyetlen magyar szó se legyen benne?!

A *kick-box* típusú új idegen szavak divathulláma magában véve is árt sportnyelvünk tisztaságának, de ezenkívül azzal is, hogy már régóta megmagyarított idegen szavak újbóli használatára ösztönöz. Talán nem véletlen, hogy legutóbb már *bokszvilágbajnokságot* is emlegettek a rádió sporthíreikben. Igaz, az újságok másnapi számai még (?) *ökölvívó-világbajnokságról* tudósítottak.

A kép teljességéhez persze az is hozzátartozik, hogy a szómagyarítás igazából csak az írott sportnyelvben volt átütő sikerű. A beszélt változatban többé-kevésbé mindmáig megtartották hadállásaikat az idegen szók. A *focizó* gyerek a játék hevében ma is *faultot*, *kornert*, *taccsot* és *hencet* kiált, s az igazi szurkoló, a *drukker* sem *labdarúgó*-, *jégkorong*- és *vízilabda*-mérkőzésre jár, hanem *futball*-, *hoki*- és *(vízi)pólómeccsre*. Maguk a sportolók is szívesen használják egymás között vagy akár nyilatkozataikban a hagyományosabb, idegen szakszavakat. Egy teniszszéjtől például minden bizonnyal előbb és többször hallunk *fórhendről*, *bekhendről*, *szerváról*, *gémről*, *szettről*, sőt *voléről*, mint *tenyeresről*, *fonákról*, *adogatásról*, *játékról*, *játszmáról* és *röptéről*, pedig ez utóbbiak a sportlapok hasábjairól és a közvetítésekből immáron szinte fél évszázada kiszorították idegen eredetijüket.

Az idegen sportszavak élőbeszédbeli megmaradásának a nyelvművelő nem örül, de tudomásul veszi mint a választékosabb írott és a bizalmasabb beszélt nyelvi stílus különbségeinek egyikét.

Sokkal szigorúbban kell viszont megítélnie, ha maga a sportújságíró szegődik a visszaidegenítő szódivat hívéül. Ha *koronglövés*, *agyaggalamblovés* helyett *trapról* meg *skeetről* beszélnek a rádióban; ha az *egyes* és a *páros* mellett újból felüti a fejét a *szingli* és a *dubló* (evezésben, kajak-kenuban, teniszben); ha a *párbajtőrívók*at a közvetítésben sorozatosan *epézőknek* nevezik; ha a sakktudósító *döntetlen* helyett mindig *remit* mond. Vagyis ha olyan fogalmakat is régi, idegen nevükön említenek, amelyeknek már régóta meghonosodott a magyar elnevezésük.

Ne hívjuk tehát *kontratámadásnak*, még kevésbé *kontraakciónak* a labdajátékokbeli *ellentámadást* se! Nem hiszem el, hogy mást, többet jelentenek, mint a magyar szó. Legfeljebb valamivel „wasserleitungosabbak” nála (l. Kosztolányi ismert élécét a sznobról, aki a vízvezetékét sem hajlandó magyar névvel illetni). Én még a valóban rövidebb – és emiatt talán célszerűbb – *kontra* változatot is meghagynám a kártyásoknak, illetve a nicaraguai hírek, hírmagyarázatok szerzőinek.

Végül pedig semmi esetre sem felejténem benne egy újságcikk kéziratában az idegenszerű hangszerkezete (szó eleji mássalhangzó-torlódása) miatt sem rokonszenves, már-már végleg megmagyarítottnak hitt *tréner* főnevet, ahogyan ezt egy fővárosi hetilap szerkesztői tették az alábbi mondatban: „S elhangzott mindez a valóban nagy tudású, már igazán bizonyított, megérdemeltnek tetsző karrier előtt álló *trénertől*.” Nem volna szabad ily könnyen lemondanunk a jól bevált, több mint ötvenéves *edző* szóról! Hacsak nem akarjuk visszakapni a *tréner* után a *trenírozot*, majd sorban a többit is. Ügyeljünk hát, hogy e kedvezőtlen irányzat ne bontakozhasson ki, s legalább az eddig meggyökeresedett magyar sportszavak megtarthassák fáradságosan kivívott helyüket.

Hol kezdjük a nagytakarítást a sportnyelvben? Talán azoknak a lépten-nyomon divatozó idegen szavaknak a kiseprűzésével, amelyek nem is szakkifejezések az adott sportágnak, hanem pusztán műveltségfitogtatásból, helytelenül értelmezett választékosságból él velük a tudósító. Alig van ugyanis fonákabb helyzet annál, hogy miközben a sportolók a pályán minden erejüket megfeszítve, olykor kíméletlenül harcolnak egymással, a sportriporter a pálya szélén – finomkodik.

Egy labdarúgó-mérkőzésen a játékvezető *annullálta* az egyik gólt. Egy másikon a már *realizált* 11-est újra rúgatta. Egy hazai bajnoki találkozón a csepeli vezetést az újpestiek büntetéből *egalizálták*. Atlétikai tévéközvetítésekben nem is egyszer halljuk, hogy a magasugró *abszolválta* a magasságot. Az a versenyző pedig, aki megállta a helyét a selejtezőben, *kvalifikálta* magát a döntőre.

Az efféle nagyképű bürokrataszavak csak nehezítik a megértést. Kár volna megfertőzni velük most már a sportnyelvet is! Használóik még csak arra sem hivatkozhatnak, hogy ezekre a cselekvésekre nincs magyar kifejezés, hiszen valamennyi idézett idegen szónak megvan a pontos magyar megfelelője: a bíró *megsemmisítette*, *érvénytelenítette* vagy egyszerűen *nem adta meg* a gólt; a labdarúgó *értékesítette* vagy *berúgta* a 11-est; a vesztesre álló csapat *(ki)egyenlített*; a magasugró *átugrotta* a léceket, s ezzel *teljesítette* a magasságot; a versenyző *bekerült* vagy *bejutott* a döntőbe.

3. Ügyetlenül szerkesztett mondatok

Engem néz, téged lát – tartja a szólás a kancsal emberről. Valamiképpen ilyenek azok a mondatok is, amelyek nem találnak célba, mert nem egészen azt mondják, mint amit mondani szeretnének.

Mindenkivel előfordul, aki gondolatait írásban rögzíti, hogy a fogalmazás hevében le-leír ilyesmit. A sportlapokban azonban az átlagosnál sűrűbben akadunk ilyen hibára, mivel a gyors munkatempó nem kedvez a tartalom és a nyelvi forma pontos illeszkedésének. Emiatt könnyen megbomolhat a szórend, kimarad egy-egy szó, a nyelvtani szerkezetek összekeverednek, a mondatrészeket, tagmondatokat pontatlanul egyeztetik, s végeredményben a mondat egyik fele sincs összhangban a másikkal.

Néhány példa bizonyára érzékeltetni fogja, mire gondolok. A közelmúltban egy válogatott mérkőzésen a magyar balhátvéd *rosszul számította ki a labda ívét, s az a fejről a kapufára vágódott*. Az olvasó egy pillanatra zavarba jön: mi is vágódott tulajdonképpen a kapufára? Az ív vagy a labda? Nyilván az utóbbi. Egy másik beszámolóból arról értesülünk, hogy *a könnyelműsködő Dózsa-védelem jóvoltából Z. kitört, elgurította a labdát a kifutó Sz. mellett, de az elhagyta a játékeret*. Ami azt illeti, ez is elég furcsa egy jelenet lehetett! Vajon miért megy le a pályáról egy kapus éppen akkor, amikor az ellenfél csatára gólhelyzetbe kerül? Vagy nem is a kapus hagyta el a játékeret, hanem a kapu mellett elsuhanó labda? Nem kevésbé talányos ez a példa sem: *K. labdáját J. átfeltele kifutó kapusán, szerencséjére az a kapu fölé került*. Miért szerencse az, ha egy kapus a kapu fölé kerül? Talán ott jobban tud védeni, mint a kapujában?

E mondatok kétértelműségét az okozza, hogy az az mutató névmás, amely ebben a szerepében az előző tagmondat legközelebbi tárgy- vagy határozóragos főnévre szokott visszautalni, az idézett kapcsolatos, illetve ellentétes mellérendelésekben az első tagmondatnak nem az utolsó ilyen főnévet helyettesíti. Egy kis szórendi átcsoportosítás nyomban segít a bajon: *A csatár a kifutó Sz. kapus mellett elgurította a labdát, de az elhagyta a játékeret. A hátvéd átemelte kifutó kapusán a labdát, szerencséjére az a kapu fölé került*.

Ha a játék igazi főszereplője, a kerek bőrgolyó annyi hányattatás után végül mégiscsak eljut rendeltetési helyére, a hálóba, ez, úgy látszik, nemcsak a közönséget, de a riportert is tűzbe-lázba hozza. Emiatt nem a nyelvtani szabályoknak engedelmessé, hanem az érzelmileg telített közlés lélektani törvényszerűségeinek megfelelően formálja meg (vagy hagyja megformálatlanul) mondanivalóját. Nem a véletlen műve tehát, hogy az összes példa, melyet a továbbiakban idézni fogok, egy-egy gólnak a leírásából való. Íme mindjárt kettő a „legszebbek” közül: *K. kiindult a kapujából, aztán megtorpant, s a jókor érkező V. tizenöt méterről a jobb alsó sarokba vágta*; máskor meg valaki középen kapta a labdát, kicselezett két védőjátékost, *a kapus mellett is elhúzott, majd a bal sarokba gurította*. Mi tagadás, elég furcsa véget ért ez a két akció! Főleg az nem világos, miért kellett a szerencsétlen kapuvédőt a jobb alsó sarokba vágni, illetve a bal sarokba gurítani. Ennek az újításnak nem jósok nagy jövőt! Azonkívül, hogy sportszerűtlen, nem is célravezető, hiszen gól helyett szabadrúgás jár érte – az ellenfél javára...

Persze a heves vérmérsékletű csatároktól sok minden kitelik. A legutóbb is mi történt: *K. leshelyzetben kapta a labdát, a játékvezető nem sípolt, és a középcsatár habozás nélkül továbbította a hálóba 5 méterről*. Ez aztán már valóságos önbíráskodás! Lehet, hogy a játékvezetőnek csakugyan sípolnia kellett volna, mégsem érdemelt szegény feje ilyen kiméretlen megtorlást. Különösen ellenszenves a dologban az, hogy a nyilván jóval fiatalabb játékos *habozás nélkül*, tehát gátlástalan könnyedséggel továbbította a bírót – ráadásul: öt méterről! – a hálóba. A csatár eljárása egyébként sem érthető: a lesállás elnézése miatt ugyanis inkább a védőknek kellett volna tiltakozniuk a játékvezetőnél.

Komolyra fordítva a szót: ezekben a példákban az okozza a félreértést, hogy a tudósító megfélemedkezni látszik az utolsó tagmondat tárgy- ragozású állítmányának tárgyáról, s emiatt az a benyomás támad az olvasóban, hogy a *vágta*, a *gurította*, illetve a *továbbította* az előző tagmondat utolsó főnévére: a kapusra, illetve a játékvezetőre vonatkozik. A hibát úgy javítjuk ki, hogy a tárgyat az egyértelműség kedvéért még egyszer, a záró tagmondatban is kiteszük: *K. kiindult a kapujából, ... s a jókor érkező V. tizenöt méterről a jobb alsó sarokba vágta a labdát*; a csatár a kapus mellett is elhúzott, majd a bal sarokba gurította *a labdát*; a játékvezető nem sípolt, és a középcsatár öt méterről habozás nélkül a hálóba továbbította *a labdát*. De ugyanilyen jó lett volna az a megoldás is, hogy a mondat végén tárgyatlan igét alkalmazunk: *...a jobb alsó sarokba lőtt; ...a bal sarokba gurított; ...a hálóba továbbított*.

Az igazat megvallva, nem álltam meg nevetés nélkül, amikor a Népsport egyik tudósításában ezt olvastam: *A szabadrúgást N. fejelte ki, a befutó A. kapásból lőtt, Sz. a labda útjába tette a lábát, mely kissé irányt változtatva, a bal sarokba csúszott*. Ezt nevezem önfeláldozó játéknak! Kár, hogy az

áldozat a jelenlegi szabályok szűkmarkúsága folytán lényegében hiábavaló: noha Sz. lába becsúszott a bal sarokba, a bíró, csakúgy mint a hálóba gurított kapus esetében, aligha fog gólt ítélni. Azaz a csatár szegényebb lett egy lábbal, de a csapat nem gazdagodott egy góllal. Nem jó módszer!

A fenti példában tipikus mondatszerkesztési felületességgel, pongyolasággal van dolgunk. Mivel a mellékmondat élén álló vonatkozó névmás szabályszerűen mindig az őt közvetlenül megelőző főnévhez kapcsolódik értelmileg, zavart okoz, hogy itt a *mely* névmás nem a főmondatot lezáró *láb* szóra, hanem egy jóval korábbi főnévre, a *labdára* vonatkozik. Az ellentmondás a szöveg átfogalmazásával szüntethető meg, például így: *Sz. belelépett a labdába, s az kissé irányt változtatva a bal sarokba csúszott.*

A végére hagyjuk a legszebb példányt. Szabadrúgáshoz jutott a Rába ETO a diósgyőri kaputól mintegy 30 méterre. *P. futott a labdának, és jól irányzott lövése nyomán a meglepett kapus fölött akadálytalanul jutott a jobb felső sarokba.* Nem csoda, hogy a kapus meglepődött! Képzeljük el a jelenetet, amint a győri középpályás nekifut a labdának, majd harminc méterről, élő torpedóként, védhetetlenül a felső sarokba vágódik!

Ez a mulatságosan abszurd mondat úgy jött létre, hogy a második tagmondat alanyát nem tették ki, figyelmen kívül hagyva, hogy ez nem azonos az elsővel. Emiatt úgy tűnik, mintha az első tagmondatbeli alany a második tagmondatnak (akadálytalanul jutott a jobb felső sarokba) is alanya lenne. A kétértelműség elosztatása végett a második tagmondatba is bele kell iktatnunk az oda tartozó alanyt: *A szabadrúgásnak P. futott neki, és jól irányzott lövése nyomán a labda a meglepett kapus fölött akadálytalanul jutott a jobb felső sarokba.*

Az itt bemutatott mondatszerkesztési pontatlanságok voltaképpen nem súlyos hibák, inkább csak apróbb-nagyobb figyelmetlenségek. Mégis érdemes szóvá tennünk őket, mivel akadályozzák a gyors és teljes megértést. Úgy látszik, akármilyen gyakran idézzük, még mindig nem tanultuk meg Kosztolányi Dezsőtől, „hogy az olvasót tilos – csak egy másodpercig is – bizonytalanságban hagynunk. Az írás egyetlen ékessége a világosság” (Ábécé a nyelvről és lélekről. Világosság [1927.]. In: Nyelv és lélek. Bp., 1971. 78).

(1987)

Szakszókincs – szaknyelv – tudományos nyelv (Újabb szempontok egy régi vitakérdéshez)

1. A *szaknyelv* elnevezés azt sugallja, hogy ezek a sajátos célra, jelesül a szakmai kommunikáció céljaira szolgáló jelrendszerek éppúgy nyelvek, ahogyan a velük szembeállított köznyelv (a „köz”-nek, a közösségnek a nyelve). Ennek ellenére a leginkább elterjedt vélemény szerint a szaknyelvek nem tekinthetők önálló nyelvnek, hanem csupán olyan nyelvváltozatnak, amelyet a szakszókincs (terminológia) használata különböztet meg a köznyelvtől. Így határozzák meg a szaknyelvet a magyar nyelvészeti tan- és kézikönyvek (pl. MMNy. 471–2), s ezt találjuk Kiss Jenőnek az 1990-es évek közepén megjelent szociolingvisztikai egyetemi tankönyvében is: „Nincs [...] szó *nyelvekről*, hanem elsősorban vagy kizárólag szókészlet eltérésekről. A szaknyelvekre az jellemző, hogy logikailag és nyelviileg rendezett, definiált, kodifikált s közérdekű terminológiájuk van” (Kiss 1995: 75).

Ebben az értelemben, a szaknyelv fogalmát a szakszókincsről korlátozva használta az *orvosi nyelv* kifejezést Kontra Miklós A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre című értekezésében (Kontra 1981). Annak idején bírálat érte a könyv címét és szóhasználatát (Dániel 1982) azon az alapon, hogy nem indokolt az *orvosi nyelv* megjelölés használata, ha a vizsgálat az orvostudománynak csupán a szakszókincsére irányul. Az orvosi nyelv és általában a szaknyelvek ugyanis nem korlátozódnak a terminológiára. Vannak különbségek, sajátosságok mondat- és szövegszinten is: bizonyos mondat szerkesztési és szövegalkotási eljárások, „fogások” szignifikánsan gyakoribbak a szaknyelvben, mint a köznyelvben. (Erre már Nagy Ferenc is rámutatott: Nagy 1981: 202; s nyilván emiatt került bele Kiss Jenő idézett mondatába az *elsősorban* határozószó.)

Az ezt bizonyító kutatási eredmények közül legyen szabad ezúttal kettőre hivatkoznom!

Hell György a kötőszók gyakoriságát vizsgálta szakmai szövegekben és egy irodalmi esszében (Hell 1985), s arra a megállapításra jutott, hogy például az *illetve* kötőszó majdnem 22-szer gyakoribb a szakszövegekben, mint az esszében. Ezzel szemben az ’és’ jelentésű *s* kötőszó esetében ez a szorzó mindössze 0,02 értékű, vagyis ennek az előfordulása a szakmai szövegalkotásban gyakorlatilag elenyésző az esszényelvhez képest.

Pusztai István – ugyancsak az 1980-as években – a szakmai mondatalkotás sajátosságait igyekezett meghatározni az általános mondatalkotáshoz viszonyítva. A szakszöveg és a publicisztikai írás (újságnovella) statisztikai összehasonlítása azt a nem várt eredményt hozta, hogy a szakszöveg összetett mondatai átlagosan kevesebb mondat egységből (tagmondatból) állnak, mint a novelláéi. Nem az kelti tehát a bonyolultság érzetét a szakszövegekben, hogy a mondat egységek átlagosan több mondat egységet tartalmaznak, hanem az, hogy maguk ezek a mondat egységek bonyolultabbak, tagoltabbak a nem szakmai szöveg mondat egységeinél. Ennek mérésére Pusztai István kétféle mutatót alkalmazott. A szó/mondat egység hányados (bonyolultsági mutató) a novella párbeszédeiben 3, az elbeszélő részekben 4, a szakszövegben pedig 7 (a szakíró majdnem kétszer annyi szóból építi fel tagmondatait, mint a novellista). A szintagma/mondat egység hányados (tagolódási mutató) párbeszédben 0,25, elbeszélésben 0,51, szakmai fejtegetésben 1,67 (több mint hatszoros, illetve háromszoros érték!). Még markánsabban jelzi a szakmai szöveg eltérő jellegét a névszói állítmányok aránya. Ez a beszélgetésben 0%, az elbeszélésben 1,8%, a szakszövegben 12,4% (Pusztai 1988: 122).

Mindez azt látszik igazolni, hogy a szaknyelv több a pusztai terminológiánál. Ettől azonban még nem válik önálló nyelvvé, mert nincs saját, a magyar köznyelvtől eltérő nyelvtana, nyelvtani rendszere. Ennélfogva *szaknyelvek* a szó szorosabb értelmében nincsenek is, legfeljebb *szakmai nyelvhasználat*-ról beszélhetünk (Dániel 1982: 337–8).

2. A fenti állítások ellenőrzésére vizsgáljunk meg egy szinte találmányra kiválasztott szakszöveget! Legyen ez a szöveg egy televíziókészülék használati utasításának egy oldala (Kezelési útmutató CMT2157 színes televízióhoz, 8). A szöveget – néhány igen apró helyesírási korrekciót leszámítva – betűhív pontossággal közlöm, a szaknyelvi szavakat (terminusokat) dőlt betűs szedéssel emelem ki:

A SYSTEM üzemmód programozása:

1. A *MENU* gomb megnyomása után a *SELECT* gomb nyomkodásával állítsa *SYSTEM* üzemmódra a készüléket.

2. Nyomja meg a + gombot.

3. A *hangnorma* kiválasztásához állítsa *SOUND* üzemmódra a készüléket a *SELECT* gomb megnyomásával.

4. Nyomja meg a + gombot.
5. A *hangnorma* beállításakor a *SELECT* gomb nyomkodásával az *AUTO*, *BG/DK* és *I hangnorma* közül választhat.
6. Nyomja meg a + gombot, és a *SELECT* gomb megnyomásával állítsa *PICTURE* üzemmódra a készüléket.
7. Nyomja meg a + gombot.
8. A *színnorma* beállításakor a *SELECT* gomb nyomkodásával az *AUTO*, *PAL*, *SECAM*, *NTSC 4,43* üzemmódok közül választhat.
9. A megfelelő *szín-* és *hangnorma* beállítása után nyomja meg a *MENU* gombot, és a készülék *normál üzemmódra* kapcsol.

Megjegyzés:

Ha nem megfelelő *szín-* és *hangnormát* állít be, a készülék *képminősége* vagy *hangminősége* élvezhetetlen lesz. A *szín-* és *hangnorma-beállítások* gyárilag az *AUTO* üzemmódra vannak kapcsolva.

A FUNCTION üzemmód használata:

BLUE BACK – A készülék azokon a *programhelyeken*, ahová nem *memorizált* adót, kék háttérrel jelentet meg a képernyőn.

Figyelem! Kapcsolja ki az *üzemmodot*, ha gyengén, rossz minőségben fogható adót néz, ellenkező esetben zavaró villogást tapasztalhat.

AUTO OFF – A készülék kb. 10 perc után kikapcsol az adás végén.

A FUNCTION üzemmód programozása:

1. A *MENU* gomb megnyomása után a *SELECT* gombbal válassza ki a *FUNCTION* üzemmodot.
2. Nyomja meg a + gombot.
3. A *SELECT* gomb nyomkodásával a *BLUE BACK* és az *AUTO OFF* üzemmód között választhat, a + gomb nyomkodásával a kiválasztott *üzemmod* be- és kikapcsolt állapot, *OFF* kikapcsolt állapot.
4. Nyomja meg a *MENU* gombot a *normál üzemmodra* történő visszakapcsolásához.

A fenti szöveg összesen 248 szóból (szövegszóból, ún. *token*-ből) áll. Ezek közül 62-t minősítettem szakszónak, a maradék 186-ot köznyelvinek. Vagyis ez a töményen szaknyelvnek ható szöveg háromnegyed részben köznyelvi szavakból tevődik össze, és csupán egynegyedét teszik ki a szakszók (terminus technicusok). Ez az arány azt mutatja, hogy még egy erősen terminologizált szakmai szövegnek a szóállománya is a köznyelvi szókészleten alapul, s ehhez járulnak hozzá, sajátos többletként, a szaknyelvi szavak.

Ha ezek után az idézett szöveg nyelvtani felépítését vesszük szemügyre, azt tapasztalhatjuk, hogy mondatai kivétel nélkül a magyar nyelvtan szabályai szerint vannak megszerkesztve, vagyis szövegünknek nincs saját külön „szak-nyelvtana”. Az említett szókincsbeli, valamint mondat- és szövegszerkesztési sajátosságok meglete nem menti fel a szakszöveg íróját a magyar nyelvi norma követelményei, a helyesírási, grammatikai, stilisztikai stb. szabályok alkalmazása alól. A szaknyelvi norma gyökeresen nem térhet el az irodalmi nyelvi, köznyelvi normától (vö.: Grétsy 1988: 103; Seregy 1989: 20). A szaknyelv ebből a szempontból úgy határozható meg, mint a fő változattól függő, de ahhoz képest sajátos rendeltetésű változat: „language for specific purposes” (LSP) vagy „résznyelv”. Ez utóbbi Hoffmann és Piotrowski (1979) szerint nyelvi elemek kiválasztott mennyisége és ezeknek egymáshoz való viszonya meghatározott témájú szövegekben (ismerteti Pongrácz 1985: 475). Hoffmann 1984-ben öt ilyen résznyelvet különböztetett meg: az elméleti alaptudományokét, a kísérleti tudományokét, az alkalmazott és műszaki tudományokét, az anyagi termelését, végül a fogyasztását (vö. Pongrácz 1985: 476).

Akkor tehát valójában nincsenek is szaknyelvek, legfeljebb szakmai vagy ilyen jellegű nyelvhasználat?

Áthidaló megoldásként az a kompromisszum kínálkozik, amelyet Pusztai István javasolt: „A szaknyelv valóban nem autonóm nyelvrendszer, de rendszer, mégpedig az irodalmi nyelvhez és [a] köznyelvhez viszonyított **különbségek rendszere**” (Pusztai 1982: 67). A szaknyelvek Grétsy László szerint is teljes rendszert alkotnak, ezért sajátos nyelvváltozatként kell őket kezelni (vö. Grétsy 1988: 90). Az így értelmezett szaknyelvet Lothar Hoffmann nyomán a következőképpen határozhatjuk meg: „azoknak a nyelvi eszközöknek az összessége, amelyeket a szakemberek szakmai kommunikációjuk során használnak” (Hoffmann 1984: 53; ismerteti Pongrácz 1985: 471).

Jogos-e azonban ezt a nyelvváltozatot (résznyelvet, „LSP”-t) egyáltalán *nyelv*-nek nevezni? Úgy gondolom, hogy igen, ha nem ragaszkodunk mereven a *nyelv* szónak ahhoz a jelentéséhez, hogy ’szavakat alkotó beszédhangokból álló jelrendszer mint a gondolatok kifejezésének és a társadalmi érintkezésnek az eszköze’ (ÉKsz., 3. jelentés), hanem tudomásul vesszük, hogy e mellett az értelmezés mellett ott van az is, hogy ’ennek valamely rétegben, körben vagy valaki által használt változata’, például *társalgási nyelv*, *Jókai nyelve* (uo., 4. jelentés). Ebben az értelemben – metaforikus vagy még inkább metonimikus alapon – a különféle szakmai nyelvhasználatok is nevezhetők a rövidség kedvéért *szaknyelvek*-nek. Tudománytörténeti előzményként hivatkozhatunk a prágai nyelvészeti körre: Havránék a „funkcionális nyelvek” sorában számon tart speciális, ezen belül elméleti és gyakorlati nyelveket; Hausenblas a tudományos stb. nyelvet teljes egészében rendszer jellegű változatnak tekinti. Walter v. Hahn lexikonicikében az elméleti nyelv (a tudományok nyelve) és a szakmai köznyelv mellett van még gazdasági-kereskedelmi nyelv (*Verteilersprache*) is. (Mindezekről részletesebben l. Hell 1985: 95–7.)

Kontra Miklós – Dániel Ágneshez intézett válaszcikkében – ironikusan megjegyezte, hogy nem került rossz társaságba azzal, hogy az orvosi terminológiát szaknyelvként, „orvosi nyelv”-ként vizsgálta (Kontra 1983: 331). Az általa említett Bárcki (1963), Fónagy–Soltész (1954), Grétsy–Wacha (1961), Grétsy (1964) és a Nyelvművelő kézikönyv (NymKk., 1980–1985) mellé azóta odatehetjük Grétsynek 1983-ban elhangzott, de csak 1988-ban megjelent magyar nyelvészkongresszusi előadását (Grétsy 1988), az 1992. őszi budapesti szaknyelvi konferencia anyagát (l. a Nyr. 1993/4. számában) és a mi Nyelvművelő kézisztárunkat (Grétsy–Kemény 1996) is. Így tehát én is elmondhatom, hogy „nem vagyok rossz társaságban”, amikor a szakmai nyelvhasználatot *szaknyelv*-nek nevezem. Még akkor is, ha tudom, hogy ezek a „nyelvek” valójában nem nyelvek, hanem a sztenderdnek meghatározott terminológiával és nomenklatúrával kiegészülő, sajátos mondat- és szövegszerkesztési eljárásokat alkalmazó változatai.

3. Hátra van még annak tisztázása, milyen viszonyban vannak egymással a szaknyelv(ek) és a tudományos nyelv (más szóhasználat szerint: tudományos stílus).

Az évtizedeken keresztül versenytárs nélkül közkezen forgó egyetemi stilisztikatankönyv, A magyar stilisztika vázlata (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1958) a prágai nyelvész kör és Elise Riesel (1954) nyomán írott és beszélt nyelvi stílusokat különböztet meg, s az írottak körébe ezeket sorolja: tudományos, hivatalos, publicisztikai és szépirodalmi stílus (i. h. 8). Bár egy lappal korábban említ a tankönyv „szakmai vagy mesterségi stílusok”-at is (uo. 7), ezeket külön nem tárgyalja. Így az a benyomás alakulhat ki az olvasóban (tanulóban), hogy a szakmai vagy szaknyelvi stílus nem önálló kategória, hanem a tudományos stílusnak az a esete.

Valójában inkább megfordítva áll ez a dolog: nem a szaknyelv van alárendelve a tudományos nyelvnek (mint annak részhalmaza), hanem a szaknyelvek, szakmai nyelvhasználat tágabb körén belül különböztethetünk meg egy erősebben terminologizált és formalizált, feszeesebb logikájú kifejezőmódot, a tudományos stílust. (Ennek jellemzőiről vö. Kabán 1982: 350–1, 1993: 25–6.) Ezen az alapon a tudományos nyelvet is nevezhetjük a szó tágabb értelmében szaknyelvnek (pl. a fizika, a biológia, a csillagászat szaknyelve).

Van végül olyan elgondolás is, hogy a tudományos nyelvet el lehet, sőt el is kell választani a szaknyelv(ek)től. Szöllősy-Sebestyén András (1988) például arra az álláspontra helyezkedik, hogy a tudományos szöveg markánsan különbözik a szakszövegtől (szakmai szövegtől). A különbség a szövegalkotó és a téma viszonyában, a téma megfogalmazásának módjában van. E különbség nem a felszíni, hanem a mélyszerkezetben keresendő: a tudományos közlésmód elvontabb logikai struktúrára, a szakmai közlésmód konkrétabb, ill. szemléletesebb, hétköznapi kognitív struktúrára épül. A tudományos szöveg valamely tudományos tevékenységnek a produktuma, ezért önmagában is megáll. A szakszöveg a szakmai tevékenységnek nem végterméke, csupán elkülönült mozzanata, egy önmagán kívüli cél érdekében végrehajtott, valamilyen külső tárgyra irányuló cselekvés. E külső tárgy, a cselekvés objektuma az a személy, akihez a szöveg szól. A szakmai közlés címzettje elsősorban nem mint kommunikáló egyén van tekintetbe véve, hanem mint egy csoportnak a tagja, egy kategóriának a példánya. Ezt jelzik a szabványos, „elidegenített” megszólítások: *T. Cím, Lakó, Vásárló, Választó!* stb. A szakszöveg rendszerint beszédaktust (értesítést, felszólítást, kérést, tiltakozást stb.) valósít meg. A tényállást, amelyre vonatkozik, elsősorban nem ábrázolja (mint a tudományos és a művészi szöveg), hanem megváltoztatja, mégpedig oly módon, hogy a kívánt változást vagy előírja, vagy egyszerűen kiváltja. A szakszövegeket áthatja bizonyosfajta ritualizáltság (klisék, formális elemek túltengése, előre nyomtatott kérdőívek, kitöltendő táblázatok alkalmazása). A szaknyelv pragmatikai helye az emberi munkatevékenység körén belül jelölendő ki.

Ez mind igaz, ha szakszövegen, szakmai kommunikáción főként jogi, hivatali vagy közigazgatási nyelvhasználatot értünk, s a műszaki szaknyelv köréből is elsősorban a használati útmutatókra, termékismertetőkre vagyunk tekintettel. Tudjuk azonban (és természetesen Szöllősy-Sebestyén András is tudja), hogy a szaknyelv ennél tágabb körű. Van olyan rétege, övezete, amely már a tudományos közlésmóddal határos (pl. a találmányok, szabadalmak dokumentációja). Ennek következtében a szakmai és a tudományos jellegű kifejezésmódot nem mindig lehet élesen elhatárolni.

A szaknyelvek rétegzettségének ábrázolásában Pusztai Istvánt követem, aki három réteget különböztet meg (Pusztai 1975: 399; egyetértőleg idézi Grétsy 1988: 97):

a) felső réteg: (szak)tudományos nyelv;

b) középső réteg: szakmai köznyelv (a szó szűkebb értelmében vett szaknyelv, szakmai nyelvhasználat);

c) alsó réteg: szakmai társalgási nyelv, műhelyzsargon.

Tágabb értelmében azonban a **szaknyelv** kategóriája magában foglalhatja a tudományos nyelv(használat) jelenségkörét is. Vagyis összegezve: nem minden szaknyelvi közlemény tudományos is egyben, de minden tudományos egyúttal szaknyelvi is. A három elgondolás közül tehát számomra a középső a legrokonszenvesebb, amely a tudományos nyelvet a szaknyelv(ek) sajátos részhalmazának tekinti.

(2001)

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Bp.
- Bíró Ágnes (szerk.) 1989. Szaknyelvi divatok. Gondolat, Bp.
- Dániel Ágnes 1982. Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? Szakszöveg vagy szaktudományos szöveg? Nyr. 337–42.
- ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1958. A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó, Bp.
- Fónagy Iván–Soltész Katalin 1954. A mozgalmi nyelvről. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp.
- Grétsy László 1964. Szaknyelvi kalauz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Grétsy László 1988. A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 85–107.
- Grétsy László–Wacha Imre 1961. A műszaki nyelv művelése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Grétsy László–Kemény Gábor 1996. Nyelvművelő kéziszótár. Auktor Könyvkiadó, Bp.
- Hell György 1985. A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése. Nyr. 91–102.
- Hoffmann, Lothar 1984. Kommunikationsmittel Fachsprache. Berlin, Akademie-Verlag. (2., átdolg. kiadás)
- Hoffmann, L.–Piotrowski, R. G. 1979. Beiträge zur Sprachstatistik. Leipzig.
- Kabán Annamária 1982. A tudományos stílus fogalmának tisztázásához (kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítés). Nyr. 343–51.
- Kabán Annamária 1993. A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 1988. A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kontra Miklós 1981. A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kontra Miklós 1983. Schuchardt nem angol volt (Megjegyzések Dániel Ágnes Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? c. cikkéhez). Nyr. 331–2.
- MMNy. = Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Bp., 1968.
- Nagy Ferenc 1981. A szaknyelv a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben. Nyr. 201–6.

- NymKk. = Nyelvművelő kézikönyv. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980, 1985.
- Pongrácz Judit 1985. A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai. Nyr. 470–8.
- Pusztai István 1975. Szaknyelv és műhelyzsargon. Nyr. 395–404.
- Pusztai István 1982. Szaknyelvművelésünk időszerű kérdései. MNy. 67–76.
- Pusztai István 1988. A szaknyelvi kutatások kérdései (Kitekintés). In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 120–30.
- Riesel, Elise 1954. Abriss der deutschen Stilistik. Verlag für fremdsprachige Literatur, Moskau.
- Seregy Lajos 1989. Mi a szaknyelv? In: Bíró Ágnes (szerk.) 13–27.
- Szaknyelvi konferencia = Az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia teljes anyaga. Nyr. 1993: 549–614.
- Szóllósy-Sebestyén András 1988. A tudományos és a szaknyelvek megkülönböztetése. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 949–63.

1. Magyar szaknyelv az anyaországban

1.1. A magyar nyelv történetében a 18. század végétől (a felvilágosodás, majd a nyelvújítás korától) a közelmúltig, a 20. század végéig a fő tendencia az **egységesülés** volt: a nyelvjárási tagoltság csökkent, kialakult egy igényesebb írott változat, az ún. irodalmi nyelv (nem tévesztendő össze a szépirodalom nyelvével!), s 1844-től – kisebb megszakítással – a magyar nyelv az államnyelv (hivatalos nyelv) funkcióját is betölti (vö. Pusztai F. 2000: 386).

Ezzel egy időben, már a 20. század első felétől jelentkeznek azonban az ellentétes irányú fejlődési tendenciák: a **széttagolódás** és a **szétrétegződés** is. Az 1918 után kisebbségi helyzetbe került magyarság nyelvhasználata, különösen ennek városi köznyelvi rétege – részben regionális alapon, részben idegen hatásra – kezd elkülönülni az anyaországban beszélt és írott köznyelvtől, s ez utóbbiban is egyre nagyobbá válik a szóhasználati és stílusbeli különbség a köznyelv és a szaknyelv, illetőleg az egyes szaknyelvek, még a rokon területek szaknyelvei között is (vö. Pusztai F. 2000: 386–7). A szakmai belterjesség napjainkra már azzal fenyeget, hogy egymáshoz közel álló és elvileg össze is függő diszciplínák művelői sem tudnak szót érteni egymással (pl. a fonetikus a foniáterrel, s mindkettő a fonológussal), sőt egyazon tudományágon belül is egészen eltérő terminológiák alakulnak ki, mint a konkurens fonológiai elméletekben (vö. Kiefer 1999: 3). A „zsargonná szigetelődés”-nek (Pusztai F. 2000: 387) ezek a tünetei érdekes ellentétben állanak a szakterületek növekvő érintkezésének és egymásba olvadásának, a sokat emlegetett interdiszciplinaritásnak, magyar szóval *tudományköziség*-nek a jelenségével (erről l. Fehér 1999: 9). Bár ez az ellentmondás talán csak látszólagos: az egyes rokon diszciplínák határán kifejlődő újabb és újabb „köztes” tudományágak gyakran épp sajátos terminológiájukkal igyekeznek jelezni (és igazolni) különállásukat.

A köznyelv és a mellette kibontakozó társadalmi nyelvváltozatok (szak- és csoportnyelvek) természetesen hatnak is egymásra, sőt átfedés is kialakul közöttük (vö.: Grétsy 1988: 99–101; Sebestyén 1988: 117–8). Például a műszaki nyelv a *bak*, *bika*, *csiga*, *daru* stb. köznyelvi állatnévvel gép(elem)eket jelöl, a sportnyelvben a *ló* (kétféle) tornaszer és az egyik sakkfigura bizalmas neve. De van ellenkező irányú mozgás is: eredetileg szaknyelvi szavak a sajtó útján közismertté, szinte köznyelvvé válnak (pl. *stressz*, *gén*, *klónozás*, *koleszterin*), s az sem ritka, hogy szakkifejezések átvitt értelemben, sajátos stílusértékkel kerülnek át a beszélt nyelvbe (pl. az ökölvívás szaknyelvéből: *övön aluli ütés* = 'lovagiatlan cselekedet'; *bedobja a törülközőt* = 'feladja'; ha valami simán, könnyen történik meg, a kosárlabdázók zsargonjából vett kifejezéssel élünk: *csont nélkül*; ha viszont kis híján nem sikerült valami, az atlétákra, a magasugrókra gondolunk, és ezt mondjuk: *rezeg* vagy *rezgett a léc*). Azaz nemcsak „szétkülönbözési” tendencia figyelhető meg a nyelvi rétegek között (vö. Tolcsvai Nagy 1994: 393), hanem kölcsönhatási is.

1.2. A magyarországi magyar szaknyelvben az utóbbi két-három évtizedben feltűnően megnőtt az angol szavak és kifejezések, angol mintájú szerkezetek gyakorisága. Kontra Miklós már 1981-ben könyvet tett közzé „elangolosodó” orvosi nyelvünkről (Kontra 1981), igaz, az elmarasztalást érzékeltető *elangolosodó* szót a címben idézőjelbe tette. A láttelepet azóta többen megerősítették (vö.: Török 1984, Seregy 1989, Tolcsvai Nagy 1989, Kiefer 1994: 632, Kiss 1995: 83, Szabó T. Á. 1995, Galambos 1998). Az angol nyelvi elemek aránya egy tíz évvel ezelőtti felmérés szerint (ismerteti Kiefer i. h.) a szórakoztatóipar szaknyelvében a legnagyobb (29%-os), ezt második helyen az üzleti élet nyelve (23%), harmadikként a műszaki szaknyelv (14%) követi. Általános tapasztalat, hogy „minél újabb egy szakma, annál inkább kötődik a nemzetközi kifejezésekhez” (Pusztai I. 1982: 75), annál gyakoribbak benne az angol vagy angol mintájú elemek. Míg például az öntészet szaknyelvében az idegen szavak aránya 24,2%, az irányítástechnikáéban (a Műszaki Értelmező Szótár alapján) 46,6% (vö. Pusztai I. uo.).

Az angol nyelvi hatás fölerősödése, már-már nyomasztóvá válása nem magyar sajátosság, hanem világjelenség, amely az angolnak nemzetközi közvetítő nyelv mivoltából fakad (gazdasági, politikai és tudományos téren egyaránt). Ezzel nem azt akarom mondani, hogy minden ellenvetés nélkül tudomásul kell venni a nemzeti szaknyelvek elangolosodását (idézőjel nélkül!), hiszen ez belátható időn belül e szaknyelvek tekintélyvesztéséhez, háttérbe szorulásához, végül pedig megszűnéséhez vezethet. Nem

* Elhangzott „A környező országok magyar tudományos műhelyeinek 5. fóruma” című konferencián (Debrecen, 2001. október 11.).

biztos, hogy mindenki osztja azt a Bessenyei Györgytől származó véleményt, hogy „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem” (l. Grétsy szerk. 2000: 69), az azonban alig vitatható, hogy egy nyelv teljesértékűségéhez hozzátartozik az a képessége, hogy minden regiszterben, így a szakmai kommunikáció regiszterében is meg tudjon szólalni. Mint magyar nyelvész és stílus kutató természetesen azt kívánom, hogy a magyar nyelv is ilyen legyen, pontosabban: ilyen maradjon.

A hazai szaknyelv állapotának tárgyilagos megítéléséhez különbséget kell tenni a valóban nemzetközi, ennél fogva szükséges terminus technicusok és a csupán kényelmességből vagy sznobizmusból átvett idegen szavak között. Szépe György az egyik korábbi idegenszó-ellenes kampány idején világosan kifejtette, hogy a nemzetközi szavakat nem szabad egy kalap alá venni az idegen szavakkal, különösen a fölösleges idegen szavakkal. A „görög-latin bázisú nemzetközi technikai, tudományos, módszertani, közlekedési, távközlési szakkifejezések részeivé válnak az egyes országok nyelvi készletének” a tudomány és a közélet szférájában. Nem az a feladatunk, hogy válogatás nélkül kiirtsuk őket, hanem hogy megtanuljuk őket helyesen használni, és ezt a tudást átadjuk az iskolában görögöt és latint már alig tanuló generációknak (Szépe 1978: 69).

Az utóbbi két-három évtizedben tömegesen beáramló angol szavak erre a „görög-latin bázisú” szókézletre települtek rá, részben össze is keveredve vele. Török Gábor már 1984-ben felhívta a figyelmet azokra a „pseudo-latin” szaknyelvi szavakra, amelyek se a latin–magyar szótárban, se az idegen szavak szótárában nem találhatók meg, mert valójában – angolok. Néhány példa Török cikkéből és saját későbbi gyűjtéséből: *errátikus* 'szabálytalan, szokatlan'; *operacionális* 'műveleti, segédeszköz jellegű'; *idioszinkratikus* 'egyedien megkülönböztető'; *incentív* '(kellemesen) ingerlő, izgató'; *affekció* 'vonzalom, vonzódás'; *kogníció* 'felfogás, megértés'; *kultiváció* 'vminek a folytatása, gyakorlása'; *partíció* 'eloszlás, megosztás'; *perkoláció* 'behatolás, be- vagy átszivárgás'. Olykor nem maga a szó új, csupán a jelentése tér el – angol hatásra – a megszokottól: *konzisztens* 'megegyező, megfelelő'; *realizál* 'felfog, megért'; *referál* 'utal, vonatkozik vmire'. Ezeknek a – Török Gábor találó elnevezésével – „mangtin”, azaz magyar–angol–latin keverékeknek a megértéséhez némi angoltudásra, olykor angol szótárra is szükség van. Török annak idején óvta tőlük a fordítókat, szakírókat. Úgy látom, nem sok sikerrel (a *partíció* és a *perkoláció* példáját egy 2001-ben megjelent nyelvészeti könyvből vettem; az *incentív* utazással kecsegtető prospektust pedig azon a napon dobták be postaládámba, amikor ennek a cikknek az írását elkezdtem).

A szaknyelvről szóló hazai vitákban a legnagyobb érdeklődés érthetően a számítástechnikai szaknyelv iránt nyilvánult meg. Például a Magyar Tudomány 1995 és 2000 között létezett szaknyelvi rovatában, az általam szerkesztett Szakmagyarban a cikkeknek majdnem az egynegyede (50-ből 12) ezzel a témával foglalkozott. Azért érthető ez az aránytalanság, mert a számítástechnika szaknyelve ma már nem csupán egy a szaknyelvek közül, hanem mindenkit érint, aki számítógéppel (vagy legalább számítógépen) dolgozik. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) a hazai szaknyelv állapotát most nem a számítástechnika, informatika példáján mutatom be. Bár az elemzendő jelenségek, mint látni fogjuk, nem egészen függetlenek ettől a területtől.

A példa legyen tehát a posta nyelve, ez a nagy hagyományú szaknyelv, amely korábban inkább francia hatás alatt állt (ez volt ugyanis a posta nemzetközi nyelve). A szolgáltatások számítógépesítésével azonban ide is betört az angol hatás. A Magyar Posta kétheti lapjának, A Postásnak 2001. július 24-i száma a következő cím alatt számol be a szigetszentmiklósi postahivatal korszerűsítéséről: *Élesben a front office*. Magában a cikkben többször is előfordul a *front office rendszer*, *front office eszköz*, amelyet a *pilot postán*, sőt *pilot postahelyen* alkalmaznak a *help desk feladatok* ellátására. Nem azt kifogásolom, hogy nem magyarazzák meg, mit is jelent ez (elvégre szaklapról van szó), hanem azt, hogy láthatólag kísérletet sem tesznek a magyar szövegbe szervesen illeszkedő és helyesírási nehézségeket is okozó angol kifejezéseknek a magyarítására. Vagy tíz évvel ezelőtt magyar nyelvű (!) álláshirdetéseken tűnt fel a *front office manager* (olyan irodai ügyintéző, aki fogadja az ügyfeleket, átveszi panaszait, vagyis „tartja a frontot”). Ilyesmi lehet a postai *front office rendszer* is: a pult mögött ülő tisztviselő az új szoftver segítségével gyorsabban, pontosabban és sokoldalúbban intézi ügyeinket, mint eddig. A *pilot postá-t* a *pilot-balloon* és a *pilot-print* alapján valamiféle *próba-postá-nak*, *kísérleti postá-nak* vélem, ahol az új módszereket kipróbálják. De, ismétlem, nem magyarítási javaslatokat akarok tenni, hanem csupán regisztrálok az angol elemek térhódítását.

A kép teljességéhez azonban az is hozzátartozik, hogy ezen a területen is vannak törekvések az angol szakszók lefordítására. A sok rossz példa után lássunk tehát két jót is! A Magyar Posta nyomtatványain és feliratain egy idő óta nem *fax*-ot, hanem *távmásolat*-ot találunk. A *fax* másik értelmében lehetne *távmásoló*. „Mindössze” a *faxol* ige magyarítása vár még megoldásra, mert a

távmásolatot küld túl hosszú, körülményes, a *távmásol* pedig (mint az összetett főnévből elvont igék általában) egyelőre kissé sután hat. De így is meg kell becsülnünk a jó irányba mutató próbálkozást. A másik itt említendő pozitív példa a Matáv Rt. *Barangoló kártyá*-ja, amellyel kedvező áron lehet külföldre vagy onnan Magyarországra telefonálni. Ezzel talán megoldódik a *roaming* magyarításának régóta vajdó ügye. (Az angol szakszó is metafora, eredeti értelme: 'kóborlás, kószálás'.) A nyelv művelő örömét az tenné teljessé, ha az új kifejezést kis kezdőbetűvel írják (mint a *telefonkártyá*-t) és egy szóba (mivel nem a kártya barangol, hanem mi barangolunk az ő segítségével). A *barangoló kártya* ugyanabba a típusba tartozik, mint a szintén egybeírandó *bevásárlóközpont* vagy *sétálóutca*.

A magyarországi magyar szaknyelv helyzetének, állapotának vázlatos áttekintését hadd fejezzem be azzal, hogy én is felhívom a figyelmet egy (szerencsére) egyre sürgetőbb teendőre: rövidesen meg kell oldani az Európai Unió közigazgatási terminológiájának egységes és pontos magyarra fordítását. A cél, mint Dróth Júlia írja a Magyar Nyelvőr múlt évi 3. számában, a nyelvi kompatibilitás kialakítása a gyorsabb és jobb megértés kedvéért (Dróth 2000: 288). Hogy ez milyen eminens politikai és gazdasági érdek, arra ebben a körben fölösleges több szót vesztegetni. Sürgősen össze kell állítani az EU közigazgatási terminológiai szótárát, a jelenlegi tizenegy mellé tizenkettedikként odaiktatva a magyart is. Ehhez azonban terminologizálási (korpusztervezési) és fordítástechnikai feladatok tömkelegét kell még megoldani. (A szakfordítás elméleti és gyakorlati kérdéseire vö. Klaudy 1994a, 1994b, 2001.)

Minderre csupán egyetlen példát! Az EU-ban nagy jelentőségű (*the*) *co-decision procedure* kifejezést fantáziátlan fordítók egyelőre így „magyarítják”: *kodécziós határozathozatali forma* (Dróth Júlia szójegyzékében a filológiai hűség kedvéért ráadásul rövid *i*-vel, ezzel azonban most ne foglalkozzunk!). Az ilyen „fordítás” valójában nem is fordítás, hanem az angol eredetinek gépies (vissza)latinositása és magyar képzővel való megtoldása, miáltal olyan kifejezés keletkezik, amely se nem angol, se nem latin, se nem magyar. Legfeljebb „mangtin”! (Király Miklós jogászprofesszor ezt javasolja helyette: *együtt-döntési eljárás*. Hogy ez-e a legjobb megoldás, azt valóban együtt kell eldönteni, mármint jogászoknak, politikusoknak és nyelvészeknek. S minél gyorsabban!)

A kérdés iránt érdeklődőknek figyelmükbe ajánlom az Európai Unió T & T (Terminologie et Traduction) című folyóiratát, amely a közösség tizenegy nyelvén közöl cikkeket és beszámolókat: franciául, angolul, spanyolul, dánul, németül, görögül, hollandul, olaszul, portugálul, svédül és finnül. Alcíme szerint: „La revue des services linguistiques des institutions européennes”. A *services linguistiques* magyarul talán *tolmács- és fordítószolgálat*. Íme máris egy fogós terminológiai kérdés!...

1.3. A hazai szaknyelv művelőire váró egyik fő feladat a magyarországi **language engineering** (magyarul *nyelvtechnológia* vagy *nyelvi technológia*) megteremtése (vö.: Kiefer 1994: 631; ugyanő 1997; Prószték 2000). Ez nem egyéb, mint *nyelvi tervezés*, *nyelvépítés*, a szónak mérnöki-műszaki értelmében. A mai helyzet, mint Kiefer Ferenc rámutatott, sok tekintetben párhuzamba állítható Széchenyi korával. A megoldásra váró kérdés: „hogyan lehet **a múlt értékeit megőrizve** (ezt én emeltem ki – K. G.) nyelvünket a korszerű kommunikációra alkalmassá tenni” (Kiefer 1994: 632). A „nyelvi infrastruktúra” kialakítása növelné kultúránk tanulóképességét egy olyan korszakban, amikor egyszerre két ellentétes követelménynek kell megfelelnie: az alkalmazkodás és az önvédelem követelményének.

Mi legyen hát a „szereposztás” az angol és a magyar nyelv között? Pusztai Ferenc abban látja a jelenlegi nyelvi konfliktus megoldását, hogy az angol fokozatosan második munkanyelvvé válik, de a magyar sem szorul vissza afféle tájnyelvvé, „az egyszerű nép nyelvévé”, hanem szókincsében gazdagodva, megújulva alkalmassá válik az információs társadalom igényeinek kielégítésére is (vö. Pusztai F. 2000: 390–1). A magyar irodalmi nyelvnek (s tegyük hozzá: tudományos és szakmai nyelvhasználatnak) ez a megújítása, modernizálása valóságos új nyelvújítást követel (Pomogáts 1999).

Ennek a szaktudományi „nyelvújítás”-nak már észlelhetők az első (egyelőre szerény) jelei. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága már 1996-ban tématervet dolgozott ki ezzel a címmel: A magyar nyelv az informatikai forradalom korában, különös tekintettel szaknyelveinkre (szövegét közli Fábíán 1997). A tervezet néhány pontja, így az angol–magyar számítástechnikai szójegyzék már megvalósult (elsősorban Kis Ádám jóvoltából). Balázs Géza a Magyar Tudomány és az Édes Anyanyelvünk hasábjain sürgeti (és műveli is) a „digitális nyelvújítás”-t (Balázs 1997a, 1997b, 1998). A nyelvi tervezésben (Nagy Ferenc szavaival: *anyanyelvi tervezés*-ben, l. Nagy 1981: 205) a kanadai francia példát igyekszünk követni: „vigyázó szemünket” tehát nem Párizsra (a nyelvtörvénnyel és tilalmi listákkal való „hatósági” nyelv művelésre), hanem Québecre vetjük. A québeci példa azt mutatja, lehetőleg azonnal meg kell találni és el kell terjeszteni az anyanyelvi megfelelőt az újabb és újabb angol kifejezések helyett. S ha ilyen nem található, nem szabad visszariadni új szavak alkotásától sem (vö. Maurais szerk. 1987). Egy egészen friss

példa, amelyet Grétsy László és Balázs Géza tévéműsorában hallottam 2001 augusztusában: a *digitális* fényképezőgép a franciáknál már nem *digitális*, hanem *numerikus* (*numérique*, a *numéro* 'szám, számjegy' szóból). Ezt a rugalmasságot kell eltanulnunk nekünk is, még akkor is, ha az adott esetben a *numerikus* semmivel sem volna magyarosabb, mint a *digitális*. Nem a konkrét megoldást kell átvennünk, hanem a szellemet, a szemléletet!

Spontán kezdeményezések is jelzik, hogy a szaknyelvművelés valahogy „benne van a levegőben”. Csupán néhány példát említek:

– évek óta működik Molnos Angéla internetes honlapja és alapítványa a pszichológia és a pszichiátria (az ő szóhasználatára szerint: *lélektan* és *lélekgyógyászat*) nyelvének magyarosabbá tételére (vö. Molnos 1998);

– fiatal műszaki értelmiségiek megalapították az Írd Jól Egyesületet az internetes nyelvhasználat és helyesírás gondozására (bővebben I. Kemény 2000);

– szintén túlnyomórészt műszakiak néhány nyelvművelő bevonásával Mondjuk magyarul! címmel mozgalmat indítottak a természettudományi szaknyelvek magyarítására (ismerteti Buvári 2001);

– 2001 decemberében Betű- és szóvetés a magyar orvosi irodalomban címmel egynapos tudományos konferenciát rendeznek a Magyar Tudományos Akadémián orvosi nyelvünk múltjáról, mai állapotjáról és a jövő feladatairól.

Végül, de nem utolsósorban itt kell megemlékeznünk arról a minden túlzás nélkül korszakalkotónak nevezhető tevékenységről, amely az utóbbi években a szakmai helyesírások rendezése terén folyt. Többek között megjelent a Műszaki helyesírási szótár (Fodorné–Fábián–Cs. Pintér 1990), az Orvosi helyesírási szótár (Fábián–Magasi 1992) és A földrajzi nevek helyesírása című szabályzat (Fábián–Földi–Hőnyi 1998). Közvetve a szaknyelvek művelését is segíti a Helyesírási kézikönyv helyébe lépő Magyar helyesírási szótár (Deme–Fábián–Tóth 1999), amely szintén ebben az időszakban látott napvilágot.

2. Magyar szaknyelv a szomszédos országokban

2.1. A magyarországi és a szomszédos államokbeli magyarság nyelvhasználatának bizonyos fokú elkülönülése (különfejlődése, „szétretegződése”, sőt „szétkülönülése”) sok évtized óta zajló folyamat, de a hazai nyelvészek – tisztelet a kivételnek – csak az 1980-as évek óta foglalkoznak vele olyan mértékben, amelyet megérdemel (vö.: Pete 1988; Deme 1993: 472; Pusztai F. 1994: 417; Szépe 1998: 11). A kérdés kutatásában, a valós helyzet felmérésében nagy előrelépést jelent az Osiris Kiadónak és az MTA Kisebbségkutató Műhelyének A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című monográfiásorozata (szerkesztője: Kontra Miklós), melynek eddig három kötete jelent meg: Csernicskó István az ukrainai (kárpátaljai), Göncz Lajos a jugoszláviai (vajdasági), Lanstyák István pedig a szlovákiai magyar nyelv állapotát mutatja be kiterjedt szociolingvisztikai adatfelvétel alapján (Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000). Csak helyeselni tudom, hogy a sorozat szerkesztője mindhárom esetben szomszédos országbeli, az adott nemzeti kisebbséghez tartozó nyelvészt kért fel a munkálatok irányítására és a monográfia megírására. Mivel kutatóként ezzel a kérdéskörrel korábban nem foglalkoztam, már itt jelzem, hogy a környező államokbeli magyar szaknyelvek helyzetének áttekintésekor elsősorban erre a három könyvre támaszkodom. E sorok írásakor a legnagyobb lélekszámú magyar nemzeti kisebbségnek, a romániaiaknak (erdélyinek) a nyelvhasználatát tárgyaló kötet még nem áll rendelkezésre, ezért az erre vonatkozó adatokat a régió két jeles nyelvtudósának, Murádin Lászlónak és Péntek Jánosnak a cikkeiből merítem.

Idestova két évtizede annak, hogy a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán (Szombathely, 1983) Pete István „a magyar nyelv állami változatai”-ról tartott előadást, és ezzel kifejezésre juttatta, hogy eljött az ideje, egyben a lehetősége is annak, hogy a hazai és a szomszédos országokbeli kutatók szembenézzenek ezzel a bonyolult, sok tekintetben kényesnek is számító kérdéskörrel. Az előadás alcíme („Kárpátukrán változat”) még jelzi a korszak politikai nyilvánosságának korlátait, de az ott elhangzottak lényege, úgy gondolom, ma is vállalható. Ezt a lényegét az előadó a következőkben foglalta össze: „a különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogi rendszerekhez, szokásokhoz való szoros kapcsolódást is jelent, és mindez kedvez az addig is csak viszonylag egységes irodalmi nyelv [...] nagyobb mértékű differenciálódásának és a különböző fokú eltéréseket mutató **állami változatok** kialakulásának” (Pete 1988: 780; a kiemelés tőlem való – K. G.). Bár ezek a megállapítások – a korszak könyvkiadási

viszonyaira jellemző módon – csak majdnem öt évvel később jelentek meg nyomtatásban, és így nem fejthették ki azt a hatást, amelyet egyébként, szabadabb körülmények között kifejthettek volna, ez nem kisebbíti Pete István érdemeit, főként azt, hogy elsőként merte „neven nevezni a gyereket”, amikor „állami változatok”-ról beszélt. Fontos előzménye volt ez a magyar nyelv egy- vagy többközpontúságáról folyó közelmúltbeli vitáknak (ezekre azonban, hely és idő hiányában, most nem térek ki). Az *állami változat* elnevezés mindenesetre belekerült a szakirodalom vérkeringésébe. Ezt alkalmazza többek között Kiss Jenő egyetemi tankönyve (Kiss 1995: 75), amely arra is rámutat, hogy az állami változat a területi nyelvváltozatok sajátos válfajának tekintendő, s ennek is megvan az a hármastagoltsága, mint az anyaországi magyar nyelvnek (sztenderd – szociolektusok – dialektusok).

2.2. Már Petének ebben a most említett előadásában is elhangzott az a kíváncsi, hogy a magyarországi szótárak a jövőben „határozottabban vegyék figyelembe a magyar nyelv állami változatainak eltérő jelenségeit” (Pete 1988: 789). Megismétli, sőt inkább követelésként fogalmazza meg ezt a javaslatot az Osiris Kiadó említett sorozatának – minden egyes kötet élén ott álló – sorozatszerkesztői előszava is: „vegyenek tudomást a Magyar Értelmező Kéziszótár szerkesztői a határon túli milliőről is, szótárazzák az ő szavait is. Csak így válhat ugyanis a szótár a magyarországi magyar nyelv szótárából **a magyar nyelv szótárává**” (Kontra Miklós kiemelése; l. Csemicskó 1998: 13).

Mindaddig, amíg az Akadémiai Kiadó ragaszkodott ahhoz, hogy értelmező szótárainkat változatlan utánnyomásban adja ki újból és újból, a fenti – egyébként: jogos – igényeknek csak elvi jelentőségük volt. Most azonban örömmel jelenthetem, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében javában készül a Magyar Értelmező Kéziszótár (ÉKsz.) bővített és javított új kiadása, amelybe – a határon túli szakértők javaslatai alapján – már belekerülnek az erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai magyar nyelvnek azok a szavai, sajátos szójelentései, kifejezései is, amelyeket az ottani magyar társadalom általánosan ismer és használ. Ez a kiegészítés nemcsak a kisebbségi magyarság nyelvi sajátosságainak elismerését fejezi ki, hanem az anyaországi magyarság nyelvi horizontját is tágítja. Pusztai Ferenc, a kéziszótár új kiadásának főszerkesztője ezt így fogalmazta meg egy közelmúltbeli tanulmányában: „a magyarországi magyaroknak is érdekük a határokon túli nyelvváltozatok megismerése” (Pusztai F. 2000: 387). Pusztai főszerkesztő segítségével és hozzájárulásával a következőkben egy kis mutatónyit nyújtok azokból a szócikkekből, amelyek az új értelmező szótárban a környező államokbeli magyarság önálló nyelvhasználatát vannak hivatva dokumentálni. Az adatokat betűrendben közlöm, előttük az ország rövidítésével: JUG = jugoszláviai (vajdasági); ROM = romániai (erdélyi); SZL = szlovákiai; UKR = ukránjai (kárpátaljai).

JUG és SZL **bejárat** 'lépcsőház', pl. *a 3-as bejáratban lakik*;

SZL **benzinpumpa** 'benzinkút';

ROM **blokk** 'ház tömb';

UKR **blokk** 'tíz csomag cigarettát tartalmazó doboz; karton', pl. *egy blokk Marlboro; egy blokkal kérek*;

ROM **cserealkatrész** 'pótalkatrész';

JUG és SZL **ekonómia** 'ökonómia, közgazdaság(tan)'; **ekonómus** 'ökonómus, közgazdász, közgazda' (az államszervező nép nyelvéből hiányzik a nemzetközi szónak, műveltségszónak az egyik hangja, ezért azt hanghelyettesítéssel veszi át; a kisebbségi beszélő, aki ezzel a szóval jobbra csak a munkahelyén, idegen nyelvű beszédben találkozik, hajlamos magyar beszédében is így mondani, jóllehet a magyarban van *ö* hang); l. még: *federáció*;

JUG és SZL **federáció** 'föderáció, szövetségi állam', vö. *ekonómia, ekonómus*;

UKR **felcser** 'orvossegéd'; **felcserközpont** 'üzemi egészségügyi központ' (a mai hazai magyarban a *felcser* régies, ill. pejoratív szó!);

SZL **fogpaszta** 'fogkrém' (az anyaországi köznyelvből a *fogkrém* már kiszorította a *fogpasztá-t*, ezért ez utóbbi enyhén régies és népies jellegűvé vált);

SZL **gyorsmentő** 'rohammentő, rohamkocsi';

JUG, ROM és SZL **jogurt** 'joghurt' (e török eredetű szó a hazai köznyelvben betűjelettel rögződött, míg a határon túli változatban a megfelelő többségi nyelv hatására a nemzetközileg elterjedt, *h* nélküli alak használatos);

UKR **kávézó** 'kávéház'; a magyarországi köznyelvben a *kávézó* olyan (kisebbségi) vendéglátóhely, ahol (többek között) kávéat szolgálnak fel, míg a *kávéház* nagyobb, étteremszerű, olykor zenés (szórakozó- és találkozó)helyet jelent; egy áruháznak például rendszerint van kávézója (büféje), kávéház viszont legfeljebb egy nagy bevásárlóközpontban lehet;

ROM **kazettófon** 'kazettás magnetofon, kazettás magnó';

ROM **kosztüm** 'öltöny' (egyike ez azoknak a – nem nagyszámú – eseteknek, amikor a hazai és a szomszédos országbeli szóhasználat eltérése félreértést okozhat: Magyarországon csak nő viselhet kosztümöt, Erdélyben férfi is!);

SZL **műszaki igazolvány** 'forgalmi engedély' (nyilvánvalóan tükörfordítás az államnyelvből);

UKR **nyugágy** 'összecsukható ágy, pilleágy' (itt is zavaró lehet a kétféle értelem, bár ez – a *kosztüm*-mel ellentétben – csupán peremszókincsbeli elem);

SZL **összpontosítás** 'összjeövetel, megbeszélés, gyakorlás, közös próba; bentlakásos foglalkozás, tanfolyam; edzés, edzőtábor, sporttábor, mérkőzés előtti közös felkészülés' (a hazai katonai szaknyelvben van vagy volt *összetartás*, azaz 'valamely alakulatnak a laktanya területén való együtt tartása');

UKR **praktika** 'tanár szakos egyetemi vagy főiskolai hallgató gyakorlótanítása, tanítási gyakorlata, ill. általában: gyakorlat' (a magyarországi magyarban a *praktika* pejoratív értelművé vált);

UKR **vizsgát fogad** 'vizsgáztat' (ez bizonyára idegen, ukrán vagy orosz hatásra keletkezett).

Az itt szemelvényesen bemutatott szóhasználati különbségek megítélése természetesen nem egységes. A klasszikus nyelvvelői szemlélet kapott hangot például Murádin Lászlónak az 1992. őszi budapesti nyelvvelői konferencián elhangzott véleményében, mely szerint a tükörfordítás útján keletkezett kifejezés nyelvileg nem kifogásolható, „mégis helytelen, mert más, [mert] nem azonos a magyarországi kifejezéssel, szemben áll az egyetlen **egységes magyar nyelv** [a szerző kiemélése! – K. G.] követelményeivel” (Murádin 1993: 486). Más, újabb felfogás szerint ezek pusztán kontaktusjelenségek, a magyar köznyelv egy-egy „állami változatá”-nak sajátos szavai, ill. jelentései, amelyek már stabil elemei az ottani (városi) köznyelvnek is, ennél fogva helyet követelnek maguknak a magyar köznyelv (az **egyetlen, de nem egységes magyar köznyelv**) értelmező szótárában.

Hol húzzuk tehát meg a határt? Hol van a határa a szótározhatóságnak, még inkább a szótározandóságnak? Ezekkel a kérdésekkel – mint a Magyar Értelmező Kéziszótár általános lektorának és néhány betűnyi rész szerkesztőjének – nekem magamnak is napról napra szembe kell nézmem. A fentiek közül nem fogom például a szótárba való felvételre javasolni a *vizsgát fogad* 'vizsgáztat' szerkezetet, mert olyan terjengős kifejezésnek tartom, amely idegen hatást tükröz, és nem gazdagítja az „összmagyar” (vagy „közmagyar”?) szókincset. Ebben és a többi kétséges esetben azonban a végső szót Pusztai Ferenc, szótárunk főszerkesztője mondja majd ki.

2.3. A továbbiakban, immár tanácskozásunk közvetlen bevezetéseként, a környező országok magyar szaknyelvének állapotáról kívánok némi áttekintést nyújtani, mégpedig abban a sorrendben, ahogyan forrásaim, A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című monográfiásorozat kötetei napvilágot láttak.

A **kárpátaljai** magyar szaknyelvre jóval erősebben hat az államnyelv, az ukrán (sőt a szakmai kommunikációban az orosz is), mint a nyelvjárásokra (l. Csernicskó 1998: 203). Az önálló magyar szaknyelv kifejlődésének, illetőleg e szaknyelv magyarosságának Csernicskó István négy akadályát látja:

a) a szakoktatás nem magyar nyelven folyik, emiatt a tanulók a szakkifejezéseket csak ukránul vagy oroszul sajátítják el, magyarul nem;

b) a gyárakban, üzemekben a kollektíva nemzetiségileg kevert összetételű, ezért a munka megszervezéséhez és irányításához közvetítő nyelvet kell igénybe venni, ami vagy az ukrán, vagy az orosz;

c) a munkafolyamat nyelve az egyéb munkahelyeken is általában az államnyelv;

d) a szaknyelvekre mindenütt, így az anyaországban is jellemző az idegen nyelvi hatás; a tudomány nemzetközi lévén a szakterminológia nagyobb részét idegen nyelvű (Csernicskó 1998: 203–4). Ez utóbbi állítással vitába szállnék: az előző részben idézett statisztikák szerint (l. Pusztai I. 1982; Kiefer 1994) még a leginkább elnemetköziesedett (elangolosodott) szakmákban is a magyar (eredetű) elemek teszik ki a szakszókincs nagyobbik részét.

A **vajdasági** magyarok, mint a kétnyelvűségi helyzetben élők általában, csak ritkán használhatják anyanyelvük formális változatait, a köznyelvet és a szaknyelveket. Ennek következtében önálló délvidéki magyar szaknyelvi norma nem tud kialakulni. A szakmai nyelvhasználatra rányomja bélyegét az államnyelvi, illetve az olykor ennek közbeiktatásával érvényesülő angol nyelvi hatás (Göncz 1999: 118).

A **szlovákiai** magyar szaknyelvek legtöbbszörének művelésére nincs intézményes lehetőség, így ezek valójában nem is léteznek (Lanstyák 2000: 156). Magyar nyelvű kutatás, oktatás és ismeretterjesztés inkább csak a társadalomtudományok területén zajlik. A szlovák nyelv hatása a szaknyelvekre különösen erős. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a szakmák művelői többnyire szlovák nyelven szereztek meg képesítésüket, de még ha magyar nyelven tanultak is, ezt szlovákból vagy csehből fordított

tankönyvekből, szakanyagokból tették. Ezekben a szövegekben különösen nagy a kontaktusjelenségek gyakorisága, mivel nemcsak a szerzők, hanem a lektorok is kétnyelvűek (vö. Lanstyák: uo.).

A **romániai** magyarság anyanyelvének használati értéke a jogi alávetettség és korlátozottság miatt nem teljes, nem tökéletes (Péntek 1993: 482; 1994: 143). Az anyanyelvnek ez a másodrendűsége a funkcionális korlátozottság állapotának kialakulásához vezethet: szakmát csak államnyelven lehet tanulni, a munkahelyen románul illik vagy éppen kell beszélni, emiatt a magyar szaknyelvek „csak töredékesen ismertek Erdélyben” (Péntek 1993: 483). A cél: olyan oktatási feltételek és anyanyelv-használati jogok biztosítása, melyeknek gyümölcseként az anyanyelv a beszélő egész világát átfoghatja és kifejezheti, nem csupán annak széttörözött, gyakorlatilag a magánszférára korlátozódó részleteit (Péntek: uo.). A 2001 őszi megnyílt erdélyi magyar magánegyetemek minden bizonnyal hozzá fognak járulni ennek a célnak a minél előbbi eléréséhez.

Az anyanyelv ápolásának programja kisebbségi körülmények között sem adhatja alább annál a törekvésnél, hogy **minden regiszterében** szóljon, szólhasson a magyar nyelv. Az elsődleges feltétel – Kloss 1969 egyik terminusával szólva – nyilvánvalóan státustervezési (az anyanyelvi jogok kiterjesztése). Ám emellett ott vannak a korpusztervezési teendők is: művelni, fejleszteni kell a magyar szaknyelvet, hogy ha majd szabad lesz, lehessen is minden beszédhelyzetben magyarul kommunikálni. Az érdekelteknek, elsősorban a szomszédos országok magyar anyanyelvű műszaki-természettudományi értelmiségének nagy jelentőségű feladata, hogy kapcsolatot tartson az anyaország megfelelő szakmai köreivel (mérnök a mérnökkel, biológus a biológussal és persze nyelvész a nyelvessel), hogy közösen fáradozzanak a körülményekhez alkalmazkodni tudó, de fő vonásaiban egységes magyar szaknyelv és tudományos nyelv kimunkálásán.

A magyarországi és a szomszédos államokbeli magyar kutatók, tanárok, szakújságírók stb. legsürgősebb közös feladata a szaktudományi **terminológia** gondozása, rendszerezettebbé tétele. A legteljesebb mértékben osztom tehát azt a véleményt, amelyet Tolcsvai Nagy Gábor a nyelvi normáról szóló értekezésének zárófejezetében így körvonalazott: „A szakszavak területén [...] folyamatos alkotómunka szükséges, különös tekintettel az elmúlt két évtized kudarcaira és a kisebbségi magyar szaknyelvi beszéd helyzetére” (Tolcsvai Nagy 1998: 68).

Ennek az együttműködésnek az intézményi kereteit, formáit most kell kialakítani (többek között ezen a konferencián). Addig is hadd emlékeztessenek az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának már említett tématervére („A magyar nyelv az informatikai forradalom korában, különös tekintettel szaknyelveinkre”). Ennek 2. c) alpontja a következőket állapítja meg: „A határainkon túli magyarságnak súlyos gondja, hogy idegen nyelvi befolyás alatt álló szaknyelveik a központi magyar szakmai nyelvhasználattól eltérően alakulnak. Ezt a különfejlődést elkerülendő többnyelvű (legalább gimnáziumi fokú) szótárakat kellene készíteni, egy-egy füzetet tudományáganként” (Fábián 1997: 366). A program tehát adva van, most már „csupán” valóra kellene váltani. Tudomásom szerint mostanáig egy ilyen szótár készült el, Kis Ádám angol–magyar számítástechnikai szójegyzéke. De még ez sem jelent meg könyv alakban (bizonyára a nyomdai költségek miatt), hanem csak CD-ROM-on tanulmányozható (Grétsy László szóbeli közlése szerint).

Befejezésül hadd hívjam fel én magam a figyelmet ennek az áttekintésnek a hiányos voltára. A kisebb létszámú, jórészt kétnyelvűségben élő **ausztriai, horvátországi és szlovéniai** magyarság szaknyelvről egyáltalán nem esett szó. Az ő esetükben ugyanis egyelőre nem az önálló szaknyelvnek a kifejlesztése, hanem magának az anyanyelvnek a normalizálása, modernizálása, végső soron megtartása a fő feladat (vö.: Gal 1979; ugyanó 1992; Molnár 1993; Bokor–Guttmann 1999).¹

(2001)

Hivatkozások

- Balázs Géza 1997a. Digitális nyelvújítás. Magyar Tudomány 1512–3.
Balázs Géza 1997b. Magyarítsuk a számítástechnikát! ÉA 3: 9.
Balázs Géza 1998. Magyarul a számítástechnikáról. ÉA 2: 3.

¹ A szerző ezúton mond köszönetet a téma kutatásában nyújtott önzetlen segítségéért Berényi Dénesnek, Grétsy Lászlónak és Pusztai Ferencnek.

- Bíró Ágnes (szerk.) 1989. Szaknyelvi divatok. Gondolat, Bp.
- Bokor József–Guttman Miklós 1999. A muravidéki magyarság anyanyelvéért. Szombathely–Maribor.
- Buvári Márta 2001. Mondjuk magyarul! ÉA 3: 13.
- Csernicskó István 1998. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- Deme László 1993. Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. Nyr. 470–3.
- Deme László–Fábián Pál–Tóth Etelka 1999. Magyar helyesírási szótár. A Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! Az EU adminisztratív és közigazgatási nyelvezetének magyar fordítása. Nyr. 287–97.
- ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.
- Fábián Pál 1997. Az informatikai forradalom és anyanyelvünk. Nyr. 365–7.
- Fábián Pál–Magasi Péter 1992. Orvosi helyesírási szótár. Akadémiai Kiadó–Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár, Bp.
- Fábián Pál–Földi Ervin–Hőnyi Ede 1998. A földrajzi nevek helyesírása. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Fehér Márta 1999. Az „orchideák” sohasem lesznek nyereségesek. Beszélgetés Fehér Mártával. Az interjút készítette: Pogonyi Lajos. Kritika 11: 8–10.
- Fodorné Csányi Piroska–Fábián Pál–Csengeri Pintér Péter 1990. Műszaki helyesírási szótár. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- Gal, Susan 1979. Language Shift. Academic Press, New York.
- Gal, Susan 1992. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 47–59.
- Galambos János 1998. Van-e szükség angol kifejezésekre a magyar nyelvben? Magyar Tudomány 866–7.
- Göncz Lajos 1999. A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Újvidék.
- Grétsy László 1988. A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 85–107.
- Grétsy László (szerk.) 2000. A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Kemény Gábor 2000. Írd Jól Egyesület. In: Nyelvi mozaik. ÉA 4: 5.
- Kiefer Ferenc 1994. A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze. Magyar Tudomány 631–42.
- Kiefer Ferenc 1997. Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. Magyar Tudomány 1251–5.
- Kiefer Ferenc 1999. A nyelvtudomány jelene és múltja. Literatura 3–16.
- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 1988. A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Klaudy Kinga 1994a. A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral. Scholastica, Bp. (2. kiadás.)
- Klaudy Kinga 1994b. Fordítás és nyelvi norma. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.): A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 57–61.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? Nyr. 145–52.
- Kloss, Heinz 1969. Research possibilities on group bilingualism. Centre Internationale de Recherches sur le Bilinguisme, Québec.
- Kontra Miklós 1981. A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Lanstyák István 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Pozsony.
- Maurais, Jacques (szerk.) 1987. Politique et aménagement linguistiques. Gouvernement du Québec–Le Robert, Québec–Paris.
- Molnár Zoltán Miklós 1993. Nyelv és nemzetiség. Szombathely–Maribor.
- Molnos Angéla 1998. Tegyük vissza méltó helyére a kiűzött lelket! Magyar Tudomány 1367–9.
- Murádin László 1993. Az erdélyi magyar nyelvművelés problémái. Nyr. 485–7.
- Nagy Ferenc 1981. A szaknyelv a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben. Nyr. 201–6.

- Péntek János 1993. Magyar nyelvi gondok Romániában. Nyr. 482–5.
- Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben (1793–1993). Nyr. 133–44.
- Pete István 1988. A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 779–89.
- Pomogáts Béla 1999. Nyelvújítás az ezredfordulón. Ezredforduló 2: 26–8.
- Prószéky Gábor 2000. Nyelvtechnológia 2000. Modern Nyelvoktatás 1–2: 30–4.
- Pusztai Ferenc 1994. Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. MNy. 413–21.
- Pusztai Ferenc 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. MNy. 385–91.
- Pusztai István 1982. Szaknyelvművelésünk időszerű kérdései. MNy. 67–76.
- Sebestyén Árpád 1988. A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 108–19.
- Seregy Lajos 1989. Az idegen szavak a szaknyelvben. In: Bíró Ágnes (szerk.) 37–51.
- Szabó T. Ádám 1995. „Segítség, az angol fölfal bennünket!” Magyar Tudomány 872–3.
- Szépe György 1978. A nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés elvi alapjairól. Nyr. 65–73.
- Szépe György 1998. Előszó. In: Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.): Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris, Bp. 7–13.
- T & T. Terminologie et Traduction. La revue des services linguistiques des institutions européennes. A journal of the language services of the European institutions. 2000/1. sz.
- Tématerv = A magyar nyelv az informatikai forradalom korában, különös tekintettel szaknyelveinkre (MTA Magyar Nyelvi Bizottság, 1997. január 11.) Szövegét l. Fábián 1997.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989. *Kemény és puha*, avagy metafora a szaknyelvben. In: Bíró Ágnes (szerk.) 62–75.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus. Nyr. 385–98.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Török Gábor 1984. Szókészleti angolosságok szakfordításokban. Nyr. 129–37.

A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról (Szempontok és javaslatok)¹

Előzetes megjegyzések

Mint a Magyar Nagylexikon nyelvészeti szaktanácsadója 1991 júniusában azt a megbízást kaptam az Akadémiai Kiadótól, hogy készítsek írásbeli javaslatot „a Nagylexikonban szereplő nem latin betűs írások magyar átírásával kapcsolatban felmerülő problémák megoldására, egy egységes, közérthető, rövid, a Nagylexikon munkatársai (szerzői, lektorai, szerkesztői) számára útmutatóul is szolgáló, a szaktudományok (arabisztika, sinológia, indológia stb.) által elfogadható átírási rendszerre”.

Magyar nyelvész, nyelvművelő és stíluskutató lévén tisztában voltam szakmai illetékességem korlátozottságával, ezért csupán arra vállalkoztam, hogy

a) tömören összefoglaljam a rendelkezésemre álló kézikönyvek alapján az eredetileg nem latin betűs írású tulajdonnevek magyar helyesírásának az akadémiai szabályzatban körvonalazott és két alapvető helyesírási szótárban részletesebben is kifejtett alapelveit;

b) utaljak rá, hol találhatók meg az egyes fontosabb nyelvekre vonatkozó átírási szabályok, táblázatok, szójegyzékek;

c) jelezzem azokat a vitás pontokat, amelyekre nézve sem a szakértők között, sem a kiadói, nyomdai gyakorlatban nem alakult ki egység. Ezek kapcsán, ahol szükségesnek látszik, természetesen megteszem a magam javaslatait is.

Ennek megfelelően már itt, bevezetőben hangsúlyozni kívánom, hogy az alább következő vázlatos áttekintés nem az egyes keleti, illetve cirill vagy görög betűs írású nevek tudományos és/vagy nemzetközi informatikai célú átírásának szabályzatát tartalmazza, hanem csupán a Magyar Nagylexikon tulajdonneveinek, különösen pedig tulajdonnévi címszavainak magyar helyesírására tesz javaslatot.

Forrásaim

A jelenleg érvényben levő akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás; a továbbiakban: AkH.¹¹) külön fejezetben tárgyalja az idegen közzavak és tulajdonnevek írását (202–222. pont), ezen belül a 218–222. pont foglalkozik a szorosabban vett **átírással**.

Az egyes nem latin betűs írású nyelvek magyar átírásának szabályai és a szabályok alkalmazását szemléltető bőséges szó- és névjegyzékek az alábbi két kiadványban található meg:

Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. Ligeti Lajos. Szerk. Terjék József. Akadémiai, Bp., 1981. 960 l. (a továbbiakban: KNMH.).

A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása. Főszerk. Hadrovics László. Szerk. Zoltán András. Akadémiai, Bp., 1985. 239 l. (a továbbiakban: CBMH.).

Azáltal, hogy 220. pontjában az olvasót átírási kérdésekben a fentebb említett kézikönyvekhez utasítja, az AkH.¹¹ ezt a két helyesírási szótárt lényegében akadémiai szabályzati státusba helyezte. Már itt fel kell azonban hívnom a figyelmet arra a sajátos körülményre, hogy e két szótár nem fogja át teljesen a nem latin betűs nyelvekből való átírás kérdéskörét, mivel az **ógörög** nevek és szavak magyar helyesírásának szabályozása – ilyen részletességgel – nem történt (még) meg. Az ebből adódó problémákra később még vissza kell térnünk.

¹ E tanulmány a Magyar Nagylexikon előkészítő munkálatai során, az Akadémiai Kiadó felkérésére készült 1991 augusztusában. Mivel a téma a Nagylexikon helyesírási megoldásaitól függetlenül is időszerűnek látszik, úgy határoztam, hogy a szöveget – kissé átdolgozva, a nem közérdekű részek és a mellékletek elhagyásával – nyomtatásban is közlésem. Ehhez megkaptam Élesztős Lászlónak, a Nagylexikon főszerkesztőjének hozzájárulását, amit e helyütt is köszönettel nyugtázok. Bízom benne, hogy az itt publikált szempontoknak és javaslatoknak hasznukat veszik az „illetékesek”: a lexikon-, könyv- és lapszerkesztők, továbbá a magyar helyesírás hivatott gondozói, a majdani 12. kiadás elkészítői.

Az útmutató elkészítéséhez felhasználtam továbbá a kétkötetes Nyelvművelő kézikönyv (rövidítve: NymKk.) átírási tárgyú szócikkeit (cirill betűs szók átírása; görög nevek, szók átírása; idegen szavak, nevek írása; japán nevek és szavak írása; kínai nevek és szavak átírása stb.), valamint néhány tanulmányt a nem latin betűs írású tulajdonnevek magyar helyesírásáról (pl. Ritoók Zsigmond: MNy. 61 [1965]: 224–34; Kubinyi László: MNy. 69 [1973]: 92–100; Kicsi Sándor András: Nyr. 114 [1990]: 150–60). Végül pedig átnéztem ilyen szempontból a ma közkezen forgó legfontosabb magyar lexikonokat is. Különösen nagy haszonnal forgattam az eddig 15 kötetes Világirodalmi lexikont (Akadémiai, Bp., 1970–; a továbbiakban: VirLex.), amelynek számos rugalmas névírási megoldása minta lehet más kiadványok számára is.

Általános alapelvek

Az akadémiai helyesírási szabályzat értelmében „A nem latin betűs írású nyelvek közszavait és tulajdonneveit általában a magyar ábécé betűivel, lehetőleg a forrásnyelvből írjuk át” (AkH.¹¹ 202. c) pont). Kissé eltérő megfogalmazásban, de lényegében ugyanezt írja elő a NymKk. is (I, 951). „Ábécén” itt az ún. szűkebb, tehát *q*, *w*, *x* és *y* nélküli magyar ábécé értendő. Az „általában” megszorítás arra utal, hogy az átírás módja függ a szöveg jellegétől, műfajától. Az AkH.¹¹ 218. és 221. pontja részletesen felsorolja, mely esetekben kell – a 202. c) alatti „főszabályt” követve – az ún. magyaros átírást alkalmazni, s mikor lehet ettől eltérő: nemzetközi, szakmai vagy valamely szabványban előírt átírási rendszerhez folyamodni: „A szépirodalmi művekben, a sajtóban, az általános és középiskolai oktatást szolgáló vagy kiegészítő kiadványokban [é. a tan- és segédkönyvekben] a nem latin betűs írású nyelvek neveit és szavait a magyar ábécé betűivel ... írjuk át” (AkH.¹¹ 218. pont); „A szaktudományok, az idegenforgalom, a postaforgalom, az egyetemi és főiskolai oktatás, a tudományos ismeretterjesztés területén, továbbá a térképeken olyan átírást szokás alkalmazni, amelyet az adott nyelvet beszélő országban hivatalosan előírnak, vagy elterjedten ismernek, amelyet a szaktudományok a nemzetközi érintkezésben általában alkalmaznak, vagy amelyet valamely nemzetközi testület (amelynek hazánk is tagja) használatra javasol. E helyett vagy e mellett – a munka jellegétől függően – a magyar átírás is alkalmazható. [Bekezdés.] A könyvtárügy és a szakirodalmi tájékoztatás (dokumentáció) a mindenkor érvényes szabványokat követi” (uo. 221. pont).

Az átírás mikéntjére nézve a helyesírási szabályzat természetesen nem ad, nem is adhat részletekbe menő eligazítást, pusztán annyit szögez le, hogy az eredetiben nem latin betűkkel írt szó vagy név magyaros átírásakor „az idegen hangsort (pl. a kínai esetében) vagy az idegen betű- és hangsort együttvéve (pl. az orosz, az arab, a görög stb. esetében) nyelvenként szabályozott módon helyettesítjük magyar hangokkal, illetőleg az ezeknek megfelelő magyar betűkkel” (218. pont). Ez a „nyelvenként szabályozott mód” követeli meg, hogy a szabályzathoz külön névírási szótárak is csatlakozzanak, melyekben ezek a nyelvspecifikus hangmegfelel(tet)ések egyenként le vannak írva, az őket szemléltető példaanyaggal és betűrendes szójegyzékkel együtt.

Általános alapelveként mindezekon kívül és felül azt kell elfogadnunk, amit a cirill átírási szótár szerkesztői a maguk területére vonatkozóan jelentenek ugyan ki, de nézetem szerint valamennyi nem latin betűs (keleti, cirill és görög) név átírására érvényes: „A nyelvünkbe más írású nyelvből átvett idegen név magyar helyesírási megjelenésének elsősorban természetesen **a magyar olvasóközönség érdekeit** kell szem előtt tartania” (CBMH. 26; én emeltem ki K. G.). Ez triviális igazságnak látszik, de mindaddig rendszeresen hangoztatni kell, amíg vannak a szakmában (a nyelvészetben és a lexikonszerkesztésben egyaránt) olyanok, akik hajlamosak megfedkezni róla.

Átírás – helyesírás – kiejtés

Az idegen nevek átvételének és beilleszkedésének erről a három, egymással szorosan összefüggő aspektusáról ezt állapítja meg a CBMH. előszavában Hadrovics akadémikus: „A nem latin betűs írású nyelvek neveinek befogadásakor kettős feladatot kell megoldani: e nevek írásképét és hangalakját egyszerre kell nyelvünk írott és beszélt változatába illeszteni. Ez a művelet az átírás. A helyesírási értelemben vett átírás tehát nemcsak helyesírási, hanem egyúttal kiejtési szempontból is szabályozza a nyelvünkbe állandóan és nagy számban bekerülő ilyen idegen nevek használatát” (i. m. 7).

A helyesírás tágabb fogalom, mint az átírás, mert magában foglalja azokat a neveket is, melyeket nem a jelenlegi átírási szabályok szerint, hanem azoktól eltérve, hagyományosan írunk (vö. CBMH. 24–5). Korábban számos olyan névalak is bekerült nyelvünkbe – általában valamely harmadik, olykor „többedik” idegen nyelvnek a közvetítésével –, amelyet ma másképpen írnánk át. Mégis megőrizük őket, mert sajátos hangulati többlet (szakszóval: konnotáció) tapadt hozzájuk. L. az AkH.¹¹ 210. pontjának példasorát: *Dárius* (vö. Dareiosz), *Herkules* (vö. Héraklész), *Krózus* (vö. Kroiszosz) stb. Némelyik ilyen hagyományos névforma csak állandósult szókapcsolatban fordul elő: *valóságos Krózus* (é. nagyon gazdag), de a történelemkönyvben már *Kroiszosz* ókori uralkodóról olvashatunk. Hasonlóképpen: *Dárius kincse*, de *Dareiosz* perzsa király.

Általában éppen a legfontosabb (ennél fogva leghamarabb átvett) nevek írásmódja tér el leginkább a szabályostól. E bizonyos értelemben „hibás”, de meghonosodott alakokat mind a keleti, mind a cirill átírási szótár megtartásra ajánlja: *Himalája*, nem pedig *Himálaja*, *Peking*, nem pedig *Pejcsing* (Ligeti Lajos előszavából: KNMH. 10). Hasonló arab példák: *Allah*, *Mohamed*, *Kába*, *Nasszer*, *Kadhafi*, *Szadat*, *Jasszer Arafat* (szabályos átírásban: *Alláh*, *Muhammad*, *Kaaba*, *Nászzer*, *Gaddáfi* v. *Kaddzáfi*, *Szádát*, *Jászzer Arafát*; l. KNMH. 115). A régebben meghonosodott orosz nevek némelyikének írásmódja is eltér a ma szabályosnak tekintettől: *Aljechin* (Aljohin), *Anyegin* (Onyegin), *Lenin* (Lenyin), *Néva* (Nyeva), *Odessza* (Ogyessza), *Potemkin*, *Patyomkin* (Potyomkin), *Sztálin* (Sztalin), *Urál* (Ural). A CBMH. szerkesztői az idézett és az egyéb hagyományos névformák megőrzése mellett foglalnak állást (vö. i. m. 33–4). Ezt a megoldást támogatja az AkH.¹¹ 218. pontja is: „Ha egy tulajdonnév ... nem szabályosan átírt alakban honosodott meg nyelvünkben, hagyományos formájában használjuk.”

Transzkripció – transliteráció

A betűírási nyelvek neveit (ebből a szempontból a fogalomjelölő írásjegyekkel dolgozó kínai nem jöhet tekintetbe) kétféleképpen írhatjuk át: vagy úgy, hogy minden betűjegyet külön betűvel írjuk át (transzliteráció), vagy úgy, hogy a ténylegesen elhangzó névformát, hangsort igyekszünk a magunk ábécéjének betűivel lejegyezni (transzkripció). Az előbbinek az az előnye, hogy félreérthetetlen, belőle gyakorlatilag hiba nélkül visszaállítható az eredeti íráskép. Az utóbbi viszont azért hasznos, mert a keleti betűk jó része egyszerre több hangot is jelöl, így az értelmező átírásban megadott névalak jobban megfelel a valóságos hangzásnak (vö. Ligeti akadémikus előszavát: KNMH. 9).

A cirill betűs szláv nevek magyar helyesírásában a fonetikus átírás (a transzkripció) elve csak korlátozottan érvényesülhet. Pl. az orosz *ы* vagy a bolgár *ѣ* hangnak nincs magyar megfelelője, ezért kénytelenek vagyunk a hozzájuk aránylag legközelebb álló magyar hangnak a betűjével írni át őket. Csakhogy melyik is legyen ez a leginkább megfelelő magyar hang, illetve betű? Az orosz *ы* valójában se nem *i*, se nem *ü*, s a bolgár *ѣ* hangnak sem igazán jó lejegyzése a magyar *a* (lehetne ugyanis *ö*, *i*, sőt *e* is; vö. minderre: CBMH. 22).

Nem valósítható meg következetesen a cirill betűs szláv nevek magyar helyesírásában a betűhív átírás (a transzliteráció) elve sem, mert a magyar ábécé értelemszerűen nem tartalmazza a magyar nyelvből hiányzó, jellegzetesen szláv beszédhangok betűjeleit. Mindebből az következik, hogy „a cirill betűs szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar átírása a transzliteráció és a transzkripció elvének kompromisszumán alapul” (CBMH. 24). Az átírás az eredeti névalak betűsorából indul ki (nem jelzi pl. az orosz hangsúlytalan magánhangzók kiejtésbeli módosulásait: ezért *Potyomkin*, nem pedig *Patyomkin*; nem érzékelteti a mássalhangzók zöngéesség szerinti hasonulását és szóvégi zöngétlenedését sem). Ha azonban a magyar helyesírásnak van rá megfelelő eszköze, egyes lényegesebb kiejtési sajátosságokat mégiscsak tükrözni tud, pl. a *d*, *t*, *n*-nek *gy*, *ty*, *ny*-nyé való lágyulását: *Szolzenyicin* (valójában a *Lenin* névnek is *Lenyin* lett volna a szabályos átírása, de a hagyomány fenntartotta a régebbi formát). A magyarból hiányzó szláv hangokat a hasonló magyar hangok betűivel helyettesítjük: orosz *ы* = *i*; bolgár *ѣ* = *a*.

„Ez a rendszer, amely csak a szűkebb magyar ábécé betűit használja fel, biztosítja azt, hogy a cirill betűs szláv nyelvek nevei könnyedén és egységesen illeszkedjenek be helyesírási rendszerünkbe, a megfelelő szláv nyelveket nem ismerők számára kiejthetők és különösebb nehézség nélkül helyesen leírhatók legyenek, ugyanakkor az illető szláv nyelvek ismerői számára sem torzítja el túlságosan a nevek alakját” (CBMH. 24). Ez mint követelményrendszer bizvást vonatkoztatható a többi nem latin betűs nyelv neveinek magyar helyesírására is. Tehát a magyarra átírt névalak

- a) illeszkedjék be helyesírásunk rendszerébe;
- b) ne okozzon a magyar nyelvhasználónak se kiejtési, se leírási nehézségeket;
- c) ne torzítsa el az elkerülhetetlennél jobban az eredeti névalakot.

Az idegen név eredeti írásképeinek biztos és automatikus visszakövetkeztetését csak a szigorúan a transliteráción alapuló átírási rendszer biztosíthatja (vö. CBMH. 26). Ilyenre van szükség a nemzetközi információcserében, a tudományos munkák, bibliográfiák, katalógusok stb. készítésekor. Erre szolgál az a nemzetközi átírási rendszer, amelyet pl. a könyvtári katalogizálásban használnak világszerte egységesen, így egy idő óta már nálunk is. Ezt azonban – mellékjeles betűi, betűkapcsolatai és általában véve is kissé szokatlan írásképe miatt – más területen, különösen a tudományos ismeretterjesztésben nem célszerű meghonosítani. Hasonlóképpen külön kérdés a nyelvészeti szakirodalomban használt nemzetközi szlavisztikai átírás (Kniezsa-féle átírás). Egy közismereti lexikonban, ismerettárban legjobbnak látszik a nem latin betűs idegen neveket a szűkebb magyar ábécé betűivel írni, egyaránt ügyelve a transzkripció (a fonetikus átírás) és a transliteráció (a betűhív átírás) szempontjaira és kívánalmaira. Tökéletesen kielégítő megoldás persze általában nem érhető el, de nem is ez a cél, hanem hogy az idegen név a magyar ajkú olvasó számára minél könnyebben kiejthető, leírható és megjegyezhető legyen. Az így írt szótári, illetve lexikoncímszó **mellé** pedig, ha szükséges, még mindig oda lehet illeszteni egy „tudományosabb”, pontosabb, az eredetihez közelebb álló változatot. Különösen akkor kívánatos ez, ha a címszó valamilyen hagyományos írásmódot őriz, ennél fogva kirívóan nem felel meg a ma elfogadott átírási szabályoknak.

A fontosabb élő nyelvek átírási szabályai és névjegyzéke

A **keleti** nevek magyar helyesírását, mint említettem, a KNMH. mutatja be nyelvcsoportok és ezeken belül nyelvek szerinti bontásban. E helyütt természetesen nincs mód (de szükség sincs) arra, hogy egyenként ismertessem ezeket az – egyébként az egyes nyelvterületek legkiválóbb ismerői, kutatói által összeállított – átírási szabályokat. Ehelyett csupán felsorolom, hol, milyen terjedelemben tárgyalja a szótár a fontosabb élő keleti nyelveket, illetve nyelvcsoportokat:

- Arab: 105–66
- Ivrit (újhéber): 167–78
- Íráni nyelvek (perzsa, oszét, kurd, tádzsik, pastu, beludz): 193–226
- Török nyelvek (oszmán-török, azerbajdzsán, tatár, kazak, özbek, jakut, csuvas stb.): 229–49
- Mongol nyelvek (mongol, kalmük, burját stb.): 261–82
- Dél-ázsiai nyelvek (hindi, bengáli, szingaléz, nepáli, tamil stb.): 307–67
- Délkelet-ázsiai nyelvek (burmai, thai, lao, vietnami, khmer stb.): 371–85
- Kínai: 397–440
- Tibeti: 441–64
- Koreai: 483–98
- Japán: 499–534
- Grúz: 543–60
- Örmény: 561–78

A **cirill betűs szláv** nevek átírását a CBMH. ismerteti. Nyelvenként közli előbb a legfontosabb szabályokat, majd a hang-, illetve betűmegfelelések táblázatát, végül a példatárát. A kötetet a teljes névanyagot felölelő betűrendes mutató teszi még jobban használhatóvá. Az egyes cirill betűs írású szláv nyelvekkel a szótár az alábbi helyeken és terjedelemben foglalkozik:

- Orosz: 29–76
- Ukrán: 77–91
- Belorusz: 93–100
- Bolgár: 101–21
- Macedón: 123–9

Itt jegyzem meg, hogy a cirill és latin betűs ábécét egyaránt használó ún. szerbhorvát nyelvet a magyar helyesírás szempontjából korábban latin betűsnek tekintették, tehát magyar szövegben a szerb, illetve horvát neveket és szavakat hivatalos latin betűs alakjukban kellett leírni (vö. CBMH. 20, 199; az MTA Szláv Nyelvészeti és Helyesírási Bizottságának ilyen értelmű határozatát l. MTA I. OK 1981: 193–4). Ennek megfelelően a CBMH. nem is tartalmaz szerb-horvát névanyagot, de a 199. lapon közli a szerb-horvát cirill és latin betűs ábécék összevető táblázatát.

Ugyanebben a kézikönyvben találhatjuk meg végül az **újjörög** nevek átírási szabályait, táblázatát és betűrendes példatárát (209–39).

Néhány kiegészítő megjegyzés és javaslat

1. Az ógörög nevek átírásáról. Mivel az ókori görög névanyag magyar helyesírásával sem a KNMH., sem a CBMH. nem foglalkozik, ebben kizárólag az akadémiai helyesírási szabályzatra támaszkodhatunk. Azonban még ennek legújabb, 11. kiadásában is az a kellemetlen meglepetés éri a tájékozódni kívánót, hogy a klasszikus görög nevek írásszabályai explicit módon nincsenek megadva. Csupán a 218. és a 219. pont tartalmaz némi „bújtatót” információt erről a kérdéskörrel. „Átírásakor ... az idegen betű- és hangsort együttvéve ... nyelvenként szabályozott módon helyettesítjük magyar hangokkal, illetve az ezeknek megfelelő magyar betűkkel” – írja a már az általános alapelveknél is idézett 218. pont, s hogy ez a szabály vonatkozik a görögre is, azt az *együttvéve* szó utáni, az előbb az idézetből kihagyott zárójeles közbevetés: „(pl. ... a görög ... esetében)” adja tudunkra. Valamivel határozottabb felvilágosítással szolgál a 219. pont azáltal, hogy a magyar átírású, következésképp a magyar betűk hangértéke szerint kiolvasandó nevek példasorába felvesz hat ógörög személy-, illetve földrajzi nevet is (*Hérakleitosz, Periklész, Platón, Odüsszeusz, Délosz, Thébai*), s ezeknek írásmódja arról tanúskodik: nem változott meg az ókori görög nevek és szavak magyar helyesírásának 1954-től érvényben levő szabálya, még ha az új kiadásba expressis verbis nem került is bele.

Lássuk tehát, mit is mond a 10. kiadásnak ez a szabálypontja, a 307-es: „Az ógörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket ógörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, vagyis fonetikusán írjuk át.” A régebben használatos latinositott (pl. *Telemachus*) vagy német mintára csonkított (pl. *Homer, Homér*) formák nem szabályosak, kerülendők. Figyelemre méltó, hogy a szabálypont sem pró, sem kontra nem tesz említést az ún. módosított latin vagy klasszika-filológiai átírásról, amelyet pl. Kerényi Károly már a háború előtt alkalmazott magyar nyelvű publikációiban, s amely csupán abban tér el az 1954-ben kötelezővé tett írásmódtól, hogy a görög σ , ζ (szigma) betűt *s*-sel (nem pedig *sz*-szel), az υ (üpszilon) betűt pedig *y*-nal (nem pedig *ü*-vel) helyettesíti. Ez tehát korántsem azonos a „latinós” vagy „latinositott” írással: pl. *Aiszkhülosz* itt nem *Aeschylus*, hanem *Aiskhylos* alakban írandó.

Az először 1971-ben megjelent, az akadémiai Helyesírási Bizottság által is jóváhagyott s így majdnem szabályzat érvényű Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (szerk. Timkó György) az AkH.¹⁰ idézett szabálypontját a következőkkel egészítette ki: „Tudományos szakmunkákban – a szerző külön kívánságára – az ógörög szavak és nevek fonetikus átírása helyett a latin közvetítésű formák is használhatók: *Orestes, Euripides, Aeschylus, Odysseus* stb.” (HTT. 47). Ez a rugalmasabb felfogás tette azután lehetővé, hogy pl. Kerényi Görög mitológiájának magyar fordításában (Gondolat, Bp., 1977. Ford. Kerényi Grácia) a görög nevek a sajátos „Kerényi-féle” írásmóddal legyenek írva.

A CBMH. újjörög részének szerkesztője úgy véli, hogy az ókori görög nevek fonetikus írása „a népszerű kiadványokban polgárjogot nyert, de az ókortudományi publikációkban ma is tartja magát a módosított latin átírás” (i. m. 210). A fonetikus vagy „görögös”, sőt egykori népszerűsítőjéről „Devecseri-félének” is nevezett írásmód azonban nemcsak a „népszerű” (?) kiadványokban vált általánossá az elmúlt évtizedekben, hanem úgyszólván mindenütt, a legkülönfélébb műfajokban és stíluszinteken. Legfeljebb a klasszikus filológia némelyik művelője és műhelye ragaszkodik még a régebbi, latin írásképhez, amihez persze, mint láthattuk, megvan a felhatalmazása. Ez azonban nem elégséges ok arra, hogy a Nagylexikon visszakanyarodjék a korábbi, az 1954 előtti gyakorlathoz. Azt javasoltam tehát, ne bolygassuk meg ezt a bonyolult, sokféle érzelmi momentummal is terhes problémakört, s a címszókban és egyebütt is ragaszkodjunk a szabályosan írt *Aiszkhülosz-, Szophoklész-* stb. -féle névalakokhoz. Annak viszont bizonyára nincs akadálya, hogy a fonetikusán írt címszó (pl. *Plutarkhosz*) mellé felvegyük írásváltozatként a *Plutarkhos-t*, a *Plutarchos-t* vagy akár a régies-latinos *Plutarchus-t*. Ebben (is) a VirLex. módszerét tartom követendőnek (l. ott: X, 649).

2. Az újjörög nevek átírásáról. Az 1954. évi helyesírási szabályzat az újjörög szavak és tulajdonnevek magyar szövegbeli írásmódjáról a következőképpen rendelkezett: „a görög betűket újjörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, a lehetőséghez mérten fonetikusán írjuk át” (AkH.¹⁰ 298. pont). Moravcsik Gyulának a szabályzat részére készített átírási táblázatát azonban nem

közölték (vö. CBMH. 210), így a sajtó-, sőt a könyvkiadásbeli írásgyakorlat továbbra is következetlen, rendezetlen maradt.

Az MTA Helyesírási Bizottsága 1981 májusában úgy határozott, hogy „az újjörög szavakat az eredeti kiejtés szerint kell átírunk a lehetőség határain belül” (idézi CBMH. 209). Bár a megfogalmazás nem a legszerencsésebb, hiszen „az eredeti kiejtés szerint” éppen az újjörög esetében úgy is érthető, hogy az eredeti, klasszikus, ókori görög kiejtést, illetve ennek rekonstrukcióját kell alapul venni (helyesebben, félreérthetetlenül így hangzott volna a szabály: „a mai görög nyelvbeli kiejtés szerint”), maga a szemlélet s az ebből fakadó döntés helyes volt. A gyakorlatba való átvitelhez azonban szükség volt egy jó átírási táblázatra és egy bő példatárra is, s ez csak 1985-ben, a CBMH. megjelenésével került az olvasók, szerkesztők stb. kezébe. Ez annál is inkább fontos volt, mivel az AkH.¹¹ erről sem közölt szabályt (ahogyan, mint láthattuk, az ógörögökről sem), hanem csupán a 219. pont példásorába felvett *Evdokía*, *Venizélosz*, *Iráklion*, *Kavála* nevek írásmódjával jelezte a magyar átírás kívánatos, szabályos módját.

Az 1985-ben közzétett újjörög átírási szabályzat és szójegyzék legfontosabb újdonsága az, hogy az újjörög hangsúlyos (és emiatt megnyúlt) magánhangzókat magyar hosszú magánhangzókkal (á-val, é-vel, í-vel, ó-val) írhatja át: *Palamász*, *Karaiszkákisz*; *Aléxandrosz*; *Iríni*, *Ikária*; *Omalósz*, *Theódorosz*. Így az átírt újjörög nevek első pillantásra is jól megkülönböztethetők az ógörög nevektől (amelyekben csupán az éta és az ómega betűk helyén van hosszú magyar magánhangzó, az é, illetve az ó).

A hazai lexikonkészítési gyakorlatban csak fokozatosan tör utat magának ez a pontosabb, árnyaltabb írásmód: a VirLex. VI. kötetében (1979) még *Kavafisz*, *Kazantzákisz* címszókat találunk a helyes *Kaváfisz*, *Kazandzákisz* helyett. De az újabb kötetekben már ott vannak – igaz, az egységesség kényszeréből csak címszóváltozatként – az új átírású, ékezetes névformák: *Papánosz*, *Kóosztasz*; *Papanúcosz*, *Evángelosz* (X, 116; a címszavak viszont még: *Papanosz*, *Kosztasz*; *Papanucosz*, *Evangelosz*). Az újabb lexikonokban, ilyen kényszerűség nem lévén, már meg lehet fordítani a sorrendet: a címszó legyen korszerűen, árnyaltos pontossággal írva, s csak az utána következő névváltozatok őrizzék a másfajta, régebbi írásmód emlékét.

Miközben azonban lépésről lépésre formálódik-finomodik az újjörög nevek magyar átírása, némelyek – a könnyebb ellenállás irányában haladva – egyszerűen lemásolják, gépiesen átveszik azt a névformát, amelyet a nemzetközi hírügynökségeknek angol nyelvű vagy angolból fordított anyagaiban, illetve a görög személy(iségek) latin betűs névjegyén találnak. Pl. a görög nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének nevét így tüntetik fel egy tudósításban: *Tassia Athanassiou* (Magyar Nemzet, 1993. ápr. 8., 16). Az 1993. március 31-i magyar–görög labdarúgó-mérkőzés tévéközvetítésében a képfeliraton (inzerten) a görög csapat összeállítását alatt az edző neve szabályosan, fonetikusán volt írva, a végén sz betűvel, a játékosoké viszont s-sel: *Mitropoulos*, *Marangos* stb. (talán így kapták meg tőlük a névsort?). Nem görög adat, de ide is tartozik, hogy a magyar bajnokságban játszó orosz „vendégmunkás”-nak, *Oleg Sirinbekov*-nak a nevét így láthattuk a képernyőn: *Shirinbekov*, *Oleg* (TV2, 1993. nov. 1.), vagyis angolos helyesírással!

3. A kínai nevek magyar helyesírásáról. A kínai nevek magyar tudományos átírásának első változatát 1937-ben publikálta Ligeti Lajos (A kínai írásjegyek magyaros átírása. Kőrösi Csoma-Archívum I. kiegészítő kötet. 3. füzet, 249–66; vö. Kicsi Sándor András: A kínai nyelv szótagtípusai a pinyin átírásban. Nyr. 114 [1990]: 151). A „népszerű”, azaz csak a szűkebb magyar ábécé betűkészletét felhasználó átírásnak a szabályai 1952-ben jelentek meg A kínai nevek és szavak magyar átírása című akadémiai kiadványban. Ennek alapelveit a következőképpen rögzíti az 1954. évi helyesírási szabályzat: „A kínai írásjegyeket ... nem lehet írásunkra átbetűzni, hanem csakis azt írhatjuk le, amit a kínaiak egy-egy írásjeggyel jelölt szó kimondásakor kiejtenek. Ezért a kínai szavak és tulajdonnevek átírása a lehetőséghez mérten fonetikus” (AkH.¹⁰ 309. pont). Ligeti Lajos a KNMH. előszavában igen kedvezően értékeli ezt az átírási rendszert: „a szabályzat megfelelt a hozzá fűzött várakozásnak: sajtónk, hírközlő szerveink azóta kifogástalan alakban közlik a nemzetközi közéletben színre lépő kínai személyek nevét” (i. m. 8). Logikus tehát, hogy – némi finomítással (pl. a lö, nő, sej, zső szótagtípusok felvételével; vö. Kicsi S. A.: i. h. 152) – ezt vette át a KNMH. kínai fejezete is.

A kínai szavaknak és neveknek ez a hagyományos magyar átírása az utóbbi időben problematikusává vált: a nemzetközi gyakorlatban a kínai nyelvészek alkotta pinyin (ejtsd: [phin-jin] vagy [pin-jin], azaz ’fonetikus írás’) vált uralkodóvá, s ez a világsajtó révén hozzánk is „begyűrűződött”.

Ezenkívül bizonyos szakmai körökből is éri bírálat az eddig szinte kizárólagosan alkalmazott magyaros írásmódot. A fentebb említett Nyr.-cikk szerzőjének pl. az a véleménye, hogy egyik magyar átírási rendszer sem kielégítő: a „tudományos” túl részletező, a „népszerű” viszont elnagyolt a fonológiai szempontból elfogadható Wade–Giles-féle angol, illetve a pinyin átíráshoz képest (Kicsi S. A.: i. h. 150).

A cikk szerint az eddigi szabályozásnak – beleértve a KNMH. kínai fejezetét is – az a legsúlyosabb fogyatékosága, hogy az ún. népszerű átírás pontatlansága folytán az eredeti szótagtípusok egynegyede egyszerűen elsikkad, eltűnik. Kicsi S. A. (i. h. 152) 404-et (másutt azt írja, 406-ot) különböztet meg,² a KNMH. csupán 302-t.

A fenti tudományos vitakérdés gyakorlati oldala, tehát az, amiben a lexikonszerkesztőknek (s általában a kiadói szerkesztőknek és a lapok olvasószervezőinek) döntenük kell: a pinyin átírás átvétele vagy át nem vétele.

„A pinyin a Kínai Népköztársaság hivatalos latin betűs ábécéje. Részleteiben az ötvenes évek végére dolgozták ki, és Kína 1979-es kérésére világszerte elfogadták” (Kicsi S. A.: i. h. 152). A szerző szerint legkésőbb a nyolcvanas évek elejére mindegyik nagy nyelvterületen (angol, német, orosz) áttértek a pinyin rendszerű átírára. Nem állja tehát meg a helyét a KNMH.-nak az az állítása, hogy ezt a latin betűs írásmódot még Kínában is csak „alkalomszerűen használják” (401), s az ott megjelenő idegen nyelvű kiadványok sem mind vették át.

A pinyin rendszerű átírás terjedését mint idegen nyelvű lapok, folyóiratok olvasója és műholdas tévéadások többé-kevésbé rendszeres nézője magam is tapasztalom. Pl. a sportközvetítésekben az inzerteken a kínai versenyzők neve már szinte mindig ebben a (számunkra még kissé szokatlan) alakban jelenik meg. A Nemzeti Sport szerkesztői egy ideig következetesen átírogatták ezeket a névformákat az olvasó szemének ismerősebb magyaros helyesírásra, de újabban ők is beadták a derekukat, s áttértek a nemzetközi gyakorlat szerinti (azaz a pinyin rendszerű) névírásra. Más lapok már korábban sem csináltak különösebb gondot a kínai nevekből, hanem úgy közölték őket, ahogyan a hírügynökségektől készen kapták. Pl. az Esti Hírlap 1991. július 20-i (és ennek nyomán a Tallózó július 25-i) száma így írja le a Kínai Tudományos Akadémia Biofizikai Intézete vezetőjének nevét: *Zhu Zong-xiang*. A forrás bizonyára a vendég latin betűs névjegye volt. Akinek megvan az említett átforgató táblázat, az kiböngészheti belőle, hogy ezt a nevet „magyarosan” így kellett volna írni: *Csu Cung-hsziang*. Kérdés, megéri-e a fáradságot az efféle „fordítgatás”.

A „népszerű magyar” és a pinyin átírás békés (?) egymás mellett élésének legalább két kedvezőtlen következménye máris van:

a) A magyar átlagolvasó, de többnyire a tévériporter sem tudja, hogyan is ejtse a pinyinben megadott neveket, amelyek mind a hagyományos magyar, mind a más idegen nevek esetében megszokott angolos írásmódtól különböznek. A *Zhao*-t pl. hajlamos lesz [zsaó]-nak vagy [zaó]-nak, a *Xiao*-t meg [ksziaó]-nak ejteni, holott ezek magyar beszédben így hangzanak helyesen: [csao], [hsziao], illetve az *o* hangnak rendszerszerű szóvégi megnyúlásával: [csaó], [hsziaó]. Még aránylag jól ismert neveknél is megbomlik a nyelvhasználat egysége: *Csao Ce-jang* az újságban, [zsao zi jang] a rádióban (saját fülemmel hallott példa!).

b) A kétféle írásmódot felváltva kezdik használni: ugyanabban a könyvben vagy hírlapban az egyik név emígy, a másik amúgy van írva. Ez bosszantó, de még nem „hibrid” (vö. Kicsi S. A.: i. h. 152). Ezt a minősítést tartjuk fenn arra az esetre, amikor egyazon névalakon belül keveredik a két átírás. Ezt látom pl. a Magyar Hírlap sportrovatójában: a női súlyemelő 54 kg-os súlycsoportjának győztese a kínai *Csen Xiaomin* (1993. nov. 15. 24). Ez a *Csen* a pinyin szerint vagy *Chen*, vagy *Zhen* lett volna (l. Kicsi S. A.: i. h. 154, 159). A Mai Napban ugyanez a név így szerepelt: *Csen Hsziao-min* (1993. nov. 15. 20). Itt legalább egy néven belül megvolt az egység!

Végül íme saját véleményem, illetve javaslatom a lexikonszerkesztők számára a kínai átírás ügyében.

A pinyinnek a magyar lexikonkiadásban még nincs igazi hagyománya. Még a VirLex. is a hagyományos módon, a „magyar népszerű” szerint írja (és **csak így** írja!) a kínai neveket. Nagy

² A Magyar Nagylexikon I. kötetének bevezetője 407 szótagtípusról tud (XVIII). Ugyanennyit különböztet meg Csongor Barnabás és Ferenczy Mária A kínai nevek és szavak magyar átírása című műve is (Akadémiai, Bp., 1993), mely kéziratom lezárása után jelent meg, így nem tudtam a kellő mértékben figyelembe venni.

merészség kell tehát ahhoz, hogy a címszókat is pinyinben írassuk. De hasznosnak látszik a második helyen (változatként) ezt a névformát is megadni. S mivel egyre többen már e szerint fogják keresni a kínai neveket (különösen az újabban felbukkanókat), célszerű lesz utalókat is beiktatni, de inkább csak akkor, ha az új rendszer szerint írt névalak betűrendileg máshová esik, mint a hagyományos: *Zhao Ziyang* → *Csao Ce-jang*.³

4. A koreai nevek magyar helyesírásáról. A koreai személyneveket a magyar sajtóban és ismeretterjesztő irodalomban – a nemzetközi szokásnak is megfelelően – három részre tagolva írják le, legyen szó akár a déli *Kim Jung Szam*-ról, akár az északi *Kim Ir Szen*-ről. (Az első névelem a családnév, a második és a harmadik a kéttagú utónév.)

E kéttagú utóneveket a KNMH. egy szóba írhatja, mivel „egy-egy személy neveként külön-külön nem használatosak sohasem, teljes egységet alkotnak” (i. m. 488). Pl.: *Csong Hanszuk, Csong Inbo* (írók), *Kim Dzsongguk* (tudós), *Kim Jongdzsu* (politikus). Ugyanezt az írásmódot alkalmazza a VirLex.: *Kim Dongni, Mo Junszuk, Kim Gvangszop* (VI, 577), *Pak Csivon, Pak Pharjang, Pak Szejong* (X, 30–1) és a Ki kicsoda 1994 is: *Kim Dedzsung, Kim Dzsongil, Kim Dzsongpil, Kim Irszen* (!), *Kim Jongnam, Kim Jongszun, Kim Jungszam, Kim Unjong* (504).

Előrebocsátva, hogy ennek az újfajta névírásnak a szakmai megalapozottságát nem vitatom (nem is vitathatom, hiszen nem tudok koreaiul), megfontolandónak tartom, hogy az újabb kiadású lexikonok ebben kövessék-e a KNMH. előírásait. Vigyázat: az egyszer egyberántott 2. és 3. névelemet utána sokszor már csak koreaiul tudó személy képes biztosan újra kettéválasztani! Pl. egy *Ri Hajun* (I. VirLex. VI, 577) számomra éppúgy lehet *Ri Haj Un*, mint *Ri Ha Jun*. Tehát az egybeírással elveszítünk egy információmorzsát, mégpedig anélkül, hogy ennek fejében bármit is nyernénk. Az ugyanis nem érv, hogy az utónév egybeíratásával a koreai nevek „könnyen elkülönülnek a kínai nevektől” (KNMH. 488). Hiszen az eddigi írásmód szerint is elkülönülnek: *Mao Ce-tung*, de *Li Szin Man* (sőt ha a kínai neveket, a pinyinnek megfelelően, két elemre tagolva kezdjük írni, pl. *Du Daozheng*, még jól is jöhet a koreai nevek hagyományos háromeleműsége!). Az pedig végképp nem látszik járhatónak, amit a KNMH. javasol (488), ti. hogy a közismert nevekkal – hagyománytiszteletből – tegyünk kivételt, pl. *Kim Ir Szen, Li Szin Man, Pak Csong Hi*. Ezzel csak fokoznánk a zavart!

Mindezt figyelembe véve azt javasoltam, hogy vagy tartsuk meg a háromeleműséget, vagy legalább változatként, alcímszóként közöljük a három részre tagolt névformát is.

5. A japán nevek magyar helyesírásáról. Tökéletesen egyetértek a KNMH.-nak azzal az útmutatásával, hogy „A japán nyelvi elemek magyar helyesírásában a japán nyelv Hepburn-rendszerű átírását vesszük alapul. Az angolos írású mássalhangzókat a magyar megfelelőikkel helyettesítjük” (503). Tehát:

ts = c; ch = cs; z = dz; j = dzs; y = j; sh = s; s = sz; w = v.

Ezek közül a hangmegfelel(tet)ések közül talán az ang. z – m. dz nem triviális. Emiatt lett a hagyományos *kamikázé*-ből a KNMH.-ban *kamikadze* (518). Hogy az angolos *Suzuki*-ből lesz-e, legyen-e magyaros *Szudzuki*, nem tudom (lehet, hogy majd el kell választani a védett márkanevet a vele egyébként azonos személynévtől).

A magánhangzók hosszúságát a Hepburn-féle átírásban a betű fölé tett vízszintes vonalka jelzi, pl. *Tōkyō*. A magyaros átírásban ilyenkor a megfelelő magyar hosszú magánhangzót alkalmazzuk. Tehát voltaképp *Tókjó* lenne a szabályos alak, de a hagyományra való tekintettel marad a *Tokió*.

A lényeg az, hogy a jó szabályt kövessük is, azaz soha ne keverjük a tisztán Hepburn-féle (angolos) átírást a magyaros-fonetikussal, ahogyan ezt az újságokban és az útleírásokban oly sűrűn láthatjuk (a példák tömegét közli kitűnő tanulmányában Kubinyi László: MNy. 69 [1973]: 92–100).

Végül a családnév és az egyéni név sorrendjéről, amely, mint ismeretes, a japánban ugyanolyan, mint a magyarban. Ez szorosan véve nem is átírási kérdés, de megjegyzem, hogy a japán vezetéknevek után a címszóban nem tennék vesszőt (így: *Kobajasi Kenicsiró*), ezzel is jelezve, hogy ebben a nyelvben valóban elől áll a családnév, nem pedig a lexikonok szokása szerint került előre.

(1991, 1993)

Igekötő-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás?

I.

1. Ahhoz képest, hogy „alig van nyelvünknek érzékenyebb, a beszélő nyelvérzékét inkább próbára tevő szófaja, mint az igekötő” (Szabó T. A. 1970: 104), nem valami gazdag ennek a kérdésnek a nyelvhelyességi irodalma (vö. NymKk. I, 987–8). Ráadásul ez a szakirodalom túlnyomórészt két jelenségcsoportnak a taglalására korlátozódik:

a) „szükségtelen” igekötők (ezek olyan jelentésmozzanatra utalnak, amelyet már az alapige is tartalmaz, ezért fölöslegesek, pl. *kihangsúlyoz*, *lerendez*, *leközl*, *beazonosít*; itt szokták említeni a *kiexportál*-, *leredukál*-, *be*- vagy *beleinvesztál*-féle pleonazmusokat is, melyekben az igekötő nem egyéb, mint az idegen szó előtagjának magyar megfelelője);

b) „helytelen” vagy „magyartalan” igekötők (azok minősülnek ilyennek, amelyek idegen, főleg német hatásra szorítanak ki a helyéből valamely hagyományos igekötőt, pl. *betart* a *megtart* helyett, *lebüntet* a *megbüntet* helyett, *lecserél* a *kicserél* helyett, *átbeszél* a *megbeszél* helyett).

Az irodalmi nyelvi norma kereteit az utóbbi időben nem csupán ezek a „fölös”, illetve „hibás” igekötők feszegetik, hanem terjedőben van egy harmadik típusú jelenség: az igekötő **elhagyása** is. Erről azonban az említett nyelvhelyességi szakirodalom alig vesz tudomást: vagy egyáltalán nem, vagy csak futólag, kis számú, jobbára ismétlődő példa kapcsán foglalkozik vele.

A fontosabb kézikönyvek közül egyáltalán nem tesz említést az igekötő elmaradásáról a Nyelvművelésünk főbb kérdései, a Nyelvművelő, az Iskolai nyelvművelő, a Nyelvművelő levelek, a Magyar nyelvhelyesség és A mai magyar nyelv kézikönyve (vö.: NyFK. 173–7, 181–5; Nym. 224–30; IskNym. 262–8; NymLev. 43–50; MNyh.⁴ 153–6; MMNyKkve 181–3; itt természetesen csak azokat a jelentősebb munkákat veszem figyelembe, amelyek egyáltalán kitérnek az igekötő-használat tudnivalóira).

Más nyelvészeti kézikönyvek legalább érintik, ha röviden is, az igekötő-elhagyást. Az akadémiai leíró nyelvtan szerint „A szokásos igekötő elhagyása [az eredetiben ritkítva K.G.] tömörre teszi a fogalmazást, s ... különleges stilisztikai célokat szolgálhat” (Temesi: MMNyR. I, 265); a jelenségre csak szépirodalmi példákat idéz (kettőt Vörösmartytól, egyet Aranytól), köznyelvieket nem, s ezzel azt a látszatot kelti, hogy az igekötőt legfeljebb a szépírók, különösen a XIX. századiak hagyogadják el, sajátos stilisztikai céllal.

A leíró nyelvtan egyetemi tankönyve ezt az egy mondatot szenteli tárgyunknak: „Olykor helytelenül elmarad az igekötő, pl.: *bonyolít le*~~bonyolít~~ helyett, *zajlik le*~~zajlik~~ helyett” (Velcsovne: MMNy. 67). Ebből tehát annyi mindenestre kiderül, hogy a jelenség érvénye nem korlátozódik a XIX. századi szépirodalomra, hanem a mai élőnyelvben is előfordul. A tankönyvíró nyomban minősíti is az igekötő elmaradását („helytelenül”), ez azonban mondatpéldák híján nem elég meggyőző (főleg a *zajlik – lezajlik* esetében nem az).

Kovalovszky Miklós Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség című könyvében külön fejezet tárgyalja az igekötőket, ám e 14 oldalból a szerző csupán egy felet szán az igekötő-elhagyásra (1977: 178–9). Négy olyan igét sorol fel, amelyet gyakran megfosztanak igekötőjétől, elsősorban rövidítés végett: *(fel)tűnik*, *(le)bonyolít*, *(ki- v. át)utal*, *(meg)térít*, ill. *-térül*. Ezekon kívül megemlíti a bizalmas hangulatú *szerezés* ’sportfelszerelés, ruházat’ főnevet és ezt a két argónyelvi kifejezést: *ejti* a nőt; *dobva* van.

Három évvel később, a Nyelvművelő kézikönyv megfelelő helyén ugyanezek a példák, továbbá a hivatali zsargon *tartási* (valójában *el*) *szerezés* szókapcsolatán szemlélteti Kovalovszky az igekötő elmaradását. A jelenséget ezúttal is a sietős beszédmód terjedésével, a rövidségekre való törekvéssel indokolja (NymKk. I, 986).

Lényegében ugyanezt találjuk – kissé tömörítve – a Hivatalos nyelvünk kézikönyve két kiadásában és az Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó betűrendes részében is (HivKve 152; HivKve² 144; IratszerkTan. 251).

Az áttekintés végére azokat a szakkönyveket és cikkeket hagytam, melyek aránylag részletesebben taglalják az igekötő-elhagyást, sőt ez a tárgyuk. Nem sok ilyenre sikerült rábukkannom. Elsőként J. Soltész Katalinnak Az ősi magyar igekötők című monográfiáját, az igekötő-szakirodalom alapművét kell említenem. Ennek XII. fejezete az igekötő hiányáról szól (J. Soltész 1959: 190–200). Bár e fogalmat a szerző valamivel szűkebben érti, mint ahogy én ebben a cikkben használom

(őszerinte ugyanis igekötőhiányról csak akkor beszélhetünk, ha az igekötő nélküli ige ugyanazt fejezi ki, mint az igekötős; i. m. 190), munkája nélkülözhetetlen segítséget nyújtott az igekötő-elhagyás nyelvtani körülményeinek tisztázásához (ezt l. a III. rész 1. pontjában).

A többi négy szakirodalmi adalék szorosabban nyelvművelő jellegű és célú: ezeket az jellemzi, hogy néhány példán bemutatják a jelenséget, majd rosszallásuknak adnak hangot az igekötő hiánya okozta értelmi zavar miatt, végül közlik a helyesbített, immáron igekötőt is tartalmazó változatot. Grétsy László a Szaknyelvi kalauz egyik kis fejezetét egészében az igekötő-elhagyásnak szenteli (Grétsy 1964: 203–5): két példát idéz szaklapokból a *bonyolít* igének ’lebonyolít, intéz, folytat’ jelentésben való, akkortájt újdonságszámba menő használatára, egyet-egyet a *kipihen*, az *elavulás*, az *elmarasztalni* és a *ki-* vagy *megjelöl* szavak igekötőjének mellőzésére. Mindegyik esetben az igekötős megoldást tartja jobbnak, pontosabbnak. (Az öt igekötőhiányos szóból négy az én 20–25 évvel későbbi gyűjtésemben is előfordul, ami arra vall, hogy már akkor sem véletlenszerű szótévesztésről, hanem egy – meglehetően nem örömdetes – nyelvi tendenciának a megnyilvánulásáról volt szó.) Grétsy később még egyszer visszatért a témára egy rövid cikkében (1980), amely előbb a *mulaszt* igének határozott tárgy melletti alkalmazását kifogásolta („Ne *mulassza* felkeresni Volán-irodánkat!”), majd az „illetődött a hangulat” kifejezést pécézte ki egy vidéki napilap riportjából.

Hasonlóan rövid cikkben foglalkozik a kérdéssel Rozsly György (1978). Az akkorra már unalomig ismert *bonyolít*-on kívül más példákat is hoz az igekötő-elhagyásra a jogi és a sajtónyelvből, bár ezek egy részét (*vesztegetni* próbálta a tisztviselőt; vmilyen összeggel járul vmihez) mintha a kelleténél szigorúbban ítélné meg.

A bibliográfiai teljesség kedvéért meg kell említenem egy saját cikkemet is, 1974-ből. Ez a *felszerelés*, *bemelegít*, *lebonyolít* szavaknak *szerezés*-sége, *melegít*-té, *bonyolít*-tá való rövidülését a felgyorsult élet- és beszédtempónak, vagyis a sietségnek tulajdonítja. A cikk nagyobbik fele az irodalom- és művészetkritikai nyelvből mutat be példákat az igekötő elmaradására: (*ki*)*csúcsosodó*; (*meg*)*alapotlan*; (*össze*)*egyeztethető*; (*meg*)*közelít*, *-és*, *-ési*; (*meg*)*fogalmaz*, *-ható*. A jelenséget a cikk valamely különködő-finomkodó stílusdivat termékének minősíti, mélyebben fekvő okait azonban nem firtatja.

A fenti, gazdagnak aligha mondható szakirodalomhoz képest feltűnően sokat publikáltak a nyelvművelők a *tűnik* igéről: 1932 és 47 között 13 cikk helyteleníti az ilyen szóhasználatot: *úgy tűnik*, *vminek*, *vmilyennek tűnik* (az adatokat l. NymKk. II, 1124). A *tűnik* ügye azonban csak részben igekötő-elhagyási, mivel helyette még bírálói sem elsősorban a „nekem úgy tűnik *fel*” formát ajánlják, hanem ezeket a szinonimákat: *úgy látszik*, *tetszik*, *rémlik*. Egyébként az igekötő-hiányos (*úgy*) *tűnik* is védhető, mert számos régi, akár a XVIII. század közepétől adatható analógia (*szemébe tűnik* stb.) támogatja. Legfeljebb túlzott divatozása miatt ajánlatos kerülni, ill. más nyelvi formákkal változtatni (vö.: J. Soltész 1960; Lőrincze 1980: 138–46).

2. S ezzel végére is értünk az igekötő elmaradására vonatkozó eddigi szakirodalom vázlatos szemléjének. A mérleg nem valami kedvező: kevesen írtak a témáról, aki írt, az is csak néhány (részben azonos) példát sorolt fel, s ami leginkább hiányérzetet kelt: egyik írás sem kísérel meg a tendencia okának vagy okainak felderítését.

Mivel magyarázható, hogy nyelvhelyességi irodalmunk ilyen mostohán bánt ezzel a kérdéssel?

Nem mondhatjuk, hogy új keletű jelenségről van szó, amelyre még nem volt idejük felfigyelni a kutatóknak, hiszen Horváth János már a tízes évek elején hibáztatott ilyen mondatokat a nyugatosok prózájában: „Az eszmét Horváth Mihály *pendítette*” (l. Horváth J. 1911: 71). Sőt Mikszáthnál már 1893-ban előfordul ez a később tipikussá váló igekötő-elhagyás: „Lacit *hanyagolod* azóta, Palinak túlságosan kedvezel” (Tavaszi rügyek; idézi J. Soltész 1959: 191). Az, hogy az ’elhanyagol’ értelmű *hanyagol*-t párbeszédés részben szerepelteti az író, arra vall, hogy ez a rövidülés az akkori társalgási nyelvben sem lehetett ismeretlen.

Az viszont hozzájárulhatott a nyelvművelőknek az igekötő-elhagyással szembeni közömbösségéhez, hogy régebbi nyelvünkben jóval kevesebb volt az igekötő (vö.: J. Soltész 1959: 192; Ferenczy 1971: 179), így hiánya sem tűnt fel annyira.

Végül pedig arról se feledkezzünk meg, hogy a nyelvművelés ösztüze évtizedeken át, mondhatni napjainkig, a fölös és a helytelen igekötők ellen irányult, s eközben az ellenkező előjelű hibára – talán érthetően – kevésbé volt érzékeny. Sőt nem zárható ki az sem, hogy épp ennek az állhatatos „igekötő-vadászatnak” a hatására kezdtek megritkulni az igekötők, különösen a

sajtónyelvben. (Kétes esetben legjobb semmilyen igekötőt sem használni, gondolhatták azok, akiknek a szüntelen hibáztatás miatt elbizonytalanodott a nyelvérzékük.)

3. Akármilyen volt is azonban az oka a nyelv művelők érzéketlenségének, maga az igekötő-elhagyási tendencia megmaradt, talán még erősödött is.

Mire alapozom ezt az állítást? Elsősorban arra az adatgyűjteményre, melyre az elmúlt tíz év során tettem szert rádióhallgatás, tévézés, újságolvasás, családi vagy munkahelyi beszélgetés során, valamint hivatali iratok, szakkönyvek böngészése közben. Ez a gyűjtés nem volt se alapos, se rendszeres, hiszen mindössze egy újabb nyelv művelő cikket szándékoztam írni az igekötő „hanyagolásáról”, komolyabb terveim ezzel a témával nem voltak. Ahogy azonban szaporodtak a cédulák, be kellett látnom, hogy a jelenség ennél alaposabb elemzést kíván, és azt meg is érdemli.

A 80-as évek eleje óta kb. 350 adatom gyűlt össze az igekötő elmaradására a legkülönbözőbb normaszintekről. Ez ahhoz képest, hogy a nyelv művelő cikkek, könyvek együttvéve sem tartalmaznak 15–20-félénél többet, soknak tetszik, valójában azonban csak igen óvatosan használható fel, sőt sok mindenre egyáltalán nem lehet felhasználni.

4. Hadd kezdjem talán azzal: mi mindenre **nem** alkalmas ez az esetleges módon felhalmozódott példagyűjtemény? Vagyis az olvasó szemszögéből: mi minden nem remélhető ettől a cikktől?

Először is semmi olyan, amihez zárt korpusz teljes adatfeldolgozására lett volna szükség. Nem tudom tehát megmondani: milyen mértékben esnek áldozatul az elhagyásnak az egyes igekötők? hogyan viszonylik ez általános használati arányukhoz, relatív gyakoriságukhoz? (ez utóbbira vö. Jakab I. 1976: 22–3).

Ilyen típusú adatgyűjtésre támaszkodva azt sem lehet **pontosan** megállapítani, melyik nyelvi rétegben, műfajban gyakori a célba vett jelenség, melyikben ritka. Ehhez különféle típusú szövegekből összeállított korpuszt kellett volna statisztikailag feldolgozni.

Végül pedig még arra nézve sem fogok pontos adatokkal szolgálni, mikor tűnik fel tömegesebben az igekötő-elhagyás, s valóban növekszik-e a gyakorisága. Ennek megméréséhez 15–20 éves időközökben felvett reprezentatív mintákat kellett volna egybevetni.

Mindez tehát, sajnos, nem várható el ettől a cikktől, amelyet ennél fogva nem is szánok többnek problémafelvetésnél.

5. Mire **alkalmas** mégis ez a nem kellő rendszerességgel gyűjtött (s emiatt kissé véletlenszerű) példaanyag? Hiszen ha semmire se volna alkalmas, nem hozakodhatnék elő még egy ilyen szabálytalan „normatív nyelvészeti esszével” sem.

Alkalmas először is a figyelemfelkeltésre: úgy gondolom, az adatok bősége és sokfélesége felkeltheti az élőnyelvvél foglalkozó nyelvészek érdeklődését, s ezzel további, alaposabb kutatások ösztönzője lehet.

Aránylag jól használható egy ilyen „nem számszerűsíthető” adatbázis is az egyik legérdekesebb kérdésnek: a tendencia okainak a vizsgálatára. A III. részben meg is kockáztatok majd néhány feltevést arra nézve: milyen nyelvi és különösen nyelven túli motívumok húzódnak meg a jelenség mögött?

Végül pedig nyújthat támpontokat egy ilyen típusú kutatás is az igekötő-hiányos mondatok normativitásának a megítéléséhez. Hiszen ami a kutató szemszögéből talán nem is igazán fontos (ti. hogy egy adott nyelvi helyzetben melyik a pontosabb, a stílusosabb, a „jobb” megoldás: az igekötős-e vagy az igekötő nélküli?), épp az a lényeg a gyakorlati nyelvhasználó: az olvasószerkesztő, a nyelvi lektor, a dolgozatot javító magyartanár stb. számára. Nem szabad tehát figyelmen kívül hagyni ezt az alkalmazott nyelvészeti aspektust sem. Persze az adatok sugallta értékelést célszerű kontrollálni valamely kérdőíves módszerrel (vö. Kontra M. 1990), hogy ezáltal képet kaphassunk a nyelvhasználói attitűdökről, értékpreferenciákról is. Különféle foglalkozási, iskolázottsági stb. csoportok eltérően ítélnének meg egymással versengő nyelvi formákat. Az ilyen felméréseknek elsősorban nem abban van a jelentőségük, hogy megerősítsék vagy cáfolják a kutató intuícióját (hiszen a normativitás azért mégsem referendum kérdése!), hanem abban, hogy jelezhetik a tendencia terjedési irányát, megjósolhatóvá tesznek bizonyos jövőbeli értékítéleteket. Ez hát a másik továbbfejlesztési, továbbgondolási lehetősége ennek a statisztikák és kérdőívek nélkül készült – nem tanulmánynak, hanem csupán problémafelvetésnek.

II.

Az alább következő adattár nyelvi rétegek, normaszintek, műfajok, közlési helyzetek stb. szerint csoportosítva mutatja be a példaanyag egy részét. (Azért csak egy részét, mert azokat a példákat, amelyek a legalkalmasabbnak látszottak az igekötő-elhagyás valamely okának a szemléltetésére, nem itt, hanem a III. részben fogom idézni.)

Megtehettem volna, hogy a hiányzó igekötőt szögletes zárójelben beiktatom a példamondatok megfelelő helyére, de – némi töprengés után – elálltam ettől a megoldástól, egyrészt azért, mert enélkül is lehet tudni, melyik igekötő hiányzik (ha ugyan hiányzik!), másrészt pedig – és ez volt a fontosabbik ok – nem akartam befolyásolni ezekkel a kiegészítésekkel az olvasó első, spontán értékítéletét.

Az itt következő példaanyag ugyanis egyaránt tartalmaz „tisztá”, vitatható és határeseteket. Mielőtt értékelnék, kategorizálnék, ismerkedjünk a nyelvi tényekkel, lehetőleg minél többel! Egyelőre tehát mindössze annyi a szándékom, hogy megmutassam, milyen általános az igekötő-elhagyási tendencia, mennyire nem csupán arra a néhány igére terjed ki, amelyet ebből a szempontból a nyelvművelő kiadványok, cikkek megemlítenek. (Itt jegyzem meg, hogy az alábbi felosztás a legkevésbé sem logikai szigorúságú, hiszen egymást részlegesen fedő kategóriákat tartalmaz: a rádióban vagy a tévében elhangzó kötetlen beszéd egyúttal sajtónyelv is, csakúgy mint a sportközvetítés, ill. -tudósítás; a közéleti szereplő vagy az illetékes szakember nyilatkozata érintkezik a hivatali nyelvvél stb. A példák ilyen csoportosításával pusztán az olvasó könnyebb eligazodását szeretném segíteni, s nem vonok le messzemenő következtetéseket az egyes beszédműfajok, stílusrétegek igekötő-használati – vagy nem-használati – szokásairól.)

1. Beszélt nyelv

1.1. Spontán előbeszéd „kisközéleti” helyzetben (üzletben, hivatalban, munkahelyen); riportalanyok beszéde a rádióban: „Hol vannak az *árázott* [é. átárázott, leszállított árú] könyvek?” (könyvesboltban, 1984. márc. 2.); „Az unokámtól kaptam a *hívót* [é. meghívót, meghívólevelet]” (fordítóirodában, 1984. márc. 6.); „Csak azok kapnak értesítést, akik előadást *jelentettek*” (munkamegbeszélésen, 1988.); „Én 14 embert *mentettem*” (rádió, 1983. szept. 9.); „X. Y. akkor fontos beosztást *töltött* a Tervhivatalban” (uo. 1988. jún. 4.).

1.2. Félig kötött beszéd (bemondó papír nélkül; műsorvezető összekötő szövege; rögtönzött – nem felolvasott – kommentár; riporteri kérdés): „*Érdemelten* kapta az angol tudós a Nobel-díjat” (rádió, 1988. okt. 17.); „A szerdai adásunkat *ismételtük*” (uo. 1986. aug. 9.); „Melyik két szólást *keverték* a következő mondatban?” (uo. 1982. ápr. 24.); „Bulla Elma és Latinovits Zoltán nem *menthető* hangjának pótlását Pártos Erzsébet és Avar István vállalta” (tv, 1981. dec. 26.); „A zenéket X. Y. *válogatta*” (rádió, 1989. júl. 9.); „Mai műsorunkban [!] elég sok nyári témát *válogattunk*” (uo. 1982. júl. 15.); „Mi volt az utolsó találkozásotok? Mikor volt, hogy *zajlott*?” (tv, 1981. jún. 30.).

2. Sajtónyelv

2.1. Élőbeszédet tükröző publicisztikai írás: „*Felejthető*, könnyed beszélgetés” (ÉS 1981. okt. 24. 15); „Illusztrálva a »hogyan *füjjünk* autót jó fellépéssel« című fejezetet” (Nszab. 1981. dec. 29. 9); „Kérték, még »ne kiabáljuk el« a dolgot, mert balul is *üthet*” (Vas N. 1983. aug. 25. 1).

2.2. Nyomtatott vagy felolvasott hírközlés: „A kormányhatározatra 55, ellene 18 szavazatot *adtak*” (Nszab. 1981. nov. 4. 2); „A teheráni repülőtér emberiség okokból *engedte* a repülőgép leszállását” (rádió, 1983. aug. 28.); Rendkívüli állapotot *hirdettek* Ecuadorban (EH. 1982. okt. 21. 1; cím); „Június 10-én Szaddam Husszein iraki elnök egyoldalú fegyvernyugvást *hirdet*” (rádió, 1982. júl. 18.); „Az érdeklődés oly rendkívüli, hogy a Vigadó Galéria vezetősége *hosszabbított* nyitvatartási idővel áll a látogatók rendelkezésére” (EH. 1983. márc. 23. 2); „Az argentin belügyminisztérium ... új kormányzót *nevezett* a szigetek élére” (MN. 1982. ápr. 3. 3); Arab egységre *szólít* a kuvaiti kormány (EH. 1981. dec. 28. 1; cím); „Hu Jao-pang főtitkár ... feledésre és megbocsátásra *szólította* a meghurcoltakat” (Nszab. 1984. jan. 25. 6); „Hatvanezer kisebb-nagyobb hajó *zúfolódott* a kikötőben” (EH. 1986. júl. 14. 5).

2.3. Oldottabb, színesebb riportstílus: „A proficsapatokban futballozóknak este kilenckor mars az ágyikóba, ... különben *bontják* a szerződést” (Sz-Újs. Mag. 1981. 14); „Leng az üvegajtó, s a *csapódó* levegő megmozgatja a dísznövények leveleit” (PD. 1983. aug. 4); „[Papp Laci] Ízes angyalföldi dialektusban elbeszélte vallomásaiból nem sorsdráma *csendül*” (Új T. 1980. dec. 7. 29); „Amikor a számla *egyenlítésére* szólították fel, közölte, neki nincs pénze” (EH. 1983. febr. 12. 4); „Sagan fellázadt, ellentámadásba *ment*” (Mo. 1981. máj. 10. 16); „Kocsitolvaj *szabadult* így az áruló rendszámától?” (Mai Mag. 1981/9: 18).

2.4. Esszébe hajló fejtegető próza: „a *célzott* közönségnek ... nincs lehetősége, hogy ellenőrizze az olvasottakat” (MN. 1981. máj. 12. 4); „ez az egyetlen olyan közvetlenül *fogható* magyarázat, amely a tömegek számára is érthető, hiteles” (uo. 1989. júl. 1. 7); „Az idegösszeroppanás ritkán ér valakit máról-holnapra. Többnyire hónapok, sőt évek feszültségei, szorongásai, megpróbáltatásai, kudarcai *halmozódnak* és *csúcsosodnak* egy ilyen lelki-fizikai összeomlásban” (Br. 1980/10: 2); „Nem voltak forradalmárok ezek a katonák, újságírók, lecsúszott dzsentrik, csak *ízlelték* a radikalizmust, a polgári öntudatosodás büszkeségét” (RTV-újs. 1981/43: 2).

3. Esszé, kritika, tanulmány

3.1. Írói publicisztika: „A száznegyvenhárom hold már csaknem középirtok, egészséges parasztlelet csak úgy zsendülhet rajta, ha sok gyerek *népesíti* a portát” (Féja G.: Új A. 1981/3: 11); „Az újszerelm kibomlásának ilyen feudálbirtokos alapú megakadályozása csak időleges, és véletlenül sem *gyógyítja* az egyébként romló házasságot” (Miskolczi M.: Rakéta R. 1981/29: 27); „Nyilvánvalóvá vált, hogy az egység csak akkor *őrizhető*, ha a Nyilasi-csoport kerül ki győztesen” (Végh A.: Rakéta R. 1982/34: 3).

3.2. Irodalom- és művészetkritikai zsargon, szépprózába hajló esszéstílus: Zelk Zoltán *nyilvánulásai* (ÉS 1981. nov. 7. 11; cím); „[Dutka Ákos] Pátriárkai kort *ért*” (uo. 1981. szept. 5. 7); „[Sarkadi Imre] Negyvenedik születésnapját se *érte*” (Krit. 1981/8: 26); „Biztos, ami biztos, utánanézttem az irodalmi lexikonban: csakugyan októberben *tölti* a hetvenötödiket” (MN. 1985. júl. 15. 4); ugyanez előfordul a sportsajtóban is: „az idén még csak 21. életévét *töltötte*” (Nsp. 1985. júl. 15. 7).

Különösen a fosztóképzős melléknevek igei alapszavának igekötője marad le gyakran a kritikai stílusban: „Darvas József önmegújító életvégi vállalkozásai mögött *rajzolatlan* marad évtizednyi élet” (MN. 1981. júl. 26. 13); „Valóban *skatulyázhatatlan*, valóban egyetlen volt – Vilt volt” (Krit. 1983/9: 15); „Az asszonynak születés *fellebbezhetetlen* valósága Kaffka számára alapvető élménytematika lesz” (Murvai O.: Szöveg és jelentés 29); „Talán nem is tennénk szóvá a filmnélküli filmet, ... ha a kulturális közéletben nem szaporodnának el agresszív kísérletek a modernizmus *fellebbezhetetlen* pózában” (MN. 1983. márc. 27. 7); „megpróbál visszavonhatatlanul és *fellebbezhetetlenül* krónikása lenni egy kornak” (Film-Sz-M. 1982. márc. 13. 22).

4. Hivatali nyelv, szaknyelvek

4.1. Jogi nyelvi (eredetű) szóhasználat: „a bíróság ... a felek meghallgatására és a *békítés* megkísérlésére tárgyalási határnapot *tűz*” (nyomtatványszöveg); „A büntetőeljárás során orvosi igazolást *csatolt*” (MN. 1988. aug. 11. 5); A *határozott* időre szóló munkaviszonyról II. (Typ. 1980/11: 19; cím); „A Fővárosi Munkaügyi Bíróság ez év október 27-én *hirdetett* ítéletét alig néhány napja kapták kézhez írásban az érdekeltek” (Nszab. 1983. dec. 3. 12); „A bírót ezúttal vádlottként *idézték*” (VH. 1985. dec. 1. 12); „Ebben az ügyben az alperest egyértelműen *marasztalni* kell” (idézi Rozsly 1978); „Most folyik a per. Nem is egy per. Elsőfokon, másodfokon. *Napolások*. Ellenperek” (EH. 1981. júl. 27. 3); „A Magyar Tudományos Akadémia elnökével és a pénzügyminiszterrel egyetértésben a következőket *rendelem*” (Műv. Klny. 1981/19: 813); a *rendel* igének az ÉKsz. által „kissé régies”-nek minősített ’elrendel’ jelentése más szaknyelvekben, szakmai zsargonokban is feltűnik: oszoljt *rendel* (katonai nyelv); „A fiú szemmel láthatólag kimerült. Pintér pihenőt *rendelt*” (Falus Gy.: A Valentino-terv 83); „A játékvezető bedobást *rendelt*” (tv, 1982. márc. 24.).

4.2. Hivatali nyelv: *Iratkozási* lap (nyomtatvány címe); *utalt* lakás (tv, 1987. okt.); „Nagyon örülünk, hogy *nyilvánította* véleményét” (hivatalos levélből); „Én csak olyant [ti. űrlapot] tudok adni, amit önöknek kell *tölteni*” (élőszóbeli közlés).

A szakmai használatban igekötőjét vesztő szó hajlamos(abb) a terminologizálódásra. (Pontosabban: az igekötő-elhagyás és a szakszóvá válás kölcsönhatásban zajlik.) Így lett például *terelés* a járműforgalom *elterelésé*-ből a közlekedésrendészetben és a közlekedőket segítő rádióműsorban: „A(z) ... úton ... felé a forgalmat *terelik*” (rádió, 1982. okt. 6.); *Terelések, korlátozások* (Járjuk az utat 8; cím); „Komoly *tereléssel* járó korlátozás sehol sem lassítja útjukat” (rádió, 1981. márc. 20.). Később a sportnyelvből is hozok ilyen adatokat (*ront, viszi* a magasságot stb.; l. az 5.2. pont végén).

4.3. Egyéb szaknyelvi példák: „A gépen 19 program *állítható*” (reklámszövegből); „Csak azt *cserélték*, ami már nagyon tönkrement” (EH. 1984. szept. 24. 4); „*cserélni* kell a legfelső csőperemet” (uo. 1982. aug. 16. 1); „Miért nem veszik zsákszámba [é. zsákonként] a burgonyát, s miért nem itt, helyben *dolgozzák* kondérba valónak?” (Nszab. 1981. szept. 13. 12); „A *határozást* nagyban segítik a habitus- és részletrajzok” (Újd. Jegyz. 1983/2: 29); Diafilmek *hívása* (felirat); „Megvan az *oldólap*, és az *oldólap* alapján ... a javítás ... remekül megtörténhet” (MN. 1982. júl. 3. 9; a példában feladatlapok kijavításához való segédletről van szó); *vonul* és *leszerel* (é. 'bevonul' és 'leszerel' a katonai szakszargonban).

5. Sportnyelv

Nem választottam külön az élő közvetítések és a nyomtatott tudósítások adatait, mert nincs közöttük olyan mérvű szóhasználati különbség, mint más szaknyelvek írott és beszélt változata között.

5.1. Az első példacsoport tagjai nem szakszavak, sőt nem is sajátosan sportnyelvi értelemben szerepelnek: „Ismét a gyakorlatban *bizonyosodik* a tétel: a nevek önmagukban még nem jelentenek gólokat, győzelmeket...” (Nsp. 1981. szept. 9. 3); „Ma az első számot, a lovaglást *bonyolítják* Warendorfban, az öttusavében” (rádió, 1983. aug. 3.); „Az első gátban kicsit *botlottam*, utána azonban már minden ... jól ment” (Nsp. 1983. aug. 13. 5); „Hosszú ideig *bőjtölte* a válogatottbeli söprögetőposztot” (tv, 1989. máj. 24.); „Bronzérmét *csípett* Németh Károly” (rádió, 1984. márc. 3.); „Ha két sárga lapot »gyűjt« egy játékos, akkor a következő ... mérkőzésen automatikusan nem játszhat” (Nsp. 1982. aug. 24. 7); „13:0-nál *hirdették* a technikai tust” (uo. 1981. aug. 30. 9); „[A csapatarany] őt is *illette* 1978-ban Hamburgban” (uo. 1981. júl. 8. 12); „a győztes svájciakkal szemben is csak 180 pont lemaradást *jegyezhetünk*” (uo. 1983. aug. 5. 1); „[Az edző] balhátvédként Jancsikát *jelölte*” (uo. 1981. szept. 17. 3); „az előbbi a holtversenyess helyzetet *kerülendő* áll ki, utóbbinak pedig létkérdés a pontszerzés” (EH. 1984. máj. 19. 7); „az annyira ígért és oly sokoldalúan *készített* győzelem ezúttal elmarad” (Nsp. 1981. szept. 24. 3); „Csak a szerencse *menti* a fővárosi kaput az újabb találattól” (rádió, 1985. aug. 14.); „Szakítani kell tehát a régi gyakorlattal, amely mereven *osztja* az évet” (Nsp. 1984. febr. 20. 3); „A kiesés elleni legutóbbi hajrában is feltűnt néhány csapat *táltosodása*” (HH. 1981. aug. 10. 8); „dr. Varga Lászlót Szalai Miklós *váltotta*, de már NB II-es kispadon” (Nsp. 1981. nov. 5. 3).

5.2. A másik típusba olyan szavak tartoznak, melyek az adott példában nem valamely köznyelvi jelentésükben, hanem szűkebb, sportnyelvi értelemben fordulnak elő: „Kolbe ... győzelmével *búcsúztatta* a további versenytől az NDK-beli Mundot” (Nsp. 1981. júl. 12. 8; a kiemelt szó jelentése itt kb. 'kiverte; ellenében továbbjutott'); „az utolsó akadályról leugorva *bukott* (végül 8. lett)” (uo. 1983. aug. 13. 5); „Ezt [ti. a Ferencváros vezetését] a nem sokkal később beállt Pál *egyenlítette*” (Nszab. 1981. szept. 13. 24); „Az első negyedórán három óriási helyzetet *hibázott*” (rádió, 1981. nov. 7.); „Először a kapussal *koccant*” (uo.); „A román válogatott a Népstadion gyepszőnyegén *melegített*” (Nsp. 1981. máj. 14. 3); „Rixer cselekkkel *menne*” (rádió, 1982. ápr. 24.); „Az Eindhoven néhány évvel ezelőtt már *nyerte* ezt a kupát” (tv, 1983. szept. 15.); „Végül úgy alakult, hogy az utolsó játszma döntött: ha *nyerem*, első vagyok, de rossz esetben, vereségnél, hatodik. [Bekezdés.] – *Nyerted*, és ez a lényeg” (Nsp. 1984. ápr. 18. 8); „A 24 éves fiatalember eddig mindössze a wengeni lesiklóviadalt *nyerte*” (uo. 1984. febr. 17. 12); „Kiss kapus bravúrral *öklözte* a jobb sarokba tartó labdát” (rádió, 1981. máj. 23.); „Plotár százszázalékos helyzetet *rontott*” (uo. 1984. márc. 28.); „A 3. helyen álló Mészáros szalaggyakorlatát *rontotta*” (Nsp. 1981. szept. 20. 9); „A második rajtot a svéd Söderlund *rontotta*” (tv, 1981. szept. 12.); „Kiss a második emberelőnyös helyzetet *rontja*” (uo. 1981. febr. 21.); „A magyar Bódi olyan súlyosan *sérült*, hogy nem tudta folytatni a küzdelmet” (rádió, 1984. máj. 6.; a *sérült* itt nem melléknévi igenév, hanem múlt idejű igei állítmány); Horgászok, *szerezések*, halak (Mai Mag. 1981/9: 28; cím); „Santillana az ilyet [é. az ilyen helyzetet] soha nem *téveszti*” (tv,

1982. nov. 3.); „[A 228 cm-t] egyedül a ... svájci Dahlhäuser *ugrotta*” (Nsp. 1981. febr. 22. 9); „A 201 centit Bikova elsőre *ugorja*” (EH. 1983. aug. 10. 7); „A két együttes többször »ütközött« semleges pályán” (Nszab. 1983. máj. 29. 12); „Az olaszok, akik Kamerunnal nem bírtak, *verték* a világbajnokot” (MN. 1982. júl. 8. 10); „Ha elhiszik, hogy Budapesten is *verhetők* vagyunk, úgy elagyabugyálhattak volna bennünket, mint később a peruiak meg az osztrákok” (Rakéta R. 1982/34: 3); „[A 199 cm-t] Meyfahrt elsőre, Bikova másodikra *vitte*” (EH. 1983. aug. 10. 7).

A terminus technicusszá válás itt is párhuzamosan halad az igekötő elhagyásával, mint a *terelés* esetében. A magasugró eredetileg *átugrotta* a lécet, illetve az ennyi és ennyi centis magasságot (rövidítve így is: *átugrotta* a 201 cm-t). Határozói értékű vagy egyéb határozatlan tárgy mellett természetesen az igekötő nélküli ige is használatos: nagyot *ugrik*; 201 centit *ugrik* (magasba).

Ezekhez képest az új fejlemény az volt, hogy a névelős, határozott tárgy mellett is az igekötőtlen alak jelent meg: „A versenyző *ugrotta* a 201 cm-t.” Ugyanezt tapasztaljuk akkor is, ha az alany vagy a határozó kerül fókusz helyzetbe: „A 201 centit *Bikova ugrotta* elsőnek”; „A 201 centit B. *elsőre* [azaz első kísérletre] *ugorja*.” Ezekben a mondatokban az *ugrik* jelentése már elsősorban ’teljesít, abszolvál’, tehát igazából nem is arról van szó, hogy *átugrik* valamilyen magasságot, hanem hogy „*megugrik*” valamilyen eredményt.

Még egy sportnyelvi példa az igekötő-elhagyással együtt járó terminologizálódásra: a tornászra, aki *elrontotta* a gyakorlatot, azt kezdték mondani, hogy *rontott*, azaz ’súlyosan hibázott’, tárgy nélkül („A kínai fiú a korláton *rontott*”). Eközben a *rontás* is szakszóvá vált (’olyan súlyos hiba, amelyért pontlevonás járhat’); a *rontott* gyakorlat pedig nem egyszerűen ’elrontott’, hanem olyan, amelyben *rontás* is volt.

Az újabb adatok szerint a *ront* szakszó másodlagosan ismét tárgyassá vált: a tornásznő *rontja* a szalaggyakorlatot, az atléta a rajtot, a vízilabdázó az emberelőnyös helyzetet stb. Az ilyen szóhasználat analógiásan tovább is gyűrűzik; ha mondhatom, hogy „százszázalékos helyzetet *rontott*”, miért ne mondhatnám, hogy „három óriási helyzetet *hibázott*”, sőt hogy „az ilyet soha nem *téveszt*”?

III.

A fenti adattár példáinak nézegetése, „ízlelgetése” közben önkéntelenül is felvetődik a kérdés: hogyan kell értékelnünk ezt a jelenséget normativitás szempontjából? Belefér-e mai köznyelvi normánkba, vagy feszegeti annak kereteit? Esetleg már szét is feszíti, sérti, tehát normán kívüli (norma alatti) változatnak kell minősítenünk?

Erre a kérdésre bajos volna általánosságban felelni. Legalábbis az én nyelvérzékelem igéknél, sőt mondatonként eltérően ítéli meg az igekötő nélkülözhetőségét. Annak, hogy ezeket az egyedi értékeléseket oly nehéz közös nevezőre hozni, abban keresendő a magyarázata, hogy maga a jelenségcsoport sem homogén. Nem is lehetne az, annyiféle különböző okra vezethető vissza. Ahhoz tehát, hogy az értékelést szilárdabb alapokra helyezhessük, előbb ezekkel az okokkal kell tisztába jönni.

Az eddigi szakirodalom, mint jeleztük is, elsősorban a sietős beszéd- és írásmódnak tulajdonítja az igekötő elmaradását. Ez azonban túl általános magyarázat, amely mindenféle rövidülési jelenségre egyaránt ráhúzható. Ezért – bár nem vitatjuk, hogy a felgyorsult közlési tempó kedvez a mellékesnek hitt kisebb nyelvi elemek elhagyogatásának – nem érhetjük be ezzel az indoklással, hanem más, sajátosabb okokat is kell találnunk az igekötő-elhagyási tendenciára.

1. Nyelvtani (jellegű) okok

Ha egy igekötős igei állítmánynak hangsúlyos alanyi, tárgyi vagy határozói bővítménye van, az igekötő az ige mögé kerül, s onnan mint nyomaték nélküli rövid szócska könnyen le is maradhat. Ez nem változtatja meg az ige szerepét, mivel a hangsúlyos bővítmény átveszi azt a determináló-perfektíváló funkciót, amelyet különben az igekötő töltene be. (Vö.: J. Soltész 1959: 193–6; uő 1960: 476; Szabadi B. 1966: 221.)

E nyelvtani körülmények az igekötő elhagyását sokszor szinte automatikusan idézik elő (ebben a nyelvi gazdaságosságra való – öntudatlan – törekvés is közrejátszik). Az ilyen típusú igekötő-hiányos mondat nem sérti normaérzékünket, sőt valójában észre sem vesszük, hogy kimaradt az

igekötő: *fiam született; nagyot rikkant; mindent felejtett*; „Ha sokat várunk, mind *ott puszta* nála” (J. Soltész 1959: 194–5).

Lényegében ugyanez a folyamat megy végbe a tagadó szerkezetekben is, ahol a főhangsúlyos tagadószó determinálja az igét az elhagyott igekötő helyett: „Hajnal óta *nem mozdulhatott* a tűzhelyek mellől” (uo. 195).

Az általam gyűjtött anyagban is találhatók olyan mondatok, melyekben az igekötő-elhagyás az említett nyelvtani okok valamelyikével magyarázható:

a) hangsúlyos alany miatt: „*Mikrobusz ütközött kamionnal*” (rádió, 1984. jan. 20.); „1966 és 75 között *hat államcsíny zajlott*” (uo. 1983. aug. 11.); „A járműveket a szabadon maradt sávon irányonként váltakozva *jelzőlámpa enged*” (Járjuk az utat 8);

b) hangsúlyos tárgy miatt:

„A rádióhallgató gyerekek *papírt, ceruzát készítsenek*” (rádió, 1988. jan. 5.); „Az ötödik kérdésre *öt sorsoltuk volna*” (uo. 1984. nov. 26.); „Valencia tartományi kormányzója *rendkívüli állapotot hirdetett*” (uo. 1981. febr. 24.);

c) hangsúlyos határozó miatt:

„*Tegnap* nyílt az ünnepi könyvhét” (rádió, 1984. máj. 26.); „Visszatért Lengyelországba az a repülőgép, amelyet tegnap *Nyugat-Berlinbe térített* egy férfi” (uo. 1981. júl. 22.); „Az óvodaépítkezés költségeihez a vállalat *3 millió forinttal járul*” (idézi Rozslyay 1978); „Dékány újra *góllal járult* csapata győzelméhez” (Nsp. 1981. szept. 12. 3); „Nébald György ... *három győzelemmel járult* a sikerhez” (uo. 1982. júl. 24. 1);

d) tagadó szerkezet miatt:

Nem nyugszanak a kedélyek (EH. 1989. júl. 4. 7; cím); „Anyagi haszna ... egyelőre *nem csappant*” (MN. 1983. jan. 18. 10).

Gyakran oka (vagy egyik oka) az igekötő elmaradásának a **keveredés**, tehát az a beszélt nyelvre és az azon alapuló tömegkommunikációs nyelvhasználatra jellemző mondatszerkezeti pontatlanság, hogy két hasonló értelmű, de nyelvtanilag eltérő felépítésű (pl. különböző vonzatstruktúrájú) mondatnak a rögtönzés hevében összevegyülnek az alkotóelemei. Ezt hallom például a déli hírmagazin műsorvezetőjétől: „Merész képzettársítás Békés megyét Hollandiával *hasonlítani*” (rádió, 1985. ápr. 1.). A vmit vmihez *hasonlítani* és a vmit vmivel *összehasonlítani* keveredése folytán az *össze* igekötő kikerült a mondatból. Megjegyzendő, hogy itt is (mint általában!) több oknak a hatása kombinálódott, mivel a nyomatékos határozó (*Hollandiával*) jelenléte is az igekötő kitétele ellen hat.

További példák a szintaktikai kontamináció okozta igekötő-pusztulásra (a lelőhely után feltüntettem a két összekevert kifejezést is): „Amikor majd kezdem *válaszolni* a táviratokat...” (beszélt nyelv; kezdem *megválaszolni* a táviratokat × kezdek *válaszolni* a táviratokra); „Kiderült, hogy *változtatták* az időpontot” (uo.; *megváltoztatták* az időpontot × *változtattak* az időpontot); „számoljon az utazás kockázataival, akár autón, akár tömegközlekedési eszközzel *közelíti* a pályát” (EH. 1986. ápr. 29. 7; *megközelíti* a pályát × *közelít* a pályához).

A nyelvtani és a másfajta (szemantikai stb.) okok határesetek az **analógia**. Akkor beszélhetünk ilyen okról, ha az igekötőt valamely hasonló jelentésű és/vagy pozíciójú, de igekötőtlen szónak a hatására hagyják el: „Bódy Gábor ... a filozófiai mélységeket a mozgalmas látvánnyal, a költészet bájját a kalandok fordulatoságával *házasította*” (PM. 1981/5: 87); „[A Rajna kincse cselekményének] elszórt forrásai kora-középkori észak-germán mondákban *lelhetők*” (A hét zeneműve 1979/4: 48); „a jónevű idegen gárdát ... az esetek többségében fölényesen *porolták*...” (HH. 1982. aug. 23. 8). Az első példában a *társít* és a *párosít*, a másodikban a *található*, a harmadikban a *verték* analógiája befolyásolhatta a fogalmazót. Végül ebben a mondatban: „egyetlen játékot sem nyerve, 0:6-ra *vesztette* a játszmát” (Nsp. 1981. júl. 3. 4) az ellenkező értelmű sportnyelvi kifejezésnek a hatása érvényesült: ha az egyik fél 6:0-ra *nyerte* a játszmát, akkor a másik 0:6-ra *vesztette* (az analógia érvényesülését megkönnyíti, hogy a közvetlen előzményben ott is van a *nyerve* szó).

2. Szemantikai okok

Az igekötő, mint ismeretes, általában befejezté teszi (perfektiválja) a vele ellátott igét. Ha tehát a beszélő a cselekvésnek tartós-huzamos voltát, befejezetlenségét kívánja érzékeltetni, ezt többek között azzal érheti el, hogy mellőzi az igekötőt (vö.: J. Soltész 1960: 476; Lőrincze 1980: 141).

Ha egy valóban perfektív értelmű igekötős igét fosztanak meg igekötőjétől a folyamatosság kidomborítására, a befogadó nem észlel igekötőhiányt, hiszen az ilyen aspektusú cselekvésnek az igekötő nélküli ige a természetes kifejezője.

Ha azonban olyan igekötős igének hagyják el ilyen céllal az igekötőjét, amely már eleve, teljes alakjában is folyamatos jelentésű, nyelvérzékünk bizonytalankodva méricskéli az új alakulatot, ingadozik a helyesség vagy a helytelenség megítélésében.

Ilyen bizonytalan státusú fejlemény a *hanyagol*, vagyis a 'mellőz; vkivel, vmivel nem törődik; vmilyen teendőt hanyagul végez' értelmű *elhanyagol* igének újabb keletű, igekötő-hiányos változata: „A központban *hanyagolják* a kisboltokat” (rádió, 1980. okt. 29.); „*Hanyagoltam* a teendőimet is” (Nszab. 1981. szept. 6. 17); „Az üzemek nem *hanyagolják* ezt a dolgot?” (rádió, 1983. aug. 15.); „nyélbe ütött néhány szerződést egy évek óta *hanyagolt* zseniális találmány ügyében” (ÉS 1981. febr. 14. 13); „[A horgászat] Irodalmat is, szerelmet is *hanyagoltatott* vele” (előadás, 1983. márc. 10.). Az ÉKsz. nem is hajlandó tudomást venni erről a szóról, jóllehet az, mint említettük, már Mikszáthnál is felbukkan (tehát az „újabb keletű” csak viszonylagosan értendő!).

Az eredetileg is folyamatos jelentésű igekötős igéknek az imperfektivitás hangsúlyozását célzó igekötőtlenítése természetesen nem korlátozódik a *hanyagol* esetére. Gyűjtésemben számos más példa is akad erre a jelenségre: „Pénteken héttől éjjel kettőig **hallgattak** [a rendőrségen], hogy kaptam pénzt, vagy nem kaptam pénzt?” (rádió, 1988. nov. 12.); „A német külügyminiszter kész volt megtiltani a német sajtónak, hogy az eleki ügyet a továbbiakban *hánytorgassa*” (Száz. 1981/6: 1095); „Ha enged a kísértésnek, ... az úri társadalom befogadta volna, *hánytorgatott* hibáiból pedig nyilván erényt magasztosítanak” (Új A. 1981/3: 12); „Az egyesületi edzők úgy *készítették* a játékosokat, hogy hasznára legyenek a válogatottnak” (tv, 1981. szept. 24.); „Az emlékeim nekem is *mosódnak*” (rádió, 1988. jan. 8.); „Később pedig azért *odázták* a munkát, mert a statikusok nem jöttek rá az eredeti, olcsóbb megoldásra” (Új T. 1981. nov. 29. 36); „Netán a túrán szerzett sérülésed *pihened*, hogy nem vagy a kezdőjátékosok között jelölve?” (Labd. 1983/9: 6); „A gátlástalan zsaroló intim titkok *teregetésével* fenyegeti meg »megfejező« áldozatait” (RTV-újs. 1984/4: 27); *Zárkózik* a Ferencváros (Nszab. 1982. márc. 14. 12; cím).

Igen ritkán egyéb aspektuskülönbségre is utalhat az igekötő elhagyása. Egy riportalany ezt mondta a rádióban: „Mi mindig a szövegből *indulunk*” (1984. márc. 14.), s ezzel talán a cselekvésnek ismétlődő, nem egyedi jellegét akarta kifejezni. A másik ilyen mondat egy fodrász nő szájából hangzott el, aki ezt kérdezte a vendégtől: „A frizuráját *választja*?” (1983. okt. 25.), ami körülbelül ezt jelenthette: „*Elválasztja* (v.: *El szokta választani*) a frizuráját?” A kérdező alighanem azt próbálta jelezni az igekötőtleniséggel, hogy a(z) *(el)választás* nem csupán az adott pillanatra, hanem általánosságban, szokásszerűen értendő.

3. Pragmatikai okok

Némelyik példám arról tanúskodik, hogy a közlő óvatosabbnak, enyhébbnek, tapintatosabbnak érezte az igekötő nélküli igét, tehát az igekötőt mintegy eufemizmusból hagyta el. S valóban: az igekötőtlen ige és a mellette álló határozatlan tárgy nemcsak általánosabb, elvontabb, hanem egyszersmind távolságtartó, úgyszólván „érzéstelenített” fogalmazást tesz lehetővé. Hasonlítsuk csak össze ezt a két kérdést: „Benzinköltséget *térítenek*?”, ill. „*Megtérítik(-e)* a benzinköltségemet?” Bár fogalmi tartalmuk gyakorlatilag azonos, milyen nagy a különbség a mögöttes, járulékos jelentések (konnotációk) tartományában! Aki az előbbi módon kérdez, az óvatosan tájékozódik az ismeretlen terepen, azonkívül egy kis érdektelenséget is színlel, bármikor készen áll a visszavonulásra. Az utóbbi, őszintébb, de nyersebb kérdésben viszont mintha valami rejtett ingerültség, előlegezett bizalmatlanság is lappangana.

Természetesen a válaszadó számára is adva van a kétféle fogalmazás lehetősége. Felelheti ezt is: „Költséget *térítünk*”, de ezt is: „*Megtérítjük* a költségeit!” Az egyik válasz óvatos-általános, a másik határozott-konkrét. A különbség nem pusztán stilisztikai! (A túlalánosítás hátrányairól és veszélyeiről vö. Szende T. 1979: 201–15; uő 1987: 160–83.)

Újabban mintha terjedne a szerénykedő-tapintatoskodó, valójában inkább kiskapu(ka)t kereső beszéd- és írásmód. Szemléltetésére következzenek gyűjteményemből néhány olyan példa, amelyből az igekötő valamilyen pragmatikai természetű okból (vagy emiatt is) maradt ki. Külön is szeretném

felhívni a figyelmet azokra a mondatokra, melyekben már határozott tárgy mellett is az igekötő nélküli igét alkalmazzák.

a) Társalgási nyelv: „Legfeljebb akkor *borulhat* a megbeszélrt program, ha...”; „A nápolyit kérted, de nem *fizetted*”; „*Javítatlan* helyesírási hibák vannak az érettségi dolgozatokban”; „A példák *mosolyogtatók*...”

b) Esszéstílus, kritikai nyelv: „Tandori költészete egyszerre mutatkozik talányosan ígéretesnek és sokakat *botránkoztatónak*” (Ttáj. 1981/2: 60); „De a jogdíjak: a lemezek és *filmesítések*, a rádió- és tévéműsorok jövedelme is megilleti őket” (RTV-újs. 1983/49: 7); „Akárcsak Szabó Lőrincet a húszas évek elején, Weörest is csodagyereknek *kiáltják* ugyanez évtized utolján” (Bata I.: Weöres Sándor közelében 7); Somlyó Zoltán *közelítése* (It. 1980: 13; cím); „Felületesen tákolt, hosszadalmas drámai kompilációt ad elő” (EH. 1981. nov. 30. 2); „Itt előadják Szentendrén a Mukányit *zenésítve*” (rádió, 1981. júl. 27.).

c) Sajtónyelv: „mindkét korábbi esetben ... *borult* a menetrend” (EH. 1987. dec. 4. 1); *Csonkított* holttest a Marosban (MN. 1989. júl. 26. 6; cím); „A nem eléggé előrelátó politikája a vezetésnek egy élezett helyzetet alakított ki” (rádió, 1989. jan. 27.); „*Nyerni* akarjuk az olimpiát” (tv, 1982. márc. 15.); „A meghatározó emberek közül Kunnak és Gruborovicsnak járt le a szerződése, de *újítanak*” (VH. 1986. jún. 8. 11); „Személyautó *ütközött* frontálisan teherautóval” (rádió, 1984. febr. 3.); „Ismét vonattal *ütközött* egy személyautó” (uo. 1989. júl. 5.); „Egy akció során olyan balszerencsésen *ütközött* a levegőben az ellenfél játékosával, hogy koponyáján tíz centiméteres repedés keletkezett” (Nsp. 1981. nov. 5. 2).

d) A tompított fogalmazás igazi területe azonban a hivatali, pontosabban a „nyilatkozói” stílus: „A tanácsok mostanáig nem *fogadták* a lakást vásárolni akarók kérelmét” (rádióriportból); „További megrendeléseket ez évre már nem *fogadunk*” (szervezési tájékoztatóból); „1982. IV. negyedévében tudunk megrendeléseket *fogadni*” (rádió, 1981. nov. 4.); „El kellett érnünk, hogy *fogadjon* a balatoni vízi milió” (uo. 1983. szept. 9.); „A gondolatait *fogadtatni* kell tudnia” (tv, 1988. nov. 23.); „A Cinkotai út mellé tervezett park építését – anyagi okokból – *halasztják*” (rádió, 1981. jún. 29.); „Mi *halasztható* [a szovjet kultúra hetének rendezvényei közül] a majdani pótlás reményében?” (uo. 1980. okt. 30.); „Október 8-ról *halasztott* hangverseny” (plakátszövegből; úgy látszik, ez is igekötő nélkül válik szakszövé, mint a *terelés*); „Külön titkárit [é. titkári értekezletet] *hívtunk*” (munkahelyi tanácskozáson, 1983. nov. 22.); „A nem főfoglalkozású idegenvezetők órabérének emelésére 1%-ot *irányoztunk*” (rádió, 1983. aug. 1.); „A sajtóhibát *javítani* fogjuk” (MN. 1985. febr. 6. 6); Miért *javították* a születési bizonyítványt? (EH. 1983. febr. 14. 8; felcím); „látszott, hogy mindenképpen *javítani* akarja előző óriási hibáját” (Nsp. 1983. márc. 20. 2); „amit lehet megőrizni az eredeti anyagokból, az maradjon, *javítva*” (EH. 1984. szept. 24. 4); „A nyelvhasználat oldaláról *közelítve* ezeket...” (tudományos előadásból, 1983. aug.); „A kannákat *plombáljuk*” (rádió, 1984. máj. 7.); „Az ... előadásokért a fogadó helyszínek tiszteletdíjat fizetnek, és *térítik* a felmerülő útiköltséget és szállásköltséget” (hivatalos levélből, 1989. júl.); „[A hangfelvétel] nincs meg, és erősen valószínű, hogy még akkor nagyon rövid időn belül *selejtezték*” (idézi Koltay G.: Szörényi–Bródy 187); „Tekintettel arra, hogy 1983-tól a tagnyilvántartási rendszerünket *változtatni* kívánjuk, külön is kérem tagsági díjának év eleji befizetésére” (hivatalos levélből, 1982. dec.); „Szükség van az adórendszer *változtatására*” (rádió, 1986. aug. 28.); „Reagan nem hajlandó az amerikai dollárpolitika *változtatására*” (uo. 1981. júl. 22.); „most egész társadalmunk átáll egy *változott* életformára, az ötnapos munkahétre” (MN. 1981. dec. 31. 5); „A *változtatott* időpontok: ...” (EH. 1985. márc. 7. 7).

IV.

1. Eddig, amennyire csak lehetett, tartózkodtam az idézett példák értékelésétől, ehelyett arra törekedtem, hogy megmagyarázzam, miért is maradhatott ki az adott mondatból az igekötő.

Ezt a módszert nem azért követtem, mintha a „*Tout comprendre c'est tout pardonner*” (szabad fordításban: Amit megértünk, azt meg is bocsátjuk) elvét akarnám meghonosítani a normakutatásban. Ez aligha volna járható út, hisz valamilyen okát az igénytelen, a normasértő nyelvhasználatnak is lehet adni. (Ha mást nem, hát azt, hogy az illető nem sajátította el valamely nyelvtani szabályt.) Az óvatosságot ez esetben inkább az indokolja, hogy egy aránylag új keletű, igazából még le sem üledett nyelvi változással állunk szemben, amely sokszor valóságos közlési és/vagy stilisztikai igényeket elégít ki.

Azt jelenti-e ez, hogy minden egyes igekötőhiány nyereségnek tekintendő? Természetesen nem. Az igekötő elmaradása ugyanis nemcsak gazdagíthatja, árnyalhatja a kifejezést, hanem épp ellenkezőleg: szegényítheti, sőt csorbíthatja is. Befejezésül ilyen példákat is bemutatok.

2. Nem hiba, csupán **pongyolaság**, ha a sietős és/vagy képzetlen fogalmazó nem használja ki a kétféle igealak: az igekötős és az igekötő nélküli aspektuskülönbsége nyújtotta kifejezési lehetőségeket, és ezáltal finom értelmi árnyalatokat mos el.

Pár évvel ezelőtt egy rádióbeli hírmagazin műsorvezetője ezzel a kérdéssel harangozott be egy interjút: „*Bontják* vagy nem *bontják* a lakihegyi adótornyot?” (1982. ápr. 3.). Holott a riportban nem arról esett szó, hogy most éppen folyik-e a bontási munka, hanem arról, hogy *lebontják-e* egyáltalán az ipari műemléknek számító régi adótornyot.

Következő példám is a rádióból való: „Még egy találós kérdést *hallgatunk*” – közli a versenyzőkkel a zenei fejtörő játékvezetője (1982. aug. 24.), pedig a kérdést a résztvevők nem pusztán *hallgatják*, hanem figyelmesen *meghallgatják*, hogy minél pontosabban tudjanak rá válaszolni.

Ne gondoljuk, hogy efféle pongyolaság csak rögtönzött beszédben fordulhat elő. Íme egy adat a nyomtatott sajtónyelvből is: „a holland ismételt, ezúttal azonban hajszállal a jobb kapufa mellett *süvített* a labdája” (Nsp. 1983. szept. 29. 2). A *süvít* ige tartós-huzamos cselekvést jelöl (*süvít* a szél), a golyó viszont *elsüvít* valakinek a füle mellett (mozzanatos, egyedi esemény). Ugyanígy a futball-labda is *elsüvít* a kapu(fa) mellett, ha a csatár mellélő, nem pedig csak úgy általánosságban *süvít* a kapu körül.

3. Az igekötő elhagyása tartalmilag **pontatlanná** is teheti a közlést. Az itt következő példák mind ható igéből képzett melléknevek, de a jelenség természetesen nem korlátozódik őrájuk, hanem bármely igekötős igét vagy igenevet érinthet. A lényeg az, hogy a fogalmazó nem pontosan ugyanazt mondja, mint amit mondani vél, anélkül hogy ezt akár ő, akár hallgatója (olvasója) azon nyomban észrevenné.

Egy külföldi tudósító „200 dolláros jeggyel *látogatható* zenei esemény”-ről számol be a rádióban (1983. máj. 29.). Valamit *látogatni* rendszeresen szoktunk, itt azonban egyszeri eseményről: egy hangversenyről, ill. az arra szóló jegyről van szó. Egyetlen hangverseny pedig nem *látogatható* (még 200 dolláros jeggyel sem!), hanem csupán *meglátogatható* vagy inkább *felkereshető, meghallgatható*.

További ilyen példáim az írott nyelvből valók. Egy vezércikk szerint a kertészmérnök „ismeri a virágok latin neveit és a metszési módok nehezen *tanulható* technikáját” (MN. 1983. nov. 16. 1). Úgy gondolom, a metszés technikáját – mint annyi mást – sem *tanulni* nehéz, hanem *megtanulni*, azaz tökéletesen elsajátítani. Ugyanennek a lapnak az operakritikusától arról értesülök, hogy „Lulu *számlálhatatlan* szeretői paraván, függöny, terítő mögött rejtőznek el” (1983. dec. 4. 5). *Számlálni* nyilván lehetne, csak *megszámlálni* nem, ha *számtalanul* sokan vannak. A mondat írója – talán az alliteráció kedvéért is – lemond az igekötős és az igekötőtlen ige, a *számlál* és a *megszámlál* közötti jelentéskülönbség kihasználásáról. Nem jól teszi, mert emiatt pontatlanná válik a fogalmazása.

Az igekötős igéből képzett fosztóképzős melléknevek közül talán a *megmagyarázhatatlan*-nak marad el leggyakrabban az igekötője: „Plymouth-tól ... a maga számára is *magyarázhatatlan* módon ... idegenkedik” (Nsp. 1981. máj. 9. 6–7); „Könyvük látta kárát e *magyarázhatatlan* kitérésnek” (ItK. 1981: 229); „Szendrei érthetetlen és *magyarázhatatlan* kakaskodása emberhátrányba kényszerítette a lilákat” (Nsp. 1984. márc. 22. 8). Ezek a mondatok éppen a lényegét homályosítják el, azt ti., hogy vannak dolgok, melyek ezzel-azzal *magyarázhatók* ugyan, de semmivel sem magyarázhatók *meg*. Az utolsó példára szorítkozva: a kapus viselkedését *magyarázni* többféle okkal is lehet (ideges volt, mert potya gólt kapott; mert könnyelműen játszott előtte a védelem; mert részrehajló volt a játékvezetés; stb.), *megmagyarázni* – és ezzel részben fel is menteni – azonban nem!

4. Különösen akkor **értelemzavaró** az igekötő-elhagyás, ha az igekötős és az igekötő nélküli ige között jelentéskülönbség van, pontosabban: az igekötősnek az aspektuskülönbségen kívül is van valami jelentéstöbblete az igekötőtlennek szemben. Másképpen: ha az igekötős igének van(nak) olyan jelentése(i) is, amilyen(ek) az igekötőtlennek nincs(enek). Pl. az *előz* igének – a mai nyelvben – csupán ez az egy értelme van: ’előbe kerül’, az igekötős *megelőz* viszont ezenkívül azt is jelenti, hogy ’előtte van; előnyösebb helyzetben van vkivel, vmivel szemben’. Zavaró tehát az *előz*-t ebben az utóbbi értelemben használni, ahogyan ezt a sportújságírók, -riporterek rendszeresen teszik: Amerika egyelőre *előzi* Európát (Nsp. 1987. szept. 2. 12; cím); „A fehérváriak jobb gólkülönbséggel *előzik* a Tatabányát” (rádió, 1984. ápr. 22.); „A zöld-fehérek 44 pontot szereztek eddig, kettővel *előzik* a

Vasast, négygel a Videotont és a Tatabányát” (EH. 1981. máj. 27. 7). Mind a három esetben arról van szó, hogy egy csapat megelőz más csapatokat, mert több pontja van, mint azoknak, s ezért előttük áll a bajnoki táblázaton, a „tabellán”.

Vegyünk szemügyre más példákat is a szükséges igekötőnek értelmi zavart okozó elhagyására:

„Lézerrel működő berendezést *fejlesztenek*” (rádió, 1984. márc. 7.). A ki igekötő mellőzésével azt akarhatta jelezni a műsorvezető, hogy a szóban forgó fejlesztőmunka még folyamatban van, hogy a berendezés nincs még készen. Ezt azonban a *kifejleszt* is érzékeltette volna, mivel az igekötő itt nem perfektíváló szerepű. Lényeges viszont az a jelentés- és használatbeli különbség, hogy *fejleszteni* általában olyasmit szoktunk, ami már megvan, csak javítani, tökéletesíteni kell rajta, míg aki *kifejleszt* valamit, az olyasmit hoz létre, ami azelőtt nem volt. (A *fejleszt* csak kivételesen, energiatermelésre vonatkoztatva fordul elő ilyen értelemben: hőt, áramot *fejleszt*.)

„Persze az erdélyi fejedelemséget nem lehet *ismételni*” (Krit. 1983/9: 2). Lehetni lehet, csak nem a történelemben, hanem az iskolai órán! Az író természetesen arra gondolt, hogy politikailag nem lehet *megismételni* az egykori erdélyi államalakulatot.

„[A szövetségi kapitány] a következő kezdőcsapatot *jelölte*” (rádió, 1984. jan. 23.); „Lehet játszani [a golfot] síkon, dimbes-dombos vidékeken, ... ahol éppen a pályát *jelölték*” (Nszab. 1983. jún. 26. 12); „A bontásra *jelölt* városrészből elköltöztetik a lakosságot” (Új T. 1981. júl. 26. 12). Mindhárom esetben inkább *kijelölés*-ről lehetett szó. A hivatali nyelvi színezetű *jelöl* ige ugyanis csak annyit jelent, hogy valakit valamely tisztségre, kitüntetésre stb. javasolnak (ÉKsz.). A *jelölés*-ből csak akkor lesz kinevezés, ha azt az illetékes testület el is fogadja, szavazattöbbséggel szentesíti. Íme egy példa a *jelöl* szónak ilyen értelmű (azaz helyénvaló) használatára is: Haig tábornokot *jelölték* új amerikai külügyminiszternek (MN. 1980. dec. 17. 1; cím).

„A Déli Krónika híreit ma X. és Z. *olvasta*” (rádió, 1982. ápr. 26.). Nemcsak ők *olvasták* (olvasta azokat a hírszerkesztő, a műsorvezető, s ki tudja még, ki mindenki, mielőtt elhangozhattak), de *felolvasni* valóban ők *olvasták* fel, igekötővel, még ha ezt a műsorközlő (sietségből? megszokásból?) elmulasztotta is hozzátenni.

„Kászónújfaluban mezőn dolgozó embereket *riasztott* az elmúlt hónapokban teheneket, juhokat, borjakat széttépő medve” (EH. 1981. aug. 4. 5). A *riaszt* ige szándékos cselekvést jelöl: *riasztotta* a tűzoltókat, a testőrséget stb. A hírben szereplő medve aligha *riasztotta* az embereket (hogy lelőjék?), hanem *megriasztotta*, esetleg csak *riogatta* őket.

Az Új Tükör cikkírója így fordítja le a „Fluctuat nec mergitur” szállóigét, Párizs városának jelmondatát: „Hányódik, de nem *süllyed*” (1986. máj. 4. 4). Pedig *süllyed* is, meg *emelkedik* is a címerbeli hajó (épp ezt jelenti a *hányódik*, *hánykódik* vagy *hánykolódik* ige); amit a latin idézet mond, az az, hogy nem süllyed el. Vagyis itt éppen a lényeg sikkadt el az igekötő mellőzése miatt.

„[Szimonidesz Lajos] A pozsonyi evangélikus teológia *végzése* után ... különböző falvakban lelkészkedett” (Nszab. 1984. nov. 4. 7). Sz. L. nyilván nem csupán *végezte* a teológiát, hanem *el* is *végezte*, különben nem válhatott volna belőle tábori püspök. A mondat tehát így lett volna pontos: A pozsonyi evangélikus teológia *elvégzése* után... (Persze ez is kifogástalan: Miután *végzett* a teológián...)

„A sanghaji képviselők két csoportban *vitatják* a pártprogramot” (rádió, 1987. okt.). A mondat azért kétértelmű, mert a *vitat*-nak ’helytelenít, kifogásol’ jelentése is van. Ha a képviselők nem tiltakozni akarnak a pártprogram ellen, hanem csupán *megvitatják*, *megtárgyalják*, ezt célszerűbb igekötős igével kifejezni. Annál is inkább, mivel ez az igekötő nem semmisíti meg a szóban forgó cselekvésnek tartós-huzamos jellegét, nem teszi befejezetté a *vitat*-ot.

Amikor tatarozás végett hosszabb időre *bezárták* a Május 1. mozi, bejáratára táblát helyeztek, ezzel a szöveggel: „A Május 1. mozi *zárása* után szeretettel várjuk kedves nézőinket a Duna stb. filmszínházban.” A felirat határozottan értelemzavaró, mert úgy is lehet érteni, hogy *zárás* után (az utolsó előadás után) más mozik még nyitva tartanak, tessék oda fáradni a nagyérdemű közönségnek!

Az igekötő elhagyása némelykor nem pusztán kétértelművé, hanem valósággal **nevetségessé** is teszi a fogalmazást. Egy nyilatkozó nemrégiben ezt mondta a rádióban a kórházi dolgozókról: „A hangnem sokszor magyarázható *terheltségükkel*” (1988. dec. 7.) Vajon csakugyan *terheltek* (az ÉKsz. meghatározása szerint: „öröklött ideg- v. elmebajra való [i. h. sajtóhibával: *valló*] hajlammal született személyek”) dolgoznak a kórházakban? Az illető aligha ezt akarta mondani, hanem az egészségügyiek *meg-* vagy akár *túlterheltségével* próbálta magyarázni olykori udvariatlanságukat. *Terheltség* vagy *túlterheltség*: nem mindegy!

5. Befejezésül hadd értékeljem, most már csak egészen röviden, egy-egy mondatban összefoglalva az (indokolt) igekötő-elmaradás és a (zavaró) igekötőhiány jelenségét:

a) Ha közlési és/vagy stiláris igényből fakad, ha új árnyalatot fejez ki, ne kárhoztassuk az igekötő-elhagyást pusztán azért, mert addig ilyen szóhasználat nem létezett (vagy csak nem ismertük?). Pl. semmi kifogásunk sem lehet az *ütközés* szónak olyan átvitt értelmű alkalmazása ellen, amilyennel Szabó Györgynek ebben a mondatában találkozhattunk: „nem mertem vállalni újabb ilyen *ütközéseket*” (MN. 1989. júl. 1. 8). Bár az *ütközés*-nek ez a jelentése egyelőre nincs szótározva, nem kétséges, hogy előbb-utóbb be fog kerülni az értelmező szótárba, valahogy így: '(kisebb) összecsapás, es. tartós, ill. többszöri szembeszegülés vkivel, kül. hivatalos ügyben'. Ma még ilyen értelemben gyakoribb az *összeütközés*, de idővel helyet kaphat mellette az enyhítő-tompító jellegű, igekötőtlen *ütközés* főnév is. Az ilyesmi nem normasértés, hanem normatágítás (nem helytelenség, hanem nyereség).

b) De ha az igekötő-elhagyás miatt csorbul a közlés pontossága, ha a fogalmazó sietségből vagy tájékozatlanságból nem használja ki az igekötő nyújtotta kifejezésbeli lehetőségeket, sőt végül ha az igekötő elmaradása folytán értelemzavaró lesz a kijelentés, akkor ne engedjünk a (terjedőben lévő?) nyelvi divat csábításának, hanem tegyük ki, ill. ha kell: pótoljuk mások szövegében is a hiányzó igekötőt!

(1989)

Hivatkozások

- ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.²
- Ferenczy Géza 1971. Igekötők lázadása. In: Anyanyelvi örjárat. Szerk. Ferenczy Géza. Gondolat, Bp. 179–80.
- Grétsy László 1964. Szaknyelvi kalauz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Grétsy László 1980. Amikor hiányzik az igekötő. In: Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi és Grétsy László. Gondolat, Bp. 202.
- HivKve = Bíró Ágnes–Grétsy László–Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Szerk. Grétsy László. PM ÁSZI, Bp., 1976; 2., átdolg. kiadása: Bp., 1978.
- Horváth János 1911. A „Nyugat” magyartalanságairól. MNy. 7: 61–74.
- IratszerkTan. = Bíró Ágnes–Büky László–Deme László–Grétsy László–Kemény Gábor–M. Korchmáros Valéria: Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó. Szerk. Deme László és Grétsy László. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1987.
- IskNym. = Iskolai nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. Tankönyvkiadó, Bp., 1959.
- Jakab István 1976. A magyar igekötők állományi vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kemény Gábor 1974. Elsikkasztott igekötők. Magyar Nemzet, ápr. 14; 87. sz. 13.
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Élőnyelvi tanulmányok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai. Szerk. Balogh Lajos és Kontra Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp. 76–83.
- Kovalovszky Miklós 1977. Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Lőrincze Lajos 1980. Emberközpontú nyelvművelés. Magvető Kiadó, Bp.
- MMNy. = Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Bp., 1968.
- MMNyKkve = Balogh Dezső–Gálffy Mózses–J. Nagy Mária: A mai magyar nyelv kézikönyve. Szerk. Gálffy Mózses. Kriterion, Bukarest, 1971.
- MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I–II. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961., 1962.
- MNyh. = Magyar nyelvhelyesség. Szerk. Deme László és Köves Béla. Tankönyvkiadó, Bp., 1969.⁴
- NyFK. = Nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerk. Lőrincze Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp., 1953.
- Nym. = Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1956.
- NymKk. = Nyelvművelő kézikönyv. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980., 1985.
- NymLev. = Nyelvművelő levelek. Szerk. Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. Gondolat, Bp., 1964.

- Rozsly György 1978. Elveszett igekötők nyomában. Élet és Tudomány, jún. 16; 24. sz. 742.
 Soltész Katalin, J. 1959. Az ősi magyar igekötők (Meg, el, ki, be, fel, le). Akadémiai Kiadó, Bp.
 Soltész Katalin, J. 1960. Tűnik. MNY. 56: 475–7.
 Szabadi Béla 1966. Az igekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdése. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. Ország László. Tankönyvkiadó, Bp. 215–25.
 Szabó T. Attila 1970. Anyanyelvünk életéből. Kriterion, Bukarest.
 Szende Tamás 1979. A szó válsága. Gondolat, Bp.
 Szende Tamás 1987. Megérthetjük-e egymást? Gondolat, Bp.

Rövidítések

- Br. = Brigádélet
 EH = Esti Hírlap
 ÉS = Élet és Irodalom
 Film–Sz–M. = Film–Színház–Muzsika
 HH. = Hétfői Hírek
 It. = Irodalomtörténet
 ItK. = Irodalomtörténeti Közlemények
 Krit. = Kritika
 Labd. = Labdarúgás
 Mai Mag. = Mai Magazin
 MN. = Magyar Nemzet
 Mo. = Magyarország
 Műv. Klly. = Művelődési Közlöny
 Nsp. = Népsport
 Nszab. = Népszabadság
 PD. = Postás Dolgozó
 PM. = Pesti Műsor
 Rakéta R. = Rakéta Regényújság
 RTV-újs. = Rádió- és Televízióújság
 Száz. = Századok
 Sz–Újs. Mag. = Színész–Újságíró Magazin
 Ttáj. = Tiszatáj
 Typ. = Typographia
 Új A. = Új Aurora
 Új T. = Új Tükör
 Újd. Jegyz. = Újdonságaink Jegyzéke. Akadémiai Kiadó, Bp.
 Vas N. = Vas Népe
 VH. = Vasárnapi Hírek

Nyelvi változás és mikrodiakrónia

1. „A változás a nyelv egyik alaptulajdonsága” – állapítja meg Fónagy Iván a kérdő dallamú felszólításokról szóló régi, kitűnő tanulmányában. „Ennek ellenére kevés bizonyosat tudunk a változás mechanizmusáról, és igen ritkán sikerült folyamatban levő hangváltozást megfigyelni” (1966: 130). Ez azonban nemcsak a hangváltozásokról mondható el, hanem általában a nyelvi változásokról is. Még aránylag a szókincsbeli változásokat (jelentésváltozásokat, neologizmusokat, bizonyos szavak kiavulását) lehet a legjobban nyomon követni, de ennek dokumentálása is csak nemrég kezdődött meg (vö. Kiss G.–Pusztai 1999). A többi, alacsonyabb, illetve magasabb szintű nyelvhasználati változás természetéről, mechanizmusáról ennél is kevesebbet tudunk.

2. A **nyelvi változást** Kiss Jenő olyan állandó alkalmazkodásként határozza meg, amely a nyelvközösség mindenkori kommunikációs és kifejezési igényeit elégíti ki. Ezt a „nyelvi alkalmazkodást” egyrészt külső (nyelven kívüli), másrészt belső (a nyelv rendszeréből fakadó) körülmények kényszerítik ki (1999: 188). A nyelvi változás alapja, kiindulópontja a nyelvi újítás.

3. Ezt a **nyelvi újítás** megjelölést kétféle: egy tágabb és egy szűkebb értelemben használhatjuk (uo.).

Tágabb értelemben nyelvi újításnak tekinthető minden nyelvhasználati módosítás/módosulás, vagyis akár a hapax legomenon is. Ezt olvasom például a tévéújság műsorelőzetesében: „A film a *lepukkant* Glasgow-ban játszódik a hetvenes évek szemetessztrájkja idején” (RTV Részletes 2003/22: 57). A *lepukkant* melléknév alkalmi szótévesztésként, kontaminációként jöhetett létre (*lepusztult* × *lerobbant*), de talán nem marad meg egyszeri nyelvi eseménynek, mert – újabb adatok szerint – az élőbeszédben is felbukkan.

A szűkebb értelemben vett nyelvi újítás körébe az olyan egyéni kiindulású neologizmusok tartoznak, amelyek fokozatosan közösségivé válnak. Lássunk erre a típusra is egy példát, ezúttal a szintaxis köréből! Nemes Nagy Ágnes, a magyar nyelv egyik legkitűnőbb ismerője és művésze ezt válaszolta egy interjúban Kabdebó Lóránt kérdésére (Hogyan születtek ezek az irodalmi ismeretségei?): „Tömegestül Balázs [ti. Lengyel Balázs, az író férje] révén, minthogy ő, *lévén négy évvel idősebb nálam*, hamarabb belépett abba, ami az élő irodalom” (Nemes Nagy 1987: 45). Az idézetben kiemelt szerkezet jól tükrözi az 1980-as évek művelt beszélt nyelvét, amelyben a *lévén* igenév a (tag)mondat élére állva kötőszóként kezdett viselkedni. Esszéiben vagy kritikáiban Nemes Nagy Ágnes valószínűleg az akkori írott nyelvi norma szerinti szórendet alkalmazta volna: *négy évvel idősebb lévén nálam*, de beszédében már feltűnik az – azóta egyre gyakoribbá váló – újabb szórend.

4. A nyelvi újítást Kiss Jenő tanulmánya szerint több tényező is korlátozza (ha nem így lenne, a nyelv a szüntelen újítások miatt végső soron alkalmatlanná válna kommunikációs funkciójának betöltésére). A legalapvetőbb korlátozó tényező a **nyelvrendszertani szűrő** (ez akadályozta meg többek között a nyelvtani nemnek a magyar nyelvre erőltetését, az ún. nőstényítést a 19. században). A következő szűrő a **beszélőközösség szűrője**: ha az újításnak nincs társadalmi alapja, rendeltetése, nem tud gyökeret verni, és előbb-utóbb elenyészik (Kiss J. 1999: 189). De ezek előtt (vagy után?) kell lennie valamiféle **egyéni szűrőnek** is, amely az idiolektusnak, a saját nyelvhasználat normájának megfelelően korlátozza rögtönzéseink kimondását, illetve leírását. (Itt főként az ún. nyilvános beszédre, illetve írásra gondolok.)

5. De miért is változik szüntelenül mindegyik élő nyelv? Az okokat Crystal enciklopédiája két nagy csoportra osztja (1998: 416):

- a) társadalmi tényezők:
 - földrajzi távolság (például a norvég és az izlandi nép, illetve nyelv elkülönülése);
 - új és régi (új tárgyak, fogalmak feltűnése, mások kiavulása);
 - tökéletlen elsajátítás (gyermeknyelv; bevándorlók, kisebbségek nyelvhasználata);
 - társadalmi presztízs (például a New York-i *r*-ejtés; a francia uvuláris *r* színpadai normából köznyelvi normává válik);
- b) nyelvi tényezők:
 - ejtéskönnyítés (a lehető legkisebb artikulációs erőfeszítés elve; nyelvi gazdaságosság);
 - analógia (a rendhagyó alakok a szabályosakhoz igazodnak);
 - véletlenszerűség, például emfatikus hangképzés következtében kialakuló szóvégi affrikálódás a *péndz* szóban.

A „Nyelvi fogalmak kisszótára” szerint ezek az okok vagy belsők, vagy külsők (Kugler–Tolcsvai Nagy 2000: 177):

a) belső okok:

- gazdaságosság (energiatakarékosság), pl. a *cigaretta típusú szóalakok;
- jóhangzás, például a *föl* előnyben részesítése a *fél*-l szemben;
- fiziológiai változások, például az artikulációs bázis előbbre tolódása;

b) külső okok:

- érintkezés más nyelvekkel (kölcsonszavak, kétnyelvűség, általában az areális hatások);
- szociológiai (társadalmi) változások;
- a kommunikációs formák megváltozása, például *elvtárs/úr* (lásd Balázs 1994).

6. Hogyan zajlik a nyelvi változás? Ennek módjára leginkább a jelenlegi nyelvhasználati módosulásokból következtethetünk. Fónagy Iván írja már idézett cikkében: „A »szabálytalanság« ... nem kivétel, hanem szinte szabály az élőbeszédben. Alighanem azért érezzük elevennek a beszédet a »holt« betűvel szemben, mivel a mozgás a beszédnek inherens, azaz szükségszerű, belső tulajdonsága. A jelenben megfigyelhető mozgás, a **váltakozás** pedig az időben lefolyó **változás** vetülete” (1966: 130).

A „vetülete” itt nem csupán „megfelelője”, hanem forrása, alapja, megnyilvánulási módja. Ami a szinkroniában váltakozásként, például két szinonim szerkezet vagy két alakváltozat versengéseként jelenik meg, az a történetiségben változásként rajzolódhat ki a nyelvtörténész szeme előtt: „az egymást követő nyelvallapotok közötti átmenet olyan közbülső állapotokon keresztül valósul meg, amelyekben ... »régik« és »új« alakok élnek egymás mellett” (Bynon 1997: 197). Például a New York-i *r* folyamatban levő változása csak egy olyan nyelvváltozási modellben értelmezhető, amely egymás mellett élő, érintkező változatok létét is figyelembe veszi (i. m. 200).

Hasonlóképp foglal állást a kérdésben Herman Józsefnek és Imre Samunak a magyarországi nyelvi változásról és nyelvi tervezésről írott klasszikus cikke: „egy-egy nyelvben a szerkezeti módosulások zöme ún. változatok egymás melletti használatán, »együttélésén« keresztül zajlik le. Ezért a diakrón átalakulás bizonyos folyamatai a nyelvközösség számára mint szinkrón síkon adott változatok közti választási lehetőségek jelennek meg” (1987: 515).

A nyelvi változatok versengése azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a nyelvi változásnak (vö. Bynon 1997: 185, Kontra 2003: 21). Abból, hogy egy nyelvi elem vagy szerkezet variabilitást mutat, nem következik, hogy ez a variabilitás egy éppen akkor zajló nyelvi változásnak a tünete. Fordítva azonban kimondhatjuk, hogy bármely tényleges változás feltételezi korábbi nyelvi változatok meglétét.

7. Az eddigiekből bizvást levonhatjuk azt a tudományelméleti és módszertani következtetést, hogy a leíró és a történeti megközelítés nem zárja ki egymást (vö. Wardhaugh 1995: 167, Kontra 2003: 33), minthogy a szinkroniában végzett megfigyelések releváns adatokkal szolgálhatnak a diakrónia kutatója számára is.

Az egyidejűségben zajló nyelvi változásokat Kiss Jenő **nyelvi mozgásoknak** nevezi (1999: 192). A szinkrón változásvizsgálat (i. h.) e szerint az elgondolás szerint nem egyéb, mint a főbb változási tendenciáknak a vizsgálata. A makrodiakrónia mellett (annak előkészítéseként) szükség lehet tehát a **mikrodiakrónia** művelésére is. A mikrodiakrónia fogalmát Károly Sándor vezette be: a nyelvi változásokat szinkrón metszetek alapján, a nyelvi rendszer elmozdulásaiból kell kifejteni, a lehető legnagyobb korpuszra támaszkodva (Károly 1980, ismerteti Haader 2001: 354).

A mikrodiakrónia főbb vizsgálati tárgyai, aspektusai (i. h.):

- (rész)rendszerbeli kapcsolatok;
- funkcionális variánsok versengése;
- szinonímia.

A változásokat irányító folyamatok (uo.):

- grammatikalizáció;
- ellipszis;
- analógia (törekvés a rendszer szimmetriájára);
- szinonim szerkezetek harca.

8. A mai magyar nyelvhasználatban (munkahipotézisként) az alábbi változási tendenciák meglétét tételezem fel:

- a) rövidülés (detrakciós alakzatok) ↔ hosszabbodás, bővülés (adjekciós alakzatok);

- b) tömörítés (szintetikus kifejezőmód) ↔ (fel)oldás (analitikus kifejezőmód);
- c) egységesülés (analógia) ↔ differenciálódás (variánsok létrejötte);
- d) idegen szavak beáramlása (olykor „visszaidегenítés” is) ↔ magyarítás (olykor tükörfordítások, idegenszerúségek is);
- e) választékosságra törekvés (olykor a finomkodásig) ↔ stiláris fellazulás (olykor a bizalmaskodásig, a durvaságig, sőt a trágárságig).

Ezek azonban csak a legfőbb tendenciák: valószínűleg nem csupán ezek működnek, hanem mások is, ha nem is ilyen nagy horderejűek. Például a szókincs gazdagodása ↔ szegényedése (a type/token hányados növekedése, illetve csökkenése).

Pusztán vitakérdésként vetem fel, hogy egy adott szinkrón metszetben az egymással ellentétes irányú tendenciák közül az egyik szükségképpen meghatározó fontosságú-e? (Vö. „a dialektikus ellentmondás fő oldala”, amelyhez képest a másik oldal, a másik irány csupán másodlagos, kiegészítő jellegű.) Erre a kérdésre jószerivel csak nagyobb zárt korpusz statisztikai feldolgozása alapján adhatunk választ (ahogyan Károly Sándor is gondolhatta 1977-ben, a magyar nyelvészek nyíregyházi kongresszusán mondott hozzászólásában).

9. Az előbbieken felsorolt változási tendenciák közül most csak a c) pont alattiakat mutatom be néhány példa tükrében.

9.1. Az egységesülés körébe sorolható nyelvi változások egyike bizonyos kötőszók szórendi helyének analogikus módosulása.

Az *azonban*, *viszont*, *pedig* stb. mellérendelő kötőszók szembeállító ellentét kifejezőjeként „rendszerint a második tagmondat belsejében, a szembeállított mondatrészlet után foglalnak helyet, hangsúlytalanul” (Rácz 1968: 434). Egy idő óta azonban (!) az *azonban* kötőszó mind gyakrabban a (tag)mondat élére kerül:

„Mivel szándékától nem tágitott [attól ti., hogy kirabolja a postahivatalt], értesítették a rendőrséget, *azonban* a járőrök kiérkezéséig a férfi kereket oldott” (Mai Nap, 2001. jan. 2. 7);

„*Azonban* a végrendelet eredeti példánya eltűnt” (Kossuth rádió, 2003. jún. 8. 14.50, a „Mit üzen a Rádió?”-ban az ügyvéd mondja).

A jelenség oka kétféle lehet: a) a *de* kötőszó szórendjének analógiája; b) törekvés az ellentétességnek minél korábbi jelzésére (ez sietősségből, illetve türelmetlenségből is fakadhat).

Az *ugyan* megengedő kötőszói szerepben hangsúlytalan, s rendszerint nem a mondat élén áll (Elekfi 1985). A fókusz körül mozoghat; a topik után tökéletesen, a mondatélen kevésbé grammatikális; csak az első tagmondatban fordul elő (Bánréti 1983: 23).

Újabb példák a megengedő *ugyan* kötőszó balra mozgatására:

„*Ugyan* a holnapi Balaton-átúszás nem innen, Zánkáról indul, ...” (Kossuth rádió, 2000. aug. 11. 10.30);

„*Ugyan* nem értük el a 7%-os emelkedést, ...” (Kossuth rádió, 2001. jan. 3., M. Gy. gazdasági miniszter nyilatkozik);

[Gézu, a Big Brother valóságshow egyik szereplője] „*Ugyan* Zsófi-val van összegabalyodva, de Lilla közeledését sem veti meg, sőt Szilvire sem haragszik igazán” (Mai Nap, 2003. márc. 5. 4);

„*Ugyan* a hírek szerint George Bush elnök személyes garanciát vállalt az esemény [ti. a műkorcsolyázó-világbajnokság] biztonságáért, elképzelhető, hogy a háború kitörésének lehetősége sokakat elriaszt” (Nemzeti Sport, 2003. márc. 7. 20).

Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az *ugyan* átveszi – szórendi helyével együtt – a *bár* funkcióját (kb. ugyanúgy, ahogy az *azonban* a *de* kötőszóét). Itt is szerepet játszik a kommunikáció szempontja, a kötőszónak minél előbbre hozatalára való törekvés. (Erre már 1983-ban, Bánréti Zoltán disszertációjának munkahelyi vitáján felhívta a figyelmet H. Molnár Ilona. Ő akkor úgy látta, hogy a beszélt norma elkülönül az írott normától, de azóta az írott nyelvben is gyakorivá vált az *ugyan* előrehozatala.)

Hasonló tüneteket mutat az okadó magyarázó *ugyanis* kötőszónak a szórendje is. Erre már a régebbi egyetemi tankönyvben ilyen példát ad Rácz Endre (1968: 440–1): „Nem tudok elmenni a megbeszélésre, *ugyanis megbetegedtem*”, bár megjegyzi, hogy az *ugyanis* (és a *tudniillik*) „az utótagban hátrább is állhat” (uo. 441). Az ÉKsz. példamondata ezt a sorrendet példázza: „Az értekezlet elmaradt, az *igazgató ugyanis megbetegedett*.” A mai sajtó- és közéleti nyelvben ezt így mondanák, sőt írják: „..., *ugyanis az igazgató megbetegedett*.” Az okok azonosnak látszanak a fentebbiekkel. Az

ugyanis a *mivel*, *mivelhogy*, *minthogy* hatása alá (és helyére) került. Itt is szükségét érzi a közlő a két tagmondat közötti logikai-mondattani kapcsolat minél sürgősebb kifejezésre juttatásának.

Itt jegyzem meg, hogy az *-e* kérdőszócskának a főhangsúlyos tagadószóhoz vagy igekötőhöz való, ma norma alattinak tekintett kapcsolása is összefügghet efféle kommunikációs szempontokkal. Kassai Ilona az MTA Nyelvtudományi Intézetének 1989. novemberi normakonferenciáján ezt a sejtését így fogalmazta meg: „az *-e* kérdőszó helyváltoztatásainak a kommunikatív szándék és a szintaktikai szerkezet közötti közvetlenebb megfelelés lehetne a motivációja” (1994: 128).

9.2. Számos jele mutatkozik nyelvhasználatunkban a **differenciálódás (variálódás)** tendenciájának is.

Szókincsünk folyamatosan bővül, sőt árnyaltabbá is válik a szóhasadás, illetve a szóalakhasadás útján: *tartály – tartány; tároló – tározó; vezérlőterem – vezénylőterem* (Grétsy 1974: 581); *magános – magányos* (uo. 1999: 129); *daruk – darvak; ébren – éberen; május elseje – az osztály elsője* (uo. 132); *valóban – valójában* (Grétsy–Kemény 1996: 612) stb.

Következetesebbé vált a hasonló alakú, de eltérő jelentésű szópárok használata: a gazdasági folyamatokat *szabályozó* intézkedéseket a piacgazdaság bevezetéséig *szabályzó*nak hívták; a *zuhanyozó* diákok a *zuhanyzóba* mennek tisztálkodni; más a *tároló*, mint a *tárló* (apróbb) tárgyak bemutatására való üvegezett szekrényféle; lassan elkülönül a *változik* és a *váltakozik*. „A hőmérséklet 18 és 32 fok között *változik*”, de „A *váltakozó* irányú forgalmat jelzőlámpa engedí át” (Kossuth rádió, 2000. febr. 2.).

Elvontabb viszonyokat jelölő újabb névutófélek fejlődtek ki birtokos, illetve határozós szerkezetekből: valami *következtében*, *szempontjából*, *értelmében* (Grétsy 1974: 581); valami *terén*, *területén*, *tekintetében*, *ügyében*, *okán* (Herman–Imre 1987: 524); valamire *tekintettel* (Grétsy–Kemény 1996: 564–5) stb. A régi névutók is így jöttek létre (például valami *mögött*), s ez a tendencia megfelel a kommunikáció igényeinek is. Némelyik új névutó azonban a finomkodó stílusnak a velejárójává vált (például *mentén*, *okán*).

Az *-a-*, *-e-* kötőhangzó jelentés-, illetve szófaj-megkülönböztető szerephez jutott: „Ezek az *üditők valóban nagyon üditőek*” (lásd Grétsy 1999: 132). Ez a differenciálódás vitathatatlan nyeresége nyelvünknek. De a kötőhangzó analógiásan áttért a *-ható*, *-hető* képzős igenevekre is, amelyekben ilyen megkülönböztetésre nincs szükség, illetve lehetőség:

„A főutvonalak *járhatóak*; az alsóbbrendű utvonalak *nem járhatóak*” (rádió); „Súlyos megszorítások *várhatóak* a cégnél” (rádió);

„Műbútor asztalosmunkák [!] is *rendelhetőek*” (hirdetés);

„nem a megszokott köznapi valósággal való egybevetés révén *szólíthatóak meg*” (egy irodalomtörténeti monográfiából).

Egyik hallgatóm mindössze három sort írt egy kétoldalas tesztlapra, de ebben benne volt: „szakszavak *találhatóak* benne”.

E kötőhangzós szóalakok megítélésében Kovalovszky Miklós véleményével (1977: 191–2) értek egyet: a jőhangzás és a tömörség követelménye egyaránt azt kívánja, hogy csak akkor éljünk velük, amikor szófaj-megkülönböztető funkciójuk van.

10. Összegzésül néhány tanulságot próbálok levonni a nyelvi mozgások, mikrodiakronikus változási tendenciák kapcsán.

Rendszerbomlás? Ágoston Mihály ezzel a címmel gyűjtötte kötetbe a jugoszláviai magyarság nyelvhasználati zavarait tárgyaló cikkeit (1990). Abban kétségtelenül igaza van a jeles délvidéki magyar nyelvvelőnek, hogy minden változás a nyelvi rendszer (meg)bomlása is egy adott ponton. Ahogy József Attila írta az *Eszméletben* (VII.): „a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”.

Csak hogy a nyelvi változás nemcsak rendszerbomlás, hanem **rendszerépülés** vagy -újjaépülés is. Az ellentétes tendenciák többé-kevésbé egyensúlyban tartják egymást. Bárczi Géza ezt írta erről „hattyúdalában”, „A magyar nyelv jelleme” című tanulmányban: „a nyelv egész rendszerét érintő módosulások nem okvetlenül hátrányosak. Ha egy hagyományos nyelvi eszköz elavul, a nyelv azonnal teremt pótlására valami újat” (1975: 267).

Ez az oka annak, hogy sem a nyelvi rendszer egésze, sem annak egyes részrendszerei nem bomlanak fel, hanem csupán átrendeződnek, de nem akárhogy, hanem rendszer voltukat megőrizve (vö. Kenesei 1995: 177). A szakirodalom ezt **dinamikus** vagy **rugalmas stabilitás** néven tartja számon: „a nyelvi rendszer nagyjából stabil, ... kisebbrészt viszont változik, tehát az állandóság nem merev” (Kugler–Tolcsvai Nagy 2000: 176).

Szemléltesse ezt a folyamatos rendszerbomlást és -épülést a magyar vonatkozó névmási kötőszók használatának újabb kori változása: a könyvnyelvivé váló *amely* helyére benyomul az *ami* és az ennél választékosabbnak érzett, korábban más rendeltetésű *amelyik*; az így funkció nélkül maradt *amely* – egyelőre a norma alatti szinten – átveszi az *ami* szerepét a névmásra vagy teljes tagmondatnyi előzményre vonatkozó tagmondat kapcsolására:

„Van olyan élmény, *amit* személyesen kell átélned” (reklám);

„John ... egy olyan kalandban találja magát, *amelyre* nem vágyott, de *amire* talán épp nagy szüksége van” (filmismertető egy szórólapon);

„Úgy éreztem, mintha felszálltam volna egy buszra, *amelyikről* nem tudom, hová visz” (regényfordításból);

„Tájékoztatjuk, hogy a pályázatok bírálata várhatóan 1994 végéig lezárul, *amely* függ az OTKA 1995. évi költségvetési támogatásának jóváhagyásától” (hivatalos levél zárómondata);

„Arról már nem akarok beszélni, *amelyet* az előzetesen kiosztott vázlat is tartalmaz” (nyelvész előadásában).

Az utóbbi mondatok létrejöttében a hiperkorrekciónak (túlhelyesbítésnek) is szerepe lehetett (erről a nyelvhelyességi jelenségről vö. Kiss J. 1995: 147–8, Zimányi 2003).

Mindez persze nemigen nyeri el a választékos norma ismerőinek, tisztelőinek tetszését. De egyvalamit mégiscsak jelez: azt, hogy a magyar nyelv élő nyelv, amelynek Pénelopé-vászna szüntelenül felfeslik, de szüntelenül újra is szövődik. Ily módon soha nem lesz egészen „kész”, mert folytonosan alkalmazkodnia kell mindazokhoz a belső és külső (rendszerbeli, társadalmi, stilisztikai stb.) tényezőkhöz, amelyek napról napra formálják (megbontják és újjászervezik), s ezáltal életben is tartják.

(2003)

Hivatkozások

Ágoston Mihály 1990. Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai. Nyelvművelő Füzetek. Újvidék.

Balázs Géza 1994. Normaváltás napjaink megszólításformáiban (Az *elvtárs/úr* kapcsán). In: A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Szerk. Kemény Gábor–Kardos Tamás. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 16. Bp. 75–9.

Bánréti Zoltán 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *NytudÉrt.* 117. sz. Bp.

Bárczi Géza 1975. A magyar nyelv jelleme. *MNy.* 71: 257–68.

Bynon, Theodora 1983/1997. Történeti nyelvészet. Bp.

Crystal, David 1997/1998. A nyelv enciklopédiája. Bp.

Elekfi László 1985. Ugyan. In: *Nyelvművelő kézikönyv. Második kötet. L–Zs.* Főszerk. Grétsy László–Kovalovszky Miklós. Bp. 1132.

Fónagy Iván (1966): *Api, figyelj ide!?* (Dallammetaforák, dallamváltozás a köznyelvben). *Nyr.* 90: 121–37.

Grétsy László 1974. Magyar nyelv, anno 1974. *Élet és Tudomány* 579–83.

Grétsy László 1999. Nyelvünk esélyei a harmadik évezredben. In: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* Szerk. Kugler Nóra–Lengyel Klára. Bp. 127–34.

Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézisztár.* Bp.

Haader Lea 2001. Mikrodiakronia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Nyr.* 125: 354–71.

Herman József–Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 32: 513–31.

Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” című előadáshoz. In: *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Szerk. Imre Samu–Szathmári István–Szűts László. *NytudÉrt.* 104. sz. Bp. 41–53.

Kassai Ilona 1994. Az *-e* kérdőszó vándorlásai. In: *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában.* Szerk. Kemény Gábor–Kardos Tamás. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 16. Bp. 125–30.

Kenesei István (szerk.) 1995. *A nyelv és a nyelvek.* 3., átdolgozott kiadás. Bp.

- Kiss Gábor–Pusztai Ferenc (1999): Új szavak, új jelentések 1997-ből. Bp.
- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Bp.
- Kiss Jenő 1999. Gondolatok a nyelvi újításról. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra–Lengyel Klára. Bp. 188–93.
- Kontra Miklós 2003. Bevezető. In: Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Szerk. Kontra Miklós. Bp. 19–25; Szociolingvisztika. In: uo. 31–4.
- Kovalovszky Miklós 1977. Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Bp.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Nyelvi fogalmak kisszótára. Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor. Bp.
- Nemes Nagy Ágnes 1987. Látkép gesztenyefával. Esszék. Bp.
- Rácz Endre 1968. Mondattan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Bp. 205–458.
- Wardhaugh, Ronald 1986/1995. Szociolingvisztika. Bp.
- Zimányi Árpád 2003. A túlhelyesbítés mai nyelvhasználatunkban. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály–Keszler Borbála. Bp. 350–4.

Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése

A mai magyar nyelvhasználatban öt főbb változási tendenciának (egyben azok ellentétének) meglétét tételezem fel (l. e kötet előző tanulmányának 8. pontját). Ezek közül a tendenciák közül most csak az egyikkel foglalkozom: az **egységesüléssel**, s azzal is csupán vázlatosan, néhány új példa tükrében.*

Az egységesülés felé mutató változások a nyelvi rendszernek több szintjén is megjelennek (ahogyan persze az ellentétes irányú, a differenciálódást előmozdító változások is). Haladjunk tehát nyelvi szintek szerint!

1. Hangtani síkon az egységesülés tendenciája érvényesül abban, hogy az *ö*-zés kezd kiszorulni a regionális köznyelvekből is, és a nyelvjárásokba vonul vissza. (Ellenkező irányú törekvés viszont az, hogy a zárt *ë* hangot tegyük köznyelvivé, és a *fel – föl* típusú alakpárokban a labiális változatot részesítsük előnyben; ezek a nyelvi mozgások a differenciálódás tendenciáját erősítik.)

2. Alaktani (tőtani, toldalékolási) egységesülés:

2.1. A szótári tő dominanciája a tőváltozatokkal szemben („egyalakúsodás”). Nem azonos a gyermeknyelvi **hót* ‘havat’, **lót* ‘lovat’ típusú toldalékolással, amely nyelvelsajátítási (átmeneti) stádium. Különösen összetételekben gyakori, hogy az utótagot egyalakúsítják, pl. *halászlét* (nem pedig: *halászlövet*). Ez már normatívnak tekinthető, s a többi ilyen is azzá válhat. Példák:

„*zománcozott kis virágvedert*” (Kossuth rádió, 2001. szept. 7.; egy gyermekeknek szóló reklámban);

„*a múlt évinél kevesebb gépjárműt törtek fel*” (ez is rádió).

Van példa az ellenkező tendencia érvényesülésére is (l. Kiss Gábor cikkét a *sátort* > *sátrat* változásról: Kiss G. 2002: 287–91).

2.2. Az *az, ez* mutató névmás ragos alakjai, mint tudjuk, egy kivétellel regresszív hasonulással alakulnak: *abból, arról* stb., s ezek mintájára megjelennek az *avval, evvel* toldalékos alakok is. Igényes stilszták is élnek velük, pl. Esterházy Péter. De a köznyelvi norma szerint ma is az *azzal, ezzel* a szabályos (progresszív hasonulással).

2.3. A beszélt sajtónyelvben is feltűnnek az *az/ez mellett, az/ez miatt* névutós szerkezetek (az *ez miatt* formát egy interjúalanyunk a közoktatási törvényről szóló, egyébként igen választékos, enyhén hivatali nyelvi jellegű rádiónyilatkozatában hallottam). Megszűnőben van az *az/ez alatt – a/e miatt* kettősség. (Számolni kell az *az/ez alapján* analógiájával is.)

2.4. A birtokos személyjelezésben nem a szótári tő, hanem az egyes szám 3. személyű alak veszi fel a toldalékot. Egy régebbi példa: *nejem, vejem* stb. (*nőm, vőm* stb. helyett). Újabbak:

„*a kocsik ajtajai* önműködően záródnak” (pályaudvari hangosbemondó szövege);

„*a hatalom emeltyűjeihez* Szaddám Husszeint a rokonait, barátait és üzletfeleit engedte közel” (Nszab. 2003. márc. 21. 3); „*a részidejei* meg sem közelítik honfitársáét” (NS. 2002. febr. 25. 21).

„*előkerülnek az újpesti szurkolók zászlajai*” (m2, 2003. szept. 1. 18.35).

A *kettejük, hármójuk* birtokos személyjeles számnévi alakok mintájára a norma szerinti *egyikük, mindegyikük, melyikük, valamelyikük* helyett felbukkantak és terjedni kezdtek az *egyikőjük, mindegyikőjük, melyikőjük, valamelyikőjük* formák:

„Szerencsére *egyikőjük* megáll, mivel lefülelt egy hórihorgas alakot, aki ...” (Beregi Tamás: Egyetlenseim. Európa Könyvkiadó, Bp., 2003. 234);

„[...] zálogul *mindegyikőjük* egy-egy ruhadarabot aggatott rám” (uo. 220).

2.5. A *kettő* számnév jelzőként *két* alakban áll jelzett szava előtt: *két jegyet kérek*. A *két* és a *hét* összetéveszthetősége miatt azonban a szótári tő (a *kettő*) jelzői szerepben is erősen terjed:

„[...] a tíz, majd még *kettő új tag* belépése felülírja a belső viszonyokat is” (Nszab. 2003. ápr. 17. 3);

„Odább tolt a sáv közepét mintegy *kettő százalékkal*” (Kossuth rádió, 2003. jún. 5. 7.10, egy nyilatkozótól);

„Az Ikon sorozat legutóbbi *kettő kötete* ...” (Duna TV, 2003. jún. 5. 17.35);

* Elhangzott A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. című konferencián (Szeged, 2003. október 16.).

„[Tükrömben] ütemesen mozgó formák játéka figyelhető meg, néha *kettő különálló*, néha egy összetartozó *testé*” (Beregi i. m. 219);

„A *kettő fogalom* összefonódik, egyik sem létezhet a másik nélkül” (III. éves bölcsészhallgató vizsgadolgozatában).

3. Az egységesülés tendenciája érvényesül abban is, hogy hasonló vagy legalábbis érintkező jelentésű szópárok egyik tagja átveszi a másiknak a funkcióját, és ezzel azt fokozatosan kiszorítja a használatból. Első példánkban a folyamat már majdnem lezajlott; a másodikban a két szinonima egyaránt használatos, de egyikük előrenyomulóban van a másiknak a rovására.

3.1. *Miatt – végett.* A választékos nyelvhasználat normája szerint a *miatt* ok-, a *végett* célhatározói körülményt fejez ki. Az újabb nyelvszokás szerint cél kifejezésére is inkább a *miatt* névutó használatos, a *végett* kezd kiszorulni az élőnyelvből (a nyelvjárási alapú, vulgáris *betegség végett zárva* esettel most nem foglalkozom):

„A további állagromlás *elkerülése miatt* az [...] új típusú midibuszok a Moszkva tér felé haladva a Szentháromság-szobrot a bal oldalról kerülik meg” (hirdetmény);

„Az összeütközés *elkerülése miatt* félrerántotta a kormányt” (mtv, 2003. febr. 1., a Híradó esti kiadásában).

3.2. *Tud – bír.* E két igeének segédigei alkalmazásban a ‘képes vmire’ a közös jelentésmozzanata, ám ez a képesség a *bír* esetében inkább fizikai, a *tud* esetében inkább szellemi: alig *bírta* felemelni azt a nehéz zsákot; nem *tud* választani a két lehetőség közül. Hangsúlyozom: „inkább”, mert fordított példákat is lehetne idézni.

Újabb fejlemény, hogy a *bír* gyakorisága érezhetően megnőtt, és nemcsak fizikai, hanem értelmi vagy érzelmi vonatkozásban is helyettesíti a *tud*-ot. Úgy is mondhatnánk, hogy egységesülés zajlik le a *bír* javára. Ezt azonban korai lenne kijelenteni, mivel a *tud* gazdag jelentésű és nagy relatív gyakoriságú ige, ezért idővel visszaszerezheti most elveszített pozícióit. Egyelőre azonban ilyeneket olvassunk:

„[...] a kampányban már csak balról *bírta előzni* őt [é. Orbán Viktort] a Medgyessy Péter alakjában testet öltött késő kádári technokrácia” (Nszab. 2003. ápr. 11. 3);

„Köszönhető ez elsősorban annak, amit [...] képviselőink napirend előtt, után és legfőképpen helyett [...] *produkálni bírnak*” (Nszab. 2003. ápr. 7. 3);

„Fáj, hogy Ausztriának, Svájcnak, német földnek mi *nem bírhatunk* ily kollekciót *adni*” (Tandori Dezső: Nszab. 2003. ápr. 24., Könyvfesztivál mell. IX).

Közös jellemzője a fenti három idézetnek a szerzők érzelmi túlfűtöttsége. Talán ez is okozta, hogy a *tud* és a *bír* közül az erősebb indulati töltésű *bír*-t választották.

4. Egységesülés megy végbe az igeekötők használatában is, pl. a befejezettséget, mozzanatosságot, valamely cselekvés elkezdődését kifejező (perfektív-inkoatív) *be* igeekötő újabb és újabb igékre terjed ki.

Nádasdy Ádám (2003: 285–6) adatai: „Tegnap délután olyan szinten *bealudtam*, hogy ...”; „Amint eloltottuk a villanyt, a gyerek *besírt*”; „Úgy *betáncoltam* a buliban, hogy ...”; „Úgy *besmároltak*, mintha ...”; „Ki nem állhatom, ha az Emese *behisztizik*”; „A közönség teljesen *berévíült*”.

Pátrovics Péter (2003: 202–6) adatai: *beriad* ‘(tűzoltó) akcióba, riadókézültségbe lép’, *begyanúsít* ‘meggyanúsít’, *bekeresztel* ‘(pap) megkeresztel’, *beoktat* ‘oktatásban részesít, kioktat’, *bevéd* ‘megvéd’, *befáj* ‘megfájdul’, *befél* ‘félteni kezd, (nagyon) fél’, *behány* ‘elhányja magát’.

T. Somogyi Magda (2003: 371–5) adatai: *bealszik* ‘(akarata ellenére) elalszik’, *beájul* ‘elájul’, *behal* ‘meghal’, *besértődik* ‘megsértődik’, *beújít* ‘újít, újat vesz, kicserél’.

Saját gyűjtésű régebbi példák az 1990-es évek közepéről: a bíró *befújja* ‘megítéli’ a tizenegyest; *bevállalja* ‘vállalja, elvállalja’ a munkát; *beidéz* vmit/vkit a szakirodalomból: ‘idézi, ill. hivatkozik rá’.

További, eddig nem publikált adatok:

„Ha előre tudom, hogy fotózás lesz, *besminkeltem* volna” (Blikk 1995. máj. 26. 14);

„Két és fél kilót *beemelt*” ‘emelt (súlyemelő az előre jelzett kezdősúlyán)’ (m1, 2000. szept.; olimpiai közvetítésben);

„Apám *beájulna*” (filmcím; Nszab. 2003. máj. 13. 24);

„Mindig *bemódosítottak*” ‘módosítottak (a költségvetésen)’ (Kossuth rádió, 2003. máj. 16. 6.25; Kupa Mihály nyilatkozata);

„[...] különböző síkokat, beszédmódokat *választ be* a szerző. [...] A *beválasztási* aktusban újratereztődnek a dolgok” (egyetemi szemináriumi dolgozat, 2003. máj.);

„Keitát a kanyarban *beelőzték*” (Eurosport, 2003. aug. 31. 19.40).

A *be* eredeti irányjelölő funkciója (vö. *be* bevásztották a parlamentbe) ezekben az igékben háttérbe szorul: az igekötő befejezettséget, megkezdődést vagy egyéb sajátos, komplex jelentést fejez ki. Nádasdy a perfektív és az inkoatív funkción kívül „szubmerzív” (a megkezdett cselekvésbe való belemerülést, beletemetkezést érzékeltető) funkciót is feltételez (vö. Nádasdy 2003: 287). Az ilyen szerepű *be* sokszor a normatív igekötőnek a helyén, azt kiszorítva jelenik meg, olykor redundánsan is (amikor az adott kontextusban maga az alapige is elégséges volna a kívánt aspektusnak az érzékeltetésére, pl. *vállalja* a munkát, *idéz* a szakirodalomból).

5. A következő jelenségcsoport – bizonyos kötőszók szórendi helyének analogikus módosulása – már a szintaxis körébe vág. Az *azonban*, *ugyan*, *ugyanis* kötőszók az irodalmi nyelvi norma szerint általában a tagmondat belsejében foglalnak helyet, ám egy idő óta – különösen a sajtónyelvben, de a beszélt nyelvben is – a mondat élére nyomulnak előre. Ennek talán abban rejlik az oka, hogy a beszélő (író) minél hamarabb tudtára akarja adni hallgatójának (olvasójának) a mondat szembeállító ellentétet, megengedő, okadó magyarázó jellegét:

„Értesítették a rendőrséget, *azonban* a járőrök kitérkezéséig a férfi kerekét oldott” (Mai Nap 2001. jan. 2. 7);

„*Ugyan* a holnapi Balaton-átúszás nem innen, Zánkáról indul, [...]” (Kossuth rádió, 2000. aug. 11. 10.30);

„Nem tudok elmenni a megbeszélésre, *ugyanis* megbetegedtem” (idézi Rácz 1968: 441).

A fenti példákban az *azonban*, *ugyan*, *ugyanis* szórendje a *de*, *bár*, *mivel* stb. szórendjének mintájára alakul (ezek hagyományosan a tagmondat élén állnak), s közben, szórendi helyüket elfoglalva, fokozatosan ki is szorítják őket a használatból. Különösen a *bár* kötőszónak a ritkulása feltűnő. Az *azonban*-nak és az *ugyanis*-nek ilyen szórendjére már Tamási Áronnál, az élőszóbeli elbeszélés stílusát imitáló Bölcső és bagolyban (1949) is találhatók példák: „*Ugyanis* a gabonát, miből az asszonyok kenyeret akarnának sütni, valahogy meg is kell örölni” (Tamási Áron: Bölcső és bagoly. Regényes életrajz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966. 11); „*Azonban* fáradságos és egy kicsit méltatlan munka ez” (uo. 12); „*Azonban* egyre-másra a lábam alá is kell nézmem” (uo. 37). (Erről a szórendi változási tendenciáról részletesebben l. e kötet előző tanulmányát: Nyelvi változás és mikrodiakronia, 9.1. pont.)

6. További szórendi változások is az egységesülésnek tulajdoníthatók.

6.1. Az összetett, ill. igekötős igék *-ható*, *-hető* képzős folyamatos melléknévi igeneve tagadó állítmányként – a mondathangsúlyos *nem* miatt – fordított szórendű: *ez nem vehető észre*, *nem engedhető meg* stb. Kb. húsz éve figyelem, hogy ezek a tagadott igenevek – a megfelelő állító mondatok szórendjének hatása alá kerülve – megőrzik egyenes szórendjüket (l. cikkemet: A sorrend *nem megfordítható?* – Nszab. 1984. dec. 23.; kötetben: Kemény–Szántó szerk. 2002: 293–5). Azóta számos újabb adatot jegyezhettem fel:

„Az átmeneti enyhülés a hegyekben *nem észrevehető*” (a tévében, 2001. dec. 19.);

„Figo és Zidane *nem észrevehető*” (Sport1, 2003. máj. 24.);

„Az átélt borzalom *nem elmondható*” (168 óra, 1993. szept. 18. 16.15);

„A hívott szám pillanatnyilag *nem elérhető*” (mobiltelefon-központ hangfelvétele, 1999. febr.);

„Az Achille Lauro drámája *nem elszigetelhető* a korabeli eseményektől” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 27.; a Világóra olaszországi tudósítójától);

„Arra a közönségre számítunk, akik számára a hagyományos Belváros *nem elhagyható*” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 11. 6.25; az akkor megnyílt Ráday Könyvesház vezetője nyilatkozott így);

„A környezetvédő szervezetek szerint *nem megengedhető*, ...” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 9. 17.50).

Ez a szórend nem magyarázható a melléknévi igenév melléknévvé válásával, mert ezekben a példákban a tagadott állítmány még inkább melléknévi igenévi, mint melléknévi szófajú.

Az igekötő el nem válása akkor is megfigyelhető, ha a mondat nyelvtanilag állító ugyan, de az állítmány előtt hangsúlyos mondatszakasz áll: „Ezek a célok *azonban csak korlátozott mértékben megvalósíthatók*” (nyelvészeti MTA doktori értekezésből).

6.2. Ha az igekötős igei állítmány előtt hangsúlyos mondatszakasz (fókusz) áll, az igekötő elválik az igétől, és attól jobbra kerül. Ezt a szabályt olykor figyelmen kívül hagyják, mert a nyomatéktalan mondat, ill. az egyenes szórend analógiája erősebbnek bizonyul:

„A részletes frekvenciátáblázatot a Magyar Rádió Rt. műsormagazinjában, a Rádió- és Televízióújságban megtalálhatja” (Bartók rádió, 1998);

„[a román miniszterelnök] nem látja értelmét, hogy *egy újabb megállapodást aláírjanak*” (Kossuth rádió, 2002. nov. 29.; egy hivatásos tudósító szövegéből; helyesebben: *nem látja értelmét, hogy újabb megállapodást írjanak alá*).

Ezek az egyelőre szórványos példák arra intenek, hogy csökkenőben van a szórendi finomságok iránti érzékenység, és a nyomatéktalan (egyenes) szórend kezdő hatása alá vonni a nyomatékos (fordított) szórendet. Ezért az információvesztésért a hangzó szöveg hallgatóját kárpótolhatja a hangsúlyozás és a hanglejtés, de ha az írott nyelvre is áttérjed, megnehezítheti a mondanivaló árnyalatokig pontos kifejezését, ill. befogadását.

(2003)

Hivatkozások

- Kemény Gábor–Szántó Jenő (szerk.) 2002. *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*. Második, bővített kiadás. Auktor Könyvkiadó, Bp. (Első kiadása: 1992.)
- Kiss Gábor 2002. Egy meglepő irányú nyelvi változás: *sátort* helyett ma már *sátrat*. Gondolatok ingadozva használt szótöveinkről. In: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Szerk. Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám. Tinta Könyvkiadó, Bp. 287–91.
- Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető, Bp.
- Pátrovics Péter 2003. *Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály–Keszler Borbála. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 202–6.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp.
- T. Somogyi Magda 2003. *Az újabb be igekötős igék és az ifjúsági nyelv*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály–Keszler Borbála. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 371–5.

A szintetikus és az analitikus kifejezőmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban

1. Az újabb kori magyar nyelvhasználatot ellentétes, egymást részben kiegyensúlyozó változási tendenciák egyidejű érvényesülése jellemzi: rövidülés – hosszabbodás; tömörítés – széttagolás; egységesülés – differenciálódás; idegen elemek befogadása – magyarítás; választékosságra törekvés – stílárius fellazulás, eldurvulás (l. e kötet előző cikkeit).

2. Ebben a tanulmányban előbb a **szintetikus (tömörítő)**, majd az **analitikus (széttagoló, részekre tagoló)** kifejezőmód körébe vágó jelenségeket igyekszem áttekinteni (főként a média nyelvéből vett példák tükrében).

A magyar nyelv szintetizáló hajlama, tömörsége nyelvészeti közgondolkodásunk állandó eleme, már-már toposza: „Ha az ember a magyar nyelv erejére gondol, alig juthat más eszébe, mint a tömörsége” – szögezi le pl. Németh László A magyar nyelv ereje s gyengéi című esszéjében (Németh 1963: 365). Nyelvünk alapvető erényeként szintén a tömörséget jelöli meg Bárczi Géza (1975: 265, 266, 267) és Grétsy László (1994: 48).

Ennek a tendenciának az újabb nyelvhasználatban való meglétét látszanak igazolni többek között a következő jelenségek: az igeneves szerkezetek előnyben részesítése a mellékmondatnál szemben (*-ható, -hető; -andó, -endő; -t, -tt*); a főmondati utalószó elmaradása (ami vonzatvesztéshez is vezethet); a szóalkotás terén a tömörítő szóképzések, elvonások és összetételek.

A tömörebb kifejezőmódra való (öntudatlan?) törekvés olykor abban is megnyilvánul, hogy mai szerzők olyan nyelvtani formákkal élnek, amelyek évtizedek óta régiesnek számítanak. Ilyen felújított régiesség pl. az *-andó, -endő* képzős melléknévi igenév célhatározó kifejezésére, a *-da, -de* képzős főnevek divatja (elsősorban üzletnévként) vagy a ragozhatatlan *azon, ezen* főnévi mutató névmási jelző használata.

2.1. A tömörítés tendenciájának előretörését jelzi a melléknévi igeneves szerkezetek gyakoribb alkalmazása mellékmondat helyett. Sőt újabban olyan melléknévi igenévi alakulatok is felbukkannak, amelyek korábban alig vagy egyáltalán nem voltak használatosak.

2.1.1. A ható igék folyamatos melléknévi igenévi származékai közül eddig jobbra csak a tárgyias igéből képzett, szenvedő értelmű alakok számítottak normatívnak (vö. Nádasdy 2001), pl. *érthető magyarázat, fenntartható fejlődés, antibiotikummal (nem) kezelhető betegek*, másképpen (analitikusan, mellékmondatnál) kifejezve: *az a/olyan magyarázat, amelyet meg lehet érteni; az a/olyan fejlődés, amelyet fenn lehet tartani; azok a/olyan betegek, akiket antibiotikummal (nem) lehet kezelni.*

Az utóbbi évek sajtójában azonban olyan szenvedő értelmű példákat is találhatunk, amelyek tárgyatlan igéből vannak képezve: *autózható város* (mtv, 2002. okt. 18.); *repülhető vadászgép* (Kossuth rádió, 2001. febr. 15.); *a város nehezen közlekedhető útjai* (Kossuth rádió, 2005. febr. 13.). Ezeket kb. így alakíthatjuk át mellékmondatná: *az a/olyan város, amelyben jól lehet autózni; az a/olyan vadászgép, amellyel jól lehet repülni; a városnak azok az/olyan útjai, amelyeken nehezen lehet közlekedni.* El kell ismernünk, hogy az első hallásra-olvasásra szokatlanul ható melléknévi igeneves szerkezetek bevezetésével időt és helyet takaríthatunk meg, ennél fogva sajtóbeli alkalmazásukat általában nem kifogásolhatjuk. De akadnak olyan példák is, amelyekben a tömörségért a mondat jóhangzásával, gördülékenységével kell fizetni: „Ennél *nehezebben futballozható bajnokság* nincs Európában[*, mint az olasz]*” (Sport1, 2000. dec. 22.). Ezt szerintem jobb lett volna így mondani: „Nincs még egy (olyan) bajnokság Európában, *amelyben olyan nehéz futballozni*, mint az olaszban.” Egy kicsit hosszabb ugyan, de első hallásra könnyebb megérteni, mint az eredeti változatot. Ez azonban már nem a nyelvtani, hanem a stilisztikai helyesség körébe vágó kérdés.

Más tárgyatlan ható igéből képzett folyamatos melléknévi igenevek nem szenvedő, hanem cselekvő értelműek: „a menekülő-útvonalaként *szolgálható utak*” (Klubrádió, 2003. dec. 11.); „a húszéves múltra *visszatekinthető modern ökölvívás*” (Infó Rádió, 2003. dec. 27.); „az ékszerdoboz szépségű főtérrel *büszkélkedhető belga főváros*” (Kossuth rádió, 2003. nov. 19.). Ugyanez analitikus (felbontó, részekre bontó) megfogalmazásban: *azok az utak, amelyek menekülő-útvonalaként v. -útvonalul szolgál(hat)nak; a modern ökölvívás, amely húszéves múltra tekinthet vissza; a belga főváros, amely ékszerdoboz szépségű főtérrel büszkélkedhet.* E változatok mellőzésének hátterében az *amely* kötőszó élőbeszédbeli használatától való vonakodás is állhat. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen típusú *-ható, -hető* képzős igenév nem tekinthető merőben új nyelvi jelenségnek, hiszen régebbi példák is vannak rá: **1983:** „[Zsolt Béla] másnap elutazott Csucsáról – bármikor *felfakadható* kelésként magával víve a látogatás emlékét” („Mint különös hírmondó...” Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 142); **1906:** „[...] ahol a kert megnyílt titkon

lappangható emberi szemeknek, ott csendesen kihúzta [ti. a kezét a fiú kezéből]” (Mikszáth: A vén gazember. Révai Testvérek, Bp. 238); **1832:** „Későbbi változtatás azon csak [...] valamennyi *szavazható* polgár általános többsége oda járultával történhetik” (a készülő Akadémiai nagyszótár anyagából; a továbbiakban: NSz.); **1829:** „[...] minden akadályúl *szolgálható* ágacsákat zörgés nélkül nyessen le” (NSz.). A *vmiül szolgálható* két előfordulása közötti 174 év jól példázza, miként támadhat fel tetszhalálából egy nyelvi forma, ha szükséglet mutatkozik iránta.

Cselekvő értelmű *-ható, -hető* képzős igeneveket újabban tárgyias igéből is képeznek. Ezeknek az igenévi jelzőknek tárgyi bővítményük is van, sőt anélkül nem is használhatók: „a tanulmány leginkább *vitát gerjeszthető* pontja” (Nádasdy 2001; hivatkozik rá Minya 2003: 66); „*nagy eredményeket maga mögött tudható* tornász” (mtv, 2004. aug. 25.); „A támadások már a forgatás előtt elindultak a szokatlanul erőszakos vizualitás, az *antiszemizmust szítható* értelmezés ellen” (Népszabadság mell., 2004. márc. 26. 15); „A mosolygós, *korát letagadható* fiatal nő házörzője évekkal ezelőtt elpusztult” (Blikk, 2005. márc. 7. 4). Az „újabbban” ebben az esetben sem úgy értendő, hogy régebbi példák nincsenek is. Íme: **1961:** „Az *áramszolgáltatást egy percig sem nélkülözhető* munkák biztosítására új típusú gépet dolgoztak ki” (NSz.).

A fenti példákból a *ható* igéből képzett folyamatos melléknévi igenevek logikus rendszere bontakozik ki: cselekvő értelműek tárgyatlanból és tárgyiasból, szenvedő értelműek ugyancsak tárgyatlanból és tárgyiasból. Nádasdy Ádám arra is rámutatott, hogy ebből a rendszerből éppen az a típus „lóg ki”, amelyet mostanáig egyedül normatívnak tekintettünk: a *használható munkatárs* típusa „súlyosan rendhagyó, minthogy a *hat*-beszúrás szenvedő értelmet eredményez” (Nádasdy 2001). Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy a „*hat*-beszúrás”, mint az idézett példák is mutatják, tárgyatlan ige melléknévi igenévét is teheti szenvedő értelművé. Ennek következtében a *használható* sem rendhagyó, sőt így teljes a rendszer. Az már más lapra tartozik, hogy nem minden olyan alakot használunk is, amelyet használhatnánk. A használhatóságnak ugyanis nemcsak nyelvtani, hanem stilisztikai (esztétikai) kritériumai is vannak. A Nyelvművelő kézisztár szerint a jogi nyelvben nem kifogásolható a valahánytól valahány évig *terjedhető* (büntönbüntetés), sőt az *éghető* (film) és a *beköltözhető* (lakás) már melléknévvé is vált (Grétsy–Kemény szerk. 1996: 233; 2005: 227). A fentiekben idézett további szintetikus formák meggyökerezhetnek (ennek nyelvtani akadályja nincs), de az sem zárható ki, hogy újból Csipkerózsika-álomba merülnek. A tömörítő és a széttagoló tendencia versengésében napjainkban az előbbi került fölénybe, de ez idővel visszajára fordulhat.

2.1.2. Szintén a tömörítés eszközeinek, szintetikus jellegű kifejezésmódnak tekinthető az *-andó, -endő* képzős (beálló történésű) melléknévi igenévnek ragtalan célhatározói szerepben való alkalmazása, pl. „*Debreczeni [József] közírói szándékait leírandó* nekem Arany János sorai jutnak eszembe” (Népszabadság, 2003. jún. 18. 16). Ez az igeneves szerkezet is mellékmondatot helyettesít (= *ahhoz, hogy D. közírói szándékait leírjam, ...*), bár ugyanilyen tömör lett volna a ragos célhatározó is: *D. közírói szándékainak leírására*.

A Magyar grammatika az *-andó, -endő* képzős igenévnek ilyen használatát „szokatlan”-nak minősíti, és a latin nyelv hatásának tulajdonítja (Keszler szerk. 2000: 233). Az egyetemi tankönyv egy másik helyén azt olvashatjuk, hogy „a beálló történésű melléknévi igenév minden rag nélkül lehet *elvéte* célhatározó” (uo. 424; én emeltem ki K. G.). Az *elvéte* szó minden bizonnyal arra utal, hogy a szerkezetet a tankönyv szerzői marginális nyelvi jelenségnek tartják. Így értendő Zimányi Árpádnak az a megjegyzése, hogy az *-andó, -endő* képzős célhatározót a Magyar grammatika „már elfogadja” (Zimányi 2003: 353).

Jómagam az 1980-as évek első felében figyeltem fel ennek a latinus ízű, akkor régiesnek ható szerkesztésmódnak a feléledésére (Népszabadság, 1984. nov. 10.; kötetben I. Kemény–Szántó szerk. 1992/2002: 288–90). Az akkori sajtónyelvi példa ez volt: „Az MTK-VM edzője a *Rába játékeréjét feltérképezendő* érkezett Győrbe.” Cikkemben a szerkezetet nem marasztaltam el határozottan, csupán utaltam régies és enyhén idegenszerű voltára, továbbá arra, hogy nem is mindig célhatározót fejez ki. A fejtegetés konklúziója az volt, hogy „figyelendő” az *-andó, -endő*, miképpen alakul a használata. Nos, azóta sem terjedt el különösebben, de választékos hatású stíluselemként időnként felbukkan az értekező prózában, ill. a publicisztikában. Ilyen volt a D. J.-ről szóló iménti mondat, s már nyelvésztől is idézhetek ilyen példát: „Eötvös Sándor a *magyar nyelv gazdagságát bizonyítandó* egy listát is ad néhány hangutánzó szavunkról” (Balázs 2003: 205). Mindez azt tanúsítja, hogy ez a szerkezet napjaink írott nyelvében is elfoglalta az őt megillető (szerény) helyet.

2.1.3. A szintetikus kifejezésmód szolgálatában álló melléknévi igeneves szerkezetek közül utolsóként a *-t, -tt* képzős (befejezett) típust tárgyalom. Első példám a Magyar Rádió híreiből való: „A

Csillag István gazdasági és közlekedési miniszter által *elnökölt ülésen...*” (Kossuth rádió, 2003. jún. 28.). A szerkezet kialakulása összefügg a tárgyatlan *elnököl* ige tárgyassá válásával: *elnököl vmin* → *elnököl vmit*. (E változási tendencia idestova százéves, vö. *lekésik a vonatról* → *lekési a vonatot*; vagy újabb példával: *kommunikál vkivel, vkikkel* → *jól kommunikálja a kormány álláspontját*). Ennek ellenére a választékos stílusban továbbra is az analitikus, mellékmondattá oldott változatot tarthatjuk jobbnak: *az ülésen, amelyen a gazdasági és közlekedési miniszter elnökölt...* A hírfogalmazók azonban általában ragaszkodnak a tömörebb igeneves szerkesztéshez, olykor az érthetőség rovására is (vö. Wacha 2004: 63–4).

Az kétségtelen, hogy a befejezett melléknévi igenévi szerkezet némiképp tömöríti a mondatot, bár olykor nem csupán tömörre, hanem nehézkesse is teszi. Második idézetem már ezt példázza: „a sokak által okkal *rajongott* és magas színvonalúnak tartott olasz bajnokságban is a futballtörvények diktáltak mindenekfelett” (Nemzeti Sport, 2003. máj. 24. 13). A **rajongott bajnokság* igeneves szerkezet (egyelőre) agrammatikus, a mondatot egy gondosabb olvasó szerkesztő alárendelt összetett mondatá alakította volna át, imígyen: „az olasz bajnokságban, *amelyért sokan rajonganak, és amelyet sokan magas színvonalúnak tartanak...*” Vegyük azonban észre, hogy a (vmiért) *rajong* és a (vmit vmilyennek) *tart* vonzatának különbözősége miatt kétszeres alárendelést kellett volna alkalmazni. Ez magyarázza (sőt bizonyos fokig menti is) azt a nyelvtani megoldást, amelyhez a sporthírlap munkatársa folyamodott.

2.2. Mint jeleztük, a tömörségre való törekvés jegyében olyan nyelvi formák is újjáélednek, melyeket két-három évtizeddel ezelőtt régiesnek, sőt elavultnak tartottak. Ilyen a beálló melléknévi igenév célhatározó kifejezésére, továbbá a ható igéből képzett folyamatos melléknévi igenévi szerkezetek egy része, pl. *vmiül szolgálható utak, vmivel büszkélkedhető város*. Ezekről már szoltunk. Említsük meg rajtuk kívül a feléledt *-da, -de* főnévképzőt is: a régi *cukrászda, uszoda* stb. mintájára az utóbbi években olyan új származékok tűntek fel a cégtáblákon, mint a *Gombócda* (fagyfaltozó), a *Faloda* (gyorsétterem), a *Tornászda* (fitneszterem), sőt az *X-elde* (lottózó; ez utóbbiról l. Lévai 2000).

Szintén feléledt régiességnek tekinthető az *azon/ezen* főnévi mutató névmási jelzőnek egyre gyakoribb használata. Ezt hallom pl. a Magyar Rádió riporterétől: „Örömteli, hogy *ezen úthibák* kijavítását már elkezték” (Kossuth rádió, 2003. jan. 20.). Korábbi szótáraink (köztük a Nyelvművelő kézisztár is) az *azon/ezen* névmást régiesnek, ill. hivatali nyelvi jellegűnek minősítették (l. Grétsy–Kemény szerk. 1996: 163). Még a Magyar értelmező kézisztár új kiadásában is a *rég v. hiv* stílusminősítést találjuk mellettük (l. ÉKsz.² 78, 333). Bár ezen egyelőre nem változtattunk, a továbbiakban figyelembe kell venni, hogy e névmások olyan írott és beszélt szövegekben is megjelennek, amelyek egyébként egyáltalán nem hivatalos vagy régies jellegűek, s ez a körülmény az *ezen* és az *azon* stílusértékének megváltozását (a semlegesen köznyelvi jelleg felé való elmozdulását) jelzi. Lássunk erre egy példát a nyomtatott sajtóból: „Mi a véleménye a tudományos ismeretterjesztés *ezen komplex formájáról*, [...]?” – teszi fel a kérdést az interjúkészítő az oktatási miniszternek (metro, 2005. márc. 7. 9). A nagyszótári korpuszban régebbi (de nem régi!) újságnyelvi adatok is vannak, pl. „*Ezen autók* előnye a nagy, 70–90 literes benzintank” (NSz., a Magyar Hírlap 1997. máj. 24-i számából). Az *azon* változat is előfordul, bár egyelőre ritkábban: „[...] *azon emlékképeinknek* csupán felidézése, amelyek egykoron kellemes érzésekkel társultak, [...] az érzelmi életünkért felelős agyterületünk, a boldogságközpont ismételt izgalmát váltják ki” (metro, 2005. márc. 7. 6).

Mi indokolja az *azon/ezen* névmási formák újbóli feltűnését? Elsősorban az, hogy tömörebbé teszik a fogalmazást: ragozhatatlanságuk miatt nem kell kétszer kitenni a ragot, ill. a névutót. Nézzük pl. az elsőként idézett mondatot: „Örömteli, hogy *ezen úthibák* kijavítását már elkezték.” Ezt az *ezen* nélkül így kellett/lehetett volna megoldani: ... *ezeknek az úthibáknak a kijavítását*. Bár az én nyelvérzékem számára ma is ez a semlegesen köznyelvi forma, nem hagyhatom figyelmen kívül, hogy két szóval és összesen négy szótaggal hosszabb.

Ez a szempont még inkább érvényesül akkor, ha a mutató névmáshoz névutó kapcsolódik, mint következő idézetünk második mondatában: „Miért szedik, miért fogyasztják az emberek *ezeket a szereket*? Hogyan lehetséges, hogy [az] *ezen drogok által* kiváltott öröm- és boldogságérzésért az emberek kockáztatják egészségüket, [...]?” (metro, 2005. márc. 7. 6). Szembeötlő, hogy míg az első mondatban a jelenlegi normához tartja magát a szerző (*ezeket a szereket*), a másodikban már az *ezen* alakkal él. Bizonyára azért, mert el akarja kerülni a terjengősnek, nehézkesnek érzett névutóismétléses formát: *az ezek által a drogok által kiváltott öröm- és boldogságérzésért...*

Korainak vélem kimondani, hogy az *azon/ezen* mutató névmás újból polgárjogot nyert, de mint a szintetikus kifejezőmód megnyilvánulását türelemmel szemlélem, és szerkesztői munkám során

többnyire érintetlenül hagyom. (Ilyen értelemben módosítottuk a Nyelvművelő kézisztár megfelelő szócikkét is; I. Grétsy–Kemény szerk. 2005: 163.)

2.3. A tömörítés tendenciáját erősítik a belső szóteremtéssel (képzéssel, elvonással, összetétellel) alkotott neologizmusok is. Néhány nyelvészünk szerencsére fölismerte az újonnan keletkező szavak összegyűjtésének, példákkal való dokumentálásának fontosságát: Kiss Gábor és Pusztai Ferenc önálló kötetben adta közre az 1997. év új szavait (Kiss–Pusztai 1999); Balázs Géza Címszavak az új értelmező szótárhoz, majd Új szavak, kifejezések címmel rovatot szerkeszt az Édes Anyanyelvünkben a még szótározatlan újdonságokból. Nagy segítséget nyújt ezek felderítéséhez a számítógépes adatbázisok, pl. a Magyar nemzeti szövegtár megléte.

2.3.1. Néhány évtizede, körülbelül abban az időben, amikor egyetemre jártam (ez az 1960-as évek második felére esett) elterjedt véleménynek számított a magyar nyelvészek körében, hogy a szóképzés mint szóalkotási mód háttérbe szorult, szóképzésünk elsősorban szóösszetétel útján bővül. Ha keletkeztek is szórványosan új képzett szavak, mint a *rendezvény*, a *meghibásodik* vagy a *porított* (tojás), ezeket idegenkedés, már-már tiltakozás fogadta a laikus közvélemény részéről.

Az utóbbi időben – ha jól érzékelem – megfordult ez a tendencia. Ezt nem úgy értem, hogy kevesebb új szó jön létre összetétellel, hanem úgy, hogy erőre kapott a szóképzés is. Az új képzett szavak nagy szolgálatot tesznek a nyelvhasználóknak azzal, hogy új fogalmakat tömören neveznek el, pl. *elérhetőség* ‘vkinek a telefonszáma(i), villámpostacíme(i), otthoni és munkahelyi postacíme együttesen’, *hasznosul* ‘(befektetés) hasznot hajt’, *kiosztmány* ‘(tudományos) előadás írott melléklete, vázlat, amelyet előzetesen kiosztanak a hallgatók között, hogy azok könnyebben tudják követni az előadót’ (angolul: *handout*).

Az alábbiakban néhány újonnan gyűjtött példával kívánom érzékeltetni szóképzésünk produktivitását, tömörítő erejét.

A *kátyúz* ‘úttest kátyút feltöltéssel megszünteti’ ige már bekerült a Magyar értelmező kézisztárba (I. ÉKsz.² 633), de még aránylag friss, elsősorban sajtónyelvi szó. Rendszeresen hallom a Magyar Rádió közlekedési híreiben (pl. Kossuth rádió, 2004. júl. 27.), s már írott adatai is elém bukkannak, pl. *Kátyúzás* megrendelésre (Népszabadság, 2005. márc. 11. 6). A *kátyúz* képzésmódját az teszi érdekessé, hogy a denominális *-z(ik)* igeképzőnek ez a fő jelentése: ‘az alapszóban megnevezett dologgal ellát’, pl. *sóz, foltoz, keretez*, ill. ‘azt létrehozza’, pl. *jövedelmez*, ‘olyanná tesz’, pl. *színez* (vö. Rác szerk. 1968: 129). Ennek alapján a *kátyúz*-nak ezt kellene jelentenie: ‘kátyússá tesz, kátyúval ellát’. Valójában persze ennek éppen az ellenkezőjéről, a kátyúk betöméséről van szó. A *-z* képzőnek ugyanis van olyan jelentése is, hogy ‘az alapszóval megjelölt dologtól megfoszt, attól megtisztít’, pl. *hernyóz, (ki)belez* (uo.). Az ilyen típusú példák számát szaporítja mostantól a *kátyúz* is.

Az újabb keletű képzett szók némelyike első hallásra körülményesnek, mesterkéltnak tetszik, de ha tekintettel vagyunk arra, milyen terjedelmes kifejezést, körülírást tömörít egyetlen szóba, idővel megbékélhetünk vele. Ilyenek pl. a következők: *hagyományosítják* a vadászatot (Kossuth rádió, 2002. okt. 1.), azaz ‘újból hagyományossá teszik’, visszatérnek a hagyományokhoz (az adott esetben: lóhátról vadásznak); a közutak, közhivatalok *akadálymentesítése* ‘a rokkantak (kerekeszékesek) közlekedésének megkönnyítése a járdaszegély, lépcső stb. megszüntetésével’ (Kossuth rádió, 2004. okt. 9.); *siktalanítják* az úttestet ‘(téli) síkosságát csökkentik’ (Kossuth rádió, 2001. nov. 27.); a genetikai adatokat *névteleníteni* kell (mtv, 2004. febr. 11.). Még ünnepeltünkötől¹, Pusztai tanár úrtól is tudok idézni egy ilyen fosztóképzős melléknévi igenévi alakot: „ezek [é. az idegen szavak] nagyarányú beáramlása nem *jelentékteleníthető* nyelvi esemény” (Pusztai 1997: 396). Írhatta volna persze úgy is, hogy „nem olyan nyelvi esemény, amelyet *jelentéktelennek lehet tartani* (vagy *feltüntetni*)”, de mindez egyetlen szóba tömörítve sokkal hatásosabb, mert eredetibb.

Az utóbbi időszak legproduktívabb képzője minden bizonnyal az *-s* melléknévképző. Ezt nemcsak az mutatja, hogy számtalan új, részben csupán alkalmi használatú melléknévet alkotnak vele (pl. az egyik kereskedelmi tévécsatorna reklámkampányában: *kovbojos, másbolygós, repülő-partraszállós, fifikás hadműveletes* stb. film; I. Balázs 2005), hanem meglevő kifejezésekből is kiszorítja a rokon értelmű *-ú, -ű* vagy *-i* képzőt, pl. *tizenkét jegyes szám* (Kossuth rádió, 2003. aug. 21.), *munkaszünetes nap* (vasúti hirdetményben), *égéses sérülés* (Kossuth rádió, 2002. dec. 30., rövid időn belül kétszer is), *sokéves átlag, kísérletes módszer* (a szaknyelvben).

¹ A cikknek ez a része a Pusztai Ferencet köszöntő kötetben jelent meg első ízben.

Az -s képző termékenységét különösen jól mutatja, hogy olyan szavakba, szókapcsolatokba is benyomul, amelyek nélküle is jól megjelölnek egy bizonyos fogalmat: *rádiós, televíziós műsor* (korábban csak *rádióműsor, televízióműsor* v. rövidebben *tévéműsor*), *repülősök* (= *repülők*), *mentősök* (= *mentők*), sőt a sajtónyelvben – a *mentősök* analógiájára – már feltűnik az *egészségügyisek* (= *egészségügyiek*, az egészségügyben dolgozók) és a *katasztrófavédelmiek* (= *katasztrófavédelmi*, abban dolgozók) kifejezés is.

Az -s képzőt csak olyankor minősíthetjük nyereségnek, ha általa tömörebben, egy szóval tudunk megjelölni olyan fogalmakat, amelyekre azelőtt csak körülírásunk volt. Pl. *a századforduló korabeli* v. *a századforduló ízlésére, szemléletére jellemző* szószerkezeteket jól helyettesítheti a *századfordulós*. Ugyanígy: a *(vmely) évfordulóval kapcsolatos, évforduló tiszteletére* v. *alkalmából rendezett* megemlékezés, ünnepség stb. helyett egyszerűbb az *évfordulós* megemlékezés, ünnepség; a *szélenergíával való áramtermelés-nél* egy szóval rövidebb a *szélenergias áramtermelés*. Végül pedig az *Európai Unióhoz való csatlakozás* is jól tömöríthető ezzel: *európai uniós csatlakozás*.

Ha viszont az -s képző parazitaként, pusztán az analógia folytán tapad hozzá valamely szóhoz, ne pártoljuk ezt az új alakulatot, hanem inkább a korábbi, -s nélküli változattal éljünk: *tévés közvetítés* = *tévéközvetítés*; *rádiós riport* = *rádióriport*; *fizetős parkoló, autópálya* = *fizetőparkoló, fizető-autópálya* (a *sétálóutca* mintájára egybeírva), *öntapadós címke* = *öntapadó* v. *magától tapadó címke*; *szabadidős program* = *szabadidőprogram*; *űrrepülőgépes program* = *űrrepülőgép-program*.

2.3.2. A szóképzésnek mintegy a fordítottja zajlik le akkor, amikor egy képzett szóból a képző elhagyásával alkotunk újabb szót. Ennek a szóalkotási módnak, az elvonásnak napjainkban különösen az a fajtája termékeny, melynek során -ás, -és képzős összetett főnévből igét vonnak el. A szórványos régebbi példák (*gépír, gyorsír, nagytakarít, hőkezel, vendégszerepel* stb.) mintájára tömegével jönnek létre effajta összetett igék: *fénymásol, távmásol, vámkezel*. A korábbi ilyen szóalkotásokat a nyelv művelők fenntartásokkal fogadták, újabban azonban inkább a nyelv rugalmasságának bizonyítékát látják benne (vö.: Grétsy 1999: 131; Keszler szerk. 2000: 340–1; Minya 2003: 69–75).

Az elvonással keletkezett összetett igék a tömörítés eszközeinek is tekinthetők. Pl. azt a tényt, hogy *a szállítmányt már vámkezelték*, másképpen csak így, jóval körülményesebben fejezhetnénk ki: *a szállítmánynak már elvégezték a vámkezelését* vagy *a szállítmányt már átesett a vámkezelésen*. Elsősorban a hivatali nyelvben és a szaknyelvekben várható ennek az igitípusnak a terjedése, pl. „Angliában 6 millió állatot kellett *kényszervágni*” (Kossuth rádió, 2002. júl.). A hivatalnok, ill. a szakértő valószínűleg nem tartja elég pontosnak, félreérthetetlennek az analitikus kifejezőmódot (*kényszerből* vagy *kényszerűségből levágni*), ezért a szaknyelvi, pontosan definiált jelentésű *kényszervágnak* főnévből elvonja a *kényszervág* igét. A köznyelvben azonban furcsán hatna az ilyen fogalmazás: *évek óta testépit; eladta az autóját, ezért most kénytelen tömegközlekedni*. Talán ezért is olyan gyakori ennek a szótípusnak a nyelvi humor eszközeként való alkalmazása. „*Nyelvművelek, tehát vagyok?*” – teszi fel a kérdést „100 anyanyelvi egyperces”-t tartalmazó kötetének címében Minya Károly (Minya 2002). Ugyancsak a *Nyelvművelek* címet adta cikkének az Édes Anyanyelvünk ifjúsági mellékletében Miklós Józsefné (Miklósné 2001). A napilapok publicistái is egyre szívesebben élnek merész elvonásokkal: „*az újságíró tényfeltár*” (Népszabadság, 2002. júl. 9. 3); „*színvilágát súlyosan ízlésficamos [...] divatdiktátorok divatdiktálták [...]*” (uo., 2002. júl. 10. 8). Ezek alighanem megmaradnak alkalmi rögtönzésnek, egyszeri ötletnek.

2.3.3. A szintetikus kifejezőmód körébe sorolhatók az újabb nyelvhasználat tömörítő szóösszetételei, pl. a *-barát* és a *-függő* utótagú mellékevek is. Ezek az összetett szavak olykor elég bonyolult jelentéstartalmat sűrítenek magukba: *környezetbarát* (technológia), *vállalkozásbarát* (piaci környezet), *ügyfélbarát* (nyitva tartás), *felhasználóbarát* (termék) stb. (további példák: Minya 2003: 59–60). Egy diákomtól ezt kérdeztem: Kell-e a többi tantárgyból házi dolgozatot írni? A válasz így hangzott: Ez *tanárfüggő*. Gyakran hallhatjuk ezt a kijelentést is: Ez *helyzetfüggő*. Vagyis napjainkban a szintetikus, egy szóba tömörített változat került fölénybe a hagyományos, analitikus megoldással (*Ez a tanártól függ; Ez a helyzettől függ*) szemben.

A *-függő* utótagot pejoratív értelemben, a kóros függőség jelölésére is használják: *drogfüggő, kábítószerfüggő*, legújabban *komputer-* vagy *internetfüggő* is (vö. Minya 2003: 60). A kétféle hangulatú (semleges, ill. pejoratív) *-függő* egyidejű alkalmazása számomra zavaró, ezért az előbbi értelemben inkább kerülöm.

2.4. Meglehet, hogy a tömörségre való törekvésnek tudható be az a nyelvhasználati jelenség is, hogy a főmondat, ill. az újságcím végéről elhagyják a kötelező vonzatszerű határozót: „*a dohányipar egyetért [azzal], hogy a kormányzatnak az egyszeri, legfeljebb 15 százalékos adóemelés mellett kellene*

döntenie” (Magyar Hírlap, 1999. aug. 12. 9); „Méray Tibor, a konferencia másik fővédnöke *emlékeztetett* [arra], hogy...” (Kossuth rádió, 2003. máj. 23.); Győzikének *elege van* (cím; Napi Ász, 2005. febr. 28. 7); Taróczy Balázsnak *elege lett* (cím; Nemzeti Sport, 2004. febr. 7. 20); Frisknek *elege lett...* (képaláírás; Nemzeti Sport, 2005. márc. 21. 28). Az utalószó, ill. a határozói bővítmény következetes elhagyása idővel vonzatvesztéshez vezethet. A beszélt nyelvben már gyakorinak mondható a vonzat nélküli forma: *Egyetértesz?* (hogy mivel, az a beszédhelyzetből derül ki). De mint a fenti példák is mutatják, ez a fajta tömörítés áttekinthetően van az írott nyelvre is.

3. Több kiváló nyelvtudós, pl. Dezső László (1975: 274) vagy Herman József és Imre Samu (1987: 524) arra mutat rá, hogy nyelvhasználatunkban az ellentétes előjelű, **analitikus** vagy **részekre bontó** kifejezőmód is jelen van, sőt egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A továbbiakban ezzel a nyelvfejlődési tendenciával foglalkozom néhány régebbi és számos újabb, túlnyomórészt az internetről gyűjtött példa tükrében.

3.1. A szintaxis terén analitikus irányú tendenciának tekinthető a névutó, illetőleg a **névutós szerkezet alkalmazása határozóragos főnév helyett**. Pl. a *felé* névutó ilyen célra való használata a hivatali és az ennek hatása alá került közéleti nyelv régi sajátossága, amely már szótározva is van: „*Javasolja a bizottság felé* (helyesen: *a bizottságnak*)” (ÉKsz.² 359). A Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisztár egyaránt helyteleníti, és helyette határozóragos formákat ajánl (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1980: 601; Grétsy–Kemény szerk. 2005: 173). Néhány friss példával szemléltethetem, hogy a *felé* névutós, analitikus megoldás ma sem számít ritkának:

„A [repülőgép-]parancsnoknak jelezni kell *a hatóságok felé*” (mr1 Kossuth, 2009. máj. 15.; egy nyilatkozó mondta);

„Több beteget jelentettek *a biztosító felé*” (uo., 2009. jún. 10. 12.20; szintén egy nyilatkozótól);

„Nem az az elvárás *a többségi társadalom felé*” (atv, 2009. jún. 12. 21.25; egy vitaműsor résztvevőjétől).

Mind a három példában jól helyettesíthető a *felé* névutós szerkezetet a határozóragos (szintetikus) alak: *a hatóságoknak, a biztosítónak, a többségi társadalomtól* (bár az utóbbi esetben más névutó alkalmazása is szóba kerülhet: *a többségi társadalommal szemben* vagy *a többségi társadalom iránt*). A *felé* névutós megoldások fennmaradása valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a formális regiszterben (beszédhelyzetben) a megnyilatkozó választékosabbnak tekinti az analitikus szerkezetet a mindennapi nyelvhasználatban szokásos határozóragos formánál.

Más ragokat is helyettesítenek névutóval ilyen közlési helyzetben, pl. a *-ban, -ben* ragot:

„Ötlebörze indult meg *az MSZP-n belül* a vasárnapi választás után” (m1, 2009. jún. 9. 19.35);

„Ligeti György műve hangzott el a Bartók rádió Muzsikáló reggel *műsorán belül*” (mr3 Bartók, 2009. máj. 20. 9.30).

A közszolgálati televízió tudósítója, illetve a komolyzenei rádióadó műsorvezetője minden bizonnyal választékosabbnak érezte a *belül* névutós analitikus szerkezetet, mint az annak megfelelő ragos alakot: *az MSZP-ben, műsorában*. A néző, illetve a hallgató viszont valószínűleg nem választékosságot, ünnepélyességet, hanem hivatali nyelvi jellegű körülményességet érzékelt. (E sorok írója bizonyosan.)

Más esetekben viszont nem helyettesíthető, „javítható” gépiesen az analitikus megoldás szintetikusra. Ilyenek pl. a *keretében* névutóféle szóval alkotott határozói szerkezetek, amelyek valamely elvontabb határozói viszonyt fejeznek ki²:

Társadalmi megújulás Operatív Program keretében; Az OKI tevékenysége az NFT-HEFOP keretében; Apás sütés keretében készült sütemény; Az ENSZ keretében lehet a megoldás; Együttműködés partnerségek keretében; Rehabilitációs projekt keretében épül a Bécsi Corner; Elektronikus cégeljárás keretében keletkezett okiratok; Kormányzati felkészülés a trió együttműködés keretében.

Ezekben a példákban a *keretében* névutó(féle határozó) helyébe a jelentés megváltoztatása nélkül nem iktathatunk ragot, vagy még úgy sem. Legfeljebb más névutóval helyettesíthetjük (pl. *apás sütés során, elektronikus cégeljárás során*), ezek azonban semmivel sem jobbak, szebbek nála, jöllehet fele olyan hosszúak. Ezekhez képest kivételesnek számítanak az olyan szótárbeli és nyelvművelő könyvbéli példák, amelyekben a *keretében* kényelmesen helyettesíthető határozóraggal: *A megbeszélés keretében több javaslat is elhangzott (= a megbeszélésen); Az előadás keretében*

² Az internetről vett példák itt és a továbbiakban dőlt betűvel, idézőjel és forrásjelzés nélkül.

beszámolt az úrkutatás legújabb eredményeiről (= az előadáson). A nyelvi valóság az ezek sugallta helyzetnél jóval összetettebb. A *keretében* nem mindig nélkülözhető, és ha igen, akkor is a szövegkörnyezet szabja meg, mivel helyettesíthetjük.

Újabb lépés az analitikus kifejezésmód irányába a névutóféle szónak újabb névutóval való ellátása: *keretén belül*, ritkábban *keretein belül*. Ez a kétszeresen is széttagoló szerkezet nem csupán terjengőssé, hanem finomkodóvá is teszi a stílust. Elsősorban a hivatali nyelvben és a sajtóban fordul elő:

Távoktatás keretén belül elvégezhető tanfolyamok; Czeizel Endre tart előadást a Pedagógiai Napok *keretén belül*; Az Erdélyi Magyar Egyeztető Fórum *keretén belül* folytatódik a magyar összefogás munkája; Egy iskola felnőttképzés *keretén belül* nappali tagozaton 11. évfolyamot indít; Az Észt Hét *keretén belül* megrendezett kiállítás; Szakmai gyakorlat az Eurodyssée program *keretén belül*; Szolgáltatásunk *keretén belül* egy tárhelyen több domaint is elhelyezhet;

„A 2002-ben alakult társaság *keretein belül* elindult a Tabán tanúi videó sorozat [!], melynek felvételei ingyenesen megtekinthetőek a Múzeumban” (Várnegyed, 2003. jún. 27. 3).

Ennél a terjengős szerkezetnél még a vitatott helyességű *keretében* is sokkal jobb lenne: *távoktatás keretében*, *az EMEF keretében*, *felnőttképzés keretében* stb. Néhány esetben pedig határozóraggal is helyettesíthetjük anélkül, hogy megváltoztatnánk a mondat jelentését: *a Pedagógiai Napokon*; *Az Észt Héten*.

A *keretében* tárgyalásával már át is tértünk az egyre inkább névutóként viselkedő birtokos személyjeles főnevek, az ún. újabb névutók kérdésére. Ezek többnyire birtokos szerkezetek alaptagjai (birtokszavai), és a múlt század közepe óta fokozatosan haladnak a tartalmas szók kategóriájától a formaszóké felé. Pl. vminek a *tekintetében*, *vonatkozásában*, *vmivel kapcsolatban* v. *kapcsolatosan*, *vminek megfelelően*, *vmi kapcsán*, *okán* (további példák: Grétsy 1974: 581; Grétsy szerk. 1976: 55; Herman–Imre 1987: 524; Ágoston 1990: 44–6; Balázs s. a.: 203). Ezek közül azok jutottak legmesszebbre a névutóvá válás útján, amelyek elé már (általában) nem teszik ki a *-nak*, *-nek* birtokosjelző-ragot. Ilyen a *kapcsán*, az *okán* és újabban az *alapján* (az *ez alapján* ~ *ennek alapján* kérdéséről l. Deme 1995). A szakirodalom megállapítja, hogy:

- a régi névutók is így jöttek létre, pl. a *mögött*;
- ez a tendencia megfelel a kommunikáció igényeinek, mert bizonyos elvontabb határozói körülmények árnyaltabb kifejezését teszi lehetővé, mint a régi névutók és a határozóragok;
- ennél fogva ezeknek az újabb névutóknak a használatát, hacsak túlzott gyakorisága miatt nem válik modorossággá, nem lehet kifogásolni.

Tekintsük át néhány ilyen szavunk mai nyelvbeli helyzetét az interneten található példák tükrében. A meglehetősen kiterjedt (és pontosan körül sem határolható) szócsoport tagjai közül választásunk az *alkalmával*, *érdekében*, *segítségével*, *vonatkozásában* névutókra esett, mert többek között ezek azok, amelyek szabadon váltakozhatnak a megfelelő határozóragos alakokkal, ennél fogva az analitikus kifejezésmód mint nyelvfejlődési tendencia hordozói lehetnek.

Az *alkalom* főnévnek kétféle birtokos személyjeles és határozóragos alakja használatos névutószerűen: a *vmi alkalmából* 'vminek a következményeként, okozataként' és a *vmi alkalmával* 'vminek az idején, időpontjában' (ÉKsz.² 27). Lássunk néhány mai példát először az utóbbira:

A nők negyede félrelép nyaralás alkalmával; *Miről beszéljünk a személyes találkozóink alkalmával?*; *Szövegdolár választása a fájlok megnyitása és mentése alkalmával*; *Püspöki prédikáció az ünnepi zsinat alkalmával*.

Ezeknek a névutós szerkezeteknek az a közös sajátosságuk, hogy analitikus formában fejeznek ki egy olyan időhatározói körülményt, amelynek egyébként a határozóragos főnév a megszokott kifejezésmódja: *nyaraláskor*, *találkozóinkon*, *megnyitásakor* és *mentésekor*, *zsinaton*. Az ettől való eltérésnek az lehet az oka, hogy a szerző választékosabbá, olykor ünnepélyesebbé kívánja tenni stílusát a hosszabb szavak alkalmazásával. Jól mutatja ezt, hogy az *ünnepség alkalmával* kifejezésre különösen sok példát találtam:

Karunk idén három díjat adott át az ünnepség alkalmával; *Kérjük[,] tekintse meg a megnyitó ünnepség alkalmával készített fotókat*; *Az adományok kiosztására december 20-án kerül sor a „Mindenki Karácsonya” ünnepség alkalmával*; *Ha az elhunyt úgy kívánja, a kérésének megfelelő felekezet lelkésze az ünnepség alkalmával beszenteli a hamvakat*; *Afroamerikai és New York-i politikai vezetők méltatták Clintont a hosszúra nyúló szabadtéri ünnepség alkalmával*.

Mindegyik példánkban a természetesen köznyelvi ragos alak, az *ünnepségen* helyett folyamodott a szöveg írója a névutós szerkezethez, vagyis a szintetikus helyett az analitikus megoldáshoz.

Figyelemre méltó, hogy ebben a funkcióban nemritkán az *alkalmából* is előfordul, és ez pongyolaságot, értelmi zavart okoz:

Az újévi ünnepség alkalmából pedig Gajdos István parlamenti képviselő, az UMSZ elnöke lepte meg ajándécsomagokkal az óvodásokat; A gazdasági és közlekedési miniszter a Szent Borbála napi országos központi **ünnepség alkalmából** Miniszteri Elismerést, Szent Borbála érmet és Kiváló Bányász kitüntetést adományozott [az alábbiaknak:]; Az **ünnepség alkalmából** áldást mondott Ködmön Ferenc római katolikus esperes; Az **ünnepség alkalmából** a vízügyi szakma kiemelkedő teljesítményt nyújtó munkatársai vehették át kitüntetéseiket.

A tudósító ezekben a mondatokban láthatóan nagyobb figyelmet fordított a stílusbeli ünnepélyességre, mint a tartalmi pontosságra. Az első példára szorítkozva: a képviselő az *újév alkalmából* lepte meg az óvodásokat, mégpedig az *ünnepség alkalmával*, vagyis az *ünnepségen*. A másik három mondatban is pontosabb lett volna az *alkalmával* névutó vagy a szintetikus ragos alak.

Következő példacsoporthoz az *érdekében* szóalak névutószerű használatát szemlélteti:

„A teheráni rendőrség vízagyúkat és könnygázt vetett be az iráni főváros központjában, az Enkelab téren – a legfőbb vallási vezető pénteki tilalma ellenére – tüntető többezres tömeg szétoszlata *érdekében*” (Vasárnapi Hírek, 2009. jún. 21. 1);

Mosley engedményeket tesz a megegyezés érdekében; Fiatalkor érdekében tevékenykedő szervezetek; *Hiller együttműködést ajánlott a Márai-program megvalósítása érdekében; Megyei összefogás a MÁV Kórház érdekében; Nehéz helyzetben Barroso: „újraélesztése érdekében udvarolnia kell a nagyközönségnek”; Lépések a jó szex érdekében.*

A kiemelt szót a Magyar értelmező kéziszótár újabb kiadása hivatalos és sajtónyelvi jellegűnek minősíti. Stilisztikai szerepe hasonló a *keretében*, *alkalmával*, *alkalmából* stb. névutóféle szavakéhoz, vagyis a szöveg stílusát a formális-hivatalos, illetve a választékos-ünnepélyes regiszter felé közelíti.

Harmadik ilyen típusú szavunk a *segítségével*. Ennek névutószerű használatát a szótár még nem tünteti fel, holott körülbelül ugyanott tart a formaszóvá válásban, mint az előbbieket. Konkrét jelentésű kifejezésekben a *-val*, *-vel* ragos eszközhatározói alakok analitikus megfelelőjének tekinthető:

A tettes a kilencemeletes épületeket részesítette előnyben, feszítővas, átkulcs segítségével hatolt be a lakásokba; Hétfőre virradó éjjel ismeretlenek átkulcs segítségével behatoltak egy körmendi Videotékába; A tettes egy átkulcs segítségével jutott be a spanyol Oscar Freire Gomez szobájába; Az építmény ajtaját átkulcs segítségével könnyűszerrel kinyitotta; Így hát a pénzt csak idegen lophatta el átkulcs segítségével?

A tipliket egy dugóhúzó segítségével vehetjük ki a falból; A LEVER MAN automata dugóhúzó segítségével könnyedén nyithatunk egy palack finom bort; A dugóhúzó segítségével kinyitottuk az üveget, és abból elő is került az útlevelel harmadik darabja; A kókusztej meg le lett csapolva dugóhúzó segítségével;

A konzervnyitó segítségével nyissuk ki a babkonzervet[,] és tartalmát öntsük bele az egyik tálba; Egy konzervnyitó segítségével tegyük a sóletet a fémmedényből egy mélytányérba; A Konzervnyitó [!] segítségével nem létezik a jövőben kinyithatatlan konzerv, éles, sorjás konzervtető!

Mint említettem, ebben a konkrét értelemben a *segítségével* teljesen egyenértékű a *-val*, *-vel* raggal: *átkulccsal*, *dugóhúzóval*, *konzervnyítóval*. Az eszközhatározó körülíró megjelölése az első példacsoporthoz a rendőri, illetőleg jogászai stílusból ered, a másik kettőben a reklámok, termékismertető hangzatos, egyszersmind körülményes kifejezőmódjából. Nem kell azonban túl nagy jelentőséget tulajdonítani ezeknek az analitikus szerkezeteknek a nyelvfejlődés irányának szempontjából, mivel a ragos megfelelők gyakorisága még mindig többszörösen felülmúlja a körülíró megoldásokét: az *átkulccsal* 5,55-szor, a *dugóhúzóval* 46,38-szor, a *konzervnyítóval* 82,63-szor gyakoribb az internetes kereső adatai szerint, mint a *segítségével* névutós forma. (Az ilyen használati gyakorisági adatok nem teljesen megbízhatók, de arra alkalmasak, hogy a nyelvvelőnek jelezzék az adott jelenség fontosságát, illetve jelentéktelenségét, és ezáltal kiegyensúlyozottabb állásfoglalásra készítsék.)

A példák másik, nagyobbik csoportjában valamely elvontabb határozói körülményt jelöl a *segítségével* névutós szerkezet. Ezekben az esetekben a terjengősnek is vélhető analitikus megoldás rendszerint nem helyettesíthető határozóragos alakkal. Ezek tehát azt tükrözik, hogy a nyelv újszerű nyelvtani megoldásokat keres az újszerű tartalmak kifejezésére:

Lézercsillag segítségével fedeztek fel szupernóvát; Milliárdos bevétel ál-antivírusok segítségével; Hogyan lehet leszokni a dohányzásról a biorezonancia segítségével; Tigrisek nyomában az ürülék segítségével; Videobíró segítségével nyerhettek a brazilok.

Más esetekben a *-val, -vel* ragos eszközhatározó is tökéletesen megfelelne tartalmilag, de az eszköz nevének toldalékolása helyesírási szempontból nehéz, problematikus (pl. mert idegen szó vagy betűszó, esetleg a kettő együtt), ezért a szövegalkotó a körülíró szerkezetet választja:

Hogyan készítsünk szakállat Adobe Photoshop segítségével; A Google segítségével fogtak rablókat; Teljes vírusirtás a NOD32 antivirus system segítségével; Virtualizáció és szerver összevonás [!] a Hyper-V segítségével; Már videokonferenciát is rendezhetünk a Skype segítségével; Cryptfs partíció felcsatolása Debianon USBStick segítségével.

Természetesen ebben a körben is vannak olyan példák, amelyekben a terjedelmes névutóféle szó használatának csupán stilisztikai oka van, mármint az, hogy a fogalmazó ezzel is erősíteni kívánja közlésének szakmaiságát, szaknyelvi jellegét:

Nanotechnológia segítségével [= nanotechnológiával] készülnek a jövő fogtömései; Számítógépes műveletek automatizálása az AutoHotkey program segítségével [= programmal]; Partíció átméretezése Ubuntu segítségével [= Ubuntuval].

A névutószerűen használt *vonatkozásában* jelentését a szótár így adja meg: 'vmivel kapcsolatban, vmire vonatkozóan' (ÉKsz.² 1483). Ez az analitikus határozói szerkezet a jogi nyelvben különösen gyakori, de a sajtóban is erősen elterjedt:

Változik a kiegészítő tevékenységet folytató vállalkozók vonatkozásában a járulékfizetési kötelezettség; A 10 százalékos mértékű egészségügyi szolgáltatási járulékot a 2006. szeptember 1-jét követő időszakra kifizetett, elszámolt jövedelmek vonatkozásában kell megfizetni; Média törvény 2008-2009 az online marketing vonatkozásában, ahogy én értem; A teakereskedelem Kína, India és Sri Lanka vonatkozásában.

A *vonatkozásában* többféle határozói körülményt fejez ki egyidejűleg (és ezáltal mos is egybe). Első példánkban így csökkenthető a címnek töményen hivatali nyelvi jellege: *Változik a kiegészítő tevékenységet folytató vállalkozókra vonatkozó járulékfizetési kötelezettség.* Még egyszerűbben: *Változik a kiegészítő tevékenységet folytató vállalkozók járulékfizetési kötelezettsége.* A második idézet határozói szerkezetét, a kissé homályos *a 2006. szeptember 1-jét követő időszakra kifizetett, elszámolt jövedelmek vonatkozásában* kifejezést úgy értelmezem, hogy az ilyen és ilyen jövedelmek után kell a járulékot megfizetni. A harmadikban a tervezett új média törvénynek az online marketingről szóló rendelkezéseiről lehet szó. Végül a negyedik cím feltehető értelme: *Teakereskedelem [é. teakereskedelmünk?] Kínával, Indiával és Sri Lankával; Teabehozatalunk Kínából, Indiából és Sri Lankából.* Láthatjuk tehát, hogy a *vonatkozásában* névutónak hol névutó, hol határozórag feleltethető meg. Ha a fogalmazó hivatalos és jogi jelleget kíván adni közlésének, nem hibáztathatjuk az elvontabb jelentésű körülíró szerkezet alkalmazása miatt, jóllehet a régebbi névutókkal és a határozóragokkal árnyaltabban tudta volna magát kifejezni. Ha viszont a megnyilatkozás tartalma megkívánja a határozói viszony pontos jelölését, a *vonatkozásában* névutó használata nem csupán homályossá, hanem mulatságossá is teheti a mondatot. Néhány évvel ezelőtt az akkori mezőgazdasági miniszter azt mondta a rádióban, hogy „*a tehének vonatkozásában* [ilyen és ilyen összegű] támogatást tudunk adni” (Kossuth rádió, 2004. febr. 27. 6.05). E helyett szerencsésebb lett volna valamilyen ragos határozóhoz folyamodni: a *tehenekre*, szakszerűbben a *tehéntartásra* vagy *-tenyésztésre* (a *tehéntartáshoz* vagy *-tenyésztéshez*) ekkora támogatást tudunk adni.

Az újabb névutók, mint láthattuk, nemcsak határozóragok, hanem régebbi névutók helyére is benyomulnak. Ez utóbbi változás a szó szoros értelmében nem tekinthető analitikusnak (minthogy a névutó ilyenkor nem ragnak, hanem névutónak foglalja el a helyét), de a névutók választékának bővülése az analitikus kifejezőmód erősödése irányában hat.

A főként névutót helyettesítő újabb névutók közül három olyat választottam ki, amelynek terjedését a nyelvművelők fenntartásokkal fogadták. Ezek: az időbeli körülményre utaló *magasságában* szóalak, az elvont határozói értelmű *mentén* és az okhatározói *okán*.

A *magasságában* eredetileg konkrét vagy átvitt helyhatározói körülményt fejezett ki:

*Itt, a tizedik emelet **magasságában** még nem is olyan vészes...; A folyó Ipolyszög és Dejtár **magasságában** lévő szakaszán a néhány fokos vízbe esett állatot a tűzoltók élve mentették ki; Vác **magasságában** egy Mazda az előzésből túl korán tért vissza[,] és összeütközött egy Opellal; [A] Normafa **magasságában** [...] eladó [...] 3 szobás lakás; 130 dollár **magasságában** mozog az olajár.*

Az újabb nyelvhasználatban a *magasságában* időhatározói értelemben is előfordul, mégpedig időpont hozzávetőleges jelölésére:

*Windows 7 – szeptember-október **magasságában**; Április 19-20 **magasságában** megrendezésre kerül a SakuraCON a PECSA-ban Budapesten; Ezt mondta az Istencsászár – 20080127 18:45 **magasságában**.*

Ezt a lehető legtermészetesebb nyelvi fejleménynek kell tekintenünk, hiszen az időhatározás eszközei a helyhatározásából fejlődtek ki, azok átvitt értelmű használatával keletkeztek: *5 óra előtt, után, felé, tájban, 5 óráig, 5 óra alatt.* A *magasságában* ellen csupán divatossága és ebből fakadó modorossága szól.

A *mentén* névutó eredetileg szintén helyhatározói értelmű volt, és az ma is pl. *a Duna mentén élő népek* kifejezésben. Napjaink publicisztikai stílusa elvontabb határozói jelentésben is alkalmazza, körülbelül a *szerint* megfelelőjeként:

*Alaptételek **mentén**; Elvek, elméletek **mentén**?; Ha ennek az alapnak **mentén** gondolkodunk, akkor láthatjuk, hogy a gyermeknevelésnek nincs egyetlen módszere; Milyen elvek **mentén** hirdetheti magát egy ügyvéd?; Vámos Miklós múltja egy könyv **mentén** haladva* (ez a példa különösen jól mutatja az eredeti konkrét és a mai átvitt jelentés közötti átmenetet).

A minden bizonnyal választékosnak szánt *mentén* névutós szerkezeteknek az a gyöngye pontjuk, hogy jelentésük tisztázatlan, sőt gyakorlatilag tisztázhatatlan. Pl. *a Milyen elvek **mentén** hirdetheti magát egy ügyvéd?* kérdés legalább háromféleképpen értelmezhető: 'milyen elvek szerint', 'milyen elvekre támaszkodva', 'milyen elvek alapján'. Szerencsére ez a homályos, finomkodó szóhasználat az adatok tükrében egyáltalán nem mondható gyakorinak. A fent idézett néhány példára több mint száz konkrét helyhatározói értelmű adat átböngészésével sikerült rábukkannom.

Az utolsó példacsoport az *okán* használatának terjedését szemlélteti. Ez a névutó az előbbtől eltérően valóban gyakori, több mint félmillió adat volt rá. Egy kis válogatás ebből:

*Slota feljelentést tett a dunaszerdahelyi futballbotrány **okán**; Nemzetisége **okán** senki nem válik bűnözővé; Törvénytelenül akadályozta meg a rendőrség a lengyel elnök látogatása **okán** rendezett tüntetést; Kisvállalkozások adókiméltés **okán** magántulajdonba vehetik a cégautót* (ebben a példában az *okán* névutó jelentése szintén 'miatt', valójában azonban 'végett', mert nem ok-, hanem célhatározót fejez ki).

Az *okán* nyelvileg ugyanolyan kifogástalan, mint a korábban idézett újabb névutók. Stilisztikai szempontból viszont gondosan mérlegelni kell a használatát, mert az utóbbi időben feltűnően elszaporodott, különösen a sajtónyelvben.

3.2. A mondatszerkesztés terén analitikus irányú tendenciának tekinthetjük a **körülíró szerkezetek** alkalmazását egyszerű igei állítmányok helyett: *választ ad* (~ *válaszol*), *kérdést intéz* vkíhez (~ *kérdez* v. *megkérdez* vkit), *javaslatot tesz* (~ *javasol*), *engedélyt ad* (~ *engedélyez*), *segítséget nyújt* vkinek (~ *segít* vkinek v. vkit), *vádat emel* (~ *vádol* v. *megvádol*) stb. Az ilyen szerkezeteknek sajátos funkciójuk van a formális regiszterbe tartozó, pl. hivatali vagy jogi nyelvi közlésekben. A parlamenti képviselő az ülésen *kérdést intéz* a miniszterhez, a folyosón esetleg csak *megkérdez* tőle valamit. Az ügyész hivatalos eljárás során *vádat emel* valaki ellen, a kisdíák azzal *vádolja* a padtársát, hogy elvette a tízórait. Ezek között a változatok között nem csupán stílusbeli, hanem jelentésbeli különbség is van.

A nyelvművelő irodalom hagyományosan megkülönbözteti ezektől a szükséges és elfogadható körülíró szerkezetektől az ún. **terpeszkedő** (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1985: 1007–15) vagy **terjengős** (Grétsy–Kemény szerk. 2005: 555) kifejezéseket. Ez utóbbiak ugyanis a jelentés megváltoztatása nélkül helyettesíthetők a megfelelő egyszerű igével. Pl. „[A környezetfelügyelők] Rászólnak, aki nem a park megfelelő *használatát végzi*” (mr1 Kossuth, 2009. máj. 15.; egy betelefonáló spontán szövegében) = „Rászólnak (arra), aki nem megfelelően *használja* a parkot”.

A terpeszkedő kifejezés voltaképpen tartalmát nem az igei alaptag, hanem ennek tárgyi vagy határozói bővítménye, az elvont cselekvés- vagy történésnév hordozza: *befizetést eszközöl* = *befizet*; *megvalósításra kerül* = *megvalósul*; *elintézést nyer* = *elintéződik*; *javulást mutat* = *javul*; stb. Az igei rész (*eszközöl, kerül, nyer, mutat, rendelkezik, szolgál, végez* stb.) tartalmas szóból fokozatosan

formaszóvá, segédszóvá halványul. Ezért újabban *funkcióigének* is nevezik (vö. B. Kovács 1999, 2000; Dobos 2001; Vincze é. n.).

A (vmire) *kerül*, (vmit) *nyer* funkcióiágés szerkezetek valójában a magyar nyelvből hiányzó (pontosabban: abból fokozatosan kiszoruló) passzívumot helyettesítik:

Egy átlagos ügyirat ugyanis legalább öt emberen megy keresztül, mire végre elintézésre nyer; Problémájuk gyors elintézésre nyer; Amennyiben az összes aktuális ügy email-en elintézésre nyer, a bizottság nem ül össze; Amikor egy vevőhívás elintézésre kerül, a különleges probléma és annak megoldása bevihető az adatbázisba; Segítséggel minden időben elintézésre kerül[,] és később könnyen visszakereshető; Nem gondoltam volna, hogy mindez egy órán belül elintézésre kerül.

A magyar nyelvű művelők évtizedek óta küzdenek ezek ellen a terpeszkedő kifejezések ellen. Talán ennek hatására, talán ettől függetlenül, gyakoriságuk megcsappant (ugyanerre az eredményre jutott Zimányi 2004: 36). Az *elintézésre nyer* szerkezetre 233, az *elintézésre kerül* kifejezésre 328 találat volt, ráadásul ez utóbbi első tíz adatából öt (!) nyelvű művelő tanácsadóból származott. A helyettük ajánlható *elintéződik* 1050, az általános vagy határozatlan alanyú *elintézik* pedig 18 800 adattal volt képviselve, azaz a mai nyelvhasználatban sokszoros fölényben van a körülíró szerkezettel szemben. Ennek fényében a jelenség „kártékonyságát” is árnyaltabban lehet megítélni.

A *kerül* igével alkotott körülíró szerkezet a múlt század közepétől terjedt el nagyobb mértékben, de szórványos adatok jóval korábbról is vannak rá. Óvatosságra kell, hogy készítsen bennünket a jelenség megítélésében az a tény, hogy ezek az adatok nem akárkiktől, hanem a magyar művészet és irodalom olyan jeleseitől származnak, mint Bartók, Juhász Gyula és Krúdy. A Magyar nemzeti szövegtár Bartók Bélának Zágon Géza Vilmoshoz 1913-ban intézett leveléből idézi a következő részletet: „És Hubay annak reményében, hogy Párizsban évente előadásra kerülne néhány szerzeménye”. Ugyanitt Juhász Gyulától ezt olvashatjuk: „a közeli jövővetése, amely az Úr 1920. esztendejében a jelek szerint aratásra kerül”. Ezeket az adatokat saját gyűjtésemből Krúdy Gyula két mondatával tudom kiegészíteni: „a hivatalnok szalonkabátja, amely végül akkor került mindennapi felvételre, amikor a nyugdíjas idő elkövetkezett” (A szalonkabát. Magyarország, 1923. szept. 5. In: Vadszölvő. Magyar Helikon, Bp. 1971. 73); „Semmiféle szakértői bizonylata nem volt, mert nem is került felbontásra az első üveg” (Ne legyünk rosszak! In: Váci utcai hölgytisztelet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1982. 425). Rendszeres gyűjtés bizonyára jócskán növelhetné ezeknek az adatoknak a számát.

Persze ez korántsem jelenti azt, hogy minden ilyen szerkezetű mondatot kritikátlanul el kell fogadnunk. Ha egy minisztériumi illetékes azt nyilatkozza a rádióban, hogy „a középületek akadálymentesítésre kerüljenek” (Kossuth rádió, 2003. szept. 18. 7.55), a hallgatóban (akár nyelvész az, akár nem) felöltlik a gondolat, hogy ezt így is lehetett volna mondani: *akadálymentesítsék a középületeket*. Azt pedig már határozottan stílustalannak kell minősítenünk, ha egy szakértőtől a kulturális rádióban ilyen mondatot hallunk: „és ezek [ti. a késő antik építészet sajátosságai] széles körben elterjedésre kerülnek” (mr3 Bartók, 2009. márc. 15. 8.15). A *kerül* funkcióiágés szerkezet itt ráadásul nem is szenvedő igealakot pótol, hiszen csupán arról volt szó, hogy ezek a sajátosságok elterjednek.

A másik körülíró szerkezet, amelyről külön is szeretnék néhány észrevételt tenni, a szó szoros értelmében nem analitikus alternatívája egy szintetikus megoldásnak, mivel a tömörebb változat, amelyre javítani szokták, szintén analitikus jellegű. A (vmivel) *rendelkezik*, (vmivel) *rendelkező* szerkezetre gondolok, amelynek választékos megfelelőjéül a *van* vmije formát szokták ajánlani (vö. latin *habeo*). Pl. *A lakás gázfűtéssel rendelkezik* = *A lakásnak gázfűtése van*, más megoldással: *A lakást gázzal fűtik*. Aránylag ritkák az olyan mondatok, amelyekben a *rendelkezik/rendelkező* helyett szintetikus megoldáshoz folyamodhatunk. Pl. „A budapesti úticéllal *rendelkező* repülőgépek” (Kossuth rádió, 2005. júl. 13. 7.10) helyett egyaránt jó a *budapesti úticélú* és a *Budapestre tartó* repülőgépek.

A *rendelkezik* igére a Google böngésző 2 790 000 találatot adott (2009. júniusi letöltés). Ezek nagy részében (becslésem szerint legalább 90%-ában) az ige nem tulajdonképpeni, hanem segédigei jelentésében fordul elő:

A biturbó Porsche szinte korlátlan erőtartálékokkal rendelkezik; [Az] ELTE BTK a legnagyobb mesterszakos kínálattal rendelkezik; Én szeretem, ha valaki rendelkezik saját attitűddel; Milyen különlegességgel rendelkezik Zala megye élővilága?

Ugyanekkor a *rendelkező* melléknévi igenévre is gyűjtöttem adatokat (meglepő, de ebből még több, összesen 3 930 000 találat volt):

A javarészt ingatlan-eszközzel rendelkező cégek; [A] Horvátországban fiókteleppel rendelkező adózó társasági adókötelezettsége; Csak minden ötödik izraeli zsidó gondolja azt, hogy egy atomfegyverrel rendelkező Irán megpróbálja majd lerombolni Izraelt; Tengerparttal nem rendelkező ország minden olyan állam, amelyet minden irányból szárazföld ölel körbe.

Egy kivétellel (*saját attitűddel rendelkezik*) mindegyik példának van valamelyes hivatali nyelvi vagy jogi szaknyelvi jellege. Ebben a regiszterben a *rendelkezik, rendelkező* olyan kapcsolóelemmé vált, amelyet begyakorlottan használnak, és ragaszkodnak is hozzá, mert úgy érzik, hogy megnyilatkozásuknak hivatalos és szakmai jelleget ad. A választékosság követelménye jegyében természetesen át lehet alakítani ezeket a mondatokat, pl. így:

„A biturbó Porsche gépkocsinak szinte korlátlan erőtartalékai vannak”; „Az ELTE BTK-nak van a legnagyobb mesterszakos kínálata”; „Szeretem, ha valakinek van saját attitűdje [= egyénisége?]”; „Milyen különlegessége(i) van(nak) Zala megye élővilágának?”

„Azok a cégek, amelyeknek javarészt ingatlan-eszköze van”; „Azoknak az adózóknak a társasági adókötelezettsége [= társaságiadó-kötelezettsége?], amelyeknek Horvátországban fióktelepük van”; „hogy Irán, ha atomfegyver birtokába jut, megpróbálja lerombolni Izraelt”; „Tengerpart nélküli ország” (itt kivételesen lehet szintetikus megoldást is alkalmazni).

Úgy sejtem azonban, hogy az eredeti szerzők stilisztikai igényeinek jobban megfelelnek a *rendelkezik/rendelkező* szót tartalmazó körülíró szerkezetek, mint a helyettük ajánlható választékosabb formák (melyeknek választékosságát a maguk megszokott stílusához képest talán nem is érzékelik). Arról nem is beszélve, hogy a *rendelkező* kiküszöbölése annyira átalakítja a szöveget, hogy az kikerül eredeti regiszteréből, és olyan regiszterbe helyeződik át, amelyet a szöveg írója valószínűleg nem minősítene kifogástalanul szaknyelvnek.

Ennek következtében be kell érünk azzal, hogy csak olyan esetekben kívánjuk meg a funkciógék és -igenevek mellőzését, amikor használatuk feltűnő ellentétben van a mondat tartalmával és jellegével. Pl. ne beszéljünk „traumával *rendelkező* kutyák”-ról (mr1 Kossuth, 2009. márc. 31. 5.25), hanem csak *traumás, traumatizált* vagy még inkább *testileg-lelkileg sérült* kutyákról.

A terpeszkedő kifejezéseket a nyelvművelők évtizedek óta hibáztatják (vö. pl. Szabadi 1953: 359–60), mégis használatban maradtak. A Nyelvművelő kézikönyv II. kötete már árnyaltabban ítéli meg őket, három válfajukat különböztetve meg: egy helytelenítettet, egy elfogadhatót és egy javasoltat (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1985: 1007–15; a három kategóriát táblázatba foglalja Heltai–Gósy 2005: 475).

A későbbi szakirodalom a jelenségcsoport egészének használatát indokolni tudja, és bizonyos műfajokban, illetőleg funkciókban el is fogadja. Sziklai Lászlóné három érvet hoz fel a körülíró szerkezetek elfogadása mellett:

- a körülíró szerkezetek választékosságot kölcsönöznek a stílusnak (Sziklainé 1986: 271);
- a körülíró szerkezet főnévi tagja jelző(ke)t is kaphat, ezáltal pontosabban jellemezhető a cselekvés (uo.; saját példával élve: az *intézkedés(eke)t foganatosít* szerkezet váltakozhat az *intézkedik* igével, a *megelőző* v. *biztonsági intézkedés(eke)t foganatosít* azonban nem!);
- a körülíró szerkezet és az ige „Gyakran különböznek egymástól stilisztikailag, ill. más-más jelentésárnyalatot fejeznek ki” (Sziklainé 1986: 272).

Évekkel később Kovács Mária mutatott rá arra, hogy a jogi nyelv bizonyos funkciógés szerkezetei nem helyettesíthetők igével, pl. *házkutatást foganatosít, magánindítványt tesz, tényállítást tesz* (B. Kovács 1999: 393; vö. még: uő 2000), következésképp ezeket (szak)nyelvi tényeknek kell tekinteni, és bírálatukkal fel kell hagyni.

Heltai Pál és Gósy Mária tanulmánya nyolc ige (*eszközöl, kerül, mutat, nyújt, rendelkezik, szolgál, végez, szerepel*) körülíró szerkezeteit vizsgálta kísérletileg a szöveg megértés szempontjából, és megállapította, hogy a nyelvművelők által helytelenített terpeszkedő kifejezéseket (pl. *levonásba hoz, megvalósításra kerül, említés történik*) tartalmazó mondatokat a kísérleti személyek nehezebben (hosszabb idő alatt) dolgozták fel, mint igés megfelelőiket (*levon, megvalósít, említ*). E tekintetben tehát a nyelvművelői értékelésnek van valóságalapja (Heltai–Gósy 2005: 485). Ezzel szemben az is kiderült, hogy a terpeszkedő szerkezetek használata megkönnyíti (gyorsítja) a beszédprodukción (uo. 486).

4. A szintetikus és az analitikus tendencia körébe tartozó újabb jelenségek vázlatos áttekintését azzal zárhatjuk le, hogy e két tendencia kölcsönösen kiegészíti és egyensúlyban tartja egymást. Anyanyelvünk jellegének („jellemének”, mint Bárczi Géza írta utolsó nagy tanulmányának címében) a

szintetikus kifejezésmód felel meg inkább, de a részben indoeurópai hatásra, részben belső szükségletek kielégítésére kibontakozó analitikus tendenciák is hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar nyelv megőrizze rugalmasságát, alkalmazkodóképességét, stiláris többszólamúságát.

(2005, 2009)

Hivatkozások

- Ágoston Mihály 1990. Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai. Nyelvművelő Füzetek. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Balázs Géza 2003. A madarak szava, szólása. In: Kedves Hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából. Vál. és szerk. Kövesdy Zsuzsa. Tinta Könyvkiadó, Bp. 205–7.
- Balázs Géza 2005. Miért érdekes? Szerintem... ÉA 1: 3.
- Balázs Géza s. a. Szaknyelvi nyelvhelyességi ajánlások. In: A magyar orvosi nyelv tankönyve. Szerk. Bősze Péter. Medicina, Bp. [Megjelenőben.]
- Bárcki Géza 1975. A magyar nyelv jelleme. MNy. 71: 257–68.
- Deme László 1995. *Ez mellett, az ellenére* – és társaik. ÉA 2: 3.
- Dezső László 1975. A magyar nyelv típusa. MNy. 268–74.
- Dobos Csilla 2001. A funkcióigés szerkezetek vizsgálata (különös tekintettel az orosz jogi szaknyelvre). Doktori (PhD) értekezés, kézirat. Debrecen.
- Grétsy László 1974. Magyar nyelv, anno 1974. ÉT 579–83.
- Grétsy László 1994. Anyanyelvünk, anno 1994. In: Biztonságunk záloga, a nyelv. Szerk. Grétsy László. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Bp. 36–48.
- Grétsy László 1999. Nyelvünk esélyei a harmadik évezredben. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp. 127–34.
- Grétsy László (szerk.) 1976. Mai magyar nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 1996. Nyelvművelő kézikönyvtár. Auktor Könyvkiadó, Bp.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 2005. Nyelvművelő kézikönyvtár. Második, javított és bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980., 1985. Nyelvművelő kézikönyv. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Heltai Pál–Gósy Mária 2005. A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra. Nyr. 473–87.
- Herman József–Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. Magyar Tudomány 513–31.
- Kemény Gábor–Szántó Jenő (szerk.) 1992/2002. Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek. Auktor Könyvkiadó, Bp. [Első kiadása: 1992; második, bővített kiadása: 2002.]
- Keszler Borbála szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss Gábor–Pusztai Ferenc 1999. Új szavak, új jelentések 1997-ből. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Kovács Mária, B. 1999. A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben. Nyr. 388–94.
- Kovács Mária, B. 2000. A funkcióigék kérdéséhez. Nyr. 370–2.
- Lévai Tünde 2000. Cukrászda, uszoda, x-elde. ÉA 4: 7.
- Miklós Józsefné 2001. Nyelvművelek. ÉA 5: Mell. IV.
- Minya Károly 2002. Nyelvművelek, tehát vagyok? 100 anyanyelvi egyperces. Nyíri Múzsza Füzetek 7. Nyíregyháza.
- Minya Károly 2003. Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVI. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Nádasdy Ádám 2001. „A játszható játékosok”: hiány és hiánypótlás a magyar igenévrendszerben. [A nyelvi hiány című konferencián tartott előadás vázlat.]
- Németh László 1963. A kísérletező ember. Magvető, Bp.
- Pusztai Ferenc 1997. A magyar nyelv jelene és jövője. Nyelvművelő tanácskozás az Akadémián. 1997. június 30. [Felszólalás.] Nyr. 395–6.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Bp.
- Szabadi Béla 1953. Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv. Nyr. 357–61.
- Sziklai Lászlóné 1986. Terpeszkednek vagy körülírnak? Nyr. 268–73.

- Vincze Veronika é. n. Főnév + ige szerkezetek a szótárban. www.nytud.hu/alknyelvdok09/bsz/vincze.pdf
- Wacha Imre 2004. Beszéd és nyelvi helyesség a rádióban. In: Kommunikáció és nyelvhasználat. Szerk. H. Varga Gyula. Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, Eger. 56–90.
- Zimányi Árpád 2003. A túlhelyesbítés mai nyelvhasználatunkban. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 350–4.
- Zimányi Árpád 2004. Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése. In: Kommunikáció és nyelvhasználat. Szerk. H. Varga Gyula. Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, Eger. 29–43.

Nyelvleírás – nyelvművelés – stilisztika

Előadásom* befejező részében a **nyelvleírás**, a **nyelvművelés** és a **stilisztika** viszonyáról kívánok néhány, részben elméleti, részben módszertani jellegű észrevételt tenni.

Induljunk ki Kenesei István Hányféle igazság van? című vitacikkének abból a megállapításából, hogy az újonnan feltűnő nyelvi jelenségeket (az adott esetben a *természetesen, hogy...* szerkezetet) többféle nézőpontból és módszerrel is vizsgálhatjuk, s ezeket a megközelítési módokat nem szükséges egymással szembeállítani és köztük értéksorrendet felállítani. A Keneseitől itt említett három vizsgálati mód: a **leíró/elméleti**, a **szociolingvisztikai** és a **nyelvművelő**. „Mind a három megközelítésnek megvan a maga feladata – szögezi le a tanulmány szerzője –, amit jól-rosszul (pontosabban: vagy jól, vagy rosszul, vagy a kettő valamilyen ötvözetében) teljesít” (Kenesei 2002: 46). Nem annak alapján kell tehát minősíteni egy elemzést, hogy milyen módszert alkalmazott, hanem hogy azt a módszert jól, hasznosan, a tudomány és a nyelvet beszélő közösség javára alkalmazta-e. Mondhatnánk, hogy ezek triviális kijelentések, de az elmúlt években annyira elmérgesedtek a nyelvhelyesség körüli viták, hogy indokoltá vált, hogy valaki, mégpedig egy vitán felül álló tekintélyű nyelvtudós újból kimondja őket. Jóllehet „hivatalosan” már nem vagyok nyelvművelő, személy szerint is örülök annak, hogy ez most megtörtént, és ilyen határozottan történt meg.

Valamit még a három megközelítési mód viszonyáról, a köztük kialakuló „munkamegosztásról”! Elsőként többnyire a nyelvművelők figyelnek fel az új, „szabálytalannak” tetsző nyelvi jelenségre (ezt nevezi Balázs Géza a nyelvművelés „kapuőr-funkciójának”; l. Balázs 1998: 190). Az így a figyelem homlokterébe került jelenséget az elméleti/leíró nyelvészeti képviselői abból a szempontból vizsgálják, hogy megmagyarázható, ill. előállítható-e az addigi szabályokkal, netán változtatni kell miatta a szabályokon. A szociolingvisztika kutatói pedig valamely reprezentatív minta feldolgozásával arra a kérdésre keresik a választ, kik és milyen mértékben használják a szóban forgó nyelvi megoldást (nem, korcsoport, lakóhely, iskolai végzettség stb. szerinti megoszlásban; vö. Kontra 2003: 57–66). Ezek után a probléma a róla adott leíró és szociolingvisztikai kutatási eredményekkel együtt mintegy visszakerül a nyelvművelőhöz, hogy az – immár a fenti vélemények ismeretében – kialakíthassa álláspontját: tudomásul veszi-e a nyelvi változás bekövetkeztét, vagy igyekszik róla lebeszélni mindazokat, akik igényt tartanak nyelvhelyességi tanácsaira. Akár így, akár amúgy dönt azonban, mindenképpen meg kell állapítania az új nyelvi jelenség stílusértékét, hogy informálhassa a nyelvhasználókat arról, milyen körülmények közt tanácsos, ill. nem tanácsos azt alkalmazni (a figyelembe veendő változók: magatartás, helyzet, érték, idő, hagyományozott/intézményesült nyelvváltozatok; vö. Tolcsvai Nagy 1996: 135).

A nyelvművelésnek (az én meggyőződésem szerint) valamely tudományos igényű és módszerű nyelvleírásra kell alapulnia. Nem veszem tehát magamra Sándor Klárának azt az állítását, hogy a nyelvművelők nem tekintik érvényesnek a szociolingvisztikai felmérések adatait, még a reprezentatívakéit sem (Sándor 2003: 405). A szerzőnek rám való hivatkozása (Kemény 1993, lapszám nélkül) félreértésen alapul, minthogy az adott helyen (Kemény 1993: 157, ill. 1998: 72) található mondatom nem általában a nyelvhasználatnak, hanem a nyelvművelés „eredményességének” a (fel)mérhetőségére vonatkozik.

Akár kérdőíves módszerrel, akár interjúkkal (elicitáció), akár spontán adatgyűjtéssel teszünk szert a kellő mennyiségű konkrét nyelvi anyagra, addig nem foglalhatunk állást valaminek a helyességéről vagy helytelenségéről, amíg ezeket a – lehetőleg minél bővebb szöveggörnyezettel együtt feljegyzett – adatokat meg nem vizsgáltuk. Ma már az adatbázisokból (pl. a Magyar nemzeti szövegtárból) vagy egy-egy sajtótermék digitalizált korpuszából aránylag gyorsan és nagy mennyiségben lehet adatokhoz jutni. Így gyűjtötte pl. Forgács Tamás a Magyar szólások és közmondások szótára anyagának egy részét a Magyar Hírlapból (vö. Grétsy 2003). A Magyar Rádió adásait is „visszahallgathatjuk” az interneten, sőt ezekben a hangfelvételekben bizonyos szavakra, kifejezésekre kereshetünk is.

Az utóbbi években a magyar nyelvművelést több éles bíráló érte, vitatva módszereit, hasznosságát, sőt pusztá létezését is. Pl. Sándor Klára A magyar nyelv kézikönyvében így jellemzi a nyelvművelők munkamódszerét: „A »hibák fölfedezése« és javításuk nem a nyelvről szerzett ismeretekből, hanem a nyelvről kialakult mítoszokból indul ki” (Sándor 2003: 400). A mítoszokat már a Köznevelésben megjelent emlékeztető interjújában is említette: „a nyelvművelők általában *mítoszokra és babonákra* [kiemelés az eredetiben – K. G.] építenek” (Sándor 2001: 7).

* Elhangzott A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. című konferencián (Szeged, 2003. október 16.).

Az kétségtelen, hogy mítoszokra nem építhető tudományos igényű, megbízható értékelés. De mik is ezek a „mítoszok”, amelyekre nyelvvelőink támaszkodnak? A magyar nyelv kézikönyvében Sándor Klára fel is sorolja, melyek a helyességnek a kritériumai a nyelvvelők szerint: ésszerűség, logika, gazdaságosság, érthetőség, nyelvtan, nyelvtörténet, a nagy írók példája és a szépség; korábban pedig a népnyelv is, de ezt a kritériumot az „egységesítő kommunista nyelvvelés” később elejtette (Sándor 2003: 400). „Ezek a szempontok – vonja meg a szerző a hagyományos nyelvvelő módszer mérlegét – a nyelv szempontjából egyrészt lényegtelenek, másrészt szubjektívak, azaz alkalmatlanok arra, hogy a »nyelvi helyesség« kérdéseinek eldöntésében használhassuk őket” (i. h.). Figyelemre méltó, hogy a *nyelvi helyesség* kifejezést a bíráló már eleve idézőjelbe teszi, megkérdőjelezve ezzel annak pusztá létezését is.

Gondolkodjunk el egy kissé ezen az értékelésen, amely kutatók, tanárok, egyetemisták szemléletét befolyásolhatja!

Először is azt kellene tisztázni, mit ért Sándor Klára az idézett mondatban „nyelv”-en. Az a benyomásom, hogy nem tesz különbséget nyelvi rendszer és nyelvhasználat között, s ezért véli úgy, hogy a fenti szempontok részben érdektelenek, részben alkalmatlanok „a nyelv” kutatására (bár még így sem érthető, miért rekeszti ki pl. a nyelvtant a lehetséges támpontok közül).

Az a tevékenység, amelyet Magyarországon a 18. század vége óta *nyelvvelés*-nek neveznek, tudomásom szerint soha nem vindikálta magának a jogot arra, hogy a saussure-i értelemben vett nyelv (a nyelvi rendszer) elemzésével foglalkozzék. Illetékessége a valóságos nyelvi gyakorlat, a nyelvhasználat körére terjed ki, de még itt is meg kell különböztetnie a normától való eltéréseknek két fajtáját:

– azokat, amelyek félreértésre vezet(het)nek, s ezáltal zavarják, sőt szélsőséges esetben lehetetlenné is teszik a kommunikációt (pl. a határozott névelő elhagyásából eredő félreértés: *Győr vereséget szenvedett*, helyesen: *A Győr...*, mert nem magáról a városról, hanem annak csapatáról van szó; a példát Tolcsvai Nagy Gábertől – 1989: 99 – veszem);

– és azokat, amelyek ilyen nehézségeket nem okoznak, de olyan értékítéletek, stilisztikai konnotációk tapadnak hozzájuk, hogy csak a saját normaszintjükön alkalmazhatók a stílusérzék sérelme nélkül (klasszikus példa erre a „süksükölő”, illetve a „nákoló” beszéd).

A kétféle normasértésnek megfelelően kétféle helyességről is beszélhetünk: **kommunikatív** versus **pragmatikai** vagy **stilisztikai** helyességről. Nádasdy Ádám könyvének *Konformista és viharmadár* című fejezetében, ha nem tévedek, lényegében ugyanerről a különbségtételről van szó, az ő terminológiájával a „nyelvészeti” és a „társadalmi” helyesség között (Nádasdy 2003: 272). A nyelvészeti helyesség egyetlen kritériuma a közlés sikeressége, megvalósulása vagy meg nem valósulása: ha megvalósul, helyes, ha nem valósul meg, nem az. Ezzel szemben a társadalmi helyesség a nyelvet beszélő közösség értékelésétől függ. Pl. a „tudok *ettől* v. *ennél* olcsóbbat” mondatban az *ettől* változat vulgáris-nyelvjárási érzetet kelt, minthogy az utóbbi, az *ennél* alak vált köznyelvvé. „Hogy miért, arra nincs értelmes válasz. Fordítva is alakulhatott volna” (Nádasdy 2003: 274). Itt meg kell jegyezni, hogy éppen az utóbbi időben válik kérdéssé a *-nál/-nél* ragos alak kizárólagos normativitása hasonlító határozói szerepben a *-tól/-től* ragossal szemben. A hírtévézió híradójában a műsorvezetőtől a következő mondatot jegyeztem fel: „*A tervezettől egy hónappal korábban* elkészült a nemzeti fejlesztési terv” (HírTV, 2003. júl. 23. 21.05). De vannak példáim az írott sajtónyelvből, sőt a tudományos prózából is.

Visszatérve a nyelvvelés feladatára: a nyelv művelőjének főként az utóbbit, a társadalmi vagy stilisztikai helyességet kell megítélnie, amikor nyelvhasználati tanácsot ad. A különféle analógias változások is a társadalmi helyesség körébe tartoznak, e szerint is kell bánni velük: nem veszélyeztetik ugyan a kommunikáció működőképességét, de az eddig használatban levő változatok egyikének vagy másikának háttérbe szorításával bizonyos pontokon szegényíthetik nyelvünket. Fenntartom pl. magamnak a jogot, hogy – szerkesztőként vagy oktatóként – kijavítsam a *kettő fogalom* típusú hibákat. Úgy gondolom ugyanis, hogy ez nem csupán jogom, hanem kötelességem (ha tetszik: munkaköri kötelességem) is.

A társadalmi (stilisztikai) helyesség szempontjából mindig egy adott normaszinten jó/jobb/kevésbé jó/nem jó valami. Arra, hogy a nyelvi norma nem homogén, hanem több szint rétegződik benne egymás fölé, Tolcsvai Nagy Gábor már az 1980-as évek végén rámutatott *A nyelvvelés esélyei* című tanulmányában. Az általa javasolt modellben „nem egyetlen központi norma érvényesül, [...] hanem több változatot is elismer, s ezek között próbál értékrendet kialakítani” (Tolcsvai Nagy 1989: 100). A korábbi felfogás szerint kitéüntetett szerepű irodalmi nyelv, illetve köznyelv egy lesz csupán a többi között, bár helyzeti előnyét nyilván megtartja. Az írott nyelvi norma kizárólagossága (monopóliuma) fokozatosan megszűnik; az egységesülést nem szabad központilag erőltetni, sürgetni.

Összegezve a fentieket: a nyelvművelés (akár nyelvész űzi, akár nem) meglehetősen különleges szellemi tevékenység. Tekinthető az alkalmazott nyelvtudomány egyik ágának is, amely a nyelvészet eredményeit közvetíti a művelt(ebb) közönség felé. De érintkezik a pedagógiával és a publicisztikával is, mert véleménye van, és azt ki is nyilvánítja, mégpedig azzal a céllal, hogy befolyásolja a dolgok menetét (mármint a nyelvhasználatot). Ezért a nyelvművelés kevesebb is, több is a tudománynál: tudományos alapokon kell nyugodnia, de céljai túlmutatnak a tudományein, mivel embernevelő ambíciói is vannak. Sőt pl. amikor Bíró Ágnessel és Grétsy Lászlóval hármásban a hivatali nyelv körülményességét és homályosságát bíráltam (vö. Grétsy szerk. 1976), ezzel az akkori viszonyokat általában is bírálni kívántam, abban a reményben, hogy a nyelvhasználat őszintébbé és pontosabbá válása közelebb vihet egy demokratikusabb politikai rendszer kialakulásához. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a rendszerváltás a Hivatalos nyelvünk kézikönyvének köszönhető, csupán azt, hogy a nyelvművelés egy kissé mindig túlmutat önmagán. Aki ezt nem szereti, az ne művelje, sőt ne is „fogyassza” produktumait, de ne vonja kétségbe, hogy ilyesmi is van, illetve lehet a szellemi életben.

A kérdés tehát nem az, hogy legyen-e nyelvművelés, hanem hogy milyen legyen. Tolcsvai Nagy Gábor említett cikkében erről a következőket olvashatjuk: „Szükség van [...] a nyelvművelésre, de új felfogással” (Tolcsvai Nagy 1989: 102). Hogy ez az „új felfogás” mit jelent, azt többek között Nádasy Ádám fogalmazta meg egy vitacikkében: „A nyelvművelés ne fegyelmezés, ne gúnyos kiszervezés és kirekesztés legyen, hanem tanítás” (Nádasy 2003: 185).

Most, ahogy ezt az idézetet olvasom, felötlik bennem: talán nem is olyan új ez a program, mint amilyennek a szerzője véli. Volt ugyanis egy magyar nyelvművelő, aki működésének negyven éve során mindig ezt hirdette: türelemmel és tapintattal tegyük szóvá a hibát, lehetőleg anélkül, hogy a hibázót megbántanánk. Bizonyára sokan vannak még, akik emlékeznek, emlékezhetnek rá: Lőrincze Lajosra. Hadd fejezzem be egy tőle, az Emberközpontú nyelvművelés című kötetből vett idézettel: „Az iskola a magyar köznyelvet tanítja. [Az eredetiben ez a mondat ki van emelve – K. G.] Így van, nem is lehet másként. **De ha ez a tanítás nem kellő hozzáértéssel, türelemmel, tapintattal, fokozatosan történik, akkor nagyobb lesz a kár, mint a haszon**” (Lőrincze 1980: 215; ezt viszont én emeltem ki – K. G.). Mutatis mutandis igaz ez a nyelvművelésre nézve is.

(2003)

Hivatkozások

- Balázs Géza 1998. Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. A–Z Kiadó, Bp.
- Grétsy László 2003. Újdonság szótárirodalmunkban: szólások példákkal szemléltetve! [Ism.] ÉA 4: 15.
- Grétsy László (szerk.) 1976. Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézet, Bp.
- Kemény Gábor 1993. Mi sem akarjuk „leválasztani” azt az ötmillió magyart! Válasz(ok) Kontra Miklósnak. Szivárvány 3: 155–8. (Újra in: Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Szerk. Kontra Miklós–Saly Noémi. Osiris, Bp., 1998. 69–73.)
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? MNy. 98: 39–48.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris Kiadó, Bp.
- Lőrincze Lajos 1980. Emberközpontú nyelvművelés. Magvető Kiadó, Bp.
- Nádasy Ádám 2003. Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. Magvető, Bp.
- Sándor Klára 2001. Van-e szükség nyelvművelésre? Beszélgetés Sándor Klára főiskolai tanárral. Köznevelés, ápr. 6. 7–9.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: A magyar nyelv kézikönyve. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 381–409.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989. A nyelvművelés esélyei. Valóság 10: 95–103.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A magyar nyelv stilsztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

II.

KÉP ÉS KOMMUNIKÁCIÓ

A nyelvi kép típusai és funkciói a rendszerváltás előtti médiában

Tartalom

0. Bevezetés: vizuális kép – nyelvi kép
1. **A nyelvi képek típusai a képzettartalom elevensége szerint**
 - 1.1. Köznyelvi képek
 - 1.2. Exmetaforák
 - 1.3. Eredeti képek
2. **Közismert és eredeti határvidékén**
 - 2.1. Az átmeneti státusú képek létrehozásának két útja: megújítás és „rájátszás”
 - 2.2. Megújítás
 - 2.2.1. A megújítás két fő módja: variáció és transzpozíció
 - 2.2.2. Variáció
 - 2.2.2.1. Variáció helyettesítéssel
 - 2.2.2.2. Variáció betoldással
 - 2.2.3. Transzpozíció
 - 2.2.3.1. Megújítás a szintagmatikus mikrokontextus révén. Szinonímia és kontraszt mint a képélesség fokozója
 - 2.2.3.2. Megújítás elvont–konkrét síkváltással
 - 2.2.3.2.1. Konkretizálás. A metanyelvi kommentár szerepe
 - 2.2.3.2.2. Visszaváltás az elvont síkra
 - 2.2.3.2.3. Attelage
 - 2.2.4. Továbbfejlesztés a tágabb kontextus mozgósításával
 - 2.2.4.1. Exmetaforák megújítása a képi sík részletezésével. Egy képcsoport tüzetes elemzése (*hullám*). A kifejtésben feloldódó exmetaforák
 - 2.2.4.2. Köznyelvi, sőt új képeket is megújítanak
 - 2.2.5. Megújított kép mint szövegalkotó tényező
 - 2.3. Külső idézés, célzás, utalás, „rájátszás”
 - 2.3.1. Direkt idézet és burkolt utalás
 - 2.3.1.1. Szó szerinti idézetek a szépirodalomban
 - 2.3.1.2. Idézés a képzőművészetben
 - 2.3.1.3. Idézés a zenében
 - 2.3.1.4. „Phraseologische Anspielung”
 - 2.3.1.5. Motívum és embléma
 - 2.3.1.6. Riffaterre a konvencióról és a kliséről
 - 2.3.1.7. Halász Gábor a klasszikus és a romantikus ízlésformáról
 - 2.3.1.8. A kulturális makrokontextus mint „metaszöveg”
 - 2.3.2. Kötött idézés
 - 2.3.2.1. Szólások, közmondások
 - 2.3.2.2. Szállóigék
 - 2.3.2.3. Irodalmi művek címe
 - 2.3.2.4. Irodalmi idézetek
 - 2.3.2.4.1. Szövegben
 - 2.3.2.4.2. Címben
 - 2.3.2.5. Idézettöredékek
 - 2.3.2.6. Átmenet a variált idézés felé: aktualizáló hozzátoldás címekhez, idézetekhez
 - 2.3.3. Variált idézés
 - 2.3.3.1. Modalitásváltoztatás
 - 2.3.3.2. Logikai minőség megváltoztatása
 - 2.3.3.3. Toldalékmódosítás
 - 2.3.3.4. Betoldás
 - 2.3.3.5. Helyettesítés
 - 2.3.3.5.1. Szövegben
 - 2.3.3.5.2. Címben

- 2.3.3.5.3. Ellentétesre váltás
- 2.3.3.5.4. Helyettesítés idézettöredékben
- 2.3.4. Szabad idézés
- 2.3.4.1. Adaptáció (parafrázis)
- 2.3.4.2. Utalás, célzás, rájátszás
- 2.4. A rájátszás és a megújítás viszonya

3. A kép mint formateremtő elv

- 3.1. A szöveg lényege egyetlen képbe van belesűrítve
- 3.2. Egy kép végigvonul a cikkben
- 3.3. Egy kép végigvonul, és a cím is ez
- 3.4. Két motívum váltakozik
- 3.5. Kulcspozícióban levő képek és a címadás
 - 3.5.1. Nyitás = cím
 - 3.5.2. Zárás = cím
 - 3.5.3. Nyitás = zárás \neq cím
 - 3.5.4. Nyitás = zárás = cím
- 3.6. Három szövegelemzés
- 3.7. Befejezés: milyenfajta képek tipikusak fókuszként?

0. Tanulmányunk címét Anne-Marie Thibault-Laulan könyvétől vesszük kölcsön. Az a könyv a **vizuális** kép szerepét elemzi mai kultúránkban, arról állapítja meg, hogy „a kép az emberek közti kommunikáció támasza, alapja (*support*)” (Thibault-Laulan 1972: 19). Ez azonban mutatis mutandis a **nyelvi** képekre is áll, annál is inkább, mivel a **kép** fogalmába egyaránt beleérthetők a nem nyelvi anyagú jelek és a retorika figurái. Ahogy a Dictionnaire des media című kiadvány definiálja a képet (idézi Thibault-Laulan 1972: 20): „összefoglalóan jelöli az összes olyan jelet, melynek anyaga nem artikulált hang... Tágabban értve, a beszélt nyelvben, minden olyan retorikai figura, amely az észlelhető világ realitásába horgonyozza le a jelölt dolgot”. Találó ugyanazzal a szóval jelölni az anyagi jeleket (*signe de matière*) és a szóképeket – jegyzi meg ezután nyomban Thibault-Laulan –, hisz mindkettő esetében olyan formáról van szó, melynek az a funkciója, hogy valamely elvont jeltárgyat „megnöveljen” (*augmenter*). E megnövelés vagy felemelés úgy megy végbe, hogy a kép megerősíti az absztrakt jelöltet az észlelhető realitásra való vonatkoztatás révén. Következésképp minden kép egyidejűleg elvont és konkrét, forma és anyag, jel és nyom (*trace*).

1. A nyelvi képek többféleképpen is csoportosíthatók (szerkezetük, anyaguk, logikai-szemantikai alkatuk, stilisztikai rendeltetésük stb. szerint). Ezúttal eredetiségük foka, a képesség mértéke szerint tekintjük át a tömegtájékoztató (a továbbiakban: TT) nyelvében előforduló képeket.

Ebből a szempontból három réteget szokás megkülönböztetni, pl. Ballynál konkrét, affektív és halott képek (vö. Bally 1909/1951, 1: 193–5). A **konkrét** kép még rendelkezik a képfelidézés képességével, s ezáltal a képzeletre hat. Az **affektív** képben az átvitt értelmű szó már nem láttat képet, a konkrét képből csak egy „érzelmi üledékféle” marad meg; ez a képtípus az érzelmekre hat. Végül a **halott** képek esetében már nincs meg sem a kép, sem annak érzete: a szót tisztán értelmi eljárással fogjuk fel. Az ilyen „képek” közvetlenül az intellektusra hatnak. Lengyel Lajos a képszerűség kényszerítő erejétől függően szintén három csoportra osztja az Értelmező Szótárban feldolgozott képanyagot: a „felső” réteg állománya egyéni invencióból fakad, sokszor kifejezetten művészi céllal; a „középső” réteg már köztulajdonná vált, de még nem vesztette el teljesen a képszerűségét; az „alsó” réteghez tartozó névátviteleknek viszont már nincs semmiféle tényleges képszerűségük, ezek az úgynevezett „elvonó-általánosító” szóképek (Lengyel 1966: 169). Három képfajtát találunk Harald Reger cikkében is, de ezek közül valójában csak a második és a harmadik függ össze mostani témánkkal. Ő ugyanis az első csoportba, a **kreatív**, eleven, innovatív metaforák közé nyilvánvalóan csak a merészen eredeti, költői nyelvi értékű képeket sorolja, pl.: „*Schwarze Milch der Frühe wir trinken sie abends*” (Paul Celan Halálfügájából idézi Reger 1978: 109). A másik szélső póluson a **lexikalizálódott**, megszokott (*usuell*) metaforák helyezkednek el, pl. *Flaschenhals*. Ezeket az általánosan használt (*gebräuchlich*) átviteleket már egyáltalán nem tekinti metaforának a nyelvközösség (uo. 118). A harmadik típus, a **konvencionális** metafora kb. feleúton van az előző kettő között: ezt nem érezzük eredetinek és kreatívnek, de szokásosnak sem, pl. *Der Verein wurde aus der Taufe gehoben* (uo.).

E sorok írója is megpróbálkozott egy régebbi tanulmányában a nem szépirodalmi nyelvi szóképeknek képszerűségük mértéke szerinti csoportosításával (l. Kemény 1974: 11–5). Ez a felosztás öt réteget különböztet meg:

- a) eleven képként ható, újszerű fordulatok (pl. *holdkomp*);
- b) még eleven, de már nem újszerű képek: *köpanyegforgató*, *nyúlszívű*, *gurul* a nevetéstől (ezek még képszerűek, de frissességüket elvesztették);
- c) már megszokottá váltak és elhalványultak, de kép voltukkal még tisztában vagyunk: *hegyhát*, *búzaszem*;
- d) „halott” képek I.: már nem érezzük képnek, de egykori képszerűsége tudatosítható (az óra *jár*);
- e) „halott” képek II.: hajdani kép mivoltukat csak a nyelvtörténész ismeri és tartja számon (*kohol*, *tapasztal*, *érdekel*); ezeket más szóval **etimológiai** metaforáknak is nevezhetjük.

Mint látható, a különbség pusztán abban van, hogy az előző osztályozások harmadik csoportja itt maga is három önálló rétegre bomlik. Ebben a dolgozatban azonban elegendőnek látszik ez a „durvább”, hármas felosztás is: a) **eredeti**; b) **köznyelvi**; c) **exkép**. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a fenti típusok határa nem éles, hanem nagyon is elmosódott (így látja Reger is: i. h. 109). Ez annak tudható be, hogy a képanyag állandó mozgásban van a konkrétól az elvont, az eredetitől az ex-felé (vö. Lengyel 1966: 169).

A képszerűség megkopása általában hosszabb idő alatt megy végbe. Olykor azonban szinte villámgyorsan játszódik le ez a folyamat, rendszerint a közhelyként való, túl gyakori használat következtében. Szemléltesse ezt egy aránylag friss példa! A *pályamódosítás* főnév eredetileg az úrhajózás szaknyelvében bukkant fel mint neologizmus. A publicisztikai stílus kapva kapott a friss szón, és elkezdte átvitt értelemben alkalmazni a különféle politikai vagy gazdasági irányváltoztatások megjelölésére: „olyan *pályamódosítás* következett be, amely már számol a lehetőségekkel” (Mo. 1979. dec. 9. 6). Gyakran szerepelt ebben a jelentésben a szó idegen megfelelője is: „A gazdasági »*pályakorrekció*« kísérté egy politikai is” (Mo. 1979. máj. 20. 13); „a NATO egyfajta *pályakorrekció* végrehajtására kényszerült” (Mo. 1979. nov. 18. 3); stb. Sikerült is rekordidő alatt közhellyé nyúni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy már a megújításával kísérleteznek: „Mennyi volt a történelem és mennyi az Ön szerepe ezekben a *pályamódosításokban*?” – teszi fel a kérdést egy rádióriporter az ismert Petőfi-kutatónak, aki többször változtatott pályát, foglalkozást (Tá/16). A beszédhelyzet eszébe juttatja a hallgatónak a *pálya* előtag ’életpálya, hivatás’ értelmét, s ettől a *pályamódosítás* exmetafora új jelentésre tesz szert: ’foglalkozás-, ill. állásváltoztatás’. Ám riporterünk nem éri be ennyivel, hanem mindjárt egy új szót is képez a felfrissített közhelyből: „Fogalmazhatom úgy is, hogy ... Ön egy notórius *pályamódosító*”. (A megújításnak erről a két fő módjáról: a kontextus sugallta jelentésértékelődésről és az alaki módosításról később még lesz szó részletesebben is, a 2.2. pontban.)

Mindegyik idézett rendszerezés eredeti – köznyelvi – ex- sorrendben, a szemantikai mozgás irányát követve veszi sorra az egyes képtípusokat. Mi el fogunk térni ettől a szokásos tárgyalási sorrendtől. A tömegkommunikációs (a továbbiakban: TK) nyelvben ugyanis a képek zöme az ún. középső réteghez, a köznyelvi képek csoportjához tartozik. Logikus hát, hogy ezt mutassuk be elsőként (1.1. pont), majd ezután az ettől való eltérést két ellenkező irányban: 1.2. exmetaforák; 1.3. eredeti képek.

1.1. A köznyelvi képek csoportjába azokat a köztulajdonban levő (konvencionális) képeket sorolom, amelyeknek még érzékelhető a képszerűségük: „E korrekció nem a tervek feladását, hanem *átcsomagolását* jelenti” (Mo. 1979. nov. 18. 3); „a Teng Hsziao-ping-féle szélsőséges pragmatizmus túlságosan is *elengedte a kötőféket*” (Mo. 1979. dec. 9. 7); „a Varsói Szerződés miniszterei ... *az órák alapos előzetes összeigazítása után* érkeztek az NDK fővárosába” (Mo. 1979. dec. 16. 4). Az ilyenfajta képek alkotják az írott és a beszélt sajtónyelv képeinek törzsanyagát, következésképp az összes képtípus közül a köznyelvi képeknek van a legnagyobb befolyása a TT nyelvének stílárjára.

Nem feladata ennek az áttekintésnek, hogy tartalmi bontásban ismertesse, melyek azok a tárgykörök, amelyekből a köznyelvi képek képanyaga (azonos eleme) kikerül. Két divatos témakörrel azonban kivételt teszünk. Az egyik az ún. katonás képek csoportja: *Órségváltás* a nőknél is (a tornászvilágbajnokságon; Nsp. 1979. dec. 8. 1; cím); „a sportág figyelemre méltó részeredményeket ért el, de az igazi *áttörés* még várat magára” (HH. 1980. jan. 21. 8); *Utóvédharcát* vívja a tél (EH. 1980. márc. 4. 1; cím). A másik a természettudományok szakszókincsének (elsősorban a fizikáénak) metaforikus használata: „A műszaki csődnél csak a közlekedési tisztességben bekövetkezett *rövidzárlat* volt elkészerítőbb” (MN. 1978. szept. 17. 10); „Egyelőre nem mérhető fel, milyen világpolitikai *láncreakció*t válthat ki a teheráni amerikai nagykövetség megszállása” (Mo. 1979. nov. 18. 4). Még egy olyan távol eső területen is meghonosodott a természettudományos metaforika, amilyen a művészetkritikai zsargon. Első példamondatunkat egy színibírálatból vesszük: „Csurka István drámái e *két sarkpont* [ti. a polgári morál és az etikai törvények] *közötti végzetes villongást* fejezik ki” (ÉS 1979. dec. 1. 13). A másodikat egy hangversenykritikából: „Ferencsik lenyűgöző magabiztossággal emelte ki azokat a *sűrűsödési pontokat*, amely köré, mint *mágneses mag* köré az egész darab rendeződik” (EH. 1979. okt. 15. 2). A (*mágneses*) *erővonalak* kifejezés a politikai publicisztikában sem megy ritkaságszámba: „a keresztény karácsonyon divat-téma az iszlám világ mozgásaival és *erővonaláival* foglalkozni” (MN. 1979. dec. 24. 8). Címbe is előfordul, pl. az izlandi parlamentben kialakult erőviszonyokról ezzel a címmel olvashattunk hírmagyarázatot: Az Althing *erővonalai* (EH. 1979. dec. 12. 5).

A leggyakrabban használt – s emiatt természetesen a leginkább megfakult – köznyelvi képek egy része már átmenetet képez az exmetaforák felé. A típus szemléltetésére három képcsoportot választottam ki. A példákat olyan sorrendbe állítottam, hogy fokozatosan csökkenjen bennük a tényleges képszerűség, a konkrét képelemek száma. Így a közlés is mind elvontabbá, fogalmibbá válik.

A végén, az utolsó szemelvényekben már szinte nem is lehet képről beszélni.

a) **kapu:** „a szocialista megfigyelő úgy nyilatkozott, hogy az FKP *bezárja az unió előtt a jövő kapuját*. A kommunisták szerint éppen ellenkezőleg: arról volt szó, milyen körülmények között *nyithatják meg újra*” (Mo. 1979. máj. 20. 4); „nem arról van szó, hogy Kína *becsukja kapuit* a nyugati cégek előtt” (Mo. 1979. dec. 9. 6); „[az OKP] *nyitva hagyja a kaput* a demokratikus egységpolitika előtt” (Mo. 1979. máj. 20. 9); „a Hongkongban működő kínai bankérdekeltségek fontos *kaput* jelentenek a nyugati pénzvilág felé” (Mo. 1979. dec. 9. 6);

b) **mérleg:** „*A mérleg egyik serpenyőjébe feltétlenül bekerül a munkahely szeretete*” (MN. 1978. szept. 17. 6); „a díjak a hagyomány és a lelemény jelentősége közötti egyenlőséget hangsúlyozták, így próbálván *egyensúlyban tartani a mérleg serpenyőit*” (MH. 1978. szept. 17. 8); „Véget ért az NB II-es bajnokság őszi idénye, s *mérlegre téve az eseményeket*, elmondhatjuk: nem hagyott maga után mély emlékeket” (Nsp. 1979. dec. 12. 3); *Mérlegen a fővárosi atlétika* (Nsp. 1979. dec. 16. 5; cím); „Ma még korai lenne *mérleget készíteni* azokról a következményekről, amelyekkel Kínának számolnia kell Vietnam-ellenes agressziója nyomán” (Nszab. 1979. ápr. 30. 6);

c) **kártya:** „két új fejlemény bontakozott ki, amelyek tökéletesen *összekeverték a kártyákat*” (MN. 1979. nov. 4. 8); „a washingtoni diplomácia *elővette a tartalék kártyát*” (Mo. 1979. nov. 18. 11); „*hamisított kártyákkal hazardírozik*; valójában nincs is szándékában megbuktatni a kormányt” (MN. 1979. dec. 31. 2); „Mind Kína, mind az Egyesült Államok számára Pakisztán *ütőkártya* az indiai *játszmában*” (Mo. 1979. nov. 25. 7); *Rakéták mint ütőkártyák?* (Mo. 1979. nov. 25. 4; alcím).

Az effajta szóképek sokszor idézőjelbe vannak téve. Ez rendszerint arról árulkodik, hogy az illető kép megindult az exmetaforává válás útján, elhomályosulóban van a szemléleti tartalma, s ezért van szükség kép mivoltának ilyen külsőséges módon való hangsúlyozására: „A szabaddemokratáknak más belső *»robbanóanyaggal«* van dolguk” (Mo. 1979. nov. 18. 9); „kénytelenek lesznek *»lehúzni a redőnyt«* színészhiány miatt?” (MN. 1979. nov. 4. 10); „Az *»alsóházban«* [értsd: a bajnoki táblázat utolsó helyein levő csapatok mérkőzésein] több váratlan eredmény született” (Nsp. 1979. dec. 8. 2). Az idézőjelbe tett köznyelvi képek némelyikének „képes” értelme már szótározva is van átvitt jelentésként. Ezeket csak azért nem soroljuk az exmetaforák közé, mert még sugallnak valamilyes vizuális élményt: „Izrael és Egyiptom *»tartópillér«*-szerepe független attól, hogy a Camp David-i alkudozások végül is hogyan záródnak” (MN. 1978. szept. 17. 1); „Az állami ellenőrzés *»béklyóit«* hosszú ideje feszegető agresszív nagytőke már régen követelte a termelői árak felszabadítását” (Nszava 1978. szept. 17. 7); „élénkítik gazdaságukat, növelik az NSZK piacainak *»étvágyát«*” (Mo. 1979. dec. 2. 12); „az ő generációjuk az első, amely *»tisztá lappal«* vághat a történelemnek” (MN. 1978. szept. 17. 13). Persze létezik egy ellenkező véglet is – ha jóval ritkábban találkozunk is vele –, az ti., hogy egészen új, nagyon eredeti, nagyon merész képet tesznek idézőjelbe, talán hogy szalonképebbé váljék. (Erre majd az eredeti képeknél adunk példát.)

Mint láthattuk, a köznyelvi képeknek a használatban állandóan csökken a képzetkeltő erejük. A nyelvi alkatrészeknek ez a megkopása akkor válik érzékelhetővé, ha emiatt zavar támad a gépezet működésében. „*Föl kéne oldanunk ezeket a tilalomfákat*” – ajánlja egy televíziós vitaműsor résztvevője (Fi 3/4). A *tilalomfa* főnév már alig képszerű, nem meglepő hát, hogy úgy fogják fel, mint egy ’tilalom’ értelmű szót (egyébként teljes joggal, vö. ÉrtSz. 6: 675: „A szabadságot korlátozó, valamilyen szabad cselekvést akadályozó tilalom”). Ezért kapcsolják hozzá nyugodt lelkiismerettel a *felold* igét: „Fel kellene oldanunk a *tilalomfákat*”, ehelyett: „...a *tilalmakat*”. Csakhogy a kontextus hatására a *tilalomfa* kifejezés visszanyeri konkrétságát, s már létre is jött a képzavar.

1.2. Azokat a hasonlósági asszociáción alapuló szóképeket tekinthetjük **exmetaforáknak**, amelyekről tudjuk ugyan, hogy eredetileg képek voltak, de szemléletességüket már nem érzékeljük. Az exmetaforák nem keltenek semmiféle vizuális képzetet, egykori képes értelmük átvitt jelentésként szótározva van (egy-egy köznyelvi képeké is, de az exmetaforáké kivétel nélkül mindig, ami formális kritériumként jó fogódzó a két képtípus megkülönböztetéséhez).

A képcsoport szemléltetésére két témakörből mutatok be példákat:

a) valaminek a **lényege**, ill. **biztosítéka**: „ezek a fiatal versenyzők alkotják a moszkvai olimpiai csapat *gerincét*” (Nsp. 1979. dec. 5. 5); „Gazdálkodási rendszerünk *pillérei* ezek” (EH. 1979. dec. 18. 3); „a KNDK újraegyesítési politikájának *sarokköve* a független, minden külső beavatkozástól mentes folyamat” (Mo. 1979. dec. 16. 7); „A hatékony minőségi munka minden fejlődés *záloga*” (Szá/25);

b) **hátráltató körülmények**: „túlságosan komolyan veszi önmagát a társadalom. Véleményem

szerint ez a továbbhaladás *gátja* is” (Fi 3/6); „a vállalatok és áruházak propagandistái is inkább *kerékkötőnek* érzik ma már e fórum működését” (EH. 1979. dec. 13. 4); „a helyi hatalmi tényezők egészen másutt látták saját hatalmuk *korlátait*” (MN. 1979. dec. 24. 8).

Befejezésül sorakoztassunk fel néhányat a legelvontabb, legszintelenebb TK nyelvi exmetaforák közül! Ki hinné róluk, hogy eredetileg ugyanolyan képek voltak, mint napjaink sajtónyelvének legfrappánsabb ötletei? Íme: „A Varsói Szerződés külpolitikai megnyilatkozásainak a nemzetközi küzdőtéren *súlya van*” (Mo. 1979. máj. 20. 2); „[a brazil elnök azt ígéri, hogy] 1985-re visszavezeti az országot a demokrácia *útjára*” (Mo. 1979. dec. 9. 8); „A csodálatos Szindbád [volt Latinovits Zoltán] filmszínészi pályájának *csúcsa*” (Fi 2/1); „Most kormányfői szinten kerül sor Párizsban újabb találkozóra” (Mo. 1979. nov. 18. 7). Némelyik igénk is rejt magában ilyen „megkövesedett” képet: „a két fél *aláhúzta* a magyar–francia politikai párbeszéd elmélyítésének fontosságát” (Mo. 1979. nov. 18. 7); „Szovjet részről *leszögezték*: nem hajlandók újra megnyitni a tárgyalásokat” (EH. 1979. dec. 18. 5); stb.

Ha egy szót rendszeresen használnak egy bizonyos átvitt értelemben, ez az „alkalmi” jelentés fokról fokra állandósul, s végeredményben új jelentésként kodifikálódik. Ennek azonban a kép(szerűség) elillanása az ára. Ez annyira teljes lehet, hogy az exképet olyan összefüggésben is nyugodtan alkalmazzuk, amilyenbe a szó az eredeti értelmében egyáltalán nem illett volna bele, és mégsem érzünk képzavart! Természetesen az efféle példák minősítése nagymértékben függ az egyéni ízléstől, a vizuális fantázia fokától. Pusztai Ferenc pl. képzavarként idézi ezt a mondatot egy régi, 1945-ös újságcikkből: „Az újjáépítést a vasút *teréről* át kell vinni a parasztság ipari megsegítésének a *vonalára* is” (l. Pusztai 1964: 194). Gyárfás Endre jogosan veti ellen, hogy ezek a kifejezések (*terén, vonalán*) már elvesztették képszerűségüket, kép mivoltukat, következésképp nem is ütköz(het)nek egymással. Tehát a kifogásolt mondat valójában nem is képzavar (vö. Gyárfás 1969: 51). Következzék egy hasonló jellegű mai példa: „A helyi tűzfészek általános világégés *forrásai* lehetnek” (Nszab. 1978. szept. 17. 1). Hogy a *forrás* már mennyire nem képszerű, jól mutatja, hogy a *világégés forrását* egyáltalán nem érezzük képzavarnak. A német sajtónyelvben is járatosak ilyen „logikátlan” szókapcsolatok: *einen Kurs bekräftigen, erleichtern* stb. (idézi Wilss 1961: 105). Hogyan fészkelhették be magukat a mindennapi nyelvhasználatba anélkül, hogy bárki is helytelennek találta volna őket? Wolfram Wilss azzal magyarázza ezt, hogy az olvasóra zúduló képdömping meggyöngíti a szemléletesség iránti érzéket (vö. Fabricius-Kovács 1969: 44: „belső vizualitásunk meggyöngült”). Minél inkább forgalomban van egy metafora, annál kevésbé emelkedik ki – nyelvi sűrítmenyként – a beszédfolyamatból. A metaforát már nem képi beszédként fogják fel (vagyis olyan szóként, amely csak közvetett kapcsolatban van a kifejezendő dologgal), hanem egyenlőségjelet tesznek a kép és a dolog közé. A metafora a képpel kifejezett dolognak „tulajdonképpeni” jelölőjévé válik (konnotáció helyett denotáció, a metafora megszűnik kép lenni). A szónak ez az új, átvitt értelme olyannyira megerősödhet, fogalmi tartalommal válhat, hogy a „képpel” olyan kontextusokban is bizvást élhetünk, amelyekbe az eredeti kifejezés semmiképp sem illett volna bele, anélkül, hogy ez az ellentmondás bárkinek is szemet szúrna. (Vö. Wilss 1961: 106.)

Akadnak persze nehezen megítélhető határesetek is. Az enyhülés *elmélyítése* (Nszava 1979. márc. 14. 1), *megszilárdítása* (Mo. 1979. máj. 20. 2), sőt *erősítése* (MN. 1979. márc. 4. 1) pl. aligha tekinthető képzavarnak, mivel az *enyhülés* szó ebben az értelemben politikai szakkifejezéssé vált, és nem fűződik hozzá semmiféle vizuális képzet. Hajlok viszont arra, hogy képzavarnak minősítsem a *mérföldkő bejegyzését*: „A hazai építészet történetébe minden bizonnyal fontos *mérföldkőként jegyzik majd be* az új budapesti sportcsarnokot” (Déli krónika, Kossuth, 1980. ápr. 9. 12 ó 15 p). A *mérföldkő* tipikus exmetafora: „(valaminek a történetében) olyan állomás, amely a korábbihoz képest nagyobb haladást, lényeges változást jelent” (ÉrtSz. 4: 1274). Lépten-nyomon olvashatunk ilyesmit: „A francia kapitalizmus modernizálása ezen az őszön fontos *mérföldkőhöz* érkezett” (Nszava 1978. szept. 17. 7). A riporter – alighanem a sok ilyenféle mondat hatására – nem érez semmi néven nevezendő képet a *mérföldkő* szóban, s habozás nélkül kimondja az idézett mondatot. A vizuális típusú címzettnek viszont még tiltakozik a nyelvérzéke a *mérföldkő bejegyzése* ellen. Mint említettem, nagyon sok múlik ilyenkor a „képzékenységen”. Ami az egyik hallgatónak még fülsértő képzavar, az a másíknak már föl sem tűnik.

Végül még egy megjegyzés az exmetaforákhoz: rendkívül jellemző, hogy ebben a képcsoportban szinte soha nem fordul elő az idézőjelnek az a frissítő célú alkalmazása, amelyre az előző típusban több példát is láthattunk. Az exmetaforák ugyanis egyáltalán nem számítanak képnek,

nem képként élnek a nyelvhasználók tudatában. Sőt még egykori kép mivoltuk is mindinkább feledésbe merül: nem gondol rá sem az, aki használja, sem az, aki olvassa. Úgy alkalmazzuk őket, mint holmi átvitt értelemmel bíró szavakat. Ezért van az, hogy ha nagy ritkán mégis idézőjelbe kerülnek, akkor ez szokatlannak, furcsának vagy éppenséggel groteszknek tűnik: „Óriási forgalmat bonyolít le az olimpiai sajtóközpont, amely a szovjet főváros »szívében« fekszik” (Nsp. 1980. júl. 27. 8). Leporolásuk másképpen szokott lezajlani: megújítják őket valamilyen módon. De ez már egy későbbi fejezetbe tartozik.

1.3. Az eredeti kép olyan egyedi-egyszeri, „hapax legomenon” jellegű nyelvi alkotás, amely egyéni leleményből: valamely újszerű meglátásból, képzettársításból, ill. ennek adekvát művészi kifejezéséből származik. A TT nyelvében is keletkeznek eredeti képek, ha magától értetődően nem is olyan nagy számban, mint a szépirodalomban (különösen a lírában). Az összegyűlt anyagot a stilisztikai képfajták szokásos sorrendjében tekintjük át. Igyekezünk úgy válogatni, hogy mindegyik típusból a legsikerültebb – és egyúttal a legjellegzetesebb – megoldásokat villantsuk fel.

Hasonlat önállóan ritkán fordul elő ebben a stílusrétegben. Íme mégis két ilyen adat, az egyik vulgáris-kedélyes, a másik inkább irodalmiaszkodó, esszéisztikus: „*Mint a ruha a mosásban*, úgy ment össze ez a csirke a sütésben” (Nszava 1978. szept. 17. 1); „a jelenség – akár a márványkő erezte – úgy átszővi életünket, hogy általános érvényűnek mondható” (ES 1979. dec. 1. 1).

E stílusesszékkel jobbra csak összetett, komplex képegyüttesek részelemeként találkozhatunk. Ennek legegyszerűbb válfaja (amely még nem is tekinthető igazi komplex képnek), amikor egy korábbi hasonlatot metaforává tömörítnek, vagyis a kép megismétlődik, de elemei nem hasonlított–hasonló, hanem azonosított–azonos viszonyban vannak egymással. Pl.: „Most a drót körül pörgeti egy ideig [a galacsinhajtó bogár a galacsint], majd aláfekszik, s *mint egy artista*, fejjel lefelé, »kézen állva« felnyomja a drót tetejéig, ... Am a kísérletező ember olyan drótdarabbal szúrja a földhöz a galacsint, amelynek a tetején egy hurok van. Hiába próbálkozik a *skarabeus-artista*, hogy a már bevált módon feltolja, a hurkon nem tudja átlökdösní” (EH. 1979. dec. 12. 2).

Fejlettebb formája a hasonlat továbbfejlesztésének, amikor valamilyen metaforikus képelem csatlakozik hozzá, s ezekből áll össze a komplex kép: „A közlések áradása olyan, *mint a széles medrű folyam tavaszi áradáskor*, rengeteg mindent hordoz a felszínén, s bizony csak nagyon gondos és aprólékos *derítéssel* lehet egynémely alapelemet *kiszűrni* belőle” (MN. 1979. nov. 4. 8); „olyan volt a krómácel plasztika csupasz teste [egy szökőkútról van szó], *mint a téli fa törzse, ágai*: és most a víz *lett a lombja, lombkoronája*” (ÉS 1979. dec. 1. 12). Utolsó példánkban az alaphasonlatot egy ún. kifejtett metafora követi: „Igaz-e, hogy a gyerekekre attól a pillanattól kezdve, amikor tanulókká válnak, egyben az iskolai feladatok, kötelességek is úgy rázúdulnak, *mint egy bányamolás?* Következésképpen csak a *tananyagcsökkentés nevű mentőosztagok* szabadíthatják ki alóla?” (Nszab. 1979. dec. 12. 6). A kifejtett metafora attól kifejtett, hogy a szerző magát az azonosítás tényét is beleszerkeszti a metafora nyelvi anyagába: „tananyagcsökkentés *nevű mentőosztagok*”. Fokozza a stílushatást, hogy az idézett mondatok írója a képet (*mentőosztagok*) látja-látatja valóságosnak, s a tárgyi szinttel (*tananyagcsökkentés*) csak mintegy értelmezi, interpretálja ezt (vö. J. Soltész 1965: 275).

A **metaforák** közül a teljes szerkezetű (ebben az azonosítottnak meg az azonosnak is van explicit nyelvi jele) sokkal gyakoribb, mint a rejtvénytyszerű, „hermetikusabb” egyszerű metafora (ez utóbbiban csak a képi elem van nyelvileg kifejezve, a tárgy kimondatlan marad). Ez nem meglepetés, könnyen magyarázható a TK nyelv rendeltetésével és ennek megfelelő általános karakterével.

A **teljes** metafora ún. normálformájának – amelyben a tárgy (az azonosított) és a kép (az azonos) nyelvi jele közvetlen szintagmatikus kapcsolatban van egymással – grammatikai változatai közül a **birtokos jelzős** szintagma alakú a legnépszerűbb a sajtónyelvben: „Majd az apróbb, *kellemetlen felfedezések csaláncsípései következnek*” (MN. 1978. szept. 17. 5). Ennek valószínűleg az az oka, hogy a négy fő típus – birtokos jelzős, értelmezői, alany–állítmányi, összetett szó – közül ez a legkevésbé tömör: a tárgy és a kép azonosítása itt nem olyan fokú, mint a teljes metafora többi válfajában, az ilyen szókép többnyire hasonlattá transzformálható.

A mondat állítmánya rendszerint a birtokos jelzős teljes metafora képi eleméhez, a metaforikus birtokszóhoz igazodik szemantikailag: ugyanabból a képzetkörből van véve, és maga is szemléletes. Pl.: „az ősz nyirkos kódében a *vidám reménység lámpásai pislognak*” (ÉS 1979. dec. 1. 16); „Ennek a *könyvecskének a pislákoló kis lámpása világitotta meg* először két nagy és érzékeny lélek drámáját”

(MN. 1980. máj. 11. 11); „a madarak *a friss barázda terített asztaláról kosztolnak*” (EH. 1979. dec. 12. 2); „Bátorság kellett ahhoz, hogy **felfeszítse** a kínos percek *kagylóhéját*” (MN. 1979. dec. 24. 21); „*Ennek a magatartásnak a malaclopó köpenye alatt a valódi okosság ... mellett jól megfér* a butaság, a tisztességtelenség, az antihumanizmus” (ÉS 1979. dec. 1. 1). (Szépirodalmi nyelvi példák ugyanerre: Kemény 1977: 192.)

Csakúgy mint a hasonlatot, a birtokos jelzős teljes metaforát is tovább lehet fejleszteni komplex képpé. Számátalan útja-módja van ennek: most csak a legegyszerűbbeket mutatom be néhány példán.

a) Egy másik metaforával (egyszerűvel) társul: „*anyanyelvünk templomfalait helyenként gonosz sortűzek lyuggatják át*” (MN. 1979. dec. 24. 13).

b) Két birtokos jelzős teljes metafora kapcsolódik össze: „*még messzebbre mehetünk a nosztalgia csónakján a századelő csöndes folyójára*” (Nszab. 1980. jan. 27. 14). Még hatásosabb az ilyen komplex kép, ha a mondat állítmánya valamilyen tartalmas ige, amely összhangban van a többi képelemmel, s maga is beilleszkedik a komplex képbe. Pl. egy filmkritikus ezt írja az ironikus, deheroizáló szemléletű filmekről: „*A művészeteknek e detoxikáló állomásai, amelyek a nemzeti tetszelgés mámorából józanítanak ki, nem mindig népszerűek*” (Filmvilág 1979. 17. sz. 19).

c) A „legelegánsabb” megoldás az, amikor újabb nyelvi kép bevonása nélkül, magából az alapmetaforából fejlik ki a több mozzanatú, szemléletes, a mondanivalót jól megérezkítő komplex kép: „**Pancsoljon** csak *a krimi langyos pezsgőfürdőjében*, akinek ehhez van gusztusa – késő este. Bevallom, jómagam úgyis, továbbra is **el-elpancsikálnék** olykor-olykor, egy *medencében* ama rejtvény-izgalmat kedvelő társaimmal, akik igazi műélvezet előtt vagy után, nem pedig helyett teszik ezt. (Bár legtöbbször kiderül: sablonos ismétlések és sablonos logikai hibák *kétes tisztaságú fürdővize* az, amibe újra és újra belecsábulunk; elhasznált, *szénsavavesztett.*)” (ÉS 1979. dec. 1. 3).

A másik három fajta teljes metafora jóval ritkább. **Értelmezői** metaforával pl. csak elvétve találkozunk a TT nyelvben. Vegyünk szemügyre egyet a szórványos példák közül. Egy rádióriporter így jellemzi interjúalanyát: „...kritikus és *párbajhős, az egyik legtöbbet vitatkozó hírlapíró a magyar sajtó hasábjain*” (Tá/16).

Az **alany–állítmányi** (predikatív) szerkezetű teljes metaforát is inkább csak az esszéstílus felé hajló művészetkritikai szóhasználat kedveli. Egy filmkritikában ezt írják egy új magyar film főszereplőjéről: „*ez a szerelem is afféle művirág a gomblyukában*” (MN. 1979. dec. 6. 9). Ebben a másik példában – amely egy verseskötet méltatásából való – a metaforikus azonosítás csak kiindulásul szolgál: „*T. E. tehetsége szén és gyémánt. Azaz inkább: olyan gyémántta jegecesült szén, amellyel még lehet házfalra is fekete ábrákat rajzolni, amellyel már üveget is lehet metszeni. De hogy igazi fényében ragyogjon, kell a gyémántkőszőrű is. Hadd fájjanak egymásnak*” (ÉS 1980. jan. 5. 11). A kritikus eljátszadozik a képelemekkel, leleményesen továbbépíti az alapmetaforát. A *szén* és a *gyémánt* kontrasztjából, majd összekapcsolásából (*gyémántta jegecesült szén*), valamint a kép kiváltotta asszociációkból (*rajzolás, metszés, gyémántkőszőrülés*) roppant hatásos komplex kép kerekedik ki, amely érzékletesen jellemzi a fiatal költőnőt és művészetét. Itt tehát nem öncélú a nyelvi képekkel való bibelődés, hanem a tartalomnak minél hatékonyabb közvetítését célozza.

Az **összetett szó** alakú teljes metaforában általában az előtag a **tárgyi** elem, míg a képet az utótag tartalmazza. A kép elevenségéhez sokszor hozzájárul a mondatnak valamelyik egyéb eleme is. Egy külpolitikai kommentárból arról értesülünk, hogy tizenegy tőkés ország nyújt pénzügyi segítyt a csődbe jutott Zaire-nak, de „Zaire gazdaságán mit sem változtatott a tizenegy tőkés *professzor tetemes dollárszéruma*” (EH. 1980. febr. 25. 5). Itt a *professzor* birtokos jelző erősíti a képi sítót. Még jobb lett volna az összhatás valamilyen más (a képhez igazodó) állítmánnyal, pl.: „...mit sem *segített*” vagy valami hasonló. Itt viszont összhangban van az állítmány a képpel: „A cikkírónak igaza van, ha a közgazdasági írott és élőszó nagyképű *frázisléggömbjeire lövöldöz*” (ÉS 1980. jan. 12. 4). Sőt a következő mondatban is van olyan mondatrészt, amely összefüggésbe hozható a korábbi teljes metafora képi síkjával: a kettős értelmű – konkrét és átvitt jelentésében is ide illő – célozni főnévi igenév: „De *célozni* csak ezekre helyénvaló, a jóra vagy legalábbis az elkerülhetetlenre nem.” Nemritkán egy egész terjedelmes komplex kép bontakozik ki az összetett szós alapmetaforából. Egy zenekritikust pl. ilyen költői sorokra ihletett Mahler II. szimfóniájának előadása: „Ez a hatalmas **zeneboltozat** átfogja és magába foglalja az életet, a halált, a szenvedést, az örömet, a passziót s a passziókat. Építőmester legyen a talpán, aki ezt a *boltozatot* megtartja. Mert hiába a külön-külön tökéletesen kidolgozott elemek sora, ha az *összeillesztésnél* kiderül: nem találnak” (EH. 1980. jan. 14. 2). A (különben ötletes) képben csak az a zavaró, hogy az *építőmester*-en nem a komponista, hanem a

karmester értendő. Vagy ezt a művet mindegyik előadásán újból *fel kell építeni*, s azután vagy *megáll*, vagy nem?!

Eredeti **egyszerű metafora** gyakorlatilag nincs a TK nyelvben. Ha elvétele létrejön is egy-egy elszigetelt példány, az is nyomban „meg van szelídítve” valamilyen módon. A valóban eredeti, újszerű szóhasználat ugyanis kommunikációs nehézségeket okozhat. Mivel teszik könnyebben emészthetővé a TT nyelvben a nagy ritkán mégiscsak felbukkanó eredeti egyszerű metaforákat?

a) Idézőjelbe rakással jelzik, hogy a feltűnően oda nem illő szó képletes értelemben van használva (vö. Wilss 1961: 106). Az idézőjel segít áthidalni az elsődleges jelentés és a kontextus közti feszültséget, az alkalmi (metaforikus) értelem keresésére ösztönzi a TK nyelvi szöveg fogyasztóját: „[az olasz kommunisták] kissé későn ismerték fel, hogy voltaképpen »pótkeréknek« használják őket” (Mo. 1979. máj. 20. 9); „itt a kanyarban »rojtosodott« ki leghamarabb az úttest” (MN. 1978. szept. 17. 10); „A grenadai és a jamaicai kormány haladó intézkedései azt bizonyítják: mozgás van az USA »hátsó udvarában«” (Mo. 1979. nov. 18. 11).

b) Az egyszerű metafora „enyhítésének” másik módja: a képletesen értendő szó elé olyan minőségjelző kerül, amely nemcsak hogy figyelmeztet az átvitt értelmű szóhasználatra, hanem azt is megmutatja, milyen irányban, fogalomkörben kell keresnie az olvasónak az illető nyelvi elem aktuális jelentését. Vagyis a jelző mintegy megmagyarázza a képet, akár a vizualitás csökkentése, elhomályosítása árán is. Az ilyen szerepű minőségjelző rendszerint -i képzős melléknév szokott lenni (alapszava az az elvont fogalom, amelynek valamelyik mozzanatát, sajátosságát stb. a jelzett szó, a kép szemléletesen jeleníti meg). Négy példánk közül az első kettő a külpolitikai tárgyú publicisztikából való. Egy francia képviselőjelölről ezt olvassuk: „művésze a látványos *politikai piruetteknek*; kecsesen táncolt át az egyik oldalról a másikra” (MN. 1978. szept. 17. 8). Ciprusnak török megszállás alatt levő északi körzeteibe török lakosságot telepítenek be Anatóliából: „Ez a telepítési akció a »békes eszközökkel folyó háború« egyik legszenyesebb hadművelete: az *etnikai aknamezők* telepítése” (Mo. 1979. nov. 25. 12). A másik kettőt a kritikai nyelvből vesszük. Egy könyvismertetésben jelent meg a következő mondat: „Amíg a teljes »bevezetést« el nem olvassuk (óhatatlanul egyvégtében-egyvágtában, s csak a *szellemi szélfúvástól*, a koncentráció kötelességétől el-ellankadva), addig ki sem bocsájt [bennünket a szerző] az esszé-építményből” (ÉS 1979. dec. 1. 11). Ez pedig egy színikritikában látott napvilágot: „[e színművek] a megszeplősített moralista panaszát kiáltják világgá a sajátos irodalmi ringben” (ÉS 1979. dec. 1. 13).

c) Néha kombinálódik ez a két módszer (az idézőjelbe tétel és a magyarázó funkciójú minőségjelzővel való bővítés): „Vannak, akik nem ülnek le minden este a *kékesfényű »kaloda«* elé” (Nsp. 1979. dec. 8. 4). Ebben a mondatban az idézőjelen kívül a *kékesfényű* jelző is megkönnyíti rejtvényfejtő tevékenységünket, azaz a metafora dekódolását: *kékesfényű* „kaloda” = tévékészülék...

d) Végül előfordul az is, hogy a képet egész egyszerűen megmagyarázzák (lefordítják fogalmi nyelvre, explicitté teszik): „A tangóról jutott eszembe [ti. az előző zeneszám egy tangó volt], hogy ön olyan utcát említett, ahol járművel legfőljebb *tangózni* lehet, *tehát előre-hátra*, vagy talán még azt sem” (Cs/18). Meglehet, hogy ez a „didaktikus” fogalmazásmód rádiós, ill. tévés sajátosság. Ebből az egy példából természetesen nem vonhatunk le ilyen messzemenő következtetést. Ezen a téren még alapos vizsgálatokat kellene folytatni.

2. Egy mondatban summázva az eddigieket: eredetiség szempontjából végül is két csoportra oszthatók a TT-ben szerepet kapó nyelvi képek: az egyik csoportba a „köztulajdonban levők”, a másikba az eredetiek-egyéniek tartoznak. Bár statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre (tudtommal még nem végeztek ilyen célú felméréseket), pusztán tapasztalati alapon is megállapítható, hogy az előbbi típus nagy mennyiségi fölényben van az utóbbival szemben. Ez az aránytalanság a funkciójából és ennek megfelelően kialakult jellegéből fakad a TK nyelvnek, vagyis fenti megjegyzésünk korántsem tartalmaz értéktételeket. A TT-ben éppoly indokolt a hasznos redundancia, mint az ellenpóluson, a költői nyelvben az innováció.

A kollektív tudatban élő és a frissen alkotott képek között csak elméletben könnyű meghúzni a határvonalat. A gyakorlatban egy elég széles és roppant érdekes átmeneti sáv húzódik e között a két fő típus között. Se nem régi, se nem új, se nem ismert, se nem ismeretlen – így jellemezhetnénk az ide tartozó képanyagot. De fogalmazhattunk volna így is: régi is, új is, ismert is, ismeretlen is. Ennek a határterületnek az eddigi kutatás még annyi figyelmet sem szentelt, mint a már bemutatott „tisza eseteknek”. Ez indított arra az elhatározásra, hogy tanulmányomban a TK nyelvnek azokkal a stílris

kifejezőeszközeivel foglalkozzam részletesen, amelyek feleúton vannak a köztulajdonban levő és az alkalmilag megalkotott, eredeti-egyéni kép között. Sem a langue-hoz, sem a parole-hoz nem tartoznak igazán ezek a nyelvi képek: átmeneti jellegük abban nyilvánul meg, hogy mindig egy már eleve adott közös képzetkincset aktualizálnak. Minden stílusrétegben megvan a szerepük, de ez a szerep sehol nem oly szembeötlő és lényeges, mint éppen a TK nyelvben. Ez is amellet szól, hogy alaposan megvizsgáljuk őket.

2.1. Sokféle úton-módon keletkezhetnek ezek az „átmeneti státusú” képek. Most csak a két legtipikusabb eljárással foglalkozunk. Ezek a következők:

- a) elhomályosult köznyelvi kép megújítása **(2.2.)**;
- b) idézetre, formulára, szokásmondásra stb. való utalás, célzás, „rájátszás” (*Anspielung*) **(2.3.)**.

2.2. Közös és megfellebbezhetetlen sorsuk a nyelvi képeknek, hogy a használatban előbb-utóbb megkopnak, veszítenek szemléletességükből. Erről már volt szó. Megújításkor a szemantikai mozgás „visszafelé”: a fogalmi felől a vizuális, az elvont felől a konkrét, a sztereotip felől az egyszeri-felfedezésszerű felé halad. Michael Riffaterre a konvencionális irodalmi formák alkotó alkalmazásáról, felhasználásáról állapítja meg, de általában jellemző a megújításra mint stilisztikai műveletre, hogy a módosítás – később majd látni fogjuk, hogy ezen nem okvetlenül alakváltoztatás értendő – kiemeli a sablonossá merevedett nyelvi elemet abból a tudati üledékből, amelyben addig szerényen, szürkén meghúzódott, megszünteti gépiességét (vagy legalábbis enyhít rajta), s mindennek eredményeként a kép kiszabadul a nyelvi automatizmusból. Módosítás → reaktíválás → dekonvencionizálódás: így zajlik le a megújítás folyamata a szépirodalmi nyelvben (de a TK nyelvben is, tehetjük hozzá).

Ami számunkra a legérdekesebb Riffaterre fejtegetésében, az az, hogy a megújítás öszerinte – és ebben alighanem igaza is van – éppen attól megújítás (azaz újjáalkotás, nem pedig megalkotás), hogy nem szünteti meg teljesen a klisék klisé jellegét. Bármiféle módon történik is a megújítás, soha nem olyan gyökeres, hogy ne ismerhetnénk föl, ne rekonstruálhatnánk az eredeti sablont. A klisé és a megújított változat mindvégig oppozícióban van a befogadó tudatában. A megújítás nem azáltal frissíti fel a stílust, hogy a klisé végleg megfosztja sztereotip jellegétől. Ellenkezőleg: a megújítás feltételezi a sztereotípiának mint az oppozíció egyik pólusának a fennmaradását. Ehhez képest jelent éles kontrasztot a módosítás. A stílushatás abból ered, hogy a kontextusban egy előre nem látható, megjósolhatatlan elem bukkan fel. Az ily módon kiváltott sokkhatás annál erősebb, minél inkább előre látható a kontextus, amelyet megtör. Ezek a deformációk arra készítetik a címzettet, hogy egyszerre vegye tudomásul a megújító és a megújított elemet. E kettős olvasás (*lecture double*) révén a megújított képek egy asszociációhálózat csomópontjaivá válnak: a szöveg egy többletdimenzióval gazdagodik (vö. Riffaterre 1971: 167–70, 185).

2.2.1. Hogyan újítják meg a TK nyelvben az elhomályosult szóképet, hasonlatot? Mi a technikája ennek a stilisztikai eljárásnak?

Az a művelet, amelyet a hagyományos stilisztika megújításnak, az orosz formalista iskola, ill. a prágai strukturalizmus dezautomatizálásnak, dinamizálásnak, *osztranyenyijének* (eltérítésnek, eltávolításnak, elidegenítésnek), ill. deformációnak, aktualizációnak, végül napjaink egyik stíluskutatója egyszerűen „másképpen-mondás”-nak nevez (vö.: Nyíró 1970: 167, 176–8; Sziklay 1970: 122–3; Hankiss 1969: 197–8), végső soron transzformációk, retorikai transzformációs szabályok alkalmazására, ill. bevezetésére vezethető vissza (Kanyó 1979: 180). E retorikai transzformációs szabályok közül a TT-ben az alábbi kettő van a legintenzívebben működtetve:

- a) variáció **(2.2.2.)**;
- b) transzpozíció **(2.2.3.)**.

(Más a terminológiája, de lényegében ugyanerre a megállapításra jut Albert Henry, aki szerint a megújításnak az alaki módosítás és az új kontextusba helyezés a két fő módja; vö. Henry 1971: 143–53.)

2.2.2. A **variációnak** ebben a dolgozatban két válfaját mutatjuk be részletesebben: a helyettesítést és a betoldást.

2.2.2.1. Helyettesítésnek az olyan variációt nevezzük, amikor a megfakult köznyelvi képben, állandó szókapcsolatban, közhelyben stb. egy vagy több alkotóelemet valamilyen más – rokon értelmű vagy akár ellentétes jelentéstartalmú – szóra cserélünk ki (vö. Riffaterre 1971: 169–70). Egy rádiós nyelvi példán mutatjuk be, hogyan is működik az aktualizálásnak, frissítésnek ez a mechanizmusa. Az a megszemélyesítés, hogy a gépkocsi *eszi* a benzint (ennyit és ennyit *eszik* száz kilométerenként), ma már csak jóindulattal nevezhető képnek, egykori expresszivitását csaknem teljesen elvesztette: „A mostani típusok 2–2,5 literrel kevesebb benzint »esznek« minden 100 kilométeren, mint az előzőek” (Mo. 1979. dec. 2. 12). A familiáris beszélt nyelvben oly gyakori, hogy még a Közhelyszótárba is bekerült (vö. Hernádi 1976: 83: „Mit *eszik* a tiéd százon?”). Figyeljük meg, miképpen alakul át a közhely a műsorvezető beszédében: „[A Volga] Normál benzint iszik, a legolcsóbb olajat, sőt a múltkor megkérdeztem a szerelőmet, hogy nem kellene *megkínálni* egy kicsit szuperbenzinnel? És azt mondja: Atyaisten! Eszedbe ne jusson, *disznónak kaviárt?*” (Sza/18). A riporter, mint látjuk, nem éri be az egyszerű helyettesítéssel („normál benzint *iszik*”), hanem azon nyomban tovább is fejleszti a képet, igyekszik maximálisan kiaknázni a megszemélyesítésben rejlő humorlehetőséget (*megkínálják* az autót). Sőt a szerelő válaszával (...*disznónak kaviárt?*) egész kis történeté, csattanós anekdotává kerekedik ki az eredeti szókép. Ez a „bemondás” némelyik hallgatónak még egy bibliai eredetű szállóigét is eszébe juttathatott: *gyöngyöt a disznónak* (I. Máté 7, 6.: „Ne adjátok azt, ami szent, az ebeknek, se *gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé*”), noha nyilván nem szándékos utalás, parafrázis volt ez, hanem pusztán véletlen egybeesés.

Másik példánkban mindössze egy szót változtat a klisén az újságíró, de ez a minimális változtatás is elegendő ahhoz, hogy friss vért fecskendezzen a megsápadt állandó szókapcsolatba: „azzal fordultam ki a Keleti Károly utcából a Mártírok útjára, hogy most végre ... végigautózzom a pályán oda és vissza. *Kerekeim* úgyszólván a *földbe gyökereztek*, amikor a Május 1. mozi előtt megláttam a jól ismert piros-fehér korlátokat” (MN. 1978. szept. 17. 10).

A szó- vagy szóelem-helyettesítést a tartalmi összefüggésen kívül alaki hasonlóság (paronímia) is sugallhatja. E szójátékszerű megújítástípus a címadásban a leggyakoribb. A Báthory Erzsébet rémtetteit megörökítő filmek: *Kínfilmek* (ÉS 1979. dec. 1. 6; alcím), feltehetően a *kinrímek* analógiájára. A farsangi álarcosbálokról „*Ál a bál?*” címmel olvashattunk (Mo. 1980. jan. 13. 32).

2.2.2.2. A variációnak a helyettesítés mellett a hozzáadás, bővítés, **betoldás** a másik fő válfaja, vagyis az az eljárás, hogy valamilyen új összetevőt iktatunk be a megújítandó képbe (vö. Riffaterre 1971: 170). Henri Morier lexikona az **attelage** szócikkben foglalkozik az állandó szókapcsolatoknak új elemmel való kiegészítésével (Morier 1961: 40). Az új mozzanat bevitele megszünteti a sztereotip jellegét. Így lesz pl. a *tambour battant* (dobszóval) kifejezésből *tambour et giffles battantes* (*giffles* = pofonok).

Lássunk néhány sikerültebb példát a betoldással való megújításra a hazai sajtónyelvből! A nemzetközi gyermekév kapcsán arról olvashattunk, hogy „A tőkés európai országokhoz képest is emelt *gyermekfővel* járhatunk” (Nszab. 1979. ápr. 30. 10), mert nálunk valójában minden év gyermekév: magas szintű a gyerekekről való szociális gondoskodás. A Karády-hanglemez nagy kelendősége láttán azt firtatja egy glosszáíró: „miért éppen most támadt föl *cigaretta*hamvaiból Karády Katalin?” (Nszab. 1980. jan. 27. 14). A *cigaretta*- előtag a *Hamvadó cigaretta*vég című slágerből került bele a *hamvaiból feltámadt* (régiesen: „megélemedett”) *főnixmadár* toposzába. Az emelkedett stílushatású, világ- és magyar irodalmi reminiscenciáktól terhes toposznak a szentimentális dalszöveggel való ütköztetése ironiát szikráztat fel. Örüljünk neki, mert ritka vendég publicisztikai stílusunkban!

Vegyünk szemügyre egy ugyanilyen típusú, de „ravaszabb”, mert több motívumból összeszőtt példát is (a külpolitikai elemzés, amelyből idézünk, arról szól: mennyiben befolyásolhatja a teheráni túsdráma az amerikai választási kampányt és személyesen Carter elnök esélyeit): „Tévedés volna azt hinni, hogy Jimmy Carter nem ült rá arra a – stílszerűen – *perzsaszőnyegre*, amelyet a válság ... irányításával húzott ki riválisainak a lába alól” (MN. 1979. dec. 31. 8). A cikkíró a *kirántja* (-*húzza*) a *szőnyeget valaki*(nek a lába) *alól* szólást aktualizálja, oly módon, hogy az eredeti *szőnyeg*-ből *perzsaszőnyeget* csinál. (Erre az ötletére metanyelvi közbevetéssel is felhívja figyelmünket.) A háttérben ott lappang az ezeregyéjszakai *bűvös repülő szőnyeg* (*varázsszőnyeg*) képzelet is. Az amerikai elnök ráült a bűvös (perzsa)szőnyegre, amely hite szerint a Fehér Házba röpíti majd, azaz *meglovagolja* az iráni válság felkínálta propagandalehetőségeket.

Meglepően csekély kiegészítés is elegendő lehet olykor ahhoz, hogy egy-egy megfakult kép „új erőre kapjon”. Pl. ennek a köznyelvi képnek, mondhatni közhelynek: valaki vagy valami valaminek, egyetlen többletelem is tökéletesen vissza tudja adni a szemléletességét: „...abban az évben, amikor a magyar irodalom állóvizét Ady egyszeriben *habosra* kavarta Új verseivel, Rilke is a maga új versein dolgozott” (ÉS 1979. dec. 1. 10). Az egykori képet a *habosra* eredményhatározóval vizualizálta a kritikus, teljes sikerrel. Összehasonlításul hadd idézzünk egy másik, nem deformált felhasználást is a napisajtóból: „Számítok arra, hogy a Fórum a korábbi évek *állóvizét* kicsit *felkavarja*” (MN. 1980. jan. 27. 10). Az intenzitáskülönbség szembeötlő (az utóbbi mondatnak szórendi és egyéb botlásait leszámítva is).

Még azok az állandó szókapcsolatok is megújíthatók betoldással, amelyek már teljesen elvesztették képszerű mivoltukat. Pl. alig van elcsépeltebb sztereotípiánk annál, hogy valami *más lapra tartozik*, mégis elég egy ironikus közbevetés az „életre keltésére”: „A boldogság, amit egy házasság ígérhet, más lapra (gyakran más *ágyra*) tartozik” (ÉS 1979. dec. 1. 16). A groteszk hatású „eltérítés” az eredetinek és a játékosan torzítottnak a párhuzamán és kontrasztján alapul: a megújított és a megújító egymás mellé van téve (*más lapra – más ágyra*).

2.2.3. A másik fajta transzformáció, amelynek működtetésével a közös képincset az aktuális közlés szolgálatába állíthatjuk: a **transzpozíció** (kontextusváltás). A megújításnak ez a módja kiragadja a már eleve rendelkezésünkre álló, „köztulajdonban levő” nyelvi elemet az eredeti, megszokott környezetéből, és új viszonyok közé, új összefüggésekbe helyezi. Ez megtöri az automatizmust, a nyelvi kép sztereotípiából egyedi beszédcselekvéssé, s ezáltal a szó esztétikai értelmében érzékelhetővé („átlátszatlan”) válik. Azáltal, hogy egy tényleges megnyilatkozás közegébe illeszkedik, a régi szó új értelemmel itatódik át. A kontextusváltás révén felfrissült nyelvi elem olyan jelentésre is szert tehet, amellyel addig egyáltalán nem bírt, illetve csak lappangott benne, látenszen, elvont lehetőségként. A húszas évekbeli szovjet formalisták (pl. Sklovszkij, Tinyanov) rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak e „szemantikai eltolódások”-nak (vö. Nyíró 1970: 167, 177). Ám a transzpozíciónak és az újszerű összekapcsolásnak a fontosságával már egy olyan régi költő, mint Horatius is tökéletesen tisztában volt: „Dixeris egregie, notum si callida verbum / reddiderit iunctura novum” (Ars poetica 47–8. sor; Muraközy Gyula fordításában: „Akkor szólsz helyesen, ha a közkeletű szavak újként / hatnak ügyes módon kapcsolva”). A halott – vagy csak tetszhalott? – képeket az új kontextusba emelés és a *iunctura callida* (fortélyos összefűzés) eleveníti meg. A megújítandó köznyelvi szóképet vagy hasonlatot evégett olyan szövegösszefüggésbe kell helyezni, amelynek valamelyik eleme asszociatív kapcsolatban van a képnek az eredeti, elsődleges jelentésével (vö. Henry 1971: 145–50). Az ugyanabba a képzetkörbe tartozó nyelvi szegmentumok között szemantikai kölcsönhatás indul meg, s ez visszaadhatja a szemléletességét a konvencionalizálódott exképnek (vagy legalábbis erősíti azt).

2.2.3.1. A legegyszerűbb típusban a közvetlen környezet, a **szintagmatikus mikrokontextus** újít meg. Pl. az igei vagy névszói állítmány: „A politikai költészet ... úgy *zendíti meg* az érzelmek húrjait, hogy hatni akar az értelemre is” (MH. 1979. ápr. 30. 1); „A konfliktus töltete ezúttal a szokásosnál is *élesebb*” (Mo. 1979. nov. 18. 9); *Megkóstoltam* a Cukorsüveget (Új T. 1979. dec. 9. 23; cím); „A rendezési elképzelések eme fázisának jobb megértéséhez érdemes *visszalapozni* a namíbiai dossziében” (Mo. 1979. nov. 25. 8). Utolsó példánkban a közhellyé nyütt *dosszié*-képet – vö. *Irán-dosszié, Afganisztán-dosszié, Szemüveg-dosszié* (Mo. 1979. máj. 27. 32), sőt *szójadosszié* (Sok helyre küldték a *szójadossziét*; EH. 1980. júl. 12. 3) – a szerkezetes állítmány (pontosabban a névszói állítmánynak főnévi igenévi alanyi bővítmenye) aktualizálja.

A képet felfrissítő szintagmatikus mikrokontextus magától értetődően nemcsak állítmány, hanem egyéb mondatrész is lehet. Ilyen szerepben az állítmány után a minőségjelző a leggyakoribb: „sikerült rendet teremteni az egyik legrégebben *üszkösödő* válsággócban” (Mo. 1979. nov. 25. 9); „a magyar sajtó hasábjain ... magtalan szóvirágokat gyártó közírók cikkei terpeszkedtek” (EH. 1979. dec. 23. 11). A *szóvirágok* exmetaforát egy másik példában nem minőségjelzői, hanem értelmezői determináns újítja meg. Az értelmező külön hiányos mondatban, hozzátoldásszerűen kapcsolódik az alaptaghoz: „az új mondandók nem egyebek, mint szóvirágok. Mégpedig *hervadók*” (MN. 1979. dec. 24. 10). E lazább szerkesztésmód megnöveli a hírértéket, fokozza a megújított kép expresszivitását.

A nyelvtani mikrokontextus képesség-fokozó hatásáról külön tanulmányt lehetne (és kellene) írni. E helyütt meg kell elégednünk két jellegzetes eljárásnak a bemutatásával és egészen rövid elemzésével.

Bevált módja a vizualitás felélesztésének a szinonimákkal való kiegészítés. Pl. ezeket a közismert és épp emiatt hatástalan szóképeket: „*új szelek fújnak Közép-Amerikában is*” (Mo. 1979. nov. 18. 11); „Akkoriban nálunk még nem volt háború, ám a *szele* már átfújta a határokon” (ÉS 1979. dec. 1. 4) így próbálja megújítani egy vezércikk szerzője: „A Hunyadiak még csak a Kárpát-medence *széljárását-huzatát* ismerhették; Kossuth már az egész kontinens *viharait* megszenvedte – mi meg már a túlsó félteke *hurrikánjait* is érezzük bőrünkön” (MN. 1979. dec. 5. 1). *Új szelek fújnak* valahol; a *háború szele*; politikai *széljárás*; történelmi *viharok*: ebben a képzetkörben (fráziskörben?) mozog a cikkíró, de ügyesen, gyakorlottan, mert a *széljárás*-hoz nyomban hozzáköti a bizalmasabb, érzékletesebb *huzat*-ot, s a *vihar*-képet is konkretizálja egy rokon értelmű, de szűkebb jelentésű szinonimával (*hurrikán*).

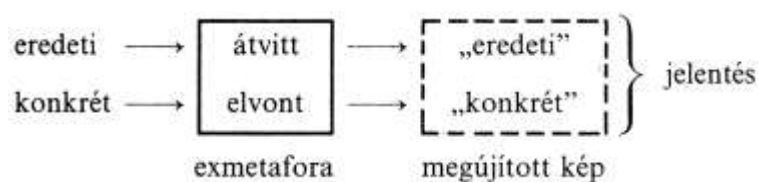
A vizualitást nemcsak a rokonértelműség, hanem a kontraszt is erősítheti. Példáim egy részében a kontraszt nem ellentétet jelent, csak intenzitáskülönbséget. Az elhomályosult kép mellé olyan szó kerül, amely ugyanabba a szemléleti mezőbe tartozik, de lényegesen erősebb vagy enyhébb nála. Lássunk két példát előbb az intenzitásnövelésre, a „crescendo-típusra”! Részlet egy rádiókritikából, amely óvodások, kisiskolások fejtetvességével foglalkozik: „tisztaban vagyunk minden *érintett* – sőt *csípett* – fél felelősségével” (Új T. 1979. dec. 9. 30). Másik idézetünk egy könyvismertetésből való: „Ez a könyv *bevezetés* Weöres Sándor verseinek olvasásába» – hangzik a fülszöveg. Aztán rájövünk, hogy B. *nem bevezet, hanem nyakonfogva bependerít* a költő »kozmoszába«” (ÉS 1979. dec. 1. 11). Ugyanez a mechanizmus működik, csak ellenkező irányban, amikor az új elem kisebb intenzitású, mint a megújításra váró képnek megfelelő, vele párhuzamba állított része („decrecendo-típus”): „Innen már nem is volt szükség »nagy *ugrásra*«, elég volt egy kis *szökkenés*, és Nimeri újfent az arab országok táborában találhatta magát” (MN. 1980. jan. 8. 2); „a két folyóirat hasonló *átfutási* (pontosabban *átdöcögési*) ideje folytán azonos filmekről írnak” (Új T. 1980. jan. 13. 4); „Filmünk nem *vészharang* volt az olvasótáborok felett, hanem *jelzőcsengő*, hogy homok került a gépezetbe, hogy a nemes szándék ezúttal elsikkadt a megvalósításkor” (ÉS 1980. jan. 5. 2). Természetesen az sem ritka, hogy a megújító elem jelentése csakugyan ellentétes a megújítottéval: „Szójáték-e azt mondani, hogy ha a néző *pongyolát* vagy *hétköznapi ruhát* ölt is, a művészet maga *ünnepi köntösben* ... jelenjék meg” (MN. 1979. dec. 2. 11). A mondatot metanyelvi reflexió vezeti be, melyben az író a saját szövegére reflektál, mintegy felhívja figyelmünket a *pongyola* vagy *hétköznapi ruha* és az *ünnepi köntös* kontrasztjára.

Van a kontraszt révén való megújításnak egy formális, inkább csak szójátékszerű válfaja is. Ebben a típusban a sablonos, „elmeszesedett” képet a közvetlen folytatás azon nyomban visszavonja, érvényteleníti. Nem annyira a képzettartalom megelevenítésén van itt a hangsúly, mint inkább a játékos ellenpontozáson: *Őrségváltás – váltás nélkül* (EH. 1979. dec. 11. 5; cím); *Vigaszágon – vigasztalanul...* (Nsp. 1979. dec. 8. 1; cím); „*ez a rangadó is ... rang nélkül maradt!*” (EH. 1979. dec. 20. 7); „Az óriásmülesiklás *koronázatlan királya* »megkoronázta« pályafutását” (Nsp. 1980. febr. 20. 4); *Fórumról – fórum nélkül* (MN. 1980. jan. 27. 10; cím). Az utolsó, egy kissé más jellegű példában a kontraszthatás azáltal jön létre, hogy a *fórum* szó más jelentésben ismétlődik meg: előbb az épülő Fórum szállóra vonatkozik, utóbb a megbeszélés, megvitatás színterét jelöli. (A klasszikus retorika **antanaklaszisz** néven tartotta számon az ilyen képeket; vö. Morier 1961: 27–8.)

2.2.3.2. A transzpozíciónak összetettebb, nagyobb szövegdarabot átsugárzó fajtáiban már nem(csak) a szintagmatikus mikrokontextus újít meg, hanem a tágabb kontextus, a nyelvi és nyelven kívüli szituáció is. E megújítástípus példái közül szemantikailag is, stilisztikailag is, de talán még a TT elmélete szempontjából is azok a legtanulságosabbak, amelyek az **elvont** és a **konkrét** jelentéssík közti oda-vissza kapcsoláson alapulnak.

2.2.3.2.1. A jelentésfejlődésnek, de általában a nyelvfejlődésnek is az a tipikus iránya, hogy az elvont fogalmak megnevezésére konkrét értelmű jeleket használunk fel. Tudatunk differenciálódásával az azt hordozó nyelv is egyre elvontabbá válik (vö.: Lengyel 1966; Nemes Nagy 1968; Fabricius-Kovács 1968). A képalkotásban is alapvető az a mechanizmus, hogy valamilyen absztraktumot szemléletes képpel érzékítünk meg. A konkrét szó vagy szókapcsolat e művelet nyomán alkalmilag

másodlagos, elvont jelentésre tesz szert. Pl. arról, hogy kudarcot vallott Muhammad Alinak, az egykori nehézsúlyú bokszbajnoknak az afrikai propagandakörútja, ilyen címmel olvashattunk glosszát: *KIÜTÉS* (Nszab. 1980. febr. 10. 2). Ugyanerről az eseményről egy másik hírlapunk így számol be: „[Ali] Tanzániában képtelen volt kitérni a helyi újságírók kényes kérdései elől, »megroggyant«” (HH. 1980. febr. 18. 8). Az idézőjel külön is figyelmeztet, hogy a *megroggyan* igét itt képletesen kell értenünk. Napról napra megszámlálhatatlan kép készül a nyelvben ezzel a módszerrel. Ezeknek egy része (nagyobbik része) megmarad alkalmi rögtönzésnek, és rövidesen kihull az emlékezet rostáján (itt most a mindennapi és a TK nyelv képeire gondolunk, nem pedig a maradandóság igényével létrehozott szépirodalmi szövegekéire!). Másik részük azonban valamiképp megragad a nyelvközösség tudatában, hosszabb-rövidebb időre, esetleg véglegesen köznyelvi képpé válik. Hogyan lehet megújítani ezeket a konkrét → elvont jelentésfejlődéssel keletkezett köznyelvi képeket? Úgy, hogy visszakonkretizáljuk őket, alkalmilag „megfeledekzünk” a régóta lezajlott konkrét → elvont jelentésváltozásról, és a szót vagy kifejezést az eredeti konkrét értelmében illesztjük be a szövegünkbe. Pontosabban maga a szöveg, a szövegekörnyezet az, amely ezt az ironikus visszafordítást végrehajtja. Sematikusán így válaszolhatnánk fel ezt a folyamatot:

De ez a „konkrét” már egy másodlagos, ironikus, álnaiv konkrét (ezért is tettem idézőjelbe). A befogadói tudat valójában nem billen vissza a konkrét síkba, hanem a két absztrakciós szint közt ide-oda vibrál (vö. Hankiss 1966: 14–9, 22–3).

Gyakori ebben a képtípusban, hogy metanyelvi kommentár adja tudtára a dekódolónak: a megújított klisé metaforikus elemét betű szerinti értelemben kell felfognia (vö. Riffaterre 1971: 170). Riffaterre példája oly szemléletes, hogy érdemes szó szerint idéznünk. Victor Hugo Nyomorultakjában Jean Valjeannak, a szabadult feyencnek senki sem ad éjjeli szállást. Végül a szabad ég alatt tölti az éjszakát. Ezt így meséli el a püspöknek: „Je m’en suis allé par les champs pour coucher à la belle étoile. *Il n’y avait pas d’étoile.*” Az *à la belle étoile* (a szabadban, a szabad ég alatt) állandósult szókapcsolatnak eredeti, konkrét jelentését (kb. a szép *csillagnál* v. *csillag alatt*) a következő rövidke mondat, Jean Valjean kesernyés reflexiója éleszti fel: „*Nem volt csillag [az égen].*” A magyar fordítás, sajnos, nem tudja visszaadni a szójátékot: „Kimentem a mezőre, hogy majd alszom a szabad ég alatt. Az égen nem voltak csillagok” (A nyomorultak. Bp., 1960. 1: 71; Lányi Viktor ford.).

Mi sem természetesebb, mint hogy a TK nyelv kapva kap ezen az aktualizációs lehetőségen. Vegyünk szemügyre két példát az elvont → konkrét síkváltásra, ill. a metanyelvi kommentár „átállító” szerepére!

„*Inog a washingtoni Fehér Ház*” – adja hírül a Magyar Nemzet, de nyomban hozzáfűzi: „Ez alkalommal nem politikai értelemben, hanem a valóságban.” Vagyis a szándékosan kétértelmű nyitómondatot metanyelvi kommentár (közlésre vonatkozó közlés) „egyirányúsítja”. Ezután következik a bővebb kifejtés, a tulajdonképpeni hír: „Statikusok megvizsgálták az épület alapjait, s megállapították, hogy a ház enyhén süllyed” (MN. 1978. szept. 17. 8). A szemantikai síkokkal való játék azon alapul, hogy a *Fehér Ház* szószerkezet a TT-ben igen sokszor metonimikus értelemben fordul elő, ti. az amerikai kormányzatot („adminisztrációt”) jelenti. Pl.: „a *Fehér Ház* nem tapsolt, de nem is emelte fel szavát a támadás ellen” (Nszab. 1979. ápr. 30. 6). Ezért itt is hajlamosak vagyunk metonimikusan érteni, s ennek megfelelően az inog állítmánynak is átvitt értelmet tulajdonítani (‘ingadozik, tétovázik’ stb.). A folytatás azután a helyükre teszi a dolgokat: a kommentárból kiderül, hogy a *Fehér Ház*-at ezúttal az eredeti, konkrét jelentésében kell felfogni. A stílushatás az átvitt szintről a betű szerinti való átváltásból fakad, no meg abból, hogy a „megingás”-sal kapcsolatos asszociációk korántsem enyésznek el nyomtalanul. Pontosán ez volt a szándéka a kishír megfogalmazójának, aki épp azt a jelentést hatálytalanítja a felszínen, amelyet a mélyben sugallni akar.

Másik példánk a rádió nyelvéből való: „Mi kell az *egyenes gerinchez*? A kérdésnek nem az etikai, hanem az orvosi vonatkozásairól lesz szó” (Lányok, asszonyok 1980. jan. 26. 8 ó 30 p). Az első

mondat – a kérdés – kétféleképpen is érthető, aszerint hogy az *egyenes gerinc* kifejezést konkrétan vagy metaforikusan (szimbolikusan) értelmezzük-e. „Bi-izotóp” e mondat (Greimas 1966: 97), mert két izotópia (homogén jelentéssík) mentén olvasható: ’elvont’, ’morális’ / ’konkrét’, ’orvosi’. Az *egyenes gerinc* a két izotópiásík metszéspontjában helyezkedik el: mindkettőhöz hozzátartozik, de az egyiket azt jelenti: ’erős, szilárd jellem; jellemszilárdság’, a másikon: ’egészséges, normális (nem elferdült) hátgerinc’. Ez a közös elem („terme connecteur” vagy „médiateur”) fűzi össze a két izotópiát, ennek révén kapcsolunk át az egyikről a másikra (ezért nevezik „embrayeur”-nek, azaz be-, ill. átkapcsolónak is, vö.: Greimas 1972: 18; Klinkenberg 1973: 288 11. j.).¹ A kettősséget épp az a metanyelvi hozzátoldás szünteti meg, amely egyáltalán észrevétellelünk: „nem az etikai, hanem az orvosi vonatkozásairól lesz szó”. Ezt hallva váltunk át az elvontról a konkrétúra. „A kontextus az a modalizátor, amely egy jelentéstartományt bekapcsol, amely a jelek izotópiáját meghatározza” (Vigh 1979: 417). (Az **izotópia** fogalmáról vö.: Greimas 1966: 69–101; uő 1972: 15–21; Eco 1968: 102; Rastier 1972; Arrivé 1973; Coquet 1973a: 41 kk., 115–30; uő 1973b: 8–10; Klinkenberg 1973; Dubois–Edeline–Klinkenberg–Minguet 1974; uők 1977: passim, főleg 30–73; Stammerjohann 1975: 203; Bárdosi 1975: 83–4, 93; Rzszevszkaja 1979: 66–73; Károly 1979: 28; Kanyó 1979: 167; Kelemen 1979: 93–4; Vigh 1981: 434–8, 499–500.)

Ritkább, de annál értékesebb, ha a TK nyelvi beszélő nem éri be a metaforikus szintről a konkrét szintre való „átállítással”, hanem tüstént tovább is fejleszti a megújított képet: „X. *gyertyát rúg*. El is kelne itt a *gyertya* a nagy ködben. Kár, hogy nem *ködgyertya*” (körkapcsolás, Petőfi, 1979. dec. 15. 14 ó 30 p). Vagyis előbb metanyelvi kommentárral jelzi, hogy a *gyertyát rúg* sportnyelvi exmetaforát – jelentése: magasan felrúgja a labdát – akár szó szerint is vehetnők (jól jönne a többletvilágítás a ködben), majd tovább játszik az ötlettel, és a képletesből visszakonkretizált *gyertyá-t* azon nyomban *ködgyertyá-vá* aktualizálja.

Az effajta szójátékgyártás azonban gépiessé is válhat, különösen a címadásban: *Aki a férfiak körmére néz: beszélgetés egy manikűrösnnel* (Tollasbál ’80 15); *Vásári gondolatok*: riport a majna-frankfurti könyvvásárról (MN. 1979. okt. 26. 8); *Kesztyűs kézzel*: az idén újra divat a kesztyű (Ez a Divat 1980. ápr. sz. 18); *Katonadolog*: a kötelező katonai szolgálat visszaállítását tervezik az Egyesült Államokban (Mo. 1980. jún. 22. 13). A főzőtanfolyam hallgatói *Megeszik, amit főztek* (MN. 1979. márc. 6. 8). Ha egy „kis színes”-ben arról számolnak be, hogy egy ír vadászkutyát lószállításra rendszeresített különleges repülőgépen vittek Angliából Új-Zélandba, mi más is lehetne a címe a cikkekének, mint ez: *Lóvátett kutya* (EH. 1980. jan. 22. 12). Végül sportlapunknak *Ahol érdemes döngetni a nyitott kapukat* című írásában (Nsp. 1980. jan. 3. 4) valóságos nyitott kapukról van szó: a Vasas Izzó uszodája megnyitotta kapuit a tömegsport előtt. Csak azt nem értjük: ha egyszer már nyitva vannak azok a kapuk, miért kell mégis *döngetni* őket?

Csak nagy ritkán ötletes – azaz nem szellemeskedő, hanem csakugyan szellemes – az ilyen alkalmi konkretizálás a címadásban. Pl.: *Ásd el magad!* (Élet és Tudomány 1980. ápr. 11. 467; képriport a dél-afrikai pufogó viperáról, amely a veszély elől homokba ássa el magát).

Az elvont → konkrét síkváltás kiemelésére gyakran idézőjelbe teszik a megújított exmetaforát: „Csak a felvétel »légből kapott...« mert, mint a kép is tanúsítja – amelyet munkatársunk helikopter fedélzetéről készített –, az új budapesti nagy sportcsarnok a maga valójában már – áll” (EH. 1979. dec. 22. 7; képaláírás). Ha a kontextus egymagában is elő tudja idézni a visszakonkretizálódást, nincs szükség külön metanyelvi figyelmeztetésre: „A verseny egyik főszereplője Paragi Ferenc [gerelyvető lesz. Sokan] kíváncsiak arra, hogy mit hoz a világcústartó újabb »dobása«” (EH. 1980. máj. 30. 7); „Vajon kényelmesek lesznek [a Duna Cipőgyár új bőrcipői]? Nem törnek, szorítanak majd? S egyáltalán *meddig »szorít« még a magyar cipő?*” (Nszava 1979. márc. 20. 5). *A tudja, hol szorít a*

¹ A. J. Greimas és őrá hivatkozva J.-M. Klinkenberg J.-C. Coquet-nak tulajdonítja az *embrayeur* műszónak ilyen értelemben való alkalmazását; ám a forrásként megjelölt tanulmányban (Coquet 1969, ill. 1973a: 51–65) nem fordul elő ez a kifejezés. Klinkenberg egyébként nem javallja ezt a terminológiai újítást (i. h.), s ezzel egyetérték, de nem azért, mintha én is „konfúzus”-nak találnám ezt az elnevezést, hanem azért, mert az *embrayeur* műszó már „foglalt” mint az angol *shifter* francia megfelelője. (Jespersen és az ő nyomán Roman Jakobson azokat a szavakat sorolja ebbe a kategóriába, melyeknek jelentése a beszédhelyzettől függően változik, és csak az üzenetre vonatkoztatva határozható meg, pl. a személyes névmásoké; l. Jespersen 1922/1949: 123–4; Jakobson 1957/1969: 178. Ugyanilyen értelemben használja az *embrayeur*, *embrayage rhétorique* szakkifejezéseket Henri Morier is; vö. Morier 1961/1975: 391–400.)

cipő szólást a transzpozíció aktualizálja, de a szójátékhoz kismérvű variáció is hozzájárul: *hol* szorít → *meddig* szorít (helyettesítés) *még* a *magyar* cipő (betoldás).

Címben is előfordul, bár ritkábban, hogy az alkalmilag konkrétan értendő exkép idézőjelbe van téve. Palotai Károly játékvezetőről, aki kétszer vezetett BEK-döntőt, azaz kétszer fújta a sípot a labdarúgó bajnokságok Európa Kupájának döntőjében, ezzel a címmel írtak: Aki kétszer „*fütyült*” Európára... (Labdarúgás 1981. 7. sz. 33).

Az idézőjel mint olvasási utasítás (vö. Török 1974: 33 kk.) azt szokta jelenteni: „Ne vedd szó szerint!”. Ezért is használják új képek elfogadtatására (l. a korábban idézett példát: Ali „*megrogyant*”) vagy – épp ellenkezőleg – megkopott exképek felfrissítésére, pl.: „*Vallanak*” a titkos iratok (EH. 1980. márc. 15. 5; cím). (Az idézőjeleknek mind e két funkciójáról vö. Wilss 1961: 106.) Itt azonban az idézőjelnek éppen az az értelme, hogy: „Vedd szó szerint!”. Azaz kapcsolj vissza a konvencionalizálódott átvitt jelentésről az eredetire.

2.2.3.2.2. A szövegkörnyezettel és/vagy metanyelvi utalással konkretizált exmetaforák többségében azonban végül is visszavált az olvasó az elvont síkra, vagyis az átvitt értelem kerekedik felül. A kommunikáció logikája diadalmaskodik ezáltal a szójáték mechanizmusa, a játékos „kizökkentés”, deformálás fölött. De az összhatás, amely a befogadóban leszűrődik, mégiscsak egy oda-vissza váltás a konkrét ↔ elvont szint közt, s ennek gyümölcsként az elkoptatott szókép felfrissülése.

Hogyan is zajlik le a gyakorlatban ez a szemantikai oda-vissza mozgás az eredeti és a metaforikus jelentés között? Elemezzünk néhány példát ebből a szempontból!

„A hideg most teljesen *befagyasztotta* az Izzó úszóéletét?” – érdeklődik egy sportriporter (Nsp. 1980. jan. 3. 4). A *befagyaszt* igét a TK nyelv jóval gyakrabban alkalmazza átvitt jelentésben, mint konkrétban, noha szótározva ezek közül az átvitt jelentések közül csak a pénzügyi van (*befagyasztja* a követeléseket, hiteleket: nem folyósítja, leállítja, letiltja őket; pl.: „Az Egyesült Államok *befagyasztotta* Irán amerikai bankokban elhelyezett deviza- és aranyletéteit”; EH. 1980. ápr. 8. 1). Ám a rádióban, tévében ilyeneket is hallhatunk: az angol kormány *befagyasztja* (egy bizonyos szinten rögzíti) a béreket; a kínaiak *befagyasztották* (felfüggesztették, megszakították, szüneteltetik) a tárgyalásokat Vietnammal; a nyugat-európai országok nagyköveteinek hazarendelése Teheránból nem jelenti a diplomáciai kapcsolatok *befagyasztását*; stb. Sőt újabban már *reformokat* is be lehet fagyasztani: „A [salvadori] kormány ... felhasználja az alkalmat a meghirdetett reformok *befagyasztására*” (EH. 1980. márc. 31. 1). Sportnyelvi mondatunkban a *hideg* alany egy pillanatra felélesztette a *befagyaszt*-nak az eredeti (konkrét) jelentését, de aztán mégiscsak átvitt értelemben fogjuk fel az állítmányt, mert tárgya elvont főnév (*úszóélet*), és arra csak átvitt értelemben vonatkozhat. Mármost a nem költői logika szerint. Így foszlik szét egy szemvillanásnyi idő alatt az épp hogy csak megújított szókép.

Következzék egy másik példa: „...olyan *folyékonyan* ír, hogy olvasói megfulladnak” (MN. 1979. okt. 26. 8). Itt a *folyékonyan* határozó a „kétizotópiás” kapcsolóelem (connecteur). A *folyékony* melléknévnek régebb óta szótározva van ez az átvitt jelentése: ’könnyen folyó; megszakítás nélküli; gördülékeny’ (ÉrtSz. 2: 870; ÉKsz. 422), pl. *Folyékonyan* beszél és ír németül. Vagyis a *folyékonyan* szóalak egyaránt beletartozik egy ’fizikai’ és egy ’pszichikai’ jelentéssíkba is. A mellékmondat állítmánya (*megfulladnak*) az előbbi irányba tereli az értelmezést: visszakonkretizálja a módhatározót, ha csak játékosan, szójátékszerűen is. Tehát a *megfullad* ige tölti be az indikátor szerepét, ez az a tényezője a szövegkörnyezetnek, amely megmutatja, melyik izotópia szerint kell olvasni a kétértékű (bi-izotóp) elemet (vö. Bárdosi 1975: 83–4). Az indikátor egy villanásra átbillenti a képet a konkrét izotópiásíkba. De nem maradunk ott, visszalendülünk az elvont szintre, hiszen azért azt, hogy az olvasók *belefulladnak a bő lére eresztett* semmitmondásba vagy a *szirupos* érzelgősségbe, mégsem vesszük egészen szó szerint...

Harmadik idézetünk megint csak a sportnyelvből való: „Pál remek találata [= gólja] a találkozó *fénypontja* volt, még a kitűnő világításban is” (Nszab. 1979. márc. 23. 12; közli Rác E.: Nyr. 1979: 427). A *fénypont* exmetaforát a közvetlen folytatás („...még a kitűnő világításban is”) újítja meg. Ám ez az alkalmi visszakonkretizálás korántsem jelenti azt, hogy a *fénypont* szót akár a cikkíró, akár olvasója végül is ne ’legjobb, legemlékezetesebb mozzanat’ jelentésben értené, ill. venné tudomásul. Az elvonttól a konkrétan át ezúttal is visszajutunk az elvonthoz.

Még a leginkább elnyűtt frázisok megújításával is meg lehet próbálkozni ezzel a módszerrel:

„Lesz-e ebből a rock-számból sláger vagy sem – hogy stílusosak legyünk –, *a jövő zenéje*” (MN. 1980. márc. 7. 4). A klisévé merevedett szókapcsolat olyan környezetbe került itt, amelynek elemei (*rock-szám, sláger*) ugyanahhoz a képzetkörhöz, lexikális jelentésmezőhöz (vö. Porzig 1950: 71–4) tartoznak, mint ő maga az eredeti, szó szerinti értelmében. E példánkban a síkváltást még metanyelvi közbeszúrás („– hogy stílusosak legyünk –”) is segíti, figyelmeztetvén az olvasót a cikk témájának és a közbevetés utáni formulának a tartalmi összefüggésére, vagyis arra, hogy *a jövő zenéje* itt csakugyan zenét jelent. A transzpozíció megnöveli a képességet, visszaad valamit az egykori szemléletességéből. A kontextus és a metanyelvi kommentár azonban csak egy pillanatra képes visszabilenteni az elszintelenedett képet a konkrét szintre, utána nyomban átváltunk az elvontra, azaz a közlést kb. ebben az értelemben fogjuk fel: „*Még nem lehet tudni*, sláger lesz-e ebből a dalból vagy sem”.

A konkrét ↔ elvont síkváltásnak a fenti néhány példából (és a helykímélés végett nem idézett számos továbbiából) a következő logikai-szemantikai modellje vonható el:

$$(k \rightarrow) e \rightarrow k' (\rightarrow e'),$$

ahol k = konkrét; e = elvont; k' = másodlagos (fiktív, ironikus) konkrét; e' = másodlagos (fiktív, ironikus) elvont. Másképpen, stilisztikai szemszögből: eredeti jelentés → exmetafora → megújítás → „visszalendülés”. NB.! Megújításkor nem az eredeti konkrét áll helyre, s a „visszalendüléskor” sem az átvitt jelentésként szótározott exmetaforához térünk vissza, hanem az előbbi esetben egy játékos, álnaiv konkrétal van dolgunk, az utóbbiban pedig egy pillanatnyi visszakonkretizáláson átesett, azon átszűrt elvonttal.

Ebben a képtípusban is előfordul, hogy a kettős (konkrét és elvont) értelemben használt szó idézőjelbe vételével figyelmeztetnek bennünket a szójátékra: „Újabb »*olajat*« öntött a vita tüzére Carter elnöknek az az elhatározása, hogy elrendeli az olaj árának fokozatos felszabadítását” (Mo. 1979. máj. 20. 11); „Szmetanyina a cél előtt kétszáz méterrel elesett, s ez azt jelentette, hogy »*elesett*« egy éremtől is...” (Nsp. 1980. febr. 20. 4).

Sokszor már maga a cím is ilyen kétfelé vágó, ide-oda váltó: *Csípős* ügy (Új T. 1979. dec. 9. 30; rádiójegyzet a tetves gyerekekről); *Kutyadolog* (EH. 1980. ápr. 8. 6; egy asszonyt megharapott egy póráz és szájkosár nélkül sétáltatott kutya); *Szíviügy* a szív (MN. 1980. ápr. 30. 8; a reumás láz okozta szívbillentyű-bántalmak megelőzéséről); Valódi *perzsavásár* (EH. 1980. ápr. 12. 5; helyszíni tudósítás a teheráni közállapotokról); A kocka *kockázata* (Mo. 1979. nov. 25. 32; a „bűvös kocka” nevű logikai játékról). A legutóbbi címben figura etymologicával újítja meg a szerző a *kockázat* ex- (netán már etimológiai?) metaforát.

Nemritkán idézőjelbe kerül a címnek a konkrét és az elvont jelentéssík közt oda-vissza mozgó, kétértelmű eleme: „*Vívódás*” (Nsp. 1980. márc. 1. 5; vívóink edzőtáborozásáról); „*Aranyos*” évszáró (Nsp. 1979. dec. 13. 8; egy csehszlovák tornász nő aranyérmét nyert a világbajnokságon); „*Édes*” ötletek (Brigádélet 1980. 1. sz. 15; a Szerencsi Csokoládégyár szocialista brigádjainak kezdeményezéseiről); „*Fogas*” kérdés (Nszab. 1980. jún. 8. 4; nem kielégítő a fogorvosi ellátás vidéken).

Sok esetben a cím és a szöveg együttesen váltja ki az olvasóból az elvont és a konkrét közti oda-vissza kapcsolást. Ilyenkor a cím két izotópia mentén is olvasható: egyaránt nyitva van a betű szerinti és a metaforikus, az eredeti és az átvitt, a természeti és a társadalmi, a külső és a belső értelmezés felé. Pl. egy külpolitikai hírmagyarázat élén ez áll: *Guatemala és a rengések* (MN. 1980. jan. 26. 2). Ebben a kontextusban a *rengés* főnevet automatikusan köznyelvi metaforának minősítjük, azaz elvontan, képletesen értjük. Ám a cikknek már a bevezetéséből kiderül, hogy a *rengés*-t itt nagyon is szó szerint kell venni: „Guatemala tábornokai sóhajtozva gondolkodnak vissza 1976-ra, amikor az emlékezetes *földrengés* ideig-óráig bizonyos fokú nemzeti egységet teremtett.” Végül persze mégsem csak ennyit jelent, hisz politikai *rengés* is van a térségben: „a diktatúra vezető körei ma attól tartanak, hogy *a következő földrengést politikai erők hozzák működésbe.*” Így jutunk el a szándékosan kétértelmű címtől a konkretizáló bevezetésen át az ismét az elvont szférába emelkedő lényegig. Csakhogy ez már egy másodlagos elvontság: átszínezi, áttelekesíti az a vizuális – pontosabban: vizualizált – kép, amelyből elvonatkoztatották.

Többi példánk is ugyanennek a szövegsemantikai mechanizmusnak a terméke. A *Légszomj* cím egy politikai hetilapban nyilvánvalóan metaforikus képzetársításokat kelt. Ha viszont a cikkben arról olvasunk, hogy Vance amerikai külügyminiszternek azért kellett hamarabb elutaznia a La Paz-i

konferenciáról, mert nem bírta a magaslati klímát, légszomjjal küszködött, máris a konkrét jelentésszinten találjuk magunkat. De nem sokáig, mivel a szöveg a következőképpen folytatódik: „az amerikai delegációnak *politikai légszomja* volt a bolíviai fővárosban”. Kár, hogy a szójáték gépezete brutálisan explicitté van téve: „Ezt a *légszomjat* a latin-amerikai térségben bekövetkezett számottevő változások, a figyelemreméltó balratolódás jelei okozhatták” (Mo. 1979. nov. 18. 11). Meglehet, hogy az adott műfajban okvetlenül szükség van az efféle didaktikus túlmagyarázásra (meglehet, de nem biztos...). Az viszont kétségtelen, hogy a megújítás stílushatását nagymértékben csökkenti.

Merőben más a témaköre, de ugyanerre a sémára épül a *Csőbe húzott találmány* című riport is (EH. 1980. jan. 16. 4). A metaforikus jellegű *csőbe húzott* jassznyelvi jelzőt már a második alcím konkretizálja, közölvén velünk, hogy a szóban forgó találmánynak *csőkalickás* motor a neve. Az elvont szintre ezzel a gyöngye szójátékkal kapaszkodik vissza a cikkíró: „a csőkalickás motorral *vajon kit húztak csőbe?*”.

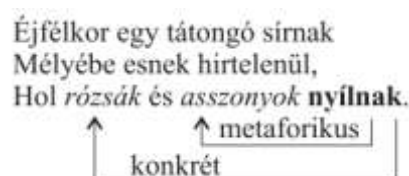
Végül pedig: *Sakkhúzás*. Ha egy vezércikk fölött pillantjuk meg e szót (MN. 1979. dec. 6. 1), aligha gondolunk az eredeti értelmére. Inkább arra, hogy itt valamilyen okosan vagy ravaszul kitervelt cselekedetről, taktikai húzásról, fogásról lesz szó (vö. ÉrtSz. 5: 1120). Ám a cikk csakugyan a sakkról szól, pontosabban arról, hogy „A budapesti népfront a sakkszövetséggel és a sporthivatallal karöltve versenyt hirdetett”. A konkretizált képet a szöveg vége felé viszi vissza a szerző az elvont síkra: „a fenti kezdeményezés *jó sakkhúzás*”. A stílushatás – mint minden szójátékban – ezúttal is az etimologikus és az aktuális jelentés szembesítéséből fakad. Ugyanúgy, mint az efféle, színlelt dekódolási zavaron alapuló viccekben: „Reccsenést hallottam: *hasad* a hajnal” (vö. Fónagy 1963: 104).

Előfordul, ha nem is gyakran, hogy a színtelenné absztrahálódott exmetaforát „maga az élet”, vagyis a nyelven kívüli szituáció konkretizálja vissza, úgy, mint ebben az esetben egy elégedetlen olasz honpolgár a *fülön csíp* kifejezést: „a kereszténydemokrata vezérkar misét mondatott a meggyilkolt Aldo Moro emlékére. Amikor megszólalt az orgona, felpattant a helyéről Angelo Gallo, egy 50 év körüli férfi, hátulról *meგრagadta* Fanfaninak, a szenátus elnökének a *fülét, és jól megcibálta*, közben pedig így kiáltott: »Megérdemled a politikádért...«” (Mo. 1979. máj. 20. 9). De azután a folytatásban természetesen visszalendül a gondolatmenet az elvont szintre: „Vajon tágabb értelemben is számítani lehetne arra, hogy a kereszténydemokrata tömegek »*fülön csípik*« majd a jobbra tartó politika híveit?”.

2.2.3.2.3. A konkrét és a metaforikus (elvont, átvitt) jelentés kettősségével való játékból kitermelődött egy önálló szóképfajta is: az **attelage**. A hazai szakirodalomban nemigen említik (nem találjuk meg a MStilÚ. lexikonában sem). Később majd látni fogjuk, hogy van, aki ismeri, csak másképp hívja.

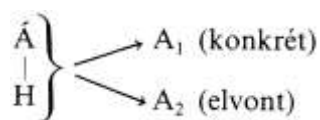
Az attelage-t Morier így írja le: egy elvont és egy konkrét jelentésű szót rendelünk egymás mellé (vö. Morier 1961: 40), összekapcsoljuk őket valamilyen közös elemmel, s e közös kapcsolóelem az egyikre konkrét, a másikra elvont értelmében vonatkozik. Az attelage-ban ily módon a konkrét összetevő némileg absztrahálódik, az elvont pedig konkretizálódik. Morier példái, többek között: „[Vos veuves] Parlent encore de vous en remuant *la cendre / De leur foyer et de leur coeur!*” (Lamartine; *Özvegyeitek még beszélnek rólatok, megbolygatva tűzhelyük és szívük hamuját!*); „Les Bénédictins *avaient défriché la terre et l'esprit des Barbares*” (Michelet; *A bencések művelés alá fogták a barbárok földjét és lelkét*).

Persze nemcsak konkrét ↔ elvont lehet ez a szembenállás, hanem – tágabban értve – reális ↔ képletes; metaforikus ↔ nem metaforikus is. Már magának Morier-nak is ilyen az egyik példája: „Ces larges murs *pétris de siècles et de foi*” (Lamartine; *E századokból és hitből formált vastag falak*), ahol mindkét összefűzött elem elvont. Nyilvánvalóan attelage van – a terminus technicusnak ebben a tágabb értelmében – Adynak ezekben a soraiban is (Özvegy legények tánca):

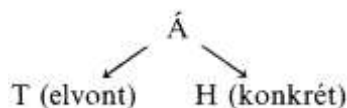

Adynál egyébként feltűnően gyakoriak az ilyen típusú, szemantikai ráértésen alapuló komplex képek. Monográfusa, Király István azonban nem attelage, hanem **zeugma** néven tárgyalja e „zökkenő hatású” képszerkezeteket (Király 1970: 1: 347; 2: 105, 108 kk.), talán hogy összhangban legyen terminológiai hagyományainkkal: a magyar stilisztikai irodalomban ugyanis csak zeugma van, attelage nincsen. Ambár **annak** a zeugmának vajmi kevés köze van akár a Morier-féle attelage-hoz, akár Király István zeugmáihoz: az nem a trópuselméletnek, hanem a szintaxisnak a műszava (vö. Szathmári 1961: 544). Ha olykor egybeesnek, az csak véletlen, pl. Apollinaire-nek ez az attelage-a egyúttal zeugma is: „Sous le pont Mirabeau *coule* la Seine / Et nos *amours*” (A Mirabeau-híd alatt *fut* a Szajna / S *szerelmeink*; Eörsi István fordítása). Az állítmány csak az elsővel egyezik meg számban a két – szemantikailag is heterogén – alany közül.

A TK nyelvben sem ismeretlen ez a stíluseszköz, az attelage, ha tipikusnak nem mondanók is. Pl. ebben a mondatban: „akár a *labda*, akár a *kedv csap magasabbra*, rögtön záporoznak a figyelmeztetések” (Nszab. 1979. dec. 12. 6), az állítmány, ill. a *magasabbra csap* határozós szerkezet az egyik alanyra (a *labdá*-ra) konkrét, a másikra (a *kedv*-re) elvont, metaforikus jelentésében vonatkozik:

Másik példánkban a közös elem, az igei állítmány két különböző mondatrészsel (tárggyal és határozóval) kapcsolódik össze: „csak áll a munkapadja mellett, s azt **hajtogatja**, a keze ügyébe adott acéllemezek helyett: – Takarékoskodjunk az energiával, elvtársak!” (Brigádélet 1980. 1. sz. 15). A *hajtogat* ige a tárgyjal elvont, a határozóval pedig konkrét értelmű szó szerkezetet alkot:

2.2.4. Megújíthatók az elhalványult szóképek a **tágabb** kontextusnak a mozgósításával is. E megújítás – egyúttal továbbfejlesztés – a képi sík erősítésével, részletezésével, kibontásával történik. A megkopott klisé új képelemekkel gazdagítjuk, így adjuk vissza (óvatosabban: így próbáljuk visszaadni) szemléletességét. A TK nyelvben többnyire **exmetaforákat** fejlesztenek tovább ily módon, de akad példa **köznyelvi** (tehát közismert, de új jelentésként még nem szótározott) képnek, sőt **új** képnek a megújítására is.

2.2.4.1. Kezdjük a leggyakoribb típussal, a vizuális képzetet már egyáltalán nem, ill. alig keltő átviteleknek a TT-ben való alkalmi megelevenítésével! Első példánkat egy közkeletű szimbólumnak (toposznak): a *fá*-nak a képzetköréből vesszük. A *fá* nemcsak egészében tehet szert jelképes értelemre (az *életfa* mint kultikus szimbólum a finnugor hitvilágban, de pl. Csontvárynál is stb.), hanem egyes részei külön is használatosak átvitt jelentésben. Pl. valaminek az eredetét, alapját, forrását a TK nyelvben is igen gyakran nevezik *gyökér*-nek: Az erőszak *gyökerei* (Mo. 1980. márc. 9. 7; cím); „A féltékenység *gyökere* egy sajátos személyiségzavar, amely szorongásban és önbizalomhiányban ... nyilvánul meg” (Fi 2/2); „valamennyi elemzési mód végső soron közös *gyökérre* megy vissza” (MN. 1979. szept. 22. 4); „Kínában is mély *gyökere*t eresztettek azok a balhitek, hogy a bűnözés »objektíve« talaját veszti [a szocialista társadalomban]” (Mo. 1979. dec. 9. 7). Vizsgáljuk meg, hogyan is fejlődhet tovább ez az exmetafora a kidolgozás során! Egy évtizedekig emigrációban élt idős írónkról ezt állapította meg egy születésnap melletti méltatás: „*Gyökerei* mindig is itt voltak Magyarországon, de most már kibontotta teljes *lombkoronáját*” (Nszab. 1979. dec. 12. 7). Azáltal, hogy csatlakozik hozzá a *lombkorona* képzete, a megfakult *gyökér*-kép valósággal új életre kel, és tetszetős komplex kép „hajt ki” belőle. A szemléleti tartalom kifejtése, részletezése még egy olyan teljesen absztrahálódott exképet is megújíthat, mint az *ág*. Egy műkritikában arról olvasunk, hogy „a különféle szobrászati *ágak* kezdik fölismerni határaikat és feladataikat” (MN. 1978. szept. 17. 11). Az *ág* itt ebben a szokásos átvitt

értelmében fordul elő: „valamely tevékenységnek egy faja, fajtája” (ÉrtSz. 1: 39). Olyannyira „ex-” ez a metafora, hogy nem is érzünk semmi képzavart abban, hogy a szobrászati ágak *felismernek* valamit. Később azonban – merész fordulattal – így folytatódik a cikk: „ami előttünk van, már *késői hajtás*, voltaképp bevált értékeket *termő*, ha tetszik, hát egyenesen *klasszikus ág az egyetemes szobrászat fáján*”. A kiállítási beszámoló írója konkrét képelemekkel (*hajtás, termő, fa*) dúsítja fel, erősíti meg a képi sikot, oly sikeresen, hogy az ág visszanyeri eredeti szemléleti tartalmának jó részét, és egy épkezláb komplex képbe épül bele. – A *gyökér* és az *ág* után kerítsünk sort – befejezésül – a *gyümölcs-re*, a *termés-re* is! Mindkét exképet sűrűn alkalmazzuk valamely cselekvés (különösen szellemi tevékenység) eredményének jelölésére. Következő példáinkon jól megfigyelhetjük, mi az a foka a továbbfejlesztésnek, amely már képes „kiolvasztani” a megfagyott metaforát. Első idézetünkben az egykori kép a legkevésbé sem képszerű: „a kulturális politika meghozta első nemes *gyümölcsseit*” (ÉS 1979. dec. 1. 12). Lényegében még itt is megmarad az elvont síkon a *gyümölcsét* tárgy, hiába van konkretizáló értelmű igei állítmányi alaptagja: „Az emberek *megízlelték* a közös siker *gyümölcsét*” (MN. 1978. szept. 17. 7). Ennek valószínűleg az az oka, hogy az egész kifejezés, úgy ahogy van: közhely. Ahelyett, hogy a tartalmas ige konkretizálta volna az exképet, ez utóbbi absztrahálta magához a *megízlel-t*. Ugyanez történt ebben a másik példában is, csak itt egy másik ige nek, az *élvez-nek* esett áldozatul a konkrétsága: „A kínaiak ... a szólásnak és a szórakozásnak olyan *gyümölcsseit élvezhették*, amelyek addig tilosnak bizonyultak” (Mo. 1979. máj. 20. 13). Nem fokozza, sőt csökkenteni mondatunk szemléletességét a *tiltott gyümölcs-re* való utalás, hiszen ezt csaknem kizárólag átvitt értelemben szoktuk használni. Ebben viszont már bekövetkezik a vizualizálódás a kontextus hatására: „Úgy látszik, én *későn érő fa vagyok*, aki az öregkor felé ballagva hoz gazdagabb *termést*” (Nszab. 1978. szept. 17. 11). Az összbenyomást még a bujkáló képzavar (a *későn érő fa*, amint az öregkor felé *ballag*) sem rontja le. (Ti. első olvasásra nemigen vesszük észre. S ki olvas el kétszer egymás után egy újságcikket?)

A megújításnak ezt a módját (a képi sik reaktiválása továbbfejlesztéssel) roppant nehéz, sőt szinte lehetetlen formailag tipizálni. E meddő próbálkozás helyett vegyünk szemügyre három jellegzetes példát abból a szempontból, hogyan bontja ki a felhasználó az egykori képzettartalmat az elgépiesedett sztereotípiából az aktualizálás során.

Első idézetünk egy könyvismertetésből való: „Weöres – s ezt B. briliáns (azaz: minden *lapjával* egyformán *csillogó*) elemzéseiben ... mindvégig fenntartja – »nem közöl összefüggő gondolatmenetet«” (ÉS 1979. dec. 1. 11). *Briliáns* elemzés (alakítás, megoldás stb.)! Hányszor leírják ezt a jelzöt anélkül, hogy akár csak egy pillanatra is felidéződne akár a közlőben, akár a befogadóban az eredeti vizuális kép; a szemkápráztatóan csillogó-villogó drágakőnek, a *briliáns-nak* a képe. Minek köszönhető, hogy ezúttal nem így történt? Egyes-egyedül a zárójeles közbevetésnek: „briliáns (azaz: *minden lapjával egyformán csillogó*) elemzéseiben”. A szójáték a *lap* főnévnek kettős: ’kristálylap’ és ’könyvlap’ jelentésén alapul. Ez teszi lehetővé a recenzensnek, hogy egyszerre két – egy reális és egy képletes – síkon futtassa a szöveget. A *lap* termékeny kétértelműsége a *csillogó* melléknévi igenévnek is megkettőzi a jelentését: drágakő-csillogás a metaforikus szinten, szellemi csillogás a nem metaforikuson. A *briliáns* exmetaforának ez a képi–konkrét oszcillálás adja vissza a szemléletességét.

A külpolitikai kommentárok, hírmagyarázatok olvasói az utóbbi időben sűrűn találkozhattak a *csomagterv* szóval. E diplomáciai szakkifejezést a Világpolitikai kislexikon (Bp., 1978.) így határozza meg: „a tárgyaló felektől benyújtott több – egymástól elkülöníthető – javaslatot tartalmazó lista” (i. m. 83). Figyelemre méltó, mennyivel találóbb ennél a meghatározásnál az az értelmezés, melyet az ÉKsz.-ben olvashatunk: „Nemzetközi kérdés megoldásának olyan terve, amely e kérdést csak más kérdésekkel összekapcsolva tekinti megoldhatónak” (206). A *csomagterv* ugyanis épp attól *csomagterv*, hogy a benne foglaltakat csak együtt lehet elvetni vagy elfogadni. Jól szemlélteti ezt az alábbi cikk részlet: „úgy vélték a NATO-szakértők, hogy a miniszterek afféle *csomagtervet* fognak elfogadni, amelyben a fegyverkezés mellett párhuzamosan fegyverzetkorlátozási tárgyalási javaslatok is szerepelnek” (Mo. 1979. dec. 16. 3). Miért bocsátkoztunk bele ebbe a tárgyunktól látszólag oly távol eső szómagyarázatba? Mert enélkül talán nem minden olvasónk értette volna meg következő példánkat: „Egyetlen tényező volt, amiben bíztak, s ez: Margaret Thatcher lusakai »*csomagja*«. A csalódottság ehhez viszonyítva volt nagyobb, amikor Lord Carrington *kibontotta* a brit kormány *csomagját*. Hiszen abban semmi újat nem találtak” (MN. 1979. okt. 26. 2). Többféle módszerével is él a megújításnak ebben a pár sorban a cikkíró: előbb játékosan „csomag”-gá rövidíti – s már e variációval is jócskán visszakonkretizálja –, majd a szó szoros értelmében „kibontja” az exmetaforát.

A londoni Rhodesia-konferencia résztvevői csalódottan kotorásznak a miniszterelnök asszony „csomagjában”: a brit kormány javaslata semmi újdonságot sem tartalmaz. Érdekes megfigyelni, hogy M. Th. lusakai „*csomagja*” még idézőjelben van, ezzel is kiemelve a metaforikus jelleget, a képi átvitel folyamatát, míg a brit kormány *csomagja* mellől már elmaradnak a macskakörmök. Ha egy bizonyos kifejezés előbb idézőjelben, majd anélkül fordul elő, ez annak tulajdonítható, hogy a szerző véleménye szerint a már bemutatott metafora semmiféle további kiemelésre sem szorul (vö. Wilss 1961: 106).

A képi síkot akár csak egyetlen konkrét képelem bevonásával is hathatósan meg lehet erősíteni: „[A Nemzeti Színház új vezetőségének programjával] egy hosszú időszak »*alapkőletétele*« történt meg. Mi van erre az *alapkőre* vésve? Mindenekelőtt az, hogy a színház a távoli és közeli múlt értékes hagyományaira építve keresi, határozza meg helyét és feladatait a szocialista magyar kultúrában” (MN. 1979. dec. 2. 11). Az első mondatban az *alapkő* ebben a ritkább, átvitt jelentésében szerepel: ’valaminek meg nem támadható alapelve, szilárd alapja’ (ÉrtSz. 1: 115). Az *alapkőletétel* ennek megfelelően egy elvont dolog megalapítását jelenti (eszmei, elméleti vonatkozásban). Csakhogy e kijelentés után egy ilyen kérdés következik: „Mi van erre az *alapkőre vésve?*”. A *vésve* határozói igenév a maga plasztikus konkrétságával, szemléletességével tüstént visszaidézi az *alapkő* szó eredeti (nem képletes) értelmét. (Ami az idézőjelek használatát illeti, ugyanazt tapasztaljuk, mint az előző példában: az első előfordulásakor az „*alapkőletétel*” még idézőjelbe van téve, mintegy a képleteség bizonyosságául, ám a kérdésbeli *alapkő* már nem kívánja, sőt nem is tűri meg maga mellett az idézőjelet; egyrészt mert már ismerjük mint metaforát, másrészt mert épp most alakul vissza – ha csak átmenetileg is – képből realitássá.)

Hogyan viselkedik egy exmetafora az aktuális beszédkörnyezetben? Hogyan bánik a TK nyelv a megfakult szóképpel? Az eddig elmondottak szemléltetésére és rendszerezésére tanulmányozzunk át egy nagyobb összefüggő képcsoportot. Példánk legyen a *hullám*, e jellegzetesen sajtó- (és mozgalmi) nyelvi exmetafora.

Előfordulhat a *hullám*-kép önmagában, fogalomjelölő formulaként is, pl.: „A film azoknak a családjába tartozik, amely filmeknek a magyar filmművészet nagy *hullámát* elsősorban köszönhattük” (Fi 1/5). Ez azonban nem túl gyakori, és számunkra most amúgy is kevésbé érdekes.

Kapcsolatokba lépve, a mondatba beleszerkesztődve kétféle sors vár az exmetaforákra, aszerint, hogy milyen kezekbe jutnak, hogyan bánnak velük. A gondos stilisztá figyelembe veszi az eredeti jelentést, alkalmazkodik hozzá, ahhoz igazítja a mondatkörnyezetet, sőt felhasználja a szemléletesebb kifejezőmód lehetőségét, kiaknázza, kibontja, kitágítja, megújítja a képet (a konkrét képelemek megszaportásával, a vizualitás erősítésével, a kép továbbfejlesztésével stb.). Ezzel szemben a gondatlan stilisztá figyelmen kívül hagyja az eredeti (konkrét) jelentést. Ha a környezet nagyon általános, elvont, nem kerül ellentmondásba az exkép tulajdonképpeni értelmével. Akkor még „elmegey”, nem lesz belőle képzavar. De ha a kontextus nem illik a képhez, s ráadásul tartalmas, eleven jelentésű szavakból áll, elkerülhetetlen az ütközés, kialakul a képzavar.

Lássuk előbb azokat a példákat, melyekben a *hullám*-motívum összhangban van szövegkörnyezetével! Ez lehet az aktuális beszédcselekvéstől függetlenül is létező állandó szókapcsolat, pl. ebben a mondatban: „a középiskolai tanárok a *demográfiai hullám tetőzéséig* általános iskolákban kényszerülnek tanítani” (Szá/29). Többnyire azonban a *hullám*-képhez igazodó, ahhoz illő igei állítmánynak köszönhető a harmónia. Nem különösebb egyéni lelemények ezek, hanem szolid megoldások, de rendszerint ennyi is elég az exmetafora megújításához: „nálunk az *új hullám még nem csapott magasra*” (HH. 1980. jan. 21. 8); „A történet szép és fiatal hőset a *történelem nagy hullámverése sodorja magával*” (Új T. 1980. jan. 13. 2); „a science fiction *filmhulláma áttörte a gátakat*” (Film, Színház, Muzsika 1980. febr. 2. 24).

Az igazi megújítás – a kontextusváltásból adódó megelevenítés, sőt továbbfejlesztés – már csakugyan megkívánja a személyes hozzájárulást, az ötletességet. Pl.: „A Tolsztoj-évforduló *hulláma »partra dobta«* Gorkij egy ... írását” (MN. 1978. szept. 17. 5). A *partra dobta* határozós szerkezet tökéletesen vissza tudja adni az elhalványult, kiürült képnek a vizualitását, ugyanakkor egy újabb asszociációs pályát is megnyit: a Gorkij-írás = partra vetett *palackposta* az utókornak?

A *hullám*-metafora felfrissítésével némelykor valóságos komplex képek alakulnak ki: „Washingtonnak fejtörést okozhat Trudeau választási győzelme, bár attól aligha kell tartania, hogy az *atlanti csónakot megbillenti az ottawai újhullám*” (Mo. 1980. márc. 2. 5). A *megbillenti* állítmány és az *atlanti csónakot* tárgy – alighanem a horatiusi *államhajo* (l. Békés 1977: 183–4) parafrázisa! –

nemcsak hogy szinkronban van az „újhullám”-képpel, hanem kölcsönösen erősítik egymás szemléletességét, fokozzák stílushatását. Ez az ironikus komplex kép is jó tanúbizonyság arra, hogy „hozott anyagból” is lehet szellemesen eredetit alkotni. Csakúgy mint ebben a szójátékszerű címben: **Tanmedence**, *EKG-hullámokkal* (Nsp. 1979. dec. 8. 4). A cikk kajak-kenu edzés közben végzett sportorvosi vizsgálatokról szól. Az *EKG-hullámok* összetételben rejelő – már-már „etimologikus” – képszerűséget a *tanmedence* kifejezés közelsége, asszociatív kisugárzása éleszti fel.

S most kövessük a másik utat, amikor elvontan, átvitt értelmű formulaként kezelik a *hullám*-ot, nincsenek tekintettel eredeti jelentésére, szemléleti tartalmára. Aligha érzett pl. bármi képszerűt is a *hullám* szóban, aki ezt leírta: „Washingtonban tartanak az *iszlám hullám* mögött érkező baloldal teheráni előretörésétől” (MN. 1979. dec. 24. 8). De a szövegkörnyezet nem veti ki az exmetaforát, sőt – egy kis jóindulattal – akár még vizualizálhatjuk is: elől az iszlám hullám, mögötte a baloldal. Szintén teljesen elvont, átvitt értelemben használja a *bűnözési hullám* kliséjét ez a mondat: „a *bűnözési hullám* a Hongkonghoz közeli déli határoktól egészen az Amur mentéig **terjedt**” (Mo. 1979. dec. 9. 7). Leírásakor nyilván nem jelent meg semmiféle vizuális kép a fogalmazó előtt. Akár ezt is írhatta volna, *hullám* nélkül: „A bűnözés a déli határoktól az Amur mentéig terjedt.” Szerencséjére a *terjed* állítmány nem ütközik a *hullám*-mal, sőt egészen jól illenek egymáshoz: itt sem keletkezik hát képzavar! Sőt ebben sem: „a fegyverkezési hajsza új *hullámának elindítása*” (Mo. 1979. máj. 20. 2). Talán még lehet is hullámot *elindítani* (pl. kődarabnak vízbe hajtásával?). Persze az egész, úgy ahogy van, nem vizualizálódik. Képzavart mindenesetre itt sem érzünk. Sőt még ezt is mondhatjuk: „a film viszonylag kevés újat ad ahhoz, amit már a magyar filmművészet e régi nagy *hulláma* ezekről az alapkérdésekről adott” (Fi 1/6). Azért nincs még itt sem képzavar, mert az *ad* elég általános, elvont ahhoz, hogy ne erősítse föl a *hullám* tulajdonképpeni, konkrét jelentését.

Következő példánkkal viszont már kétségtelenül átlépünk a képzavar birodalmába: „a példátlan áremelési *hullám* rendkívüli mértékben **kiélezi** a társadalmi ellentéteket” (Mo. 1979. dec. 2. 8), noha még ez sem valami nagyon feltűnő, annyira kiüresedett, elvonttá vált a *kiélez* is, amellyel ütközik. Ez azonban már csakugyan telivér képzavar: „Nem lehet nem észrevennünk a jelenséget, mely *divathullámok szembenállása* mögött komoly társadalmi ellentmondásokat sejtet” (ÉS 1979. máj. 12. 16). A szembenállás statikus, a hullám dinamikus: a kettő semmiképp sem hozható közös nevezőre. Ez még megjárta volna: *divathullámok vetélkedése, harca*. – Magától értetődően a legkirívóbb képzavart hagytam a végére: „Kanada inflációs *hulláma* nem hogy elsimult volna, de **a mélypontra süllyedt**. Az év végén megközelítette a 10 százalékot” (EH. 1980. febr. 21. 5). A kanadaiak kétségkívül megörültek volna annak, ha az inflációs hullám csakugyan *mélypontra süllyed*. Minthogy azonban a folytatásból egyértelműen kiderül, hogy az infláció az év végén megközelítette a tíz százalékot, alighanem mégiscsak a kanadaiak kedélyállapota volt az, ami mélypontra süllyedt, míg az infláció hulláma inkább *magasra csapott*.

Megesik, hogy a megújítás nyomán az előzmény, a banális exmetafora szinte teljesen eltűnik, feloldódik a kifejtésben. Pl. azt a képet (?), hogy Henry James a modern regény *úttörője* volt, így láthattuk viszont egy kritikában: „Az *ösvény*, melyet Henry James *tört*, néhány év múltán széles *úttá* nőtt, melyen írók csapata *tört* előre” (ÉS 1979. dec. 1. 10). A *vállvetve* kifejezés „vállat vállnak *feszítő*, kölcsönös bizalom”-má konkretizálódott (ÉS 1979. dec. 1. 1). Gyarapodott szemléletességben ez a két rokon értelmű igénk is: *palástol* és *leplez*, de azon az áron, hogy kilúgozódtak a szövegből, pontosabban főnévi alapszavukra redukálódtak: „A be nem avatkozás hangsúlyozása csak *palást*” (Mo. 1979. dec. 16. 7); „Hogy az egyes műveket kik és mennyiért vásárolták, ezt szemérmes-óvatos *titoklepelbe* burkolták az illetékesek” (EH. 1980. jan. 16. 2). Ismert exmetaforák húzódnak meg e mögött az első olvasásra talán egy kissé zavarosnak tűnő sportnyelvi idézet mögött is: „az őszi elsőség a korona egyik fele csupán” (Nsp. 1979. dec. 12. 3), vö.: *megkoronáz* valamit valamivel; siker *koronázza* erőfeszítéseit; felteszi a *koronát* valamire. A megújítást a kép kibővítése követi: „...a másikat [ti. a korona másik felét] tavasszal még oda kell a fejre illeszteni...” Ezután áttér a cikkíró a reális (nem képi) szintre, és „a gyengébbek kedvéért” fogalmi nyelven is elmondja ugyanezt: „A tavaszra tehát marad teendő bőven! A nagy esélyességet feljutásra kell váltani.” A túlmagyarázás még azt a csekélyke stílushatást is közömbösíti, amelyet kezdetben, az első tagmondat után regisztrálhattunk. „A kép beágyazása”: így jellemezném az efféle redundáns, túlbiztosító fogalmazásmódot, amely a képet – legyen az akármilyen banális is! – nyomban megmagyarázza, más szavakkal is megismétli. A fogalmi és a képi sík gépies váltogatása később is folytatódik: „Éppen azok a csapatok, amelyek legyőzték vagy legalábbis megszorongatták a nagy esélyeseket, mondták el

később, hogy az úgynevezett nagy bravúrhoz nem is kellett semmiféle csoda, mágia, mégcsak különösebb erőfeszítés sem!” [fogalmi] → „Csupán a lélektani bilincset kellett levenni a játékosok lábáról” [képi] → „el kellett hitetni velük, hogy akivel szemben állnak, az jó csapat ugyan, de nagyon messze áll a legyőzhetetlenségtől... Akiknek ez az elsősorban pszichológiai bravúr sikerült, számíthattak pontszerzésre, győzelemre a legjobbak ellen is...” [fogalmi] → „A kishitűség béklyójában vergődve ... kevés csapat aratott győzelmet a futballpályán...” [képi]. Ráadásul még csak nem is igazán újak, frappánsak ezek a megújított képek, nem oldják fel eléggé az eredeti kliséket: *bilincsbé ver* → lélektani *bilincs*; *(le)béklyóz* → a kishitűség *béklyója*. Nem csoda, hogy a kívánt hatás végül is elmarad.

2.2.4.2. Nemcsak elmeszesedett „kövület-metaforákat”, hanem **köznyelvi**, sőt **új** képeket is továbbfejleszt a TK nyelv ily módon: kifejtéssel, kibontással, explikációval, a képi sík erősítésével, vizualizálással stb.

A köznyelvi kép nincs új jelentésként szótározva, tehát még kép, ha közismert is. Pl.: „Kína ... be kíván kapcsolódni a nemzetközi gazdaság »*véráramába*»” (Mo. 1979. dec. 9. 6). Nagymértékben megnövelheti egy ilyen köznyelvi kép szemléletességét a képi sík részletezése, reális képelemekkel való gazdagítása: „A nagybankok kasszájából *friss tőkét fecskendeznek az AEG* [egy nyugatnémet iparvállalat] *ereibe*, hogy újra *lábra kaphasson*. Ennek a »*véradásnak*« azonban ára van: a cég legkevésbé rentábilisnak mutakozó üzemeit becsukják” (Mo. 1979. dec. 2. 12).

Mi sem jellemzőbb a TT-beli állandó újításkényszerre (erről l. Szende 1979: 174), mint az, hogy még az egészen friss képeket is nyomban megújítják: „R. J. idézi az 1979-es filmszemlén elhangzottakat történelmünk *fekete dobozairól*. A fordulópontokra joggal kíváncsi magyar ifjúságnak nem lehet azt mondani, hogy 1949 után mindjárt 1953, 1955 után pedig 1957 következett. ... jobban járunk, ha a filmesek és a történészek együttműködnek a *fekete dobozok kinyitásában*” (Új T. 1980. jan. 13. 4). A *fekete doboz* (black box) kibernetikai műszóként olyan rendszert jelent, amelynek belső szerkezetét, tartalmát nem ismerjük, csak a bemenő és a kimenő hatások összefüggését (IdKSz. 104). A filmszemlén legújabb kori történelmünk kevésbé ismert, feltáratlan időszakait nevezte valaki – igen szellemesen – *fekete doboz*-nak. Az új kép stílushatásához kétségtelenül hozzájárul a *fekete doboz*-nak ez a második, egyelőre szótározatlan, de a TK nyelvből közismert jelentése is: ’repülőgép információtároló egysége, amely rögzíti a pilótának a repülőtéren irányítótoronnyal folytatott beszélgetéseit, s ezáltal adott esetben lehetővé teszi a baleset okainak kiderítését’. A szintagmatikus mikrokontextus révén megújított, továbbfejlesztett változat: működjenek együtt a filmesek és a történészek a *fekete dobozok kinyitásában*, a képnek mindhárom (kibernetikai, légiközlekedési, metaforikus) értelmével összhangban van.

2.2.5. Néha kilép a megújítás a mikrokontextusból, és szövegalkotó jelentőségre tesz szert. Pl. egy tévékritika a *nagy fába vágta a fejszét* (értsd: nehéz, erejét szinte meghaladó vállalkozásba fogott) szólásra, ill. ennek megújítására épül: „ez a regény ... az a bizonyos nagy fa, amelybe egy korlátozott lehetőségű tévéadás fejszéje majdnem törvényszerűen beleszorul. M. S. [rendező] pontosan fölmérte a fejsze esélyeit. ... nem az eleve kudarcra ítélt felaprításnak gyürkőzött, hanem a kérget igyekezett imitt-amott lehántani, hogy előbukkanjon a regényfa eleven teste, az illata és színe, a mélyekbe induló erezete” (EH. 1979. nov. 30. 2).

A kritikus mindvégig két síkon futtatja a szöveget:

a) **Metaforikus sík:** ’favágás’;

b) **A kifejezendő síkja:** ’a tévéadaptáció módszere’. A két sík között ügyesen vált oda-vissza, mintaszerűen kapcsolja, szövi össze a reális és a képletes szint (a kifejezendő és a kifejező) elemeit. Fussunk még egyszer végig a szövegen ezzel a szemmel, a nem metaforikus szint elemeit **félkövér**, a metaforikusait *kurzív* szedéssel jelezve:

„...ez a **regény** ... az a bizonyos *nagy fa*, amelybe egy korlátozott lehetőségű **tévéadás** *fejszéje* majdnem törvényszerűen *beleszorul*. M. S. pontosan fölmérte a *fejsze* esélyeit. ... nem az eleve kudarcra ítélt *felaprításnak* gyürkőzött, hanem a *kérget* igyekezett imitt-amott *lehántani*, hogy előbukkanjon a **regényfa** eleven teste, az illata és színe, a mélyekbe induló *erezete*.”

Ez az idézet is jól szemlélteti, hogy a különböző tudatsíkok, asszociációs pályák közötti villódzás nem privilégiuma a lírának, hanem az igényes publicisztikában is előfordul. Különösen figyelemreméltók azok a teljes metaforák, amelyek révén a szerző a reális szintről átvált a

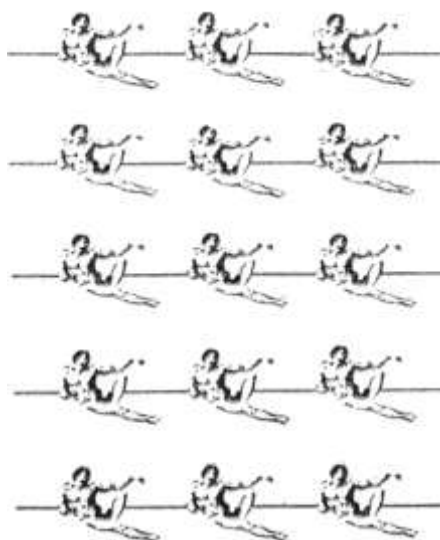
metaforikusra, ill. amelyekkel a két síkot egymással összeköti: ez a **regény** az a bizonyos *nagy fa...* (alany-állítmányi szerkezetű); egy korlátozott lehetőségű **tévéadás** *fejszéje* (birtokos jelzős); a **regényfa** eleven teste... (összetett szó).

2.3. Régi és új, ismert és ismeretlen határsávjába a megújításokon kívül még egy nagy képcsoport tartozik: a direkt vagy indirekt idézetek, célzások, utalások, összefoglaló nevükön **külső idézések** (vö. Szegedy-Maszák 1974: 114–5; uő 1980a: 398–405; uő 1980b: 102–7). Az ún. **belső idézéssel** (a szöveg öntükrözése, metanyelvi funkció, motívumismétlődés, struktúra) most nem foglalkozunk. Erről majd a **3.** pontban, a nyelvi képek formateremtő szerepének tárgyalásakor lesz szó.

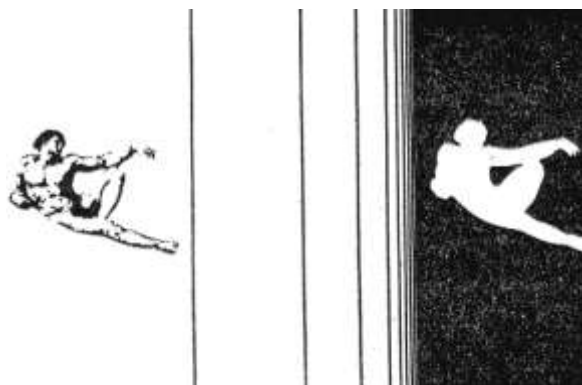
2.3.1. A külső idézést Szegedy-Maszák így határozza meg: „egy szöveg korábbi szöveget vagy szövegrészt foglal magában” (1974: 114). Külső idézéskor a kódoló megtöri az üzenet folytonosságát azzal, hogy a befogadót egy másik üzenetre utalja. Az idézet vagy közvetlen (direkt idézet), vagy közvetett (burkolt utalás). A szépirodalmi és a TK nyelvben az utóbbi a gyakoribb. Az esztétikai hatás az eredeti és az új kontextus közti feszültségből ered. Enélkül az utalás epigonizmusba fullad, az idézet klisévé merevül.

2.3.1.1. A forrásszöveg szerzőjét is feltüntetett, nyílt, szó szerinti idézés inkább az értekező prózában szokásos, de előfordul a lírában is. Pl. Garai Gábornak *Mint a faültetők* című versében ezt olvassuk: „de hát Goethe írja: *Neue Liebe, neues Leben*, ha jól / emlékszem” (Kortárs 1980. 3. sz. 349; a költő kiemelése). A burkoltabb idézés csak egy-egy jellegzetes mozzanatot: szót, szókapcsolatot vagy képet ragad ki az idézett műből, forrásjelzés nélkül. Érdekes véletlen (ha ugyan véletlen), hogy az ugyanott megjelent másik Garai-versben (*Töredékek a halálról*) erre az idézéstípusra is találunk példát: „Hát, indítsd a hajót, *Halál, vén kapitány*” (i. h. 345; a költő kiemelése). Vö.: „Halál! vén kapitány! horgonyt fel! itt az óra” stb. (Baudelaire: *Az utazás 8.*, Tóth Árpád fordítása).

2.3.1.2. Idézetek természetesen nemcsak nyelvi alkotásokban fordulnak elő: találkozhatunk velük a képzőművészetben és a zenében is. Pl. Márton András, egy „pop art” stílusú grafikus Michelangelónak a vatikáni Sixtus-kápolnában levő mennyezetfreskójából, pontosabban ennek Ádám megteremtése című jelenetéből „idéz”, mégpedig úgy, hogy kimetsz egy fragmentumot az eredetiből, s e „direkt idézet” (Ádám alakját) 5 × 3-as elosztásban összesen tizenötször megismétli (ÉS 1980. márc. 22. 1). Egy másik változaton a kép bal oldalán van elhelyezve ugyanez a részlet, szemben vele, jobboldalt a negatív sziluettje (Átfordulás: ÉS 1980. márc. 1. 13). A stilisztikából kölcsönzött terminológiával a baloldalt látható nyílt idézetet *pars pro toto* típusú ironikus **szinekdoché**nak, a jobb oldali kifordítást, ellenkezőjére fordítást pedig **parafrázis**nak mondhatjuk. Végül egyértelműen parafrázisa, sőt paródiája a Michelangelo-festménynek Szirtes János *Apokalipszis* című montázs, amelyen az Úr és Ádám nevezetes majdnem összeérő ujjá közé egy szárnyas légibombát helyezett a művész (ÉS 1980. jan. 26. 1). – Utolsó képzőművészeti példánk egy filmplakát, a *Hogyan felejtjük el életünk legnagyobb szerelmét?* című magyar filmnek a plakátja (1979). A kompozíció előterében fekvő nőalak körvonalai Manet *Olympiáját* (1863) juttatják eszünkbe. Fokozza a dolog érdekességét, hogy már a Manet-kép is „idézet”: Tiziano Urbinói *Venusának* (1537) a tudatos persziflázsa. (A négy grafikát I. az 1–4. táblán; az ismétlődés és az ismétlés szerepéről a képzőművészetben vö. még: Beke 1980.)

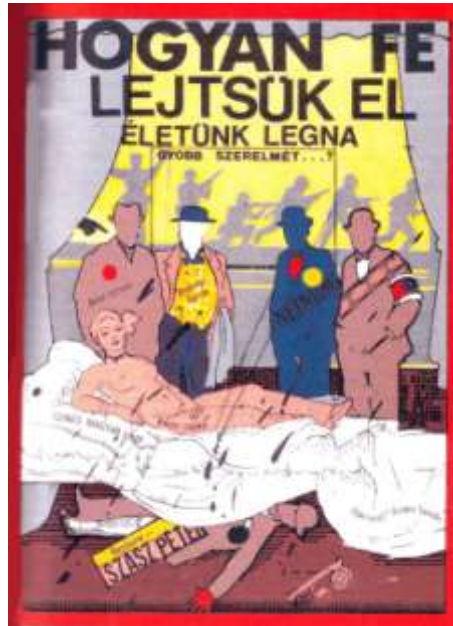
1. tábla. Márton András grafikája

2. tábla. Márton András: Átfordulás

3. tábla. Szirtes János: Apokalipszis (részlet)

4. tábla. Hogyan felejtjük el életünk legnagyobb szerelmét? (Filmplakát, 1979)

2.3.1.3. A zenében sem ismeretlenek a korábbi művekre való szándékos hivatkozások. Rendeltetésük többnyire a tanítványi, elvbaráti rokonszenv kinyilvánítása: a pályakezdő, 16 éves Schubert az I. szimfóniában (az 1. tétel táncos karakterű melléktémájában) még szinte csak utánozza, másolja a beethoveni példát, a sodró lendületű Prométheusz-dallamot az Eroica zárótételéből; tizenöt évvel később viszont az egyenrangú mester gesztusával szövi bele utolsó szimfóniájának, a „nagy C-dúrnak” a zárótételébe a IX. szimfónia Örömóda-témáját. Egy kortárs zeneszerző emléke előtt tiszteleg Brahms op. 100-as A-dúr hegedű-zongora szonátája is: a mű egy rövid Wagner-idézzel, A nürnbergi mesterdalnokokból vett motívummal indul (emiatt „Meistersinger-sonátá”-nak is nevezik).

Olykor nem könnyű eldönteni, hogy tudatos idézetről vagy véletlen „áthallás”-ról van-e szó. Ilyen kétséges eset pl., amikor Mahler V. szimfóniájának harmadik tételében, a scherzo lassú középrészében egy olyan dallam jelenik meg, amely a megtévesztésig hasonlít Brahms II. szimfóniája első tételének egyik melléktémájára.

A nevezetesebb indulók, himnuszok, egyházi énekek stb. afféle „zenei köztulajdonnak” számítanak, és egy-egy nemzet, csoport, vallási vagy politikai mozgalom szignáljaként hangzanak fel a műzenében, pl. az angol himnusz Beethoven Csataszimfóniájában, a Gaudeamus igitur Brahms Akadémiai ünnepi nyitányában, a Munkásgyászinduló és a Warszawianka Sosztakovics XI. (1905) szimfóniájának „Örök emlék” és „Riadó” tételében, a protestáns gyülekezeti énekek Mendelssohn V. (Reformáció) szimfóniájában (a finálénak Luther Márton „Erős vár a mi Istenünk” kezdetű dicsérete az alapmotívuma), a 42. zsoltár („Mint a szép híves patakra / A szarvas kívánczik...”) Brahms Német rekviemjének legelején stb. Némelyik ilyen dallam több különböző zeneműben is előfordul idézetként, pl. a Dies irae Berlioz Fantasztikus szimfóniájában, továbbá Liszt és Saint-Saëns Haláltáncában, a Marseillaise Schumann-nak Hermann és Dorothea nyitányában és A két gránátos című dalában, valamint Csajkovszkij 1812 nyitányában stb. A Drezdai Ámen néven ismert protestáns korál, amely Mendelssohn Reformáció-szimfóniájának 1. tételében háromszor is felcsendül, ötven évvel később Wagner Parsifaljában mint a zenedrámát át- meg átszövő, misztikus emelkedettséggű Grál-motívum bukkan fel (vö. Rappl 1967/1976: 185).

A zenei anyag a feldolgozás során nemegyszer annyira átalakul, hogy már nem is **idézésről**, hanem inkább **parafrázisról** kell beszélni. Bartók művészetére például az idézésnek ez a közvetettebb, áttételes módja jellemző. Már a fiatalkori Kossuth-szimfóniában a Gotterhalténak, az osztrák császári himnusznak parodisztikusan eltorzított első két üteme jelzi az ellenséges csapatok lassú közeledtét. A pálya végén, a zenekari Concerto 4., „Intermezzo interrotto” (Félbeszakított közjáték) című tételében a vonósokon megszólaló komoly moll dallam – Ujfalussy József szavaival – „A magyar hallgatóban régi, patrióta szövegű operettdal megnemesített emlékét idézi fel” (Ujfalussy 1969: 4). A „Szép vagy,

gyönyörű vagy, Magyarország...”-ra utaló, nemesen patetikus, érzelmes melódiát azonban hirtelen „Goromba, útszéli hangú polka, vurstli-zene szakítja félbe, amely vad röhögésbe fúl” (uo.). Doráti Antal, a kiváló karmester magától Bartóktól kapta azt a felvilágosítást, hogy ez a rész Sosztakovics VII. (Leningrádi) szimfóniájának bevezető, démonikus indulótémáját parodizálja (vö. Doráti 1981: 68–70). A visszaemlékezés szerint Bartóknak rosszulesett a Sosztakovics-mű zajos sikere az Egyesült Államokban, s ezért választotta ezt a zenei anyagot az útszéli közönségesség, durvaság kifejezésére. Legalább ilyen kézenfekvő viszont az a magyarázat, hogy Bartók azért „játszik rá” itt a Leningrádi Szimfónia bevezetésére, mert „a garázda, részeg banda, amely a szerenádöt durván félbeszakítja” (Ujfalussy, i. h.), ugyanazt az új barbárságot jelképezi, amely a Sosztakovics-műben oly baljóslatú kitarással masírozik célja felé.

Végül sajátos válfaja a zenei idézésnek az **önidézés**, amikor a zeneszerző a saját maga korábbi művéből idéz. Händel Tűzijáték szvitjének vége felé a Judas Maccabeus győzelmi kórusának dallama hangzik fel. Mozart Don Giovannijának vacsorajelenetében a házizenekar operarészleteket játszik a címszereplő mulattatására, többek között a „Non più andrai...” kezdetű ária főtémáját a Figaro házassága I. felvonásából (vö. Hughes 1972/1976: 157). Richard Strauss Hősi élet című művében a sorozatos önidézés a szerző szimfonikus költeményeinek egységes sorszerűségét hangsúlyozzák (vö. Szegedy-Maszák 1974: 115).

2.3.1.4. Térjünk azonban vissza az irodalmi idézésre! A nyílt idézésnél, mint említettük, jóval gyakoribb a burkolt, áttételes, célzásszerű (közvetett) idézés. E. Riesel német stilsztikája „phraseologische Anspielung” néven tartja számon az ismert jelszavakra, „schlagwort”-okra, idézetekre stb. való utalást (vö. Riesel 1954: 239–41). A „rájátszás” során a szerző említése nélkül, nemritkán kiforgatott, parodizált formában térnek vissza az eredeti szövegrészletek. Riesel példáiban a satirikus hatásnak az eszköze az indirekt idézés, a rájátszás, a parafrázis. Pl. amikor Heine a Németország című poémájában ilyen jövőt jósol az épülő kölni dómnak:

Der Zukunft fröhliche Kavallerie
Soll hier im Dome hausen,
Und weicht ihr nicht willig, so brauch' ich Gewalt
Und lass euch mit Kolben lausen!,

a német olvasóban azonnal felidéződik az Erlkönignek, Goethe közismert balladájának ez a részlete:

Ich liebe dich, mich reizt deine schöne Gestalt;
Und bist du nicht willig, so brauch' ich Gewalt,

s a „tiszteletlenség”, amellyel Heine a talán már akkor is klasszikusnak számító költeményt travesztálja, nagymértékben hozzájárul a stílushatáshoz. A satirikus funkciójú rájátszásra ugyanitt (Riesel 1954: 240–1) számos további, XX. századi példát is kapunk, Erich Weinerttől és Anna Segherstől.

Lehet azonban másfajta szerepe is a szépirodalomban a burkolt célzásnak, utalásnak. Arany Jánosnak A lejtőn című verse pl. felütésében is, záradékában is közvetett, rájátszásszerű idézést tartalmaz: az 1–2. sor Poe Hollóját juttatja eszünkbe, az utolsó kettő Ophelia vízbe gázolását a Hamletből (vö. Szegedy-Maszák 1972: 355; uő 1974: 115). Az irodalmi hagyományhoz való kapcsolódásnak itt nyilvánvalóan épp ellentétes a funkciója, mint a Rieselnél található német példákban. Arany művében a kulturális hagyományra való reflektálás mindenekelőtt arra szolgál, hogy megemelje, megnemesítse a szöveget, mintegy klasszikus veretet adjon neki. Ám a hivatkozás oly diszkrét (és talán-talán nem is tudatos!), hogy a költeményt ennek figyelembevétel nélkül is hitelesen értelmezhetjük. Ahol viszont formateremtő elvvé válik a világirodalmi toposzokra való sorozatos rájátszás, mint pl. az Ősz és tavasz között című Babits-versben, ott az elemzés sem tekinthet el az indirekt külső idézetektől (vö. Németh 1968/1977). Sőt az elemzést épp ezeknek az összefüggéseknek a feltérképezésére kell alapozni, hiszen „A szöveg elkezdődik, s minden csak idézet” (Bernáth 1970: 221), pontosabban **Gleichnis**, a szó goethei értelmében: „Alles Vergängliche / Ist nur ein *Gleichnis*”, azaz: hasonlóság, hasonlat, utalás, példázat.

2.3.1.5. Az ilyen tág értelemben vett „idézet” strukturálisan nézve voltaképpen nem más, mint **ismétlődés** valamilyen síkon. Ez az ismétlődés kétféle lehet, aszerint hogy *a)* szövegen **belüli** vagy *b)* szövegen **kívüli** elemek ismétlődnek-e meg a szövegben. Mindkét fajta ismétlődés azzal az eredménnyel jár, hogy az ismétlődő szövegelem a közvetlen (szemantikai) jelentésén kívül származékos (szimbolikus) jelentésre is szert tesz. A szövegen belüli elemek ismétlődésével létrejött jelentésbővülést az elem **motivikus** funkciójának, a szövegen kívüli elemek megismétlődésével létrejött jelentésbővülést pedig az elem **emblematis** funkciójának nevezzük (Bernáth 1973: 65). Bennünket most az utóbbi ismétlődéstípus és termékei: az **emlékek** érdekelnek, vagyis azok a szövegrészek, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat, hogy azonosak, ill. azonosíthatók egy az adott szövegen **kívüli** kontextusban megjelenő szövegrésszel (vö.: Bernáth 1970: 214; uő 1971: 439–40; Csúri 1971: 469; uő 1975: 130, 173; uő 1978: 181–2). A fenti meghatározással rokon gondolatokat találunk a nyugatnémet S. J. Schmidtnél, aki a kontextusok osztályozásakor az alkotóelemek langue értékű kontextusai (a paradigmatis összefüggések, mint hasonlóság–ellentét, szinonimák–antonimák stb.) mellett parole értékű és történeti kontextusokat is megkülönböztet. Ezen olyan szövegek értendők, amelyekre a szöveg utal, vagy amelyekkel együtt egy szövegosztályba sorolható (l. Schmidt 1970/1975: 474).

2.3.1.6. Ezzel az újabb, átfogóbb terminológiával **emlékek** nevezhetők mindazok a nyelvi-stilisztikai jelenségek, amelyeket pl. Riffaterre **konvencionális forma**, ill. **klisé** néven tárgyal (vö. Riffaterre 1971: 161 kk., 182 kk.). A konvenció per definitionem olyan szabály, amely kívülről van ráhúzva egy verbális struktúrára. Tehát a konvencionális formák stílusmechanizmusának feltárásához következetesen és rendszeresen át kell hágnunk a szöveg határait, sőt olykor nyelven kívüli (extralingvisztikus) tényezőkhöz kell folyamodnunk.

A klisének – Riffaterre szerint – két funkciója, ill. megjelenési módja van: vagy **eszköz**, vagy **tárgya** a kifejezésnek (i. m. 171). A klisé mint kifejezőeszköz integráns része a szerzői stílusnak, írásmódnak („écriture”). Az ilyen klisé a sztereotíp jellege **ellenére** expresszív. A klisé mint a kifejezés tárgya a külső realitás elemeként és képviselőjeként kerül bele a szövegbe. Az a rendeltetése, hogy más, a szövegvilágtól idegen vagy legalábbis azon kívül eső idiolektusokat idézzon fel (mimetikus funkció). Riffaterre ezt a szépirodalmi felhasználásról állapítja meg, de nincs másképp a TT nyelvben sem, ahol – mint Terestyéni Tamás írja – „A nyelvi változatok mintái önmagukon túlmutató szimbolikus jelentésre tesznek szert: nem pusztán önmagukat képviselik, hanem társadalmi típusokat, értékeket, normákat, előfeltevéseket” (Terestyéni 1979: 28).² Az ilyen szerepű klisé épp sztereotíp jellegénél fogva kifejező: minél klisészerűbb, annál eredetibb!

A nyelvi klisék, sztereotípiák dekódolása kettős síkban mozgatja a befogadói tudatot: „le cliché est simultanément **vu et déjà vu**, perçu dans le **texte** et dans un **métatexte** mémoriel” (Riffaterre 1971: 170; a kiemelések tőlem származnak K. G.). **Megismerés** és **ráismerés** szimultán folyamatként zajlik tehát le: a klisé azon kívül, amit mint frazeológiai egység szótárilag jelent, magával hozza korábbi és szokásos környezetének, „metaszövegének” légkörét is. Persze a kommunikáció csak akkor válik többcsatornássá, ha a címzett rendelkezik a kettős olvasáshoz szükséges minimális kompetenciával. Felbukkan a **metaszöveg** fogalma a greimasi strukturális szemantikában is: két egyidejű izotópia szembenállásakor a látens síkot, a második izotópiaként kifejezhető aktuális jelentést tekintve Greimas metaszövegnek, amely a manifeszt sík, a szöveg alatt húzódik meg (vö. Greimas 1966: 99, 101).

2.3.1.7. Különösen nagy a jelentősége a szöveget körülvevő vagy alatta lappangó metaszövegnek azokban a művekben, amelyek elsősorban nem újdonságok megismertetésével, hanem valamely régire, ismertre való ráismertetéssel, utalással próbálnak hatni az olvasóra. Így volt ez pl. a klasszikus, a humanista és a barokk lírában, amelyben „Az ismertség adta meg a szóhatást, a ráemlékezés meglepetése, a feltámadó asszociatív játék gyönyörködtetett” (Halász 1929/1977: 419). Csak a romantikával veszi kezdetét az eredetiségnek mindenek fölött való kultusza, az innovációközpontúság, amely a szimbolizmusban és az avantgarde-ban is tovább él. Legkésőbb a húszas évek végére azonban szemmel láthatóan kifulladás ez a fajta költészeti felfogás, sőt talán már a világháborúval véget ér egy líratörténeti korszak is. Zseniálisan érez rá erre a fiatal Halász Gábor: „A

² Az **előfeltevésekről** vö.: Lakoff 1971/1979; Ducrot 1972; Zuber 1972; Fillmore 1973/1979; Kiefer 1975: 367–70; Zvegincev 1976/1979; Pléh–Terestyéni 1979: 20–1.

régi ízlésforma ma friss erővel aktualizálódik, és a romantikus én-líránál magasabbrendű, értékesebb költészetet ígér” (i. m. 425). E „romantika utáni”, tárgyiasabb ízlés Mallarméban és Valéryben, Stefan Georgéban és Babitsban találja meg a maga költőideáljait. Akiket nem tagad meg az előző ízlésperiódus nagyjai közül, azokat átértelmezi: így erősödnek fel a „perverz lelkű” Baudelaire portréján a formaművész és a gondolkodó vonásai. A még régebbiek közül divatba jönnek az angol metafizikus költők és Góngora. A túlsorduló szubjektivitás helyett az „objektív” líra, a közvetettség válik uralkodóvá. Eliot Pusztaság országának és Kaváfisz történelmi anekdotáinak az idézet, a rájátszás, a célzás, az utalás az egyik fő konstrukciós elve. Az ilyen típusú írásmód tudatosan referál és apellál egy több évezredes művelődéstörténeti kontextusra.

2.3.1.8. Visszatérve a Riffaterre–Greimas-féle megközelítésre: valójában mi is az a „metaszöveg”, amelyben a konvencionális formát, klisé, idézetet stb., egyszerűen az **emlékmát** olvassuk? (Illetve ebben **is** olvassuk, s ez a másodlagos olvasás, ez a ráismerés – „*déjà vu*”, ahogyan Riffaterre nevezi – ébreszt rá minket emlékmé voltára.)

Legtágabb értelemben **metaszövegnek** tekinthetjük mindazt a nyelvi és nem nyelvi **kontextust**, amely az aktuális szöveget körülveszi, tehát az üzenetnek a tárgyi valóságból való teljes referenciáját, ide értve a művészeti formák, műfajok, toposzok, mítoszok, az egész kulturális és civilizációs hagyomány referenciáját is (vö. Miklós 1971: 129). Azt, hogy ennek a verbális vagy verbalizálható háttérnek, kontextusnak, metaszövegnek stb. az ismerete olykor elengedhetetlen feltétele a (teljes) megértésnek, egy rendkívül szellemes és szemléletes képzőművészeti példán mutatja be Miklós Pál: Leonardo Utolsó vacsorája a vizuális kód szerint mindössze ennyit jelent: ’tizenhárom férfi étkezik egy asztalnál’. Ahhoz, hogy a tulajdonképpeni jelentéshez, ’a bibliai utolsó vacsorá’-hoz eljuthassunk, egy szimbolikus kódot is közbe kell iktatni (l. uo. 139). Azaz a képet csak a kulturális makrokontextus ismeretében lehet kielégítően „elolvasni”. (Vö.: Lotman 1967; uő 1970; uő 1971; uő 1973: 265–356; Lotman–Uspenszkij 1971.)

Minden szövegnek vannak olyan elemei, amelyek a szövegen kívülről, egy extra- vagy intertextuális makrokontextusban, kulturális metaszövegben értelmeződnek. Nevezhetjük e nyelvi szegmentumokat – Bernáth és Csúri nyomán – **emlékmák**nak is. Nem a terminológián van a hangsúly, hanem azon, hogy többek között épp az efféle, kívülről (is) meghatározódó szövegelemek miatt nem érhetjük be ko-textuális (szövegimmanens) elemzésekkel. Az emlékmák értelmezéséhez – sőt egyáltalán: felismeréséhez! – **kontextuális**, vagyis a szövegen túlra is tekintő elemzésre is szükség van.

Az idézés, célzás, utalás, hivatkozás, „rájátszás” stb. a címzettben elvileg műveltséganyagot mozgósít, de néha csak bejáratott asszociációs pályákat aktivizál. Az utóbbi esetben gépies, sőt formális a kulturális emlékmének a percepciója. A TK nyelvire különösképpen jellemző a rutinhivatkozásoknak ez a mechanizmusa. Szerencsére azonban vannak példák, nem is kis számban, arra is, hogy a külső idézés révén többletinformációt tud adni a szöveg. Már csak ezért sem lesz fölösleges röviden áttekintnünk a TT-beli emlékmék főbb típusait.

2.3.2. Ha szó szerint vagy csak jelentéktelen változtatással idéznek egy közismert formulát, klisé, szépirodalmi részletet vagy egyéb, művelődéstörténetileg jelentős mozzanatot, **kötött** idézésről beszélünk. Kötött idézetnek tekintünk minden közmondást, szólást, szólásszerű formulát, állandó szókapcsolatot, szállóigét, címet, irodalmi idézetet és idézettöredéket, amely (lényegében) változatlan alakban jelenik meg egy elhangzó vagy leírt TK nyelvi szövegben.

2.3.2.1. „Nyelvünk virágai”, ahogyan O. Nagy Gábor nevezte a szólásokat és a velük közeli rokonságban levő, ugyancsak nyelvi képet tartalmazó közmondásokat (vö. O. Nagy 1979: 18), gazdag változatosságban „nyílnak” a TT virágoskertjében is. Keveredik ugyan közéjük gyomnövény, azaz közhely is bőven, mégsem vitatható, hogy ezek az állandósult szókapcsolatok hozzájárulnak a sajtónyelv élénkítéséhez, és – közösségi alkotások lévén – közösségi emóciókat is keltenek. Amikor pl. az iráni helyzet jellemzésére többek között ehhez a szóláshasonlathoz folyamodik egy tudósító: „az idegen állampolgár ... ma már *ritka, mint a fehér holló*” (EH. 1980. ápr. 12. 5), nyilván hatásosabban fejezi ki magát, mint ha csak ennyit mondana: „Iránban már csak elvétve találkozunk külföldiekkel” vagy „az idegen állampolgár ritkaságszámba megy Iránban”.

A közmondás, szólás stb. idézet voltára nemritkán külön is figyelmeztet bennünket a TK nyelvi

közlemény feladója. Pl. így: „Minden szentnek maga felé hajlik a keze, *amint a mondás tartja*” (Új T. 1980. febr. 3. 35); „Ha lúd, legyen kővér, *tartja a mondás*” (Nsp. 1980. ápr. 16. 3). A metanyelvi jelzés egyúttal mentegetőzést is a kifejezésmód banalitásáért.

E nyelvi sztereotípiák a szövegindítás gondjával bajlódó újságíróknak is kapóra jönnek. „*Mondj igazat, betörök a fejed*” – így kezdődik egy tipikus rendőri riport (EH. 1980. ápr. 11. 8). Utána jön a közmondást a konkrét esetre alkalmazó összekötő szöveg: „Az ódon bölcsesség, mint annyszor, ezúttal is igaznak bizonyult”, s csak ezután fog bele a cikkíró a tulajdonképpeni mondanivalójába, egy kocsmái verekedés történetébe. Az ismertetébe való hivatkozás mint figyelemfelkeltés azonban a címadásban gyakori igazán: *Sok kicsi sokra megy* (EH. 1979. márc. 16. 6); *Hetet egy csapásra* (Nsp. 1979. márc. 15. 5); *Folytatása következik* (Nsp. 1979. márc. 4. 8). Az ilyen kezdés az olvasói jóindulat elnyerésének, a „*captatio benevolentiae*”-nak is eszköze.

2.3.2.2. Jó szolgálatot tehetnének a stílus változatosságának a szállóigék is. Fáradhatatlan gyűjtőjük és magyarázójuk, Békés István „szárnyasszavak”-nak is hívja őket, joggal, mert földrészeket és korokat szárnyalnak át, s az arra képes olvasót is magukkal röptetik (vö. Békés 1977: 5 kk.). Miért kellett mégis feltételes módban fogalmaznom? Azért, mert bőséges készletükből a TT – egy rosszul értelmezett közérthetőség jegyében – mindig ugyanazt a tizenötöt-húszat ismételteti. E minduntalan visszatérő „szállóigéket” ma már több joggal sorolhatnók a közhelyek, mint a kulturális háttér megmozgató emblémák közé. A túl sűrű használatban úgyszólván maradéktalanul elillant a képszerűségük, nem idéznek fel bennünk sem vizuális képet, sem művelődéstörténeti asszociációkat.

Csak nagy ritkán bukkan fel – rendszerint akkor is csak az irodalmi publicisztikában – egy-egy olyan utalás, amely egy implicit, de feltárható kulturális kontextusra irányítja a befogadó figyelmét. Ilyenkor viszont a sajtóhiba veszélyének teszi ki magát a közlő. Mint pl. ebben is: „a béka-egér harc görög szavát használva *batramyomachiá-nak* neveztem az európai gazdasági közösségben a birka ára körül dúló csatározást” (ÉS 1979. dec. 1. 5). Helyesen: *batrachomyomachia* vagy – az újabban megkívánt fonetikus átírással – *batrakhomüomachia*. Az elírás rontja az (alighanem véltlen) szerző hitelét, és veszélyezteti a szárnyasszó röptét is: a pontatlan hivatkozás nehezebben jut célba. De azért ennyi kockázatot mégiscsak vállalunk kell a szöveg gazdagítása kedvéért.

Címben viszont nem kárhoztatható a közismert formulákra való hagyatkozás. Ott csakugyan alapkövetelmény, hogy a célzást a lehető legtöbb olvasó megértse. Feltehetően ezért írnak *A gordiuszi csomó* (Mo. 1979. dec. 16. 28), ill. *A bőség zavara* (Nsp. 1980. jan. 3. 5) címmel a kínaiak olimpiai részvételéről, ill. vízilabdázóink felkészüléséről (az utóbbihoz magyarázatul: a cikk írásakor olyan sok volt nálunk a jó játékos, hogy nehéz volt közülük a legalkalmasabbakat kiválasztani).

2.3.2.3. Színezésül irodalmi művek címét is beleszövik mondataikba az újságírók. Van ebben egy adag műveltségfitogtatás is, de ha szemléletesebbé teszi a közlést, nem kifogásolhatjuk. Minden olyan nyelvi elemnek megvan a létjogosultsága, amely ellene hat a megszokottnak, s ezáltal enyhíti a stílusmonotóniát. Az átvételt rendszerint külön is hangsúlyozzák, idézőjelbe tétellel: „A kulturális forradalom »*az új ember kovácsa*« akart lenni” (Mo. 1979. dec. 9. 7); „az USA delegációja a »*csendes amerikai*« szerepét játszotta” (Mo. 1979. nov. 18. 11); „a SALT-2 a defenzívába szorított realista amerikai politikai erők számára a »*huszonkettes csapdájának*« jegyeit viseli magán” (Mo. 1979. nov. 18. 5). Alkalmadtán szemantikai síkváltás is lejátszódik: az eredetileg konkrét jelentésű címet átemelik az elvont szintre. A következő példában, amelyet egy gazdaságpolitikai fejtegetésből veszek, az Arany-ballada konkrét címét átvitt értelemben idézik (ha egyáltalán tudatos idézésről van szó, ami nem biztos): „Most viszont afféle *tetemrehívás* következik: ki ér többet a népgazdaságnak?” (MN. 1979. nov. 7. 7). Ellene szól a szándékosságnak, hogy a *tetemrehívás* főnévnek már az ÉrtSz. ismeri egy átvitt, ritka ’felelősségre vonás’ jelentését. Mellette szól viszont a kívülre utalást sejtető *afféle* jelző.

Leggyakrabban persze címként használja fel a TT a szó szerint idézett vers-, novella-, könyv-, film-, színdarab- stb. címeket. Alakilag változatlanul, de tartalmilag átértelmezve: az eredeti cím az új környezetben, a vele ellátott szöveg hatására szemantikailag átértékelődik. A *Tiszteljétek a közkatonákat!* cím pl. Petőfi versében a szabadságharc névtelen hőseire, egy mai könyvismertetés élén viszont a II. világháborúban részt vett szovjet katonákra vonatkozik (ÉS 1979. dec. 1. 10). Fussunk végig néhány további példán is! Csáth Gézának aránylag rövid időn belül két novella-, ill. kötetcímét is viszontláthattuk újságcikk fölött. Az egyik pusztán véletlen: Császár Istvánnak nyilván esze ágában

sem volt Csáthra utalni, amikor tárcájának ezt a címet adta: *Apa és fiú* (ÉS 1979. dec. 1. 9). Az a külpolitikai kommentátor viszont, aki a repülőszerencsétlenség következtében meghalt René Journiacról, a francia köztársasági elnök Afrika-szakértőjéről *A varázsló halála* címmel emlékezett meg (MN. 1980. febr. 17. 8), bizonyára olvasta az ugyanilyen című Csáth-novellát, vagy legalábbis hallott róla. Film- és színdarabcímek is telítődhetnek ily módon új tartalommal. Mexikó gazdasági helyzetéről *Felfelé a lejtőn* (Mo. 1980. febr. 3. 9), élsportolóink egynémely külföldi szerepléséről *Jutalomutazás* (Új T. 1980. jan. 13. 34), az 1980–81. évi labdarúgó-bajnokságról pedig *Tájkép – csata után* (Labdarúgás 1981. 7. sz. 14–5) címmel, ill. alcímmel olvashattunk. A *Döglött aknák* cím (MN. 1979. márc. 4. 8) a spanyol választások utáni feszült belpolitikai viszonyokra vonatkozik. *Jövőre, veled, ugyanitt!* – beszél meg a randevút egy sportriporter a sérüléséből felépült Magos Judit asztalitenisz-bajnoknővel (Nsp. 1979. jún. 2. 4). Ebben a típusban is találunk példát a szemantikai síkváltásra, csak hogy ez éppen ellenkező irányú, mint a Tetemrehívás esetében volt. *Tűztánc* cím alatt ugyanis a salgótarjáni üvegfüvők munkájáról láthatunk képriportot (Nők Lapja 1980. 5. sz. 16–7). Vagyis itt elvont → konkrét váltás van az egykori nevezetes verseskötet, a *Tűztánc* és az üvegyárban fellobbanó valóságos tüzek közt.

2.3.2.4. Nemcsak címét, hanem egyes szövegrészeit is idézik a TK nyelvben a szépirodalmi alkotásoknak, habár a kötött formájú, hosszabb irodalmi idézetek nem túl gyakoriak ebben a stílusrétegben: inkább csak a szó szorosabb értelmében vett TT és az irodalmi publicisztika, irodalomkritika határterületén találkozhatunk velük. Pl. egy színikritikában, amely Csurka István egyik darabjának bemutatójáról számol be: „A szereplők akár Balassi Bálint szavait is idézhetnék: »*Elég hogy megvolt minden édesség, / Ölelgetés, csók, tánc, gyönyörűség, / Ékes beszéd, tréfálás, neveltség, / Ki ugyan nem elég / Bús szívemnek, mert ég, / De versemben itt legyen immár vég.*«” (ÉS 1979. dec. 1. 13). A cikkíró a folytatásban kiemeli a gondolatmenetébe leginkább beleillő, legfontosabbnak vélt részletet, s kissé modernizált helyesírással újból idézi, de most már idézőjelek nélkül: „Ha Csurka István művészetéhez jelmondatot igyekeznénk fabrikálni, ez valóban illő volna: *ki ugyan nem elég bús szívemnek, mert ég*”. A mai drámaíró és a régi költő közötti párhuzamot a Balassi-idézet átértelmezésével fejt ki: „Csurka hideg fővel bírál, ugyanakkor kiteszi *bús szívét* is a néző elé, azt a bús szívet, mely nemcsak ég, de amelynek kevés a betakarított szatirikus *gyönyörűség*”. Ez azonban már nem idézés, hanem parafrázis: a kritikus a témájához igazítja, arra alkalmazza az eredeti képet.

2.3.2.4.1. Az igazi TK stílusra: a kül- és belpolitikai kommentárok, vezércikkek, tárcák stb. nyelvére nem a fenti idézéstípus jellemző, hanem az ismertebb, szállóigének is tekinthető szépirodalmi idézetek felhasználása. Egy külpolitikai tárgyú cikkben bukkantam rá erre a példára: „*A kor folyam, úszója, s nem vezére az egyén*” (MN. 1979. dec. 31. 8). Persze a citátumot valamiképpen összefüggésbe kell hozni az aktuális mondanivalóval, jelen esetben az amerikai közhangulattal és Carter elnök újraválasztási esélyeivel. Ennek a feladatnak a következő tagmondat tesz eleget: „a madáchi mércén Carter jó úszónak minősíthető”. Szerzőnk azonban nem elégszik meg ennyivel, s az aktualizált emblémát egy szólással, helyesebben szólásparafrázissal is megtoldja: „nekünk azonban elsősorban is az *arra* kell figyelni. Amerre az amerikai közélet valamennyi főszereplője sodródik, ha a felszínen óhajt maradni”. Első pillantásra nem több a rendeltetése ennek a hozzátoldásnak, mint hogy a szállóige és a szólás képelemeiből egy szemléletes komplex képet keverjen ki. Valójában azonban nem a szemléleti összhangon van itt a hangsúly, hanem a hangulati kontraszton: a Madách-idézetben egy olyan valakiről van szó, aki felismeri korának történelmi irányultságát, s aszerint cselekszik; aki viszont csak *együtt úszik az árral*, az nem tesz egyebet, mint hogy megalkuvóan követi a mindenkori közhangulatot. Sőt már nem is *úszik*, hanem *sodródik*, azaz kicsúszott a kezéből az események irányítása. Így tolódik el pejoratív irányba az eredetileg határozottan amelioratív színezetű hivatkozás.

Olykor ironikusan, a forrásra nem utalva szövegbe egy-egy klasszikus idézetet a TK nyelvi szövegbe. Ez a részlet egy kórházi riportból való: „A harmadik nap reggelén egy pisze és mosolygós nővérke vénán döf. »Ez már az altató injekció!« – kérdem. »Az!« – feleli, s *a többi néma csend*” (Új T. 1980. febr. 3. 6). A haldokló Hamlet utolsó szavaival („The rest is silence”) „legtöbbször pályák, sorsok szomorú végét vagy valamilyen folyamat drámai befejezését érzékeltetjük” (Békés 1977: 610). Itt viszont csak egy injekciót adnak be, tehát a képzettársítás meglehetősen ironikus, ha vegyük is belé

nemi kacéerkedés a fekete humorral, hisz megesik néha, hogy az altatás csakugyan a hamleti végső csöndbe segíti át a beteget.

2.3.2.4.2. Volt már szó arról, hogy a ráismerés öröme vetekszik a megismerésével. Ezt aknázza ki a TT, amikor címbe emel ki többé-kevésbé ismert idézeteket. Ez a cím: „*A csillagot két kézzel szórhatod*” (beszélgetés a színházról, színjátszásról a budapesti tanítóképző főiskola hallgatóival, Petőfi, 1980. ápr. 9. 20 ó 33 p-től) csak a Goethe-kedvelők nem túl nagy táborában kelt asszociációkat, a TK nyelvi közlemények átlagfogyasztói számára nem ad többletinformációt. Annál inkább ezek: *Nem mese az, gyermek* (hangjáték, Kossuth, 1980. márc. 15. 18 ó 45 p-től); „*Őrzők! Vigyázzatok a strázsán!*” (dokumentumesszé, TV 1. m., 1980. márc. 12. 18 ó 15-től); „*Mélységesen mély a múltnak a kútja*” (interjú a korszerű történelemoktatásról, MN. 1980. jan. 30. 8). Kár, hogy a legutóbbi idézetbe két kisebb pontatlanság is becsúszott. A József és testvérei első mondata ugyanis – Sárközi György fordításában – így kezdődik: „*Mélységes mély...*”, és a *kútja* szó előtt nincs névelő. Természetesen nincs mindig idő kinyomozni egy-egy idézet pontos szövegét. Ilyenkor azonban az idézőjel elhagyásával mentse fel magát az újságíró a filológiai hűség követelménye alól.

Nem mindegyik idézet-címnek ilyen „előkelő” a származása. A csehszlovák teniszezők sikersorozatáról beszámoló kishírre ezzel a „szemcsapdás” (blikkfangos) címmel irányítja rá figyelmünket egy leleményes szerkesztő: *JÖNNEK A CSEHSZLOVÁKOK...* (EH. 1980. jan. 3. 7). E sűrűn – és nemcsak sportnyelvi értelemben – idézgetett humoros szállóige Szepesi György 1969. dec. 4-i marseille-i rádióközvetítéséből (Magyarország–Csehszlovákia 1:4) csapódott ki egy kabaréműsor hatására.

2.3.2.5. Sokszor csak egy-egy töredéke, törmeléke, forgácsa vetődik elénk az idézetnek a TT hullámain (hogy mi magunk is szaporítsuk eggyel a **2.2.4.1.** pontban idézett *hullám*-képek számát). Ezek az emblémaszilánkok jelzésszerűségük ellenére (vagy talán épp amiatt?) nemritkán hatásosabban reprezentálnak egy kontextust, mint a teljes idézetek. Példáinkból – ha akad is köztük rutinszerű, gépies megoldás – végső soron egy kulturális hagyomány körvonalai rajzolódnak ki, egy hagyományéi, amely a Bibliától Adyig és József Attiláig ível:

„*Jöjjön el a te országod...*” (II. világháborús tévéfilm; 2. m., 1980. ápr. 8. 21 ó 40 p-től); *A jó hírért, névért...* (vízilabda-válogatottunkról; Nsp. 1980. febr. 4. 5); *Fegyvert s vitézt* (képriport a Hadtörténeti Múzeumról; Új T. 1979. dec. 9. 11); *Támasz és talpkő* (dr. Vajda Ernőt köszönti 90. születésnapján Huszár Klára; ÉS 1980. jan. 5. 2); „Csak a »*violaszín pecsét*« hiányzik az elegáns meghívókötegről” (EH. 1979. dec. 13. 3); „a valóság nagyobb művészi élményt nyújthat, mint *annak »égi mása*»” (ÉS 1980. febr. 2. 13); „Ő [ti. Bajcsy-Zsilinszky Endre] megtette, hogy ... eredeti világnézetével szembekerülve, azt újrafogalmazza. És emellett azután kitartson, *mind a vérpadig*” (MN. 1979. dec. 24. 13); *Hogy látva lássanak* (ti. bennünket; a cikk ugyanis irodalmunk külföldi megismertetésével foglalkozik; ÉS 1979. dec. 8. 7).

Nem tudom, összefüggött-e az évfordulóval, a hivatalosan is megünnepeelt 75. születésnapjal (valószínűleg igen, tehát kampányjelenségnek is felfogható), de annak idején feltűnően megszorodtak a TK nyelvben a József Attila-utalások. Most csak a címadásban felhasznált idézettöredékek közül mutatok be néhányat: az egyik nagy budapesti napilapban *Pontosan, szépen* címmel emlékeztek meg a magyar nyelv hetéről (Nszava 1980. ápr. 15. 5); a televízióban a játszóterekről készített filmsorozatnak, a sportújságban a cselgáncs vb-ről és az ottani bíráskodásról szóló cikknek volt ez a címe: „*Játszani is engedd...*” (TV 1. m., 1980. febr. 2. 18 ó 15 p-től; ill. Nsp. 1980. jan. 14. 5). Az utóbbinak a szövegéből is érdemes idézni – nem éppen követendő példa gyanánt: „[az ázsiai cselgáncsbírók] Nem ragaszkodtak feketén-fehéren a leírt szabályokhoz. Mintha csak ismerték volna József Attila gyönyörű verssorát: »...*játszani is engedd...*« Játszhattak a versenyzők a tatamin” stb. A József Attilától vett címmel hivalkodó írások közül mindössze egyetlenegy foglalkozik magával a költővel: *József Attila – nem középiskolás fokon* (ÉS 1980. ápr. 5. 4), habár még ebben is van valami szellemeskedő beugratás: a *nem középiskolás fok* ugyanis itt *általános iskolás fokot* jelent (arról van szó a cikkben: hogyan tanítják József Attilát az általánosban?). Hogyan is írta ő annak idején: „neve, ha van, csak áruvédjegy”. Úgy látszik, olykor még a „proletár utókorban” is...

2.3.2.6. A kötött idézés témakörét olyan példákkal zárom le, amelyek átmeneti jelenségnek tekinthetők a kötött és a variált idézés között. A variált idézés felé mutat pl. a címekhez való,

aktualizáló funkciójú **hozzátoldás**: (Római) elégia a *higgadságról* (az olaszországi belpolitikai helyzetről; MN. 1980. jan. 27. 8); Sziszifosz mítosza – *avagy Wallraff újabb kalandjai* (Kritika 1980. 2. sz. 20); A tizedes meg a többiek – *Pakson* (egy paksi építkezésen dolgozó katonabrigádról és vezetőjéről; Brigádélet 1980. 2. sz. 7); Ki nyer ma (és úgy általában)? (öttusázóink vívótudásáról; Nsp. 1980. febr. 28. 5). Van egypár adatom idézetek kiegészítésére is. Az effajta továbbszövések az aktualizáláson kívül rendszerint ironikus-humoros „átállításra”, „eltérítésre” is szolgálnak. Befejezésül íme két sportnyelvi példa a sikerültebbek közül: „Hírnök jő, s pihegve szól a versenybírósnak: – *Takács kikapott.*” (Nsp. 1980. márc. 2. 1); „Tükröm, tükröm, mondd meg nékem... *milyen esélyekkel utazik Texasba a magyar női tornászválogatot?*” (Nsp. 1979. nov. 26. 1; képaláírás; a képen: tornásznők tükör előtt).

2.3.3. A variált idézés közbülső helyet foglal el a **kötött** és a **szabad** idézés között: az előbbire emlékeztet abban, hogy eredetijét csaknem szóról szóra követi, pontosan visszaadja annak struktúráját; ugyanakkor azonban változtat is az idézett szövegen, kisebb-nagyobb mértékben módosítja azt. Aszerint, hogy mit és hogyan változtat az eredetin, a variált idézésnek öt fajtáját különböztethetjük meg:

- a) a modalitás megváltoztatása (**2.3.3.1.**);
- b) a logikai minőség megváltoztatása (**2.3.3.2.**);
- c) toldalékmódosítás (**2.3.3.3.**);
- d) betoldás (**2.3.3.4.**);
- e) helyettesítés (**2.3.3.5.**).

A fenti eljárások természetesen kombinálódhatnak is egymással. A variált idézés a maga „olyan is – nem is” jellegénél fogva nagyon alkalmas a Riffaterre-től említett „*déjà vu-élmény*” fölkeltésére.

2.3.3.1. A modalitást kétféle irányban lehet megváltoztatni: vagy kérdés lesz egy kijelentésből (ez a gyakoribb), vagy kijelentés – esetleg felkiáltás – egy kérdésből. Ha egy kijelentés kérdéssé alakul át, a variált idézet csak a végén levő írásjelben (kimondva: intonációjában) különbözik az eredetitől. Az első osztályú vízilabda-bajnokság tavaszi idényének addigi mérlegét pl. *Sok hűhó semmiért?* címmel vonja meg egy szakértő (Nsp. 1980. ápr. 16. 5); egy másik újságcikk fölött így enyhül kérdéssé Berzsenyi dörgedelme: *Romlásnak indult hajdan erős magyar?* (Új T. 1980. márc. 9. 5). Harmadik példánkban a hamleti szállóigének nemcsak a modalitása módosult, hanem egy kissé a szövege is: „*tán csak nem zökkent ki az idő,* és döccentünk vissza oda, ahol a múlt század hetvenes éveiben voltunk?” (MN. 1979. dec. 2. 8). Sőt a publicista valamelyest még meg is újítja a képet azzal, hogy a *kizökkenés-t visszadöccenés-sé* fejleszti tovább, s ezáltal erősíti annak szemléletességét. Ellenkező irányú modalitásváltoztatásra (kérdésből kijelentés, ill. felkiáltás) mindössze ezt az egy adatot találtam: *Itt van még a tavalyi hó!* (kabaréműsor; Kossuth, 1980. febr. 4. 19 ó 15 p-től).

2.3.3.2. Szokásos módja a variált idézésnek a TK nyelvben **a logikai minőség** megváltoztatása is. E transzformáció az eredeti mondatokat, szerkezeteket logikailag ellenkező előjelűvé változtatja: tagadásból állítást (tiltásból felszólítást), ill. állításból tagadást (felszólításból tiltást) csinál. Az előbbi típus szemléltetésére íme három sajtónyelvi cím: *A térképen található* (Tiszabábolna kisközség gondjairól; Új T. 1980. ápr. 13. 46); *Középiskolás fokon tani- tani* (egy visszavonult labdarúgó középiskolai testnevelő tanári állást vállalt; Nsp. 1979. márc. 17. 3); *Boszorkányok pedig – vannak?* (boszorkányhit a középkorban; Nszab. 1980. febr. 3. 15). Mindegyik formula tagadó volt eredetileg. A harmadik idézetnek a modalitását is megváltoztatták: kijelentésből kérdés lett. Végül ebben a címben egy megkurtított tiltó mondatot alakítottak át felszólítássá: *Fogadj el édességet...* (Mo. 1979. dec. 23. 54). A cikk, amely fölé az egykori filmcím kitekert változatát illesztették, a hazai édesiparral és termékeivel foglalkozik. Vitatható egy ötlet! Aki ismeri a filmet, annak garantáltan elmegy tőle az étvágya, aki meg nem ismeri, arra a célzás sem hathat. Vagy talán azokat az olvasókat veszi célba ez a címadás, akik csak a címre emlékeznek, a filmre nem?...

Az ellenkező irányú transzformációhoz (állításból tagadás) is gyakran folyamodik a sajtónyelvi címadás: *Őrült beszéd, de rendszer sincsen benne* (Mo. 1980. márc. 23. 14); *Mégsem mozog a föld* (EH. 1980. jan. 8. 4); A szükség *sem* bont törvényt (Nsp. 1979. ápr. 13. 3); *Nem* találok boldog cigányokkal (ÉS 1979. febr. 24. 11). Természetesen a szöveg belsejében (nem címben) is sor kerülhet a logikai minőség megváltoztatására, pl.: „A mi társadalmunkban *nem lehet*

ember az embernek farkasa” (ÉS 1979. dec. 1. 4). Az aktualizálást a kifordításon kívül az idézet elé betoldott kiegészítés („A mi társadalmunkban...”) is biztosítja. Befejezésül hadd mutassak be két példát a felszólítás → tiltás típusra is! Mindkettő bibliai textust fordít visszájára: *Ne jöjjön el a te országod* (tévékritika; ÉS 1979. febr. 24. 13; vö. Máté 6, 10.); [a Ku-Klux-Klan terroristái arra] „tanítják ... a fogékony lelkű ifjúságot, hogy *felebarátodat ... ne szeresd, mint tenmagadat*” (MN. 1979. dec. 2. 8). Az utóbbiban a megváltoztatott előjelű bibliai idézetet (Móz. III. 19, 18.) a cikkírótól be- és hozzátoldott tagmondatok is aktualizálják. A teljes szöveg ugyanis a következő: „... arra tanítják az ifjúságot, hogy *felebarátodat, ha történetesen a bőre színe olyan, mint a tied, ne szeresd, mint tenmagadat, hanem gyűlöld minden szégyenkezés nélkül, és irtsad, mint a férget*”.

2.3.3.3. Nemegyszer ennél kisebb, olykor egészen minimális grammatikai átalakítás, pl. a **toldalék módosítása** is elég ahhoz, hogy az új kontextusba emelt idézetet, címet, állandó szókapcsolatot, formulát stb. hozzáigazítsa a konkrét mondanivalóhoz. Ez a cím pl. múlt idő → jelen idő variációval utal Bernáth Aurél önéletrajzára: *Így élünk Pannóniában* (Új T. 1980. márc. 9. 29). A toldalékmódosítások közül a birtokos személyrag megváltoztatásával való aktualizálás a legkedveltebb: „Elegáns Úr erősen középkorú lehet, mert íme sötét haja őszbe vegyül már” (Nszab. 1980. márc. 2. 15); *Helyettünk*, kis virág... (Nszava 1980. márc. 7. 12; cím); „Színészek, rendezők, írók ... várnak az alkalomra, szeretnék *magukat* megmutatni” (ÉS 1979. dec. 1. 13); Oda *nekik* az oroszlánt is! (Nsp. 1980. ápr. 16. 3; cím); „...*rólunk* szól a mese” (ÉS 1979. dec. 1. 13); Fejük felől a tetőt... (MN. 1979. dec. 5. 7; cím).

2.3.3.4. A variált idézésnek a **betoldás** a negyedik válfaja. Az emblematikus jelentőségű szövegszegmentumba ilyenkor valamilyen új elem épül bele. Ez az új elem mindig abból a kontextusból származik, amelybe az emblémát beemelték, s arra szolgál, hogy egyrészt felfrissítse, érdekesebbé tegye a közismert idézetet, másrészt összefüggésbe hozza új környezetével. „Apa és fia kétféle válasz a Németh László-i dilemmára: mit ér az ember, *ha tudós*, s ha magyar?” – jegyzi meg egy kritikus A két Bolyai tévéfilm-változatának bemutatásakor (MN. 1980. ápr. 16. 4). Címadási fogásként is sűrűn alkalmazza a betoldást a sajtónyelv. Amikor pl. újév tájt hamar megtisztították a hótól a budapesti utcákat, az egyik napilap riportere ezt a kérdést intézte a Köztisztasági Hivatal illetékeseihez: Hová tűnt az *utakról* a tavalyi hó? (EH. 1980. jan. 2. 8). A kiegészítésnek (*az utakról*) nyilvánvalóan az a rendeltetése, hogy visszakonkretizálja az eltűnt időre, ifjúságra stb. vonatkozó Villon-idézetet. Harmadik példánkban is a betoldás közelíti a cikk témájához a címül választott idézetet: Mese – *szappanhabbal* (Mo. 1979. dec. 9. 45). Ez a cikk ugyanis a kozmetikai vegyészetről nyújt áttekintést. A variált idézés alighanem a Remenyik Zsigmond Mese habbal című regényéből (1934) készült, azonos című filmre utal, noha a *mese habbal* kizólás már korábban is élt a pesti nyelvben (Békés István egy 1919-es antialkoholista plakát címéből eredezteti: Mese a sör tápláló erejéről; vö. Békés 1977: 351).

2.3.3.5. Végül a **helyettesítéssel**, a variált idézés leggyakoribb fajtájával foglalkozunk. Erről a típusról úgyszólván több a mondanivalónk, mint a többi négyről együttvéve. Nemcsak az adatok nagy száma miatt, hanem mert mechanizmusát fölöttébb jellemzőnek tartjuk a TK stílus egészére.

2.3.3.5.1. A helyettesítés művelete, amely egyébként rokon a szójátékkal (vö. Guiraud 1976: 9–25), abban áll, hogy az idézett formulának egy – vagy ritkábban több – lényeges összetevőjét valamilyen más, gondolatmenetünkbe illő nyelvi elemmel cseréljük föl. Egy könyvismertetés szerzője – XVI. századi nagy festőnknek, a csak szignójáról ismert M. S. mesternek az analógiájára – *W. S. mester*-nek nevezi Weöres Sándort (ÉS 1979. dec. 1. 11). Esti lapunk autósrovatának cikkíróját ilyen kifakadásra készíti az az elszomorító statisztikai adat, hogy a hűsvéti csúcsforgalomnak húsz halálos áldozata volt a hazai országutakon: „*Felelőtlenség, agresszivitás, vezetési tudatlanság, fegyelmetlenség, a szabályok semmibevétele, kóros önbizalom, ital – »nem elegendő, hogy kitessek«: észhez kéne térni már?*” (EH. 1980. ápr. 12. 4). Ez a gond van olyan súlyos – ellentétben a cselgáncsbírók közti felfogáskülönbséggel –, hogy ne érezzük stílustalannak a „rájátszást” a Hazám 2. versszakára.

A behelyettesítés „nyersanyagául”, alapszövegéül legszívesebben valamilyen közismert szállóigét, velős mondást, idézetet, formulát stb. használ fel a TK nyelv, pl.: „Boldogok a

tévékritikusok, mert övék a mennyeknek országa” (ÉS 1980. ápr. 5. 10); „Könyves Kálmán stílusában így fogalmazhatnánk: *vezércikkek* pedig nincsenek” (ÉS 1980. máj. 17. 2); „Elvonult a számlálóbiztos, s én ... megnyugodva bámulom az írógépet. *Megszámláltattam*, tehát vagyok” (ÉS 1980. jan. 12. 9); „Az *arany* ingatag – énekelhetnék az alkuszok a londoni tőzsdén” (hírmagyarázat, Kossuth, 1980. márc. 20. 19 ó 15 p). Nem ritkák a szólást vagy akár slágerszöveget felidéző variációk sem: „Végül is miképpen kerül a *pelenka* az asztalra?” (EH. 1980. ápr. 8. 6); „*Egy szomorú matematika órán* miről álmodik a lány?” (Filmszem 1980. 3. sz. 10). Olykor több változat is születik ugyanarra a „téma”-ra: „A francia elnök ... faképnél hagyta az értekezletet. A tévében azzal magyarázták, hogy más megbeszélése volt. *Protokoll, óh!*” (ÉS 1979. dec. 1. 5); *Helyzetek, ó!* (Nszab. 1980. ápr. 27. 24; cím); *Karikatúra, oh!* (Új T. 1980. ápr. 27. 23; cím). Ezek a változatok egy színdarabcímre (Murray Schisgal: Szerelem, ó!) vezethetők vissza, de talán még Charlie Rivelnek, a negyvenes évek elején huzamosabb ideig Budapesten működő humoros akrobatának *Ákrobát... ó...!!!* kiáltása is visszhangzik bennük (vö. Békés 1977: 1001). Azoknak a közhelyszerű címeknek viszont, amelyek annak idején Éri-Halász Imrének „apró, de szinte mindennapos bosszúságot” okoztak (l. Éri-Halász 1944: 75: *Lóverseny, oh!*; *Rádió, oh!*; *Nyarlás, oh!*), csakis ez utóbbi lehet a forrásuk. E címadási konvenció makacs folytonosságát jelzi, hogy Békés István 1967-ből is tud idézni ilyen újságcímet: *Biztonság, oh!* (i. m. 1002).

2.3.3.5.2. A variált idézésnek ez a válfaja: a helyettesítés – ahogyan ezt a legutóbbi példák is mutatják – elsősorban a **címadásban** közkedvelt. Nemcsak minálunk, a magyar TT-ben van ez így: Wolfgang Miedernek a Die Welt címadási szokásait elemző tanulmánya, amely az 1977-es évfolyam teljes feldolgozásán alapul, arra a megállapításra jut, hogy a nyugatnémet hetilap címszerkesztői különös előszeretettel viseltetnek az állandó szókapcsolatok (közmondások, szólások, szállóigék) tudatos variálása iránt, pl.: *Wein, Weib und Gewinn* (a közmondásban: „Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang”; l. Mieder 1978: 97).

Sokszor nem egyéb gépies ötletpótléknál a címadásnak ez a módja, az elemcsere. Az alább következő variált idézetek némelyikét könnyen elmarasztalhatnánk a közhelyszerűség vétkében. Mégsem tesszük, leszámítva egypár csakugyan kirívó esetet, amely stílustalansága miatt is kifogásolható. Látnunk és méltányolnunk kell ugyanis a funkcióját is az effajta variációnak: az ismertetés utalás kontaktust teremt a TT és „fogyasztója” között. Az újságíró – közös előzetes ismereteikre (Hadrovics László kifejezésével: „tudati tartalékukra”, l. Hadrovics 1969: 30–1) apellálva – mintegy „összekacsint” olvasójával, mire azt a jólértesültség, bennfentesség, beavatottság jó érzése tölti el. Ez is beletartozik a sokat emlegetett „kommunikációs stratégia” (Fodor 1978: 173–4, 230–1; Terestyéni 1979: 34), kevésbé szemérmesen: az **indirekt manipuláció** fegyvertárába. (Ez utóbbiról vö. még: Barthes 1957: 29–32, 49–52, 70–3, 125–35, 155–61, 239–68; Kłoskowska 1964/1971: 209–11; Mieder 1978: 95, 98–9; Reger 1978: 131; Moran 1979; Pelle 1979.) – Példáimat eredetük szerint csoportosítottam.

a) Közmondásból: Négy kicsi sokra megy (ismertetés egy négy kisfilmből álló összeállításról; ÉS 1980. febr. 2. 13); Tévedni *elnöki* dolog (EH. 1980. okt. 3. 12); *Döntetlenből* is megárt a sok (EH. 1979. dec. 3. 7); Minden út a *Ho Si Minh-ösvényre* vezet (Tíz perc külpolitika, Kossuth, 1980. máj. 20. 22 ó 20 p-től). Ez még jobban elrugaszkodik mintájától, ugyanis több elem is kicserélődik benne: „*Tud futballozni?*” – „*Rossz nép nem lehet!*” (Új T. 1980. márc. 9. 34–5; vö. Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet).

b) Szállóigéből: A *név* kötelez (Mo. 1979. dec. 16. 24); Ép testben ép *hallgató* (az egyetemek és az élsport; Új T. 1980. ápr. 13. 34–5); Egy az egyenlők között (Nsp. 1979. márc. 17. 4); Így mulat egy tolvaj vő (EH. 1979. márc. 13. 8); *Rossz munkások* pedig nincsenek! (Új T. 1979. dec. 9. 7). Ugyanerre a szállóigére céloz ez a cím – egy glosszának a címe – is, de úgy, hogy nemcsak alanyát, hanem logikai minőségét is megváltoztatja: *Sándor főherceg* pedig *volt* (ÉS 1980. febr. 2. 9). Az eredetiből tehát mindössze egy kötőszó, a *pedig* maradt meg, de a jellegzetes mondatséma miatt ennyi is elég ahhoz, hogy felidézze a „Boszorkányok pedig nincsenek” mondást. A szócsere aktualizáló, frissítő hatását némelykor modalitásváltoztatás (kijelentésből kérdés) is támogatja: *Jaj a bejelentőnek?* (MN. 1980. dec. 5. 8); *Csákány* ellen nincs orvosság? (ÉS 1981. jan. 31. 9).

c) Irodalmi idézetből: *Világot* egy lóért (az amerikai külpolitikáról; MN. 1980. máj. 10. 2); Valami büzlük a *Pasaréti úton* (riport, Petőfi, 1980. júl. 12. 10 ó-tól); Új nép – másfajta rajt (a nemzedéki tudatról; ÉS 1980. febr. 2. 6); *Nyilasi* levelét megírta (Nszab. 1980. febr. 24. 24); *Szadat*

levelét megírta (MN. 1980. aug. 14. 2). Az utóbbiakban frappánsabb lett volna a „rájátszás”, ha a szótagszám is megegyezik a mintáéval. Úgy, mint ebben: *Ladányi Gedeon* levelét megírta... (MN. 1980. máj. 15. 7; L. G., egy idős sportember felajánlotta moszkvai jutalomutazását az olimpiai jelvénytulajdonos mozgalom legifjabb résztvevőjének).

Nem mindegyik ilyen travesztia tesz jót a sajtónyelv stiláris színvonalának. Akadnak köztük sikerületlen, erőltetett megoldások is, pl.: *Játék-jelek a gyerek útján* (MN. 1980. dec. 25. 16); *Mit ér a diplomás, ha üzemmérnök?* (MN. 1980. dec. 4. 5). Még bosszantóbbak az efféle közhelyek: *Enni* vagy *nem enni* (EH. 1979. máj. 15. 7). E gyöngye szójátékot már Éri-Halász is kipécézte a negyvenes években (i. m. 81), sőt a Közhelyszótárban is megtaláljuk (vö. Hernádi 1976: 83). Nem különbek az ennek mintájára készült továbbiak sem: *Inni* vagy *nem inni...?* (Nszab. 1980. jan. 27. 18); *Venni* vagy *nem venni?* (ti. licenceket; Kossuth, 1980. febr. 22. 7 ó 10 p). Ezek a „ferdítések” sokszor már új korokban sem szellemesek, fő veszélyük azonban az, hogy gépiesen ismétlődnek, és apránként kikezdik az eredeti (nem kifacsart) szállóige, szólás, közmondás, szépirodalmi idézet stb. hitelét is. (Vö.: Éri-Halász 1944: 35, 75, 81, 87; Hernádi 1973a: 120–1; uő 1973b; uő 1976: 24; Kemény 1974: 24–5.)

d) Irodalmi mű címéből: Már Éri-Halász idejében „általános dolog”-nak számított, „hogyan egy sikeres darab vagy regény címét használják fel némi változtatással” újságcímeként (i. m. 75). Azóta sem ment ki a divatból az efféle címadás: *Mozogni jó!* (Nszab. 1979. ápr. 30. 18); *Állás* – apróban (Mo. 1979. dec. 9. 48); *A megyasszói példa* (Nsp. 1979. márc. 17. 4); *Virágot Budapestnek!* (Mo. 1980. máj. 11. 32); *Az élen a helyzet változatlan* (MN. 1980. máj. 11. 6; Nsp. 1980. szept. 13. 1; uo. 1981. máj. 28. 1); *Képzelt riport egy elmebeteggel* (EH. 1980. márc. 7. 2); *Húsz év, amely meg fogja rengetni a világot* (Mo. 1980. márc. 30. 34). Vannak olyan címek, amelyeket több helyen is megváltoztatnak, több elemüket is kicserélik: *A feltűnt illúziók nyomában* (MN. 1980. jan. 11. 3); *Hat szerző drámát keres* (ÉS 1979. febr. 17. 10); *Shakespeare esete a televízióval* (MN. 1980. dec. 25. 17).

Sokszor többféleképpen is variálják ugyanazt a címet: *Egészségügy* alulnézetben (Új T. 1980. febr. 3. 6–7); *Történelem – honnannézetben?* (MN. 1980. márc. 7. 9); *Magyarország – onnannézetben* (ÉS 1980. febr. 16. 1); ill.: *A lovakat megvakítják, ugye?* (EH. 1980. jan. 25. 2); *A rossz költőket lefejezik, ugye?* (ÉS 1980. febr. 23. 12). Itt jóformán csak a struktúra, no meg a jellegzetes kérdőszó maradt meg az eredetiből. Ám a „kedvenc”, a legtöbbször kiforgatott cím minden bizonnyal a *Godot-ra várva*. Sportolónk esélyei a világversenyeken: *Bravúrva várva* (Új T. 1980. jan. 13. 34; alcím); labdarúgásunk helyzetéről nyilatkozik az MLSZ elnöke: *Fordulatra várva* (Nszab. 1979. dec. 24. 32); nem érkezett meg a vidékről leigazolt labdarúgó: *Turtóczyra várva* (Nsp. 1980. júl. 9. 3; alcím); még mindig sok az abortusz: *Műtétre várva* (Mo. 1979. márc. 18. 29); esedékes a szovjet teherúrhajó: *Progresszra várva* (Nszava 1979. márc. 14. 1); nem könnyű hozzájutni egy új orvosi műszerhez, a komputertomográfhoz: *CAT-ra várva* (ÉS 1980. febr. 16. 3). Az ilyenfajta címek oly gyakoriak, hogy már nem is igen gondolunk láttukon Beckett-re és darabjára. Talán már az újságíró sem gondol, csak a séma termeli újra magát, gépiesen.

Olyik cím egyszerre több – egyébként nyilván egymással is összefüggő – címre is utal. *Az Attila minden képei* (ÉS 1980. ápr. 5. 6) Földessy Gyula könyvét (Ady minden titkai), ill. ennek ihletőjét, *A Minden-titkok versei* című Ady-kötetet juttatja eszünkbe. *A Kapusírató* cím (ÉS 1979. dec. 15. 9), amely alatt a Katona József Színház régi kapujának lebontását panaszolja fel egy glosszáíró, három szerzőt, ill. művet is idéz: García Lorca Torreádorsíratóját, Devecseri Bikasíratóját és Csurka István Házmestersíratóját.

e) Dalszövegből, zenemű címéből: Debrecenbe el kell menni! (mert ott rendezik az ifjúsági súlyemelő-világbajnokságot; Nsp. 1979. jún. 2. 5); *Megy az utas, potyautas* Kanizsára (EH. 1980. febr. 12. 4); *Lihegni* kell (öttusázóink „futáscentrikus” felkészüléséről; Nsp. 1979. márc. 15. 5); *Van aki kibírja, van aki feladja* (EH. 1980. febr. 14. 7); *Három az újonc* (Nsp. 1978. szept. 17. 3; uo. 1980. aug. 7. 3); *Változatok több témára* (MN. 1979. márc. 17. 2). A diplomáciai hírek, kommentárok szerzőinek az *Egy amerikai Párizsban* a kedvenc zeneműjük. Ezt a címet ugyanis annyiféleképp lehet variálni, ahány népnév és városnév csak van a világon: *Egy amerikai Sanghajban* (EH. 1979. márc. 13. 5); *Egy francia Washingtonban* (uo. 1981. jún. 5. 5); *Egy kínai Londonban* (MN. 1979. nov. 4. 1). Az első címben még csak az úticél változott meg; a másodikban fölcserélődtek a szerepek, s ezáltal az eredeti cím mintegy visszájára fordult; végül a harmadikban már csak a váza, a struktúrája őrződött meg a Gershwin-mű címének. – A helyettesítés mellett olykor toldalékmódosítás is segít hozzáigazítani az idézetet a cikk tartalmához. Egy riport, amely új típusú, állítólag megfúrhatatlan

páncélszekrények gyártásáról tudósít, ezt a címet kapta: Csak a *széfre emlékezünk* (EH. 1981. jan. 12. 4).

f) **Filmcíméből:** *Még modernebb idők* (ÉS 1979. febr. 24. 13); Egy férfi és egy *autó* (EH. 1980. márc. 27. 12; „felcím”); Szelíd *görkorcsolyázók* (ÉS 1980. febr. 9. 3). Némelyik filmcímre több variáció is készül: Házasság *angol* módra (EH. 1980. febr. 12. 2); Válás – *spanyol* módra (EH. 1980. okt. 2. 5); *Fogyasztás – magyar* módra (EH. 1979. márc. 15. 3); Tájékp. csata *közben* (Mo. 1979. jan. 21. 6); Tájékp. *túszügy* után (EH. 1981. febr. 9. 5); *Ügyeskedés* csata után (egy polgári per utózóngéi; EH. 1979. márc. 14. 4). Végül egy filmkritika – címferdítésbe sűrítve: Hogyan felejtjük el életünk *legrosszabb filmjét?* (ÉS 1980. jan. 26. 13).

g) **Tévé-műsor címéből:** Az ülőmunkát végzők testmozgásáról *Hivatalnokok is elkezdhetik...* címmel jelent meg egy cikk (MN. 1980. febr. 22. 8). A címötletet a tévétornától vette a cikkíró („Idősebbek is elkezdhetik...”). A Riporter kerestetik vetélkedő neve rendszeresen „megihleti” napi- és hetilapjaink, ill. a rádió munkatársait. Nincs az a téma, amelyről ne lehetne ilyen címmel beszámolni: *Bűnbak* kerestetik (Új T. 1980. márc. 9. 6; alcím); *Vádlott* kerestetik (dokumentumjáték, Kossuth, 1980. máj. 15. 17 ó 32 p-től); *Jobbszárny* kerestetik (Nsp. 1979. dec. 12. 2); *Tréningruha* kerestetik (EH. 1980. febr. 14. 4); *Gyermekmanőken* kerestetik (reklám, Kossuth, 1980. márc. 31. 12 ó 30 p); *József Attila dedikált kötete* kerestetik (MN. 1980. ápr. 16. 9).

h) Előfordul a TK nyelvben – ha nem is túl gyakran – olyan cím is, amely **többféle előzményre** is utal. Ez pl. könyv- és filmcímre: *Haldoklás habbal* (zenés komédia, Kossuth, 1980. ápr. 12. 20 ó 2 p-től). A *Régi idők gyártásvezetője* (MN. 1980. dec. 12. 8) meg éppenséggel háromféle címet is idéz: könyvcímet, filmcímet és rádióműsorcímet (*Régi idők mozija; ... focija; ... rock-zenéje*). Olykor – a többszörös átvétel miatt – még bonyolultabb egy-egy ilyen vándorcím „családfája”. Pl. a *Volt egyszer egy kabaré...* cím (Új T. 1980. márc. 9. 37), amely egy tévéelőzetes fölött olvasható, nemcsak a beharangozandó tévé-műsor címét veszi át, hanem egy korábbi, ezzel azonos színdarabcímre is utal. Az meg film-, esetleg könyvcímre megy vissza (*Volt egyszer egy Vadnyugat; Volt egyszer egy háború*).

2.3.3.5.3. Ha az eredeti és a behelyettesített szövegelem jelentése ellentétes egymással, a csere révén a kifejezés ellenkező előjelűvé, ellentétes értelművé válhat. A TK nyelv igyekszik maximálisan kiaknázni a szójátékszerű kontrasztban rejlő stílári lehetőségeket: „[Karády Katalin] A moziban vált nagy jelenséggé, 1939 *halálos telén*, amikor ... Zilahy Lajos és Kalmár László *Halálos tavaszát* bemutatták” (ÉS 1979. dec. 1. 4); „[a kínaiak] csak »egy *télen át táncoltak*»” (Mo. 1979. máj. 20. 13). Második példánkban Arne Mattsson egykori sikerfilmjére, az *Egy nyáron át táncolt-ra* céloz a kommentátor. A mondat értelme csak a cikk egészéből világlik ki: egy rövid időre engedtek ugyan Kínában az addigi szigorból, de csakhamar visszatértek a maoista idők puritanizmusához.

Talán már mondanom sem kell, hogy ez a fajta helyettesítés is a címadásban a leggyakoribb: *Saját tollakkal* (ÉS 1979. dec. 1. 12); Az *első* szó jogán (ÉS 1980. jan. 5. 11); *Előttünk az özönvíz!* (Mo. 1979. febr. 25. 15); Nyugaton a helyzet *változik* (Nszab. 1980. dec. 7. 7). Arra is van adatom, hogy a szerző nem elégszik meg az embléma „kifordításával”, hanem további képelemeket is felcserél: *Az olajfronton a helyzet változó* (MN. 1979. nov. 4. 8); *Nehéz Outit* táncba vinni (Nsp. 1980. ápr. 16. 8; Outi = Outi Borgenström finn tájfutó világbajnoknő, és nyilván azért nehéz őt táncba vinni, mert „A [világbajnoki] győzelem felett érzett örömeiben ... táncra kerekedett, de egyszer rosszul lépett, és már hallgathatta is a csapat orvosának utasítását: azonnal gipszbe kell tenni a lábát”; uo.).

2.3.3.5.4. Nemcsak teljes szövegű idézeteket, hanem idézettöredékeket (vö. **2.3.2.5.** pont) is variálnak helyettesítéssel. „Ki korán *kezd...*” – ez a címe egy tornázó kisgyerekeket ábrázoló képriportnak (Nsp. 1979. dec. 8. 5). A kísérszöveg első mondata – a biztonság kedvéért – a teljes variált idézet: „Ki korán kezd, aranyat lel...” Sőt utána még egy metanyelvi kommentár is következik: „Hogy ez a közmondás nem pontos? Viszont – igaz!”. Az amúgy sem túl ötletes szójátékot az agyonmagyarzás végképp hatástalanítja. Színesebb nyelvi fantáziára vall, ha kissé tiszteletlenül bánik is az alapjául szolgáló szállóigével, az a cím, melyet a hazai márványbányászatról szóló cikk fölött pillanthatunk meg: „A *márvány*, ha magyar” (Mo. 1980. márc. 9. 24).

2.3.4. A **kötött** és a **variált** mellett van egy harmadik válfaja is az idézésnek, amikor nem szó szerint, hanem oldottan, mondhatni „hozzávetőlegesen” idézünk. Ezt **szabad** idézésnek nevezzük. A TT stílusában nem gyakori, inkább csak az esszébe hajló, szépirodalmi igényű publicisztika él vele. A

példát az Elégia egy szélkakashoz című tárcából merítem, amely egy régi szélkakas eltávolításához fűz lírai reflexiókat: „Azt mondom neki búcsúzóul, ... hogy nem is szélkakas ő már, hanem *érckakas*. *Aranyból való*. ... Pókhálók közt is, odúban is, megalázottan is jó *Budavár magas tornyán érckakas ő, és sűrű, setét éjben csikorog élesen*” (MN. 1978. szept. 17. 11). A befejező mondat (egyúttal a cikknek is utolsó mondata) szabadon idézi, mintegy prózába oldja a közismert Arany-ballada első versszakát. A „hívószó”, amely az irodalmi képzettséget kiváltja: az *érckakas*. Nem lehet így nevezni egy szélkakast anélkül, hogy az Arany-vers föl ne idéződjön, mindazzal az asszociációs holdudvarral együtt, amely a magyar átlagolvasó tudatában körülveszi. Azért is használja a szerző ezt a ritkább, stilisztikailag „jelöltebb” szinonimát, hogy a kulturális háttérre utaljon vele, műveltséganyagot mozgósítson. A síkváltásban szerepe van a mondattá önállósult értelmezőnek is, amely a maga (szó)játékos kétértelműségével pompásan köti össze a két valóság- és értelmezéssíkot. „*Aranyból való*”: e bi-izotóp szövegrészlet egyaránt olvasható az ’anyagnévi-konkrét’ és a ’személynévi-irodalmi’ jelentésszinten. A stílushatást a zárómondat teszi teljessé, amely a szabad idézés révén végleg átlendül az elvont, jelképes szintre.

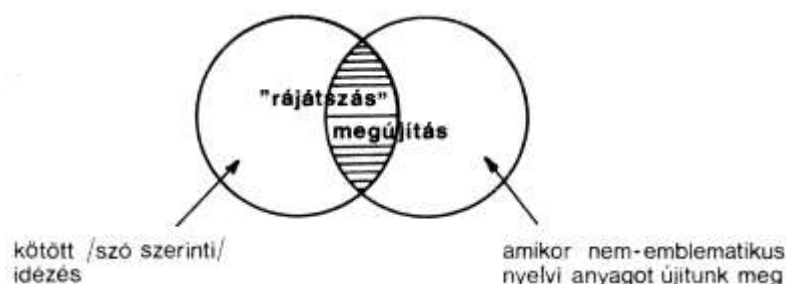
2.3.4.1. Sajátos altípusa a szabad idézésnek az **adaptáció** vagy **parafrázis**, mely ismert szállóigéket, idézeteket, állandó szókapcsolatokat stb. emel ki megszokott környezetükből, hogy – lényeges elemeikre redukálva – a saját aktuális közlésének szolgálatába állítsa őket: „A cseh film *régi dicsősége* – úgy látszik – még mindig *késlekedik a homályban*” (Film, Színház, Muzsika 1980. febr. 9. 13); „A dokumentumfilm, a tényirodalom *nem óhajt mást adni, »csak mi lényege«,* vagyis a valóságot” (ÉS 1979. dec. 1. 13); „*Temeti* a hetvenes éveket az angol The Economist, *s nem dicséri*” (MN. 1980. jan. 11. 2); „Treurnichték [= a dél-afrikai fehér ultrák] számára *egyszerű a világ, mint a puszták harangja*. »A kafferekkal, zulukkal és hasonlókkal meg kell értetni, hogy minden marad a régiben«” (EH. 1980. márc. 19. 5; ebben a példában szembeötlő a hangulati inkongruencia a cikk tárgya és a Petőfitől idézett kép között; a feltehetően szándékos stíluskontraszt ironiát, sőt szarkazmust sugall). Némelykor csak a séma marad meg, az alkotóelemek szinte mind kicserélődnek: „A *művészet nála az igazság szolgálólánya*” – írják egy filmrendezőről (EH. 1979. dec. 13. 2), szabadon alkalmazva a szóban forgó témára a korai keresztény skolasztikusok jelmondatát: „*Philosophia est ancilla theologiae*” (vö.: Dinnyik–Jovcsuk 1957/1958: 237; Sándor 1965: 217; Lendvai–Nyíri 1974: 84). Ugyanerre utal ez is (szintén a kritikai nyelvből): „*a zene nem maradt a próza szolgálólánya*, hanem elválaszthatatlanul együtt érvényesült a kettő” (EH. 1980. febr. 21. 2).

2.3.4.2. A szabad idézés még lazább fajtáit: az utalást, a célzást és a rájátszást valójában csak a szó legtágabb értelmében tekinthetjük „idézés”-nek, hiszen csak egy-egy mozzanatot ragadnak ki az eredetiből, és/vagy nagy vonalakban követik felépítését, tükrözik struktúráját. Ezek a címek pl. szólásra, ill. közmondásra hivatkoznak: *Három vas a tűzben!* (Nsp. 1979. febr. 26. 3); *Alkalom szülte sikkasztó* (EH. 1980. jan. 22. 4). Világirodalmi eredetű emblémát tartalmaz ez a három sajtónyelvi mondat: „[Cholnoky László] tudatunk legmélyebb *bugyraiba* szállt alá, onnan hozta félelmetes analíziseit” (MN. 1979. okt. 26. 4); „a csuklyások [= a Ku-Klux-Klan terrorszervezet tagjai] ismét menetelnek, *s ahogy Jancsi és Juliska útját az erdőben kavicsok*, úgy jelölik az övéket emberi tetemek” (MN. 1979. dec. 2. 8); „magyarul tanulni úgy is illik néha, hogy ... *belenézünk egy feneketlen nagy kútnak csak lassan-lassan megcsillanó tükrébe*” (MN. 1979. dec. 24. 13). Harmadik példánk Thomas Mann-nak ugyanarra a mondatára „játszik rá” közvetetten, amellyel már a direkt idézetek között is találkoztunk.

Meglepő, mily gyakoriak a TK nyelvben a többé-kevésbé burkolt bibliai utalások. „Beginék a letartóztatással *vihart arattak*” – állapítja meg politikai hetilapunk a nabluszi polgármester letartóztatása után (Mo. 1979. dec. 2. 8). A társasházépítés nehézségeiről *Keserűpohár* címmel olvashattunk riportot (MN. 1979. márc. 14. 7). Egy Rilke-életrajz oly plasztikusan állítja elének a költőt, hogy „színről színre láthatjuk őt, *s hitetlen Tamás módjára sebébe mélyeszthetjük kíváncsi ujjunkat*” (ÉS 1979. dec. 1. 10). Egy másik könyvismertetés ezzel a metaforával jellemzi Weöres Sándor líráját: „ez a költészet üres edény, mindig az tölti meg, aki használja”. A kritikus azonban nem elégszik meg ennyivel, hanem – a Weöresről szóló tanulmánykötet szerzőjét méltatva – bibliai ihletésű komplex képpé fejleszti tovább az alapmetaforát: „B. I. ... egy esszére valót merített ebből az edényből. Ami ezek szerint úgy »üres«, hogy kifogyhatatlan” (ÉS 1979. dec. 1. 11; vö. Kir. I. 17., 14., 16.: a kifogyhatatlan olajoskorsó története). Az effajta célzások egy ősi, úgyszólván „archetipikus”

emlématartományt érintenek, függetlenül attól, hogy a közlő számolt-e a kulturális makrokontextussal, vagy csak véletlenül szaladt a tollára a bibliai utalás. Nem mindig lehet megnyugtatóan eldönteni, szándékos hivatkozással vagy akaratlan „áthallással” van-e dolgunk. „Ha ilyen lakás felel meg a megváltozott életmódnak, miért nem azt építjük?” – kérdezi egy lakberendezési tárgyú cikk írója (MN. 1978. szept. 17. 5). Kérdésére nyomban meg is adja a választ: „Mert *kötéblába véstük meghaladott szemléletünket*”. Vajon összefügg-e ez a *kötébla* a tízparancsolat kötébláival? Talán csak „tudat alatt”... Abban pedig már csaknem biztos vagyok, hogy a következő szövegrészlet megfogalmazójának esze ágában sem volt Pál apostolnak a Korinthusbeliekhez intézett I. levelére hivatkozni: „A költő [Hidas Antalról van szó], aki előbb névtelenül, az *elnyomott munkások és parasztok szájával szólva* jött be ... a hazába, immár teljes életművével visszatért” (Nszab. 1979. dec. 12. 7; vö. Kor. I. 13. 1.: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is...”). Ez már oly távoli egybecsengés, hogy semmiképp sem lehet tudatos. Ami persze korántsem jelenti azt, hogy hatásos sem lehet!...

2.4. Lezárva az „ismerős ismeretlenek”: a megújítással és rájátszással alkotott képek tárgyalását, vessünk egy pillantást ennek a két képcsoportnak a viszonyára is. A „se nem régi – se nem új” képek két válfaját nem mindig könnyű megkülönböztetni. Sőt olykor nem is lehet, mivel a két típus közt **részleges fedés** van. Némelyik megújítás rájátszás is, és viszont. Rajzzal szemléltetve:

Egy árnyaltabb elemzés fényében azonban még nagyobb fokú a kölcsönös átfedés. Azáltal ugyanis, hogy egy szövegdarab új kontextusba kerül, tehát valami másra alkalmazzuk (idézés), tulajdonképpen akkor is „megújítjuk”, ha formailag jottányit sem változtatunk rajta. Másrésztől minden ismert kép a kulturális „köztulajdonhoz” tartozik, tehát egy adott beszédműben való alkalmi felhasználásának, aktualizálásának mindig van emblematikus funkciója is: a dezautomatizált változat az eredeti formulára s ennek révén egy művön kívüli (extratextuális) makrokontextusra referál.

3. Az eddig a textuális mikro- és a kulturális makrokontextusban vizsgált stílusesszéköt, a képet befejezésül a tágabb szövegkörnyezetben (a textuális makrokontextusban) vesszük szemügyre. A közvetlen szövegösszefüggésben – mondaton vagy legfeljebb bekezdésen belül – a megújítás és a konkrét-elvont jelentésmozgások problematikáját elemeztük stilisztikai szemszögből. A szöveg határain túltekintve az emblematikus kifejezésmód szerepét igyekeztünk tisztázni. Most magukra a képet vagy képeket tartalmazó TK nyelvi szövegekre összpontosítjuk figyelmünket, s arra a kérdésre próbálunk meg választ adni: hogyan vesz részt a nyelvi kép a szövegstruktúra kialakításában, van-e, lehet-e formaképző jelentősége egy képnek a TT-ben is, vagy ezt a szépirodalmi kommunikáció sajátosságának kell tartanunk.

Minden szövegnek (akár egy újságcikknek is!) megvan a központi szervező elve, dominánsa, egy olyan részelem, amely a szöveg valamennyi rétegét átszövi. E kulcsmozzanatot az egyes kutatók más és más műszóval jelölik. Hasonló értelmű pl. a **téma** N. Frye-nál, az **idea** R. Ingardennél, az **écriture** R. Barthes-nál, a **szemantikai gesztus** Mukařovskýnál. De efelé mutat már Leo Spitzer **étymon spirituelje** és **közös nevezője** is (vö.: Guiraud 1954: 71–7; Szabó 1968: 15; Bojtár 1978: 57–8; Szegedy-Maszácz: VirLex. 2: 808–10). Az elemzéskor ezt az alapelvet, szövegszervező mozzanatot kell feltárnunk, hogy erre építhessük a szövegértelmezést.

A magyar nyelvű stilisztikai-poétikai szakirodalomban ilyen jelentésben – ’a (művészi) szöveg centruma, viszonyítási pontja’ – a **fókus**, a **kohézió**, a **rendező elv** és a **formateremtő elv** van a leginkább elterjedve. Széles Klára egy hosszabb tanulmányában, amelyet a műelemzések

tipológiájának és egy műelemzésmodell felállításának szentel, így határozza meg a **fókusz**t: a műalkotásnak az a pontja, amelyből lényege a legjobban megragadható; a mű sajátos sűrűsödési pontja, góca, gyújtópontja. A fókusz jelentősége nem abban van, hogy az, ami, hanem abban, hogy ott áll, ahol áll. Értéke nem abszolút, hanem helyi érték: a nyelvi anyagot összetartó, szöveggé szervező strukturális viszonyhálózatnak ez a stiláris vagy gondolati mozzanat a csomópontja. (Vö. Széles 1972: 133, 144; a **focus** elnevezés egyébként már S. J. Schmidtnél is előfordul, amikor a Text und Bedeutung egy helyén „focusrelativ” elemzést sürget; l. Schmidt 1970: 50.) Szabó Zoltán **kohézió** vagy **affinitás** néven tartja számon az alkotóelemeket szerves egységbe rendező erőt (vö.: Szabó 1974: 321 kk.; uő 1976). Legutóbbi könyvében a **strukturális alapelv** kifejezést használja ilyen értelemben (pl. a Nyár című József Attila-versnek az ellentét a strukturális alapelve, vagyis az az átfogó sajátossága, amely a művészi szöveg egységét megteremti). Ugyanitt – hasonló jelentésben – **működési** vagy **rendező** vagy **szervező elvekről** is beszél (l. Szabó 1977: 38–2). Végül használatos a fogalom jelölésére a **formateremtő elv** szókapcsolat is, pl. Hankiss Elemér (szerk.): Formateremtő elvek a költői alkotásban (1971).

Az írott és az elektronikus sajtónyelv beható tanulmányozása nyomán arra a meggyőződésre jutottam, hogy a TT-ben is létrejönnek olyan rövidebb-hosszabb szövegek, amelyek egy-egy nyelvi képre épülnek, amelyeknek egy elemi vagy komplex kép a strukturális gócpontjuk. Hogyan szerveződik egy (vagy több) kép köré a TK nyelvi szöveg? Milyenfajta képek gyakoriak ebben a szerepben? Igazolható-e az a feltevés, hogy ebben a stílusrétegben többnyire nem a merészen új, az eredeti kép funkcionál struktúraalkotó elemként, hanem a tanulmányunkban főszerepet játszó átmeneti jellegű (megújított, ill. emblematikus) képanyag? Ezekre a kérdésekre igyekszünk választ adni a továbbiakban, felvillantva néhány tipikus szövegszerveződési módot, nyelvi megoldást, stiláris lehetőséget.

3.1. Gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egy újságcikk lényege egyetlen képbe, motívumba, utalásba stb. van belesűrítve. Ez a szövegrészlet mint fókusz gyűjti össze és sugározza szét minden irányba a fő mondanivalót. Egy másik hasonlattal élve: mágneses pólusként rendezi el a gondolatmenet erővonalait. Ennek a centrális mozzanatnak a jelentőségét a címadással is aláhúzzák: a címben (rendszerint egy kis változtatással) ugyanez a formula foglalja össze, ill. előlegezi a tartalmat.

Főleg a külpolitikai elemzések szerzői kedvelik ezt az olykor kissé leegyszerűsítő, de tagadhatatlanul hatásos megoldást. Suriname-ban, az egykori holland gyarmaton katonai államesínnel megdöntötték a kormányt. Vajon miféle politikát folytatnak majd az új vezetők? – ezt latolgatja egy hírmagyarázó. Eközben arról is tájékoztatja olvasóit, hogy a hollandok jelenleg is rendszeres pénzsegélyt folyósítanak volt gyarmatuknak. Majd így folytatja: „Suriname-i viszonylatban jelentős összegekről van szó, így érthető, hogy a katonai tanács sem akarja *tövestől kitépni a tulipánt.*” Vagyis nem kívánja megszakítani a kapcsolatokat Hollandiával. A *tulipán* (az egykori anyaország közismert emblémája) nemcsak arra szolgál, hogy színesítse a stílust, hanem arra is, hogy az átlagolvasó fejében jobban megragadjon a közlés lényege. Nem véletlen, hogy a cím is ezt a mozzanatot emeli ki: *A tulipán Suriname-ban* (MN. 1980. márc. 12. 2) – Egy másik cikk, *Félig nyílt ajtó* címmel a brazil „politikai nyitás” ellentmondásait taglalja. A *nyitás* kifejezés a katonai diktatúra fokozatos enyhítésére, felülről való felszámolására utal. A cím tulajdonképpen ezt a képszerűségét vesztett képet, exmetaforát újítja meg. Az *ajtó*-kép a szöveg belsejében is felbukkan, amikor arról esik szó, hogy Brazíliában nem szabad újjáalakítani a feloszlott politikai pártokat: „ez a rendelkezés inkább *becsapja »a demokrácia nyíló ajtóját«*, semmint hogy kinyitná” (Mo. 1979. dec. 9. 8). Az apránként megnyíló, de bármikor becsapható ajtó képe jól szemlélteti a helyzet bizonytalanságát. – Harmadik példánk egy Pakisztánnal foglalkozó hírmagyarázatból való: „a katonai vezetők a belső problémákat úgy akarják megoldani, hogy *»a fazékra rázárják a fedelet«*” (Mo. 1979. nov. 25. 7). Ezen a pártok betiltása, a szigorú sajtócenzúra, a korbácsbüntetés bevezetése stb. értendő. A cikk súlypontjának szánt, jól ismert kép két fő eleme már a címben feltűnik: *Fazék, fedővel.*

Természetesen nemcsak külpolitikai kommentárokból figyelhető meg ez a szerkesztésmód. Egy Mozarttról és a Don Giovanni megfilmesítéséről szóló cikk például erre az irodalmi utalásra épül: „a bécsi tömegsír halottja jó üzlet lett. *Áruvédjegy, ahogyan József Attila mondaná*” (MN. 1979. dec. 2. 8). A címe is ez: *A védjegy.*

Mi tagadás, olykor gépiessé, kiszámíthatóvá válik ez a technika, s nem éri el a kívánt hatást: az olvasóközönség figyelmének felkeltését. Különösen akkor nem, ha már amúgy is közhellyé kopott az a

kép, amelyet az újságíró a szöveg gyújtópontjába állít. „Méreteit tekintve szerény volt ez a vállalkozás – olvasom egy bábfesztiválról –, ám ... az előre gyártott elméletek és *zsákutcákba fúló kísérletek káoszából* a legjobb kivezető utakat kínálta fel” (EH. 1979. okt. 24. 2). A *Zsákutcák és kivezető utak* ellentétébe a nagy betűs főcím sem tudja visszavarázsolni a rég elillant képszerűséget. – Ha egy zenekarról azt írják, hogy tagjai „kétszer muzsikálhatták volna körbe a földgolyót”, ugyanis nyolcvanezer kilométeres utat tettek meg, nem mozdul meg a fantáziám, nem számolok utána, hanem egyszerű tényközlésként tudomásul veszem, s már lapozok is tovább. Még akkor is, ha a címben az elvont lehetőségből a nagyobb feltűnés kedvéért valóság lesz, imígyen: *Kétszer körülmuzsikálták a földgolyót* (EH. 1979. dec. 17. 2). – Az sem hat az újdonság erejével, amikor egy gyengén szereplő labdarúgócsapat vezetői már a címben így fogadkoznak: „*Nem tesszük lejjebb a mércét!*”, s a szövegben is elmondják, hogy „a tavalyi jó szereplés kötelez, *a mércét nem tesszük lejjebb most sem*” (Nsp. 1978. szept. 17. 3). – Vagyis nem elég a szöveget egy vonatkozási pontul kiszemelt kép köré építeni, és ezt a képet címbe emeléssel is hangsúlyozni, arra is szükség van, hogy az alapkép ne legyen túlságosan elcsépelet. Azt mindenesetre jegyezzük meg, hogy eddigi példáink közül (amelyeket számos ugyanilyen közül válogattam ki) egyik sem volt egyéni lelemény. A mérleg: egy embléma, két köznyelvi kép, egy irodalmi rájátszás és három közhely. Tehát a TK nyelv a szöveg fókuszába szívesebben állít közismertet, mint újszerűt, úgy okoskodva, hogy ezeken a bejáratott asszociációs pályákon biztosabban eljut a célba vett olvasó tudatához (erről már a különféle „idézetek” tárgyalásakor is írtam).

3.2. Másképp is adhat formát egy kép a sajtónyelvi szövegnek: úgy, hogy többször is megjelenik benne, mintegy végigvonul rajta. Nem mechanikus ismétlődésről van itt szó: a kép minden egyes felbukkanásakor újabb és újabb mozzanatokkal gazdagodik, tovább épül, s ezáltal nagymértékben segíti a nyelvi anyagnak szöveggé szerveződését. A különböző kontextusokban variáltan megismétlődő szövegegység motívumként fogja át az egész írásművet. (Bernáth Árpád meghatározása szerint **motívumnak** tekinthetők „azok az adott művön belül egymással azonosított szövegrészek, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy különböző, szemantikailag értelmezhető kontextusban ismétlődnek meg”; l. Bernáth 1970: 213–4; vö. még az **emblémánál** említett szakirodalommal is.)

Három példát mutatok be a szövegen végigvonuló kép struktúráteremtő működésének szemléltetésére. Az első cikk egy verseskötet méltatása (MN. 1979. dec. 24. 21). Az esszéisztikus hangvételű írás a költő és a galamb metaforikus azonosítására épül. A *galamb*-metafora ebből a hasonlatból nő ki: „a művész, *mint a postagalamb*, hazatalál”. Majd egy szinte önként kínálkozó bibliai képzettársítás nyomán a postagalamb az ószövetségi, olajágot hozó galambbá értelmeződik át: „*Olajágot lesők égre fordított arcával* örvendhetünk most J. Z. kötetének”. Ezzel a bibliai galambbal azonosul a költő („Régtől körözött már fölöttünk, csak mi nem tudtunk dúcot tartani neki”), de a befejezésben a postagalamb-asszociáció is visszatér: „A nagy utat megjárt *galambokat* úgy jutalmazza a gazda, hogy leveszi róluk a lábgyűrűt.” Itt azonban a párhuzam mellett az ellentét, a kontraszt is körvonalazódik: „A honára lelt költőn örök a véset: *Candidus hungaricus, J. Z.*”

Második példám közgazdasági eszmefuttatás az energiaválságról és következményeiről (MN. 1979. nov. 4. 8). A szénhidrogén-energiahordozók árának valóban *ugrásszerű* emelkedését ezzel a hasonlattal érzékelteti a cikkíró: „úgy lendült fölfelé, *miként az artista a trambulinról*, ha társa ráugrik a másik végére”. Ezután áttér a fogalmi kifejtésre, de csakhamar újból szükségét érzi a képes beszédnek: „Van itt egy olyan jelenség, ... amihez a kulcsot talán inkább a már emlegetett *trambulinhasonlat* segítségével lelhetjük meg.” Vagyis míg az előbbi cikkben (a könyvismertetésben) a képszerű kifejezésmód a „másképpen-mondás”, a színezés eszköze volt, addig itt a szemléltetésnek a szolgálatában áll, szinte már didaktikus funkciót tölt be. Ennek megfelelően a szerző még kétszer visszakanyarodik az *ugródeszka* képéhez: az alaphasonlatot metaforává tömöríti, majd allegorikus komplex képpé fejleszti tovább. Figyeljük meg, milyen aprólékos gonddal dolgozza ki ennek a didaktikus allegóriának minden egyes részletét: „Az *ártrambulinra* voltaképpen a forgalmazó társaságok *ugrottak rá* elsőnek, ... a *trambulin másik végére tessékelték* a kitermelőket, és úgy döntöttek, hogy *»felküldik őket«* áraikkal egyetemben a *levegőbe*”.

Harmadikként egy interjú szövegéből idézünk (ÉS 1979. dec. 1. 7). A beszélgetés tárgya: hogyan tudna versenyre kelni a hazai TT a rivális TK eszközökkel, ill. a „suttagó propagandával”, a rémhírterjesztéssel. A riportter és az interjúalany a kényes témát – közös megegyezéssel – a következő

példázatba csomagolja: a TT = *piac*, ahol az *árut* (az információt) *el kell adni*. A képletes kifejezőmód minden kijelentésüket diplomatikusabbá, tapintatosabbá, egyúttal mégis hatásosabbá teszi. „Az *információk piacán* is van egy *állami szektor* és egy *magánszektor*? Hogyan érhető el, hogy a fogyasztó (néző, hallgató, olvasó) ne a »*maszekoknál*« kössön ki?” – kérdi az újságíró. A szakember a metaforára metaforával válaszol: „Úgy, hogy az állami *pultokon*, a tömegkommunikáció »*standjain*« legyen *áru*.” Sőt tovább is fejleszti, ki is bontja az eredeti képet: „Persze a *jó áru*, a *hiteles információ* önmagában még nem elegendő. *Az árut akkor kell kínálni, amikor kelendő, amikor szezonja van.* ... De zavart és feszültséget okozhat a *tájékoztatás piacán* az is, ha tematikailag nem képesek alkalmazkodni.” Ezután egy időre elejtik a képes beszéd fonalát (s ezt jól teszik, mert máskülönben előbb-utóbb erőltetetté, modorossá válna a példalózás!), és csak a vége felé bukkan fel még egyszer a korábbi párhuzam: „A nézők érdeklődési struktúrája alapvetően nem térhet el a kommunikációs eszközök információstruktúrájától. Ha a kettő nem találkozik, akkor – visszatérve a piaci hasonlathoz – *eladatlan »árúkészletek«, cikkek halmozódnak fel a tömegtájékoztatás raktáraiban.*” A síkváltást a nyilatkozó metanyelvi közbeszúrása („visszatérve a piaci hasonlathoz”) is jelzi.

3.3. Igen gyakori, hogy az ilyen típusú – a szövegen végigvonuló motívumra épített – újságcikkeknek a címük is összefügg vagy éppen azonos a formateremtő elvére rangosodott képpel. Rendszerint valamilyen jól bevált, közismert képet, motívumot, toposzt (hogy ne mondjuk: közhelyet) választ ki ilyenkor az újságíró, s arra alapozza az egész szöveget, azt rakja fölébe címnek is. (Megint csak az ismertre utalás – vélt? – előnyei miatt.) Legszívesebben a külpolitikai kommentátorok élnek ezzel a módszerrel. Nem a véletlen műve tehát, hogy példáink többsége ebből a műfajból való.

„Színház az egész világ, és színész benne minden férfi és nő” (Shakespeare: *Ahogy tetszik*). Nem tudhatjuk, eszébe jutott-e ez a klasszikus szállóige annak a hírmagyarázónak, aki 1979 őszén a londoni Rhodésia-konferencia munkáját értékelte, vagy csak a *politikai színjáték* exmetafora adta az ötletet, tény, hogy az illető *A második felvonás* címet adta írásának, s mindvégig következetesen érvényesítette a politika–színház párhuzamot. Az első bekezdés metaforikus szinten indítja a szöveget, de az utolsó mondat gondoskodik arról, hogy a tetszetős képsorozat a tájékozatlanabb olvasó számára se maradjon dekódolatlanul: „A *színpadi művek* alaptörvénye, legalábbis klasszikus értelemben, a konfliktus kiélézése, a fordulatosság s a feszültség fokozása. A londoni Lancaster House-ban szeptember elején elkezdett »*darab*« hüen követi ezt a szabályt, noha a *szereplők*, akik maguk a *szervezők* is, szívesen megrövidítenék, avagy már be is fejeznék ezt az »*előadást*«. Ehelyett azonban újabb *statiszták* jelennek meg, s a háttérben maradó *rendező* és a *jelenetekbe* beleszóló *narrátorok* is tovább lendítik annak a menetét. Ettől ugyan változatos a *Rhodésia-konferencia*, mert *erről van szó*, a kibontakozás azonban igen lassú, s kétséges, hogy mindenkinek a megelégedésére zárul-e.” A színházi világból vett képelemek a cikk további részében is rendszeresen feltűnnek: „kezdik előlről a *szerepek kiosztását*”; „Ettől még persze féloldalas maradt a *dramaturgia*”; „a londoni konferencia *felvonásközi szünetében...*” stb. A záró bekezdés még egyszer megszólaltatja a vezérmotívumot, s egyúttal a címre is visszautal: „Ezzel megkezdődhetett a *második felvonás*. Mennyi követi még? Ezt nem lehet tudni” stb. (MN. 1979. okt. 26. 2).

Az új olasz kormány megalakulásakor *Allegro vivace*, most címmel jelent meg egy hírmagyarázat (MN. 1980. ápr. 16. 3). A „felcím” ez volt: *Olasz szimfónia*, alighanem Mendelssohnra való tekintettel. Ennek megfelelően az egész cikk hemzseg a már-már fárasztó következetességgel sorjázó zenei képektől: a fegyveres erőszak, a terrorizmus okozta gondok „*Gyászzenés tételek az olasz szimfóniában*”; „az olasz szimfónia *gazdasági tételének* sem egységes a hangzasképe. Viharzenéket, zajos diszszonanciákat hallhatunk”; „Hallani azonban derűs *scherzókat* is”; „szinte rekordidő, tizenhat nap alatt, mondhatni *allegro vivace* állt össze a kereszténydemokrata politikai új kabinetje”; „Az olasz szimfónia amúgy is otthon zeng igazán, mert az *itáliai hangjegyek* – sokak szerint – *főloldódnak az integrációs zenében. A belpolitika ... teteleit* különböző okokból nemcsak odahaza kísérik nagy figyelemmel. [Bekezdés.] A legélesebb *diszszonancia* természetesen most is megmaradt a szimfóniában”. Az utolsó bekezdésben még sűríti is a szerző a zenei asszociációkat: „A *tételjelzések* tehát változhatnak még az olasz szimfóniában. ... Semmiképpen sem *fináléhoz* érkezünk tehát, hanem csak *tételszünethez*, a *derűs scherzo* bármikor *borongós zenének* adhatja át a helyét. ... az olasz szimfónia a különböző hangulatú *tételek* szüntelen hullámzásából, ismétlődéséből áll.” Ebben a cikkben is megfigyelhető, hogy a befejezés még egyszer felidézi az indítást az *olasz szimfónia* jelzős szerkezet ismételtetésével. Ez a keretes szerkesztésre való törekvésből fakadhat.

Bevált módja a szövegindításnak a TK nyelvben, hogy a cikkíró egy idézetből indul ki, annak szálára fűzi fel mondanivalójának részelemeit, s mindenekelőtt ahhoz igazodik a címadásban is. Így járt el a *Tajvan – a süllyedő sziget* című kommentár (Nszava 1978. szept. 17. 7) szerzője is. A cikk elején MacArthur tábornokot idézi: „Tajvan *elsüllyeszthetetlen repülőgép-anyahajó*”, nyilván azért, hogy pár sorral lejjebb ironikusan megcáfolhassa: „a kuomintangisták *elsüllyeszthetetlenek* hitt hajója valahol mégis *léket kapott*”. A tajvani rendszer helyzetét, kilátásait ugyanennek a képnek a felhasználásával szemlélteti: „A *süllyedő hajót* jobbra csak az egyre lazuló *amerikai kötelék tartja a felszínen*.” Érdekes, hogy ezután – noha a cikknek még jó háromnegyede hátra van – nem bukkan fel többé a szövegben a *süllyedő sziget* hatásos paradoxona. Még a befejezésben sem, ami a szerzőnek egészen rendkívüli önmérsékletére vall (gondoljunk csak az előző példára és abban a *szimfónia*-kép modoros túlfeszítésére!).

Szintén egy idézet adta az alapötletet a *Dublini vulkán* című hírmagyarázathoz (MN. 1979. dec. 5. 3), amely egy közös piaci csúcsértekezlettel foglalkozik. A kommentátor egy angol újság vezércikkéből meríti a *vulkánon ülve* kifejezést, amellyel a konferencia résztvevőinek kényes helyzetét jellemzi (ez egyébként „ősi” sajtónyelvi közhely; Pusztai Ferenc már 1880-ból idéz egy ilyen teljes metaforát, amely egyúttal „pompás” képzavar is: „...*vulkán Bosnyákország*, melyhez nem jó kanóccal közeledni”; I. Pusztai 1964: 193). Ez a szöveg is a képi ötletek mértéktartó kiaknázását példázza: a *vulkán*-motívum a címen és a bevezető idézeten kívül összesen még kétszer fordul elő. Előbb ebben a kissé hatásvadászó mondatban: „A *világ vulkánjainak a fortyogása* behallatszott a dublini tanácskozótermekbe”, majd a befejezésben: „A Közös Piacnak is megvan a maga *vulkánja*, bár ennek kitérésétől jóval kevésbé kell tartani, mint más tűzhányókétól.” Ennyi, azt hiszem, épp elég is belőle!...

Hadd illusztráljam egy egészen másfajta példával, hogy az efféle szövegépítkezést nemcsak a külpolitikai újságírás kedveli. Szintén egyetlen képre van alapozva az a tévékritika, amely a régi tévéműsorok megismétlésének tömeghatását elemzi. Címe: *Lavina* (Nszab. 1979. dec. 8. 7). Tehát ez sem újonnan alkotott, hanem közismert, köznyelvi szóképre támaszkodik. Szóképre? Talán már ez is túlzás. A *lavina* szónak már a hétközetes értelmező szótár is feltünteti egy ilyen átvitt jelentését: „valami, ami rohamosan növekedve árad, omlik, zúdul valakire; feltartóztathatatlan áradat, özön”. Az ott látható Jósika-, Mikszáth- és Móricz-példák helyett egy mai sajtónyelvi mondatot idézek: „Évről évre mind nagyobb tömegű *könyv*lavina zúdul az emberiség polcaira” (ÉS 1979. dec. 1. 3). Szó sincs tehát itt eredeti leleményről, sőt a *lavina* mint metafora útban van a teljes kiürülés, elhomályosulás felé. Tanúskodik erről, közvetve, a *lavina*-motívumra épített kritika is, azzal, hogy többször is csak hajszal választja el a képzavartól: „Gondolom, elvben az is előfordulhat, hogy ez a végtelennek tetsző *lavina* egyszer *megáll*”; „mire a *lavinát elindítanók*, ... addigra új nézői generációk nőnek fel”; „ezúttal a paródia éppúgy, mint a legzordabban elutasító kritika is, *beépül a lavinába*”. A glossza írója, megítélésem szerint, nemigen lát maga előtt éles körvonalú, tényleges képet erről a *laviná*-ról.

Minden időszaknak megvannak a maga divatos képei (közhelyei?), amelyeket az átlagosnál gyakrabban használ fel a TT nyelve fókuszaként, szövegszervező elvként. Ilyennek számít egy idő óta a *magasabbra teszi a lécet, magasabbra kerül a léc* szólásszerű kifejezés. Már a rosszul szereplő futballcsapatról szóló riportban is találkozhattunk egyik változatával („Nem tesszük lejjebb a mércét!”). Pár éve pedig, csaknem egy időben két vezető lapunk is alkalmazta ezt a toposzt ugyanannak a témának – a nehezebb gazdasági viszonyok miatt többet és jobban kell dolgoznunk életszínvonalunkért – a meggyőzőbb, érzékletesebb előadására. Az egyik cikknek (MN. 1979. nov. 7. 7) már a címe is ez: *A léc*. Magában a szövegben még háromszor jelenik meg a magasabbra tett léc mint a megnövekedett követelmények jelképe: „Több lesz a munka, sokkal több, *magasabban a léc*”, majd újra: „*Magasabban a léc*.” Az utolsó mondat egy budapesti nagyüzem új főmérnökére hivatkozik, „aki nyíltszavú edző módjára még a start előtt megmondta őszintén: úgy fussunk neki, hogy még *sohasem volt ilyen magasán a léc*.” A másik újságcikk (Mo. 1979. nov. 18. 2) még szájbarágósabb részletezéssel fejtegeti ezt a – meglehet, hasznos, de fölöttébb unalmas – tanmesét: „Ha egy atléta, teljesítményét fokról fokra növelve, már egyéni rekordmagasságban ugrotta át a lécet, de kellő tehetséggel, elszántsággal és felkészültséggel még magasabbra tör, akkor minden további centiméterért alaposan meg kell küzdenie... Ehhez a sportolóhoz hasonlíthatjuk a magyar népgazdaságot, amely az elmúlt évtizedekben fokozatosan a fejlődés mind magasabb szintjére emelkedett... De amikor a mérce már eddig is folyamatosan emelkedett, akkor csak hatványozott erőfeszítésekkel lehet túlszárnyalni az elért szintet. A fokozott teljesítmény legfontosabb feltételei ... adottak, de ezzel együtt is igaz a versenyhasonlat: minden centiméterért keményen meg kell dolgozni.

[Bekezdés.] De az atléta azt is jól példázza, hogy a kiemelkedő eredmények eléréséhez ésszerűen szabályoznia kell teljes életrendjét... A gazdaság is csak akkor tud a korábbi szint fölé emelkedni, ha működését helyesen szabályozzák... [Bekezdés.] Ma kiváltképpen szükség van a magyar népgazdaság versenyképességének és teljesítményének fokozására... [Bekezdés.] Az élet állította tehát magasabbra a mércét: javítani a népgazdasági egyensúlyt, fokozni a gazdálkodás és az irányítás hatékonyságát.” S végül a befejezés, az utolsó mondat: „A szabályozók tehát arra hivatottak, hogy a népgazdaságban rejlő minden erőt azoknak a bizonyos »centimétereknek« a leküzdésére összpontosítsák.” Jól példázza ez a *Versenyképesség* című „vezércikk” (az „Álláspontunk” rovatban jelent meg!), mennyire hatástalanná, sőt hiteltelenné teheti még a jelentős mondanivalót is a zsargonizű, közhelyes, primitív nyelvi hibákkal megtűzdelt fogalmazás.

3.4. Találhatunk példát, ha nem is sokat, arra is, hogy nem egyetlen kép vonul végig a TK nyelvi szövegen, hanem több motívumnak (rendszerint kettőnek) a váltakozása, esetleg versengése szervezi meg a cikk struktúráját. Az ilyen felépítésű írások címében vagy mindkét kulcsmotívum helyet kap, vagy csak az egyik. Az előbbi megoldást választja pl. annak a cikknek a szerzője, amely a kínai gazdaságpolitikában bekövetkezett változásokat elemzi (Mo. 1979. dec. 9. 6). Két köznyelvi metaforának: a *fék*-nek és a *szelep*-nek a rivalizálására épül a szöveg. A bevezetőből megtudjuk, hogy „Néhány hónappal ezelőtt megkezdődött a kínai gazdaságfejlesztés pályájának módosítása, a *fék behúzása*”. E „fékezési gazdaságpolitika” (ezt a kifejezést is a cikkből idézem) azonban nem jelenti a tőkés nyugattal kiépített gazdasági kapcsolatok felszámolását: „Továbbra is számítanak a nyugati tőkére, s olyan *szelepeket nyitnak meg*, amelyekeken keresztül a módosított céloknak megfelelően áramolhat be az országba a külföldi tudás és a tőke. Az egyik *szelep* a vegyes vállalatok működését lehetővé tevő törvény”. Tehát az elemzés másik fő gondolatát is képbe öltözteti a cikkíró. A címben pedig egymás mellé kerül a két ellentétes értelmű szókép: *Fék, szelep*.

Néha viszont csak az egyik „vezérmotívum” szerepel a címben. Egy ciprusi helyzetjelentés fölött ezt a címet olvashattuk: *Sziget a zátonyon* (Mo. 1979. nov. 25. 12). Itt is a sziget → hajó képzetársításon alapul a címadás, mint Tajvan, a „süllyedő sziget” esetében. A két címben a meghökkentés, a minden áron való figyelemfelkeltés szándéka is közös (a „minden áron”-t úgy értem, hogy még képzavar árán is). A címadó ötlet a szöveg vége felé ebben az alakban tér vissza: „A ciprusi kérdés gyökerei elsősorban nem a *zátonyra futott szigetország* belső életében lelhetők fel, hanem sokkal inkább a nemzetközi imperializmus érdekviszonyaiban.” Van azonban ennek a kommentárnak egy másik rendező elve is. Ezzel a motívummal már a cikk legelején találkozunk: „A zöld gyepen térdnadrágos, kockás sapkás férfiak *golfoznak* elmélyülten: az angol katonai bázis szabadidős tisztviselői.” A második bekezdés első mondata jelképes értelemmel telíti a látványt: „A katonák lába alatt évszázadnyi játékidővel zajlik a gyarmatosítók »*golffmeccsek*»” (értsd: a gyarmati időkben gyökerező görög–török vetekedés a sziget birtokáért). A zárórészben mind a két kép megismétlődik (keretes szerkesztés): „november folyamán ismét az ENSZ fórumain vitatják meg a »*zátonyra futott sziget*« sorsát. ...a tárgyalóasztal posztójának színe majdnem ugyanolyan zöld, mint a ciprusi angol bázison a *golfpályáé*.” De a cím csak az egyik szövegszervező elemet, a „zátonyra futott sziget” képét tartalmazza.

3.5. Mindvégig nagy figyelmet szenteltünk a formateremtő erejű kép(ek) és a cím viszonyának. Most egészítsük ki erre vonatkozó megfigyeléseinket a kulcspozícióban levő, tehát szövegnyitó és/vagy -záró helyzetű motívumok és a címadás közti összefüggés áttekintésével. Négy típust különböztethetünk meg ebből a szempontból.

3.5.1. Nyitás = cím. A szöveg a címből indul ki, az abban megpendített ötletet fejleszti tovább. Grétsy László „felvezető” címnek nevezi az ilyen, a bevezetéssel összehangolt s ezáltal a cikket „beindító” címekeket (vö. Grétsy 1979).

Az ilyen típusú szövegnyitásban az első (néhány) mondat a cím megmagyarázására szolgál. Egy *Körkép* című jegyzet például ezzel a metanyelvi kommentárral kezdődik: „Óva intek mindenkit, nehogy bármiféle indíttatásból másként olvassa a fenti címet, mint ahogy írva van. Nem **körkép** és nem *körkép* vázolása a céloom – valóban *körképek* az alább következők” (Nszab. 1980. jan. 9. 4). A cikkíró azt a látszatot kelti, mintha az esetleges félreértések megelőzése lenne a célja, holott valójában épp arra törekszik, hogy észrevétesse velünk a *körkép* – *körkép* – *körkép* hasonlóságában rejlő

szójáték-lehetőséget, s a paronimák közti asszociatív oda-vissza kapcsolással indítsa be cikkének gépezetét. Egy nyilatkozatnak, amely a labdarúgóedzők szerződtetésének kulisszatitkaival foglalkozik, ezt a talányos címet adta a riporter: *Nem mindig az ágyat kell kidobni...* (Nszava 1979. márc. 14. 6). Miután a cím eleget tett figyelemfelhívó rendeltetésének, nyomban sor kerülhet feloldására is. Az utalás értelmét már a legelső mondat fölfedi: „A családi életben már bebizonyosodott, hogy *ha valakit megcsalnak, nem feltétlenül az ágyat kell kidobni...*” Azaz ha rosszul játszik egy csapat, nem okvetlenül az edző menesztésével kell elkezdni a rendcsinálást. S ezzel már át is tér a cikkíró a képletesről a valóságos szintre. Harmadik példánk egy külpolitikai elemzés az egyesült államokbeli közhangulat megváltozásáról a hetvenes évek végén. A cikk egy azóta nálunk is bemutatott háborús film egyik jelenetének felidézésével indul: „A Walkűrök lovaglásának wagneri harsonái töltötték be a washingtoni mozi nézőterét, amikor az »Apokalipszis« nagyjelenetében Kilgore ezredes helikopteres legényei lesöpörtek a föld színéről egy vietnami falut” (Mo. 1979. nov. 18. 5). Ehhez a kezdéshez igazodik a címadás is: *A Walkűrök lovaglása*.

3.5.2. Zárás = cím. Nem kevésbé gyakori az a megoldás sem, hogy a cím a befejezést előlegezi, az utolsó mondat(ok) leglényegesebbnek ítélt mozzanatára utal. Ennek szemléltetésére három szövegzárást idézek, eltérő tárgyú és műfajú cikkekből, s mindegyik zárómondat után közlöm az illető cikk címét is: „Következetes békepolitikájuk [ti. a szocialista országoké] a jogos bizakodás kiapadhatatlan forrása” (*A bizakodás forrása*: Nszab. 1978. szept. 17. 1); „egyelőre folytatódik a dollártánc” (*Dollártánc*: Nszava 1978. szept. 17. 6); „Mert – mint osztálya – ő is helyt áll »az emberiségért az örök talajon«” (*Az emberiségért az örök talajon*: Nszab. 1980. márc. 16. 14). Utolsó példánk – amint ez a kötött szövegű idézettörédekből (A város peremén, 4. vsz.) is könnyen kitalálható – egy József Attila életművét és annak jelentőségét méltató cikksorozatnak a befejezése.

3.5.3. Nyitás = zárás ≠ cím. A szöveg ugyanazzal a képpel kezdődik, mint amivel zárul (keretes szerkesztés), de a cím nem tartalmazza ezt a kulcsmotívumot. Ez a típus meglehetősen ritka. Pl. egy riportsorozat második része így indul: „Sorozatunk első részében a Lakástextil Vállalat és a Szombathelyi Pamutipar »házasságának« okait mutattuk be” (MH. 1978. szept. 17. 7). A cikk végén pedig ezt olvassuk: „...itt valóban egy visszaszoruló iparág strukturális feszültségeinek feloldására, a jól képzett munkaerő hatékonyabb felhasználására van mód! Ez a »házasság« ezért célszerűnek látszik.” A címben azonban nem fordul elő a házasság-metafora. Az újságíró hatásosabbnak vélte ezt a felkiáltó mondatot tenni címmül a cikk fölé: *Nem kell a veszteséges!*

3.5.4. Nyitás = zárás = cím. Jóval sűrűbben alkalmazza a TK nyelv azt a szerkesztésmódot, hogy a cím is megegyezik a szöveget keretbe foglaló motívummal. Egy sportriport elején írja a szerző: „Három esztendeje született meg a végleges elhatározás [ti. az, hogy felfejlesztik a MAHART SC vitorlázó-szakosztályát]. *S ez, mint csendes tótükkörre vetett kő, azonnal hullámként tovaterjedő mozgást eredményezett*” (Nsp. 1979. dec. 14. 2). A befejezés is ezzel a kissé elcsépelet köznyelvi képpel összegezi a riportkörút tapasztalatait: „a MAHART szakosztálya megkavarta a sportág állóvizét”. A cikkírónak, úgy látszik, nagyon megtetszett ez a kép, ugyanis a cím is ez lett: *Felkavarták az állóvizet*.

Nekem az a véleményem, hogy az ilyen látványos motívumismétlés csak akkor indokolt, amikor az alapkép van olyan ötletes vagy tartalmas, hogy elbírja a szerkezet teljes súlyát. Jól választott pl. annak a hangulatos tárcának az írója, amely a *Magyar táj, magyar ecsettel* című közismert Juhász Gyula-vers keretébe illesztette megfigyeléseit a magyar falu megváltozott életkörülményeiről. A címazonosság szándékosságára már a hangütés, a nyitómondat is figyelmezteti az olvasót: „A címet idézőjelbe kellene tenni, bár nem tudom, a fiatalok ismerik-e Juhász Gyula ilyen című híres versét.” Később is vissza-visszatér ehhez az irodalmi utaláshoz: „Az új magyar táj enteriőrje is új magyar ecsetet kíván”; „A televízió ... úgy tartozik bele a házakba, mint még a *Juhász-vers megírásának idején* a rokka és a guzsaly”; stb. Végül az utolsó bekezdésben így szembesítődik a mai realitás a Juhász Gyula-sonett világával: „Az új magyar tájat megfesteni, benne nem fűzfával, tehénnel, kacsával, mint az egykori sorsok elől a tájba menekülő *Juhász Gyula*, hanem telis-de-tele a tájat megváltoztató élő emberekkel: ezzel még adós a mai magyar irodalom. A valóság *ecsetje* itt van a kezünkben” (Boldizsár Iván: Nszab. 1979. dec. 24. 12–3).

Néha viszont nem elég „teherbíró” az alapötlet, ilyenkor bizony sokalljuk a háromszori (címben,

szövegnyitásban és -zárásban való) szerepeltetését. Pl. egy riporter arra kíváncsi, sportolnak-e az egyik budapesti nagyüzem nődolgozói. A cím (*Az asszonyokat kerestük*) egyúttal „rájátszás” is. Hogy mire, az már az első bekezdésekből kiderül: „»*Cherchez la femme!*« *Keressd az asszonyt!* – hangzik a francia közmondás, mondván, hogy az események háttérében mindig a női nem képviselői húzódnak meg. [Bekezdés.] A Beloiannis Híradástechnikai Gyárban mi is az *asszonyokat, lányokat keressük*. Milyen az ő sportjuk, őket kell-e keresnünk a BHG sportélete mögött is...” (Nsp. 1978. szept. 17. 4). Az utolsó mondat ezt a kesernyés reflexiót fűzi a gyárlátogatás (negatív) eredményéhez: „Az ember manapság már a francia közmondásokban sem bízhat...” Különösen akkor nem, ha egy aránylag terjedelmes cikket óhajt erre az egyetlen – és hovatovább közhellyé koptatott – motívumra alapozni. (A szövegnyitás, ill. -zárás kérdéskörére vö. még: Greimas 1966: 69 kk.; uő 1972: 22 kk.; Lotman 1966/1973; Kanyó 1975; uő 1979.)

3.6. Befejezésül három szövegpéldán kísérlem meg bemutatni, hogyan tölthet be formszervező funkciót egy vagy több kép sajtónyelvi szövegekben. Három különböző műfajú újságcikket választottam ki erre a célra. Az első: Csurka Istvánnak *Haditudósítás* című tárcája (MN. 1978. szept. 17. 5). Ez az írás arra az ötletre épül, hogy az író „komolyan veszi”, és minden részletében kidolgozza ezt a banális köznyelvi metaforát: „Az építkezés *csatatérre* változtatta a környéket.” Csurka következetesen végigviszi az építkezés = háború azonosítást, de mindvégig érezteti – ironikusan – a kettősséget is. A nem metaforikus (betű szerinti) szinten a Böszörményi út átépítéséről számol be a tudósítás. A metaforikus szinten ezek a műveletek *hadműveletekként* ábrázolódnak, s ennek megfelelően a tudósításból is *haditudósítás* lesz. Ami a valóságra közvetlenül vonatkozó, ún. **reális kijelentések** síkján ’építkezés’, az a valódi kijelentésekre vonatkozó poétikai reláció-kijelentések, költői-poétikai fikciók – Voigt Vilmos műszavával: *kvázi-kijelentések* – síkján: ’háború’.³ A cikknek a reális és a kvázi-kijelentések közti, sziporkázóan szellemes ide-oda váltás a struktúraképző elve. A képek oly tökéletesen kitöltik – mondhatnánk így is: át- meg átszövik – a teljes szöveget, hogy nem érdemes, de szinte nem is lehetne kiszakítani őket kontextusukból. Az alábbiakban épp ezért teljes egészében idézem Csurka István tárcáját, **félkövérrel** emelve ki a **reális** szint (’építkezés’), **dőlttel** a **kvázi-szint** (’háború’) elemeit:

Az olyan ember számára, aki szeret vérbeli történések közepett élni, s e sorok írója ilyen embernek tudja magát, egy olyan *hadi esemény*, bátran mondhatjuk, egy olyan *helyi háború*, mint amilyennek a **Böszörményi úti útfelbontás és útépités** mondható, különlegesen izgalmas és zsákmánydús eseménysornak ígérkezik. Először is maga a tény: egy *védett magaslati álláspontról*, azaz egy **ablakból** szemlélni egy vértelen, *emberáldozatot* nem, csak **emberi áldozatot** követelő *hadműveletet* már önmagában is felemelő érzés, s ha ehhez még hozzávesszük, hogy ebben a *háborúban* végre adva van egy nagyszerű magyar győzelem lehetősége, akkor nincs mit csodálkozni azon, hogy a felkelő nap sugarai rendszerint az **ablakban** találják a lelkes *haditudósítót*. Mi történt az éjjel?

Csapataink elmentsették a vízvezetékét. Nem azt, amelyiket a múlt hét egyik éjszakáján metszettek el, hanem egy húsz méterrel arrébb bujkálót, azt, amelyiket egyszer már két héttel ezelőtt megrongáltak, és amelyik azóta is szivárog. Mindez várható volt, valószínű, hogy terv szerint történt. Éjfél tájban, amikor a *nehézpáncélosok*, a hihetetlen erejű **markológépek** és velük a **billenős teherautók** megjelentek, és az egész utca beleremegett, ez a reggeli vízhiány már várható volt, mert a **markológépet** roppant markolásaiban, úttestet, követ, betont, vasat és földet könnyűszerrel feltépő és szaggató munkájában egyáltalán nem akadályozza a sötétség, neki mondhatni tökmindegy, hogy nappal szakítja fel a vízvezetékét, vagy éjjel szakítja fel, *hadászati* szempontból azonban óriási a különbség a *sötétséggel álcázott harcászati tevékenység* és [a] nappali, a *nyilvános hadművelet* között. *Hadvezetőségünk* bölcsességét kell látnunk abban a tényben, hogy ezeket a nehéz, ormótlan *tankokat* éjjeli feladatokra rendeli, ezzel is azt a hitet táplálva a *civil lakosságban*, hogy a *háború villámháború* lesz. A *katonák* éjt nappallá téve *küzdének*. Míg az éj a *nehézfegyvereké*, a nappal a könnyű kis sárga ruhás **vízműcsapatoké**, akik szinte zajtalanul, mindössze egy kis rángatással bekurbizandó **szivattyúval** és sok tömítésnek való **kóccal felfegyverezve elhárítják** a *frontszakasz* éji **hibáit**. Az

³ A metaforikus/betű szerinti értelemről vö. Szegedy-Maszák 1971; a reális/kvázi kettősségről Voigt 1971: 341 kk.

ember elámul a *hadvezetés* előrelátó bölcsességén. (Mert mi volna teszem azt, ha nem volna elég kóc?)

No, persze, sejtem én, hogy a *hadvezetésben* akadnak majd olyan hangok, amelyek nem úgy értik ezt a *haditudósítást*, ahogy szánva van, akik a *haditudósító* lelkesültsége mögött gúnyolódást és akadékoskodást látnak, de hát melyik *hadvezetésében* nincsenek olyan *tábornokok*, akik szeretnek legyintgetni, mondván: „*civil nyavalygás!*” Ahhoz, hogy itt út legyen és modern út legyen, a *civileknek* is „át kell menni” bizonyos nélkülözéseken. Dübörgés? Vízhány? Átmeneti vízhány! Bűdösség? (Na, mert van úgy, hogy a gázcső...)

Egyáltalán egy budapesti lakos, aki átélte a régi Nemzeti Színház **lebontásával** kezdődő összes nagy *csatát*, az Emke-ütközetet, a Kálvin téri *harcokat*, a Baross téri *csetepatét*, az *állóháborút* a „*többször visszafoglalt*” Déli pályaudvar körül, akinek a fülében vannak még az *utóvédharcok* pukkanásai a Mártírok útján, aki naponta láthatja a *torkolattüzeket* a Marx téren, ugyan hogy is merészelne szóvá tenni bizonyos *háborús kellemtelenségeket*? Hát nem szokta még meg? Csak azért, mert most az ő közvetlen közelében folynak a *hadműveletek*, kétségbe esik? Sápítózik? Fintorog? Nem látja, hogy milyen *ádáz ellenséggel* van dolga a *hadvezetésnek*?

Valóban, ámulatra méltóan bonyolult és különös szervezet volt az *ellenség*, a **régi úttest**. Legfőlső rétegében a vége felé már úgy lötyögtek a simára kopott, feketésszürke bazaltkövek, mint a képentörült egyén arcában a lyukas fogak. Hepehupás volt már, eső után kátyúk tarkították, s középtűt a villamosok **az utolsó évben** (*az utolsó békeévben*) már csak lépésben mertek közlekedni. Ezt látva mit gondolt a *buta civil*? *Jön a hadsereg*, és egy nap alatt megeszi. De hát hála a bölcs *hadvezetésnek*, nem így történt. Nem estek neki, mint borjú az újkapunak, hanem előbb szépen *felderítették*, *feltérképezték*, aztán **kicszerélték** az elavult gázvezetékeket, az emiatt keletkezett árkot szépen **betemették**, sőt **le is aszfaltozták**, és csak azután küldték rá a terepre az iszonyatos erejű *összárkányokat*, amikor már minden régi és új csőnek pontosan tudták a helyét, amikor az egész régi úttest úgyszólván nyitott könyv volt előttük.

Nem arról van szó tehát, hogy a *hadvezetés és maga a harcoló katona*, aki a sárkányt vezeti, nem tudja, hogy hol húzódnak a mélyben a csövek, ilyet csak egy *buta civil* gondolhat, amikor a *vezérkar* még az egérfészkekkel és -vájatokkal is tisztában van, nem, a *hadvezetés és a harcoló egységek* mindent tudnak, csak hogy más kérdés *civil módra* pepecselni a terepen és megint más dolog *helytállni a hadszíntéren*. Hála az időjárásnak, most nincs vízhány, mit számít az a néhány köbméter víz, ami elfolyik. A csöpögő *civil* csapokból és vécéartályokból sokkal több elfolyik. A gázzal ugyanez a helyzet.

Egyetlenegy dolog van, amivel a *hadvezetés* nem számolt, s ez az egerek váratlan felbukkanása. Meg kell azonban állapítani, hogy erről ez a *hadvezetés* nem tehet, mert ezt a mostani *hadműveletet* megelőzte egy másik, az egész fővárosra kiterjedő *hadművelet*, amelyik *bábolnai zászlók alatt vonult fel* a rágszálók ellen. Ez sem volt gyerekjáték, emlékezhet rá mindenki. *A legkorszerűbb vegyi fegyverekkel felszerelt egységek* akkor *kerületről kerületre, háztömbről háztömbre szorították vissza* a patkányokat és egereket, míg végül azok, szerencsétlenek, végleg *megadták magukat*. Legalábbis abban a *hadjelentésben*, amit ez a mostani *vezérkar* a *civilekkel* egyetemben készpénznek vett, ez állt. Budapest rágszálómentes. Volt. Itt azonban, a *hadszíntéren* más a helyzet. Olyik szemtelen egér még a harmadik emeletre is felmenekül a markoló-sárkányok dülása elől, s a *civilek* persze emiatt is sivalkodnak. Főleg a nők.

Pedig azt még egy *civil* nő is tudhatná, hogy az egér ártalmatlan kis jószág. Tessék egérfogókat beszerezni, vagy dióval-cseréppel kelepccéket állítani és kész. Ez az egész egerek miatti sipítózás is alkalmas arra, hogy *megingassa a végső győzelembe vetett hitet*.

Most dél van. A *hadszíntér* csöndes. A víz folyik. Nem a csapból, hanem a kövek között. Igaz, csak csörgedez, mint egy kis ér, egy kis csermely. A terület lassan eliszaposodik. Lesz itt út valaha?

Persze, hogy lesz. *Győzni fog a magyar sereg*, s a *haditudósító* már látja lelki szemeivel a távoli jövő nagy könyvsikerét is, amikor majd valamelyik *kiérdemesült öreg hadfi*, *egy öreg obsitos megírja az emlékiratait* a „*Böszörményi úti mocsarak*” címen. Ki gondol majd akkor arra, hogy itt a *harcok* idején nem volt víz, és egerek *masíroztak* a lakásokban. Az új út szép lesz, rücskös-sima és széles, csupán egy hibája lesz a régivel szemben: tele lesz „*Megállni Tilos*” táblákkal, mint a többi új testvére.

De hát az isten szerelmére! Mire való egy új út?

A reális és a kvázi-szint együttesen a **kifejezéssíkjához** tartozik ennek a konnotációs nyelvi szövegnek (vö.: Hjelmslev 1943/1975: 205–16; Barthes 1964/1976: 85–9). Hogy **tartalomként** mi

húzódik meg e mögött a „harcias” metaforika mögött, azt ebben a nyelvészeti jellegű és célú elemzésben nem szükséges kifejteni. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a két jelentéssík, az ’építkezés’ és a ’háború’ következetes szembesítése iróniából fakad, és azt is sugall. A két szint közti oda-vissza mozgás a szemantikai-poétikai síkváltások⁴ valóságos tűzijátékát idézi elő.

A Csurka-írás – mint láttuk – egyetlen képi ötletre van alapozva. Épp ellentétes megoldást választott második példaszövegünknek, egy hírmagyarázatnak a szerzője. „Ötlekavalkád” – így határozhatnánk meg egy szóban ennek a módszernek a lényegét. A kommentár, amely a Camp David-i amerikai–egyiptomi–izraeli béketárgyalások idején keletkezett, több mint egy tucat különböző – jobbára gúnyos színezetű – képpel jellemzi a Carter–Szadat–Begin csúcserkeztet résztvevőit (MN. 1978. szept. 17. 2). E képek szinte egyáltalán nem függnek össze egymással, mintha a tudósító nem is az események mozgatórugóinak feltárását tekintené elsőrendű feladatának, hanem azt, hogy legfeljebb tíz soronként újabb és újabb ötletpetárdákat röppentsen fel. A *Három ember a hegyen* cím Jerome K. Jerome humoros regényeinek (*Három ember* egy csónakban; ...kerékpáron) népszerűségét igyekszik a maga javára kamatoztatni. Ez az irodalmi „rájátszás” a cikkben is megismétlődik: „A »játék« éppenséggel viselhette volna azt a címet is, hogy »*Három ember a hóban*«, ámde az áldás az égből fehér pihék alakjában egyelőre csak Wyomingban hullott, ... Marylandban azonban nem. ... Így a cím akként változott, hogy »*Három ember a hegyen*«, de ott úgy élnek, olyan hermetikus elzártságban a külvilágtól, mintha méteres hótakaró vetette volna fogságba őket.”

De vegyük sorra, elejétől végig, hányféle képpel (hasonlaltal, metaforával, párhuzammal, utalással stb.) „tiszteli meg” a kommentátor a három politikust! Mindjárt az első mondat tartalmaz egy képet, közelebről egy ún. **kifejtett hasonlatot** (ebben a képfajtában explicit nyelvi kifejezése van az összehasonlítás tényének; vö. J. Soltész 1959: 182): „Oktalanul nem szokták a *kaméleonhoz hasonlítani* azokat, akik a politika »mesterségére« adták a fejüket.” A politikusnak „Hol *színészkednie* kell, hol *kötéltáncot járnia* életveszélyes szakadék fölött, hol világfi módjára udvariaskodni kénytelen olyanokkal is, akiket a legszívesebben kiterítve látna”. Az amerikai elnök is mindent elkövet a siker érdekében: *remete módjára* zárkózik el tárgyalópartnereivel a világ szeme előtt, de olyan *remeteként*, aki a kellő időben *összetrombitálja* vendégeit (a másik két *remetét*) egy kis *hangos vitatkozásra, egyezkedésre*. De nem tétlenkedik az eszmecserek szünetében sem: „*hordja-viszi* egyiktől a másikhoz az *üzeneteket*”. „Nem egyszerűen *küldönci* hivatala van Carternak – folytatódik a metaforahalmaz az új bekezdésben is –, nem *hírhordó* és *hüvös közvetítő* a szónak *tőzsdei alkuszi* értelmében. ...tulajdonképpen *ő az igazi főszereplője az előadásnak*. ...ha előbb-utóbb mégiscsak rászánja magát, és a nagy titokzatoskodásba burkolt hármastól *fellebbenti a leplet*, akkor is *ő fog a rivaldafényben állni*, ... Carter ezúttal *vegyésmérnököt* alakít, aki a két ellentétes jellemű vendége közti »*lelki affinitást*« iparkodik kideríteni, ... gondosan *vegyelemzi* minden egyes szavukat, *átszűr, patikamérlegesen megméri* mindent, ami elhangzik, még a hangsúlyokat is. Az ekként *átfiltrált, kianalizált* és értelmezett szavakból a *legkisebb közös nevező képletét alkalmazva* megkísérel egy olyan *mixtúrát készíteni*, amely sem az egyik, sem a másik, de az egyikből is van benne, meg a másiktól is. De nem annyi, hogy akár Szadat, akár Begin soknak találja az »*idegen elemet*«, viszont legalább annyi, hogy mindketten »*élvezhetőnek*«, *fogyaszthatónak minősítsék*.”

Ennyi heterogén képből nem is jöhet létre más, mint inkoherens szöveg. A diszparát képelemek nem rendeződnek szerves egységbe, az összbenyomás zavaros. Mi rejlik e mögött a heterogenitás mögött, miért kapkod a szerző fűhöz-fához, kaméleontól remetéig, remetétől vegyésmérnökig? A képkavalkád háttérében – ha jól sejtem – a kommentátor tanácsstalansága húzódik meg (még nem tudni, hogyan végződnek a tárgyalások, s a teljes hírzárlat miatt a nemzetközi riporterhad találgatásra van kárhoztatva). Ezt maga a cikkíró sem próbálja eltitkolni: „egyáltalán senki nem tud pontosan semmit, ami a csúcstalálkozó kimenetele szempontjából számottevő volna. ... Ha már így esett a dolog, jegyezte meg egy jónevű publicista, a legokosabban tennénk, ha hallgatnánk. Természetesen lehurrogták, s a jó háromszáz riporter ... végeláthatatlanul ontja az anyagokat, kimeríthetetlen leleménnyel forgatja, rágesálja, »értelmezi« azt a néhány sovány csontocskát, amelyet Hamilton Jordan mint közös szóvivő időnként közibük hajít.” Majd később még egyszer elhangzik egy ilyen, szokatlanul őszinte beismerés: „Tudni szinte semmit sem lehet arról, ami a Camp David-i faházakban

⁴ Hankiss Elemér a különböző nyelvi és valóságsíkok közti vibrálást, villódzást nevezi így (vö. Hankiss 1966: 14–5, 22–3).

történik”. Azért a vérbeli újságíró nem tagadja meg magát, ugyanis nyomban hozzát teszi: „...de annál felszabadultabban lehet találgatni.”

A harmadik szövegnek (*Anyanyelv a történelem egyirányú utcájában*: EH. 1979. dec. 23. 10–1) három metafora versengése a formateremtő elve. Bessenyei György egy 1778-as röpiratában *aranybánya*-nak, pontosabban aranyrögöket rejtő hegynek nevezte anyanyelvünket. A cikkíró Móricz Zsigmond antológiája, a *Magvető* nyomán idézi: „magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni. ...Olybá venném, ha mondanád egy nagy hegynek, mely *arany kővel tele volna*, hogy semmit sem ér, mivel *nincs bánya s bányász benne*.” Sőt annyira megtetszik neki, hogy rövidesen tovább is fejleszti, komplex képpé: „Móricz nagyszerű *bányász* volt, aki abból a *hegyből*, amit századunk első feléig a magyarul írók számlálhatatlan serege *pennája hegyével összehordott, napvilágra hozta, kikereste a legtöbb aranyat rejtegető rögöket*. Azóta majd fél évszázad telt el, *szaporodtak az aranyrögök meg a bányások is, akik felszínre hozzák a magyar nyelv kincseit*.”

Manapság inkább valamilyen növényhez: dús lombú fához vagy legalábbis bokorhoz szoktuk hasonlítani anyanyelvünket. A szerző ezt a képet is bonckés alá veszi, felsorolva a hozzá asszociálódó többi képelemet is: „az anyanyelv élő valami, amely változik, *növekszik*, bizonyos részei *elsorvadnak*, máshol *új hajtások nőnek ki az élő ágon*. [Bekezdés.] S ahogy a nyelvből *növény* lett, azonnal akadtak *kertészei*, akik óvni, védelmezni akarták. Leginkább a *vadhajtásoktól*. S hogy ki mit tart *gondozásra igényt tartó új levélnek*, vagy *ollót kívánó torzalaknak*, az gyakran a *nyelvkertészek* személyes ízlésén múlott.” Ám nincs teljesen megelégedve ezzel a *növény*-allegóriával. Hogy miért? Ennek kétféle okát is adja: először is „a »*röghözköttőség*«, a »*hazai földben gyökerezett*« szép érzelmi felhangjainak ellene szól, hogy [nyelvünk] ... nem ezen a tájon született. Aztán ez a *növényhasonlat* nemcsak térben, hanem időben is használhatatlan. Mert a *növény* törvényszerűen *elhullatja a leveleit*, majd *újjaéled, kivirágzik*, aztán ismét *tetszhalott lesz*. Ami azért a nyelvről mégsem mondható el.” (Az utóbbi ellentétet csak zárójelben fűzöm hozzá: vannak azért *örökzöld* növények is, nemde?)

De ha nem, hát nem!... Lássuk inkább, mit tud helyette ajánlani: „Ha már hasonlatokat kell gyártani, akkor inkább valami *egyirányú utca* juthat a XX. századi városi ember eszébe. *A történelem utcája ez, ahol a népek, nemzetek ott görgetik-pörgetik előre anyanyelvüket*.” Azonban ez a kép nemcsak „ijesztő” – ahogy ezt maga a publicista is elismeri metanyelvi kommentárjában, mindjárt a következő sorban –, hanem meglehetősen zavaros is. A politikai nyelvben az *egyirányú utca* képéhez általában negatív hangulati érték tapad (pl. „Reagan »*egyirányú utcának*« nevezte az enyhülést”; MN. 1981. febr. 1. 1), itt viszont – a visszafordíthatatlan történelmi fejlődés, előrehaladás jelképeként – egyértelműen pozitív az előjele: „ez az *egyirányú utca*-ötlet csak arra jó, hogy érzékeltesse: *itt emberek, társadalmak közlekednek, ők visszafelé csak átmenetileg fordíthatók*”. Jól mutatja ezt az is, hogy a szerzőtől megbírált „önkéntes nyelvörök” *menetiránynak háttal* suhogtatják a nemzethalál rémének korbácsát, így, a társadalmi fejlődés útirányának hátat fordítva akarják kioktatni társadalmunkat, „amely már *sok-sok kereszteződést elhagyott a történelem egyirányú utcájában*”. A cikk végén ugyanez a kép zárja le a gondolatmenetet: „*Jó lenne, ha az önkéntes nyelvörök is megfordulnának, együtt menetelnének a sokadalommal*, s csak ott és úgy szólalnának meg, ahol valódi segítséget tudnak adni *a velük együtt haladóknak*.” A tartalommal egyetértek, ami viszont az újságcikk fő motívumát, az *egyirányú utca* képét illeti, az se nem eredeti, se nem plasztikus, legfeljebb meghökkenítő. S ez önmagában édeskevés!

3.7. A 3. pont elején feltett kérdésre (milyenfajta képek tipikusak a TK nyelvben fókuszként?) ezt felelhetjük: ezen a téren is főként „hozott anyagból” dolgozik a sajtónyelv, azaz szívesebben alapoz köznyelvi képre, toposzra, közismert motívumra, utalásra stb., mint eredeti képre. Ezt mint a műfaj sajátosságát kell tudomásul vennünk, s nem marasztalhatjuk el miatta az egész nyelvi réteget. Az eredetiség, az egyéni lelemény, a képalkotás merészsége, újszerűsége maradjon is meg a szépirodalom – azon belül is elsősorban a líra – kiváltságának. Ami ott természetes, sőt alapkövetelmény, az a TT-ben talán zavaró is lenne, nehezítené a megértést. Ennyit a „mit?”-ről. – Nem közömbös viszont a „hogyan?”, tehát az: milyen módon használja fel a sajtónyelv a „köztulajdonban levő” képanyagot, milyen ötletesen él a köznyelv kínálta stiláris lehetőségekkel. Az értékelésnek ez lehetne az egyik reális kritériuma. Mi igyekeztünk bemutatni néhány jellegzetes eljárásmodot, nyelvi megoldást, és azt sem rejtettük véka alá, melyiket érezzük közülük példamutatónak, melyiket kevésbé sikerültnek vagy éppenséggel hibásnak. Fő célunk azonban nem ez,

nem az értékelés volt, hanem a figyelem ráterelése a nyelvi eszközöknek egy olyan csoportjára, amely a stilsztikában eddig kissé háttérbe szorult, de a TT nyelvében rendkívül nagy a jelentősége.

(1980–81)

Hivatkozások

- Arrivé, Michel 1973. Pour une théorie des textes poly-isotopiques. *Langages* № 31: 53–63.
- Bally, Charles 1951. *Traité de stylistique française*. I–II. Genève–Paris. (Első kiadása: 1909.)
- Bárdosi Vilmos 1975. Poliszémia és homonímia mint a humor nyelvi forrásai. *FilKözl.* 79–93.
- Barthes, Roland 1957. *Mythologies*. Paris.
- Barthes, Roland 1976. A szemiológia elemei. In: *Válogatott írások*. Bp. 9–92. (Eredetije: *Le degré zéro de l'écriture suivi de Éléments de sémiologie*. Paris, 1964.)
- Beke László 1980. Ismétlődés és ismétlés a képzőművészetben. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): *Ismétlődés a művészetben*. Bp. 160–76.
- Békés István 1977. *Napjaink szállóigéi*. I–II. Bp. Második, javított és bővített kiadás. (Első kiadása: 1968.)
- Bernáth Árpád 1970. Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez (Babits Mihály: Ősz és tavasz között). *ItK* 213–21.
- Bernáth Árpád 1971. A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Bp. 439–68.
- Bernáth Árpád 1973. Heinrich Böll „Der Zug war pünktlich” című elbeszélése. *Helikon* 65–79.
- Bojtár Endre 1978. A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban. Bp.
- Coquet, Jean-Claude 1969. Problèmes de l'analyse structurale du récit. «L'Étranger» d'Albert Camus. *Langue Française* № 3: 61–72.
- Coquet, Jean-Claude 1973a. *Sémiotique littéraire. Contribution à l'analyse sémantique du discours*. Paris.
- Coquet, Jean-Claude 1973b. *Sémiotiques*. *Langages* № 31: 3–12.
- Csúri Károly 1971. A Kassák-vers [= A ló meghal, a madarak kirepülnek] embléma-szerkezete. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Bp. 469–500.
- Csúri Károly 1975. Zur semantischen Struktur eines Gryphius-Sonetts. In: A. Bernáth–K. Csúri–Z. Kanyó: *Texttheorie und Interpretation*. Kronberg/Ts. 129–74.
- Csúri Károly 1978. Ismétlés, narratívika, interpretáció. *Literatura* 181–90.
- Dinnyik, M. A.–Jovcsuk, M. T. stb. (szerk.) 1958. *A filozófia története*. I. Bp. (Eredetije: *История философии*. I. Москва, 1957.)
- Doráti Antal 1981. *Egy élet muzsikája*. Bp.
- Dubois, Jacques–Edeline, Francis–Klinkenberg, Jean-Marie–Minguet, Philippe 1974. *Lecture du poème et isotopies multiples*. *Le Français Moderne* 217–36.
- Dubois, Jacques–Edeline, Francis–Klinkenberg, Jean-Marie–Minguet, Philippe 1977. *Rhétorique de la poésie. Lecture linéaire, lecture tabulaire*. Bruxelles.
- Ducrot, O[swald]. 1972. *Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique*. Paris.
- Eco, Umberto 1968. *La struttura assente. Introduzione alla ricerca semiologica*. Milano.
- Éri-Halász Imre 1944. *Ki ne mondja!* Bp.
- Fabricius-Kovács Ferenc 1968. *A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája*. Bp.
- Fabricius-Kovács Ferenc 1969. *Metafora, képzavar, világosság (Megjegyzések a tudományos stílusról)*. *Nyr.* 43–9.
- Fillmore, C. J. 1979. Bejöhетünk? In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Bp. 191–212. (Eredetije: *May we come in? Semiotica IX [1973]: 97–116.*)
- Fodor László 1978. A tömegkommunikáció néhány kérdéséről. *Magyar Sajtó* 171–4, 230–4.
- Fónagy Iván 1963. A stílus hírértéke. *ÁNYT* 1: 91–123.
- Greimas, A[lgirdas].-J[ulien]. 1966. *Sémantique structurale*. Paris.
- Greimas, A[lgirdas].-J[ulien]. 1972. Pour une théorie du discours poétique. In: A[lgirdas].-J[ulien]. Greimas–M[ichel]. *Arrivé stb.: Essais de sémiotique poétique*. Paris. 5–24.
- Grétsy László 1979. „Felvezető” címek. *Magyar Sajtó* 248–9.
- Guiraud, Pierre 1954. *La stylistique*. Paris.

- Guiraud, Pierre 1976. *Les jeux de mots*. Paris.
- Gyárfás Endre 1969. Képzavarok és „képtelen” kifejezésformák. *Nyr.* 50–2.
- Hadrovics László 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp.
- Halász Gábor 1977. A líra halála. In: *Válogatott írásai*. Bp. 413–25. (Először: 1929.)
- Hankiss Elemér 1966. József Attila komplex képei (Mérhető-e a vers hatásának intenzitása?). *Kritika* 10: 11–23.
- Hankiss Elemér 1969. A népdaltól az abszurd drámáig. Bp.
- Henry, Albert 1971. *Méronymie et métaphore*. Paris.
- Hernádi Miklós 1973a. A közhely természetrajza. Bp.
- Hernádi Miklós 1973b. Közhelyszótár fecsegőknek. *Ferdítések. Élet és Irodalom* dec. 29. 10.
- Hernádi Miklós 1976. Közhelyszótár. Bp.
- Hjelmslev, L[ouis]. 1975. A jel glosszematikus megközelítése. In: Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Bp. 187–216. (Eredetije: *Prolegomena to a theory of language*. Baltimore, 1953. 25–38, 73–80.) (Első kiadása, dánul: 1943.)
- Hughes, Spike 1976. *Mozart operakalauz*. Bp. (Eredetije: *Famous Mozart operas. An analytical guide for the opera-goer and armchair listener*. New York, 1972.)
- Jakobson, Roman 1969. Les embrayeurs, les catégories verbales et le verbe russe. In: *Essais de linguistique générale*. Paris. 176–96. (Első kiadása: 1963.) (Eredetije: *Shifters, verbal categories, and the Russian verb*. In: *Russian Language Project, Department of Slavic Languages and Literatures, Harvard University, 1957.*)
- Jespersen, Otto 1949. *Language. Its nature, development and origin*. London. (Első kiadása: 1922.)
- Kanyó Zoltán 1975. Anmerkungen zur Frage des Textanfanges der literarischen Geschichten. In: A. Bernáth–K. Csúri–Z. Kanyó: *Texttheorie und Interpretation*. Kronberg/Ts. 89–128.
- Kanyó Zoltán 1979. Megjegyzések az irodalmi elbeszélés szövegkezdetének kérdéséhez. In: J. J. Barabas–J. M. Meletyinszkij stb. (szerk.): *Szemiotika és művészet*. Bp. 166–80.
- Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: Szathmári István–Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Bp. 23–32.
- Kelemen János 1979. Szöveg és jelentés. In: J. J. Barabas–J. M. Meletyinszkij stb. (szerk.): *Szemiotika és művészet*. Bp. 81–94.
- Kemény Gábor 1974. A költői képtől a közhelyig. Bp. [TIT-kiadvány.]
- Kemény Gábor 1977. Nyelvtani és képi determináció a teljes metaforában. *NyK* 177–200.
- Kiefer Ferenc 1975. Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. *NyK* 359–82.
- Király István 1970. *Ady Endre. I–II*. Bp.
- Klinkenberg, Jean-Marie 1973. Le concept d’isotopie en sémantique et en sémiotique littéraire. *Le Français Moderne* 285–90.
- Kłoskowska, Antonina 1971. *Tömegkultúra (Kritika és védelem)*. Bp. (Eredetije: *Kultúra masowa. Krytyka i obrona*. Warszawa, 1964.)
- Lakoff, G[eorge]. 1979. Preszuppozíció és nyelvi jólformáltság. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Bp. 158–77. (Eredetije: *Presupposition and relative well-formedness*. In: D. D. Steinberg–L. A. Jakobovits [szerk.]: *Semantics*. Cambridge, 1971. 329–40.)
- Lendvai L. Ferenc–Nyiri J. Kristóf 1974. A filozófia rövid története. *A Védáktól Wittgensteinig*. Bp.
- Lengyel Lajos 1966. „Átvitt” vagy „képes” jelentés? In: Ország László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Bp. 161–82.
- Lotman, J[urij]. M[ihajlovics]. 1967. Problèmes de la typologie des cultures. *Social Science Information* 2–3: 29–38.
- Lotman, J[urij]. M[ihajlovics]. 1970. Статьи по типологии культуры. Тарту.
- Lotman, J[urij]. M[ihajlovics]. 1971. A kultúra tipológiájának problémájához. *Valóság* 1: 89–94.
- Lotman, J[urij]. M[ihajlovics]. 1973a. Szöveg, modell, típus. Bp.
- Lotman, J[urij]. M[ihajlovics]. 1973b. A „kezdet” és a „vég” fogalmának modelláló jelentősége a szépirodalmi szövegekben. In: *Szöveg, modell, típus*. Bp. 324–9. (Eredetije: *О моделирующем значении понятий «конца» и «начала» в художественных текстах*. In: *Тезисы докладов летней школы по вторичным моделирующим системам 1966: 69–74.*)

- Lotman, J[urij]. M[ihajlovics].–Uszpenskij, B[orisz]. 1971. О семиотическом механизме культуры. Труды по знаковым системам 144–66.
- Mieder, Wolfgang 1978. Sprichwörtliche Schlagzeilen in der Wochenzeitung. Untersuchung der »Zeit« für das Jahr 1977. Muttersprache 93–105.
- Miklós Pál 1971. Olvasás és értelem. Bp.
- Moran, Terence P. 1979. Propaganda as pseudocommunication. ETC. 181–97.
- Morier, Henri 1961. Dictionnaire de poétique et de rhétorique. Paris. (Második, bővített és átdolgozott kiadása: 1975.)
- Nemes Nagy Ágnes 1968. A magyar versről. Kritika 8: 35–7.
- Németh G. Béla 1977. Hasonlóság, hasonlat, példázat. Egy Babits-vers [= Ősz és tavasz között] néhány tanulsága. In: 11 vers. Verselemzések, versértelmezések. Bp. 189–210. (Előszőr: Kritika 1968. 9: 18–26.)
- Nyíró Lajos 1970. Az orosz formalista iskola. In: Nyíró Lajos (szerk.): Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Bp. 143–202.
- O. Nagy Gábor 1979. Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Bp. Harmadik, bővített kiadás. (Első kiadása: 1961.)
- Pelle János 1979. Információ, szórakoztatás. Kritika 11: 22–5.
- Pléh Csaba–Terestyéni Tamás 1979. Előszó. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): Beszédaktus – kommunikáció – interakció. Bp. 5–27.
- Porzig, Walter 1950. Das Wunder der Sprache. Bern.
- Pusztai Ferenc 1964. A stílusfaji meghatározás formai kérdései a publicisztikában. MNy. 191–9.
- Rappl, Erich 1976. Wagner operakalauz. Bp. (Eredetije: Wagner-Opernführer. Regensburg, 1967.)
- Rastier, François 1972. Systématique des isotopies. In: A[lgirdas]. J[ulien]. Greimas–M[ichel]. Arrivé stb.: Essais de sémiotique poétique. Paris. 80–106.
- Reger, Harald 1978. Die Metaphorik in der Illustriertenpresse. Muttersprache 106–31.
- Riesel, E[lise]. 1954. Abriss der deutschen Stilistik. Moskau.
- Riffaterre, Michael 1971. Essais de stylistique structurale. Paris.
- Rzsevszkaja, N. F. 1979. Szemiotikai kutatások a mai francia irodalomtudományban. In: J. J. Barabas–J. M. Meletyinszkij stb. (szerk.): Szemiotika és művészet. Bp. 59–80.
- Sándor Pál 1965. A filozófia története. I. A Marx előtti filozófia története. Bp.
- Schmidt, S[iegfried]. J[osef]. 1970. Text und Bedeutung. Sprachphilosophische Prolegomena zu einer textsemantischen Literaturwissenschaft. In: S[iegfried]. J[osef]. Schmidt (szerk.): Text – Bedeutung – Ästhetik. München. 43–78.
- Schmidt, S[iegfried]. J[osef]. 1975. Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba. In: Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): A jel tudománya. Bp. 459–89. (Eredetije: S[iegfried]. J[osef]. Schmidt 1970.)
- Soltész Katalin, J. 1959. A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben. Nyr. 179–92.
- Soltész Katalin, J. 1965. Babits Mihály költői nyelve. Bp.
- Stammerjohann, Harro (szerk.) 1975. Handbuch der Linguistik. Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft. München.
- Szabó Zoltán (szerk.) 1968. Kis magyar stilisztika. Bukarest.
- Szabó Zoltán 1974. A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. MNy. 315–24.
- Szabó Zoltán 1976. Az irodalmi mű stílári kohéziójáról. Nyr. 163–72.
- Szabó Zoltán 1977. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca.
- Szathmári István (szerk.) 1961. A magyar stilisztika útja. Bp.
- Szegedy-Maszák Mihály 1971. Metaforikus szerkezet a Kosztolányi- és a Krúdy-novellában [= Kosztolányi: Caligula; Krúdy: Utolsó szivar az Arabs Szürkénél]. In: Hankiss Elemér (szerk.): A novellaelemzés új módszerei. Bp. 65–71.
- Szegedy-Maszák Mihály 1972. Az átlényegített dal (A lejtőn). In: Németh G. Béla (szerk.): Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Bp. 291–358.
- Szegedy-Maszák Mihály 1974. A művészi ismétlődés néhány alaptípusa. Literatura 2: 114–25.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980a. Az ismétlődés mint a művészi anyag formává szerveződésének elve. In: Világkép és stílus. Bp. 367–465.

- Szegedy-Maszák Mihály 1980b. A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): *Ismétlődés a művészetben*. Bp. 77–159.
- Széles Klára 1972. Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására. *FilKözl.* 130–46.
- Szende Tamás 1979. *A szó válsága*. Bp.
- Sziklay László 1970. A prágai iskola. In: Nyíró Lajos (szerk.): *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Bp. 99–141.
- Terestyéni Tamás 1979. *Tömegkommunikáció és anyanyelv. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. (Tanulmányok – beszámolók – jelentések, XI. évf. 3. sz.)*
- Thibault-Laulan, Anne-Marie (szerk.) 1972. *Image et communication*. Paris.
- Török Gábor 1974. *Költői rébuszok*. Bp.
- Ujfalussy József 1969. Bartók Béla: *Concerto zenekarra (1943) – Divertimento (1939)*. Bp. [Ismertető füzet a Hungaroton LPX 11437. sz. hanglemezához.]
- Vígh Árpád 1979. A mű mint a szöveg példasága (Vázlat a hasonlítás rendszeréhez). *ItK* 410–26.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Bp.
- Voigt Vilmos 1971. Kísérlet a két vers [= Babits: *Ősz és tavasz között*; Kassák: *A ló meghal, a madarak kirepülnek*] összehasonlító-tartalmi elemzésére. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Bp. 339–55.
- Wilss, Wolfram 1961. *Der bildliche Ausdruck im Leitartikel der Tagespresse. Muttersprache* 97–108.
- Zuber, R. 1972. *Structure présuppositionnelle du langage*. Paris.
- Zvegincev, V. A. 1979. A nyelv és a beszéd preszuppozíciói. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Bp. 178–90. (Eredetije: *Пресуппозиции языка и пресуппозиции речи*. In: *Предложение и его отношение к языку и речи*. Москва, 1976. 271–85.)

Rövidítések

Cs = Csúcsforgalom, 1978. I. 3-i adás (rádió)	Mo. = Magyarország
EH. = Esti Hírlap	Nsp. = Népsport
ÉS = Élet és Irodalom	Nszab. = Népszabadság
Fi 1 = Filmszem, 1976. II. 28-i adás (tv)	Nszava = Népszava
Fi 2 = Filmszem, 1976. VI. 27-i adás (tv)	Sza = Szabad szombat, 1978. I. 7-i adás (rádió)
Fi 3 = Filmszem, 1976. VIII. 20-i adás (tv)	Szá = 168 óra, 1978. I. 14-i adás (rádió)
HH. = Hétfői Hírek	Tá = Táskarádió, 1978. I. 14-i adás (rádió)
MH. = Magyar Hírlap	Új T. = Új Tükör
MN. = Magyar Nemzet	

III.

STÍLUSFEJLŐDÉSI TENDENCIÁK A XX. SZÁZADI MAGYAR SZÉPIRODALMI NYELVBEN

A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében

1. Nem irodalomtörténész, hanem a zenetudós Szabolcsi Bence volt az, aki a legpontosabban jellemezte azt a helyzetet, melyben az előző századforduló a magyar szellemi életet találta: „A [huszadik] század elején a magyarság szellemi életének egy nagy, világos perce következett, mikor tiszta szemmel tudott önmagával számot vetni, számba vette képességeit, ráeszmélt a döbbenetes hiányokra, s feszült figyelemmel kezdett hallgatózni a mélyebben háborgó évszázados erőkre; az esedékessé vált polgári forradalom, az ország szociális átalakulása egyre sürgetőbb igény formájában jelentkezett” (A magyar zenetörténet kézikönyve, idézi Rónay L. 1973: 251).

Ennek a helyzetnek a szülőtte a Nyugat, a legnagyobb hatású magyar irodalmi folyóirat. A Nyugat jelentőségét száz év elteltével nem szükséges külön méltatni. Hadd idézzek mégis három állásfoglalást, két régebbit és egy egészen frisset! A Nyugat „nekünk magyaroknak [...] a reformkor után a legnagyobb erkölcsi és szellemi megújulásunk” (Ottlík 1980: 215). „A Nyugat több volt, mint folyóirat; egész mozgalom, úgyszólván egész korszak volt, a magyar irodalmi kultúra gyönyörű megújulása” (Komlós 1978: 9). „A Nyugat az érték mindenkori megfelelője, amelyet nem lehet egyetlen irányzat számára sem kisajátítani. A Nyugat végképp eszmévé finomult, örök időkre szóló példázattá. Az érték mértékegységévé” (Kabdebó 2008).

A Nyugat jelentősége rendkívül nagy stílustörténeti szempontból is. Szabó Zoltán a Nyugat „stílusújítását” a magyar szépirói stílus történetét négy szakaszra tagoló három nagy fordulat egyikeként tartja számon: 1. Kazinczyék stílusreformja; 2. Petőfi és Arany népies stílusforradalma; 3. a Nyugat stílusújítása (Szabó 1998).

Ennek a periodizációnak a helyességét aligha lehet kétségbe vonni, legfeljebb az a kérdés vetődik fel, hogy még mindig a Nyugat „stílusforradalma” által meghatározott korszakban élünk, illetőleg írunk-e (erre majd a tanulmány végén térek vissza).

Azon viszont érdemes elgondolkodnunk, hogy valójában mikor is kezdődött a Nyugat „stílusújításának” kora, hol húzódik a korszakhatár a „nyugatos” stílus és a Nyugat előtti korszak stílusa között. 1908. január 1-je csupán irodalom- és sajtótörténeti határkö, nem pedig stílustörténeti. A stílustörténeti határvonal valamivel korábban húzandó meg, de mennyivel korábban? Ady, a korszak kezdetének minden tekintetben meghatározó alakja két évvel azelőtt „tört be Dévénynél” „új időknek új dalaival” (Új versek, 1906), maga a kötetet bevezető vers, a Góg és Magóg fia vagyok én pedig már az előző év karácsonyán napvilágot látott a Budapesti Naplóban. Sőt a kötetzáró vers, az Új vizeken járok ennél is háromnegyed évvel korábban, 1905. március 25-én jelent meg ugyanebben a lapban. Ebben az évben, 1905-ben alapítja meg Osvát Ernő a Figyelőt, amely csak tizenegy számot ért meg, de jelentősége igen nagy, mert elsőként gyűjtötte táborba az új irodalom legjobbait, és a szerkesztő Motívumok című bevezető cikke már lényegében azt a helyzetelemzést és programot fogalmazta meg, amelynek jegyében három évvel később a Nyugat megindult: „Sehol több tehetség el nem pusztul, mint Magyarországon. [...] a mi irodalmunkban oly sokan vannak, akik csak voltak. Száz kezdetet látunk és száz közül egy egész pályát. [...] Törekvések, melyek megbecsülik egymást, egyéniségek, kik békében élnek, és nem kívánják, hogy mindenki az ő módjukon legyen boldog, vagy inkább boldogtalan: ezek a jövő emberei és törekvései” (Osvát 1905/1995: 90–2). A folytonosságot az is jelzi, hogy a Nyugat első tizenöt számának borítóján a folyóirat címe alatt ez olvasható: „A »Figyelő« új folyama”. Ezt csak akkor hagyták el, amikor 1908. augusztus 16-ával a folyóirat nyomdát (és ezzel formátumot és betűtípust) váltott: a Márkus Nyomdától, ahol az egykori Figyelő is készült, a Jókai Nyomdához került.

Ennek megfelelően tekinthetjük az új stíluskorszak kezdőpontjának 1905-öt, amely bővelkedett politikai fordulatokban is (a Szabadelvű Párt választási veresége, az első orosz forradalom), és amelyet a magyar irodalomtörténeti kézikönyv is korszakhatárnak minősít (az 5. kötet az 1905 és 1919 közötti időszakot tárgyalja). De pillanthatunk még távolabbra, egészen 1890-ig, amikor A Hét megindultával az a városi polgári réteg jutott állandó irodalmi fórumhoz, amely később a Nyugatnak is olvasói és támogatói bázisa lett. A Kiss József költő szerkesztette folyóirat első tíz évfolyamában Németh G. Béla szerint nincs „sem igazán új és jó novella, sem igazán új és jó líra. Ellenben van csodálatosan új és hatékony irodalmi publicisztika, [...] amelynek Ignotus a fő-fő inventora és pápája” (Németh G. B. 1969: 85). Ignotus kritikai és publicisztikai tevékenysége révén ez a folyóirat és ez a korszak közvetlenül kapcsolódik a Nyugat korszakához, és stílusában is annak előzményének tekinthető. Sőt van olyan kutató (például a fiatalon elhunyt nagy tehetségű

irodalomtörténész, Diószegi András), aki a korszakhatárt még előbbre, egészen az 1880-as évekre helyezi, amikor Bródy pályakezdő novelláskötete és Justh Zsigmond első regényei megjelentek (l. Diószegi 1967, 1969). Végül Németh László A Nyugat elődei című esszéjében Justhon és Ambruson kívül Vajdát, Tolnait, Péterfyt és Zilahy Károlyt is a nyugatosok elődei közé sorolja, amivel a periódus határa a kiegyezés körüli évekre, sőt még korábbra tolódik ki: „A Nyugat korát a Vajda és Ambrus közé eső írói lánc nélkül nem lehet megérteni” (Németh L. 1932/1975: 670).

A periodizáció tisztázatlanságának hátterében annak a két felfogásnak a küzdelme húzódik meg, amelyek lényegében ellentétesen ítélik meg az Aranyék és a Nyugat közötti negyedszázad irodalom- és stílustörténeti jelentőségét.

Az egyik értékelés szerint – amelyet főként a Nyugat első nemzedékének nagyjai képviseltek – ez az időszak a pangás kora volt, szellemi senkiföldje, valóságos irodalmi Szahara, amelybe a csodák váratlanságával robbant be az új irodalom folyóirata, a Nyugat. A legtöbbet idézett ilyen értelmű nyilatkozat Móricznak abban a beszédében található, amelyet az Osvát negyedszázados írói jubileuma alkalmából rendezett ünnepségen tartott: „1900-ban, mikor Budapestre jöttem, az itteni irodalmi életet a Prém József neve karakterizálta, mellette költők voltak Lampérth Géza s Jakab Ödön... Irodalmi nívó az Új Idők, szerkesztette Herczeg Ferenc... Jókai, Mikszáth s Gárdonyi, mint az utolsó bölények a kiirtásra ítélt rengetegben, valami egészen magános jelenségek voltak. Szürkék és tehetségtelenek iskolakönyv-poézisa a színen, önképzőkori verselmények, március 15-i ódák, soha egyetlen új hang, Petőfi Társaság ülést tart minden hónap első vasárnapján, Kisfaludy Társaság minden hónap második szerdáján, ingyen, de üres teremben... S kint, az élet réjtjén lebunkóztak véres tetemei, Reviczky hullája, Vajda János erdei ágakra kifeszített bőre, Tolnai Lajos börtönből alig menthetett rosszhírű cégére... s pláne a bélyegesek, az újságok által felfalt talentumok külön szektája; Ignóus izzása; a Bródy Sándor új utakon csapázó, hallatlan erőfeszítése, valami új Szépért, jóért s igazért, aminek jönnie kellett; a nagyszerűen elvetélt s befulladt Kóbor Tamás; a pusztában elpendülő rímek Makai Emilje, a nekünk idegen mámorban felvillanó kedves Heltai Jenő... felszikkasztó fényfoltok egy rothadó világ színein, amely még nem érett meg arra, hogy megteremje s kidajkálja az újat. [...] vágjátok ki a Nyugat tizenöt esztendejét a magyar irodalomból, s mehettek vissza megfulladni a Szaharában” (Móricz 1923: 724–5). Eszerint tizenöt évvel azelőtt, a Nyugat indulásakor a hazai irodalom helyzete pusztaságra, sivatagra emlékeztetett. Móricznak ebbe az értékelésébe nyilván belejátszott az ünnepelt Osvát Ernő, egykori felfedezője iránti pozitív elfogultsága, a folyóirat érdemeinek az előzmények rovására való kidomborítása. De nem sokban különbözik ettől az a helyzetkép sem, amelyet Babits rajzolt 1935-ben, A mai Vörösmarty című esszéjében arról a szellemi környezetről, amely gimnazistaként a magyar vidéken körülvette: „A Váradi Antalok és Ábrányi Emilek kora volt ez, másfelől pedig a Szabolcskáké és Pószaké. Nekünk, szigorú fiataloknak, nagyon sommás ítéletünk volt erről az egész korunkbeli költészetről. Nem volt ez a mi szemünkben más, mint üres szónoklat vagy útszéli érzélgés. Egyik oldalon a frázis, másikon a nóta! De a közönség általában el is szokott már attól, hogy a versben mást keressen, mint frázist vagy nótát. A versolvasás mindjobban kiment a divatból. Verset legfeljebb szavalni vagy dalolni lehetett. S az átlagizlés nem tett különbséget: Petőfi is csak nóta volt, és Vörösmarty is csak szavalmány” (Babits 1935/1993: 97). A Nyugat nagy írói tehát úgy tudták, hogy „egy néma kor után lett hangos az irodalom ligete” (Czine 1969: 79). A századforduló irodalmi teljesítményének és izlésének ez az elmarasztalása érezhetően nyomot hagyott a szakirodalmi értékeléseken is. Komlós Aladár a hatkötetes irodalomtörténet Komjáthy-fejezetében azt írja a századelő magyar irodalmi életéről, hogy abban „Szabolcska Mihály jámbor egyszerűsége, Ábrányi Emil szépen csengő közhelyei, Makai Emil és Farkas Imre zsúr-poézisa és – igényesebb körökben – Reviczky dús érzelmessége és Kiss József artisztikus lírája voltak az ünnepelt értékek” (Komlós 1965b: 646). Érdekes, hogy Reviczky és Kiss József itt nem Nyugat-előzményként, hanem épp ellenkezőleg: kontrasztként jelenik meg.

A másik felfogás szerint a Nyugat nagy korszakához vezető fejlődés már jóval korábban elkezdődött. Németh László ezzel a mondattal zárja a Nyugat elődeiről szóló tanulmányát: „A Nyugat úgy viszonylik elődeihez, mint a cinquecento a quattrocentóhoz, nem forradalom, hanem a forradalom gyümölcse” (Németh L. 1932/1975: 670). A századvég irodalma és a Nyugat közötti folytonosság mozzanatát Diószegi András emelte ki a leghatározottabban. A Nyugat irodalma – és vele párhuzamosan az építészet, képző- és iparművészet, zene századeleji forradalma – „nem váratlanul, a semmiből ugrik elő, [...] gyökerei a 80-as évek [é. az 1880-as évek] elejéig nyúlnak vissza” (Diószegi 1969: 86). (Ebben az idézetben különösen az „elejéig” vitatható, hiszen még a Nyugat-elődnek csak

tág értelemben tekinthető Justh Zsigmondnak is csak 1887 és 89 között jelent meg az első három regénye.) Hasonlóan vélekedett a századvég és a Nyugat viszonyáról Bori Imre, a nagy hatású délvidéki irodalomtörténész, aki egy konferencián ezt mondta: „a Nyugat [...] nem a kezds, hanem a folytatása egy már megkezdett törekvésnek” (Bori 1980: 32). Ez az irodalmi folyamat a 19. század utolsó két évtizedében kezdődött a „dekadencia”, illetőleg „a romantika agóniája” (naturalizmus, szimbolizmus, szecesszió) jegyében. Vagyis Bori szerint is 1880 táján veszi kezdetét az a folyamat, amely szerves fejlődéssel vezet a Nyugat irodalmi újításáig.

Gyakorlatilag ehhez a felfogáshoz csatlakozott a századvég irodalmi stílusának egyik legjobb ismerője, Szabó Zoltán, aki magyar stílustörténetének első változatában a szecessziót még a Nyugat előtti korszakhoz sorolta (Szabó 1970: 232–6), később viszont a Nyugat-korszak bevezető szakaszaként tárgyalta (Szabó 1982: 251–65; Szabó 1998: 172–83). Ezzel a Nyugat „stílusújításának” időbeli határát legalább másfél évtizeddel előre hozta.

Mindezek után teljes joggal vetődik fel a kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán a Nyugat stílusáról, „nyugatos” stílusról? Lehet-e többé-kevésbé egységes stílusa egy harminchárom és fél éven keresztül megjelenő, a könyvtárak polcain száznál is több (az MTA könyvtárában például 136) vaskos kötetben sorakozó folyóiratnak?

Olyan értelemben, persze, nem volt stílusa a Nyugatnak, mint egy irodalmi műnek (szövegstílus) vagy akár egy szerzőnek (egyéni szépirói stílus). De ha kimondjuk, hogy például ez a vers vagy cikk jellegzetesen *nyugatos stílusban* van írva, ez jelent valamit, nem értelmetlen kijelentés, mert intuitíve (vagy ha így jobban tetszik: tapasztalati alapon) birtokában vagyunk egy olyan képességnek, amellyel ezt a stílust mint sajátos kifejezőmódot más stílusoktól, mondjuk az avantgarde vagy a posztmodern jellegű stílusoktól meg tudjuk különböztetni.

Próbaképpen beírtam a www.google.hu internetes keresőbe a *Nyugat stílusa* kifejezést, de csupán két találatom volt, és ezek sem a folyóiratra vonatkoztak. A *Nyugat-stílus* összetételnek három adatára bukkantam rá, ami azt tanúsítja, hogy a fogalom létezik, de nagyon ritkán használják. Az időben legkorábbi adat a folyóirat megjelenésének első évéből való. Benedek Marcell 1908. július 21-én ezt írja Lukács Györgynek: „Kezd kialakulni egy *Nyugat-stílus*, melynek bizonyos fordulatai már »közkinccsek«... Ha lelkesedtek, majd mind egyformán írtok...” (<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/Tarsfil/ktar/Bendl/Lukacs6.htm>). Tehát alig fél évvel a Nyugat létrejötte után egy művelt, érzékeny olvasó már felfigyel egy olyan írásmódnak a meglétére, amely a folyóirat bizonyos műfajú szövegeiben (feltehetően: esszéiben és kritikáiban) markánsan ismétlődik. A másik két példa a közelmúltból való: „éppen a hiány miatt megnőni látszik az irodalom, a művészet igénye. Igen, a versé is. Sőt talán éppen az nő meg, méghozzá a *Nyugat-stílus* után, és az én korosztályom után, meggondolkoztató újsággal” (Lengyel Balázs: <http://www.es.hu/old/9949/publi/htm>); „[Lakatos István] Indulása pillanatában megírja egyik levelében Szabó Lőrincnek hadüzenetét a *Nyugat-stílus* egészét illetően” (Kabdebó Lóránt: <http://www.es.hu/old/0030/kritika.htm>). Mind a két utóbbi adat azt szemlélteti, hogy az irodalmi publicisztika szóhasználatában előfordul 'a Nyugat folyóirat stílusára emlékeztető stílus', illetőleg 'magának a Nyugat folyóiratnak a stílusa' értelemben a *Nyugat-stílus* szóösszetétel. Ugyanilyen jelentésben három adatot találtam a *nyugatos stílus* jelzős szerkezetre, ezek azonban végeredményben egyetlen szövegből, Láng Gusztáv irodalomtörténész Szemlértanulmányából származnak: „Kötött forma és szabadvers egyben kétféle tematikát is jelent Szemlértanulmányában. A *nyugatos stílus* a borongós, befelé forduló, a szubjektumra összpontosító költemények hangneme, az expresszionista harsányság a kollektivitás keresését s a társadalmi elégedetlenséget szólaltatja meg” (Láng Gusztáv: <http://lato.adatbank.transindex.ro/print.php?cid=56%22>); „[Szemlért Ferencnél] a *nyugatos stílus* a szubjektum világára figyelő, borongós hangulatú versekkel társul, míg az expresszionista dinamikájú szabadversek többnyire a közösségi, társadalmi elégedetlenséget szólaltatják meg” (Vallasek, Júlia: <http://epa.oszk.hu/00000/00007/00007/pdf/00007.pdf>). Ez a szöveg a következő címen is megtalálható az interneten: http://www.federatio.org/mi_per/Mikes_International_0203.pdf. Az idézetek arról tanúskodnak, hogy létezik a magyar szépirodalomban (például Szemlért Ferenc költszetében) olyan stílus, amely a Nyugat stílusára emlékeztet.

2. A továbbiakban azt szándékozom bemutatni, mik a legfőbb jellemzői ennek a „nyugatos” stílusnak. Ezt azzal a – deduktív – módszerrel fogom végezni, hogy sorra veszem a századvég és a századelő legfontosabb stílusirányzatait, „stílusfejlődési tendenciáit” (l. Szabó 1998: 22–4) abból a

szempontból, hogy mennyire és hogyan érvényesülnek a folyóirat stílusában, és ennek megfelelően mennyire alkalmasak annak jellemzésére.

A naturalizmus és a (jelző nélküli) realizmus problémáját nem érintem, mivel ezek elsősorban nem stílusirányzatok, hanem irodalom-, művelődés- és (jobb híján) folyamodom ehhez a neologizmushoz) szemlélettörténeti kategóriák. Szabó Zoltán magyar stílustörténetének (Szabó 1998) fejezet- és alfejezetcímeiben nem is fordulnak elő. Ebben őt követem.

2.1. A Nyugat költőinek stílusát (elsősorban Adyét) legkorábban a **szimbolizmus** stílusirányzatával hozták összefüggésbe. Horváth János Ady s a legújabb magyar lyra című könyvének a költői kifejezésről szóló fejezetében (Horváth 1910: 33–51) a metafora és a szimbólum közötti különbséget a *Lelkek a pányván* című Ady-vers példáján szemlélteti, és két ízben a *szimbolizmus* megjelölést is használja (31, 49). Ady és a Nyugat szimbolizmusának fogalma azóta általánosan elterjedt a magyar irodalomtörténetben, sőt az iskolai gyakorlatban is gyökeret vert. Ennek ellenére a szimbolizmusnak mint korstílusnak a feltételezése még a folyóirat első nagy korszakára nézve is vitathatónak mondható. A továbbiakban csak néhány problematikus mozzanatot érintek.

2.1.1. Az induló Nyugat lírikusaira köztudomás szerint erősen ható Baudelaire és Verlaine, továbbá Rimbaud és Mallarmé a francia irodalomtörténetben és irodalomoktatásban nem minősülnek szimbolistának. Például Lagarde és Michard nagy elterjedtségű antológiájában Baudelaire külön fejezetet kap (Lagarde–Michard szerk. 1969: 429–54), Verlaine, Rimbaud és Mallarmé együtt alkotnak egy fejezetet (uo. 503–38), s egyikükkel kapcsolatban sem jelenik meg a *szimbolista* minősítés. Az antológia szerkesztői alighanem úgy vélekedtek, hogy a legnagyobbak kívül és felül állnak az irodalmi iskolákon, irányzatokon, ennél fogva nem határozhatók meg egyetlen jelzővel. A szimbolizmus nem hiányzik ugyan a kötetből, de csupán egy nyolcoldalas alfejezet jut neki Mallarmé után (539–46), s ebben a „szimbolista iskolát” Jules Laforgue, Samain és Moréas képviseli egy-egy verssel.

2.1.2. Ady költészetére a közhiedelemmel ellentétben nem gyakorolt érdemi hatást a 19. századi francia líra: ezt hiányos franciatudása nem is tette volna lehetővé (jó műfordítások pedig ekkor még nem voltak). Az Új versek kötetnek A daloló Páris ciklusába beiktatott Baudelaire- és Verlaine-fordítások inkább átdolgozásnak, mint mai értelemben vett műfordításnak tekintendők. Mallarmét, mint Bölönitől tudjuk (Bölöni 1934: 96), Ady nem méltányolta különösebben, s talán nem is ismerte elég jól. Mallarmé érdemi recepciója csak jóval a Nyugat kora után, az 1960-as években bontakozott ki, amikor Weöres Sándor elkészítette verseinek és prózaverseinek kongeniális fordítását (Magyar Helikon, Bp., 1964), és a Tűzkút kötet (Magvető, Bp., 1964) Átváltozások szonettciklusával mindjárt példát is adott a mallarméi kifejezés mód magyar nyelvbéli megvalósíthatóságára. Aki Adyra filológiailag bizonyíthatóan hatott, az inkább Jean Moréas volt, a szimbolisták mozgalmának szervezése körül tevékenykedő másodvonalbeli költő. Komlós Aladár a francia szimbolizmus és a magyar líra kapcsolatáról szóló könyvében (1965a: 44) tartalmi összefüggést mutat ki Moréasnak Az ős és a szatírok (*L'automne et les satyres*) című költeménye és a Párisban járt az Ősz között. Ady valóban ismerhette Moréas versét egy akkor közkezen forgó antológiából, de a két művet legfeljebb az ős és a sárguló falevelek említése kapcsolja össze. Adynál éppen az a lényeg, hogy az ős kísértete egy forró nyári napon („Kánikulában, halk lombok alatt...”) sejlik fel egy pillanatra, míg Moréasnál a kopasz fák alatt, az őszi erdőben táncra perdülő szatírok görbe lábai alatt röpködnek a holt falevelek. Talán ennyiből is megítélhető, hogy a motívumbeli hasonlóság ellenére a két költeménynek alapján véve semmi köze sincs egymáshoz, és az is, hogy Ady verse mennyivel jobb. A „hivatalos” szimbolisták közül Albert Samain is hatott némiképp a magyar lírára, mégpedig Tóth Árpádra, de neki is inkább csak a pályakezdő, ún. *dekadens* műveire.

2.1.3. Ady már évekkal a Nyugat indulása előtt publikált olyan verseket, amelyeket hagyományosan a szimbolizmus példáiként tartanak számon: *Harc a Nagyúrral* (Figyelő, 1905. máj. 15.), *Özvegy legények tánca* (Szerda, 1906. okt. 3.), *Jó Csönd-herceg előtt* (Budapesti Napló, 1906. okt. 14.), *Az ős Kaján* (uo., 1907. febr. 24.). Pedig már Horváth János (1910: 36) rámutatott, hogy Ady némelyik „szimbolista” verse közelebb áll az allegóriához, mint a szimbólumhoz (pl. A vár fehér asszonya, bár nincs meg benne a tartalmi és a képi sík pontról pontra való megfelelése, mint a klasszikus allegóriában). Király István első Ady-monográfiája az ilyen típusú jelképeket nem is szimbólumnak, hanem látomásos allegóriának nevezi (Király 1970: I, 341–3). Az efféle mitikus alakok köré szerveződő vers típusa éppen a Nyugat indulása körüli időben kezd háttérbe szorulni Ady lírájában. Az 1908-ban, a Nyugat első évfolyamában megjelent 47 Ady-vers közül csupán ez az öt

minősíthető bizonyos mértékig szimbólumnak: A mi násznagyunk (= a halál), Fekete pillangók fogatján (Halálvirág = Léda), A Muszáj-Herkules (= saját maga), A nagy Cethalhoz (= Isten), Seregély és galamb (kettős önarckép: züllöttség és tisztaság). De ezek is inkább allegóriák, mint szimbólumok, az allegóriának a fenti, lazább értelmében.

2.1.4. Komlós Aladár a Gondolat Kiadó „izmusok”-sorozatának általa szerkesztett szimbolizmus-kötetébe Adytól két, Juhász Gyulától, Kosztolányitól és Balázs Bélától egy-egy verset vett fel (Komlós szerk. 1965: 272–6). Ugyanebben az évben megjelent, már említett könyvében a szimbolizmus magyarországi képviselőiként a következőket sorolja fel és tárgyalja többé-kevésbé részletesen: Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula, Balázs Béla, Oláh Gábor, Lesznai Anna, Nagy Zoltán, Tóth Árpád, Szép Ernő, Kemény Simon (Komlós 1965a: 30–84). Eszerint tehát az összes nagy nyugatos költő szimbolista (is) volt, kivéve Babitsot. Pedig Babitsnak is vannak olyan versei, amelyek a szimbolizmus körébe (vagy oda is) sorolhatók: A halál automobilon, Az örök folyosó (Levelek...), Szimbólumok 1–5., Csipkerózska, Két nővér (Herceg, ...), Őszi harangozó (Recitatív), A gyémántszórásszony (Sziget és tenger), Psychoanalysis Christiana (Az Istenek hálnak, ...). S ha a szimbolizmus meglétének nem nélkülözhetetlen feltétele a szimbólumnak mint kifejezőeszköznek az alkalmazása (erről l. később), akkor még több, sőt igen sok a szimbolista stílushoz köthető Babits-mű, többek között a zeneiségével (alliterációival) szinte tüntető Egy szomorú vers (Nyugat, 1911. febr. 16.). A PIM egykori Nyugat-ankétján a költő későbbi monográfusa, Rába György is állást foglalt Babits szimbolizmusa mellett. Babitsnak öszerinte számos verse kifejtett vagy kifejtetlen szimbólum, mint a Szöllőhegy télen, a Régi szálloda, a Városvég, a Fekete ország, Az örök folyosó, a Kútban, a Darutörpeharc (ez mind fiatalkori vers), de később is vannak ilyenek, például a Mint különös hírmondó, amelyben a trópus (helyesebben: a hasonlat) „szimbólummá terebélyesedve önállósul” (Rába 1973: 38). Ha mindezek ellenére Babits kiszorul a szimbolizmus kategóriájából, akkor a baj nem övele, hanem a szimbolista stílus meghatározásával van.

2.1.5. A szimbólumnak mint költői eszköznek a használata nem korlátozódik a századforduló korára: jóval korábban és jóval a Nyugat korszaka után is találkozhatunk szimbólumokkal a magyar lírában. Maga Komlós hivatkozott a fenti konferencián Arany Jánosnak A pusztai fűz című versére és Tompa allegóriáira, amelyek „közel vannak a szimbólumhoz” (Komlós 1973: 43). Szimbólumra épül Vajdának Az üstökös és Reviczkynek Pálma a Hortobágyon című ismert költeménye is. Jóval később a pályakezdő Weöres Sándor jelentkezik nagyívű szimbólumokkal (A holdkóros biciklista, Fekete malom). Sőt még a 20. század második felében is találhatunk példát erre a költői kifejezőmódra (Nagy László: Zöld Angyal).

2.1.6. Szabó Zoltán magyar stílustörténete úgy tudja, hogy a szimbolista stílusnak a szimbólum a fő kifejezőeszköze, s emellett „jelentős még” a zeneiség (Szabó 1998: 193). Az irányzat 19. századi megalapítói és későbbi művelői ezt éppen fordítva gondolták. Komlós idézi Rémy de Gourmont-tól a következőket: „a szimbolizmus nem az öreg »allegorizmus«, mint a szó etimológiai értelméből következtetni lehetne, hanem jelenti »az egyéniség elvét az irodalomban, a művészet szabadságát, a betanított formulák elhagyását, a törekvést arra, ami új, különös és bizarr«” (Komlós 1965a: 11). Mallarmé a sejtetésben véli felismerni a szimbolista stílus fő sajátosságát: „Egy tárgyat megnevezni annyi, mint háromnegyed részét megsemmisíteni a költemény okozta élvezetnek, amely a lassan kitalálás örömeiből áll: szuggerálni, ez a törekvésünk.” Másutt: „Szuggerálni, ez a mi álmunk. A titokzatosság tökéletes használata teremti a szimbólumot” (idézte uo. 18–9). Ennek a sejtetésnek, szuggesztiónak a vers hangzása válik a legfőbb eszközévé. Paul Valéry magától Mallarmétól tanulta meg, hogy a szimbolizmus lényege a költeménynek zeneiséggel való telítése (Komlós 1973: 43). Röviden: a vers ne közöljön (szavakkal), hanem sugalljon (zenéjével). Egyébként már a szimbólumot ritkán használó Verlaine-nek is ez volt az ars poeticája: „De la musique avant toutes choses”, azaz: „Zenét minékünk, csak zenét!” (Kosztolányi fordításában).

2.1.7. Ha azonban a szimbolizmus lényege nem a szimbólumok alkalmazásában van (Komlós 1973: 43), akkor mi a kritériuma annak, hogy egy művet, szerzőt, irányzatot szimbolistának nevezhessünk? A zeneiség mozzanatának kiemelése inkább ront, mint javít a helyzeten, minthogy a zeneiség egy másik közel egykorú stílustörekvésnek, az impresszionizmusnak is egyik sajátossága a szakirodalom szerint. Ha ezt tennénk meg fő kritériumnak, a két irányzatot alig lehetne elhatárolni egymástól.

2.1.8. A lírával ellentétben a prózában – most a magyar prózáról beszélek – nem is igen volt szimbolizmus. Baránszky-Jób László terjedelmes antológiájának, amely a magyar széppróza történetét

mutatja be szemelvényekben (Baránszky-Jób 1937) nincs is szimbolizmus fejezete. Szimbolista dráma viszont létezett ebben a korszakban, pl. Balázs Béla: A kékszakállú herceg vára, ez azonban nem a Nyugatban jelent meg, így témánk szempontjából figyelmen kívül kell hagyni.

Mindezek alapján egyet kell értenünk Baróti Dezső véleményével, aki a már többször is említett Nyugat-vitán úgy foglalt állást, hogy „a szimbolizmus a Nyugat első nemzedékének lírájában [...] csak az egyik és nem is domináns összetevő gyanánt van jelen” (Baróti 1973: 122). Kevésbé tapintatos megfogalmazásban ez úgy hangzik, hogy a Nyugat stílusa nem jellemezhető kielégítően a szimbolizmus stílustörténeti fogalmával.

2.2. A másik stílusfejlődési tendencia, amely a Nyugat stílusát – különösen a folyóirat első, háború előtti korszakában – befolyásolta, az **impresszionizmus** volt. Az impresszionizmust mint stílusirányzatot nem könnyű meghatározni és a vele részben párhuzamos irányzatoktól, a szimbolizmustól és a szecessziótól elhatárolni, mivel az impresszionista stílus fogalma művészettörténeti analógiák alapján, bizonyos képzőművészeti sajátosságoknak a nyelvi stílusra való adaptálásával keletkezett (ebben a később tárgyalandó szecesszióra emlékeztet). Az impresszionizmus a maga korában sem lépett fel olyan karakteres, aránylag jól körvonalazható irányzatként, mint a naturalizmus, a szimbolizmus vagy akár a szecesszió. A festészetben és az irodalmon kívül a zenében nyilvánultak meg impresszionista törekvések (Debussy és Ravel), impresszionista építészet és színház viszont tudtommal nem volt. Talán nem egészen véletlen, hogy az „izmusok” már említett könyvsorozatának nincs impresszionizmus kötete.

Az impresszionista stílusnak a hozzá időben is, jellegben is közel álló irányzatoktól, pl. a szecessziótól való megkülönböztetése olykor leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Az 1960-as évek második felétől a magyar nyelvű szakirodalomban – Diószegi András kezdeményezésének hatására – a *szecessziós stílus* megjelölés kezdi háttérbe szorítani a hagyományosabb *impresszionista stílus* elnevezést. Tanulságos, egyben korjelző adalék erre, hogy Szabó Zoltánnak a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról című, általa szerkesztett kötetben publikált Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában című terjedelmes tanulmánya (Szabó 1976) címe ellenére lényegében mindvégig a szecesszióról szól, annak stilisztikai jellemzését végzi el. Egy másik példa: az 1989-ben megjelentetett, kutatási céljaként a magyar impresszionista stílus vizsgálatát megjelölő tanulmánykötet (Fábián–Szathmári szerk. 1989: 9, 11) címében nem tartalmazza az *impresszionizmus* elnevezést, hanem „a századforduló stílustörekvései” formulához folyamodik. A kötet 26 tanulmánya közül csak 7-nek a címében fordul elő az *impresszionizmus* vagy az *impresszionista* kifejezés.

2.2.1. Ezek után tekintsük át vázlatosan, kiket sorol a szakirodalom a magyar impresszionista stílus képviselői közé.

Baránszky-Jób László antológiájának az impresszionizmust bemutató fejezete (Baránszky-Jób 1937: 269–96) többek között Bródy Sándor, Kosztolányi, Szomory, Ignotus, Kaffka, Tömörkény, Krúdy, Babits és Prohászka Ottokár prózájából közöl szemelvényeket. Ebben a névsorban figyelemre méltó az inkább realista vagy naturalista prózaíróként számon tartott Tömörkény, valamint a keresztényszocialista hitszónok Prohászka szerepeltetése. Tömörkény „táji impresszionizmusáról” az antológia szerkesztője több mint harminc évvel ezután alapos tanulmányt tett közzé (Baránszky-Jób 1969), amellyel utólag is igazolja Tömörkény ide sorolását. Ami pedig Prohászkaat illeti, őrá még visszatérünk az impresszionista és a szecessziós stílus viszonya kapcsán.

Még a második világháború éveiben jelent meg – és ennek következtében maradt visszhangtalanul – Pelyvás-Ferenczik Istvánnak Krúdy impresszionizmusáról (Pelyvás-Ferenczik 1942), illetőleg Lovas Rózsának a magyar impresszionista költészet stílusformáiról szóló munkája (Lovas 1944). A háború után évtizedekre lehetetlenné vált a rendszeres stílustörténeti kutatás. A stílusirányzatok, köztük az impresszionizmus vizsgálata csupán a hatvanas évektől lendült fel. Herczeg Gyula 1975-ben adta ki a magyar prózastílus fejlődését bemutató trilógiájának első kötetét, melyben főleg Kaffka, Babits, Szomory és Krúdy műveiből vett példák elemzése útján jellemzi az impresszionizmust (Herczeg 1975: 66–114). A fejezetnek több mint a fele Krúdyról szól (88–114). Babits Kártyavár című regénye kapcsán azt jegyzi meg a szerző, hogy a magyar impresszionizmus e regény első felének a Nyugatban való megjelenése idején, 1915–16-ban „állott delelőjén” (70).

A Szabó Zoltán szerkesztette bukaresti tanulmánykötetben (Szabó szerk. 1976) külön tanulmány foglalkozik Kaffka, Kosztolányi és Áprily Lajos impresszionizmusával (ő mint „utó-impresszionista” kapott helyet a kötetben). P. Dombi Erzsébet a színek, színnevek használatát vizsgálja a századforduló prózájában Justh Zsigmond és Malonyai Dezső regényei, valamint Justh,

Pekár, Malonyai, Ambrus, Czóbel Minka, Szini Gyula és Elek Artúr novellái alapján (P. Dombi 1976). Ezek az impresszionisták többségükben még nem a Nyugat írói, bár tevékenységük – Justh kivételével – átnyúlik a Nyugat korszakába. Tágabban értelmezi a századforduló fogalmát Szabó Zoltán, akinek már említett tanulmánya (Szabó 1976) két szakaszt különböztet meg: egy korábbi (az 1890-es éveket) és egy későbbi (1900-tól 1912-ig). Az elsőben Ambrus, Bródy, Iványi, Justh, Malonyai és Pekár szolgáltatják a vizsgálat anyagát, a másodikban már nyugatos írók (Ady, Babits, Kaffka, Kosztolányi) impresszionizmusát – vagy inkább szecesszióját – jellemzi példák tükrében.

A Tanulmányok a századforduló stílusöregvéseiről című kötet (Fábián–Szathmári szerk. 1989) tanulmányai 14 író impresszionizmusát, ill. azzal összefüggésbe hozható stilisztikai törekvéseit tárgyalják. Ezek az írók többségükben nyugatosok (Ignotus, Juhász Gyula, Elek Artúr, Osvát Ernő, Tóth Árpád) vagy a Nyugatban több-kevesebb rendszerességgel publikáló szerzők (Révész Béla, Csáth Géza, Lengyel Géza, Krúdy, Áprily Lajos, Szabó Lőrinc). Stílustörténeti előzményként itt is Justh Zsigmond szerepel. Érdekessége a kötetnek, hogy két olyan író is elemzés tárgyává tesz, akit sem a Nyugattal, sem az impresszionizmussal nem szoktak kapcsolatba hozni: Herczeg Ferencet és Molnár Ferencet.

A fenti szakirodalom alapján a magyar impresszionista stílus főbb alakjai mind nyugatosok vagy legalábbis a folyóirathoz egy időben közel állók: Ady, Babits, Krúdy, Kosztolányi, Kaffka, Szomory, Áprily, Szabó Lőrinc. Ennek megfelelően az impresszionizmus (a szimbolizmussal összefonódva) a Nyugat stílusának meghatározóan fontos összetevője volt, elsősorban a háború előtti korszakban, de nyomaiban azután is.

2.2.2. Az irodalmi impresszionizmus fő ismérvei az érzetkultusz és az összképzetegység (Szabó 1998: 185–9). Az előbbi az érzeteket megnevező szók, különösen a színnevek kedvelésében, a szinesztézia gyakori alkalmazásában és a jelzőhalmozásban nyilvánul meg. (Emiatt nevezik az impresszionizmust „jelzőstílusnak”). Az összképzet egységére, a szintézisalkotásra való törekvés vonja maga után a nominális mondat szerkesztést és a szemlélet egységét kifejező szinesztéziát.

Róka Jolán tanulmánya (Róka 1989) az impresszionista stílus sajátosságait a Nyugat főszerkesztőjének, Ignotusnak a prózájából vett példákon szemlélteti: képszerűség (különösen festészeti analógiák mozgósításával), halmozás (főként jelzőké), a mondat szerkesztés felsoroló, halmozó jellege, a mellérendelés túlsúlya (Ignotus mondatainak szerkesztettségi mutatója, azaz a mondat egység/mondat egész hányados feltűnően nagy: 3,68; mondat hosszúsága átlagosan 27,7 szóalak, ami szintén igen magas, csak Krúdynál találhatunk ehhez hasonló értékeket).

Herczeg Gyula vizsgálatai kimutatták, hogy az impresszionista prózastílusban a névszók (főnevek, melléknevek) jutnak uralkodó szerephez. Ennek oka a szerző szerint „a kor idegesebb ritmusa” (Herczeg 1975: 67). Ennek nyomán az egyensúly megbomlik: a névszók (mindenekelőtt az elvont főnevek) száma megnő, a kapcsolóelemek (határozóragok, névutók) eltűnnek vagy háttérbe szorulnak. Az impresszionizmus másik feltűnő formai jegye a halmozás (pl. az Őszi versenyek című Krúdy-mű egyik részletében 9 + 5 halmozott főmondatot számlál meg). Krúdy az impresszionista festők módjára láttatni akart, „apró, de jellemző külső részekkel tette megfoghatóvá a belső gondolatot. [...] az író apró részletek mozaikkockáiból állítja össze a valóságot, amelyet mindenekelőtt vizuálisan ragad meg” (uo. 89). Krúdynak ez az eljárása a pointillista festészetére emlékeztet. Így alakulnak ki a lazán mellérendelt, elsősorban nem logikai, hanem asszociatív felépítésű mondatok.

Az impresszionista szórend a mondat megnyújtása, a lényegi mozzanatok hatáskereső késleltetése, a lassítás irányában hat. A mondat bipoláris jellegűvé válik: elején halmozott, ill. szerkezetes határozók állnak, míg az alany, csattanószerűen, a mondat végére kerül (a kettő között általában szemantikai kapcsolat van). Az impresszionista szórend és a halmozás összefüggnek egymással: a mondat elején gyakoriak a halmozott határozók, de a mondat végi alanyak is lehetnek halmozott jelzői. Az állítmány háttérbe szorul, szemantikailag színtelennek kell lennie, mert a mondatnak nem lehet egy harmadik csúcspontja is (Herczeg 1975: 104–8).

Az impresszionizmusnak lényeges stílusesszüköze a helyettesítés, pontosabban a referenciális egyedítő (pars pro toto típusú) szinekdoché. Az elbeszélő az élő személy (az alany) nevét valamely élettelen tárggyal (a szereplő ruhadarabjával vagy testrészével) helyettesíti. „A film pars pro toto elve érvényesül itt” – jegyzi meg Radnóti Kaffka Margit stílusáról szólva (idézi Herczeg 1975: 112).

Az összképzetegységből kiemelt részlet az egésznek a képviselőjévé, már-már szimbólumává válik: „Az államtitkár úr előszobájában ül Fehér Nyakkendő mindenféle más nyakkendő között” (Szép

Ernőtől idézi Herczeg 1975: 110). Az impresszionista ábrázolás ily módon erősen összefonódik a szimbolizmussal. Szini Gyulának ezt a még a Figyelőben közölt gondolatát Komlós „kitűnő megjegyzés”-ként idézi (Komlós 1965a: 9).

2.2.3. A Nyugat és az impresszionizmus viszonyát Baróti Dezső a hetvenes évekbeli Nyugat-vitán azzal jellemezte, hogy a folyóirat első nemzedékéhez tartozó írók stílusában „kétségtelenül vannak impresszionista beütések, de nem ez a domináns, ez is csak egyik összetevő, és talán maga az impresszionizmus elnevezés sem különösen alkalmas arra, hogy egy általánosabb irodalmi mozgalmat vagy stílusirányt jelöljünk meg vele” (Baróti 1973: 122). Valójában inkább a képzőművészeti posztimpresszionizmussal rokon ez a stílusirányzat: határozottabb kontúrú képek, hangsúlyozottabb kompozíció, valamely szintézisre való törekvés a lényegi vonásai (uo.).

2.3. A harmadik stílusirányzat, amelynek keretébe a századelő stílusát beilleszteni próbálták: a **szecesszió**. A szecesszió stílusának az irodalomra való kiterjesztése és átfogó korstílusként való értelmezése olyan elgondolás, amelynek helyességéről annak idején, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján elég heves vita folyt, és ez a vita azóta sem zárult le megnyugtatóan. A stílustörténeti kutatás szempontjából ennek a vitának abban rejlik a jelentősége, hogy mivel a szimbolizmus és az impresszionizmus nem bizonyult elég rugalmas kategóriának a Nyugat-korszak szépirodalmi stílusának átfogására, felvetődik az a lehetőség, hogy ezt a stílusorszakot a szecesszió jegyében és keretében próbáljuk jellemezni. Ennek a megközelítési módnak az alkalmazhatóságáról kívánok véleményt mondani az alábbiakban.

2.3.1. A *szecesszió, szecessziós (stílus)* kifejezéseket e stílus virágkorában, az 1900-as években jobbra képző- és iparművészeti, építészeti vonatkozásban használták, irodalmi jelenségekre szinte soha. Még Adynak ez a rengeteget idézett mondata: „Az én szecesszióm a haladás harca a vaskalap ellen” sem elsősorban irodalmi, stílusbeli dolgokra vonatkozik, hanem a fennálló társadalmi viszonyokkal való szembehelyezkedésre, az azokból való „kivonulásra”. Amikor Ignotus – még A Hétben – a szecesszióról ír (Még egyszer a szecesszióról, 1899; szövegét l. Pók szerk. 1972: 466–71), akkor ezt a szecessziós festők: Rippl-Rónai, Karlovsky, Fényes, Ferenczy és Márk Lajos védelmében teszi. Az Olvasás közben egyik gondolatfutama (Művészi dolgokról, 1906; l. uo. 475–7) a szecesszió stílusával foglalkozik ugyan, de ezen nem az irodalom, hanem az építő- és bútorművészet stílusát érti: „ami a mai szecesszióban frissesség és kitalálás, időfolytával stílussá fog megállapodni. Az új építő stílus onnan indul ki, hogy ma már vassal építenek, tehát nincs értelme azoknak a formáknak, melyek a kő, a fa s a téglá teherviselő módjából s képességéből fakadnak. [...] A bútorok úgy épülnek, akár csak a híd: a fa teherviselő törvényei szerint” (i. h. 476). Irodalmi stílusról, az irodalom szecessziójáról egyik cikkében sem tesz említést. Az ifjú Kosztolányi is csak képzőművészeti vonatkozásban használja a *szecesszió* szót egy bécsi tárlatról írva (Kosztolányi 1905/1969; vö. Szabó 1984: 393). A fogalomnak ez a leszűkített értelmezése még évtizedekig fennmarad. Radnóti bölcsészdoktori értekezésében, amely Kaffka Margit művészi fejlődését tárgyalja 1934-ben, szóba sem kerül a szecesszió. Kaffka írásművészetét az (egyébként a naturalizmusból levezetett) impresszionizmus kategóriájával jellemzi. Az értekezés első fejezetében hétszer fordul elő az *impresszionizmus/impresszionista* szó, a *szecesszió* pedig egyszer sem (Radnóti 1934/1978: 577–83).

A szecesszió fogalmának értelmezésében és a szó használatában csak a harmincas évek végén, Halász Gábor fellépésének hatására következik be némi változás. Halász 1939-ben a Magyar Könyvszemlében számolt be Justh Zsigmond naplójának előkerüléséről, és még ugyanebben az évben a Nyugatban tette közzé Vázlat a szecesszióról című esszéjét (amely egyébként idéz is Justh párizsi naplójából). Két évvel később bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva vaskos kötetben publikálta Justh naplóit, a párizsit és a hazait. A kiadványt többek között Bóka László, Féja Géza, Illés Endre, Kárpáti Aurél, Sötér István ismertette (Bóka és Illés Endre a Nyugatban, Disputa rovatcím alatt polemizálva egymással).

Halász Gábor szerint a szecesszió átfogó korszakjellemként uralkodott az 1890-es évektől az I. világháború kitöréséig tartó időszakban. Hatása az élet minden területén érvényesült: a művészetekben, a filozófiában, sőt a gazdasági életben is. A szecesszióban nem szabad átmeneti kisiklást látnunk, hanem „zárt és teljes ízlésirányt, amely a szellem minden területén érvényesíti uralmát”, pl. Bergson filozófiájában vagy a modern gazdaságban (Halász 1939/1958: 503).

Néhány évvel később – meglehetősen, Halász Gábor cikkeinek hatására – a Magyar Csillag hasábjain is feltűnik a szecesszió fogalmának az irodalmi stílusra való vonatkoztatása, mégpedig Örley István Kosztolányi-esszéjében (Örley 1943), amely elsősorban Kosztolányi novellisztikájáról nyújt

átfogó értékelést. Figyelemre méltó, hogy a tanulmányban több ízben is előfordul *szeccesszió(s)* szót Örley következetesen pejoratív értelemben használja: a Bolondok című novelláskötet *szeccessziós kirakat* (425); *a szeccessziós képzelet gőzei* (uo.); *a szeccesszió bíborló gőzei* (427); Kosztolányinak „Legjobb barátja *a szeccesszió hóhérja*, Karinthy volt” (426, utalásként arra, hogy Karinthy paródiái nevetségessé tették a nyugatos írók stílusának „szeccessziós” túlzásait).

2.3.2. A háború után közel két évtizedre abbamaradt a szeccesszióval való foglalkozás (a stílustörténeti kutatások „szellemtörténet-gyanúsak” voltak). Csak a hatvanas évek elejétől veszi fel Halász Gábor egykori gondolatmenetének fonalát Diószegi András, aki a századforduló korát mint „vég és kezdet” egységét mutatja be előbb a Gondolat Kiadó magyar irodalomtörténetében (Bp., 1962), majd a hatkötetes magyar irodalomtörténet 4. kötetében (Bp., 1965). Az ItK-ban közölt cikke (Diószegi 1967) és a magyar századvég modern prózai törekvéseit bemutató, 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációja egyaránt nagy szakmai érdeklődést keltett azzal, hogy a szeccessziót az egész korszak (kb. az 1880-as évektől az I. világháború végéig tartó időszak) vezető stílusirányzataként, átfogó korstílusként tárgyalta: a századfordulón a szeccesszió „valamennyi művészeti ágazat szempontjából tekintve a korszak vezető stílusirányzata lesz, amelynek nemzetközi eredetű hatásai az irodalomban is ugrásszerűen megerősödnek” (Diószegi 1969: 89). Diószegi szerint „nem csupán Ady, Kaffka, Krúdy, Csáth és Szomory prózája szeccessziós, hanem Móricz Zsigmondé is” (uo. 1967: 155). Bródy és Móricz naturalizmusa, Kaffka és Krúdy impresszionizmusa, Ady és Balázs Béla szimbolizmusa nem elkülönülten, hanem a szeccesszió belülről, azzal kölcsönhatásban érvényesülnek (uo.). A szeccesszió mint egyetemes érvényű korstílus három alapelve támaszkodik: 1. dekorativitás (díszítő hajlam), 2. stilizálás (a lényeg kiemelése, a jelenségeknek lényegükre való egyszerűsítése, pl. a stilizált indavonalakban, ami a szerző szerint az absztrakt irányzatokat előlegezi), 3. konstrukció (a házat és a bútort nem dekorálni, hanem konstruálni kell, de ezen az elvi alapon később a mondatot, sőt az egész műalkotást is; ez is az avantgarde, nevezetesen a konstruktivizmus felé mutat előre) (uo. 156).

Diószeginek ez a hipotézise a szakma részéről élénk ellenállásba ütközött. Elsőként egyik opponense, Czine Mihály hangoztatta fenntartásait (Czine 1969: 79–82). Majd megszólaltak a korszak nagy tanúi, Lukács György (1969: 378–9) és Komlós Aladár (1969: 75), akik bár eltérő hangnemben, de tartalmilag egybehangzóan elutasították a szeccesszió fogalmának az irodalom- és stílustörténetre való kiterjesztését. Komlós ezt a véleményét a PIM Nyugat-konferenciáján is megismételte (Komlós 1973: 44), ebben az egyben egyetértve Rába Györggyel, aki az irodalmi szeccesszió terminusának használatát önkényesnek, szakmailag igazolhatatlannak minősítette (Rába 1973: 33).

2.3.3. Az említett Nyugat-vitán Diószegi András nem szólalt fel (meglehet, részt sem vett rajta), de az ott elhangzott bírálatok a korszak légkörében tilalomként hatottak. A szeccesszió körüli irodalomtörténeti vita ezzel elnapolódott, különösen azután, hogy Diószegi 1979-ben (ötvenévesen) meghalt. Közben azonban Szabó Zoltán kolozsvári nyelvészprofesszor és tanítványai egyre intenzívebben kezdtek foglalkozni a magyar századforduló irodalmi stílusával, köztük a szeccesszióval. Már jeleztem, hogy az impresszionista stílusról szóló kötet egyik tanulmányának szerzője (nem mellékesen a kötetet szerkesztő Szabó Zoltán) valójában a magyar szeccesszió stílusának nyelvi jegyeit tárta fel (Szabó 1976). Ezután Ady stílusának, majd Kosztolányi prózájának szeccessziós vonásairól tett közzé tanulmányt (Szabó 1977 és 1984). Az ELTE Stíluskutató csoportjának Fábrián és Szathmári szerkesztette tanulmánykötetében, amely „hivatalosan” a magyar impresszionista stílus jellemzését tűzte ki célul, az egyik legsikerültebb tanulmány, Bencze Lóránté már a szeccesszió nyelvi stílusjegyeit vizsgálta Lengyel Géának a Nyugat első számában megjelent képzőművészeti tárgyú cikke alapján (Bencze 1989). Szabó Zoltán tanítványai is megkezdték kutatási eredményeik publikálását: Sájter Laura a magyar szeccessziós dráma stílusáról (Sájter 1999), Ajtay-Horváth Magda a századforduló magyar és angol irodalmának szeccessziós stílusjegyeiről (Ajtay-Horváth 2001) adott ki könyvet. Szabó Zoltán szerkesztésében Budapesten is megjelent egy tanulmánygyűjtemény a magyar irodalmi szeccesszió stílusáról (Szabó szerk. 2002). E kutatások a szeccesszió előzményeként Justh, Czóbel Minka, Malonyai Dezső stílusáig nyúltak vissza, „utójátékként” pedig elmentek egészen az 1930-as évek végéig, Bánffy Miklós erdélyi regénytrilógiájáig. Hozzátehetjük azonban, hogy akár napjaink posztmodernje is tekinthető valamiféle neoszeccessziónak. Az építészetben bizonyosan (Hundertwasser, Makovecz, Rajk László), de talán az irodalomban is (pl. Fábrián László).

A szeccessziós stílus két fő sajátossága Szabó Zoltán Kosztolányi-tanulmánya szerint a díszítettség és a zeneiség. Az előbbi háromféleképpen, három szinten nyilatkozik meg: 1. díszítő

motívumok, 2. díszítő stilizáció, 3. indázó mondat- és szövegszerkezetek (Szabó 1984: 395). Lényegében ugyanezt a felsorolást kapjuk a szerző magyar stílustörténeti szintézisében is (Szabó 1998: 56), kiegészítve néhány nem stilisztikai, de tartalmilag szorosan idetartozó mozzanattal: a művésztémával (60–5), a természetlirizmussal (65–8), az illúzióval és az álommal (68–72), végül az érzetkultusszal (73–8). A díszítő stilizáció elsősorban bizonyos szavaknak az ismétlődésében érhető tetten: ezeknek az ismétlődő szavaknak szövegösszetartó, kohéziós erejük van. Igen jellemző a szecesszióra a színek, színnevek, színnévi jelzők bőséges használata is. Az ismétlődő színnevek a szöveg összefüggésében szimbolikus értékre tehetnek szert. Például Kosztolányinak Egy régi-régi tárca című elbeszélésében a *kék* és a *fekete* szín, vagy Csáth Géza novellájában a *kék csónak*. A stilizáció a stílust alapvető vonásaira egyszerűsíti, ugyanúgy, mint a növényzet látványát a szecessziós ornamentika hullámvonalai (vö. Pók szerk. 1972: 84, 86–7). A szecessziós mondat szerkesztésnek Bencze Lóránt három sajátosságát emeli ki: 1. beékelődés: az alany és az állítmány közé egy hosszabb alárendelt tagmondat vagy határozós szerkezet ékelődik be; 2. halmozás (nemcsak mondatrészeké, hanem kötőszóké is); 3. ellipszis (ez részben ellene hat a halmozásnak, mert megvéd a pleonazmustól). A szecessziós szöveg – mind a szépirodalmi, mind a publicisztikai – bővelkedik nyelvi képekben: Lengyel Géza cikkének majdnem 25%-a tartozik „a képek régiójába” (Bencze 1989: 242).

2.3.4. Ha összesítjük a szecessziós stílus fő ismertetőjegyeit (vö. Kispéter 1989, Bencze 1989, Szabó 1998, Kemény 2002), ezt a felsorolást kapjuk:

- mellérendelő mondat szerkesztés, a mellérendelt (tag)mondatok túlsúlya az alárendeltekkel szemben;
- halmozás a szövegnek mindegyik szintjén (hangok, szószerkezetek, tagmondatok, mondatok, bekezdések);
- nyelvi képekben való gazdagság (köztük különösen fontosak az emberi és a természeti szféra kapcsolatán alapulók);
- a jelzők, különösen a szín- és anyagnévi jelzők nagy száma;
- a stílus iróniája és öniróniája.

Szembeötlő, hogy az impresszionista stílusnak az ismertetőjegyei (l. Szabó 1998: 184–6) majdnem ugyanezek: az első, a második és a negyedik (az ötből három!) lényegében azonos. Szabó Zoltán meg is állapítja, hogy Kosztolányi szecessziója szorosan összefügg az impresszionizmussal, egyben azonban a szimbolizmussal is (Szabó 1984: 417). Az impresszionizmus és a szecesszió összefonódását – illetőleg a szakirodalomban tapasztalható összemosódását – jól szemlélteti az a tény, hogy Baránszky-Jób antológiája Prohászka Ottokárt az impresszionizmus fejezetében szerepelteti, sőt e fejezetben ő kapja a legnagyobb terjedelmet és a legmelegebb méltatást (Baránszky-Jób 1937: 290–6), az „Arany-alapra arannyal” című tanulmánykötet egyik dolgozata viszont a szecessziós stílus és a barokk eszmény viszonyát taglalja Prohászka írásművészetében (P. Dombi 2002).

A szecesszió és az impresszionizmus stílus eszközeinek majdnem teljes azonosságával számot vetve ugyanennek a kötetnek egy másik szerzője azt az új kritériumot javasolja megkülönböztetésükre, hogy míg a szecesszió az álló képet kedveli, az impresszionista stílusban a mozgó kép dominál (Murvai 2002: 164). Az itt bemutatott példa (Krúdy Szindbád őszi útja című novellája női főszereplőjének, Málcsinak a kettős portréja) meggyőzi az olvasót az álló–mozgó megkülönböztetés használhatóságáról. Málcsi egyik portréja, a „külső”, a szem logikáját követi, a másik, a „belső”, az asszociáció logikáját. Az előbbi álló kép (szecessziós), az utóbbi mozgó kép (impresszionista). Persze, még jó néhány szövegen és szerzőn ki kell próbálni ezt a módszert, hogy ugyanolyan jól működik-e, mint ebben az esetben.

2.3.5. Végül is tehát ki tekinthető igazi szecessziós stílusú írónak a nagy nyugatosok közül? Talán mindegyik? Vagy egyik sem? Pók Lajos például egy ilyen szemelvényt sem vett fel kötetébe (Pók szerk. 1972). Szabó Zoltán, mint láthattuk, Ady és Kosztolányi stílusának szecessziós vonásairól készített tanulmányokat (Szabó 1977, 1984). Halász Gábor abban a bizonyos nagy hatású esszéjében a szecessziós líra egyik példaként Babits versét, a Csipkerózsát említi („skófiom és brokát”) (Halász 1939/1958: 499). Babits első kötetén Pók Lajos szerint is „átfutott a szecesszió hulláma”, azaz nyomot hagyott Rilke és Stefan George költészete (Pók 1970: 61). Itt meg kell jegyezni, hogy az egyetlen korabeli költő, akinek „dekoratív” voltát még Lukács is elismerte, s ezzel közvetve az általa egyébként megkérdőjelezett irodalmi szecesszió körébe utalta, éppen Babits volt (Lukács 1969: 379). Szerb Antal pedig Az intellektuális költő című esszéjében a fiatal Babits stílusát az angol

preraffaelitákkal és Swinburne-nel állítja párhuzamba tizenkét évvel Halász Gábornak a szecesszióval foglalkozó „vázlata” előtt (Szerb 1927/1981; hivatkozik rá: Pók 1972: 31–2).

A Csipkerózsza (amely a Nyugat 1910. március 1-ji számában jelent meg első ízben, a következő versek társaságában: Klasszikus álmok, Két nővér, A sorshoz, A Danaidák), ha ilyen szemmel tekintek rá, valóban minősíthető szecessziósnak: „egészen olyan, mint egy Klimt-kép”. De mondhatom azt is, hogy érzéki hatásai, erős zeneisége az impresszionizmushoz közelítik. Sőt akár a szimbolizmussal is kapcsolatba hozható, ha Csipkerózsát szimbolikus alakként értelmezem. Valójában azonban a három stílusirányzat ebben a versben tökéletesen egybefonódik. Hangsúlyozom: ebben a versben, ami nem bizonyítja, hogy ezen a versen kívül is létezik egy egységes, „századfordulós” vagy „nyugatos” stílus.

3. A szakirodalom egy része kétségbe vonja egy ilyen egységes korstílusnak a meglétét (vö. Czine 1969: 80; uő 1973: 21; Bodnár 1973: 64). A Nyugatnak pedig már csak azért sem lehetett egyöntetű stílusa, mivel nem programfolyóirat volt (mint Kassák folyóiratai), hanem befogadó folyóirat. Ezt Schöpflin már 1921-ben világosan kifejtette: „A Nyugat nem volt soha irodalmi iskola, sem egységes irány, amely valamely közös program elérésére szövetkezett volna. Éppen szerkesztési elvénél, az írói szabadság tiszteleténél fogva otthont adott mindenkinek, akit tehetségnek ismert fel vagy vélt felismerni, program, irodalmi elv, ízlésbeli elérendő cél mindennemű korlátja nélkül” (Schöpflin 1921: 574). A folyóirat munkatársait sem pártpolitikai, sem stilisztikai előírások nem korlátozták: „Sem pártok fegyelmét, sem stílusmozgalmak egyenruháját nem kellett magára öltetnie annak, aki leült a Bristol Kávéházban a folyóirat asztalához” (Kenyeres 1989: 6).

Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a Nyugattal valami minőségileg új kezdődött stilisztikailag is: „a Nyugat első nemzedékének stílusát sok közös vonás fűzi egybe. Különösen az első korszakban joggal egy »nyugatos« stílusról beszélhetünk. Ennek megközelítésére azonban [...] sem a szimbolizmus, sem az impresszionizmus, sem a szecesszió önmagában nem látszik alkalmasnak. Sajátos ötvözetéről van szó” (Baróti 1973: 123). Baróti Dezsőnek ezt a Nyugat-vitán elhangzott fontos megállapítását véleményem szerint nem úgy kell érteni, hogy a folyóirat szerzőinek, ill. az ott megjelent műveknek a stílusa ötvözte magába ennek a három stílusirányzatnak a sajátosságait, hanem úgy, hogy a szimbolista stb. stílusszínezetű szerzők, ill. művek ötvöződtek a bizonyos „Nyugat-stílussá”, legalábbis a folyóirat első évtizedében, abban az időszakban, amelyet Móricz Zsigmond így jellemezett Osvát-köszöntőjében: „Teremtő korszak. Szép tíz év” (Móricz 1923: 725).

Szabó Zoltán ebben a stílustörténeti kérdésben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szecesszió, az impresszionizmus és a szimbolizmus nem korstílusok, hanem csupán egymással összefonódó, kereszteződő stílusfejlődési tendenciák (Szabó 1984: 389–90, 417). Feltehetőleg ugyanígy vélekedik erről Kenyeres Zoltán irodalomtörténész is, mert a Nyugat történetét „rövid előadásokban” összefoglaló sorozatában „a szimbolizmus, impresszionizmus és szecesszió egymást átfonó mozgalmairól” beszél (Kenyeres 1989: 4).

Az kétségtelen, hogy – Bóka László metaforáját kölcsönvéve – „egy új stílus bölcsőjénél” állunk (Bóka 1961: 116). Ennek az új stílusnak (stílusötvözetnek) a jelölésére Komlós Aladár a *modern stílus*, *modernség* megnevezést javasolta: „A mieink modernnek érezték magukat, nem szecessziósnak, s a »modern« szót olyan széles értelemben használták, hogy Ady szimbolizmusa éppoly modernnek számíthatott, mint Móricz naturalista vonásai, Babits ideges parnasszizmusa, Kosztolányi festőisége, Szomory áriázása, Szép Ernő dekadens impresszionizmusa stb.” (Komlós 1969: 75). A *modern* használata ellen legfeljebb az szól, hogy ez a jelző a két világháború közötti időszakban eléggé diszkreditálódott, gondoljunk Chaplin filmjére, a Modern időkre vagy Babitsnak erre a megnyilatkozására: „semmi közöm ehhez a századhoz; már régtől fogva nem érzem magam modern embernek. Bár keserűséggel s aggályokkal tölt meg, ha ez a barbár ízű modernség betör a mi magyar életünkbe is, s ujjenyomatot hagy szentségeinken. Mostanáig szerettem azt hinni, hogy nemzetem se modern nemzet, higgadtan őrzi tisztelt hagyományait, s nem kapkod politikai divatok után” (Babits 1938/1993: 55). Mellette szól viszont az, hogy a szó kellően tág értelmű ahhoz, hogy a századelő egész stílárís sokfélesége beleférjen. Itt jegyzem meg, hogy az újabb magyar irodalomtörténet-írásnak Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő nevével fémjelezhető irányzata is alkalmazza a *klasszikus modernség*, *a modernség első hulláma* megjelölést (vö. Kulcsár Szabó 1994: 27, 31; Kabdebó 1996), megkülönböztetésül az 1930-as évek elejétől kibontakozó második modernségtől vagy a modernség második hullámától, amelyet e szerint az elgondolás szerint a magyar irodalomban főként Szabó Lőrinc munkássága képvisel. Az avantgarde nem olvad bele a (klasszikus)

modernségbe, hanem azzal időben párhuzamos másik vonulatot alkot. Ez is amellel szól, hogy a „Nyugat-stílust” *modernnek* nevezzük, hiszen akármilyen sokrétű volt is, az avantgarde stílusokat nem foglalta magában. Rába György utal arra, hogy Babitsnak van néhány „elő-expresszionista” verse, mint a Haza a telepre (Rába 1980: 68), ezt kiegészíthetjük a Húsvét előtt vagy a Csonka Magyarország expresszionizmusba hajló ditirambikusságával, ezek azonban mindvégig megmaradtak színező elemnek az alapján véve nem avantgarde jellegű nyugatos modernségen belül.

4. Arról, hogy mit is jelent stilisztikailag *modernnek* lenni, legfeljebb azt a negatív meghatározást adhatom, hogy a modern stílus nem olyan, mint az őt megelőző, nem modern stílus(ok). Ez tautológiának látszik, de ha megtöltjük némi tartalommal, talán értelmet kap.

Miben különbözik tehát a Nyugattal kiteljesedő klasszikus modernség stílusa a korábbi stílusoktól?

4.1. A **verselés** változatosabbá válik, megszűnik a gépies jambus uralma. A jambus fellazításával és a magyaros (hangsúlyos) versformák előtérbe kerülésével erőteljesen megnő a szimultán ritmusú, magyarosan és időmértékesen egyaránt ütemezhető versek száma. Füst Milán még a tízes években megteszi az első lépéseket a metrikus dallamemlékeket is tartalmazó, ezért olykor a mértékes vers méltóságával hömpölygő magyar szabad vers megteremtésére. Az újszerű zeneiséget más eszközök is szolgálják, például az alliteráció vagy az addiginál markánsabb rímelés.

4.2. A **szókincs** merítési köre és mélysége érezhetően kibővül, kezd megszűnni a „költői” és a „nem költői” szavak közötti hagyományos különbségtétel. Köznapi szavak, a nagyvárosi élet, a modern technika szavai, műveltségyszavak, tájnyelvi zamatú szavak, régiességek nyomulnak be a szépirodalmi szövegbe (sok példát hoz erre Bóka 1961: 133–6). A városi népnyelv alacsonyabb stílusértékű elemei és a ritkább, csak szótárból tisztázható jelentésű idegen szavak egyaránt divatosá válnak. A fiatal Kosztolányi egy ilyen hasonlattal indítja Április bolondja című elbeszélésének második részét: „az ég, mint egy *hisztérika*, kacagva hullatta eszelős könnyeit” (idézi Örley 1943: 424). Kemény Simon a *Lamentációk* címet adja első kötetének (a borítón *cz*-vel, a belső címlapon *c*-vel). Ignóus egy kis pajzánkodás kedvéért francia szakszavakat vegyít „Emma asszony” csevegésébe: „Nézze: hiszen csoda, hogy a szerelmet mennyire ismeri [Arany János]. De csak a mienket, asszonyokét. Azt is csak a feltétlen imádót, azét a lányét vagy asszonyét, aki maga-magát nem is érzi, csak lobog vagy titokban hervad a szeretett férfiért, vagy vetélkedik az ura szerelméért. A férfi-szerelem pedig az a *patrice*, az a *poince*, ami ennek a *matrice*-nak megfelel” (Ignóus 1906: 110–1).

4.3. Az új stílus merészen eredeti **szókapcsolatok**, különösen jelzős szerkezetek alkotásával aknázza ki a szavak társításában rejlő lehetőségeket (példák erre és a továbbiakra: Szabó 1998: 167). Különösen divatos az oximoronnak az a fajtája, amely a jelzett szóhoz tartalmilag hozzá nem illő jelzőt kapcsol. Tudatos választás volt tehát Kosztolányi részéről, hogy Vojtina új levele egy fiatal költőhöz című cikkében ezt a stílust az *ájult bánatok* szókapcsolattal szemléltette, szemben az újnépesség *szérűivel* és *üszőivel* (Kosztolányi 1934/1971: 488).

4.4. A **szintaxis** terén a fő tendencia a zárt mondat szerkezet fellazulása, majd felbomlása: a szecessziós „idegesség” a mondat ismételt újraindítására készlet, a névszói szerkezeteket kiemeli és a mondat elejére helyezi (vö. Herczeg 1975, Bencze 1989, de már Grétsy 1954 is).

4.5. Az **alakzatok** közül az ismétlés és a halmozás emelkedik ki gyakoriságával, divatosságával. Krúdy halmozásairól Pethő József írt alapos monográfiát (Pethő 2004). Ignóus a publicisztikában és a kritikában is meghonosítja a többszörös szóismétlést: „Ebben a versben nincs szivárványszínű turbán, nincsenek váltakozó foltok, árnyék nem játszik benne fényvel, fejek és vállak nem futnak össze benne hullámvonalba, s mégis *ugyanaz, ugyanaz, ugyanaz*, mint a Rembrandt Saul és Dávid képe” (Ignóus 1906/1969: 461).

4.6. Utolsóként a modern költői stílusnak azzal a sajátosságával foglalkozom, amelyet Karátson Endre Ady szavával „**életesség**”-nek nevez (Karátson 1980: 40). Az újabb költői nyelv a verselés és a szintaxis fellazításán kívül elsősorban abban különbözik a régebbitől, hogy „telivér képekben” fejezi ki magát, visszatérve az Arany János-i plaszticitáshoz. Ady stílusának „életessége” kiválóan megfelel a magyar nyelv konkrétabb, a tapasztalati valóságba lehorgonyzott természetének. „A gondolatiság nyelvi szempontból akkor igazán magyar – állapítja meg Karátson Endre Ady szimbolizmusáról és a magyar költői nyelv megújulásáról szóló előadásában –, ha az érzékletesség köntösében jelenik meg” (uo. 43). Hasonlítsuk össze ebből a szempontból az egyébként Nyugat-előfutárnak tekintett Komjáthy Jenő Repülj dalom című versének első és utolsó versszakát Ady Új

verseinek záródarabjával, az Új vizeken járok-kal! Komjáthy verséből hiányzik minden plasztikus konkrétság (képzeletének eredendő elvontságáról l. Komlós 1954: 447–8; uő 1965b: 644–5):

Repülj dalom a messzeségbe!
Hallgassátok meg dalomat!
Árnyból, sugárból összetéve
Milyen bűbajos hangot ad!

— — — — —

Repülj dalom a messzeségbe!
Hallgatnotok kell dalomat!
Lelkem zenéje, szárnyütése
Mindig merészebb hangot ad.

Ady ezzel szemben a *hajó* motívumára építi versét. A hajó metonimikusan a hajóst, az „új vizeken járó” lírai ént is kifejezi, aki előtt „új horizontok libegnek”. Ez a nyelvi kép nem valami modern lelemény, hanem ősi toposz, mégis jelentékenyen megkönnyíti a költői üzenet átadását, ill. befogadását:

Ne félj, hajóm, rajtad a Holnap hőse,
Röhögjenek a részeg evezősre.
Röpülj hajóm,
Ne félj hajóm: rajtad a Holnap hőse.

A téma harmadik variációjaként Esti Kornél énekének kezdetét idézem Kosztolányitól (a Számadás kötetből):

Indulj dalom,
bátor dalom,
sápadva nézze röptöd,
aki nyomodba köpköd:
a fájdalom.

Ebben a versben – néhány évvel az Ady elleni méltatlan támadás után – az ars poeticáját író Kosztolányiban öntudatlan (?) Ady-reminiscenciák szólalnak meg. A hajó képe hiányzik ugyan, de forma és modalitás egyaránt Adyt idézi. Végül József Attilánál (Tudod, hogy nincs bocsánat) a versnek már csak a dallama él tovább. A költői plaszticitás igénye azonban fennmarad a második modernségben, pl. Szabó Lőrincnél (A földvári mólón). A versnek ezt a sajátosságát Parti Nagy Lajos méltatta 2008. május 9-én a Bartók rádióban: „a víznek testet adni, nyelvben, [...] hatalmas bravúr”; „Szabó Lőrincen keresztül mintha [...] a költői plaszticitás zsenije szólalna meg” (Parti Nagy 2008).

5. Amilyen vitatott, hogy mikor kezdődött a jobb szó híján „modern”-nek nevezett stíluskorszak, olyan kétséges az is, hogy meddig tartott.

Bóka (1961: 141–2) már az 1910-es évek második felében, a búcsúzó Adynál és Kaffkánál is felfigyel egy puritánabb stílus felé mutató tendenciára (a Csinszka-versek stilisztikai visszafogottságában, illetve a Vasúton című novella riportszerűen közvetlen valóságbrázolásában).

Az igazi stílusváltás azonban csak a háború után, a húszas évek elejétől-közepétől bontakozik ki. Babits 1925-ben Új klasszicizmus felé címmel teszi közzé a Nyugatban egy „teljes, elfogulatlan, a Kor érzelmeivel és irányával nem törődő” művészetnek a programját (Babits 1925: 20): „Klasszicizmus: az inga visszatérése a kilengések után. Nem új kilengés ellenkező irányban: nem reakció. Klasszicizmus, túl már minden modernségen; túl a Jónak és Rossznak tudásán” (uo. 19). Ez a törekvés nyilvánul meg a következő évek „esztergomi” verseiben (Mint a kutya silány házában..., A vetkőző lelkek, Vers a csirkeház mellől stb.) és a korszak termését egybegyűjtő Versenyt az esztendőkkel! kötetben, Babitsnak talán legjobb (és egyben utolsó) verseskötetében.

Kosztolányi ugyanekkor, a Meztelenül kötet nyitóversében (Csomagold be mind) tesz hitet egy újfajta, a „csengő rímek” és „ékes igék” díszreit levető költői kifejezésmód mellett:

[...] a kincseim csomagold be,
régi szavam, az aranyt, kevélyen
csengő rímeim [...] s ékes igéim,
mind-mind csomagold e batyuba,
[...] s hagyd az úton másnak,
hogy hősi-igazul járjak egyedül,
egyszerű ember az egyszerű földön,

s meztelenül legyek, amint megszülettem,
meztelenül legyek, amint meghalok.

E program jegyében változtat prózastílusán is. Az Esti Kornél első fejezetében az író alteregója így jellemzi a kettejük stílusa közötti különbséget: „Te újabban a nyugalmat, az egyszerűséget kedveled. Klasszikusok a példaképeid. Kevés dísz, kevés szó. Az én stílusom ellenben még mindig nyugtalan, kócos, zsúfolt, cifra, regényes. Javíthatatlan romantikus maradtam. Sok jelző, sok hasonlat. Ezt nem engedem elsikkasztani.” Kosztolányi ebben a „másik énjével” folytatott diskurzusban az Esti képviselte századeleji modernséget az elbeszélői énjének tulajdonított „új klasszicizmus” vagy „második modernség” stíluseszményével ütközteti.

A két stíluseszmény (egyben stíluskorszak) közötti különbség érzékeltetésére hasonlítsuk össze két Kosztolányi-novella, az Április bolondja és A kulcs felütését! Az előbbinek a 2. része így kezdődik:

„Másnap fehér, bolond reggelre virradtunk. Éles szelek zúgtak. Virágokat sodort a tavaszi vihar. Sütött a nap, esett az eső, az ég, mint egy hisztérika, kacagva hullatta eszelős könnyeit. Bizsergő viszketés bujkált a mellünkben, s mi is szeretünk volna sírni és nevetni.”

Hát ez az a bizonyos „ájult bánat”-stílus, amelyről Örley és – önironikusan – maga Kosztolányi is írt. Ehhez képest szinte meghökkentő a jóval későbbi másik elbeszélés, A kulcs kezdetének puritán összefogottsága:

„Egy tízéves kisfiú odalépett a kapushoz.

- Hol van kérem az illetményosztály?
- Harmadik emelet, 578.
- Köszönöm szépen – mondta a kisfiú.”

De maradt azért az egykori nyelvi gazdagságból erre a korszakára is Kosztolányinak. Gondoljunk csupán a Krúdy-vers jelzőtüzijátékára (ugyanabban a kötetben, amely a Csomagold be mind felszólításával kezdődött): „*deresedő, tékoz, mámoros, nábob, / ábrándozó, részeg, zokogó cimbalmos*” (Krúdy Gyula). A Hajnali részegségből meg a Szeptemberi áhítatból pedig talán nem is kell idéznem. A régifajta modernség úgy megy át a másíkfajta modernségbe, hogy a költői és a stilisztikai személyiség integritása csorbítatlan marad.

A húszas évektől Krúdy Gyula nyelvhasználata is egyszerűsödik, csökken nála a nyelvi képek száma, mondatszerkesztése áttekinthetőbbé válik (vö. Kemény 1991: 34–6; Pethő 2007).

6. Akármilyen hamar felbomlott is a klasszikus modernség stílusa, Bóka Lászlóval elmondhatjuk, hogy Ady és a Nyugat mozgalma „stilisztikailag is győzött” (Bóka 1961: 142), mert eredményeinek lényege (nem a nyelvi külsőségek, hanem a nyelvhez való megváltozott viszony) maradandónak bizonyult. „A Nyugat után nem lehetett úgy írni többé, ahogyan előtte” (Király 1973: 9): a neveltségessé válás kockázata nélkül nem lehetett többé a „népieskedő epigonizmus”, a „problémátlan simaság” vagy a „tartalmatlan pátosz” hangján megszólalni. Góg és Magóg fiának kapudöngetése után a Szabolcska Mihály-i döngicsélés nem hallik meg többé (Bóka 1961: 143). Ebben a tekintetben a Nyugat stílusa kétségtelenül vízválasztónak bizonyult.

7. A Nyugat egy olyan szépirodalmi (és nem csupán szépirodalmi!) stílusnormát teremtett, amely majdnem egy évszázadra meghatározta nyelvi eszményünket és ezzel összefonódott gondolkodási formáinkat. E korszak, meglehet, épp mostanában ér véget a posztmodernnel, a nyelvnek önmagát (le)romboló használatával. Miközben tehát a százéves Nyugatot ünnepeljük, ez az ünnepelés a megszűnőben levő „nyugatos” stíluseszménytől való búcsúvételnek a gesztusává is válhat.

(2008)

Hivatkozások

- Ajtay-Horváth Magda 2001. A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár.
- Babits Mihály 1925. Új klasszicizmus felé (Mai író töprengése valami oltárnál) (Most, hogy új klasszicizmusról beszélnek). Nyugat III, 17–20; okt. 1; 18. sz.
- Babits Mihály 1993. Keresztül-kasul az életemen. Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp.
- Baránszky-Jób László 1937. A magyar széppróza története szemelvényekben. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Baránszky-Jób László 1969. Tömörkény táji impresszionizmusa. It 703–31.

- Baróti Dezső 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-konferenciáján.] In: Kabdebó (szerk.) 121–5.
- Bencze Lóránt 1989. A szecesszió nyelvi stílusjegyei. Lengyel Géza „Tárlatok és képraktárak” című írásának tanulságai (Nyugat 1908. I. 16–19). In: Fábíán–Szathmári (szerk.) 238–44.
- Bodnár György 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-konferenciáján.] In: Kabdebó (szerk.) 64–7.
- Bóka László 1961. Egy új stílus bölcsőjénél. In: Stilisztikai tanulmányok. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadásorozatának teljes anyaga. Gondolat, Bp. 116–46.
- Bori Imre 1980. A Nyugat és a modern magyar irodalom. In: R. Takács Olga szerk. 31–6.
- Böloni György 1934. Az igazi Ady. Editions Atelier de Paris, Paris.
- Czine Mihály 1969. A magyar századvég modern prózai törekvéseiről. Helikon 77–82.
- Czine Mihály 1973. [Vitaindító előadás a PIM Nyugat-konferenciáján.] In: Kabdebó (szerk.) 12–31.
- Diószegi András 1967. A szecesszióról. ItK 151–61.
- Diószegi András 1969. A magyar századvég modern prózai törekvéseiről. Helikon 85–94.
- Dombi Erzsébet, P. 1976. Színhatások a századforduló prózájában. In: Szabó (szerk.) 5–48.
- Dombi Erzsébet, P. 2002. Szecessziós stílus és barokk eszmény Prohászka írásművészetében. In: Szabó (szerk.) 44–64.
- Fábíán Pál–Szathmári István (szerk.) 1989. Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Tankönyvkiadó, Bp.
- Grétsy László 1954. Ady versmondai. It 302–19.
- Halász Gábor 1958. Válogatott írásai. Magvető Könyvkiadó, Bp. 497–504. (Előszőr: Vázlat a szecesszióról. Nyugat 1939. II, 217–21; okt.; 10. sz.)
- Herczeg Gyula 1975. A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó, Bp.
- Horváth János 1910. Ady s a legújabb magyar lyra. Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, Bp.
- Ignotus 1906. Olvasás közben. Jegyzetek és megjegyzések. Franklin-társulat, Bp.
- Ignotus 1969. Válogatott írásai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Kabdebó Lóránt 1996. Vers és próza a modernség második hullámában. Argumentum, Bp.
- Kabdebó Lóránt 2008. A mélypont ellenében. http://mkdsz.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=8149&Itemid=77
- Kabdebó Lóránt (szerk.) 1973. Vita a Nyugatról. Az 1972. április 27-i Nyugat-konferencia alapján szerkesztette és sajtó alá rendezte: – –. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Bp.
- Karátson Endre 1980. A magyar költői nyelv megújulása és Ady szimbolizmusa. In: R. Takács Olga (szerk.) 37–48.
- Kemény Gábor 1991. Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- Kemény Gábor 2002. A „szecessziós” Krúdy. In: Szabó (szerk.) 84–97.
- Kenyeres Zoltán 1989. A „Nyugat” története rövid előadásokban. Új Írás 2: 3–26.
- Király István 1970. Ady Endre. I–II. Magvető Kiadó, Bp.
- Király István 1973. [Bevezető előadás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.) 5–11.
- Kispéter András 1989. Az irodalmi és a nyelvi szecesszió néhány kérdése. In: Fábíán–Szathmári (szerk.) 36–48.
- Komlós Aladár 1954. Komjáthy Jenő. MTA I. OK 385–459.
- Komlós Aladár 1965a. A szimbolizmus és a magyar líra. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Komlós Aladár 1965b. Komjáthy Jenő (1858–1895). In: A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó, Bp. IV. 639–47.
- Komlós Aladár 1969. A „szecesszió” körül. Valóság 12: 73–6.
- Komlós Aladár 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.) 43–4.
- Komlós Aladár 1978. Problémák a Nyugat körül. Magvető Kiadó, Bp.
- Komlós Aladár (szerk.) 1965. A szimbolizmus. Gondolat, Bp..
- Kosztolányi Dezső 1969. Álom és ólom. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 74–7. (Előszőr: Heti levél. Bácskai Hírlap, 1905. máj. 28.)
- Kosztolányi Dezső 1971. Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 486–9. (Előszőr: Vojtina új levele egy fiatal költőhöz. Pesti Hírlap, 1934. márc. 11.)
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. A magyar irodalom története 1945–1991. Argumentum, Bp.

- Lagarde, André–Michard, Laurent (szerk.) 1969. XIXe siècle. Les grands auteurs français du programme. Bordas, Paris–Bruxelles–Montréal.
- Lovas Rózsa 1944. A magyar impresszionista költészet stílusformái. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- Lukács György 1969. Beszélgetés Lukács Györggyel. It 377–93.
- Móricz Zsigmond 1923. Osvát Ernő, a Nyugat szerkesztője (Felolvasta az író, az Osvát Ernő tiszteletére rendezett vígszínházi irodalmi délutánon). Nyugat I, 721–5; jún. 16; 11–12. sz.
- Murvai Olga 2002. Szecesszió – álló kép vagy mozgó kép? In: Szabó (szerk.) 148–67.
- Németh G. Béla 1969. A magyar századvég modern prózai törekvéseiről. Helikon 82–5.
- Németh László 1975. Az én katedrám. Tanulmányok. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Osvát Ernő 1995. Az elégedetlenség könyvéből. Összegyűjtött írások. Kiss József Könyvkiadó, Bp. 90–2. (Előszőr: Motívumok. Figyelő 1905. 1–2.)
- Ottlik Géza 1980. Próza. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- Örley István 1943. Kosztolányi olvasása közben. Magyar Csillag 423–8.
- Parti Nagy Lajos 2008. [Beszélgetés Győri Lászlóval május 9-én az MR-3 Bartók Társalgó című műsorában.] <http://real1.radio.hu/bartok/>
- Pelyvás-Ferenczik István 1942. A magyar irodalmi impresszionizmus és Krúdy Gyula. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete, Debrecen.
- Pethő József 2004. A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján). Akadémiai Kiadó, Bp.
- Pethő József 2007. Állandóság és változás. Krúdy utolsó alkotói korszakának stílusáról. Nyr. 63–75.
- Pók Lajos 1970. Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Pók Lajos 1972. A szecesszió: Egy művészeti mozgalom történeti szerepe és esztétikája. In: Pók (szerk.) 7–118.
- Pók Lajos (szerk.) 1972. A szecesszió. Gondolat, Bp.
- Rába György 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.) 32–42.
- Rába György 1980. Az objektív líra jelensége a Nyugat hőskorában (Babits Mihály és Füst Milán költészete). In: R. Takács Olga (szerk.) 49–68.
- Radnóti Miklós 1978. Művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 577–656. (Előszőr: Kaffka Margit művészi fejlődése. Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Szeged, 1934.)
- Róka Jolán 1989. A századforduló egy stílusáramlatáról az irodalmi kritika fényében. Ignotus és az impresszionizmus. In: Fábrián–Szathmári (szerk.) 180–93.
- Rónay László 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.) 251–60.
- Sájter Laura 1999. A magyar szecessziós dráma stílusa. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár.
- Schöpfung Aladár 1921. Konzervatív kritika, fejlődő irodalom. Nyugat I, 565–75; ápr. 16; 8. sz.
- Szabó Zoltán 1970. Kis magyar stílustörténet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Szabó Zoltán 1976. Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Szabó (szerk.) 49–88.
- Szabó Zoltán 1977. Szecessziós sajátosságok Ady stílusában. NyIrK. 12–21.
- Szabó Zoltán 1982. Kis magyar stílustörténet. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Bp.
- Szabó Zoltán 1984. A szecesszió stiláris sajátosságai Kosztolányi prózájában. It 388–418.
- Szabó Zoltán 1998. A magyar szépirói stílus történetének fő irányai. Corvina, Bp.
- Szabó Zoltán (szerk.) 1976. Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Szabó Zoltán (szerk.) 2002. „Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Szerb Antal 1981. Gondolatok a könyvtárban. Magvető Könyvkiadó, Bp. 200–21. (Előszőr: Az intellektuális költő. Széphalom 1927. 124–39.)
- Takács Olga, R. (szerk.) 1980. Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. Akadémiai Kiadó, Bp.

Az eltévedt lovas (Egy Ady-szimbólum értelmezéséhez)

1. Adynak ezt a költeményét a régebbi szakirodalom sűrűn emlegette, valójában mégis elhanyagolta. Vajthó Lászlónak iskolai célra szánt, vázlatos cikkén (1948) és Keszi Imrénék a *Miért szép?* kötetben (1966) megjelent rádióelőadásán kívül a centenárium előtti évig egyetlen összefüggő műelemzés sem készült róla (vö. Vitályos–Orosz 1980). 1976-ban azután egyszerre három alapos elemzés is napvilágot látott: Balogh Lászlóé a *Mag hó alatt* című, alcíme szerint Ady költészetének jelképrendszerébe bevezető könyvében (1976: 153–63), Király Istváné a *Kortársban*, Tamás Attiláé pedig az *Irodalomtörténeti Közleményekben*. Ez ösztönzött arra, hogy néhány futó megjegyzés erejéig magam is hozzászóljak Az eltévedt lovas (pontosabban: az eltévedt lovas, kis *a*-val) értelmezéséhez.

2. Nyilvános töprengésemet arra az iskolásnak látszó, mégis el- és megkerülhetetlen kérdésre korlátozom: kit vagy mit jelképez az eltévedt lovas, Ady versének lírai hőse, ez a ködfüggöny mögé rejtőző, misztikus figura?

A költő kortársai – Bölöninek egy ki nem fejtett megjegyzését leszámítva, melyre később még visszatérek – a **magyar** sors, a magyar eltévedés szimbólumának tekintették a „vakon ügető” lovast (L.: Földessy Gy. 1921: 181; uő 1949: 212; Benedek M. 1924: II, 284). Ez a hagyományos, „nemzeti” értelmezés úgyszólván töretlenül tovább élt a felszabadulás utáni Ady-irodalomban is. Vajthó László például a már említett cikkében így „fordítja le” a jelképet a mindennapi élet nyelvére: „A lovas vágat, vágat céltalanul; a magyarság, ha százfelé próbálkozik is, mindig visszakényszerül induló helyére, nem ereszti magárahagyottságának bűvölete” (1948: 274). Keszi Imre számára is „nyilvánvaló”, hogy Ady versében „a magyarságról van szó” (1966: 88). Ugyanezt a felfogást teszi magáévá Ady-könyvében Vezér Erzsébet (1969: 427), Féja Géza pedig éppenséggel balladának, „magyar sorsénekek”, „sok százados útvesztésünk keservesének” minősíti a költeményt, mely a ködbe borult jelent az áradó, burjánzó, fojtogató múlttal ütközteti össze (1970: 28). Végül Balogh László elemzése szerint a homályos szimbólum az egész magyar történelmi fejlődés megtorpanását, eltévedését fejezi ki: „A magyar múlt, történelem az eltévedt, hajdani lovas” (1976: 157).

A versnek ez a fajta értelmezése magában hordja azt a lehetőséget, hogy az úttévesztést, eltévedést, megtorpanást stb. mint örök, megfellebbezhetetlen „magyar fátumot” fogjuk fel, s ily módon a lovas alakjában az „örök magyarság” megtestesülését lássuk. Ez a torzító, misztifikáló okfejtés már a húszas évek végén hangot kap Makkai Sándornak egyébként nem érdektelen, a maga idejében tárgyilagosságnak számító Ady-könyvében, a *Magyar fa* sorsában: „a keletről elszakadt magyar *önmagától* szakadt el, utat vesztve tévedt a népek és érdekek ütközőpontjába, visszafelé elzáródott az útja, a nyugattal szemben idegen maradt, se keleti, se nyugati felemás lelke elnyomorodott” (1927: 30). Makkai fejtegetései az „utat tévesztett” és „elnyomorodott” magyarságról, e magát nem találó, elvarázsolt „napkeleti királyfiról” mély nyomokat hagytak a két világháború közti időszak Ady-képén (természetesen főleg az ún. keresztény középosztályra, ill. ennek irodalmi tudatára gondolunk, de hatásuk alól például egy Szerb Antal sem tudta teljesen kivonni magát: I. Magyar irodalomtörténetének Ady-fejezetét). A Makkai-féle koncepció utóregzéseivel még a hatvanas évek elején is találkozhatunk az Amerikában élő Vatai Lászlónak *Az Isten szörnyetege* című, a Makkaiénál egyébként jóval gyengébben megírott könyvében (1963: 355 kk.). Vatai Ady magyarság-verseit abból az axiómaszerű állításból vezeti le, hogy „A keleti magyar sohse [!] tudott igazán nyugativá válni” (i. m. 357). Az eltévedt lovas figurája ebben a megközelítésben egyre gyanúsabban kezdett hasonlítani a Beöthy Zsolt-féle „volgai lovashoz”, a pusztai nomád lelki alkat eszményített képviselőjéhez (vö. Beöthy 1896: 1–7; a párhuzamra Vajthó [1948: 274], sőt – óvatosabban – Keszi Imre [1966: 92] is utal), amitől már nem is volt olyan messze a „tragikus magyarság”, a „turáni átok”, az „egyedül vagyunk” stb. szólammokkal jellemezhető, búsmagyarkodó múltidézés, a hamis aktualizálás, torzítás.

3. Talán ebben a negatív lehetőségben rejlik a magyarázata annak a hevesységnek, mellyel Király István a versnek bárminő „magyar” értelmezését elveti, s az „esetleges”, „provinciális”, „leszűkítő” és „szemellenzős” interpretációkat félrelökve magával az **emberiséggel**, a nagybetűs Emberrel azonosítja az eltévedt lovast. „A történelmi ember eltévedéséről szolt a költemény” – állapítja meg Király (1976: 1817), s felfogásának ősképeként Bölöni Györgynek a *Világ* 1918. szeptember 8-i számában megjelent cikkére – A halottak élén-ről írott méltatásra – hivatkozik, melyben Bölöni Az eltévedt lovas-t a háborúba behajszolt modern ember allegóriájaként elemzi. Király István értelmezésében ez az Ady-vers a huszadik századi ember tragédiáját, a nihilbe-veszés döbbenetét jeleníti meg (i. h. 1820), azt az életérzést,

mely már A Nincsen himnuszában és A ködbe-fúlt hajók-ban („Szeretek a Semmibe szállni”) is hírt adott magáról.

4. Királynak ezt az interpretációját újszerűségében is meggyőzőnek, tudományosan megalapozottnak tartom. Eszem ágában sincs tehát kétségbe vonni. Abban azonban már nem vagyok ilyen biztos, hogy lehet-e – vagy inkább: érdemes-e – ezt a felfogást olyan kizárólagossággal felruházni, ahogy ezt Király István teszi. Véleményem szerint Az eltévedt lovas „összemberi” értelmezése egyáltalán nem mond ellent a régebbi kommentárok állításainak, pusztán arról van szó, hogy Király a versnek egy újabb – mélyebb, elvontabb – jelentésrétegét tárta fel. Ez azonban még nem ok arra, hogy egyszer s mindenkorra kiiktassunk minden szemantikai és asszociatív kapcsolatot a lírai hős: a „hajdani lovas” és a magyar sors, a magyar történelem között. Nyomós érvek szólnak ugyanis amellett, hogy Az eltévedt lovas magyarság-vers is (és itt az *is* kötőszóra erős hangsúlyt kell tennünk!). Nézzük csak meg például a kötetben elfoglalt helyét: A halottak élén-nek abban a ciklusában, melynek Az eltévedt lovas a címadó verse, túlnyomórészt olyan költeményeket találunk, melyek a magyar nép sorskérdéseit, történelmi rendeltetését feszegetik (A fájtám sorsa, Fáradtan biztatjuk egymást, A mesebeli János, A harcok kényszerültje, Kétkedő, magyar lelkem, Két kuruc beszélget I–III.), míg az „emberiség-versek”, a háború rettenetét az általános emberi szintjén megfogalmazó látomások inkább az első (Ember az embertelenségben) és a második (Mag hó alatt) ciklusban kaptak helyet. Köztudomású, hogy Adynál az egyes verseknek ciklusokba rendezése egyfajta alkotói önértelmezést jelent, és messzemenően tudatos megfontolásokon alapul (vö. Lukács Gy. 1970: 174).

S ami a legfontosabb: azzal, hogy az eltévedt lovast az eltévedt, utat vesztett, „istentől és embertől elhagyott” magyarság jelképének (is) tekintjük, korántsem mossuk el a vers politikumát, hiszen Ady a „magyar eltévedést” nem kortól és októl elvonatkoztatott misztikus sorsszerűségnek fogta fel, hanem igencsak konkrét történelmi és társadalmi körülményekből eredeztette (az már más lapra tartozik, hogy magyarság-verseinek ezt a világos intencióját jobboldali és középutas nacionalista kommentátorai igyekeztek minél jobban elködösíteni). Amikor Ady azt mondja: „Valahol utat vesztettünk” (Fáradtan biztatjuk egymást), nem „örök magyar fátumot” ért ezen, hanem olyan útvesztést, melynek tényleges okai és néven nevezhető felelősei vannak (miért választotta volna különben éppen ezt az Ady-sort Szekfü Gyula 1942/43-as, Magyar Nemzet-beli cikksorozatának címéül?). Hadd idézzük meg itt koronatanúként magát Bölöni Györgyöt, az „általános emberi” magyarázat első felvillantóját, aki Az igazi Ady-ban így tiltakozott Ady nemzeti problematikájú költeményeinek kisajátítása és eltorzítása ellen: „Le kell már számolni azzal, mintha Ady azt hirdette volna, hogy ez a komp-országos magyar sors, a magyar bánat, a magyar átok azért volna, mintha valami különös magyar végzet, külön magyar rendeltetés ülne a magyarság nyakán. Ady ... a magyar tragikumot abban látta, hogy a grófokkal, papokkal, urakkal, vagyis az egész feudális és klerikális uralommal szemben az elszolgaiasodott, eltespedt és vezetőiben elbúsult magyarság nem tudja kivívni ... a felszabadulást ... Ady szerint nem abban van a magyar tragikum, hogy a magyarság a Duna–Tisza közé került, hanem abban, hogy itt nem tudott magának európai s nyugati államot alakítani” (1934: 358–62). Hosszan idéztünk, mert Bölöninek ez a gondolatmenete kitüntetetten fontos Az eltévedt lovas elemzése szempontjából. Perdöntő tanúvallomás ez amellett, hogy itt **nem** valamiféle időtlen és megfellebbezhetetlen vakvégzetről, a „volgai lovas” vagy a „turáni faj” misztikus magárahagyatottságáról van szó, hanem a magyar és az európai politikában bekövetkezett kedvezőtlen fordulatról: a világháború kitöréséről, az átmentett feudalizmusról, az ekkor elvetéltnek látszó demokratikus forradalomról stb. **Ezért** látja Ady eltévedt lovasnak a magyarságot! A versnek ez az értelmezése nem szűkít le, hanem éppen ellenkezőleg: rámutat a műnek az egyetemes–összemberi szint „alatti” (vagy „feletti”?), specifikusan magyar vonatkozásaira.

5. Az „általános emberi” és a „magyar” értelmezésen kívül fel-felbukkan a szakirodalomban az a nézet is, hogy az eltévedt lovas alakjában a költő **saját magát** rajzolta meg, azaz a vers lírai hőse, „címszereplője” nem más, mint Ady Endre. Vajthó László még csak a „hajdani, eltévedt utas” kifejezésről állítja, hogy ez maga az új lírával jelentkező Ady, aki „a megnemértők ködvitézeivel hadakozik” (1948: 274). Őszerinte ugyanis a 7. versszakbeli „utas” nem azonos az első és az utolsó szakasz „lovasával” (Vajthó ezzel a véleményével egyedül áll az elemzők között, akik az „utast” általában a „lovas” szinonimájának tekintik, vö. például Király 1976: 1816; Tamás A. 1976: 349; ez valószínűleg így is van, ezért is említettük itt meg Vajthó észrevételét mint az eltévedt lovast a költővel azonosító felfogás korai példáját). Keszi Imre viszont már expressis verbis kimondja: „a költő **személy szerint is azonos** az eltévedt lovassal, népével” (1966: 89; én emeltem ki K. G.). Megtalálhatjuk ezt a gondolatot Vatai Lászlónál is (1963: 362), azzal a különbséggel, hogy ő a magyar fajiság és népszellem reprezentatív

megnyilatkozását látja Adyban, olyan költőt és váteszt, aki szubjektíve azonosult a magyarsággal – „a magyarság egy atomjaként a népe sorsát éli” (uo.) –, s ezáltal mintegy lelkében hordozza népe egész múltját. A jungi kollektív tudattalan – egyetlen emberben összesűrűsödve? Kalandos elképzelés, bár Ady maga is leírt ilyesmit: „Most építem vulkánokra a fészkeket, / De fajtámra is mostan figyelek / S most hiszem el, hogy elhinni szabad, / Hogy *milliókért élhet egy-nehány*” (Az Ősz dicsérete III.), csakhogy ezt nem egészen így kell érteni... Közvetve Vezér Erzsébet is Adyval helyettesíti be az eltévedt lovas, amikor egy helyütt „magyar messiásnak” nevezi (1969: 428). Én legfeljebb addig mennék el ebben a képzettársításban, ameddig Barta János, aki szerint „a költő az alkotás, a teremtés állapotában maga is valóban újraéli a mítoszok világát” (1948: 283).

Ezeknél az elszórt szakirodalmi nyomoknál, ötleteknél jóval fontosabbak azok a verspárhuzamok, melyek szintén lehetővé teszik – sőt sugallják! – a „hajdani, eltévedt lovasnak” a költővel való azonosítását. A legnyomósabb érvet azok a korábbi „lovas” versek szolgáltatják, melyekben Ady egyes szám I. személyben beszél, nem hagyva kétséget afelől, hogy önmagát fejezi ki a lovas alakjában (Futás a Gond elől, Ezüst patkós paripáinkon, A menekülő lovas, A ló kérdez, Új s új lovat). Az eltévedt lovas után még egy ilyen típusú költemény került ki Ady műhelyéből, a Bóbiskolván lehajtott kardomon (1915). A párhuzamba állítás ellen szól viszont az a körülmény, hogy a mi rejtélyes eltévedt lovasunk nemcsak hogy meg nem szólal a versben, de még látszani sem igen látszik. – A „lovas” verseken kívül is van azonban Adynak néhány olyan régebbi költeménye, pl. A rég-halottak pusztáján, Az elsüllyedt utak, a Séta bölcső-helyem körül vagy Az őszi láрма, melyeknek motivikus anyaga, „díszletezése” (kőd, bozót, puszta, eltévedés stb.) feltűnő rokonságot mutat Az eltévedt lovaséval. S ami a legérdekesebb: ezek a művek is rendre az egyéni sors tragédiáját jelenítik meg (vö. Király 1976: 1815). Különösen tanulságos ebben a tekintetben Az eltévedt lovas-nak Az őszi lármával való egybevetése: az őszi éjszakából baljósan, kísértetiesen kihallatszó lármának – nyöszörgésnek, dobbanásnak, kopogásnak – éppúgy nem látjuk, csak sejtjük a forrását, mint ahogy az eltévedt lovas is csak akusztikus elemként, „vak ügetésével” van jelen a versben. S Az őszi láрма kétségkívül én-vers, az „élő-halottság” motívumának egyik első megfogalmazása, melyben Ady – Földessy Gyula szavaival – „visszajáró-magára gondol” (1949: 46).

A harmadik – és talán a leginkább figyelemreméltó – szempont, mely arra ösztönöz, hogy az eltévedt lovasban magát a költőt lássuk, az előbbivel ellentétben nem „külsőleges” (l. Wellek–Warren 1972: 103 kk.), hanem a mű struktúrájában rejlik. Arra a sajátos kompozicionális megoldásra gondolok, hogy a „beszélőnek” (a lírai megnyilatkozás alanyának) és a „szereplőnek” (a lovasnak) a viszonya némiképpen mindvégig tisztázatlan marad. A lovas vizuális értelemben „kívül van” a versen, csak az első és az utolsó szakaszban hangzik fel „a színpalak mögött” tompa ügetése. A befogadóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés: valójában kinek a benyomásait, érzéseit tolmácsolja a 2–8. versszak? A „hajdani lovasait”? A költőit? Alighanem mindkettőt, s ezáltal a „szereplő” és a „beszélő” fokozatosan egybeemosódik, alakjuk egymásba olvad.

Felfigyeltek erre az összefonódásra a költeménynek régebbi és újabb elemzői is. A költő és a lovas közötti bensőséges viszony megsejtéséről tanúskodik már Makkai Sándornak az a metaforikus–esszéisztikus fordulata is, hogy Ady „a szíve dobogásában” hallja meg az eltévedt, hajdani lovasnak rémektől üldözött, vak ügetését (1927: 24). Keszi Imre eljut odáig, hogy feltegye a minket érdeklő kérdést: „De hát nem azonos-e a hang forrása, és az, aki hallja?” (1966: 89), ám a válasszal tulajdonképpen adósunk marad. A legalaposabban Tamás Attila vizsgálja meg a „beszélő” és a „szereplő” kapcsolatát, illetőleg ennek nyelvi jegyeit, s arra az elfogadhatónak látszó végkövetkeztetésre jut, hogy ha nem azonosak is egymással, több helyütt **azonosulnak**. Az író a versben szemléltető is, átélő is az általa megjelenített lovas sorsának (1976: 349).

Ady és az eltévedt lovas, a műnek ez a két mágneses erővonala olykor szinte teljesen egybeesik, például a 6. versszak kétségbeesett felkiáltásában (vagy fájdalmas panaszában?): „Csupa vérzés, csupa titok, / Csupa nyomások, csupa ősök, / Csupa erdők és nádasok, / Csupa hajdani eszelősök.” Az elidegenült és ellenséges valóságba belevetett heideggeri ember kiáltozását halljuk itt, jó tíz évvel Heidegger főműve előtt (a „Geworfenheit” fogalmára l. Márkus–Tordai 1964: 53). De hát a költő szükségképpen előtte jár a filozófusnak: Ady már a kilencszázas évek közepétől versbe élte ezt a válsághangulatot (Jó Csönd-herceg előtt, 1906; Kocsi-út az éjszakában, 1909).

Olykor viszont kissé szétválk ez a két vonal, a költő mintegy „kívülről nézi magát” az eltévedt lovas alakjában. E nézőpontváltás vagy hangváltás jeleként a 7. szakaszban az addigi *lovas* megjelölést az *utas* váltja fel: „Hajdani, eltévedt utas / Vág neki új hinárú utnak” stb.

E vibráló, oszcilláló viszonyt: a kettősség egységét és az egység kettősségét a legjobban az első és az utolsó versszakban érezzük, ahol az 1. sor végén levő, állítmányi szerepű főnévi igenév („Vak ügetését *hallani*”) jelentheti azt is, hogy a „beszélő” hallja a lódobogást, de nem zárja ki azt az értelmezési lehetőséget sem, hogy ő az, akit hallani lehet (vö. Tamás A. 1976: 349). A költemény esztétikai feszültsége, stílushatása épp a kívülállás és az azonosulás, a leírás és az önkifejezés ellentétéből s ezeknek az ellentéteknek a mű egészében megvalósuló dialektikus egységéből fakad.

6. Mít jelképez tehát az eltévedt lovas? Az emberiséget? a magyarságot? a költőt saját magát? Láthattuk, hogy mindhárom értelmezés mellett lehet érveket felhozni. Nekem az a véleményem, hogy a háromféle magyarázat nem zárja ki, sőt kiegészíti egymást. A szimbólumokra általában – s köztük természetesen Ady szimbólumaira is – jellemző, hogy nemcsak egyfajta jelentésük van, hiszen a költő éppen azért folyamodik a szimbolikus kifejezőmóddhoz, mert egyetlen képpel többféle – és fogalmi nyelvre rendszerint le sem fordítható – tartalmat próbál közvetíteni. A korszerű stilsztika nem zárkózik el a „többszörös olvasat” lehetőségétől, s ahelyett hogy a szimbolikus kép kulcsát, „megfejtését” erőszakolná, inkább arra törekszik, hogy minél pontosabban, érzékenyebben tárja fel a szimbólumnak egymásra épülő, egymást ellenpontoszó jelentésrétegeit. Ilyen „polivalens” (sokértékű, sokértelmű) jelkép Ady eltévedt lovasa is. Egyaránt kifejezője ez a kép a régi eszményeit fel nem adó, a háborús tömegpszichózissal szembehelyezkedő „tegnapi ember” elmagányosodásának („egyéni” szint), a háborúba belesodródott és abban a valóságos érdekei ellen küzdő magyar nép tragédiájának („nemzeti” szint), végül az önmagával meghasonlott, „nembeli” értékeitől és céljaitól elidegenedett emberiség úttévesztésének („összemberi” szint). A műnek ez a három jelentésrétege az **egyedi**, a **különös** és az **általános** viszonyában van egymással. A három „olvasat”: az én-vers, a magyar sorskérdés-vers és az elidegenedés drámájának verse nem semmisíti meg egymást, hanem éppen ellenkezőleg: szerves egységben van, egymást erősíti (lényegében ugyanígy: Király 1976: 1816; Tamás A. 1976: 349). Aminthogy szerves egységben van ez a három magában a költőben is: „Adyban nincs külön-külön Ady-sors és külön nemzet-sors, Adyban együtt van az egyéni és nemzeti, az emberi és az osztálytragikum” (Böloni 1934: 358). Hogyan is jellemezte ő magamagát egy másik, csaknem két évvel Az eltévedt lovas után írott nagy versében:

Ember az embertelenségben,
Magyar az űzött magyarságban,
Újból-élő és makacs halott.

(1977)

Hivatkozások

- Albert Zsuzsa–Vargha Kálmán (szerk.) 1966. Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben. Gondolat, Bp.
- Barta János 1948. Khiméra asszony serege. Adalékok Ady képzet- és szókincséhez. In: Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Egyetemi ny., Bp. 278–98.
- Balogh László 1976. Mag hó alatt. Bevezetés Ady költészetének jelképrendszerébe. Tankönyvkiadó, Bp.
- Benedek Marcell 1924. Ady-breviárium. I. Ady élete, emberi arcképe, költői jelentősége, prózai írásai. II. Ady műve, kommentárok. Dante, Bp.
- Beöthy Zsolt 1896. A magyar irodalom kis-tükre. Athenaeum, Bp.
- Böloni György 1934. Az igazi Ady. Editions Atelier de Paris, Paris.
- Féja Géza 1970. Lázadó alkonyat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Földessy Gyula 1921. Ady-tanulmányok. Ethika, Bp.
- Földessy Gyula 1949. Ady minden titkai. Ady-kommentárok. Athenaeum, Bp.
- Keszi Imre 1966. Ady Endre: Az eltévedt lovas. In: Albert Zsuzsa–Vargha Kálmán (szerk.) 86–96.
- Király István 1976. Az eltévedt lovas. Kortárs 20: 1812–22.
- Lukács György 1970. Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Gondolat, Bp.
- Makkai Sándor 1927. Magyar fa sorsa. A vádolt Ady költészete. Soli Deo Gloria, Bp.
- Márkus György–Tordai Zádor 1964. Irányzatok a mai polgári filozófiában. Gondolat, Bp.
- Szerb Antal 1978. Magyar irodalomtörténet. 6. kiadás. Magvető, Bp. (1. kiadása: 1934.)
- Tamás Attila 1976. Egy késői Ady-versről (Az eltévedt lovas). ItK 80: 345–51.

- Vajthó László 1948. Ady Endre: Az eltévedt lovas. Köznevelés 4: 274–5.
- Vatai László 1963. Az Isten szörnyetege. Ady lírája. Occidental Press, Washington.
- Vezér Erzsébet 1969. Ady Endre. Gondolat, Bp.
- Vitályos László–Orosz László 1980. Ady-bibliográfia 1896–1977. MTA Könyvtára, Bp.
- Wellek, René–Warren, Austin 1972. Az irodalom elmélete. Ford. Szili József. Gondolat, Bp. (Eredetije: 1949.)

Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról*

Egy kevésbé ismert Kosztolányi-arc

Kosztolányi Dezső sok műfajú, sokarcú alkotó volt; érthető tehát, bár ettől nem kevésbé sajnálatos, hogy a költő, novellista, regényíró, műfordító, kritikus és nyelvművelő mellett egy kissé háttérbe szorult az irodalmi köztudatban Kosztolányi, az esztéta. Pedig, hogy ő esztétaként, tehát az esztétikatudomány kutatójaként és gyakorlati alkalmazójaként is az élvonalba tartozik, azt már a vele szemben sok tekintetben fenntartásokkal viseltető kortársi közvélemény is elismerte. Szerb Antal Magyar irodalomtörténete, amely 1934-ben, vagyis még Kosztolányi életében jelent meg először, így rögzíti ezt az értékelést: ő „a versek tudományának legnagyobb szakembere, minden nyelvi dolog tudója” (igaz, hogy nyomban ezután értetlenségének is hangot ad amiatt, „hogy a nyelvkezelés titkainak ez a mestere újabban a nyelvtisztító purizmus művészellenes laposságainak a hívéül szegődött”; 1978: 519).

Abban, hogy Kosztolányinak mint esztétának a szellemi hagyatékát a későbbi szakirodalom, az egyébként örvendetesen gazdag termésű Kosztolányi-filológia a megérdemelnél kisebb figyelemre méltatta (fontos kivétel ezalól Kiss Ferenc monográfiája, amely külön fejezetet szentel az esztéta Kosztolányinak [1979: 348–405], jöllehet ez az áttekintés is túlnyomórészt a „homo aestheticus”-elmélettel és az 1929-i „Ady-revizíó”-val foglalkozik), nyilván közrejátszott az a hagyományos – és nem is egészen jogosulatlan – vélekedés is, hogy egy író esztétikai nézeteit leghitelesebben mégiscsak a szépirodalmi alkotásai reprezentálják, ennél fogva esztétikáját is azokból, nem pedig alkalmi cikkeiből, egyéb megnyilatkozásaiából kell kiolvasni (vö. Sótér 1980: 179).

Övezi egy bizonyos előítélet az esztéta Kosztolányi munkásságát amiatt is, hogy éppen a legfontosabb elméleti írásai (tehát azok, amelyekben nem egy-egy író vagy mű kapcsán, hanem általánosságban fejteget valamely esztétikai problémát) néhány kivételtől eltekintve egytől egyig újságcikkek, sőt részben nyúlfarknyi jegyzetek, glosszák, hírfejek, „szösszenetek”. Ismeretes, hogy Kosztolányi 1921 januárjától belső munkatársa volt a Pesti Hírlapnak, és emiatt jórészt itt, ennek vasárnapi mellékletében jelentek meg ezek az írások. Az író életében nem is álltak össze köteté, hanem csak később, a Hátrahagyott művek egyikeként (Ábécé, 1942) gyűjtötte őket össze Illyés Gyula. Ez az anyag kapott helyet – számos további ilyen tárgyú Kosztolányi-írással kiegészítve – a Réz Pál gondozta új életműsorozat *Nyelv és lélek* című kötetében (1971).

Az újságcikk műfajának természetesen megvannak a maga terjedelmi és hangnembeli követelményei, korlátai, amelyek alól Kosztolányi sem kaphatott felmentést (de bizonyára nem is akart kapni, mert fölkelte írói becsvágyát az önként vállalt feladat képtelen nehézsége: egyhasábos, könnyed hangvételű cikkekben vetni fel és bizonyos értelemben meg is oldani a nyelv- és irodalomesztétika sok ezer éves, könyvtárnyi szakirodalommal súlyosbított alapkérdéseit).

E „hendikep”-jelleg némiképp rajta is hagyta a nyomát ezeken a cikkeken. Talán ennek tudható be, hogy Kosztolányi nyelvesztétikai írásai nem alkotnak összefüggő rendszert, hanem csak egyes részkérdéseket ragadnak ki, szinte ötletszerűen, s emiatt nem mentesek bizonyos belső ellentmondásoktól sem. Ámbár meglehet, hogy nem a műfaj kényszeríti rá az íróra ezt a tárgyalásmódot, hanem, épp megfordítva, a szellemi alkat keresi és találja meg magának éppen ezt a formát, a neki valót. Hisz Kosztolányi valóban nem volt rendszerező típusú elme (l. Rónay L. 1985: 131), s így könnyen feltehető, hogy nem is állott szándékában rendszerbe foglalni esztétikai nézeteit (vö. Kiss F. 1979: 348).

Itt megjegyezném, hogy a rendszerezettség meglétét vagy hiányát kár lenne értékkritériummá előléptetni. Az esztétikai gondolkodás története nemcsak a rendszeres, filozófiai megalapozottságú, objektivitásra törekvő szintéziseket foglalja magában (ilyeneket egyébként is csak filozófusok szoktak írni, mint Hegel, Croce vagy Lukács), hanem az írók, művészek szubjektívabb ötletfutamait is. Sőt az intuíció villámfénye gyakran mélyebbre képes bevilágítani az esztétikum rejtelseibe, mint a módszeresen építkező rendszeralkotók kutatólámpása. „Szent örületben a költő szeme / Földről az égre, égből földre villan” (Shakespeare: Szentivánéji álom, V. felv., 1. jelenet, Arany János fordítása), s eközben olyasmit is észrevehet, ami a kutatónak a vizsgált tárgyra – és csak arra – szögezett pillantását szükségképpen elkerüli. Tehát az ilyen, az intuíción alapuló megközelítésnek is el kell ismerni a létjogosultságát.

Az a körülmény, hogy Kosztolányi túlnyomórészt hírlapi cikkekben rögzítette nyelvesztétikai nézeteit, nagymértékben megszabta ezeknek az írásoknak a hangnemt, a gondolatkifejtés módját is.

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kosztolányi-ülésszakán (Nyíregyháza, 1985. május 5.).

Legtöbb ilyen cikkének van valami polemikus jellege: álláspontját rendszerint valami vagy valaki ellen képviseli, fegyelmezett szenvedélyességgel. Némelyik írása formailag is párbeszéd, pl.: Mi a véleménye... (Nyelv és lélek, a továbbiakban: NyLél. 169–70); Párbeszéd a művészetéről (uo. 313–7); Párbeszéd a formáról és lényegről (uo. 400–1).

A polemikus jellegből fakadnak érvelésmódjának olykori túlzásai is. Kosztolányi nem is rejtette véka alá, hogy ha szükségét érzi, szándékosan folyamodik vitacikkeiben a túlzás eszközehez. Illyés Gyulának a Kortársak című posztumusz kötetéhez írt előszavából tudjuk például, hogy az Ady-vitairat hangvételéről ezt mondotta Kosztolányi Gellért Oszkárnak: „Szántszándékkal lőttem túl a célon. Csak ilyen erős taszítástól lehet remélni, hogy a kérdés egyensúlyba kerül” (l. Illyés 1964: I, 231). Egy másik, ezúttal írásbeli nyilatkozatában így vallott vitamódszeréről a Prágai Magyar Hírlap tudósítójának, ugyancsak az Ady-polémia kapcsán: „Ez a vita módszere. Ha a tűzér céloz, nem arra a pontra lő, melyet el akar találni, hanem távolabb” (idézte: Egy ég alatt, 1977: 628).

A stílus is egyre inkább hozzáidomult ehhez a polemizáló jellegű, túlzásoktól sem visszariadó közlésmóddhoz: az esztétikai vitacikkeket író Kosztolányi szövegeiben megszorodnak a csillogó paradoxonok. Az „Esti Kornél-korszaknak” amúgy is uralkodó stílári figurája, poétikai szervező elve volt a paradoxon (vö.: Sötér 1980: 178, 181 kk.; Király 1985: 92–6), s ezek az írások túlnyomórészt épp ebben a periódusban, a húszas évek végén, ill. a harmincas évek első felében keletkeztek.

Mindezt – tehát az újságcikk-műfaj sajátosságait, a polemikus jelleget, a szövegbe tudatosan beépített túlzást és paradoxont – egyaránt figyelembe kell vennünk (úgy is mondhatnám: le kell majd vonnunk), amikor idézni és kommentálni fogjuk Kosztolányi nézeteit a nyelv esztétikumáról.

Ezt annál is könnyebben megtehetjük, mert a polémia, a túlzás, a paradoxon végső soron: külsőségek. Nem ezek jellemzik igazából Kosztolányi nyelvi írásait, hanem az a célkitűzés és előadásmód, melyet Illyés Gyula így jellemzett az Ábécé kötet bevezetőjében: „[Kosztolányi] Célja, hogy megtanítson bennünket olvasni s később tán egy kicsit írni is. Módszerének meglepő újdonsága, hogy e célból nem úgy beszél, mint egy akadémiai felolvasó, hanem úgy, mint egy falusi tanító. Vagy Szókratész” (Illyés 1964: I, 241). E végtelentül tapintatos, valóban „szókratészi” módszernek az a lényege, hogy nem tételez fel semmilyen előzetes ismeretet, hanem mintegy kézen fogja az olvasót, úgy haladnak lépésről lépésre a mind bonyolultabb, de a módszer folytán maguktól értődőnek látszó összefüggések felé, melyeket Szókratész-Kosztolányi mintha csak éppen most, az olvasóval együtt és annak segítségével ismerne föl.

E rövid áttekintés keretében természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy sorra vegyem Kosztolányi összes olyan írását, amely a nyelvi esztétikum kérdésével foglalkozik; ehelyett azt a megoldást választottam, hogy átnéztem a már említett Nyelv és lélek című kötetben összegyűjtött mintegy félszáz ilyen tárgyú cikkét, elsősorban arra figyelve, vannak-e bennük olyan fogalmak és gondolatmenetek, amelyek többször is előfordulnak, sőt rendszeresen visszatérnek. A vizsgálódás azzal az eredménnyel járt, hogy ezekben az írásokban van jó néhány következetesen ismétlődő, több változatban is kifejtett nézet a nyelv esztétikumáról. (Ezek szerint mégiscsak volt Kosztolányinak valamiféle „rendszere”?)

A leggyakrabban felbukkanó nyelvestétikai kérdések közül ebben a szükségképpen rövidre fogott ismertetésben mindössze hármatot tudok kiragadni:

1. az író viszonya az anyanyelvéhez;
2. a tartalom és forma viszonya;
3. a műelemzés módszere.

A más vonatkozású (tehát például a rím esztétikumáról szóló) cikkeket csak annyiban fogom érinteni, amennyiben összefüggnek az említett kérdéskörökkel. Mindvégig igyekszem viszont figyelemmel lenni Kosztolányinak azokra a felismeréseire, melyeknek révén „szinkronban van” kora (sőt utókora!) nyelvészeti, stilisztikai, irodalomesztétikai gondolkodásával, iskoláival, módszereivel.

A költő és az anyanyelv: küzdőfelek és munkatársak

Író és nyelv, gondolat és kifejezés egymásra vannak utalva: egyik sem létezhetne a másik nélkül. Viszonyuk mégis ambivalens: a nyelv „közegellenállást fejt ki” a gondolat megformálásával szemben, de egyúttal, sőt éppen ezzel ihletője is az írói munkának. Kosztolányit, „a versek tudományának szakemberét, minden nyelvi dolog tudóját” érthetően foglalkoztatta anyagnak és formának, nyelvnek és alkotónak ez a termékeny küzdelme: „A művészi teremtés örökös birok és viaskodás szellem és anyag,

forma és lényeg között – szögezi le Jellem és cselekmény című, 1935-ből való jegyzetében. – Így vitatkozik szakadatlanul a gondolat és nyelv is. A gondolat rá akarja nyomni bélyegét a nyelvre, de az nem engedelmes viasz, ellenáll, erre a gondolat enged, kissé föladja jogát vagy túlzott követelményét, s ebből az isteni egyezkedésből támad a remekmű, melyen sohase látszik, hogy voltaképp kicsoda alkudott meg. Nemcsak a költő idomítja a nyelvet, a nyelv is idomítja a költőt” (Pesti Hírlap [a továbbiakban: PH.] 1935. jan. 13. – NyLél. 496). Vagyis a nyelv a maga formai sugallatával, képzettársítási lehetőségeivel szinte közreműködik a vers megírásában, „társszerzőjévé” válik a költőnek (PH. 1931. okt. 11. – NyLél. 472). Az első magyar író, aki az anyanyelvvel ilyen társszerzői viszonyba került, Gyöngyösi István volt: „Gyöngyösi már a magyar nyelv mestere. Vagy helyesebben, Gyöngyösinek a magyar nyelv a mestere. ... Mindig körülbelül azt akarja kifejezni, amit a magyar nyelv. Társszerzője a magyar nyelvnek” (Írói arckép – Gyöngyösi István. PH. 1935. jan. 27. – Látjátok, feleim, 1976. 55).

Más cikkeiben „munkatárs”-nak, sőt „játsszótárs”-nak is mondja a nyelvet Kosztolányi (Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre. PH. 1931. márc. 8. – NyLél. 464–5, ill. A rím bölcselete. PH. 1933. aug. 27. – NyLél. 480). A motívumnak ez az ismétlődése arra vall, hogy nem alkalmi, esszéisztikus ötletéről van itt szó, hanem lényegi összefüggést kifejező, már-már terminus technicus értékű kulcsmetaforáról. Nem meglepő tehát, hogy Devecseri Gábor is ezzel a *munkatárs* képpel jellemzi Kosztolányinak az anyanyelvhez való viszonyát: „Kosztolányinak munkatársai voltak a szavak. Egy-egy szókép, sőt egy szó, egy különös rím sokszor elcsábította” (1975: 205).

A „különös rím” említésénél érdemes megállnunk egy pillanatra, ugyanis a külső formának ez a tartalomsugalló, ötletadó funkciója éppen a Kosztolányi lírájában oly nagy jelentőségű rímadásban a legnyilvánvalóbb. Igen valószínű tehát, hogy a teória ez esetben is a költői praxisból nőtt ki. A már idézett Jellem és cselekmény című cikkben így ír Kosztolányi a kifejeződésre törekvő érzésnek és a rímnek az ellentmondásos kapcsolatáról: „Olykor ... a kettő együtt is jelentkezhethet, egy időben. Ez a mi ünnepünk. De olykor hiába minden várakozás. Az érzésben nincs rím. Ekkor a rím – ez a megvetett külsőség – sugallja az érzést, nem azt az érzést, melyet ki akartunk fejezni, hanem egy másikat, egy jobbat, egy igazabbat, egy tökéletesebbet” (PH. 1935. jan. 13. – NyLél. 497). Ami ebben az írói önvallomásban igazán fontos és eredeti, az az, hogy a rímkényszer nem egyszerűen egy másik érzést sugall az alkotónak, hanem egy jobbat, egy pontosabbat! Vagyis miközben látszólag pusztán egy formai nehézséget küzd le, valójában a közlendőjéhez, az igazi, de benne addig még alaktalanul gomolygó mondanivalójához kerül egy lépéssel közelebb. A Kosztolányi típusú és munkamódszerű költő számára így válhat ihletforrássá a nyelvérzék, a nyelvi ízlés. Halász Gábor telibe találó megfogalmazásában: „nála nem a vers fogja igába a nyelvet, hanem a nyelvi lehetőségek fakasztják ki a költészetet. ... a legigazibb ihletője a nyelvérzéke” (1977: 724).

A formáról és a lényegről

A nyelvművész, akinek számára az anyanyelv nem holmi nyersanyag, hanem társszerző és ihletforrás, nyilván nem könnyen barátkozik meg tartalomnak és formának azzal a hagyományos (lényegében még a klasszikus retorikára visszamenő) felfogásával, amely a nyelvi kifejezést eszköz-funkcióra: valamely gondolat vagy érzés formába öntésére próbálja korlátozni, s értékítéletét ennek a megverselt eszmei mondanivalónak a „hazafias” vagy „haladó” volta szabja meg, legjobb esetben pedig az, hogy mennyire sikerült ezt az eszmei tartalmat költőileg „feldolgozni”.

Kosztolányinak ezzel szemben meggyőződése, hogy a műalkotás tartalma csak mint megformált tartalom létezik, vagyis nem „csomagolható ki” abból a nyelvi formából, amelyben – vagy helyesebb lenne így mondani: amely gyanánt – előttünk mint esztétikai tárgy megjelenik. Tehát nem fordítható le fogalmi nyelvre, nem tehető explicitté. Illetve amit ily módon mégis ki lehet hámozni belőle, az nem egyéb merő banalitásnál (Ábécé a versről és költőről. Új Idők 1928. jan. 15. – NyLél. 436). Ezért tiltakozik mindig olyan ingerülten valamely műalkotás tétellé, tanulsággá, eszmei mondanivalóvá csupasztatása ellen (vö. Kiss F. 1979: 358 kk.).

A polémia hevében olykor ő maga is elköveti ugyanazt a hibát, mint az ellenkező véleményen levő, az eszmeiséget a nyelvi kifejezés rovására túlbecsülő esztéták, azt ti., hogy metafizikusan szembefordítja egymással a tartalmat és formát, csakhogy ő, ellenkező előjellel, a művészi kifejezés elsőbbségét hangoztatva. Ezt írja például az irodalomoktatásról: „Sajnos, vannak az irodalomnak szemforgató szövegmagyarázói. Ezek csak mellesleg említik meg, hogy a vers dallama és a rímei is szépek, mintha a dallam és rím csak afféle külső dísz volna és nem a vers legbensőbb belseje, s mintha nem a gondolat volna a külsőség, a dísz. Ezek a magot héjnak tüntetik fel s a héjat magnak” (Az olvasó nevelése. PH.

1933. ápr. 9. – NyLél. 389). Tehát a dallam és a rím nem külső dísz, hanem a vers „legbensőbb belseje”; a külsőség, a dísz épp az, amit lényegnek hisznek, vagyis a gondolat, a mondanivaló. A szó nem héj, hanem mag, s az eszme nem mag, hanem csupán héj. Ami paradoxonnak szellemes, de semmivel sem áll közelebb vagy távolabb az igazságtól, mint az a felfogás, amelyet bírál. Nem is állhat, hiszen – miközben ellenkezőjére fordítja – éppen azt tartja meg belőle, amit a legkevésbé kellett volna: az egybetartozók szétválasztását.

Jeleztük már, hogy Kosztolányi esztétikai nézetei nem alkotnak zárt, ellentmondásmentes rendszert. Vonatkozik ez természetesen a művészi tartalom és forma kérdéseit feszegető írásaira is. Jól példázza ezt, hogy többi ilyen cikkében a tartalmat nem dísznek vagy héjnak mondja, hanem a műalkotás anyagának, nyersanyagának. Az idézet a Versek szövegmagyarázata című írásból való: „A tartalom nem a vers tartalma. Eszme és érzés pusztán anyaga a versnek. A vers mivolta az a mód, ahogy megalkotódott, a kifejezés csodája” (PH. 1934. jún. 17. – NyLél. 495). Meghökkenítő, mennyire közel állnak Kosztolányinak ezek a gondolatai a húszas évekbeli orosz formalistáknak (akiket Kosztolányi aligha ismerhetett) ahhoz a törekvéséhez, hogy a tartalom–forma dualizmust az anyagok és eljárások kettősségével helyettesítsék (vö. Nyíró L. 1970, különösen 172–5, 178–84).

Bár némelyik cikkében, mint láttuk, elválasztja Kosztolányi a tartalmat a formától, felfogására alapjában véve mégis a komplexitás a jellemző: tudatában van a két fő struktúrakomponens, az eszme és a kifejezés, a „mag” és a „héj” kölcsönös feltételezettségének. Esztétikájának kulcsfogalma – ahogyan erre Kiss Ferenc (1979: 357) is rámutat – a **szervesség**, azaz a műalkotás szerves egész voltának elve. Már 1920-as Nyugat-beli tanulmányában (Goethe Über allen Gipfeln...-jének elemzésében) is kifejti, hogy a verset csak „dualista” alapon: forma és gondolat pszichofizikai kölcsönhatásának és elválaszthatatlan egységének figyelembevételével lehet hitelesen értelmezni (Tanulmány egy versről. Nyugat 1920. febr. 1. – NyLél. 407).

Az irodalmi műalkotásnak ez az organikus felfogása későbbi cikkeiben is vissza-visszatér: „[a versnek] Az a tartalma, hogy csak önmagával egyenlő, kisebb egységekre nem osztható egész. Az a tartalma, hogy egyszerű titokzatosságában úgy él, akár a búzamac, mely csírázni képes. A vers érzéki csoda” (Ábécé a versről és költőről. Új Idők 1928. jan. 15. – NyLél. 436). Hat évvel később, Petőfi Szeptember végén-jéről írott „szövegmagyarázatában” így fogalmazódik újra a gondolat: „Végre a vers is olyan szerves valami, mint akármelyik élőlény” (Szövegmagyarázat: Szeptember végén. PH. 1934. jún. 24. – Látjátok, feleim 190).

Érdemes lenne kideríteni, ismerte-e Kosztolányi Benedetto Croce esztétikáját (igen valószínű, hogy ismerte). Szembeötlő ugyanis a párhuzamosság az olasz filozófus organikus művészetfelfogása és Kosztolányinak a műalkotás szervességéről vallott nézetei között. Croce szerint, mint ismeretes, az irodalmi mű önelvű, zárt rendszer, egységes és oszthatatlan szerves egész, amely csak a maga konkrét egyediségében, egyszerűségében tanulmányozható, vagy inkább élhető át, intuitív módon (vö.: Croce 1917: 43–4; Markiewicz 1968: 73; Szegedy-Maszák 1970: 429–31).

Az irodalmi műnek ez a „szerves egység”-ként való felfogása nyilvánvaló előrelépést jelent a külső formát eszköz-szerepre kárhóztató „instrumentális” irodalomszemlélettel szemben, de magában rejt bizonyos buktatókat is, különösen a gyakorlati alkalmazást illetően. Ha ugyanis a műalkotás nem tagolható kisebb egységekre, ha mag és héj „szétbontathatatlannul összenőtt, mindjárt a fogantatása pillanatában” (Mi a véleménye... PH. 1932. nov. 20. – NyLél. 169), akkor lehetséges-e bárminő tudományos megközelítés, elemző munka, amelynek tudvalevőleg nélkülözhetetlen előfeltétele, kiindulópontja a szegmentálás? Erre a kérdésre Kosztolányi műelemzései adják meg a választ. Befejezésül ezekkel foglalkozunk.

Kosztolányi műelemző módszere

Kosztolányi szerencsére nem értelmezte dogmatikusan a műalkotás szervességét, s így tartalom és forma elszakíthatatlanságából nem jutott olyan túlzó következtetésekre, mint Croce, akinél az ún. szerves formában tartalom és kifejezés, mű és stílus, mű és alkotója stb. olyannyira egybeolvad, hogy a mondanivaló feloldódik a kifejtésben, s ez esztétikai monizmushoz, a forma egyeduralmához, s emiatt (paradox módon) bármiféle nyelvi elemzés lehetetlenné válásához vezet. Croce volt is olyan következetes gondolkodó, hogy ezeket a konklúziókat le is vonja (ezért vetette el többek között a retorikát).

Kosztolányi ezzel szemben megmarad a dualizmus talaján: bár hangsúlyozza szerves egész voltukat, különbséget tesz a műalkotás „teste” (a nyelvi forma) és „lelke” (a mondanivaló) között. Amit

vizsgálhatunk, az a „test”: versmérték, ritmus, rímelés, szókincs és szókötés, mondat- és szövegszerkezet. El kell jutni a legkisebb építőelemekig, a hangokig, s „áhitatos álmélkodással” megállni ott, ahol a vers „lelke”, a „titok” kezdődik. (L. Szövegmagyarázat: Szeptember végén. PH. 1934. jún. 24. – Látjátok, feleim 190.)

Módszerét egy allegorikusan részletezett hasonlattal világítja meg: úgy vizsgálja a műalkotás formáját, mint az orvos a beteg testét. „Olyan igyekszem lenni – írja Párbeszéd a formáról és lényegről című dialógusában –, akár az orvos, aki miután végigkopogtatja, megtapogatja, átvilágítja betegét, nevének nevezi baját, noha tudja, hogy voltaképp minden szellem és lélek, s a beteg teste és lelke végzetes kapcsolatban van egymással. Nem ilyesmit állapít meg tehát: »lelki válsággal küszködik«, hanem ilyesmit: »vérszegény«, »elrontotta a gyomrát«, »hascsikarása van«. Bírálatomban, melyet költeményekről mondok, hasonlóan tartózkodom afféle általánosságoktól, hogy »szárnyatlanok«, inkább azt próbálom kimutatni, hogy verslábaiknak hol a lúdtalpuk” (PH. 1934. máj. 6. – NyLél. 400–1; a *szárnyatlanok* Fenyő Miksának egy öt évvel azelőtti cikkére utal, melyben, az Ady-vita során, Kosztolányi szempontjait „szárnyatlanok”-nak nevezte; vö. Egy ég alatt 608).

Ahhoz, hogy Kosztolányinak a műelemzésről vallott felfogását méltányosan tudjuk megítélni, vetnünk kell egy futó pillantást az egykorú iskolai és tudományos verselemző gyakorlatra is. Ezeket – évtizedekkel Lehr Albert úttörő jelentőségű Arany-kommentárjai, Péterfy Jenő esszéi és Zlinszky Aladár stilsztikai tanulmányai után is – a kicsinyes életrajziség és a moralizáló lelkendezéssel egybekötött tartalomfelfmondás jellemezte. Kosztolányi mindkettőnek hadat üzen elemzéseiben. Tagadja a „külsőleges megközelítés” jogosultságát (e kifejezés nem ötle való, hanem Wellek és Warren terjesztik el másfél évtizeddel később, Az irodalom elmélete című művükkel). Az életrajzi adatokról az a véleménye, hogy alig valamit képesek megmagyarázni a mű rejtelmeiből (vö.: Műhely. PH. 1931. okt. 11. – NyLél. 471; Versek szövegmagyarázata. PH. 1934. jún. 17. – Uo. 492–3). A Szeptember végén elemzése során röviden ismerteti a vers keletkezésének körülményeit, majd így folytatja: „Állítsátok azonban össze ezeket az elemeket, teremtsétek meg újra mesterségesen ezt a környezetet, rendezzettek be egy huszonnégy éves költőnek hasonló lakást a koltói kastélyban, egy piros-fehér erdélyi őszön, s adjatok melléje egy hasonló »irodalmasan« kacér feleséget, vajon megírja-e az illető a Szeptember végén-t?” (Szövegmagyarázat: Szeptember végén. PH. 1934. jún. 24. – Látjátok, feleim 187).

Még rosszabb a véleménye Kosztolányinak az olyan „verselemzések”-ről, amelyek elemzés címén a tartalmat ismertetik, vagy legalábbis körülírásokat alkalmaznak, „és esztétikául egy másik, korcs költeményt gondolnak ki” (Tanulmány egy versről. Nyugat 1920. febr. 1. – NyLél. 408; ugyanerről l. a Versek szövegmagyarázata című cikket is: PH. 1934. jún. 17. – NyLél. 494). „Ennél mindig célravezetőbbnek tartottam azoknak a magyarázatát, akik – *idem per idem* – még egyszer elmondták a szöveget, mert minden igazi költemény csak önmagával egyenlő” (NyLél. 408). Erről a mai olvasónak eszébe juthat Tzvetan Todorov megjegyzése: „minden műnek saját maga a legjobb leírása” (1976: 642).

Miben különbözik ettől a korabeli verselemző gyakorlattól Kosztolányi módszere? Mindenekelőtt abban, hogy figyelmének gyújtópontjába maga az elemzendő mű kerül. Pontosabban annak is a nyelvi materiája, a „teste”. Felér egy csöndes programnyilatkozattal az a bekezdés, melyet a Szeptember végén-ről írott „szövegmagyarázatának” élére illesztett: „Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni. Olvassuk el a szöveget – nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek –, aztán önmagunkat s a verset egyaránt figyelve, feleljünk arra, miért szép az, amit olvastunk, miért hatott ránk, mivel mozgatta meg képzeletünket” (Látjátok, feleim 185–6). Tehát először is: olvassuk el! Ha nem is a „close reading” értelmében veendő ez az „olvasás”, az világosan kiderül belőle, hogy amiből kiindulunk, az nem az életrajzi háttér, se nem a költő eszméi vagy világnézete, hanem maga a szöveg. Igen, a szöveg! Mert annak is megvan a jelentősége, hogy Kosztolányi mindjárt a második mondatban megkéri olvasóit: „nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek”. Hisz ez a szó ebben a jelentésben akkor közel sem volt oly ismerős csengésű, mint amilyené azóta lett. Abban a hangulati különbségben, amely a *költemény* és a *szöveg* között feszül, egy kicsit benne van mindaz a szemléletbeli különbség is, amely Kosztolányi műelemző módszerét a régi típusú, külsőleges „irodalomról beszélés”-től elválasztja.

E műelemző módszer alapelveit Kosztolányi már 1920-ban kifejtette a Nyugat-beli Goethe-tanulmány bevezetésében. Így hát abban a kényelmes helyzetben vagyok, hogy a lényegét magának az írónak a szavaival ismertethetem:

1. **Műközpontúság:** arra kell törekedni, hogy a költőket „pusztán a versekből értsük meg”; „a költészetet külön, elzárt világnak tekintetem”; „anélkül, hogy a tárgyukkal vagy a költő életrajzi

kapcsolatával foglalkoztam volna, magát a szöveget vizsgáltam, vers- és hangtani szempontból” (NyLél. 405; későbbi keletű, de ugyanilyen tartalmú megfogalmazások: Uo. 494; Látjátok, feleim 187);

2. **Induktivitás:** részekre bontja a verset, azután újra felépíti; a forma felől halad „fölfelé”, az eszme felé (NyLél. 405); egy másfél évtizeddel későbbi írásában ugyanezt a követelményt így fogalmazza meg: „az a feladatunk, hogy eljussunk a vers legkisebb egységéig, a vers atomjaiig és molekuláiig, a hangzóig és betűig” (Látjátok, feleim 190);

3. **Egzaktságitény:** „a módszer ... az esztétikába a természettudomány rendszerét óhajtja belevinni” (NyLél. 405); a Szeptember végén elemzésébe még egy miniatűr hangzóstatisztikát is beiktat az „Elhull a virág, eliramlik az élet” sorról: a 27 „betű”-ből 12 magánhangzó, 15 pedig mássalhangzó, de mivel ez utóbbiak közül 8 likvida (6 *l* és 2 *r*), ezért a magánhangzók száma voltaképp 20, majdnem háromszor annyi, mint a 7 „igazi” mássalhangzó (Látjátok, feleim 189–90); anélkül, hogy el akarnánk túlozni a jelentőségét ennek a vázlatos egybevetésnek, hadd jegyezzük meg, hogy Kosztolányiban, úgy látszik, megvolt a hajlandóság a kvantitatív módszer alkalmazására, amelyet pedig csak jóval később hozott divatba nálunk is a strukturalizmus;

4. **Értékelés:** „mindenekelőtt arra a kérdésre akartam feleletet adni, hogy miért kell az illető verset jónak vagy rossznak tartani?” (NyLél. 405); az értékszempontra felvetésével Kosztolányi itt még túl is mutat a strukturalizmuson, amelynek – legalábbis klasszikus alakjában – éppen az volt az egyik hiányossága, hogy nem szentelt kellő figyelmet az axiológiai oldalnak.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy Kosztolányi „szövegmagyarázatai” végeredményben összhangban vannak, párhuzamosak a korabeli legfejlettebb (részben még csak kifejlődőben lévő) műelemző törekvésekkel: a francia explication de textes, az orosz formalizmus és az angolszász „új kritika” gyakorlatával, sőt bizonyos fokig előlegezik a strukturalista versinterpretáció számos vívmányát is. Ugyanakkor nem viszik túlzásba a méricskélést, s nem mondanak le az esszéstílus kínálta hatáskeresztjelről sem (idézzük emlékezetünkbe például a Petőfi-elemzésnek ezt a pompás hasonlatát: [az „Elhull a virág, eliramlik az élet” verssor] „Úgy tűnik el szemünk előtt a mozzanatos igéjével, mint aranygyík az őszi avarban. Valami zizegést hallunk, levelek csörgését, s már nincs is ott”; Látjátok, feleim 189). És ami szintén nem érdektelen: megteremtik nálunk a „Miért szép?” típusú verselemzés műfaját. Ennek azonban csak a hatvanas évek elejétől lett folytatása.

(1985)

Források

- Kosztolányi Dezső 1971. *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. [= NyLél.] (Bővített kiadása: 1999. Osiris Kiadó, Bp.)
Kosztolányi Dezső 1976. *Látjátok, feleim*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
Kosztolányi Dezső 1977. *Egy ég alatt*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

Hivatkozások

- Croce, Benedetto 1917. *Az esztétika alapelemei*. Ford. Farkas Zoltán. Franklin, Bp.
Devecseri Gábor 1975. *Lágymányosi istenek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
Halász Gábor 1977. *Válogatott írásai*. Magvető, Bp.
Illyés Gyula 1964. *Ingyen lakoma*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
Király István 1985. *Egy magatartás anatómiája*. Kosztolányi és Esti Kornél. II. Kortárs 29/4: 92–107.
Kiss Ferenc 1979. *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó, Bp.
Markiewicz, Henryk 1968. *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Ford. Bojtár Endre. Gondolat, Bp. (Eredetije: 1966.)
Nyíró Lajos 1970. *Az orosz formalista iskola*. In: Nyíró Lajos (szerk.) 143–202.
Nyíró Lajos (szerk.) 1970. *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Akadémiai Kiadó, Bp.
Rónay László 1985. *“Ki volt ez a varázsló?” Kosztolányi Dezső a vallomások és emlékezések tükrében*. Kosmosz, Bp.
Sötér István 1980. *Gyűrűk*. Tanulmányok a XX. századról. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

Szegedy-Maszák Mihály 1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. Helikon 16: 420–48.

Szerb Antal 1978. Magyar irodalomtörténet. 6. kiadás. Magvető, Bp. (1. kiadása: 1934.)

Todorov, Tzvetan 1976. A poétika meghatározása. Helikon 22: 642–6. (Eredeti: 1973.)

Próza stílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból)

1. A kvantitatív módszer lehetőségei és korlátai

Péter Mihály ismerteti a Prágai Nyelvész Kör stilisztikai nézeteivel foglalkozó tanulmányában Lubomir Doleželnek azt az állásfoglalását, amely szerint a különféle stílusminőségek „lényegében statisztikai természetűek”, mivelhogy „az alternatív elemek gyakorisági megoszlása határozza meg őket” (Doležel 1964; Péter 2005: 122).

Két évvel azelőtt, hogy Doležel idézett cikke megjelent, egy budapesti nyelvésztanácskozáson Szépe György úgy foglalt állást, hogy a nyelvi rendszerre inkább a strukturális, a közlési folyamatra viszont inkább a statisztikai modell alkalmazható (Szépe 1964: 162; egyetértőleg idézi Deme 1971: 14, 388). Minthogy a stilisztika közlési, nyelvhasználati, azaz parole-jelenségeket tárgyal, alkalmas módszerül kínálkozik számára a sajátos stílusértékű nyelvi elemek (stilmák) statisztikai nyilvántartása, feldolgozása.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy ugyanezen a munkaértekezleten Gáldi László fenntartásokat hangoztatott a statisztikai módszereknek a stilisztikában való alkalmazásával kapcsolatban. Gáldi e hozzászólásában arra mutatott rá, hogy nyelvstatisztikailag rendkívül nehéz megragadni a szavak „szemantikai mélységét”, például azt, hogy Valéry Le cimetière marin című híres versében a *palpite* állítmány nem ’dobog’, hanem ’reszket, csillámlik’ jelentésű (ti. nem a szív dobogására, hanem a tenger tükrének csillogására vonatkozik). Érdekes lehet ugyan egy költő ún. kulcsszavainak a kiszűrése (ez Pierre Guiraud-nak abban az időben nagy figyelmet keltett módszerére utal), de tudnunk kell, hogy „a szókészlet elemei legnagyobb részben [...] a nyelv alapszókincséből származnak” (Gáldi 1964: 147). „A költői hatás elsősorban a szavak kombinációján, tehát sajátos költői felhasználásán alapul. [...] Stilisztikai szempontból [...] minden a kontextuson, a szövegösszefüggésen múlik” (uo.). Ezt pedig értelemszerűen nem lehet statisztikával megragadni.

Mire alkalmas tehát a kvantitatív módszer, és mire nem? Fónagy Iván elgondolása szerint igen alkalmas lehet például az egyéni stílus jellemzésére: „Az egyéni stílus viszonylag állandó, mivel mélyen gyökerezik a tudattalanban. [...] A stílus az orgonapontra emlékeztető szólam a polifonikus költői műben, mely többé-kevésbé tartósan kíséri a gyorsabban váltakozó többi szólamot” (Fónagy 1999: 465). A stílusnak ezt a sajátosságát, amelynek maga az író sincs egészen tudatában, a leginkább statisztikai módszerekkel lehet feltárni.

Más szerzők úgy látják, hogy a statisztikai módszer nem egyéb, mint előre megfogalmazott feltevések tudományos igazolásának eszköze (Szegedy-Maszák 1970: 447). Hasonlóképpen vélekedik a módszer egyik úttörője, a szlovákiai (akkor csehszlovákiai) magyar kutató, Zsilka Tibor: „A statisztikai eredmények, számadatok [...] jobbra állításaink verifikálásához szükségesek” (Zsilka T. 1974: 11; idézi Raisz R. 1986: 164). Meg kell vallanom, hogy nekem magamnak is vannak olyan előzetes elgondolásaim, amelyeknek igazolását (vagy megcáfolását) az alább következő statisztikai felméréstől várom. Például az, hogy Krúdy egyik regényében, amelynek van némi „ifjúsági” jellege, rövidebbek lesznek a szavak, a mondatok, a bekezdések, kisebb lesz a szerkesztettségi mutató (a mondat egységek és a mondat egységek hányadosa), s kisebb lesz a nyelvi képek aránya, mint a másik kettőben, illetve a novellákban. Ebből a vizsgálódásból az is kiderülhet, valóban vannak-e Krúdynak stílusukban eltérő „ifjúsági” és „felnőtt”-művei. Intuitíve persze tudjuk, hogy vannak, de ezt a feltevést be is kell bizonyítani.

Raisz Rózsa, aki az 1980-as, 90-es években talán a legszebb eredményeket érte el a statisztika stilisztikai alkalmazása terén (vö. Raisz 1986, 1989, 1993, 1996), egy lépéssel tovább is megy, amikor kijelenti, hogy ezzel a módszerrel olyan tények is kideríthetők, „amelyek »intuitív« alapon nem tűntek fel” (Raisz 1996: 392). Őszintén remélem, hogy az én dolgozatomban is lesznek ilyen eredmények (vagy legalább egy ilyen eredmény). Elvégre a kutatásnak nem lehet csupán az a célja, hogy bebizonyítsa, hogy bizonyos dolgok valóban úgy vannak, ahogy eddig is gondoltuk, hanem hogy új, olykor meglepő összefüggésekre derítsen fényt. (Például azt eddig is tudtuk, hogy A vörös postakocsi a legismertebb, legnépszerűbb Krúdy-regény; most kiderülhet, miért is az.)

A statisztikai stilisztikai kutatásokban eleinte a hang-, a metrum- és a szóstatisztika dominált (vö. Cressot–James 1983: 283), a szintaxis – a szemantikával és a tipológiával együtt – a kvantitatív nyelvészet kevésbé művelt területei közé tartozott (vö. Nagy 1972: 5). Minél „feljebb” megyünk a

nyelvi szintek sorában, annál kevesebb statisztikai módszerű publikációt találunk a szakirodalomban: hangstatisztikát, szókinccstatisztikát elég sokat, mondattani statisztikát már jóval kevesebbet, szövegstatisztikát szinte semmit. (Erre már Deme [1971: 12] is rámutatott; azóta némiképp javult a helyzet, de az arányok nemigen változtak.)

Ennek oka többek között abban kereshető, hogy korábban szinte kizárólag költői műalkotásokat vizsgáltak kvantitatív módszerrel (vö. Guiraud 1954, 1959; Magyarországon Fónagy 1959/1989: 31–44, 1965/1972, Papp 1961, J. Soltész 1963, Dömölki–Fónagy–Szende 1964, Szende 1968, Török 1968: 33–51, 80–142, Hankiss 1969: 255–91, 314–21, 1985: 412–61, Jékel–Papp 1974). A költői nyelvire irányuló kutatásokban a „hangspektrum” (Fónagy) és a szókinccs statisztikai feldolgozása gazdagabb eredményt ígért, mint a magasabb nyelvi szintek – a mondat, a bekezdés, a szöveg – ilyen módon való vizsgálata. Később, körülbelül az 1960-as évek közepétől fokozatosan a művészi próza, majd általában a próza is az érdeklődés homlokterébe került (vö. Fucks–Lauter 1965/1970, Milic 1967; nálunk Zsilka T. 1970, 1971, 1973: 83–136, 1974, Deme 1971, Kemény 1974a, 1976, 1977: 194–9, Nagy 1983, Raisz 1986, 1989, 1993, 1996, Kemény 1990–91, 1993: 88–92, 129–48, 183–232, 2002: 120–50, Zimányi 2004). Hosszabb viszonylagos érdektelenség után a nemzetközi kutatásban is újból felvetődött a statisztikai módszer s ennek kapcsán a számítógép stilsztikai alkalmazásának lehetősége, lehetségessége (vö. Parenteau 1998, Guthrie és mtsai 2007, Tambovcev és mtsai 2008).

A próza elemzésében a hang- és szóstatisztikákkal szemben a mondat- és szövegtani jelenségekre irányuló számszerű felmérések kerültek előtérbe. A Swift prózastílusát kvantitatív módszerekkel elemző Louis T. Milic ezt a megközelítést azzal indokolja, hogy a szókinccs viszonylag kevésbé stabil tényezője egy író prózájának, mivel erősen függ például a témától (Milic 1967: 138). Ennek folytán a prózastílus jellemzésében inkább a nyelvtan, különösen a szintaxis adataira kell támaszkodni. Az egyéni szépírói stílus állandósága (*consistency*) inkább nyelvtanában, mint szókinccsében mutatkozik meg. A nyelvtani komponens az alkotó számára kevésbé tudatos („the grammar is [...] beyond his conscious reach”), és lényegében állandó a már kialakult stílusú írónál (uo. 141). (Ez a megállapítás eszünkbe juttathatja azt, amit Fónagy Iván az egyéni szépírói stílus „tudattalan” voltáról írt.) A hazai szakirodalomban – Deme László monográfiájának elméleti és módszertani eredményeit hasznosítva – Raisz Rózsa hangoztatja a leghatározottabban, hogy a prózai szöveg stílusát elsősorban a közvetlenül alatta levő nyelvi szint, a mondat szerkezet adatai jellemzik (Raisz 1993: 61, 1996: 390). Nem feledkezhetünk azonban meg arról sem – és erre Herczeg Gyula nyomán éppen Raisz Rózsa hívja fel figyelmünket –, hogy „a különféle mondatformák a legkülönbözőbb tartalmak hordozására alkalmasak, ugyanaz a mondat szerkezet tehát többféle stílushatást kelthet” (Herczeg 1976: 141; idézi Raisz 1986: 166). Ezt nekünk is mindvégig szem előtt kell tartanunk Krúdy Gyula mondatstatisztikájának stilsztikai interpretálása során.

2. Korpuszunk

A statisztikai vizsgálódás korpusza Krúdy Gyulának három, gyakorlatilag egy időben, 1913 január-februárjában írott regénye (egy teljes egészében, kettő részlegesen) és kontrollanyagként tíz novellája, amelyek szintén ebben az évben keletkeztek.

Az első regény majdnem ismeretlen, nem csupán az olvasók, hanem a kutatók számára is. Eredeti címe: *Mari, a tél leánya*, ezzel a címmel jelent meg 1913. január 5. és március 9. között az *Élet* című hetilapban. A következő év elején az *Andráscsik örököse* című regénnyel együtt kötetben is megjelent, ekkor már *A pajzsos ember* címmel. A statisztika elkészítéséhez ezt a kiadást (*A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat kiadása, Bp., 1914. 145–212*) használtuk. Későbbi kiadása nem volt (leszámítva a fennmaradt nyomdai krúda újrakötésével 1946-ban közreadott, napjainkra gyakorlatilag hozzáférhetetlenné vált kiadványt). Nem került be sem a korábbi (1957–1975), sem a későbbi (1976–1989) Barta András-féle sorozatba, sőt a folyamatban levő gyűjteményes kiadás szerkesztői sem tervezik újbóli megjelenítését (vö. Kemény 2009).*

* E kötet összeállítása közben arról értesültem Kelecsényi Lászlótól, az új összkiadás *Regények és nagyobb elbeszélések sorozatának szerkesztőjétől*, hogy a szóban forgó regény mégis megjelenik az életműkiadásban, mégpedig az ifjúsági írások között.

A pajzsos ember (a továbbiakban: PE) egy hatéves kolduslánykának, Marinak a története. Mari a főváros utcáin csavarogva tengeti életét, majd Koronka úrnak, a koldusvállalkozónak a pinceszállására kerül. Koronka úr jó pénzért örökbe akarja adni Ancsura nevű barátnőjével együtt egy előkelő házaspárnak, de Mari inkább visszatér Budapestre, a pincébe, illetve az utcára. Ezután egy filantróp érületű rabló, Sikor veszi gondjaiba a kis kolduslányt: magával viszi vidéki házába, hogy betegeskedő leányának játszótársa legyen. Különböző bonyodalmak után (a kislány meghal, Sikort megölik a csendőrök) Mari mégiscsak visszakerül a grófi házaspárhoz, és ezzel élete átmenetileg rendeződik. Azért csak átmenetileg, mert az elbeszélőnek egy közbevetéséből kiderül, hogy nevelőanyja, a jóságos grófné egy éven belül meg fog halni. Ez azonban már kivülesik az elbeszélő történet idején. A regény optimista végkicsengéssel zárul: „A bibliai pajzsos ember, a nyomorúság, szegénység, éhség, odakünn maradt az éjben. Kilopták köpenyegé alól a két kis árvát [ti. Marit és Ancsurát], pedig ugyancsak betakarta őket sötét kabátjával. De még sok kis gyermekfej kandikált ki a köpenyeg nyílásán. A pajzsos ember hatalma végtelen, köpenyegé szárnyai napnyugattól napkeletig söprik a világot” (PE 212). A PE szerintem valamivel különb mű annál, mint amilyenre ebből a cselekményvázlatból következtethet az olvasó: a regény olykori érzékösségét dickensi, sőt gorkiji realizmus ellenpontozza, pergő cselekménye és helyenkénti drámaisága (például Sikornak és családjának menekülése a felgyújtott házból) kivételesnek számít az életműben.

A másik regény, a Mákvirágok kertje (a továbbiakban: MK) a közepesen ismert Krúdy-művek sorába tartozik. Első ízben a Vasárnapi Újságban látott napvilágot 1913. január 5. és február 23. között. Összesen négy kötetbeli kiadása van, legutóbb a Kalligram Könyvkiadó életműsorozatában jelent meg (Krúdy Gyula összegyűjtött művei 9. Regények és nagyobb elbeszélések 5. Pozsony, 2007). A regénynek csak az első, A majális című részét dolgoztuk fel (ez az egésznek mintegy a kétharmadát teszi ki). Statisztikánk készítésekor az Arcanum Adatbázis Kft. DVD-ROM-ján (Krúdy Gyula munkái) található szöveget vettük alapul, de ezt minden indokolt esetben egybevetettük a regény két kötetkiadásával (Franklin Társulat, Bp., 1914; Magvető Könyvkiadó, Bp., 1961).

Az MK tárgya Barta András értelmezése szerint a „lezüllött, életből kikopott mákvirágok mesterséges védőburokba helyezése” (Barta 1961: 721). A három „mákvirág”: Milfay Olivér, aki csak a kártyázáshoz ért, Livinszky Sándor „orosz herceg” és Xypszó baronet, a „lovászfű” (akik még ehhez sem). A „kert”: Merseházy Miklós gróf margitvári kastélya. A gróf megpróbálja rendbe tenni a három mákvirág életét oly módon, hogy főúri kényelmet biztosít számukra, de pénzt egy krajcárnyit sem juttat nekik, nehogy visszaessenek a züllött életmódba. Összehozza a három férfit „az asszonylakai amazonokkal”, akik egy Schwarzenberg hercegnő vendégszeretetét élvezik, némiképp hasonló okokból. De a történet végén a „megjavult” Milfay nem öközlök választ társat, hanem a borszkai majálison megismert (és ott leitatni próbált) erényes polgárlánynak, Tolcsvai Treszkának kéri meg a kezét.¹ (Tizenöt évvel később, a Valakit elvisz az ördögben a dzsenti helyzetét már végképpen helyrehozhatatlannak látja az író. A hamis váltókat felvásároló Alvinczi hiába kísérletezik az elzüllött dzsentriosztály felkarolásával, bizarr segélyakciója szármalmas kudarcba fullad. Krúdy ekkorra már teljesen kiábrándult korábbi illúzióiból.)

A vörös postakocsi (a továbbiakban: VP) 1913. január 12. és április 20. között, 15 folytatásban jelent meg A Hétben. Ezt tekinthetjük Krúdy legsikeresebb, legismertebb regényének: az új életműsorozatban már huszonkettedszer került az olvasók kezébe (vö. Kelecsényi 2007: 457–8). Ennek a műnek, Krúdy írói pályáján szinte példátlanul, számottevő közönségikere is volt: egy éven

¹ Barta András úgy tudja (1961: 721), hogy Merseházy gróf alakját éppen úgy Szemere Miklósról mintázta Krúdy, mint a regénnyel párhuzamosan írott másik mű, A vörös postakocsi Alvinczi Eduárdját. Ezt azonban magának Krúdynam a szavai cáfolják meg: „Miképpen festegetik le a tait Esterházyt – a »Niki grófot«, amint a bécsiek elnevezik –, aki letört uraknak kvártélyt tart kastélyában, amely eseményről valaha regényt is írt egy magyar író »Mákvirágok kertje« cím alatt...” (Esterházy, Rothschild és a többi aranyemberek. In: A tegnapok ködlovagjai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1961. 47). Krúdynam erre a saját művét értelmező megnyilatkozására Fried István könyve (2006: 174) hívta fel figyelmemet. Merseházy gróf modellje ezek szerint gr. Esterházy Miklós József (1839–1897), a híres úrlovas, a bécsi Jockey Club megalapítója és igazgatósági tagja volt. Annyiban azonban mégsem teljesen jogosulatlan Barta András állítása, hogy Szemere Miklós is szívesen gyűjtött maga köré csodabogarakat (vö. Szemere Miklós, de genere Huba, a magányos gavallér. In: A tegnapok ködlovagjai, 72). Merseházy alakjának megrajzolásához tehát mind a két külön főúr szolgáltathatott vonásokat Krúdy számára.

belül háromszor is ki kellett adni (igaz, ebben közrejátszott, hogy az érdeklődők Mánás Elza hálószoatitkait remélték megtudni belőle, holott az 1914 januárjában meggyilkolt kurtizán nem is szerepel a könyvben). Krúdy később színpadra is alkalmazta, de a színművet csak 1968-ban mutatták be, Kapás Dezső rendező és Radnóti Zsuzsa dramaturg átigazításában. Később más Krúdy-adaptációknak is alapjául szolgált (Gosztonyi János, Békés Pál, Tordy Géza; az adatokat l. Kelecsényi 2005: 330–7). Egyszóval a vörös postakocsi az életmű emblémájává vált (még ilyen nevű vendéglő is működik jó ideje a főváros IX. kerületében).

A VP egykorú lelkes kritikai fogadtatásából a gyűjteményes kiadás regénysorozatának szerkesztője Bródy, Schöpflin, Ady és Lázár Miklós méltatását idézi, a gazdag szakirodalomból pedig a következőket emeli ki: Bori Imre 1978, Kozma Dezső 1981, Czére Béla 1987, Nemeskürty István 1987, Fábri Anna 2001. Közülük Czére Béla az egyetlen, aki a regénnyel kapcsolatban kritikus hangot üt meg: „A vörös postakocsi még nem tartozik a nagy Krúdy-művek közé. [...] A Szindbád-novellákkal revelált művészi színvonalat – a regény műfajában – majd csak [...] az Őszi utazások a vörös postakocsin éri el” (Czére 1987: 78). Ezt az egyébként vitatható véleményt azonban a szerkesztő nem idézi (Kelecsényi 2007: 452–5).

A statisztikához a regény második kiadásának szövegét használtam (Singer és Wolfner kiadása, Bp., 1914., 7–10. ezer), de ezt szükség esetén egybevettem egy későbbi kiadással (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1963).

A regényeken kívül, kontrollanyagként, tíz novellát is megvizsgáltam. Ezek szintén 1913-ból valók, és az fűzi őket össze egymással és az egyik regénnyel, hogy az MK 1914-es dátumú, valójában azonban már az előző év decemberében megjelent² első kiadásának második felét (133–240) alkotják. A statisztika elkészítéséhez ebből a kiadványból szkenneltük a tíz novella szövegét. E novellák a következők (zárójelben a korábbi, sajtóbeli közlés helye és dátuma):

Holdas este Füreden (Magyar Figyelő, 1913. június 1.),
Farkasrét (Pesti Napló, 1913. július 20.),
Tempe-völgy (Az Újság, 1913. július 20.),
Szerenád (Pesti Napló, 1913. augusztus 1.),
Ferenc Jóska (Az Újság, 1913. augusztus 3.),
Vallomások régi dolgokról (Pesti Napló, 1913. augusztus 9.),
A cukrászbolt (ez itt jelent meg először),
A silbak (Az Újság, 1913. október 19.),
Esti órák (Az Újság, 1913. október 12.),
Régi ház (Az Újság, 1913. október 26.).

Krúdyt, mint ismeretes, nemigen befolyásolták politikai szempontok írásai megjelenési helyének kiválasztásában. Itt is jól megfér egymással a Tisza István érdekkörébe tartozó Magyar Figyelő és Az Újság a polgári liberális Pesti Naplóval. Érdekes viszont, hogy A cukrászbolt – legalábbis Gedényi Mihálynak nem mindig megbízható Krúdy-bibliográfiája szerint (l. Gedényi 1978: 148) – korábban nem kapott nyomdafestéket a napisajtóban. Az, hogy ezt az elbeszélést se Az Újság, se a Pesti Napló nem közölte, talán annak tudható be, hogy Krúdy ebben az írásában kendőzés nélkül ábrázolja az 1848/49-es emigránsok torzalkodását, amely végül egy akár bérgyilkosságnak is minősíthető párbajba torkollik. További érdekessége ennek a novellának, hogy Krúdynál szokatlan színhelyen, Svájcban játszódik. Később megjelent külön is (Érdekes Újság, 1918. augusztus 29.), ez azonban már szinte egy másik korszakban történt.

Bár az efféle, regényhez kapcsolódó novellasorozatokat a kiadói jogok és a terjedelmi igény, illetve lehetőség szerint állította össze az író (és olykor talán nem is csak ő), ezek a novellák méltóan reprezentálják az 1913-ban írói karrierje csúcspontjára érkezett Krúdy novellisztikáját. (Szándékosan írtam karriert életmű helyett, mert az életmű igazi csúcspontjai még csak ezután következnek, a betegség, a szegénység és a háttérbeszorítottság esztendeiben.) Jól mutatja ezt, hogy közülük kettő mind a két Barta András-féle novellaválogatásba (Éji zene. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1961., illetve Szerenád. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979) bekerült (A silbak, Esti órák), további hat pedig az utóbbiba

² Ezt Schöpflin Aladárnak a Vasárnapi Újság 1913. december 21-i számában közölt recenziója is tanúsítja (l. Kelecsényi 2007: 450). Az ilyen előredátumozás a kor kiadói gyakorlatában nem volt ismeretlen. A Szindbád ifjúsága kötet (a Nyugat kiadása) borítóján például 1912-es, belső címlapján 1911-es évszám látható.

(Holdas este Füreden, Farkasrét, Szerenád, Ferenc Jóska, Vallomások régi dolgokról, A cukrászbolt). Csupán két novella (Tempe-völgy, Régi ház) nem található meg egyikben sem.

Korpuszunk méretét a PE terjedelme eleve meghatározta, mivel ehhez kellett méretezni a másik három, vele összehasonlítható részkorpuszt. A PE szövegszóban (szó példányban, *tokenben*) mért terjedelme 15 100 szó, ehhez terjedelmileg az MK I. része és a VP I–III. fejezete illett hozzá. A tíz novella összterjedelme megközelítette, de nem érte el a három regény egyenkénti terjedelmét. A korpusz terjedelmi adatait az alábbi táblázat foglalja össze:

1. táblázat. A korpusz adatai (Me = mondat egység, M = mondat egész)

	Karakter	Hang	Szótag	Szó	Me	M	Bekezdés
PE	85 524	77 923	32 058	15 100	3008	1704	685
MK	75 401	68 760	28 424	12 290	2138	995	477
VP	92 457	84 266	34 685	15 032	2650	1254	498
Nov.	71 766	65 887	27 208	11 698	1843	700	233
Σ	325 148	296 836	122 375	54 120	9639	4653	1893

A karakterek száma szóközők és írásjelek nélkül értendő. A hangok rovatában a többjegyű betűvel jelölt hangokat 1-nek számoltam.

Jóllehet korpuszunk nagysága az egybevetett művek, részkorpuszok méretéből adódott, az 54 120 szövegszónyi méretet ettől függetlenül is megfelelőnek tarthatjuk. Mint ismeretes, a nyelvstatistikai munkák általában legalább 10 000 szövegszónyi mintával dolgoznak (Cressot–James 1983: 284). Guiraud szerint a szókincs statisztikai jellegzetességeit meghatározó szabályok 10 és 50 000 szövegszó közötti nagyságú mintákon igazolódnak (uo.). Milic (1967: 152) 63 000 szövegszónyi korpusz alapján jellemezte Swift és más angol írók (Macaulay, Addison, Gibbon, Johnson) prózastílusát. Szende Tamás (1968: 290) egy majdnem 59 000 szövegszóból álló korpuszon végezte szóstatistikai vizsgálatait.

Természetesen voltak ezeknél (és a mienknél) jóval nagyobb mintán végzett statisztikai felmérések is. Nagy Ferenc az impresszionista prózastílus névszói szerkezetének tanulmányozásához több mint 100 000 szavas mintát alkalmazott (Nagy 1983: 31). Raisz Rózsa korpusza (Mikszáth 30 novellája, 3 regényfejezete és más magyar íróktól összesen 21 novella) 114 468 szóból állt (Raisz 1986: 167). Végül Deme László korpuszát 1 200 000 betűhely, átszámítva 200 000 szó példány nagyságúra becsülhetjük (vö. Deme 1971: 120, 396; a becslés alapjául a mi korpuszunk karakterszáma és szószáma közötti 6 : 1 arány szolgált). Végeredményben azonban arra a célra, amelynek elérését magam elé tűztem (képet adni egy író prózastílusának néhány jellegzetességéről pályájának egy bizonyos évében), ez a korpusznagyság is elegendőnek látszott. Hogy valóban az volt-e, azt csak további, esetleg nagyobb mintán végzett vizsgálatok alapján lehet majd eldönteni.

3. A Krúdy-szövegek kvantitatív vizsgálata a szövegegységek terjedelme szempontjából

Ebben a vizsgálatban a PE teljes szövegén kívül az MK I. részét, a VP I–III. fejezetét és a tíz novellát együtt egy-egy műnek tekintettem, vagyis négy művet (PE, MK, VP, Nov.) hasonlítottam össze az őket alkotó nyelvi egységek (szótag, szó, mondat egység, mondat egész, bekezdés) terjedelme szempontjából.³

A legkisebb alkotóelemet, a hangot (fonémát) ezúttal figyelmen kívül hagytam. Ki lehetett ugyan számítani a szótagnak hangban mért középértékét (átlagos hosszúságát) oly módon, hogy a hangok számát elosztottam a szótagok számával, az így kapott érték azonban mind a négy mintában gyakorlatilag azonosnak bizonyult: a hang/szótag hányados 2,42 és 2,43 között „mozgott”, alig néhány ezrednyi eltéréssel. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy e mutató nagysága nem szöveg-,

³ Az alsóbb nyelvi szintben mért magasabb nyelvi szint típusú mutatók mindegyikének esetében elvégeztük az egyes művekből mint halmazokból alkotott párokra a kétmintás, kétszélű Student-féle *t*-próbát, és az esetek túlnyomó többségében $p < 0,05$ mértékű vagy annál erősebb (olykor jelentősen erősebb) szignifikanciát találtunk. Ha ennél magasabb, tehát a szignifikancia hiányát mutató értéket kaptunk, ezt a megfelelő helyen lábjegyzetben jelezzük. – A számítások nagy részét Mártonfi Attila végezte, és ő készítette el a szófaji elemzés első változatát is. Nélkülözhetetlen segítségéért a szerző ezúton is köszönetet mond.

illetve szerző-, hanem nyelvspecifikus sajátosság. Ennélfogva további számítások végzését, például a szórással (az adatoknak a középértéktől való átlagos eltérése) és a variabilitással (a szórással és a középértéknek a hányadosa) kiszámítását ezen a szinten nem tartottam indokoltnak, és a szótaghosszúságot mint szövegstílus-jellemző tényezőt nem vettem tekintetbe.

3.1. Szóhosszúság (szótagszámban mérve)

A legalacsonyabb nyelvi szint, amelyen érdemi vizsgálatokat végeztem, a szavak szintje volt. A szótagban mért szóhosszúság adatait (ahogyan majd a későbbi terjedelmi adatokat is külön-külön táblázatba foglaltam):

2. táblázat. Szóhossz szótagban

	Szó	Szótag	Átl. szóhossz Szótag/Szó	Szórás s	Variabilitás V
PE	15 100	32 058	2,12	1,13	0,53
MK	12 290	28 424	2,31	1,24	0,54
VP	15 032	34 685	2,31	1,23	0,53
Nov.	11 698	27 208	2,33	1,22	0,53
Σ	54 120	122 375	2,26	1,21	0,53

A táblázaton jól látható, hogy az MK, a VP és a Nov. átlagos szóhossza majdnem azonos, 2,31 és 2,33 között. Elég markánsan eltér viszont ezektől, mégpedig lefelé, a PE szóhosszúsága, a 2,12. Az a korábbi feltevésünk, hogy a bizonyos tekintetben „ifjúsági” jellegűnek tekinthető PE-ben a szavak hosszának középértéke kisebb lesz, mint a másik három, felnőtt közönséghez szóló regényben, máris igazolódott. (A részletes adatokat, az 1, 2, 3 ... n szótagból álló szavak számát és százalékos arányát l. a Függelékben 1., 7., 13. és 19. alatt.) A relatíve egyszerűbb, könnyebben érthető, gördülékenyebb stílusra való törekvés ezen a szinten abban nyilvánul meg, hogy az író (anélkül persze, hogy ennek tudatában volna!) átlagosan rövidebb szavakat használ, mint amikor „komolyabb” művet alkot. Láthattuk azonban, hogy a PE „ifjúsági” volta fölöttébb viszonylagos: kendőzetlen realizmusa (olykor naturalizmusa) és helyenkénti drámaisága miatt inkább csak a másik háromhoz képest „ifjúsági”, nem pedig a korszak szokványos gyermekirodalmához, akár magának Krúdynak ilyen típusú műveihöz, például az Utazás a Tiszánhoz vagy a Sziklazúzó hajókhöz képest.

A szakirodalomban található adatokkal összehasonlítva a négy 1913-as Krúdy-mű 2,26-os szóhosszúsági értéke átlagosnak mondható. Zsilka Tibor (1973: 116) a 20. századi magyar költészetben Tóth Árpád, Kosztolányi, József Attila, Kassák és Weöres alapján 2,0241-et, a prózában (ezen művészi próza és kommersz próza egyaránt értendő) 2,2190-et állapított meg. A prózai korpusz Krúdy, Kosztolányi, Móricz, Nagy Lajos és – mint „kommersz” – Berkesi András szövegeiből tevődött össze. Krúdynál Zsilka 2,30-os értéket számolt ki, ami közel áll az általam kapott 2,26-hoz. Zsilka Tibor az idézett helyen nem mondja meg, milyen Krúdy-szöveggel (vagy szövegekkel) dolgozott, de ha korpusza ezúttal is az Utolsó szivar az Arabs Szürkénél című hosszú elbeszélés (1927) volt, mint 1970-ben, 71-ben és 74-ben publikált tanulmányában, akkor a két adat hasonlósága elég meglepő, mivel ezeket az írásokat nemcsak közel másfél évtized, hanem számos műfaj- és stílusbeli különbség is elválasztja egymástól. Ez azt mutatja, hogy a szóhosszúságnak önmagában csak korlátozott prózastílus-jellemző hatékonyságot tulajdoníthatunk.

Egybehangzik ezzel Fucks és Lauter klasszikus tanulmányának az a megállapítása, hogy „a szótagok szavankénti eloszlása olyan nyelvi karakterisztikum, mely sokkal inkább jellemzi a nyelvet, mint a szerzőt” (Fucks–Lauter 1965/1970: 373). A német szerzőpáros latin és német írók átlagos szóhosszát vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy ez az érték Rilkenél 1,451, Goethénél 1,733, Sallustiusnál 2,482, Caesarnál 2,621 (uo.), igazán nagy különbség tehát nem Rilke és Goethe, illetőleg Sallustius és Caesar között van, hanem a német és a latin szerzők között. Figyelemre méltó, hogy a magyar szépprózai adatok a latinhoz állnak közelebb (sőt azzal lényegében megegyeznek), míg a német ettől jelentősen elmarad. Fucks és Lauter összehasonlította a német szépírók (Prosadichtern) és szakírók (Schriftstellern) szóhosszúságát is (uo. 375–6). Táblázatukból csak a kiugróan magas, illetőleg alacsony értékeket írtam ki. A szépírók közül a számomra ismeretlen Bergengruen emelkedik ki 1,850-es átlagával, míg a legkisebb értéket Rilkenél mérték, 1,451-et. A „súlypont” (a szépírók átlaga) 1,682 volt. A tudományos prózában (ha a politikai beszédet egyáltalán annak tekinthetjük)

Bismarck produkálta a legnagyobb átlagos szóhosszúságot (2,281), de nem sokkal maradt el mögötte Sauernek az elektronikus számítógépekkel foglalkozó munkája (2,270) sem. A legrövidebb szavak Pestalozzi „Körpererziehung”-jában található (1,764). A szakírók átlaga 1,984, azaz majdnem két szótag szavanként. Ez az érték jóval kisebb annál, amekkorát a német nyelv (és különösen a német tudományos nyelv) hosszú szóösszetételei alapján várhatnánk.

Érdemes kiszámítani az ún. rövidebb és az ún. hosszabb szavak arányát is. (Azért „ún.”, mert egy három szótagos szó a környezettől függően rövidnek is, hosszúnak is érezhető). Fónagy Iván (1960: 358) szerint a spontán beszéd 86%-át az egy és két szótagos szavak teszik ki, míg az írott nyelvben arányuk csupán 65,9%. Ez utóbbiban a szöveg 89,76%-át az egy, két és három szótagos szavak alkotják. Szembeötlően nagy különbség, mennyiségi ugrás az élőbeszédben a két és három szótagos szavak százalékos aránya között van (32,18 és 8,72); az írásban ez az ugrás a három szótagosak és az azoknál is hosszabbak között figyelhető meg (23,86% – 8,00%). Ez igazolni látszik Zsilka Tibornak azt az eljárását, hogy az egy–három szótagos szavakat tekinti rövidnek, a többi hosszúnak (Zsilka 1974: 78). Ha a négy Krúdy-szöveg egy–három szótagnyi hosszúságú szavainak arányát egybevetjük a Fónagy mérte 89,76%-kal, azt láthatjuk, hogy ezt az arányt csak a PE közelíti meg (87,36%), a másik három jócskán elmarad tőle (MK: 82,52%, VP: 82,29%, Nov.: 82,53%). Ez más szavakkal úgy fogalmazható meg, hogy Krúdynál (a PE kivételével) a három szótagnál hosszabb, vagyis a hosszú szavak nagyobb arányban vannak jelen, mint az átlagos írott nyelvben.

Zsilka Tibor munkáiban többször visszatér az az állítás, hogy minél kisebb egy szöveg átlagos szóhossza, annál érzékelhetőbb a ritmusa, a ritmusossága. (Például Móricz Barbárok című elbeszélésében a szavak hosszának középértéke 1,97, szemben Krúdy Utolsó szivarával és Kosztolányi Caligulájával, amelyekben ez egyaránt 2,33.) Mivel az élénkebb, érzékelhetőbb ritmus a szerző szerint a költészetnek a sajátossága a prózával szemben, ez Móricz művét ebben az értelemben líraibbá teszi Krúdyénál, illetve Kosztolányiénál (vö. Zsilka 1974: 77–9). Ezen az alapon azonban a Nov. szótagban mért átlagos szóhosszának okvetlenül (jóval) kisebbnek kellene lennie, mint a három regényé, hiszen Krúdynak ezek a szövegei kétségtelenül líraiabbak amazoknál. Ezt azonban a kapott adatok egyáltalán nem igazolják: az átlagos szóhossz éppen a Nov.-ban a legnagyobb.

Ezek szerint nincs is összefüggés a szóhosszúság és a lírai jelleg között? Ezt nem állítanám. Inkább arra kívánok rámutatni: nem csupán egyféle líraiság van. A dinamikus, balladisztikus módon lírai szöveg (pl. a Móriczé) a rövidebb, az álmodozóan, hömpölygően lírai próza (pl. a Krúdyé) inkább a hosszabb szavak, szóalakok használatát részesíti előnyben. (Megint csak: tudattalanul, persze.) Azt azonban le kell szögezmem, hogy a szóhosszúság számtani középértéke és az adott szöveg lírai vagy kevésbé lírai volta között nem tételezek fel mechanikus összefüggést. (A prózaritmus kérdéseiről vö. Végh J. M. 1965, 1967, 1973–74; a szótagszámban mért átlagos szóhosszúságról l. még: Guthrie és mtsai 2007: 1625.)

3.2. Me-hosszúság (szószámban mérve)

A tagmondatok, más szóval mondategységek (Me) szószámban mért átlagos hosszát úgy kapjuk meg, hogy a szavak számát elosztjuk a Me-ek számával. A Me-ek határának kijelölése, vagyis a minta mondat szerkezeti elemzése hosszadalmas és bizonyos fokig szükségképpen pontatlan kézi munkával történt. Ezt úgy végeztem, hogy a mondategységek (M) végét kettős virgulával (||), a Me-ek végét virgulával (|), a beágyazott Me-ek végét kettős kereszttel (#) jelöltem meg. A későbbi bekezdésszámláláshoz a bekezdések elejét paragrafusjellel (§) láttam el. A Me-ek megszámlálásakor előbb a M-végeket számoltam meg a WinWord szövegszerkesztő Szerkesztés/Csere funkciójának alkalmazásával, majd a Me-ek végét jelző virgulákat számoltam össze ugyanilyen módon. E két szám összege adja a Me-ek számát (minthogy a M-végek egyszersmind Me-végek is). A kettős keresztek számát ehhez nem kell hozzáadni, minthogy a beágyazott Me-eket a megszakításkor kitett, a beágyazott Me élén álló virgula képviseli. A következő oldalon egy példát közlök a mondat szerkezeti kódolásra a PE-ből (1. ábra).

§ Mari még sohasem ült vonaton, | habár a vonatokat ismerte csavargásából. || A kis koldusgyermek keresztül-kasul csavaregta Budapestet, | és bizonyára mindent meglátott, | ami egy gyermek érdeklődését lebilincselheti. || A kupé ablakából érdeklődéssel nézte az elrepülő tájat. | de mégis inkább Ancsurával foglalkozott. || A két kis hatalmas barátjának érezte, | hogy elszakítják egymástól, | és ezért görcsösen ragaszkodtak egymáshoz. || Hajdanában, | ha lehet műtről beszélni a gyermekeknél, # hajba kaptak, | megtépták egymást, | és durcásan háttal fordítottak egymásnak. || Ancsura mindig Koronka úr szolgálatában, | míg Mari szabad volt, | és vadóc módjára élt, | ha szabadságnak lehet azt nevezni, | hogy legkisebb gyermekkorától egyik rokonától a másikhoz vándorolt, | míg végtére teljesen az utcára jutott. || A rokonaira úgy emlékezett, | hogy az egyik padláson lakott, | a másik pincében lakott, |- egyszer a szentesládában aludt, | máskor az ágy alatt húzta meg magát. ||

§ Am ezekre a dolgokra visszahasondolt. || Ancsurával az utcán ismerkedett meg, | és Ancsura vezette a kis vadgalambot Koronka úr kalitkájába. || Koronka úr a gyermekek barátja volt, | és mindjárt pártfogolta Marit, a kis koldusleányt. || A vonat röpült, | és a két kis barátjának szorongó szívvel ölelte át egymást. ||

§ A kupében egy fekete ruhás néni volt, | és Koronka úr szokatlanul szelíden bánt a gyermekkel. || Egy fekete kosárban alma és sütemény volt. || A gyerekek kaptak az almából is, | Koronka úr pedig egykor iszonyú szemforgatások között kérdezte meg tőlük: ||

§ - Ancsura, Mari, ki az édesanyátok? ||

§ Ancsura és Mari a fekete ruhás néniire mutattak. ||

§ - Hány testvérekétek van otthon? ||

§ - Sok, sok! | - mondták a leányok. ||

§ - Ancsura, számold meg az ujjadon a testvéreidet. ||

§ Ancsura számolt: ||

§ - Pálfi, Gyuri, Marci, Ilonka és a vörös. ||

§ - Jól van | - mondta Koronka úr, | és a néniel együtt nevettek. ||

§ A gyerekek nem nevettek, | inkább nagyon féltek. ||

§ Nemsokára leszálltak a vonatról, | és időben városba érkeztek. ||

§ Furcsa kis házak voltak a városban. || Őg elindultak, | és addig mentek-mendégéltek, | míg egy nagy kastélyhoz értek. || Koronka úr itt újra megkérdezte tőlük: ||

§ - Ki az édesanyátok? ||

§ Ancsura és Mari a néniire mutattak, | és erre beléptek a kapun. || Fényes termeken, gyönyörű szobákban mentek keresztül. || Marit a néni vette karjaiba, | Mari ekkor észrevette, | hogy a néninek egy foga hiányzik. | Ancsurát Koronka úr vitte, | aki kalapját levette, | és nagyon szomorú volt. || Ancsurát is díztatták. ||

§ - Kedves gyermekek, sírjál egy kicsit. ||

§ Egyszerre egy gyönyörű szép nagy terembe értek. ||

§ A szobában karosszékben ült egy hófehér öreg úr, | egy másik karosszékben egy gyönyörű szép néni. || A néninek még barna volt a haja, | de ő se volt azért egészen fiatal. ||

§ Mikor meglátták a gyermekeket, | felugrottak. || A néni Ancsurát vette az ölébe, | a bácsi Marit. || (Mari új, gyönyörű, addig elképzelhetetlen perkálruháscskája fodrát féltette a bácsi ölélésétől.) || A bácsi Mari fejét simogatta, | a néni Ancsuráét: ||

§ - Ez a szebbik | - mondta a bácsi. ||

§ - Dehogy: enez | - szólt a néni, | és megcsókolta Ancsurát. ||

§ Koronka úr a másik néniel a szoba közepén állott, | és keservesen sírtak. ||

1. ábra. Minta a mondat szerkezeti kódolásból

A Me-ekre való tagolás olykor nehézségeket okoz, mivel a tisztán egyszerű és a tisztán összetett mondatot az átmeneti jelenségek (elég széles) határsávja választja el egymástól (vö. Deme 1971: 103–17, Keszler 1977, Keszler 2000). Nekem sem volt könnyű eldöntenem Krúdy némelyik mondatának elemzésekor, hogy amit látok, az külön Me-e, vagy csupán az egyik Me-hez lazán kapcsolódó, de ahhoz hozzártható mondatrész, illetve szó szerkezet. Az alábbiakban néhány példát mutatok be ezekre a kétséges tagolódású mondatokra.

VP 39: A parókás karnagy háttal fordított a színpadnak, | amint a fölvonásközi zenét elvégezte embereivel (*a Gasparonéból játszván*), | a nagybögös titkon fölajtott söréből, | s egy szöke, szemüveges, fiatal zenész már harmadszor olvasott végig egy gyűrött levelet. ||

Bár a határozói igenévi alaptagú szó szerkezet zárójellel is elkülönül a második Me-től, nem tekintetem külön Me-nek, hanem csupán az *elvégezte* állítmány szerkezetes módhatározójának.

VP 39–40: – Leginkább a negyedik fölvonást szeretem hallgatni | – mondta Urbanovicsné *narancsot hámozgatva* –, | midőn a kirohanás van, | s Jézust! kiáltanak háromszor. ||

VP 42: – Rezeda úr engem is mindig megdicsért. || A Ripben [é. a Rip van Winkle előadásáról szóló kritikájában] azt írta rólam, | hogy a hangom bánási földbirtok, | amelyen aranybúza terem | – szólalt meg Szilvia halkán, *széttagolva a szavakat*, | mintha maga is érezné a dolgok fontosságát. ||

A fenti két példában sem minősítettem önálló tagmondatnak a határozói igenévi szerkezetet. Az előbbi mondatban ez alig vitatható, az utóbbiban viszont nem zárható ki ez az elemzés sem: „szólalt

meg Szilvia halkan, | [szólalt meg] *szétagolva a szavakat*, | mintha maga is érezné a dolgok fontosságát.”

Nov. 156: a hátulsó kerékre egy alvó pillangó telepedett, | és a kocsis, | *hosszú fűszálat tartva fogai között*, # hanyattfekve nézett az égre, | ahol néha-néha felbukkant már egy kis csillagnak álomképe. ||

Ebben viszont külön, a második Me-be beágyazódó Me-ként elemeztem a határozói igenévi alaptagú szerkezetet, meglehet, annak hatására, hogy az alaptagnak kétféle, tárgyi és helyhatározói bővítménye is van.

VP 41: [Rezeda Kázmér] fejtartása és hajviselete féloldalos volt, | mintha valamikor őszi este elábrándoztatott volna az első kályhatűz előtt, | elmúlt szerelem bizonyítékait égette, | *leveleket, hajfürtöket, kis ruhafodrokat, esetleg harisnyakötőt*, | s fejtartása megmaradt ugyanabban a helyzetben, | amelyben akkor volt, | midőn a lángra kapó női levelek után nézett. ||

A *bizonyítékait* tárgyhoz hozzátoldott halmozott tárgyak azért minősülhetnek önálló Me-nek, mert csak módosított alakban (zeugmaként) kapcsolható hozzájuk az előző tagmondat állítmánya: „elmúlt szerelem bizonyítékait égette, | *leveleket, hajfürtöket, kis ruhafodrokat, esetleg harisnyakötőt* [égetett]”.

VP 44: Rezeda úr valóban teljes megindultsággal fordult a vörösbarba leányhoz, | mintha egy nagyon gyöngéd, nagyon kedves, kis boldogtalan emlékéhez nyúlna: | egy revolvergolyóhoz vagy egy női arcképhez. ||

Ebben viszont a fentihez hasonló alaki inkongruencia nincsen, csupán a kettőspont kitétele jelzi az utolsó Me különállását: „mintha egy nagyon gyöngéd, nagyon kedves, kis boldogtalan emlékéhez nyúlna: | *egy revolvergolyóhoz* [nyúlna] *vagy egy női arcképhez* [nyúlna].”

Nov. 161: Kis madár pittyent a bokorban: | egy majális és egy hajnal jut az eszembe a győri szigeten és a nagy fák levelei között a sejtelmes hajnal. ||

Nov. 218: November élt e levelekben, | kis falusi temetőkből lengett a faggyúgyertya szaga, apró sírhalmokról, | ahol kis gyermekek alusznak. ||

Ezekben a mondatokban a lezártnak látszó Me-hez újabb alany, illetve helyhatározó csatlakozik, amelynek ugyanaz az alaptagja, mint az előtte álló alanyoknak, illetve helyhatározónak: „*egy majális és egy hajnal jut az eszembe* a győri szigeten és a nagy fák levelei között *a sejtelmes hajnal* [jut az eszembe]”; „*kis falusi temetőkből lengett a faggyúgyertya szaga, apró sírhalmokról* [lengett a faggyúgyertya szaga]”. Az ilyeneket egyetlen Me-nek számoltam (bár az utóbbi esetben az *apró sírhalmokról* előtti vessző egy kissé elkülöníti ezt a szószerkezetet az előtte levő tagmondattól).

Nov. 156: A hölgy, | aki vele szemben helyet foglalt, # oly finom volt, | mint egy arany metszésű kis könyv | – *benne tán a La Fontaine meséi* –, | amely könyvecske a szalon malachitasztalkáján helyet foglal, | és álmódóva várja, | hogy mikor veszi kezébe valaki, | aki őt megérdemli. ||

Ha a közbeékelődő megjegyzésnek saját állítmánya (vagy legalább odaérthető állítmánya) van, önálló Me-nek tekinthetjük és számolhatjuk: „*benne tán a La Fontaine meséi* [vannak]”.

Az elemzésben nem mindig sikerült, s talán nem is mindig lehetett következetesen eljárnom. Ezek a példák azonban a korpusz egészéhez képest oly csekély mennyiségűek, hogy nem befolyásolják érdemben a számszerű végeredményt. (Még azok a kétséges elemzésű példák sem, amelyeknek tagolásában netán helytelenül döntöttem.)

Itt jegyzem meg, hogy a szószám megállapításakor minden egyes szót beszámítottam, nem csupán az ún. tartalmas szavakat. Deme László (1971: 95) a számlálásból kirekesztette a névelőket és a valódi kötőszókat (kötőszói szófajú kötőszókat). Például a következő mondatban nem számolta bele a terjedelemben a félkövérrel kiemelt két névelőt és egy kötőszót: „Sokszor olyannyira új **a** fogalmazás, | **hogy** nehéz észrevenni **a** régi elgondolást, | amely meghúzódik mögötte” (uo. 126). Eszerint az első Me csak négy, a második szintén csak négy, a harmadik pedig három szóból áll (az *amely* azért számít szónak, mert nem kötőszói, hanem vonatkozó névmási szófajú kötőszó). Nálam viszont az első tagmondat öt szóból, a második pedig hatból állna. Ez az egyszerűsítés lehetővé tette, hogy a szavak számlálásakor igénybe vegyem a WinWord Eszközök/Szavak száma funkciójának segítségét is.

A korpusz Me-einek szószámában mért hosszára a következő eredmények adódtak:

3. táblázat. Me-hossz (szóban)⁴

	Me	Szó	Átl. Me-hossz Szó/Me	Szórás s	Variabilitás V
PE	3008	15 100	5,02	2,43	0,48
MK	2138	12 290	5,75	2,94	0,51
VP	2650	15 032	5,67	3,30	0,58
Nov.	1843	11 698	6,35	3,52	0,55
Σ	9639	54 120	5,61	3,06	0,54

A táblázatból kitűnik, hogy a négy részkorpusz ebben a tekintetben három típusba sorolható: a PE nagymértékben elmarad az átlagtól, az MK és a VP a középérték körül mozog, a Nov. pedig jócskán felülmúlja azt. A PE-ben nemcsak a szavak, hanem a Me-ek is rövidebbek, mint a másik háromban. A Nov. itt is az első helyre kerül, de fölénye sokkal határozottabb, mint a szóhosszúság terén. Az adatok szórása is ebben a mintában volt a legnagyobb.

A Me a magyar köznyelvben átlagosan 4-6 (Nagy 1983: 31) vagy 4-5 (Raisz 1989: 325) szóból áll. Krúdy adatai – a Nov. kivételével – ezen a határon belül maradnak. (A szóhosszúsági típusokat és ezeknek százalékos arányát l. a Függelékben 2., 8., 14. és 20. alatt.)

Nem érdektelen egybevetni ezeket az adatokat a szakirodalomban található számokkal. Raisz Rózsa (1986: 169) kiszámította, hogy Mikszáth hét írásában a Me-ek terjedelme átlagosan 4,01 és 6,11 szó között van, a korpusz átlaga pedig 4,76 szó/Me. A 6,11-es érték a szerző szerint már inkább ismeretterjesztő cikke vall, s annak is minősíti a Sárospatak című írást, nem pedig novellának. Krúdy és Kaffka Margit novelláiban Raisz Rózsa azonos értéket állapított meg, 5,94-et (Raisz 1989: 325). Ez nem áll távol az általam mért adatoktól, bár éppen a novellák ennél lényegesen nagyobb Me-hosszúságot mutatnak. A szószám szórásértékei Kaffkánál nagyobbak, Peteleinél kisebbek, Krúdynak egy kései novellájában, az Egy szivalakú hölgy titkában pedig kiemelkedően magasak (5,81). Ez utóbbi adat a Nov. szórását (3,52) is alaposan felülmúlja.

3.3. M-hosszúság (Me-ben mérve)

Az M (mondategész) hosszúságát kétféleképpen: vagy Me-ben (mondategységben), vagy szószámban lehet megadni. Az előbbi adattal az M szerkesztettségét, az utóbbival pedig telítettségét jellemezzük (vö. Deme 1971: 136). A Krúdy-korpusz M-einek Me-ben mért hosszúságára (a minták szerkesztettségére vagy mondat szerkesztettségére) az alábbi adatokat kaptam:

4. táblázat. M-hossz Me-ben (M-szerkesztettség)⁵

	M	Me	Átl. M-hossz Me/M	Szórás s	Variabilitás V
PE	1704	3008	1,77	0,96	0,54
MK	995	2138	2,15	1,30	0,61
VP	1254	2650	2,11	1,47	0,70
Nov.	700	1843	2,63	2,08	0,79
Σ	4653	9639	2,07	1,42	0,69

Az MK és a VP szerkesztettsége az átlag körül van, a PE (immár harmadszor) a legkisebb értéket mutatja, a Nov. újból az első helyre kerül (ennek vannak a leghosszabb mondatai és a legnagyobb szerkesztettsége), mégpedig számottevő különbséggel a második és a harmadik „helyezetthez” képest.

A fenti táblázatot és a százalékos adatokat nézegetve (l. Függelék 3., 9., 15., 21.) feltűnik, mennyivel kevésbé bonyolult, kevésbé zsúfolt Krúdy mondat szerkesztése annál, amilyenek olvasói élményeink – és főképpen a róla szóló irodalom – alapján gondolnánk. Az 1-3 Me-ből álló mondatok

⁴ Az MK–VP műpárban a $p = 0,41$.

⁵ Az MK–VP műpárban a $p = 0,55$.

a PE-nek 94,96%-át, az MK-nak 87,13%-át, a VP-nek 86,92%-át teszik ki, s csupán a Nov. marad 80% alatt (79,43%). De még ez utóbbiban is kisebb 10%-nál a négy tagmondatos M-ek aránya. A teljes korpusz szerkesztettsége pedig alig valamivel haladja meg a 2-t! Összehasonlításként: nagyjából ekkora a szerkesztettsége a közlőprózának (Deme 1971: 143) és a bulvársajtónak (Zimányi 2004: 41). A PE adata még ettől is határozottan elmarad. Még a Nov. is csupán három tizeddel múlja felül azt az értéket, amelyet Deme László könyve a fejtegető prózára (pl. Laziczius: Fonetika) megállapított (Deme 1971: 147). A terjedelmesség (olykor a terjengősség) benyomását feltehetően az kelti, hogy Krúdy némelyik mondata extrém módon sok tagmondatból áll: a VP-ben például van 14, a Nov.-ban pedig 22 Me-et tartalmazó M is. Később idézni fogok egy korabeli kritikát, amely épp ezeket az „ölnyi mondatokat” kárhoztatja. A teljes korpusz áttekintése és átlagolása viszont arról tanúskodik, hogy Krúdy mondatszerkesztése ebben a tekintetben messze elmarad a kortársi prózának még az átlagától is.

Tekintsük most át röviden ezeket az összehasonlítást lehetővé tevő szakirodalmi adalékokat! Nagy Ferenc (1983: 31) az impresszionista novellák és regényrészletek szerkesztettségi mutatóját 2,36-ban jelölte meg. Eöry Vilma (1983: 164) Tamási Áron novelláiban 2,41-et mért (ezek az adatok Krúdy 2,07-jéhez képest hosszabb és bonyolultabb mondatok meglétére utalnak). Raisz Rózsa a következő Me/M hányadosokat számította ki (csak az átlagokat közlöm, növekvő sorrendben): Petelei 1,98 – Kaffka 2,30 – Mikszáth (novellák) 2,39 – Móricz 2,45 – Mikszáth (regény) 2,72 – Krúdy 2,76⁶ – Jókai 3,39 (Raisz 1993: 73–4). Ez az öt Krúdy-novella alapján kapott 2,76-os eredmény igen közel áll a Nov. 2,63-as értékéhez, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a Raisz Rózsa által vizsgált novellák között volt egy 4,07-os szerkesztettséggű is, a már említett A szívalakú hölgy titka (l. Raisz 1989: 328), amely egy kissé torzítja az átlagot, mégpedig felfelé!

Visszatérve Nagy Ferenc vizsgálódásaira, ő az impresszionista (vagy annak tekintett) prózaírók közül a legmagasabb Me/M arányt Ignotusnál találta (3,51), a legalacsonyabbat Balázs Bélánál (1,55). Krúdy ebben az összehasonlításban még az impresszionizmus átlagát, a 2,36-ot sem éri el 2,25-ös szerkesztettséggel. A kontroll gyanánt megnézett expresszionista szerzők ennél is jóval kevesebb Me-ből építik fel mondataikat (Kassák: 1,34 – Szabó Dezső: 1,83 – az expresszionizmus átlaga: 1,60). A magyar széppróza átlagát Nagy Ferenc 2,14-ben jelöli meg (Nagy 1983: 31). Krúdy ehhez képest jelentéktelen különbséggel, 0,07-tel az átlag alatt van az általam használt minta alapján.

Krúdy tehát viszonylag alacsony Me/M hányadosa miatt ebből a szempontból nem minősül impresszionista stílusú szerzőnek. Tegyük hozzá: ebből a szempontból **sem!** Ha megnézzük ennek az alapos tanulmánynak, a fiatalon elhunyt Nagy Ferenc egyik utolsó munkájának egy másik adatsorát is, azt láthatjuk, hogy a nominális szerkezetekben való gazdagság fokozatai szerinti listán Krúdy az utolsó helyet foglalja el (NB.: a nominális szerkezetek előnyben részesítése az igés megoldásokkal szemben az impresszionizmus egyik fő ismérve a szerző szerint). Krúdy a maga 0,08-ával mélyen az impresszionizmus átlaga (0,21) alatt marad, sőt az expresszionizmus átlagát (0,13) sem éri el. Az összes megvizsgált szerző közül csak Szabó Dezső kevésbé impresszionista nála (0,01). Ez nem tartozik szorosan hozzá mostani témánkhoz, csak azért tartottam szükségesnek megjegyezni, mert Krúdyt Baránszky-Jób (1937: 281–2), Herczeg (1975: 87–114) és Szabó Zoltán (1998: 185–7) a magyar irodalmi impresszionizmus par excellence képviselőjének tartja, a fenti számok tükrében nem teljesen megalapozottan. Azt, hogy Krúdy nem tipikusan impresszionista stílusú író, már fiatalkori írásaimban megpendítettem (vö. Kemény 1974b: 99–100, 1976: 146, 1981: 450–7), s most úgy látom, hogy a statisztikai adatok is ezt a megérzést látszanak igazolni.

A szerkesztettség kapcsán legyen szabad egy másik megjegyzést is tennem. Deme László (1971: 280) és őt követve Zimányi Árpád (2004: 41) úgy vélekedik, hogy minél nagyobb a szerkesztettség, minél hosszabb a mondat, annál rövidebbek a benne lévő Me-ek. A mondatösszehasonlítás növekedése e szerint az elgondolás szerint kedvez az „ultrarövid” (négy szónál rövidebb) Me-ek megjelenésének. A Krúdy-adatok nem támogatják ezt a megfigyelést. Ha egybevetjük a 4. és az előző (a 3.) táblázat megfelelő rubrikáit, azt kell megállapítanunk, hogy éppen annak a részkorpusznak (a Nov.-nak) a legnagyobb a szerkesztettsége, amelynek Me-ei átlagosan a leghosszabbak. A másik három Krúdy-mű adatai is azt mutatják, hogy minél nagyobb a Me/M hányados, annál hosszabbak az egyes Me-ek (és viszont). Hogy ez Krúdy-sajátosság-e, vagy érvényessége ennél szélesebb körre is

⁶ A hivatkozott helyen 3,76 olvasható, ez azonban kétségtelenül sajtóhiba 2,76 helyett (vö. Raisz 1989: 328).

kiterjeszhető, azt további (és persze más írókra, műfajokra is irányuló) felmérésekkel kellene tisztázni.

3.4. M-hosszúság (szószámban mérve)

A mondategész (M) hosszúságát, mint jeleztük, nemcsak a Me-ek, hanem a szavak számával is lehet mérni. Ez az adat voltaképpen redundáns, mert a szószámban mért Me-hossz (3.2.) és a Me-ben mért M-hossz (3.3.) összeszorzásával is meg lehet kapni, de mivel több szerző is (pl. Fucks–Lauter, Zsilka) szószámban adja meg mondat hosszúsági adatait, az összehasonlítás lehetővé tételére ezt az értéket is kiszámítottam a szövegszavak számának a mondategészek számával való elosztásával. A kapott értékek táblázatba foglalva a következők:

5. táblázat. M-hossz szóban⁷

	M	Szó	Átl. M-hossz Szó/M	Szórás s	Variabilitás V
PE	1704	15 100	8,86	5,80	0,65
MK	995	12 290	12,35	9,28	0,75
VP	1254	15 032	11,99	10,40	0,87
Nov.	700	11 698	16,71	16,59	0,99
Σ	4653	54 120	11,63	10,40	0,89

Az első, ami a táblázatot nézegetve szembeötlik, az, hogy a Nov. mondatai átlagosan majdnem kétszer olyan hosszúak, mint a PE-éi. A skálának e két végpontja között középtájon helyezkedik el, egymáshoz igen közeli értékkel az MK és a VP. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen így volt ez az előző két mutató esetében is, amelyeknek ez a mutató csupán szükségképpen következménye (szorzata). A PE ezen a téren is markánsan különbözik a másik két regénytől. Krúdy ebben a művében elsősorban cselekményességre, érthetőségre és olvasmányosságra törekedett. Ennek az „ifjúsági” vagy „olvasmány”-jellegnek tulajdonítható a rövidmondatosság. A novellák mondatainak csaknem kétszeres mérete már műfaji és stílustörténeti kérdéseket is felvet (ezekről később). A PE, az MK–VP és a Nov. mondat hosszúságának eltérő voltát jól szemlélteti a legtöbb szóból álló mondat mérete is. Ez a PE-ben 46, az MK-ban 73, a VP-ben 87, a Nov.-ban pedig 162 (a részletes adatokat l. a Függelék 4., 10., 16. és 22. pontjában).

Összehasonlításként a német szépírók közül Goethe mondatai a leghosszabbak („Dichtung und Wahrheit”: 29,1), és Erich Kästneréi a legrövidebbek („Die verschwundene Miniatur”: 8,432). Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi is ifjúsági regény, mint Krúdy PE-je (8,86). A szépírók átlaga 18,211, vagyis magasabb, mint amit Krúdy novelláiban mértem. A német szakírók még ennél is jóval nagyobb mondatonkénti szószámot érnek el. A leghosszabb, átlagosan 42,134 szóból álló mondategészek Schliemann könyvében („Trojanische Altertümer”) található, a legrövidebbek Du Bois-Reymond „Über eine Akademie der deutschen Sprache” című művében: 11,181 (az összes adatot l. Fucks–Lauter 1965/1970: 375–6).

Magyar prózaírók szószámban mért mondat hosszúságát Zsilka Tibor vizsgálta (Zsilka 1974: 79–80). A vizsgálat azonban csupán négy szerzőre és azoknak is csak egy-egy írására terjedt ki (Krúdy: Utolsó szivar az Arabs Szürkénél, Kosztolányi: Caligula, Móricz: Barbárok, Nagy Lajos: Január). Az eredmények a következők lettek: Krúdy: 22,48 – Kosztolányi: 10,73 – Móricz: 10,42 – Nagy Lajos: 10,27 (uo. 88). Az Utolsó szivar... alapján kapott 22,48 szavas átlagból Zsilka Tibor merész stílustörténeti következtetéseket von le: „Krúdy Gyula [...] hosszú mondatai által olyannyira elkülönül a számadatok alapján a többi három írótól [é. Kosztolányitól, Móricztól és Nagy Lajostól], hogy ez az eltérés markáns és elütő stílussajátóságot szignalizál. [...] a XX. századi magyar prózában a rövid mondatok fokozottabb alkalmazását, elterjesztését feltehetőleg a Nyugat írói, Kosztolányi Dezső és társai fejlesztették stílusnormává. [...] Krúdy Gyula még a régebbi, körmondatos (nyelvi) stílusnorma jegyében alkotta meg novelláját” (uo. 79).

Az 1913-as korpusz adatai ezzel szemben azt mutatják, hogy az ekkori Krúdy mondat hosszúságban nem állt távol (abban sem állt távol) ettől az állítólagos „nyugatos”

⁷ Az MK–VP műpárban a $p = 0,39$.

stílusnormától. 11,63 szavas átlagértéke alig magasabb, mint Kosztolányié, Móriczé vagy Nagy Lajosé. Igaz, ezt az átlagot a PE különlegesen alacsony értéke húzza le erre a szintre, az 1913-as novellákban már 16,71 az átlagos mondathosszság. Később pedig, az 1918 utáni „lángoló stílus” idején, valamint más műfajokban, például a publicisztikában ennél is jóval nagyobbra nőhetett a mondatonkénti átlagos szószám. Erre azonban még nincsenek adataim. Egyetlen, viszonylag kései elbeszélésből (az Utolsó szivar... 1927-ben jelent meg a Nyugatban) mindenesetre elhamarkodottság valamely „régőbbi, körmondatos stílusnorma” meglétére következtetni. Krúdy „körmondatai”, ha azok egyáltalán, merőben különböznek a hagyományosan körmondatoknak nevezett mondat szerkezettől, mivel alapsémájuk nem a többfelé ágazó, többlépcsős alárendelés, hanem a laza, panorámaszerűen építkező mellérendelés. Ami pedig a „régőbbi”-t illeti, nem bizonyos, hogy Krúdy hosszúmondatossága volt ekkor a korszerűtlen (szemben a korszerűnek számító rövidmondatossággal). Gondoljunk arra is, hogy épp ebben az évben, 1913-ban látott napvilágot Proust regényfolyamának első kötete és Thomas Mann-tól a Halál Velencében. Egyikre sem az átlagosan 10 szó körüli „dinamikusság” (Zsilka i. h.) jellemző, hanem inkább a többszörösen összetett hosszú mondatok hömpölygése.

3.5. Bek.-hosszság (M-ben mérve)

A szöveg legnagyobb terjedelmű egysége a bekezdés. Ennek hosszúságát kétféleképpen: M-ben is, Me-ben is mérhetjük. Az előbbire korpuszunkban a következő adatokat kaptuk:

6. táblázat. Bekezdéshossz M-ban (SZ-szerkesztettség)⁸

	Bekezdés	M	Átl. Bek.- hossz M/Bek.	Szórás s	Variabilitás V
PE	685	1704	2,49	2,63	1,06
MK	477	995	2,09	2,04	0,98
VP	498	1254	2,52	2,77	1,10
Nov.	233	700	3,00	3,15	1,05
Σ	1893	4653	2,46	2,62	1,07

Ha az M-nek Me-ben mért hossza a mondat szerkesztettség vagy rövidebben szerkesztettség (3.3. pont), akkor a bekezdésnek az M-ek számával kifejezett hosszúsága nevezhető szövegszerkesztettségnek, amely azt mutatja meg, milyen hosszú bekezdésekből tevődik össze a szöveg.

Táblázatunk arról tanúskodik, hogy ezen a ponton megbomlik a 3.1. pont és a 2. táblázat óta állandónak bizonyuló PE – MK – VP – Nov. sorrend (az értékek növekvő sorrendjében). Az MK-ban a bekezdések M-ben mért hosszúsága számottevően kisebb, mint a PE-ben (2,09, illetve 2,49). Ennek két oka is lehet. Az egyik az, hogy a PE-ben van egy rendkívül hosszú, 38 (!) M-ből álló bekezdés (a regény első, a történet előzményeit elbeszélő bekezdése), amely jócskán megemeli az átlagot. A másik talán az, hogy az MK-ban több a párbeszéd, és ez tagoltabbá teszi a szöveget. A VP az átlaghoz igen közel eső értéket mutat, a leghosszabb bekezdések pedig a Nov.-ban vannak. Ez az eddigiek alapján várható is volt.

A részletesebb adatsorokat böngészve (l. Függelék, 5., 11., 17. és 23. alatt) azt emelhetjük ki, hogy a korpuszban nincs a 38 M-et megközelítő hosszúságú bekezdés. Az MK leghosszabb bekezdése 21, a VP-é 27, a Nov.-é 20 M-ből tevődik össze. A 10 M-nél hosszabb bekezdések száma a PE-ben 15, az MK-ban mindössze 4, a VP-ben 15, a Nov.-ban 11. Ez utóbbi érték meglepően alacsony, és azt jelzi, hogy Krúdy ekkori novelláiban a terjedelmesség érzetét nem a bekezdések, hanem a mondatok terjedelmének megnövekedése kelti.

Raisz Rózsa statisztikájában (1993: 74) a Krúdy-novellák M/Bek. hányadosa 3,98, azaz abban az öt novellában átlagosan majdnem egy teljes mondatnál hosszabbak a bekezdések, mint a Nov.-ban (3,00). Ezt azonban részben az okozza, hogy Raisz Rózsa korpuszában egyik darabja, A szivalakú hölgy titka című Szindbád-novella a maga kiugróan magas, 5,08-os értékével irreálisan megemeli az

⁸ A PE–VP műpárban a $p = 0,85$.

átlagot. (Ez az extremitásig túlírt novella Krúdynak egyik legkésőbbi írása, amelyet az író halála után a hátrahagyott kéziratból adtak ki.)

A kortárs (vagy majdnem kortárs) prózáírókhoz képest Krúdy szövegszerkesztettségét közepesnek vagy a közepesnél kissé nagyobbak tarthatjuk. Raisz Rózsa adatai (növekvő sorrendbe állítva): Móricz (3 novella): 1,88 – Mikszáth (30 novella): 2,02 – Jókai (3 novella): 2,14 – Mikszáth (3 regényfejezet): 2,59 – Petelei (5 novella): 3,42 – Krúdy (5 novella): 3,98 – Kaffka (5 novella): 4,85 (Raisz 1993: 73–4). Itt fel kell figyelni arra, hogy Mikszáthnál a novellák és a regényfejezetek szerkesztettsége között számottevő különbség van, a regény javára. (A műfaji kérdésekre a 4. pontban térek vissza.)

3.6. Bek.-hosszúság (Me-ben mérve)

A bekezdéshosszúság mérésének másik módja a bekezdést alkotó M-ek Me-inek megszámlálása. Ez az adat is redundáns (vö. 3.4. pont), mert valójában a Me-ben megadott M-hossz (3.3.) és az M-ben megadott Bek.-hossz (3.5.) szorzata. Itteni feltüntetését ugyanaz indokolja, mint a szószámban mért M-hosszét: a szakirodalomban erre a mutatóra is vannak adatok, amelyeket egybe lehet vetni a mi korpuszunk adataival. A Me-ben mért Bek.-hossz nagyságát úgy számítjuk ki, hogy a Me-ek számát elosztjuk a bekezdések számával. Az eredmények a következők:

7. táblázat. Bekezdéshossz Me-ben⁹

	Bekezdés	Me	Átl. bek.-hossz Me/Bek.	Szórás s	Variabilitás V
PE	685	3008	4,39	5,42	1,24
MK	477	2138	4,48	5,56	1,24
VP	498	2650	5,32	6,94	1,30
Nov.	233	1843	7,91	10,16	1,28
Σ	1893	9639	5,09	6,71	1,32

E mutatóban helyreáll a részkorpuszok megszokott növekvő sorrendje, a PE – MK – VP – Nov., bár az MK többete a PE-vel szemben egy tizedet sem tesz ki. Így elmondhatjuk, hogy az MK-ban kevesebb M, de valamivel több Me esik egy bekezdésre, mint a PE-ben. (Mivel az M-ek relatíve jóval több Me-et tartalmaznak, ahogy a 3.3. pontban láthattuk.) A Nov. – majdnem 8-as értékével – erősen elkülönül a másik háromtól, a regényektől. A részletesebb adatsorok azt is megmutatják, hogy az 1 Me-ből (egyetlen egyszerű mondatból) álló bekezdések aránya a PE-ben 26,13%, az MK-ban 19,92%, a VP-ben 20,08%, a Nov.-ban 8,58% (l. Függelék 6., 12., 18., 24.). Ha az egy tagmondatnyi bekezdéseket a dinamizmus vagy a drámaiság jelének tekintjük, akkor az „ifjúsági” regény majdnem háromszor olyan dinamikus és drámai, mint a novellák. (De jusson eszünkbe Herczeg Gyula intelme, hogy az azonos nyelvtani forma merőben különböző tartalmakat és funkciókat hordozhat.)

A Krúdy adataival egybevethető kortárs prózáírói értékek (Raisz 1993: 73–4 alapján, növekvő sorrendbe állítva): Móricz (3 novella): 4,6 – Mikszáth (30 novella): 4,8 – Jókai (3 novella): 6,82 – Petelei (5 novella): 6,87 – Mikszáth (3 regényfejezet): 7,15 – Kaffka (5 novella): 11,10 – Krúdy (5 novella): 11,52. Ez utóbbi adat 3,61-gyel nagyobb a Nov. 7,91-es értékénél, ez azonban a már több ízben említett A szivalakú hölgy titka című novella torzító hatásának tulajdonítható (ebben ugyanis a Me/Bek. hányados nagysága 23,6, ami majdnem a háromszorosa az általam mért legnagyobb értéknek).

Néhány évvel ezelőtt egy tanulmányban (később könyvfejezetben) felvettem azt a kérdést, összefügg-e a bekezdések hossza a mondatok szerkesztettségével. Ezt akkor valószínűnek tartottam, de egy nagyobb korpusz megvizsgálásától tettem függővé (Kemény 1998: 136, 2002: 15). A mostani vizsgálat igazolni látszik az akkori feltevést: minél nagyobb egy szöveg mondatainak átlagos szerkesztettsége, annál hosszabbak a bekezdései (akár M-ben, akár Me-ben mérve). Korábban Raisz Rózsa is megfigyelte, hogy „A kimagaslóan hosszú bekezdésekből álló Krúdy-elbeszélés, A szivalakú hölgy titka mondatainak szerkesztettségével is kitűnik” (1993: 72). Tanulmányának előző mondatában azonban egy kissé óvatosabban nyilatkozik: „A bekezdés és a mondategész hosszúsága nem teljesen

⁹ A PE–MK műpárban a $p = 0,78$.

párhuzamos, bár mutat bizonyos összefüggést” (uo.). Az óvatosságot indokoltta teszi az a tény, hogy más szerzőknél, például Peteleinél nincs értékelhető korreláció a bekezdések terjedelme (3,42, illetőleg 6,87) és a mondatszerkesztettség (1,98) között. Míg az előbbi a kortárs prózaírók átlagához képest erős közepesnek mondható, az utóbbi érték igen alacsony szinten marad.

4. A szövegsajátosságok művenkénti összesítése és ennek grafikai ábrázolása („stilogramok”)

Az előző pontban hat szövegsajátosság mértékét vizsgáltam Krúdy 1913-ban, nagyjából egy időben írott műveinek statisztikai mintáján. Az adatokat egyetlen táblázatba foglalva a következő eredményt kapjuk:

8. táblázat. A 6 szövegsajátosság adatainak művenkénti összesítése

	PE	MK	VP	Nov.	Σ
1. Szóhossz (szótagban)	2,12	2,31	2,31	2,33	2,26
2. Me-hossz (szóban)	5,02	5,75	5,67	6,35	5,61
3. M-hossz (Me-ben)	1,77	2,15	2,11	2,63	2,07
4. M-hossz (szóban)	8,86	12,35	11,99	16,71	11,63
5. Bek.-hossz (M-ban)	2,49	2,09	2,52	3,00	2,46
6. Bek.-hossz (Me-ben)	4,39	4,48	5,32	7,91	5,09

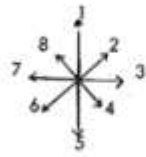
Táblázatunk oszlopai között balról jobbra mozogva megfigyelhetjük a telítettség és a szerkesztettség értékének (néhány kivétellel) fokozatos növekedését az ifjúsági jellegű kisregénytől a regényeken át a novellafüzérig. Abból, hogy a Nov. részkorpusz mindegyik sajátosságban a legnagyobb értéket mutatja, bizonyos műfaji eltérésekre is következtetni lehet.

Mielőtt azonban erre rátérnék, a francia J. M. Zemb egy régi cikkének (Zemb 1966/1970) példáját követve megkíséreltem a négy részkorpuszt grafikailag is ábrázolni.

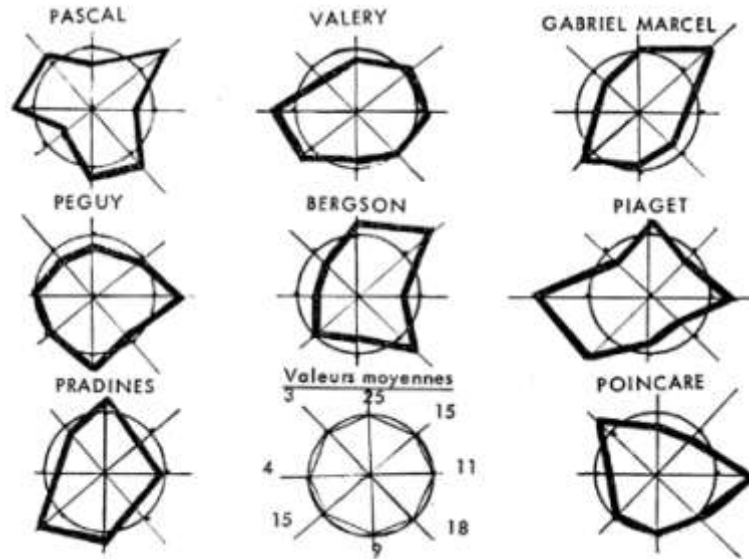
Zemb az egyes szerzők stílusát olyan ábrákkal, ún. stilogramokkal szemlélteti, amelyek nyolc lényeges stilisztikai tulajdonságot, jellemvonást (*trait pertinent*) ábrázolnak az átlagértékekhez viszonyítva. (Nálam nem nyolc szempont van, hanem csak hat, és nem különböző szerzőket hasonlítok össze, hanem egyazon szerzőnek négy művét.)

A francia szerző nyolcszögei úgy keletkeznek, hogy négy, egymással 45°-os szöget bezáró tengelyen nyolc szófaj értékeit jelöli meg, s az így kapott pontokat összeköti. A nyolc szófaj a következő: 1. főnév, 2. névmás, 3. melléknév, 4. ige, 5. határozószó, 6. előjáró, 7. mellérendelő kötőszó, 8. alárendelő kötőszó. A számozás az óramutató járásával megegyező irányban halad. Az így keletkezett ábrák, a „stilogramok” lehetővé teszik a különféle szerzők összehasonlítását. Az általam szerkesztett ábrán a négy részkorpuszt négy szabálytalan hatszög ábrázolja (ahol a hatszög mindegyik csúcsa egy-egy szövegsajátosságnak felel meg). (A 2. és a 3. ábrát l. a következő oldalakon!)

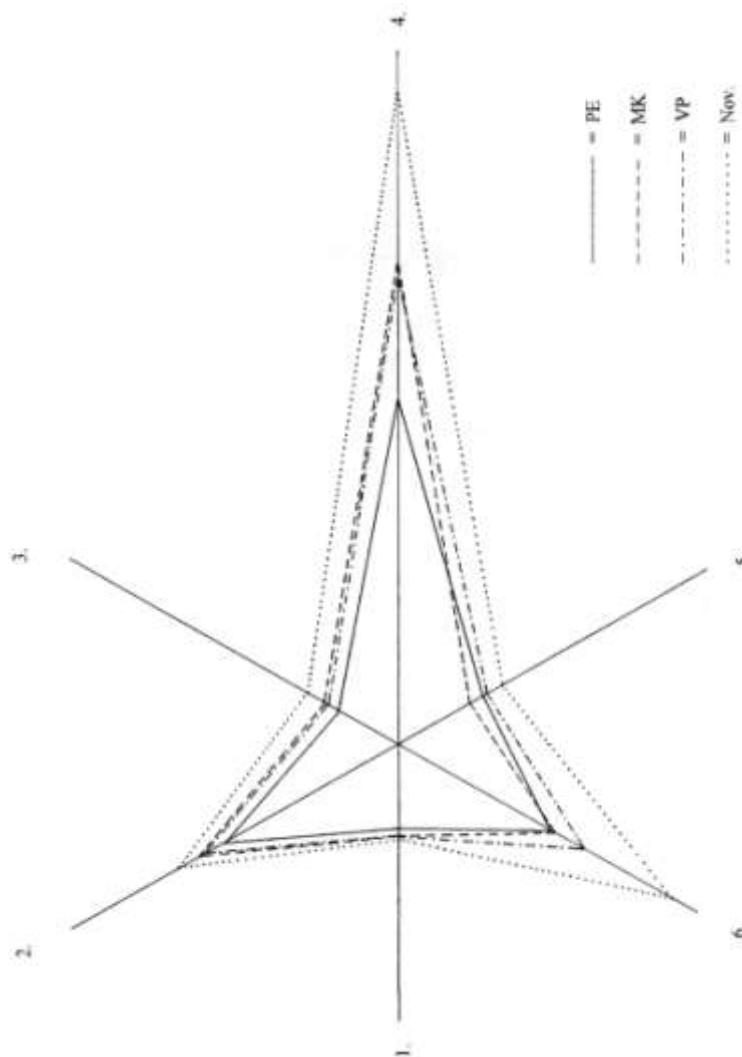
d) Exemples d'application :

- 1) noms
- 2) pronoms
- 3) adjectifs
- 4) verbes
- 5) adverbes
- 6) prépositions
- 7) conjonctions de coordination
- 8) conjonctions de subordination

2. ábra. J. M. Zemb „stilogramjai” (Zemb 1966/1970: 219)

3. ábra. A 6 szövegsajátosság (3.1–6.) grafikai ábrázolása

Míg Zemb nyolcszögei látványosan különböző alakúak, az én hatszögeim nagyjából a geometriai hasonlóság viszonyában vannak egymással. Az egyes mennyiségek különböznek (a PE-től a Nov. felé haladva általában növekednek), az arányok viszont lényegében változatlanok maradnak.

A négy részkorpuszt ábrázoló négy hatszöget oly módon vetítettem egymásra, hogy három, egymást 60°-os szögben metsző tengelyen jelöltem ki hat-hat csúcsukat. A nagyobb értékeket felmutató síkidomok így mintegy tartalmazzák, magukba zárják a náluk kisebbeket: a Nov. mindhárom másikat lefedi, a PE-t mindhárom másikat lefedi, a VP jobbra fedi az MK-t, de az helyenként „kilóg” alóla. Az átlag vonala valahol a Nov. és a PE között, leginkább a VP vonalához közelítve halad. A táblázatban Σ -val jelzett hat átlagérték közül négyhez a VP adata áll a legközelebb (egyhez „holtversenyben” az MK-éval). Az első három szövegsajátosság (1. szóhossz szótagban, 2. Me-hossz szóban, 3. M-hossz Me-ben) tekintetében a VP majdnem pontosan a teljes korpusz középértékeit mutatja fel (a különbségek rendre: +0,05, +0,06, +0,04). Talán nem túlzás azt állítani, hogy a VP azzal, hogy majdnem minden lényeges szempontból középpont áll a többihez képest, valamiféle „Krúdy-sztenderdet” képvisel. Könnyen lehet, hogy ez is hozzájárult ahhoz, hogy ez a mű váljék a legolvasottabb Krúdy-regénnyé és idővel az egész életmű emblemmájává. Az átlagosság tehát ebben az esetben nem jellegtelenséget, hanem sűrítményt jelent, az ekkori (és a mindenkori) Krúdy-stílus kvintesszenciáját.

Az, hogy a novellák mennyiségi mutatói ennyire határozottan eltérnek a regényekéitől, felveti a műfajbéli különbségek statisztikai tükröződésének kérdését. Már Raisz Rózsa foglalkozott azzal a kérdéssel, van-e hatása a mű műfajának a mondat-, illetve szövegszerkesztésre (Raisz 1993: 60). Ő

úgy tapasztalta, hogy „A regényfejezetek [é. Mikszáth regényének fejezetei] terjedelmesebb mondatokból állnak, magasabb a szerkesztettségi mutatójuk, mint a novelláké [mármint Mikszáth novelláié]” (uo. 81). Például a szerkesztettségi mutató a novellákban 2,39, a regényben 2,72 (uo. 72).

Krúdynál a most lezajlott vizsgálódás szerint éppen fordítva van: a Nov. részkorpusznak mind a telítettsége, mind a szerkesztettsége felülmúlja a három regény (PE, MK, VP) bármelyikének telítettségét és szerkesztettségét.

Nem világos egyelőre, hogy ez pusztán a műfajbéli különbségből fakad-e (de akkor miért van fordítva, mint Mikszáthnál?), vagy tartalmaz stílustörténeti, valamely stílusfejlődési tendencia (vö. Szabó 1998: 22–4) meglétére utaló mozzanatot is. Egyszerűbben szólva: az 1913. június–október havában, kivétel nélkül a három folytatásos regény befejeződése után publikált novellákban talán már egy következő stíluskorszaknak a sajátosságai bukkannak fel.

Pontosan érzékeli az 1913 elején írott MK-nak és a vele egy kötetben megjelent tíz novellának a stílusbeli különbségét az az *r. r.* szignójú recenzió, amelynek szerzője (egyébként Császár Elemér, az ismert irodalomtörténész, ekkor már az MTA lev. tagja) élesen bírálja a novellák stílusának pongyolaságát, ezzel szemben a regényt megdicséri nyelvi műgondjáért: „Helyenként egyenesen gondatlan, bosszantóan pongyola még a stylusa is. Vannak mondatai, melyek annyira érthetlenné, hogy szinte a correctort volnánk hajlandók felelősségre vonni s van egy rövid elbeszélése (Esti órák), melynek hét lapjából három egy-egy mondat. Ilyen ölnyi mondatokat még a tudományos próza sem bír meg, nemhogy a költői! Pedig a műgond nem idegen Krúdytól: bizonyítja a Mákvirágok kertje is, melynek stylje kifogástalan” (Budapesti Szemle, 160., 1914. 309–10; idézi, az utolsó mellékmondatot elhagyva, Tóbiás szerk. 1964: 418). El kell ismernünk, hogy a konzervatív kritikus stílusérzéke kifogástalanul működött: észrevette és azon nyomban meg is bírálta a szerkesztettség és a telítettség megnövekedését a novellákban, amely már egy újabb stíluskorszak felé mutatott. Krúdynak erre a most kezdődő korszakára a mondat- és szövegszerkesztés zsúfoltabbá válása, a (tag)mondatok terjedelmének megnövekedése jellemző.

A két szempont (a műfaji és a stílustörténeti) úgy függ össze, hogy Krúdy stílusváltása először a novellákban zajlott le. Krúdy a novellát használta a stilisztikai kísérletezés laboratóriumául, ebben a műfajban próbálta ki újabb stílusának eszközeit. A folyamatban szerepet játszott néhány nem mondat- vagy szövegszerkesztési mozzanat is, például a szófajok arányának változása vagy a képtelítettség fokozódása. Ezekről mint nem szintaktikai jelenségekről eddig nem eshetett szó. A következő két pontban röviden pótolom ezt a hiányt.

5. Szófajok aránya: Mn/Fn, Fn/Ige, Mn/Ige

A szófaji kódolást a MorphoLogic által kifejlesztett HUMor (High-speed Unification Morphology) morfológiai rendszeren alapuló Stemming morfológiai elemző, tövesítő és helyesírás-ellenőrző program 1.1-es verziójával végeztük. A kódolt szöveg első változata vagylagosságokat tartalmaz, például ismerkedett[MIB/IGE], bánt[IGE/MIB/FN], másik[NM/MN], ezeket kézi munkával kellett javítani, illetőleg egyértelműsíteni. Az elsődleges és a javított kódolás közötti különbséget a következő két oldalon látható ábrák szemléltetik (4–5. ábra).

A szófaji elemző program a számára ismert neveket főnévként kódolta: Pali[FN], Gyuri [FN], Marci[FN], Ilonka[FN], az ismeretleneket kódolatlanul hagyta: Ancsura, Koronka. A Mari nevet következetesen [MN/FN] kóddal látta el, mivel nem tudta megkülönböztetni a *mari* népnévtől. Emiatt a tulajdonneveket a korrigált változatban figyelmen kívül hagytam. Hasonlóképpen jártam el az átmeneti szófajú szavak, például az igenevek esetében is, vagyis sem ide, sem oda nem soroltam be őket, kivéve az olyan melléknévi igeneveket, amelyeknek nem volt se tárgyi, se határozói bővítményük, és félig-meddig már melléknévvé váltak. Ezeket a melléknevek közé számítottam. (Pl. PE 153: *borzasztó* hangon, PE 156: *villogó* szemmel, PE 159: *szorongó* szívvel, PE 193: *kicsattanó* egészségű.) (Az igenevek átmeneti szófajúságáról vö. Lengyel 2000.)

másikhoz[NM] vándorolt,[IGE] | míg[HA] végtére[HA] teljesen[MN] az[DET] utcára[FN] jutott.[IGE] A[DET] rokonaira[FN] úgy[HA] emlékezett.[IGE] hogy[KOT] az[DET] egyik[NM] padláson[FN] lakott,[IGE] a[DET] másik[NM] pincében[FN] lakott,[IGE] - egyszer[HA] a[DET] szemesládában[FN] aludt,[IGE] máskor[HA] az[DET] ágy[FN] alatt[NU] húzta[IGE] meg[IK] magát.[NM]

An[KOT] ezekre[NM] a[DET] dolgokra[FN] sohasé[HA] gondolt.[MIB/IGE] Ancsurával az[DET/NM] utcán[FN] ismerkedett[MIB/IGE] meg.[KOT/IK] és[KOT] Ancsura vezette[IGE] a[DET] kis[MN] vadgalambot[FN] Koronka úr[FN] kalitkájába.[FN] Koronka úr[FN] a[DET] gyermekek[FN] barátja[FN] volt.[FN/IGE/MIB] és[KOT] mindjárt[HA/MIB] pártfogolta[IGE/MIB] Marit,[MN/FN] a[DET] kis[MN] koldusleányt. A[DET] vonat[FN] röpült,[MIB/IGE] és[KOT] a[DET] két[SZN] kis[MN] barát[FN] szorongó[MN] szívvel[FN] őlelte[IGE] át[IK] egymást.[NM]

A[DET] kupében[FN] egy[DET/SZN] fekete ruhás néni[FN] volt.[FN/IGE/MIB] és[KOT] Koronka úr[FN] szokatlanul[MN/IGE] szelíden[MN] bánt[IGE/MIB/FN] a[DET] gyermekekkel.[FN] Egy[DET/SZN] fekete[MN] kosárban[FN] alma[FN] és[KOT] sötémény[FN] volt.[FN/IGE/MIB] A[DET] gyerekek[FN] kaptak[IGE] az[DET/NM] almából[FN] is.[KOT] Koronka úr[FN] pedig[KOT] egykor[HA/SZN] tszonyú[MN] szemforgatások[FN] között[NU] kérdezte[IGE] meg[KOT/IK] tőlük:[NM]

- Ancsura, Mari,[MN/FN] ki[NM/IK] az[DET/NM] édesanyátok?[FN]
- Ancsura és[KOT] Mari[MN/FN] a[DET] fekete ruhás néni[FN] mutattak.[IGE]
- Hány[IGE/MN] testvérek[FN] van[IGE] otthon?[FN]
- Sok,[SZN] sok[ISZN] - mondták[IGE] a[DET] leányok.[FN]
- Ancsura, számod[IGE] meg[KOT/IK] az[DET/NM] ujjadon[FN] a[DET] testvéreidet.[FN]

Ancsura számolt:[MIB/IGE]

- Pál[FN], Gyuri[FN], Márci[FN], Ilonka[FN] és[KOT] a[DET] vörös.[MN]
- Jól[HA] van[IGE] - mondta[IGE] Koronka úr,[FN] és[KOT] a[DET] néni[FN] együtt[HA/IK] nevettek.[IGE]

A[DET] gyerekek[FN] nem[HA/FN] nevettek,[IGE] inkább[HA/MN] nagyon[HA/MN] féltek.[IGE/MIB]

Nemsokára[HA] leszálltak[IGE/MIB] a[DET] vonatról,[FN] és[KOT] idegen[MN/FN] városba[FN] érkeztek.[IGE/MIB]

Furcsa[MN] kis[MN] házak[FN] voltak[IGE/MIB] a[DET] városban.[FN] Ők[NM] elindultak,[IGE/MIB] és[KOT] addig[NM] mentek-mendégéltek.[IGE/MIB] míg[HA] egy[DET/SZN] nagy[MN] kastélyhoz[FN] értek.[IGE/MIB] Koronka úr[FN] itt[HA] újra[HA/IK/MN] megkérdezte[IGE] tőlük:[NM]

- Ki[NM/IK] az[DET/NM] édesanyátok?[FN]

Ancsura és[KOT] Mari[MN/FN] a[DET] néni[FN] mutattak,[IGE] és[KOT] erre[NM] beléptek[FN/IGE] a[DET] kapun.[FN] Fényes[MN] termek,[FN] gyönyörű[MN] szobák[FN] mentek[IGE/MN/MIB] keresztül.[HA/FN] Marit[MN/FN] a[DET] néni[FN] vette[IGE] karjaiba,[FN] Mari[MN/FN] akkor[NM] észrevette,[IGE] hogy[KOT] a[DET] néni[FN] egy[DET/SZN] foga[FN] hiányzik,[IGE] Ancsurát Koronka úr[FN] vitte.[IGE] aki[NM] kalapját[FN] levette,[IGE] és[KOT] nagyon[HA/MN] szomorú[MN] volt.[FN/IGE/MIB] Ancsurát is[KOT] biztatta:[IGE]

- Kedves[MN] gyermekem,[FN] sírjál[IGE] egy[DET/SZN] kicsit.[HA/MN]

Egyszerre[HA] egy[DET/SZN] gyönyörű[MN] szép[MN] nagy[MN] terembe[FN] értek.[IGE/MIB]

A[DET] szobában[FN] karosszékek[FN] ült[IGE/MIB/IGE] egy[DET/SZN] hófehér[MN] öreg[NM] úr.[FN] egy[DET/SZN] másik[NM/MN] karosszékek[FN] egy[DET/SZN] gyönyörű[MN] szép[MN] néni.[FN] A[DET] néni[FN] még[HA] barna[MN]

4. ábra. Minta a szófaji kódolás eredeti változatából

másikhoz[NW] vándorolt.[IGE] míg[HA] végtére[HA] teljesen[MN] az[DET] utcára[FN] jutott.[IGE] A[DET] rokonaira[FN] úgy[HA] emlékezett.[IGE] hogy[KOT] az[DET] egyik[NM] padláson[FN] lakott.[IGE] a[DET] másik[NM] pincében[FN] lakott.[IGE] - egyszerű[HA] a[DET] szemetesládában[FN] aludt.[IGE] máskor[HA] az[DET] ágy[FN] alatt[NU] húzta[IGE] meg[IK] magát.[NM]

Am[KOT] ezekre[NM] a[DET] dolgokra[FN] sohase[HA] gondolt.[IGE] Ancsurával az[DET] utcán[FN] ismerkedett[IGE] meg.[IK] és[KOT] Ancsura vezette[IGE] a[DET] kis[MN] vadgalambot[FN] Koronka úr[FN] kalitkájába.[FN] Koronka úr[FN] a[DET] gyermekek[FN] barátja[FN] volt.[IGE] és[KOT] mindjárt[HA] pártfogolta[IGE] Marit, a[DET] kis[MN] költőleányt.[FN] A[DET] vonat[FN] röpült.[IGE] és[KOT] a[DET] két[SNZ] kis[NM] barát[FN] szorongó[MN] szívvel[FN] ölelte[IGE] át[IK] egymást.[NM]

A[DET] kupében[FN] egy[DET] feketeruhás[MN] néni[FN] volt.[IGE] és[KOT] Koronka úr[FN] szokatlanul[MN] szelíden[MN] bánt[IGE] a[DET] gyermekekkel.[FN] Egy[DET] fekete[MN] kosárban[FN] alma[FN] és[KOT] sütemény[FN] volt.[IGE] A[DET] gyerekek[FN] kaptak[IGE] az[DET] almából[FN] is.[KOT] Koronka úr[FN] pedig[KOT] egykor[HA] iszonyú[MN] szemforgatók[FN] között[NU] kérdezte[IGE] meg[IK] tőlük:[NM]

- Ancsura, Mari, ki[NM] az[DET] édesanyátok?[FN]
- Ancsura és[KOT] Mari a[DET] feketeruhás[MN] néni[FN] mutattak.[IGE]
- Hány[NM] testvérekétek[FN] van[IGE] otthon?[HA]
- Sok,[SNZ] sok[SNZ] - mondták[IGE] a[DET] leányok.[FN]
- Ancsura, számold[IGE] meg[IK] az[DET] újjadon[FN] a[DET] testvéreidet.[FN]
- Ancsura számolt:[IGE]
- Péli, Gyuri, Marci, Ilonka és[KOT] a[DET] vörös.[FN]
- Jól[HA] van[IGE] - mondta[IGE] Koronka úr.[FN] és[KOT] a[DET] néni[FN]vel[FN] együtt[HA] nevettek.[IGE]
- A[DET] gyerekek[FN] nem[HA] nevettek.[IGE] inkább[HA] nagyon[HA] féltak.[IGE]
- Nemsokára[HA] leszálltak[IGE] a[DET] vonatról.[FN] és[KOT] idegen[MN] városba[FN] érkeztek.[IGE]
- Furcsa[MN] kis[MN] házak[FN] voltak[IGE] a[DET] városban.[FN] Ők[NM] elindultak.[IGE] és[KOT] addig[NM] mentek-mendégéltek.[IGE] míg[HA] egy[DET] nagy[NM] kastélyhoz[FN] értek.[IGE] Koronka úr[FN] itt[HA] újra[HA] megkérdezte[IGE] tőlük:[NM]
- Ki[NM] az[DET] édesanyátok?[FN]
- Ancsura és[KOT] Mari a[DET] néni[FN]re[FN] mutattak.[IGE] és[KOT] erre[NM] beléptek[IGE] a[DET] kapun.[FN] Fényes[MN] termek,[FN] gyönyörű[MN] szobák[FN] mentek[IGE] keresztül.[IK] Mari a[DET] néni[FN] vette[IGE] karjaiba,[FN] Mari ekkor[NM] észrevette.[IGE] hogy[KOT] a[DET] néni[FN]nek[FN] egy[DET] foga[FN] hiányzik.[IGE] Ancsurát Koronka úr[FN] vitte.[IGE] aki[NM] kalapját[FN] levette.[IGE] és[KOT] nagyon[HA] szomorú[MN] volt.[IGE] Ancsurát is[KOT] biztatta:[IGE]
- Kedves[MN] gyermekem,[FN] sírjál[IGE] egy[DET] kicsit.[HA]
- Egyszerre[HA] egy[DET] gyönyörű[MN] szép[MN] nagy[MN] terebe[FN] értek.[IGE] A[DET] szobában[FN] karosszékben[FN] ült[IGE] egy[DET] hófehér[MN] öreg[MN] úr.[FN] egy[DET] másik[NM] karosszékben[FN] egy[DET] gyönyörű[MN] szép[MN] néni.[FN] A[DET] néni[FN] még[HA] barna[MN] volt[IGE] a[DET] haja.[FN] de[KOT] ő[NM] se[HA] volt[IGE] azért[KOT] egészen[HA] fiatal.[NM]

5. ábra. Minta a szófaji kódolás korigált változatából

A Mn/Fn arányról a négy műben és a teljes korpuszban az alábbi eredményeket kaptam:

9. táblázat. Mn/Fn arány

	Mn	Mn%	Fn	Fn%	Mn/Fn
PE	1492	9,88	3585	23,74	0,42
MK	1325	10,78	3045	24,78	0,44
VP	2010	13,37	3896	25,92	0,52
Nov.	1552	13,27	3325	28,42	0,47
Σ	6379	11,79	13851	25,60	0,46

A részkorpuszokban számított értékek között oly csekély a különbség, hogy abból semmilyen stilisztikai vagy egyéb következtetést nem lehet levonni. Az átlagtól a VP tér el leginkább (ebben tehát nem „sztenderd”), de ez a 0,06-os eltérés is elhanyagolható. Zsilka Tibor a 20. századi magyar szépprózára 0,326-os arányt állapított meg (Zsilka 1973: 118), ennél a Krúdy-korpusz összesített értéke több mint egy tizeddel magasabb. Ez arra mutat, hogy Krúdynál a melléknévnek valamivel nagyobb a mennyisége (és ezáltal a jelentősége is), mint más kortárs prózaíróknál. A melléknév viszonylag nagyobb száma fokozza a stílus festőiségét, egyben azonban statikusabbá is teszi azt.

Figyelemre méltó, hogy Krúdy 0,46-os adata nagyobb a 20. századi magyar költészetre megállapított 0,337-es aránynál is (l. Zsilka 1973: 118).

A Fn/Ige arány a négy műben és a korpusz egészében a következőképpen alakult:

10. táblázat. Fn/Ige arány

	Fn	Fn%	Ige	Ige%	Fn/Ige
PE	3585	23,74	2798	18,53	1,28
MK	3045	24,78	1870	15,22	1,63
VP	3896	25,92	2280	15,17	1,71
Nov.	3325	28,42	1652	14,12	2,01
Σ	13851	25,60	8600	15,89	1,61

Itt már sokkal markánsabb különbség mutatkozik a négy részkorpusz között. A PE-től a Nov. felé haladva egyre növekszik a főnevek aránya az igékhez képest, és a novellákban már kétszer annyi főnév található, mint ige. Ezek az adatok úgy értelmezhetők, hogy minél inkább rátalál Krúdy az igazi hangjára (ez hipotézisünk szerint a VP-ben és utána a novellákban következik be), annál statikusabbá válik, annál nagyobb jelentőségre tesz szert nála a leírás és a reflexió a cselekedtetéssel szemben. A Zsilka Tibor adataival való egybevetés azt mutatja, hogy az ekkori Krúdy prózája főnevekben gazdagabb a 20. századi magyar széppróza átlagánál (1,450), de elmarad a költészet 1,731-es értékétől (vö. Zsilka 1973: 118). Ezt mondhatjuk úgy is, hogy Krúdy ebben a tekintetben is a költészet felé tendál a széppróza átlagához képest.

Harmadikként a Mn/Ige arányt vegyük szemügyre a részkorpuszokban és az egészben:

11. táblázat. Mn/Ige arány

	Mn	Mn%	Ige	Ige%	Mn/Ige
PE	1492	9,88	2798	18,53	0,53
MK	1325	10,78	1870	15,22	0,71
VP	2010	13,37	2280	15,17	0,88
Nov.	1552	13,27	1652	14,12	0,94
Σ	6379	11,79	8600	15,89	0,74

A Mn/Ige hányados, az ún. Busemann-együttható (vö. Milic 1967: 198–9) annak mérésére szolgál, mennyire statikus, illetve dinamikus az adott szöveg kifejezésmódja. Minél több a melléknév az igehez képest, annál statikusabb (annál inkább ábrázoló, leíró jellegű) a stílus. Az ige nagyobb aránya viszont dinamikusabbá, cselekményesebbé teszi a nyelvezetet. (Ez persze csak statisztikai értelemben van így, hiszen a hatást az adott szófajú szópéldány jelentése is erőteljesen befolyásolja.) A négy művet ebből a szempontból összehasonlítva azt kell megállapítanunk, hogy a dinamikus–statikus, illetve a leíró–cselekedtető skálán Krúdy a dinamikustól a statikus, illetve a cselekedtetőtől a leíró (hangulatfestő) felé halad. Ez utóbbi jelleg a VP-ben és a Nov.-ban válik dominánssá: a Busemann-együttható megközelíti az 1-et. Itt jegyzem meg, hogy Busemann, illetőleg az ő munkáját alapul vevő és továbbfejlesztő D. P. Boder a verbum finitumokhoz hozzáadta a főnévi igeneveket és a particípiumokat is (l. Milic i. h.), amit én, mint jeleztem, nem tettem meg. Ily módon számolva a Krúdy-novellák Busemann-együtthatója (0,94) éppen a kétszerese annak, amit Zsilka Tibor a modern magyar szépprózára kiszámított (0,473; l. Zsilka 1973: 118). De még a korpusz átlaga (Σ) is jócskán felülmúlja mind a széppróza, mind a költészet Mn/Ige arányát (0,74 a 0,473-hoz, illetve a 0,584-hez képest). Ezek az adatok igen markánsan jelzik Krúdy prózájának lirizálódását abban a mértékben, ahogy 1913 táján rátalál a maga igazi műfajára, a hangulatnovellára és a lírai regényre. A VP és a Nov. ebben a mutatóban különbözik a leginkább a másik kettőtől, olyannyira, hogy a novellák Mn/Ige hányadosa majdnem kétszerese az „ifjúsági” regényének (0,94 a 0,53-hoz képest). De hogy Krúdy mennyire „mellékneves” és „igétlen” tendenciájú szerző volt már a PE írásakor is, azt jól mutatja, hogy ez utóbbinak a Busemann-együtthatója is nagyobb, mint a 20. századi magyar szépprózáé.

A szófajok háromféle arányát a könnyebb összehasonlítás végett egyetlen táblázatba is összevontam. (A részkorpuszok nem pontosan azonos mérete miatt az abszolút számok nem mérhetők közvetlenül össze egymással; a szövegek szófajiságának jellegét a hányadosok mutatják reálisan.)

12. táblázat. Szófajok aránya (összesítés)

	Ige	Fn	Mn	Mn/Fn	Fn/Ige	Mn/Ige
PE	2798	3585	1492	0,42	1,28	0,53
MK	1870	3045	1325	0,44	1,63	0,71
VP	2280	3896	2010	0,52	1,71	0,88
Nov.	1652	3325	1552	0,47	2,01	0,94
Σ	8600	13851	6379	0,46	1,61	0,74

6. Képtelítettség

A mondat szerkezeti és a szófaji statisztikák után befejezésül a nyelvi képekben való gazdagságot, az ún. képtelítettséget mértem meg Krúdy 1913-ban írott három regényében és tíz novellájában.

A nyelvi képek kódolásakor nem technikai, hanem tartalmi kérdések vetődtek fel. Először az, hogy mit tekintsek képnek, beszámítam-e a félig-meddig vagy akár teljesen köznyelvivé vált képeket (exmetaforákat, közhellyé fakult szóláshasonlatokat stb.) is. Ilyenek különösen a PE-ben és az MK-ban voltak szép számmal, ezért ezekből veszem a példákat annak bemutatására, hogy körülbelül hol húztam meg a stilisztikailag értékelhető és a stilisztikailag érdektelen képek közötti (elég sokszor igen elmosódott) határvonalat. Csak a főbb típusokat szemléltetem egy-egy idézettel.

MK 182: „Milfay agyarára szorította a szívart.” Ez annyira köznyelvi, hogy már szótározva is van (ÉKsz.²: *tréf* Ember szemfoga). Nem számítottam be.

PE 151: „Nekem is fizetni kell a háziúrnak. *Kutya ember* [az eredetiben egybeírva!] az, nem vár egy percig se fertály [ti. negyedévi házbér fizetése] idején.” Köznyelvi kép, nem jelöltem meg.

PE 186: „Nézzük meg a kis beteget, a kis *hervadó, árva virágszál*.”

PE 187: „Szegény kis *letört virágszál* megszépült súlyos betegségében.” Köznyelvi metafora változatai. Kimaradtak.

PE 165: „Haja-huja, aludj, kis *galambom*, aludj, drága magzatom, én kis *virágszálam*. *Rubintos gyöngyöm*, áldodj szépeket!” Ezek is köznyelvivé váltak, nem számítottam be őket.

MK 191: „kérem *hallgatni, mint a sír*”

PE 152: „Koronka úr a lépcsőig kísérte [a legényt], és *szidta, mint a bokrot*.”

MK 207: „Olyan *koldusok* ezek, *mint a templom egere!*” Az efféle köznyelvi, sőt közhelyszerű szóláshasonlatok sem kerültek be.

PE 183: „Bár *öreg* lennék, *mint a templom köve*”. Ez viszont bekerülhetett, mivel a fenti köznyelvi szóláshasonlat többszörös variációja.

PE 183: „Mint a *vadbika*, ha vörös posztót látott, – ment volna a mámi a világnak nagy haragjában.” A *vad* miatt ez is tekinthető köznyelvi szóláshasonlat megújításának, ennél fogva elemi képnek.

MK 185: „Mint a partra vetett hal *tátogatja kopolyúit az esőben*, Xypszy baronet [...] ebéd után [...] mindig megszólalt”. A *kopolyúra* és az *esőre* való tekintettel ezt is be lehetett számítani.

Az olyan körülírásokat, amelyek nem tartalmaztak átvitt értelmű, illetőleg képes elemet, nem vettem figyelembe:

PE 147: „*A nagy ismeretlen* [ti. Isten] immár öt jéghideg télen vigyázott Marira”;

PE 190: „odacsapott tenyerével, *ahol Mari legkövérebb volt*” [ti. a fenekére];

MK 202: „Poroszkai uram [...] táncol a feleségéért, aki már nem jár majálisra, mert *a margitvári füzek alatt fekszik*” [ti. meghalt];

PE 168: „A legtöbbet már évek óta ismerte [ti. a pinceszállás lakói közül]. Szorgalmas és iszákos tótok voltak többnyire, akik a tüszőjükben nem annyira pénzt hordanak, mint inkább postai recipéket [= feladóvevényeket] azon pénzekről, amelyeket hazaküldtek *görbe hazájukba*.” A *haza* nem metaforikus elem, ezért nem számítottam képnek. A *görbe* viszont átvitt értelmű: 'hegyes-völgyes'. A

kettő együtt körülírás: 'a Felvidékre'. Már Mikszáth is többször használta (*görbe ország* = felföld; vö. Rubinyi 1910: 152), ekkortájt valósággal közhelynek számított.

A jóval ritkábban előforduló érintkezési alapú szóképek, például szinekdochék (*pars pro totók*) általában köznyelvi jellegűek, nem tartalmaznak egyéni leleményt:

PE 204: „*A jó Istennek* a gondolatja ezen a téli éjszakán a Budapest felé vezető országúton volt. Marit az a *láthatatlan kéz*, mely immár hatodik esztendeje vigyázott rá, az országútra igazította”. Ezt a köznyelvi szimbólummá fejlődő teljes körülíró referenciális szinekdochét nem számítottam be. (Teljes, mert az előzményben ott van „a jó Isten”; körülíró, mert a kéz *láthatatlan*; referenciális szinekdoché, mert az egészet a rész fejezi ki.)

PE 204: „A nagy városban senkije se volt, nem várta se *meleg szív*, se *ölelő kar*”. Köznyelvi szinekdochék (egyben megszemélyesítések). Ezek sem kerültek be.

A nyelvi képek megszámlálása előtt, illetve közben tisztázni kellett, hogy az összetett nyelvi képek (komplex képek) elemeit külön képnek tekintsem-e, vagy az egészet együtt egynek. Végül az előbbi megoldás mellett döntöttem abból a megfontolásból, hogy a többszörös képnek a stílushatása is többszörös kell, hogy legyen. Például ebben:

PE 159: „Ancsurával [Mari] az utcán ismerkedett meg, és Ancsura vezette a kis *vadgalambot* [ti. Marit] Koronka úr *kalitkájába*”, a *vadgalambot* és a *kalitkát* külön képnek számoltam.

Ugyanígy jártam el a következő esetekben is:

PE 170: „Sikor *farkas* volt, aki mellett még *rókának* sem érezte magát Koronka úr”;

PE 175: „Az olyan *vad*, amelynek mindig nyomában vannak a *kopók*, megtanul óvatos lenni. A rendőrség *furfangos vadász*, de a tolvajok sem ostoba *nyulak*.” Ebben egyazon képzetkörből való négy elemi képet számolhatunk: *vad*, *kopó*, *vadász* és *nyulak*.

Mivel nem az abszolút, hanem a viszonyított értékekre voltam kíváncsi (tekintettel arra, hogy a részcorpuzok nem voltak egyforma nagyságúak: a legrövidebb és a leghosszabb között 3402 szövegszónyi különbség volt), dönteni kellett abban is, hogy az elemi képek számát mihez viszonyítsam. Analógiaként Török Gábor negyven évvel ezelőtti nyelvikép-statisztikájához folyamodtam, amelyben a szerző József Attila megszemélyesítéseinek számát a verssorok számával vetette egybe (Török 1967: 563, 1968: 123–31). Nos, ami a verssor a költészetben, az (mutatis mutandis) a tagmondat a prózában. Ezért a képek relatív gyakoriságát (a képtelítettséget) úgy számítottam ki, hogy az elemi képek számát elosztottam a Me-ek számával. Kiszámítottam azt is, hogy a Me-ek hány százalékában található nyelvi kép. Az eredményeket táblázatba foglaltam:

13. táblázat. Képtelítettség

	Kép	Me	Átl. képtel. K/Me	%-os képtel. K/Me%
PE	58	3008	0,02	1,93
MK	43	2138	0,02	2,01
VP	168	2650	0,06	6,34
Nov.	154	1843	0,08	8,36
Σ	423	9639	0,04	4,39

Az első, ami szemébe ötlük a fenti táblázat szemlélőjének, a nyelvi képek relatív gyakoriságának meglehetősen alacsony szintje, amely, mint a negyedik oszlopban láthatjuk, csupán századokban mérhető. Például a PE 0,02-je azt jelenti, hogy a kisregénynek csak minden ötvenkettedik (!) Me-ében találkozhatunk képpel. De még a négyszeres értéket felmutató Nov.-ban is csak minden tizenkettedik tagmondat tartalmaz eleven stílushatású elemi képet.

A képek aránylag csekély gyakoriságának magyarázata abban keresendő, hogy ebbe a statisztikába csak a valóban költői (kreatív, kifejező) képek kerülhettek be. Az ilyenek a PE-ben és az MK-ban csak elvétve fordulnak elő, a VP-ben megháromszorozódik a számuk, és a Nov.-ban érik el a legmagasabb arányt. Vagyis a nyelvi képek statisztikája alapján lényegében ugyanaz a stílusfejlődési folyamat rajzolódik ki előttünk, mint amelyet a szintaxis és a szófaji gyakoriság számaiból kiolvastunk. Krúdy 1913-ban pályájának fordulópontjára, viszonylagos csúcspontjára ért, és ettől kezdve mindvégig ezen az új hangon szól hozzánk. Ezt a stílust a mondat és a szöveg növekvő szerkesztettsége, fokozódó telítettsége, a statikusabb és festőibb látásmód előtérbe kerülése, végül

pedig a nyelvi képek arányának megnövekedése jellemzi. Így lett a „hangját kereső” Krúdyból az „igazi” Krúdy. Meglehető, éppen 1913-ban.

7. Összefoglalás és kitekintés

A szintaktikai, szófajgyakorisági és képtelítettségi sajátosságok mutatóit az alábbi táblázatban összegezzük:

14. táblázat. A 6 + 3 + 1 = 10 szövegsajátosság adatainak művenkénti összesítése

	PE	MK	VP	Nov.	Σ
1. Szóhossz (szótagban)	2,12	2,31	2,31	2,33	2,26
2. Me-hossz (szóban)	5,02	5,75	5,67	6,35	5,61
3. M-hossz (Me-ben)	1,77	2,15	2,11	2,63	2,07
4. M-hossz (szóban)	8,86	12,35	11,99	16,71	11,63
5. Bek.-hossz (M-ban)	2,49	2,09	2,52	3,00	2,46
6. Bek.-hossz (Me-ben)	4,39	4,48	5,32	7,91	5,09
7. Mn/Fn arány	0,42	0,44	0,52	0,47	0,46
8. Fn/Ige arány	1,28	1,63	1,71	2,01	1,61
9. Mn/Ige arány	0,53	0,71	0,88	0,94	0,74
10. Képtel. (Me%)	1,93	2,01	6,34	8,36	4,39

A prózastílus kvantitatív jellemzésében természetesen még számos további feladat és lehetőség vár a kutatóra. Folytatni kell a mondat belvilágának stilisztikai szempontú vizsgálatát. Azért „folytatni”, mert ezt a munkát Deme (1971) és Raisz Rózsa (1989, 1993) már megalapozta az alá- és a mellérendelés típusainak és azok számszerű arányának meghatározásával. Ki kell terjeszteni a kutatást az elbeszélő és a párbeszédesszövegrészek statisztikai mutatóinak összehasonlítására. (Ilyen adatokat már ehhez a tanulmányhoz is gyűjtöttünk, de feldolgozásuk lényegében megduplázza volna a cikk terjedelmét, ezért erre most nem vállalkozhattunk.) Érdekes eredményeket ígér különböző műfajú szövegek (regények, novellák, tárcák, színművek) adatainak egybevetése. Ezt már ebben a dolgozatban is megkíséreltem elkezdni a tíz novella bevonásával és a regényekkel való folyamatos szembesítésével, de a munka dandárja még csak ezután következik. Szükség volna a kutatás időbeli határainak kitérésére is: egyrészt visszafelé, az ún. mikszáthos korszak bevonásával, másrészt előre, a „lángoló stílus” és utána a puritánabb „gyomornovellák” és „-regények” felé. Végül pedig tervezem az igazi Krúdy és a Márai-Krúdy statisztikai összehasonlítását is. Egyszóval ha lesz rá időm és erőm, folytatni kívánom Krúdy stílusának kvantitatív stilisztikai jellemzését.

(2009)

Hivatkozások

- Baránszky-Jób László 1937. A magyar széppróza története szemelvényekben. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Barta András 1961. Utószó. In: Krúdy Gyula: Mákvirágok kertje. Öt kisregény. Magvető Könyvkiadó, Bp., 718–27.
- Bori Imre 1978. Krúdy Gyula. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

- Cressot, Marcel–James, Laurence 1983. *Le style et ses techniques. Précis d'analyse stylistique.* Presses Universitaires de France, Paris.
- Czére Béla 1987. Krúdy Gyula. Gondolat Kiadó, Bp.
- Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Magyar szövegek alapján). Akadémiai Kiadó, Bp.
- Doležel, Lubomir 1964. Вероятностный подход к теории художественного стиля. Вопросы языкознания, n° 2, 19–29.
- Dömölki Bálint–Fónagy Iván–Szende Tamás 1964. Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok. *ÁNYT* 2: 117–32.
- Eőry Vilma, P. 1983. Különböző típusú novellák mondatszerkezetei. *MNy.* 79: 162–73.
- Fábri Anna 2001. „Mit lehet írni Pestről?” (A Krúdy-művek Budapestjéről). *Budapesti Negyed* 9/4: 25–60.
- Fónagy Iván 1959/1989. A költői nyelv hangtanából. 2., javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp. (Első kiadása: 1959.)
- Fónagy Iván 1960. A szavak hossza a magyar beszédben. *Nyr.* 84: 355–60.
- Fónagy Iván 1965/1972. A kifejezés mint tartalom. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet.* Tankönyvkiadó, Bp., 105–33. (Eredetije: *Der Ausdruck als Inhalt.* In: Kreuzer, Helmut–Gunzenhäuser, Rul szerk.: *Mathematik und Dichtung.* Nymphenburger Verlagshandlung, München. 243–74.)
- Fónagy Iván 1999. A költői nyelvről. Corvina, Bp.
- Fried István 2006. Szomjas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben. Palatinus, Bp.
- Fucks, Wilhelm–Lauter, Josef 1965/1970. Az irodalmi stílus matematikai elemzése. *Helikon* 16: 370–81. (Eredetije: *Mathematische Analyse des literarischen Stils.* In: Kreuzer, Helmut–Gunzenhäuser, Rul szerk.: *Mathematik und Dichtung.* Nymphenburger Verlagshandlung, München. 107–22.)
- Gáldi László 1964. [Hozzászólás „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” című munkaértekezleten (MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1962. március 8–10.).] *ÁNYT* 2: 145–7.
- Gedényi Mihály 1978. Krúdy Gyula. Bibliográfia (1892–1976). Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.
- Guiraud, Pierre 1954. *Les caractères statistiques du vocabulaire. Essai de méthodologie.* Presses Universitaires de France, Paris.
- Guiraud, Pierre 1959. *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique.* D. Reidel Publishing Company, Dordrecht (Holland).
- Guthrie, David–Guthrie, Louise–Allison, Ben–Wilks, Yorick 2007. *Unsupervised anomaly detection.* University of Sheffield, Sheffield. 1624–8. <http://www.ijcai.org/papers07/Papers/IJCAI07-762.pdf>
- Hankiss Elemér 1969. A népdaltól az abszurd drámáig. Magvető, Bp.
- Hankiss Elemér 1985. Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- Herczeg Gyula 1975. A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó, Bp.
- Herczeg Gyula 1976. A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. *ÁNYT* 11: 127–42.
- Imre Samu–Szathmári István (szerk.) 1967. A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai. 1966. augusztus 24–28. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Jékel Pál–Papp Ferenc 1974. Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kelecsényi László 2005. Jegyzetek. In: Krúdy Gyula összegyűjtött művei. 2. Drámai művek. Színművek, jelenetek, töredékek. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 305–39.
- Kelecsényi László 2007. Jegyzetek. In: Krúdy Gyula összegyűjtött művei. 9. Regények és nagyobb elbeszélések 5. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 443–62.
- Kemény Gábor 1974a. Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában. *Nyr.* 98: 306–25.
- Kemény Gábor 1974b. Krúdy képalkotása. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kemény Gábor 1976. Stilisztika és statisztika (Zsilka Tibor új könyvéről). *NyK* 78: 135–48.
- Kemény Gábor 1977. Nyelvtani és képi determináció a teljes metaforában. *NyK* 79: 177–200.
- Kemény Gábor 1981. Krúdy és a stílusa (A stílus helye Krúdy művészetében és Krúdy helye a stílus művészetében). *It* 63: 440–57.

- Kemény Gábor 1990–91. Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában. *Nyr.* 114: 36–53, 161–75, 115: 28–44.
- Kemény Gábor 1993. Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Bp.
- Kemény Gábor 1998. A szövegstílus három összetevőjéről (Péter Mihály stílusmeghatározása alapján). *Nyr.* 122: 133–42.
- Kemény Gábor 2002. Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Kemény Gábor 2009. Krúdy Gyula ismeretlen regénye. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 227–33.
- Keszler Borbála 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Bp. 111–33.
- Keszler Borbála 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.) 461–71.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kozma Dezső 1981. Krúdy Gyula postakocsiján. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek általános jellemzése. In: Keszler Borbála (szerk.) 223–6.
- Milic, Louis Tonko 1967. *A quantitative approach to the style of Jonathan Swift*. Mouton & Co., The Hague, Paris.
- Nagy Ferenc 1972. *Kvantitatív nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Nagy Ferenc 1983. Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. *MNy.* 79: 28–41.
- Nemeskürty István 1987. A vörös postakocsi elfeledett utasai. Egy radikális-baloldali költői kör Krúdy regényében. *Népszabadság*, május 16. 15.
- Papp Ferenc 1961. A stíluselmzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. *Filológiai Közlemények* 7: 69–84.
- Parenteau, Véronique 1998. *L'analyse de textes littéraires assistée par ordinateur: une introduction*. <http://www.ebsi.umontreal.ca/cursus/vol4no1/parenteau.htm>
- Péter Mihály 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Raisz Rózsa 1986. A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról. *Nyr.* 110: 161–9.
- Raisz Rózsa 1989. Mondatszerkezeti jellemzők gyakorisági vizsgálata Petelei-, Kaffka- és Krúdy-novellákban. In: Fábíán Pál–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Tankönyvkiadó, Bp. 317–38.
- Raisz Rózsa 1993. A Mikszáth-elbeszélések mondat szerkesztése. In: Raisz Rózsa, V. (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova series, tom. XXI. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger.* 59–82.
- Raisz Rózsa 1996. A kvantitatív módszer a stilisztikában. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Tankönyvkiadó, Bp. 387–99.
- Rubinyi Mózes 1910. Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Révai Testvérek, Bp.
- Soltész Katalin, J. 1963. Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában. *ÁNYT* 1: 263–72.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Bp.
- Szegedy-Maszák Mihály 1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. *Helikon* 16: 420–48.
- Szende Tamás 1968. Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. *Nyr.* 92: 287–300.
- Szépe György 1964. [Hozzászólás „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” című munkaértekezleten (MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1962. március 8–10.).] *ÁNYT* 2: 160–5.
- Tambovcev, Ju. A.–Tambovceva, A. Ju.–Tambovceva, L. A. 2008. Приложил ли Радищев свою руку к написанию части писем из «Почты Духов» Крылова? Расстояния между текстами с точки зрения типологии распределения в них некоторых лингвистических единиц. *Studia Slavica* 53/1: 35–59.
- Tóbiás Áron (szerk.) 1964. *Krúdy világa*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp.
- Török Gábor 1967. A statisztikai módszerű stílus kutatás lehetőségei. In: Imre Samu–Szathmári István (szerk.) 561–6.
- Török Gábor 1968. *A líra: logika (József Attila költői nyelve)*. Magvető–Tiszatáj, Bp.
- Végh József Mihály 1965. A prózaritmus kérdéseiről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 9: 47–55.

- Végh József Mihály 1967. A prózaritmus kérdéseiről. In: Imre Samu–Szathmári István (szerk.) 571–5.
- Végh József Mihály 1973–74. Ritmusjelenségek a magyar prózában. Néprajz és Nyelvtudomány 17–18: 175–95.
- Zemb, J. M. 1966/1970. La stylometrie. In: Guiraud, Pierre–Kuentz, Pierre (szerk.): La stylistique. Lectures. Klincksieck, Paris. (Először: Cahiers du CRAL, № 2: 36–40.)
- Zimányi Árpád 2004. Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése. In: H. Varga Gyula (szerk.): Kommunikáció és nyelvhasználat. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova series, tom. XXXI. Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, Eger. 29–43.
- Zsilka Tibor 1970. Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel. Helikon 16: 351–62.
- Zsilka Tibor 1971. Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel. In: Hankiss Elemér (szerk.): A novellaelemzés új módszerei. Akadémiai Kiadó, Bp., 257–71.
- Zsilka Tibor 1973. A stílus hírértéke. Madách Könyvkiadó, Bratislava.
- Zsilka Tibor 1974. Stilisztika és statisztika. Akadémiai Kiadó, Bp.

Függelék

1. PE – szóhossz szótagszámban

1	5512	36,50%
2	4670	30,93%
3	3010	19,93%
4	1389	9,20%
5	389	2,58%
6	103	0,68%
7	7	0,50%
8	1	0,10%
Átlag:	2,12	
Szórás:	1,13	
Variabilitás:	0,53	

2. PE – mondategység-hossz szószámában

1	95	3,16%
2	267	8,88%
3	501	16,66%
4	558	18,55%
5	494	16,42%
6	400	13,30%
7	282	9,38%
8	178	5,92%
9	91	3,03%
10	51	1,70%
11	39	1,30%
12	17	0,57%
13	10	0,33%
14	12	0,40%
15	8	0,27%
16	1	0,30%
17	2	0,70%
19	2	0,70%
Átlag:	5,02	
Szórás:	2,43	
Variabilitás:	0,48	

3. PE – mondategység-hossz mondategység-számban

1	824	48,36%
2	593	34,80%

3	201	11,80%
4	51	2,99%
5	23	1,35%
6	9	0,53%
7	2	0,12%
8	1	0,60%
Átlag:	1,77	
Szórás:	0,96	
Variabilitás:	0,54	

4. PE – mondategész hossz szószámban

1	27	1,58%
2	57	3,35%
3	132	7,75%
4	169	9,92%
5	160	9,39%
6	156	9,15%
7	152	8,92%
8	115	6,75%
9	110	6,46%
10	121	7,10%
11	92	5,40%
12	77	4,52%
13	57	3,35%
14	51	2,99%
15	53	3,11%
16	26	1,53%
17	26	1,53%
18	19	1,12%
19	9	0,53%
20	12	0,70%
21	19	1,12%
22	9	0,53%
23	9	0,53%
24	3	0,18%
25	8	0,47%
26	5	0,29%
27	5	0,29%
28	3	0,18%
29	4	0,23%
30	4	0,23%
31	1	0,60%
32	2	0,12%
33	3	0,18%
34	1	0,60%
35	1	0,60%
36	1	0,60%
38	1	0,60%
41	1	0,60%
42	1	0,60%
43	1	0,60%
46	1	0,60%
Átlag:	8,86	
Szórás:	5,80	
Variabilitás:	0,65	

5. PE – bekezdéshossz mondategészszámban

1	334	48,76%
---	-----	--------

2	127	18,54%
3	83	12,12%
4	61	8,91%
5	28	4,09%
6	12	1,75%
7	13	1,90%
8	4	0,58%
9	5	0,73%
10	3	0,44%
11	6	0,88%
12	3	0,44%
13	1	0,15%
14	1	0,15%
15	2	0,29%
16	1	0,15%
38	1	0,15%
Átlag:	2,49	
Szórás:	2,63	
Variabilitás:	1,06	

6. PE – bekezdéshossz mondategység számban

1	179	26,13%
2	140	20,44%
3	93	13,58%
4	77	11,24%
5	41	5,99%
6	22	3,21%
7	27	3,94%
8	14	2,04%
9	18	2,63%
10	21	3,07%
11	11	1,61%
12	7	1,02%
13	3	0,44%
14	2	0,29%
15	2	0,29%
16	5	0,73%
17	3	0,44%
18	2	0,29%
19	3	0,44%
20	2	0,29%
21	3	0,44%
22	1	0,15%
23	2	0,29%
24	1	0,15%
25	2	0,29%
27	1	0,15%
28	1	0,15%
48	1	0,15%
78	1	0,15%
Átlag:	4,39	
Szórás:	5,42	
Variabilitás:	1,24	

7. MK – szóhossz szótagszámban

1	3926	31,94%
2	3492	28,41%
3	2725	22,17%

4	1457	11,86%
5	501	4,08%
6	122	0,99%
7	32	0,26%
8	4	0,30%
9	2	0,20%
Átlag:	2,31	
Szórás:	1,24	
Variabilitás:	0,54	

8. MK – mondat egység hossz szószámban

1	55	2,57%
2	177	8,28%
3	284	13,28%
4	313	14,64%
5	301	14,08%
6	259	12,11%
7	235	10,99%
8	158	7,39%
9	135	6,31%
10	78	3,65%
11	55	2,57%
12	33	1,54%
13	19	0,89%
14	9	0,42%
15	15	0,70%
16	3	0,14%
17	3	0,14%
18	2	0,90%
19	2	0,90%
20	1	0,50%
22	1	0,50%
Átlag:	5,75	
Szórás:	2,94	
Variabilitás:	0,51	

9. MK – mondat egész hossz mondat egység számban

1	380	38,19%
2	302	30,35%
3	185	18,59%
4	84	8,44%
5	27	2,71%
6	6	0,60%
7	4	0,40%
8	3	0,30%
9	2	0,20%
11	2	0,20%
Átlag:	2,15	
Szórás:	1,30	
Variabilitás:	0,61	

10. MK – mondat egész hossz szószámban

1	9	0,90%
2	27	2,71%
3	50	5,03%
4	65	6,53%
5	68	6,83%

6	72	7,24%
7	68	6,83%
8	60	6,03%
9	57	5,73%
10	51	5,13%
11	54	5,43%
12	31	3,12%
13	43	4,32%
14	32	3,22%
15	35	3,52%
16	29	2,91%
17	30	3,02%
18	21	2,11%
19	25	2,51%
20	22	2,21%
21	15	1,51%
22	13	1,31%
23	7	0,70%
24	18	1,81%
25	10	1,01%
26	9	0,90%
27	11	1,11%
28	11	1,11%
29	8	0,80%
30	5	0,50%
31	6	0,60%
32	4	0,40%
33	3	0,30%
34	5	0,50%
35	2	0,20%
36	2	0,20%
39	1	0,10%
41	1	0,10%
46	3	0,30%
47	1	0,10%
49	2	0,20%
50	1	0,10%
53	1	0,10%
54	1	0,10%
59	2	0,20%
60	1	0,10%
68	1	0,10%
72	1	0,10%
73	1	0,10%
Átlag:	12,35	
Szórás:	9,28	
Variabilitás:	0,75	

11. MK – bekezdéshossz mondategésszámban

1	264	55,35%
2	102	21,38%
3	46	9,64%
4	28	5,87%
5	13	2,73%
6	8	1,68%
7	4	0,84%
8	2	0,42%
9	2	0,42%
10	4	0,84%

11	1	0,21%
13	1	0,21%
17	1	0,21%
21	1	0,21%
Átlag:	2,09	
Szórás:	2,04	
Variabilitás:	0,98	

12. MK – bekezdéshossz mondategységyszámban

1	95	19,92%
2	102	21,38%
3	75	15,72%
4	55	11,53%
5	38	7,97%
6	23	4,82%
7	24	5,03%
8	12	2,52%
9	9	1,89%
10	11	2,31%
11	8	1,68%
12	1	0,21%
13	3	0,63%
14	4	0,84%
15	3	0,63%
16	3	0,63%
17	1	0,21%
18	3	0,63%
21	1	0,21%
23	1	0,21%
24	1	0,21%
26	1	0,21%
37	1	0,21%
42	1	0,21%
79	1	0,21%
Átlag:	4,48	
Szórás:	5,56	
Variabilitás:	1,24	

13. VP – szóhossz szótagszámban

1	4521	30,08%
2	4445	29,57%
3	3403	22,64%
4	1723	11,46%
5	601	4,00%
6	163	1,08%
7	22	0,15%
8	2	0,10%
10	2	0,10%
Átlag:	2,31	
Szórás:	1,23	
Variabilitás:	0,53	

14. VP – mondategységshossz szószámban

1	110	4,15%
2	240	9,06%
3	352	13,28%
4	408	15,40%

5	402	15,17%
6	303	11,43%
7	236	8,91%
8	174	6,57%
9	116	4,38%
10	82	3,09%
11	83	3,13%
12	42	1,58%
13	29	1,09%
14	12	0,45%
15	18	0,68%
16	13	0,49%
17	10	0,38%
18	8	0,30%
19	2	0,80%
20	3	0,11%
21	2	0,80%
22	1	0,40%
23	1	0,40%
24	1	0,40%
26	1	0,40%
29	1	0,40%
Átlag:	5,67	
Szórás:	3,30	
Variabilitás:	0,58	

15. VP – mondatéghossz mondatéghosszában

1	545	43,46%
2	360	28,71%
3	185	14,75%
4	84	6,70%
5	43	3,43%
6	16	1,28%
7	6	0,48%
8	7	0,56%
9	3	0,24%
10	1	0,80%
11	2	0,16%
12	1	0,80%
14	1	0,80%
Átlag:	2,11	
Szórás:	1,47	
Variabilitás:	0,70	

16. VP – mondatéghossz szószámban

1	39	3,11%
2	46	3,67%
3	71	5,66%
4	96	7,66%
5	99	7,89%
6	85	6,78%
7	72	5,74%
8	80	6,38%
9	64	5,10%
10	78	6,22%
11	57	4,55%
12	39	3,11%
13	41	3,27%

14	40	3,19%
15	31	2,47%
16	27	2,15%
17	34	2,71%
18	38	3,03%
19	20	1,59%
20	11	0,88%
21	14	1,12%
22	22	1,75%
23	15	1,20%
24	16	1,28%
25	12	0,96%
26	13	1,04%
27	6	0,48%
28	10	0,80%
29	8	0,64%
30	6	0,48%
31	2	0,16%
32	2	0,16%
33	4	0,32%
34	3	0,24%
35	4	0,32%
36	3	0,24%
37	3	0,24%
38	7	0,56%
39	1	0,80%
40	3	0,24%
41	1	0,80%
42	4	0,32%
43	2	0,16%
44	1	0,80%
45	2	0,16%
46	2	0,16%
47	1	0,80%
48	1	0,80%
50	2	0,16%
51	2	0,16%
53	2	0,16%
54	1	0,80%
55	1	0,80%
56	2	0,16%
59	1	0,80%
61	1	0,80%
62	1	0,80%
68	1	0,80%
71	1	0,80%
72	1	0,80%
84	1	0,80%
87	1	0,80%
Átlag:	11,99	
Szórás:	10,40	
Variabilitás:	0,87	

17. VP – bekezdéshossz mondategésszámban

1	249	50,00%
2	112	22,49%
3	46	9,24%
4	25	5,02%
5	18	3,61%

6	13	2,61%
7	9	1,81%
8	2	0,40%
9	3	0,60%
10	6	1,20%
11	3	0,60%
12	2	0,40%
13	6	1,20%
14	1	0,20%
15	1	0,20%
18	1	0,20%
27	1	0,20%

Átlag: 2,52

Szórás: 2,77

Variabilitás: 1,10

18. VP – bekezdéshossz mondategységyszámban

1	100	20,08%
2	109	21,89%
3	70	14,06%
4	44	8,84%
5	45	9,04%
6	25	5,02%
7	20	4,02%
8	8	1,61%
9	13	2,61%
10	5	1,00%
11	6	1,20%
12	5	1,00%
13	3	0,60%
14	5	1,00%
15	5	1,00%
16	2	0,40%
17	3	0,60%
18	5	1,00%
19	2	0,40%
20	1	0,20%
21	2	0,40%
22	2	0,40%
23	2	0,40%
24	1	0,20%
25	2	0,40%
26	2	0,40%
27	1	0,20%
28	1	0,20%
29	2	0,40%
31	1	0,20%
32	1	0,20%
34	1	0,20%
35	1	0,20%
36	1	0,20%
40	1	0,20%
80	1	0,20%

Átlag: 5,32

Szórás: 6,94

Variabilitás: 1,30

19. Nov. –szóhossz szótagszámban

1	3642	31,13%
2	3322	28,40%
3	2690	23,00%
4	1397	11,94%
5	485	4,15%
6	107	0,91%
7	27	0,23%
8	1	0,10%
Átlag:	2,33	
Szórás:	1,22	
Variabilitás:	0,53	

20. Nov. – mondategység-hossz szószámban

1	39	2,12%
2	118	6,40%
3	200	10,85%
4	251	13,62%
5	242	13,13%
6	228	12,37%
7	211	11,45%
8	164	8,90%
9	130	7,05%
10	87	4,72%
11	51	2,77%
12	32	1,74%
13	20	1,09%
14	22	1,19%
15	12	0,65%
16	5	0,27%
17	8	0,43%
18	5	0,27%
19	5	0,27%
20	4	0,22%
21	1	0,50%
22	2	0,11%
23	3	0,16%
29	1	0,50%
36	1	0,50%
39	1	0,50%
Átlag:	6,35	
Szórás:	3,52	
Variabilitás:	0,55	

21. Nov. – mondategész-hossz mondategység-számban

1	199	28,43%
2	231	33,00%
3	126	18,00%
4	67	9,57%
5	35	5,00%
6	15	2,14%
7	7	1,00%
8	7	1,00%
9	5	0,71%
11	2	0,29%
12	1	0,14%
14	2	0,29%
18	1	0,14%
19	1	0,14%

22 1 0,14%
Átlag: 2,63
Szórás: 2,08
Variabilitás: 0,79

22. Nov. – mondategész hossz szószámban

1	4	0,57%
2	9	1,29%
3	23	3,29%
4	36	5,14%
5	41	5,86%
6	27	3,86%
7	36	5,14%
8	36	5,14%
9	45	6,43%
10	34	4,86%
11	34	4,86%
12	24	3,43%
13	29	4,14%
14	20	2,86%
15	23	3,29%
16	23	3,29%
17	25	3,57%
18	15	2,14%
19	23	3,29%
20	15	2,14%
21	12	1,71%
22	19	2,71%
23	11	1,57%
24	15	2,14%
25	12	1,71%
26	5	0,71%
27	6	0,86%
28	12	1,71%
29	9	1,29%
30	9	1,29%
31	4	0,57%
32	5	0,71%
33	3	0,43%
34	6	0,86%
35	1	0,14%
36	1	0,14%
37	7	1,00%
38	2	0,29%
39	5	0,71%
41	1	0,14%
43	3	0,43%
45	2	0,29%
46	1	0,14%
47	3	0,43%
48	1	0,14%
50	2	0,29%
51	2	0,29%
54	1	0,14%
59	1	0,14%
60	1	0,14%
63	1	0,14%
66	1	0,14%
67	2	0,29%

69	1	0,14%
71	1	0,14%
76	2	0,29%
86	1	0,14%
102	2	0,29%
116	1	0,14%
129	1	0,14%
141	1	0,14%
154	1	0,14%
162	1	0,14%
Átlag:	16,71	
Szórás:	16,59	
Variabilitás:	0,99	

23. Nov. – bekezdéshossz mondategységyszámban

1	94	40,34%
2	48	20,60%
3	31	13,30%
4	21	9,01%
5	9	3,86%
6	10	4,29%
7	6	2,58%
8	1	0,43%
9	2	0,86%
11	2	0,86%
13	3	1,29%
14	1	0,43%
15	2	0,86%
16	1	0,43%
19	1	0,43%
20	1	0,43%
Átlag:	3,00	
Szórás:	3,15	
Variabilitás:	1,05	

24. Nov. – bekezdéshossz mondategységyszámban

1	20	8,58%
2	43	18,45%
3	40	17,17%
4	19	8,15%
5	28	12,02%
6	9	3,86%
7	7	3,00%
8	7	3,00%
9	6	2,58%
10	4	1,72%
11	2	0,86%
12	3	1,29%
13	4	1,72%
14	5	2,15%
16	7	3,00%
17	3	1,29%
18	2	0,86%
19	3	1,29%
20	2	0,86%
22	2	0,86%
23	1	0,43%
25	1	0,43%

26	3	1,29%
27	1	0,43%
29	1	0,43%
30	1	0,43%
34	2	0,86%
36	1	0,43%
40	1	0,43%
41	1	0,43%
49	1	0,43%
50	1	0,43%
51	1	0,43%
81	1	0,43%
Átlag:	7,91	
Szórás:	10,16	
Variabilitás:	1,28	

A *pajzsos ember* motívuma Krúdy Gyula prózájában

A *pajzsos ember* motívumával Az útitárs című, 1918-ban írt, kötetben 1919-ben megjelent kisregényben találkoztam első ízben. A mű 15. fejezetében az elbeszélő (egyben a regény férfi főszereplője) többek között ezeket a – valójában ki nem mondott, csupán elgondolt – intelmeket intézi a találkahelyen megjelenő fiatal lányhoz, Eszténához: „Mit akarsz, Eszténa? [...] Nem hallod az arc nélküli *pajzsos embert*, a szorongó félelmet, amely megvasalt lábaival már nyomakodik felfelé a lépcsőn, és fegyverzetét felakasztja a kamarában?” (Az útitárs. Franklin-társulat, Bp., 1919. 119). A *pajzsos ember* az idézett mondatban első pillantásra szokványos explicit metaforának, a félelem, szorongás metaforájának látszik. A továbbiakból azonban ki fog derülni, hogy bibliai eredetű vándormotívumról, toposzról van szó, amelynek fő jelentése nem is ez.

A Krúdy világa című antológia bibliográfiájából és a Gedényi-féle Krúdy-bibliográfiából már ekkor tudtam, hogy van Krúdynak egy ilyen című műve is: A *pajzsos ember* (Krúdy világa. Szerk. Tóbiás Áron. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1964. 417; Gedényi Mihály: Krúdy Gyula. Bibliográfia (1892–1976). Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1978. 148). E művet mindkét forrás „elbeszélés”-ként tartja számon. Valójában A *pajzsos ember* nem elbeszélés, hanem az író adta meghatározás szerint „kis regény” (illetve ha a kisregény műfaját nem tartjuk megbízhatóan elhatárolhatónak, akkor egyszerűen: regény). A régebbi Krúdy-életműsorozat Éji zene című kötetének Barta András által összeállított könyvészetéből azt is megtudhatjuk, hogy A *pajzsos ember* korábban folytatásokban is megjelent az Élet című katolikus irodalmi folyóirat 1913. január 5. és március 9. közötti számaiban, mégpedig Mari, a tél leánya címmel (Éji zene. Magvető, Bp., 1961. 605).

Természetesen kíváncsi voltam arra, hogyan jelenik meg ebben a műben a *pajzsos ember* motívuma, arra számítva, hogy esetleg e köré a metafora köré épül fel az egész alkotás. E kíváncsiságom kielégítése azonban meglepő akadályokba ütközött. Az első (és mindmáig egyetlen) kötetkiadást (Andráscsik örököse – A *pajzsos ember*. Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Lapkiadó Vállalat, Bp., 1914.) valamikor az 1970-es években még kézbe vehettem az OSZK régi épületében, amikor azonban 2007 nyarán ismét meg akartam nézni, a kötet már nem volt megtalálható (nemcsak fizikai valójában, hanem a cédula- és a számítógépes katalógusban sem!). Szerencsére egy internetes antikváriumban rövidesen sikerült beszereznem a muzeális kötetet, így elhárult az akadály a téma további kutatása elől.

Nem volt egészen problémamentes a folyóiratbeli közlés ellenőrzése sem, mivel a Gedényi-bibliográfia (136) és ennek nyomán Kelecsényi László, a kiváló Krúdy-kutató, a legújabb életműsorozat egyik szerkesztője (Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 2003/4: 464) a lelőhelyet tévesen adja meg, a Pósa Lajos-féle Az Én Újságomat jelölve meg az első közlés helyeként. Először ott is kerestem, de hiába. Emlékeztem azonban, hogy Bartánál az Élet folyóirat szerepelt lelőhelyként, és ebben benne is volt. A tévedést az okozta, hogy amikor Gedényi az adatot a Barta András-féle bibliográfiából kimásolta, egy sort ugrott a szeme, és az előző tétel forrását („Énűjs.”) másolta ki. Ez a kis filológiai lapszus azért is sajnálatos, mert befolyásolhatja az alig ismert Krúdy-mű besorolását, megítélését: Kelecsényi talán azért (is) minősíti „ifjúsági elbeszélés”-nek a Mari, a tél leányát, mert abban a hiszemben van, hogy az Pósa bácsi lapjában jelent meg. Ennek megfelelően a mű értékelése is igen kedvezőtlenül alakul nála: „Stílusát és színvonalát tekintve elnagyolt, sietős írói melléktermék” (i. h.). Ezzel a megítéléssel, amely alkalmas arra, hogy minden kutatónak elvegye a kedvét a regény tanulmányozásától (egyáltalán: elolvasásától), nem tudok egyetérteni. Ezt azonban csak egy másik, készülöben levő tanulmányomban fogom kifejteni, megindokolni.*

Térjünk most vissza a *pajzsos ember* motívumához! A regény szövegében, amely futó átnézésem alapján lényegében azonos a folyóirat- és a kötetkiadásban, a motívum – némi csalódásomra – mindössze két helyen, a szöveg vége felé fordul elő. Elsőként egy öreg paraszt kocsis dűnnögi maga elé, miután Marit, a kis kolduslányt felvette szekereére: „Aludj, aludj, kis virágszirom... Az én szekerem a nyomorúság szekere, én pedig a *pajzsos emberhez* hasonlítok. Minden ember *pajzsos ember* a falunkban, mióta a vasutat felépítették. Imhol csak szegény árvákat, kolduló vándorokat fuvarozok szekeremmel. Aludj, kis vándor...” (Andráscsik örököse – A *pajzsos ember* 206). Másodszer pedig a mű utolsó bekezdésében jelenik meg a motívum: „A bibliai *pajzsos*

* A tanulmány azóta elkészült és megjelent: Krúdy Gyula ismeretlen regénye. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 2009: 227–33.

ember, a nyomorúság, szegénység, éhség, odakünn maradt az éjben. Kilopták köpenyege alól a két kis árvát, pedig ugyancsak betakarta őket sötét kabátjával. De még sok kis gyermekfej kandikált ki a köpenyeg nyílásán. A *pajzsos ember* hatalma végtelen, köpenyege szárnyai napnyugattól napkeletig söprik a világot.” (uo. 212).

A *pajzsos ember* motívuma, amely tudtommal itt jelenik meg első ízben Krúdy életművében **, a regény végén szimbólummá emelkedik, s nem indokolatlanul válik az egész műnek a címévé a kötetbeli kiadásban. A *bibliai* jelző pedig arra utal, hogy a motívum forrását a Bibliában kell keresni. Erre azonban csak később térek rá.

Előbb vegyük számba a motívum további előfordulásait Krúdy prózájában! (A példák összegyűjtéséhez igénybe vettem az Arcanum Adatbázis Kft. Krúdy-DVD-jét, melyet Csíky Gábor, a Krúdy-életmű digitalizálásán fáradozó jeles kutató bocsátott rendelkezésemre. A DVD-ről az idézeteket ifj. Kemény Gábor gyűjtötte össze és másolta ki számomra. Mindkettejük segítségét ezúton is köszönöm.)

Időrendben haladva a Mari, a tél leánya, ill. A pajzsos ember idézett szöveghelyei után legközelebb egy 1916-os tárcában bukkan fel a motívum. Ennek címe: A pajzsos ember barátja, és egy már életében elfeledett írónak, Halasi Aladárnak állít emléket. A nekrológ jellegű cikk első ízben a Magyarország 1916. február 17-i számában, a Pesti levelek sorozat tagjaként látott napvilágot. Még ebben az évben kötetben, a Petit című kis gyűjteményben is megjelent (Petit. Naplójegyzetek a szomorú napokból. Békéscsaba, 1916, Tevan-kiadás, 50–4). Gedényi bibliográfiája szerint (164) a cikk Kaposi Józsefről szól. A tévedésnek az lehetett az oka, hogy A szobrok megmozdulnak című gyűjteményben (Gondolat, Bp., 1974. Szerk. Kozocsa Sándor), amelyből Gedényi feltehetően dolgozott, a cikk címe fölött nincs feltüntetve Halasi Aladár neve, s az előző cikk valóban Kaposi Józseffel foglalkozik (l. a tartalomjegyzéket: i. m. 458). A motívum a címen kívül a tárcá utolsó két bekezdésében jelenik meg: „[...] Halasi Aladár a nyomorúság és szegénység gyermeke lett, a *pajzsos ember* barátja. [...] [Új bekezdés.] A *pajzsos ember* elkísérte barátját a sírig. Most körülnéz a városban új barátok után.” (Petit 54).

A negyedik előfordulás Az útitársban volt (Déli Hírlap, 1918. aug. 11–szept. 1. között, majd Franklin-társulat, Bp., 1919). Ezt már idéztem cikkem elején.

Legközelebb az Álmoskönyvben, a Mindennapi álmok jegyzékében találkozhatunk a *pajzsos ember* motívumával: „Agyonszúrva lenni. Szükség, gond, éhség, a bibliai három *pajzsos emberek* jönnek látogatóba” (Athenaeum, Bp., 1920; Magvető, Bp., 1966. 31).

A következő adat egy Tersánszky J. Jenőről szóló cikkben bukkan elénk: „Hát most itt van az írók szegénysége; úgy áll a *Pajzsos ember* a küszöbön, hogy még a legügyesebbek sem kerülhetik ki őt” (Vízbe ugró költő. Magyarország 1923. júl. 22.; kötetben: Régi pesti históriák. Szerk. Barta András. Magvető, Bp., 1967. 215; A szobrok megmozdulnak 114). Krúdy cikke feltehetőleg azzal a céllal íródott, hogy felhívja a figyelmet az akkor megjelent A repülő család című regényre és annak szerzőjére, valamint a magyar írók sanyarú anyagi viszonyaira. Ennek kapcsán beszámol Tersánszky öngyilkossági kísérletéről (az Erzsébet hídról a Dunába vetette magát, de felülkerekedett az életösztone, és kiúszott a folyamból), nem említve, hogy ez két évvel korábban, 1921 júniusában történt. (Vö. Kerékgyártó István: Tersánszky Józsi Jenő alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, Bp., 1969. 66, 196; Rónay László: Tersánszky J. Jenő. Gondolat, Bp., 1983. 64.) Ez némiképp fényt vet Krúdy relativisztikus időszemléletére, meg talán arra, hogy mennyire vette komolyan a baráti könyvajánló újságcikk műfaját. Itt jegyzem meg, hogy a tárcá elején Indali Gyulát is megemlíti Krúdy mint „vízbe ugró költőt”, emiatt Gedényi bibliográfiája tévesen őt tünteti fel a cikk tárgyának (214). A Barta szerkesztette kötetben a cikk alatt az 1922-es évszám áll, ami sajtóhiba 1923 helyett.

Szintén 1923-ból és szintén publicisztikai írásokból, a Pesti levelek sorozat két egymást követő darabjából való a következő két idézet: „...Már akkor is hőstett volt iskolába járni, amikor a pedellus oly csalogató volt, mint valami verbunkos huszár... Hát még manapság, amikor a szegénység bibliai *pajzsos embere* teszi keresztbe a kardját a küszöbön, és a báránycák közül csak azokat engedti átugrani, akinek megfelelő bélyegző van a hátán és arany csengő van a nyakában...” (Szeptemberi

** Pethő József talált egy jóval korábbi adatot is a *pajzsos ember* motívumára, a Küszöbön a pajzsos ember című elbeszélést a Magyar Szemle 1899. március 5-i számában (Nyr. 2010: 381). Az adalékot e helyütt is köszönettel nyugtázom. [Korrektúrajegyzet, 2013. május 27.]

hősök. Magyarország 1923. szept. 2.; kötetben: Pesti levelek. Szerk. Tóth Lajos és Udvarhelyi Dénes. Magvető, Bp., 1963. 466); „A kórház, ahol az életnek kitagadott gyermekei születtek, ahol az örömtelen legények életük java részét eltöltötték, majd idejük jöttével megnyugodva látták, hogy a legszomorúbb nővér estére ágyuk mellé állítja a spanyolfalat – a kórház éppen olyan drága lett címerében maholnap a szegénység *pajzsos emberét* is viselő országunkban, mint akár az egészséges, szabadságos élet” (Kórházi vigasztalás. Magyarország 1923. szept. 8.; kötetben: Pesti levelek 467).

Megtalálható a motívum egy három évvel későbbi elbeszélésben, A kancsi ember különös szerencséje címűben is: „[...] a szem tükréből eltűnt annak a *pajzsos embernek* az árnyéka, amely *pajzsos emberrel* a bibliában a szegénységet ábrázolták: – a művésznő szerelméről beszélt, mintha a házbére már régen ki volna fizetve” (Újság 1926. máj. 13.; kötetben: Delikatesz. Válogatott elbeszélések 1926–1930. Szerk. Barta András. Szépirodalmi, Bp., 1982. 50)

Utolsó példánk az ugyanebben az évben, a mohácsi csatavesztés 400. évfordulója alkalmából kiadott történelmi regényből való. Ebben Mária királyné ezekkel a szavakkal fordul férjéhez, Lajos királyhoz: „– Szabad kezet kérek tőled, királyom, hogy az én dolgomba senki ne avatkozhasson. [Ti. hogy pénzt verethessenek.] Akkor el leszünk látva mindketten pénzzel, amiről amúgy is folytonosan ábrándozol. Úgy tanultam, hogy a Szent Bibliában *pajzsos embernek* nevezik a szegénységet. Nos, hát a *pajzsos embert* mindörökre kitesszük az ajtón” (Mohács. In: Három király. Magvető, Bp., 1958. 200). (Az idézett helyen a kifejezés egybe van írva: *pajzsosember*.) Tudomásom szerint ekkor alkalmazta Krúdy utolsó ízben a *pajzsos ember* motívumát.

Más, nem Krúdytól származó adatot csupán ezt az egyet találtam az interneten: „Bródy Sándor váltig azt mondja, hogy ő nem szindarabírársra született, és valóban, csak végső elkeseredésében fejezi be egy-egy darabját, mikor már nem lehet előle semmiképp kitérni, s – a biblia szavai szerint – eljő a szükség, mint a *pajzsos ember*” (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00149/04914.htm>). Az idézet Lengyel Menyhértnek Bródy Timár Liza című színművéről a Nyugatba írt kritikájából való, s a folyóirat 1914. április 1-ji számának 489. oldalán jelent meg, vagyis jóval azután, hogy Krúdy ezt a motívumot a Mari...-ban, ill. A pajzsos emberben felhasználta. Krúdy tehát nem vehette a kifejezést Lengyel Menyhértől (a fordítottja nincs kizárva, de nem is bizonyítható).

A motívum bibliai eredetére Krúdy, mint láthattuk, több ízben is utalt, és Lengyel Menyhért is közbeszúrta, hogy „a biblia szavai szerint”. De hol található meg a Bibliában a *pajzsos ember*? A választ Raj Tamástól kaphatjuk meg, aki egy internetes fórumon hozzá intézett kérdésre a következőket válaszolta: „A Példabeszédek könyve 6. fejezet 11. versében szereplő »pajzsos ember« felfegyverzett férfit jelent. [...] a Biblia korában (az i. e. 12. században) jelent meg az ókori keleten a páncélruha és a pajzs, amelyre azért volt szükség, hogy a támadó fegyverek ellen védje a harcost. Eleinte félelmetesnek tűnt az izraeliek szemében például a filiszteusok páncélzata vagy pajzsa, gondoljon csak Dávid és Góliát küzdelmére. Ezért a »pajzsos ember« a félelmetes ellenség szinonimája. Mások viszont úgy vélik, a »pajzsos ember« a fegyverhordozót jelenti, aki mindig a harcost követi. A zsoltárköltő szerint a szegénység éppúgy követi majd az embert, mint egy fegyverhordozó” (<http://www.zsido.hu/aktiv/rabbiv.php>). A szóban forgó ószövetségi hely a Salamonnak példabeszédei című könyv VI. részének („Tanítatik az, aki másért kezes lett. Intetik dologtételre a rest ember”) 9–11. verse. Ez a Károli-bibliában a következőképpen hangzik: „9. Óh te rest, meddig fekszel? mikor kelsz fel a te álmodból? 10. Míglen fekszel, kicsiny álmodozásokkal, kicsiny szunnyadozással, kezeidnek kevés öszvekapcsolásával: 11. Azonközben eljő, mint a gyors útonjáró, a te szegénységed, és a te szűkölködésed, mint a *paizsos férjfiú!*” (Szent Biblia. Brit és Külföldi Biblia-társulat, Bp., 1893. 626). A szegénység, szűkölködés tehát vagy azért hasonlítatik a pajzsos emberhez, mert félelmetes ellenségként támad az emberre, vagy azért, mert olyan lerázhatatlanul követ bennünket, mint egy hűségese fegyverhordozó.* A Biblia szerint a szegénység a restség következménye (l. a Zsidó lexikon **szegénység** címszavát: <http://www.zsidlex.extra.hu/lex/zsl0839.htm>).

Az eddig talált Krúdy-idézetek (egy kivételével) a szegénység, a nélkülözés jelképeként mutatják fel a *pajzsos ember* motívumát. Az egyetlen kivétel Az útítársban található: ebben nem a szegénységnek, hanem a szorongó félelemnek a metaforája az „arc nélküli *pajzsos ember*” (figyelemre méltó itt a *pajzsos ember* arcnélkülisége, amely sem a Bibliára nem vezethető vissza, sem a motívumot

* A. Molnár Ferenc (Miskolci Egyetem) szerint a szerkezeti párhuzamosság miatt az 'útonálló' értelmezés a helyes, a 'fegyverhordozó' kevésbé valószínű (szóbeli közlés).

tartalmazó többi Krúdy-idézetben nem fordul elő). Mivel azonban szegénység és félelem nyilvánvalóan metonimikus (érintkezési), ill. metaleptikus (ok-okozati) kapcsolatban vannak egymással, ez a szöveghely is jól beleillik abba a képzetkörbe, melyet Krúdy a *pajzsos ember* motívumához kapcsolt.

A Krúdy-életmű betűtengeréhez képest ez a tíz (vagy ha az első folyóirat-, ill. kötetbeli közlést egynek vesszük, csupán kilenc) előfordulás érdektelennek tetszhet. Ám ha figyelembe vesszük, hogy három műfajban is (regény, elbeszélés, publicisztika) megtalálható, továbbá hogy milyen következetesen alkalmazza Krúdy, a *pajzsos ember*-t azok közé a szövegek között ismétlődő szegmentumok közé sorolhatjuk, melyeket Bernáth és Csúri *embléma*-nak nevezett (vö. Bernáth Árpád: A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéseiről. In: Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. Akadémiai, Bp., é. n. [1971.] 439–68; Csúri Károly: A Kosztolányi-novella motívum- és embléma-rendszeréről. In: A novellaelemzés új módszerei. Szerk. Hankiss Elemér. Akadémiai, Bp., é. n. [1971.] 77–83), és amelyek fontos tényezőivé válhatnak egy írói életmű szemantikai és pragmatikai koherenciájának. Az itt dokumentált szerény hatókörű adatgyűjtés egyszersmind azt is példázhatja, milyen perspektívákat kínál a nagyméretű korpuszokban való keresés lehetősége a szó- és motívumtörténeti, illetőleg ezen keresztül a stilisztikai kutatás számára.

(2007)

A szakrális és az erotikus viszonya Krúdy prózájában

1. Tudomásom szerint Bori Imre volt az, aki – éppen huszonöt évvel ezelőtt, a Krúdy-centenárium alkalmából kiadott könyvében – elsőként hívta fel a figyelmet a szakrálisnak az erotikussal való módszeres társítására és a két szférának ebből eredő összefonódottságára Az útitárs képalkotásában (Bori 1978: 154).

Előadásomban* ezt a találó megfigyelést szeretném néhány további adalékkal kiegészíteni és két irányban is továbbgondolni:

a) a vallási és a szerelmi motivika nemcsak ebben az egy Krúdy-műben kapcsolódik össze, hanem már az 1910-es évek első felében keletkezett novellákban, elsősorban a Szindbád-novellákban is (s feltehetőleg folytatása is van ennek a jelenségnek az 1918 utáni időszakban, ezzel azonban most nem foglalkozom);

b) a szakrális és az erotikus képzetkör nem csupán a nyelvi képekben, hanem a cselekményben és az azt kísérő-továbbrendítő asszociációkban is összefonódik (a példákat lásd később).

Vallásosság és érzékiség kapcsolatba kerülése több ezer éves világirodalmi előzményekre tekinthet vissza, kezdve az ószövetségi Énekek énekével, amelyet a zsidó-keresztény hagyomány allegorikusan értelmez (a Vőlegény = Jahve, ill. Jézus Krisztus, a Menyasszony = a választott nép, ill. az egyház). Az újabb kutatás – a mezopotámiai és az óegyiptomi szerelmi költészet párhuzamainak alapján – hajlamos elvetni ezt az értelmezést, s az Énekek énekét világi dalok betű szerinti értelmű gyűjteményének minősíteni. Figyelemre méltó azonban, hogy van olyan szerző, aki visszatért a misztikus-allegorikus értelmezéshez (Paul Claudel a második világháború után; vö. Komoróczy 1972).

A középkori latin himnusz-költészetben, amelyet a magyar olvasó elsősorban Babits Amor Sanctusából ismerhet, a vallási elragadtatás nemritkán az erotikus költészetnek a formáiban nyilatkozik meg (pl. Szent Ambrus éneke Ágnes vértanúságáról: „Azt hinnéd, *nászra* vezetik, / oly vidám arccal lépeget; / különös *nászkincset* visz ő / s szív-vére lesz a *hozomány*”; Babits 1961: 165; további ilyen példák: i. h. 178, 190, 192, 221, 229).

John Donne-nak, az angol metafizikus költők legnagyobbikának a földi szerelemről szóló versei – Wellek és Warren kézikönyvének szavaival – „minduntalan a katolicizmus égi szerelmének világától kapják metaforikus fényüket; a szexuális szerelemre az extázis, a szentté avatás, a mártíromság, az ereklyék katolikus fogalmait alkalmazza a költő, nem egy »szent szonettjében« viszont érzéken erotikus alakzatokkal fordul Istenhez: [...] »ha gúzsba nem kötsz, nem leszek szabad, / *sem szűz, ha nem megejtve általad*«” (Wellek–Warren 1972: 312–3). A két szféra: a vallási és az erotikus kölcsönösen felidéznek egymást, s ez annak tulajdonítható, hogy kölcsönhatásban vannak a költő pszichéjében is (vö. uo. 312). A magyar költészetben nemcsak Donne kortársánál, Rimay Jánosnál, hanem már Balassinál is találhatunk ilyen sorokat: „Ne hagy[j] az sötétben s ne rejts[d] előlem *szerelmes orcád fényét*” (27. zsoltár „Buchananus parafrázisa szerint”: Balassi 1961: 145).

Krúdy korához közeledve azt láthatjuk, hogy a két képzetkör kapcsolatában az ellenkező tendencia kerekedik felül, nevezetesen az, hogy a szexualitás vallási eredetű képekben fejeződik ki. A francia szimbolizmus (Baudelaire, Verlaine stb.) ismertebb példái helyett forduljunk most Oscar Wilde-hoz! Egy hosszabb elbeszélésében (Lord Arthur Savile bűne) Lady Windermere vonzó asszonyiságát vallási asszociációkkal is érzékelteti: „Csodálatos szépség volt [...] aranyhajának súlyos fonataival. [...] Ezek a fonatok szinte *glóriával övezték, s valamely szent képmásához való hasonlóságot kölcsönöztek arcának*, amelyen azonban kissé rajta volt a bűn bűvölete is” (Wilde 1958: 72–3). A Dorian Gray arcképében pedig ezt olvashatjuk arról a francia könyvről, melyet Dorian Gray Lord Henrytől kapott kölcsönbe: „Voltak benne metaforák, oly szeszélyes formájúak, mint az orchidea, és színben éppoly finomak. *Az érzékek élete a misztikus filozófia terminusaival volt leírva*. Időnként az ember alig tudta, vajon valami középkori szentnek olvassa-e spirituális extázisát, vagy egy modern bűnösnek a beteges vallomásait. Mérgező hatású könyv volt” (Wilde 1907: 204). A szóban forgó könyv valószínűleg Huysmansnak *À rebours* című regénye, a dekadens szépségkultusz mintapéldánya. Ennek betegesen esztétizáló főhőse, Komlós Aladárral szólva, csak úgy tud élni, ha „a szellem minden rothadt almája ott bűzlik körülötte. [...] Des Esseintes herceg a szagok és ízek bolondja, úgy játszik rajtuk, mint a muzsikusként a hangokon” (Komlós 1965: 13–4). Huysmansnak ez a

* Elhangzott a Krúdy Gyula születésének 125. évfordulója alkalmából rendezett konferencián (Nyíregyháza, 2003. október 21.).

regénye nemcsak Wilde-ra hatott, hanem az ő közvetítésével a magyar századforduló íróira, így Krúdyra is.

Bori Imre elemzése szerint Krúdy prózája még 1918-ban, Az útitárs írásakor is a századforduló „preraffaelita-szecessziós” ihletéből táplálkozik: a kisregény sikerrel ötvözi a vallásosat a profánnal, a modern életérzést a középkoriassággal (Bori 1978: 153). (Itt meg kell jegyeznünk, hogy a preraffaelita festészet és iparművészet, amelynek Ruskin és Morris révén irodalmi vetülete is volt, nálunk csak közvetve, a szecesszió keresztül hatott.)

A középkorias miliő már Jókai és Mikszáth szepességi tárgyú regényeiben (A lőcsei fehér asszony, Kísértet Lublón) feltűnik. A fiatal Krúdy 1900-ban írja meg, de csak hat évvel később tudja megjelentetni A podolini kísértet.^{**} Számára a felvidéki városkák középkoriassága nemcsak irodalmi, hanem személyes élmény is volt: kisdíakként éveket töltött a piaristák podolini algimnáziumában. A 900-as évek második felében kezdi írni azokat az ún. zsoldos-elbeszéléseket, amelyek a fiktív középkoriasság díszletei között valójában nagyon is modern problematikát feszegetnek, pl. A katona (Bőrcsuha) című novellában a szexuális aberrációkat. Az időből kihullott, középkorias kisváros a Szindbád-novellák első sorozatának is meghatározó színtere lesz (vö. Pethő 2001).

Krúdynam erre a középkoriasságára egyébként Kertész Imre is felfigyelt, mégpedig az Asszonyságok díja olvastán, amely pedig nem is a stilizált Szepességben, hanem a modern nagyváros körülményei között tárja elénk szent és profán összefonódását: „Művészetében, lényében van valami mélységesen archaikus vonás, ami [...] a középkorral rokonítja őt” (Kertész 2001: 144).

Ez az „archaikus” látásmód konfrontálja és egyesíti a rítus kategóriájában a szakrálisat az erotikussal. A továbbiakban ennek néhány megnyilvánulását mutatom be a tízes évekből vett példákon.

2. A Szindbád-novellákból származó példák közül elsőként azokat vesszük szemügyre, melyekben a vallási-egyházi, illetve az erotikus motívumok a cselekménynek a szintjén kapcsolódnak össze. Például Az ecetfák pirulásában Szindbád „a toronyzene alatt, az alkonyi térségen a Mátyás-templom körül, hátulról megszoríthatta a Fanny karját, *miközben régi magyar Mária-ének hangzott a toronyból*” (SZ. 373).¹ A templom közelsége és a toronyból hangzó vallásos ének egyfelől nyomatékosítja Szindbád udvarlásának áhítatos, szertartásos voltát, másfelől azonban – Krúdyra igen jellemző módon – ironikusan ellenpontozza is azt. További olyan részletek, melyekben a templom valamely szerelmi jelenet háttéréül, mondhatni díszletéül szolgál: „A főutcai templomnál haladtak el. [Új bekezdés.] – *Megesküdjek itt a templom küszöbén, hogy többé sohasem hagylak el?* – kérdezte Szindbád, és erősen a nő szemébe nézett” (SZ. 202); „többször szájon is csókolta egy régi templom mögött (ahonnan a ködbe borult temető látszott árnyékszerű köoszlopaival)” (SZ. 51). Az utóbbi idézetben a temető látványa a halál motívumát is hozzákapcsolja a szakrálishoz és az erotikushoz, s ezáltal létrejön szerelemnek, vallásnak és halálnak az a motivikus hálózata, amely a tízes évekbeli Szindbád-novellák egy részének és később Az útitársnak a hangulati egységét megteremti.

Még a podolini diákévekből származik a ministrálás motívuma, amelyhez szintén társulnak erotikus mozzanatok, minthogy a fiatal nőkre nagy hatással vannak a katolikus vallás külsőségei: „Szindbád *piros szoknyában ministrált*, a Confiteort széleseben mondta, és ünnepélyesen, tekintélyesen rázta meg a csöngettyűt, [...] *a ministráló ruha piros palástjában hódította meg egyszer csak Kacsó Annát*, midőn Anna vasárnap a szentmisére a barátokhoz jött” (SZ. 20); „Szindbád [...] jóformán semmit sem tudott egykori kedveséről, a két nővérek egyikéről, akik fiatal korában pártfogolták a városkában, *midőn a barátoknál ministrált*” (SZ. 409); „Járnak-e a lányok rorátéra decemberi hajnalon, midőn *a kedvesük piros szoknyában térdepel az oltár sarkán*, és ünnepélyesen, fontoskodva megrázza a csöngettyűt. A karzat alatt álltunk Eugéniával, és a szemünk könnybe lábadt.

^{**} Kelecsényi László feltevése szerint az 1920. évi (és azóta majdnem mindegyik) kiadás végén olvasható „A regényt írtam 1900-ban” mondatbeli évszám sajtóhiba 1906 helyett, vagyis Krúdy ezt a regényét is folytatásonként, a hírlapi megjelenéssel (Az Ország, 1906. január 4–február 25.) párhuzamosan írta (vö. Kelecsényi László: Jegyzetek. In: Krúdy Gyula: Regények és nagyobb elbeszélések 3. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006. 463–4).

¹ A Krúdy-példákat a következő kiadásokból idézem (előfordulásuk sorrendjében): SZ. = Szindbád I. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1957; Ú. = Az útitárs – N. N. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1959; ASZN. = Aranykéz utcai szép napok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1958; KK. = Kleofásné kakasa. In: Válogatott novellák. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1957. 245–93.

[...] és mindig a maga piros szoknyáját láttuk. Szeret-e még, mint akkor, midőn hozzám imádkozott?” (SZ. 410–1). Krúdy a ministrálásból a piros szoknya mozzanatát ragadja ki és hangsúlyozza, mert ez kétszeresen is alkalmas erotikus képzetek felkeltésére (a piros színnek ilyen konnotációjára l. Kemény 2002: 170, 172).

Van egy olyan Szindbád-novella is, a Zöld fátyol, amelynek cselekménye csaknem teljes egészében a budavári Mátyás-templomban zajlik le. Ennek elemzésére később térünk vissza.

Példáim következő csoportját az jellemzi, hogy a vallási mozzanatok közvetlenül nem részei a cselekménynek, hanem csupán Szindbád fantáziájában társulnak a nők, az udvarlás, az erotikum képzetköréhez. Az asszociáció iránya mindig az erotika felől halad a vallás felé, soha nem fordítva. A Szindbád-összkiadások élére állított (már az író által oda állított) Tájékoztató című bevezető nagy halmozásából most csak a vallással, vallásossággal kapcsolatos részeket idézem: „Mégis, mit szeretett Szindbád? [...] Mindent szeretett, ami hazugság, illúzió, elképzelés, regény – [...] ha *orgonista* lehetett volna a hercegi kastélyban – ha *gyóntatóatya a jezsuiták templomában!* [...] *Éjjeli lámpa a Sacré Coeurben vagy nagybetű az imádságban*, amelyet a nők kedveseikért mondanak a ferencieknél. Ablaküveg, amelyen át csókot küldenek, *szentképecske a párna alatt*” (SZ. 15). Mint láthatjuk, az erotikus → szakrális képzettársítások azon nyomban vissza is kanyarodnak az erotikushoz: a Sacré Coeur a Szent Szív Társaság apácarend által fenntartott leánynevelő intézet volt; a párna, amely alatt szentképecskét rejtegetnek, bizonyára egy fiatal nőnek a párnája; stb.

Hasonló, de kevésbé ismert asszociációs sort tartalmaz a Duna mentén című Szindbád-novella egyik zárójeles közbevetése: „(Szindbád *gyóntatóbarát óhajtott lenni a vártemplomban*, és fehér kendőt nyomva szemére, *kihallgatni a nők gyónását*, amelyek bizonyára őszintébbek voltak akkoriban, mint manapság. Hisz a pokol sokkal közelebb esett a földhöz. A gyóntatóbarát csak egyet mordult, és már megjelent az ajtóban az ördög. Szindbád Nagy Lajos király nejét szerette volna gyóntatni nagyhétben a vár kápolnájában...)” (SZ. 186). Az „akkoriban, amikor a pokol sokkal közelebb esett a földhöz”, bizonyára az a – részben – fiktív középkor, amelyről már esett szó a korábbiakban.

Némelyik érzéki → vallási asszociáció emlékeztet a nyelvi képekre, de még nem tekinthető annak, mivel az erotikus és a szakrális nincsenek tárgy-kép viszonyban egymással. Következő példánkat még a *mintha* hasonlító kötőszó sem teszi hasonlattá: „az ártatlan szájon egykor öntudatlanul lebegett az érzéki mosoly, mintha egy *szent vándorapostol* aludt volna éjszaka a padláson, és hajnalban, búcsúvétel helyett *szájon csókolta az álmodó gyermeklányt*. A szent férfi tovább ment kék köpenyegében, [...] de az álmodó szűz ajkán megmaradott a hajnali mosoly –” (SZ. 404). Az író egy egész kis vallásos (és egyben erotikus) történetet asszociál Eugénia egykori mosolyához, pontosabban annak az emlékezésben való felidézéséhez és az asszony mostani, kiszámítottságával kiábrándító arcjátékával való szembesítéséhez. Az idézet még nem nyelvi kép, de már közel áll ahhoz, mégpedig az ún. szerep-, illetve dimenziósokszorozó hasonlat típusához (vö. Kemény 1993: 103–4).

A Szindbád-novellákból gyűjtött példák harmadik csoportját azok az idézetek alkotják, melyekben az erotikum és a vallásosság mozzanata nyelvi képpé kapcsolódik össze, mégpedig mindig oly módon, hogy az erotikus elem van a tárgyi síkon (ez a nyelvi kép tárgyi eleme), a szakrális szféra pedig a képi elemet szolgáltatja. Ez a „szereposztás” az eddig talált példák alapján állandónak mondható. Nem találtam ugyanis olyan képet, amelyben a cselekménynek valamely vallási jellegű elemét erotikus képpel fejezné ki az író. Az itt következő példák egytől egyig hasonlatok:

„Az arca fehér volt és szabályos, *mint a szentképeké*” (SZ. 142); „Az asszony lehajtotta a fejét, mint a *gyóntatószék* előtt, midőn azon gondolkoznak a *vezeclők*, hogy nem felejtettek-e el valamit *Isten szolgájának bevallani*” (SZ. 411); „a sárga falon megjelent az aranyművesné alakja, széles gallérpalástban, koronával a fején, *mint a feketehajú Mária egy szentoroszoszországi kolostorban*. Az arany *amuletten*, amelyet Fanny a szív fölött való viselet céljára Szindbádnak ajándékozott, a *Szűz* ily alakban mutatkozott a *jámbor középkori vésnök* tekintete előtt. És Szindbád gyakran az ajkához szorította az *ereklyét*, midőn egyedül volt” (SZ. 372). Az utóbbi példában az udvarlás – vallás – középkor képzeteknek már ismert összefonódását figyelhetjük meg.

Utolsó példánk egy ún. tömörített hasonlat, melyben az alany (*Szindbád*) a hasonlított, a birtokos jelző (*egy szent barát*) a hasonló, a hasonlítás alapját, a tertium comparationist pedig a birtokszó (*gyakorlottságával*) fejezi ki: „elfelejtette [...] különös, drága esküvésüket, amelyet *egy szent barát gyakorlottságával vett ki Szindbád belőlük*” (SZ. 10). (A képtípus bővebb jellemzését l. Kemény 1993: 197.)

A lényeg az, hogy a korai (tíz-es évekbeli) Szindbád-novellák erotikus → vallásos képei, úgy látszik, többnyire hasonlatok. Ebből azonban nem fogok messzemenő következtetéseket levonni, mert a gyűjtés futó átnézéssel történt. Amúgy is fontosabbnak látszik az a tény, hogy Krúdy, amikor ezt a két szférát nyelvi képpé kapcsolja össze, mindig az erotikusból indul ki, és ezt szemlélteti, ill. fejezi ki szakrális képpel.

3. Befejezésül olyan Krúdy-művekről lesz szó, amelyekben a vallásos és az erotikus motívumok összekapcsolódása nemcsak mondatnyi vagy bekezdésnyi kiterjedésben érvényesül, hanem az egész szövegnek a szervező elvévé, kompozíciós tényezővé válik.

Említettem már, hogy az egyik Szindbád-novella, a Zöld fátyol című, majdnem teljes egészében templomban, mégpedig a budavári Mátyás-templomban játszódik. Szindbád, „e régi kalandor”, az ott uralkodó különleges: misztikus, egyben meghitt hangulatot az udvarlás eszközeként veti be: az oltárnál esketi meg az aranyműves lányát, a beszélő nevű Mitrát (*mitra* = ’püspöksüveg’), hogy örökké szeretni fogja. „Ő egy ó-recept szerint járt el, midőn nőismerőseit elhagyott templomokba csalogatta csendes délutánokon, [...] és a karzaton s a templom elhagyott részeiben hosszú, forró csókot erőszakolt ki szájukról...” (SZ. 353).

E kipróbált módszer azonban ebben az esetben, úgy látszik, nem vezetett sikerre, mert Szindbád újból a templomba, a Szent László királyt ábrázoló üvegfestmény elé vezeti a lányt: „Önök vissza kell vonnia az esküt, amit az imént az oltár előtt fogadott. Hisz nem mondta komolyan, nem hisz a szerelemben. Nem akarom, hogy ily nagy bűn terhelje a lelkiismeretét” (SZ. 357). Mitra, akinek szülei „egy másik istent imádnak”, engedelmesen végigmondja a férfi megkívánta szavakat, s közben az üveglapra függesztett szemében a szent király képét apránként a Szindbádé foglalja el: „Az imádság alatt eltűnt a király arca a háttérben, és helyébe a maga arca emelkedett lassan. [...] *Mozdulatlan arca hasonlított valamely régi szentképhez*, amely már századok óta hallgatja az előtte térdeplő nők szenvedését, bánatát, örömét, bűnét” (SZ. 358). A kifejtett hasonlat („arca *hasonlított* valamely régi szentképhez”) a folytatásban metaforává alakul át: Szindbád jelképesen azonosul Szent Lászlóval, a szakrális az erotikusnak a metaforájává válik.

A novella befejezését az teszi mesterivé, hogy éppen ekkor, amikor az olvasónak kezd elege lenni a misztikusan erotikus és erotikusan misztikus hangulatiságból, a fiatal nő is megelégedi a tömjénillatú udvarlással, és a maga derűs, természetes módján dűlőre viszi a dolgot: „Az aranyműves lánya halkán nevetett. [Új bekezdés.] – Mily furcsa férfi ön. Jobban hisz az eskünek, mint a szememnek, a kezemnek, a hangomnak. Mint a szent királynak. Itt van egy sötét kapu. Jöjjön, csókolja meg a számat a mai délután emlékére. [Új bekezdés.] Fölemelte a zöld fátyolt – először – arcáról” (SZ. 359). Külön remeklés, hogy a már a címben megelölegezett zöld fátyol csak itt, a zárómondatban jelenik meg, hogy fellibbenésével tudtul adja a püspöksüveg-kisasszony szerelmi hajlandóságát.

A másik Krúdy-elbeszélés, amelyben a szakrálisnak az erotikussal való összefonódása formateremtő elvvé válik, a Setétke. Talán véletlen, de semmiképp sem érdektelen, hogy lényegében egykorú az előbb tárgyalt írással (a Zöld fátyol 1915. június 19-én jelent meg a Magyarországon, a Setétke ugyanez év június 6-án a Pesti Naplóban).

Az egy évvel később az Aranykéz utcai szép napok kötetben is helyet kapó novella egy búcsújáró helyen játszódik (valószínűleg Máriapócs, bár ez nincs benne kimondva). „Búcsú volt, nyáron, viaszgyertya-szagú éjszakán, [...] falusi asszonyok és leányok aludtak a domboldalban, a barát-templom környékén, [...] egyik-másik asszony nyitott szemmel üldögélt a széleken, virrasztó falusi nő módjára, fél szemmel is tudott aludni” (ASZN. 57). A történet hőse, egy „úrféle” fiatalember egy szőke lányt keres a templom körül virrasztó nők között, akivel tavalyelőtt búcsújáráskor találtak egymásra, az erdőszéli „csodatévő-fa” alatt. Csak annyit tud róla, hogy Setétkének nevezte magát. „Falusi kisasszony volt, fehér ruhában és fehér cipőben, a derekán sárga öv selyemből, amelyen a gavallérok keze szokott helyet foglalni a táncban. A haja is sárga volt, mint a búza, és úgy világított a setétben, mint a felvidéki falvak végén az örökmécs a szent kápolnájában” (ASZN. 60). Egy tapasztalt parasztasszony és néhány ezüstforintos segítségével a novella végére sikerül is megtalálnia Setétkét, aki buzgón imádkozik, hol másutt, mint a „csodatévő-fa” tövében. Hogy az újbóli találkozás gyönyörűséget vagy fanyar kiábrándulást hoz-e a történet névtelen férfinőjének, azt Krúdy már nem tartja szükségesnek elbeszélni.

A novellát a vallási és az erotikus mozzanatok kontrasztja és kényes egyensúlya fogja egységbe. „Setétke lesz minden lányból hajnal előtt, gyónás előtt” – jegyzi meg a mindentudó asszonyság

(ASZN. 62). A szakrális és a szexuális ebben a (szöveg)világban nem kizárják, hanem valósággal gerjesztik egymást.

A búcsújáró áhítat és a perzselő szexualitás az írónak egy másik művében, a Kleofásné kakasa című hosszú elbeszélésben is összefonódik egymással: a vén Sziráki, a pócsi búcsúvezér, „a koldusok királya” egy csillaghullásos augusztusi éjszakán a szénaboglyába kergeti a fiatalasszonyt (KK. 264). Ezzel a művel azonban, amely már inkább az Asszonyságok díjának világához áll közel, ezúttal nem foglalkozunk.

Végül pedig következék Krúdnyak az a regénye, amely annak idején Bori Imre figyelmét a szakrális és az erotikus mozzanatok kapcsolatára felhívta: Az útitárs.²

Ez a mű, mint említettük, egy középkori hangulatú felvidéki (szepességi) kisvárosban, a pontosan meg nem nevezett X. városában játszódik. A történetet egy éjszakai vonatút folyamán egyes szám első személyben beszéli el a főszereplő, egy negyvenéves, majdnem mindenből kiábrándult férfi, aki a városkába megérkezve kiadó szobát keres, így ismerkedik meg Hartvignéval, akit nyomban el is csábít, ráadásul a karácsonyfa alatt, „mert januárius első napjait mutatta a kalendárium” (Ú. 14).

Hartvignéről ellentmondásos, vallási és érzéki motívumokból összetevődő leírást kapunk. „Hartvigné egy *szent asszony* volt” – így hangzik a bemutatás első mondata, amely a maga köznyelvi (sőt közhelyizű) metaforájával azonnal a szakrálisnak a szférájába vonja a kisvárosi asszony alakját. A leírás a továbbiakban a nő külsejének egyetlen részletére: a lábára összpontosul, de oly módon, hogy a nyilvánvaló erotikus mozzanatokot következetesen vallási eredetű motívumokkal és nyelvi képekkel ellenpontozza: „Ennek a lábnak (a Hartvigné lábának) *olyan volt a hajlása, mint a paradicsomi kígyóé*” (Ú. 16); „Egy égő *húsvéti gyertya – aranybáránnyal díszítve – elfért volna a két térd között*” (uo.). A gyertya mint kultikus jelentőségű tárgy a léleknek, a megvilágosodásnak, egyben a női tisztaságnak a jelképe, de itt, egy asszony térdjei közé helyezve, óhatatlanul phallikus képzeteket is kelt (vö. Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám szerk. 1990: 78). A gyertya-asszociációt később a másik női főszereplőre, Eszténára is átviszi (lásd ott).

Hartvigné arca – ellentétben a lábával – vallásos áhítatot és megközelíthetlenséget sugall: „A Hartvigné arca *megnyugtatott, mint egy gyónás*” (Ú. 17); „*Középkori képeken láthatni* ilyen szenvedélytelen, fehér kendővel környékezett, szinte vértelen arcokat” (uo.). A két pólus ellentmondását ezzel összegezi az elbeszélő: „Nos, Hartvigné egyébként olyan volt, *mint egy apáca, aki ringó lábakkal jött a világra*” (uo.).

Egy ilyen jellemzés után semmi meglepő sincs abban, hogy az asszony – részben színlelt – ellenállását, majd magamegadását is vallási cselekmények szemléltetik, illetve kísérik: „Nem tudom miért, de szavaim elhallgattatták *mormoló ajkát*, amelyen a nem-ek oly sorozatosan követték egymást, *mint az olvasó szeméi*” (Ú. 21); „ami itt történik, azt sohasem vallja be férjének, sem a *gyóntató papnak*. Pedig *amulett* volt a mellén, amint egy percre észrevehettem. Lehúnyta a szemét, *keresztet vetett, s összekulcsolta a két kezét*” (Ú. 21). Az imára kulcsolt női kezek motívuma is megismétlődik a történet második felében: Eszténa a temetőben könyörög így azért, hogy még ne vegyék el szüzességét (Ú. 60).

Hartvigné láthatólag megbánta, ami az első délelőttön öközte és lakója között történt. Elutasító magatartását továbbra is vallási-egyházi eredetű képek fejezik ki, de ezeknek a képeknek a banális volta egyben ennek a magatartásnak az őszintétlenségét is jelzi, vagy legalábbis sugallja: „Olyan ijedelemmel nézett körül a templomsétányon, *mintha a pokol tornácába jutott volna*” (Ú. 27); „*Az ördög bújt belém, s nem találok a lapot az imakönyvben*” (Ú. 28); „Nem teszek szemrehányást önnek, csak azt cselekedte, amit a legtöbb férfi elkövetett volna egy megtévedt, *gonosztól megszállott nővel*” (uo.); „Elmúlt a *nehéz óra, amelyet Isten azért küldött rám, mert egyszer vétkeztem egy nő ellen, aki ugyanígy járt, mint én*” (uo.); „*Megtaszított az ördög, a fülembé sügött: »próbáld meg te is!«, holott valamikor nagyon súlyos ítéletet mondtam szegény bűnbe esett hűgomról*” (uo.); „Az orra körül a [...] foltocskák elhalványultak, *mintha bűntört tartana*. Hajlékony, lemondó és titokszerű volt, *mint egy bűnbánó nő*. Szerettem volna többször megmondani neki, hogy én *feloldozom*, de okosabbnak véltem a hallgatást” (Ú. 30).

A regény cselekménye azzal folytatódik, hogy a „bűnbánó nő” összeismerteti az utazót „szegény bűnbe esett hűgával”, Genovéval, sőt egy Olga nevű fiatal lánnyal is, vélhetően azért, hogy a férfi ne tegye még egyszer próbára ingatagnak bizonyult házastársi hűségét. A Genovéval és

² A regény kompozíciójának (közlésformáinak és képanyagának) kvantitatív elemzését l. Kemény 1993: 129–48.

Olgával való együttlétek leírását nem kísérik vallási utalások vagy képek, ez is jelzi viszonylagos jelentéktelenségüket az elbeszélő számára. Csak a Genovévával töltött pásztoróra végén fordul elő egy ilyen hasonlat, de az is a nővéreire vonatkozik: „Hartvignét tisztelte, *mint egy szentté váltott mártírt*” (Ú. 32; a mártír-képzet utóbb többször is visszatér, immár Eszténára vonatkoztatva, egyben a középkoriasság jelenlétének érzékeltetésére).

Ezzel szemben Eszténának, az ünnepi misén megpillantott fiatal lánynak már első említését is egy olyan metafora kíséri, amely kapcsolatot teremt közte és Hartvigné, illetve a vallási képzetkör között: „Már elmenőben voltam, amikor egy kíváncsi, szinte ágaskodó, *kígyóvonalú szempár* állított meg, amely hosszabb idő óta látszott figyelni, kémlelni, felettem tanakodni” (Ú. 37–8). A *kígyóvonalú szempárról* eszünkbe juthat Hartvigné lába, amelynek „olyan volt a hajlása, *mint a paradicsomi kígyóé*” (Ú. 16). Az útitárs és Eszténa megismerkedésének jelenetét olyan hasonlatok és képzettársítások festik alá, amelyek katolikus szertartásokat és spanyolos miliőt idéznek fel: „A ködben úgy suhantak el mellettem a leányok [ti. Eszténa és Olga], *mint a csengettyűk hangjai*” (Ú. 40); „Valahol messze – tán Szevillában – *élesen kezdtek harangozni, sok apró harang szólalt meg egyszerre, mintha most gyűjtanák meg a gyertyákat Isten Báránya körül*” (uo.; a gyertyáknak és Isten Bárányának az említése kétszeres motivikus visszautalás a Hartvigné térdei közötti távolságot érzékeltető húsvéti gyertyára!); „– Itt van Eszténa – szolt Olga, megérintve a karomat, s én lassan visszatértem a messzi városból, ahol *füstölők, fénylő napsugarak, fátyolos, cigányos képű nők kíséretében az ereklyét hordják körül a városban a papok, és mozsarak durrognak a piacon*” (Ú. 41).

Szagrális és erotikus tehát az Eszténa-udvarlás kapcsán is összefonódik, de itt bekapcsolódik egy harmadik képzetkör is, a halálé. Beteljesülő és megghiúsuló előreutalások figyelmeztetnek ennek a szerelemnek a tragikus végkifejletére (az utóbbi típusúak az utazó halálát jósolják): „[Eszténa] Hirtelen térdre vetette magát, váratlanul összekulcsolta a két kezét, s némán, könnybe úszó, könyörgő tekintetét reám szegezte, *mintha valami nagy szerencsétlenséget érzett volna ez a leány*” (Ú. 60); „– Ma nem – suttogetta. – Ma még nem, uram, hiszen nem is gyóntam és meg sem áldoztam... ki tudja, *hátha meghalok azután?* Ne kívánja tőlem, hogy az Úr szent teste nélkül tegyek ilyen lépést” (Ú. 61); „a védőszentem névnapján *nem égett végig a gyertyám*” (uo.; ismét egy gyertya-utalás, immár a harmadik!).

Amikor a jóslatok beteljesednek, Eszténa halálba menekülését is vallási tárgyú képek nyomatékosítják: „Eszténa éppen keresztet vetett, s az ablakra ugrott. [...] Tündöklő, megbocsátó, *szinte túlvilági mosoly volt az arcán, mint az üdvözültekén*” (Ú. 74); „libegő hosszú ingében, piros talpain futni kezdett, *mint egy eltévedt angyal*” (uo.); „Arra menekül az angyal ebből a gonosz, alattomos városból” (Ú. 74). Tudjuk, merre: a befagyott folyón vágott lék felé.

A szagrális-erotikus gyertya-motívum az utolsó előtti fejezetben még egyszer feltűnik mint halotti mécses, amely azonban nemcsak Eszténa lelki üdvéért ég, hanem az útitárs és Hartvigné újbóli szeretkezését – a történetet keretbe foglaló záróaktust – is megvilágítja (Ú. 76).

Az útitársban is három szinten nyilvánul meg a vallási és az erotikus motívumok kapcsolata: a cselekmény, az asszociációk és a nyelvi képek síkján (ezeket a szinteket a példák idézésekor nem különítettem el). A képek sorában az eddigi hasonlatokon kívül metaforákat is találhatunk; ez talán a növekvő feszültségnek, a cselekmény és a stílus fokozódó intenzitásának tulajdonítható: *imádkozó hang* (Ú. 8); *szentkép-arcú asszonyok* (Ú. 44); „[az örömlányhoz] még aznap este újra visszazöktem a második *áldozásra*, hogy tisztában legyek élettel és halállal” (Ú. 23); „én híve voltam mindenféle *lábvallásnak* – még a megtermett falusi asszonyságok *éberlaszting-szektájának*³³ is” (Ú. 16); „Kissé bosszantott, hogy olyan gyorsan múlnak a várakozás napjai; szerettem volna, ha nagyon hosszú *mise* előzi meg *esküvőmet*, mert ezalatt mindinkább meggyőződtem ártatlanságomról” (Ú. 66). Az utolsó példában a *mise* (= 'várakozás') és az *esküvő* (= 'szerelmi beteljesülés') elemi képei allegorikus komplex képpé szövődnek össze.

4. Krúdy vallásos-erotikus képeiben az erotikum a hasonlítottnak (kifejezendőnek stb.), a vallás pedig a hasonlónak (kifejezőnek stb.) a szerepét tölti be. Másképpen fogalmazva: Krúdy a vallással érzékelteti az erotikusat.⁴ Krúdy tehát ebben a tekintetben nem az ószövetségi-középkori, nem is a

³ *Éberlaszting*: könnyű, de erős gyapjúszövetből készült felsőrészű, magas szárú női cipő (ang. *everlasting*).

⁴ Ellenkező irányú példát a most átnézett korpuszban ezt az egyet találtam: „Estve volt, és a dombon *úgy égtek a gyertyácskák, mint az ég csillagaival kacérokodó falusi lányok szemei*” (ASZN. 60).

manierista-metafizikus, hanem az huysmansi–wilde-i, azaz a preraffaelita-szeccessziós típusba sorolható be.

(2003)

Források

- Babits Mihály 1961. Versfordításai. Európa Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
Balassi Bálint 1961. Összes versei és Szép magyar komédiája. Magyar Helikon Könyvkiadó, Bp.
Wilde, Oscar 1907. Dorian Gray arcképe. Ford. Schöpflin Aladár. Lampel R. (Wodianer F. és fiai) Rt., Bp.
Wilde, Oscar 1958. Lord Arthur Savile bűne. Ford. Bálint Lajos. In: A cantervillei [sic!] kísértet – Lord Arthur Savile bűne. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

Hivatkozások

- Bori Imre 1978. Krúdy Gyula. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György (szerk.) 1990. Jelképtár. Helikon Kiadó, Bp.
Kemény Gábor 1993. Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képkalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Bp.
Kemény Gábor 2002. Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Bp.
Kertész Imre 2001. A száműzött nyelv. Magvető, Bp.
Komlós Aladár 1965. A szimbolizmus és a magyar líra. Akadémiai Kiadó, Bp.
Komoróczy Géza 1972. Énekek éneke. In: Világirodalmi lexikon II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1105–6.
Pethő József 2001. Krúdy Gyula A hídon című novellájának stíluselemzése. In: A metafora grammatikája és stilisztikája. Szerk. Kemény Gábor. Tinta Könyvkiadó, Bp. 197–202.
Wellek, René–Warren, Austin 1972. Az irodalom elmélete. Ford. Szili József. Gondolat Kiadó, Bp.

Tárgyiasító és allegorizáló metaforaalkotás Cholnoky László kisregényeiben

1. Cholnoky László „félüdvözült” író (Galsai 1981), mert újból és újból felfedezik, utána azonban ismét megfélemedeznek róla. A legutóbbi újrafelfedezés az 1980-as évek végén kezdődött, és lényegében napjainkig tart. Ennek főbb eredményei: Nemeskéri Erika kismonográfiája (1989), a Vár ucca [!] tizenhét című veszprémi irodalmi és művészeti folyóirat Cholnoky László-összeállítása (benne többek között Domokos Mátyás, Major Anita és Fábíán László írásával), továbbá Eisemann György (1998) és Baráth Katalin (2003) tanulmánya. Az olvasói és kiadói érdeklődés megélénkülését jelzi két elbeszéléskötet megjelenése (Szokatlan vendégség. Noran, Bp., 1998; Bertalan éjszakája. Osiris Kiadó, Bp., 1999), valamint az író összes regényének egy kötetben való kiadása (Piroska. Hat regény. Noran, Bp., 2000) is.

2. Cholnoky László stílusáról a kortársi kritika úgyszólván semmit sem írt, ami keveset mégis, az jobbra elmarasztalás. Schöpflin Aladárnak a Bertalan éjszakája kötetről a Nyugatban közzétett ismertetése, amely egyébként sok tekintetben évtizedekre megszabta Cholnoky László értelmezését és értékelését, az író stílusáról mindössze ennyit tart érdemesnek megjegyezni: „keresve válogatja a szavakat és mondásokat, mondanivalóját szándékosan manírba illeszti, [...] pedánsan dolgozik” (Schöpflin 1918: 696). A kritikus figyelmét alighanem az az ellentmondás keltette fel, amely az írónak a legnagyobb jóindulattal is „bohém”-nak minősíthető életvitele és stílusának aprólékos kimódoltsága között feszül. (Egyébként Cholnokynak a kézírása is kínosan pedáns volt, ahogyan ezt a Vár ucca tizenhét említett számának 45–53. oldalán található faksimiléből is láthatjuk.) Még kedvezőtlenebbül vélekedik a Piroska című regény stílusáról Tóth Árpád, szintén a Nyugatban: „némi modorosság veszélyét fedezzük fel”, „kicirkalmazott mondat szerkesztés”, „tudákosan ható furcsa zsúfolódások”, „az idegen szavak nagy bőségű használata”, „enyhe magyartalanságok” (Tóth 1920: 102). Ezek a megállapítások a későbbi elemzésekben (pl. Lovass é. n. [1941.]: 210; Galsai 1958: 420) sztereotípiaként ismétlődnek. Sőt mintha maga az író is meg akarná erősíteni ezeket az elmarasztaló stílusjellemzéseket, amikor a Régi ismerős egyik önarc képszerű regényalakjának „fontoskodó tekervényességét” emlegeti (RI. 128).¹

Ezek után nincs is mit csodálkoznunk azon, hogy Cholnoky László stílusáról – tudomásom szerint – mostanáig egyetlen valamirevaló elemzés sem készült (miközben például prózapoétikájáról, a magyar elbeszélő próza fejlődéstörténetében játszott szerepéről időről időre magvas tanulmányok láttak napvilágot). Az író a magyar stílustörténetben még annyira sem kapta meg az őt megillető helyet, mint az irodalomtörténetben (vö. Bori 1972). Csak a legutóbbi időben hangzott el néhány méltató, elismerő szó Cholnokynak a stílusáról is (Domokos 1997: 164; Fábíán 1997: 186), de ezek a tanulmányok sem vállalkoztak érdemi elemzésére.

Márpedig ha Cholnoky Lászlónak nem lett volna karakteres, stilisztikai elemzést érdemlő és arra készítő stílusa, hogyan kelthetett ilyen figyelmet maga iránt, miért kellett újból és újból „felfedezni”? Ezért döntöttem úgy, hogy – vállalva a feltáratlan területre való behatolás kockázatát – tanulmányt írok Cholnoky László stílusának egyik sajátosságáról, a nyelvi képek tárgyiasító és allegorizáló funkciójáról. Az elemzésre váró példaanyagot az írónak három kisregényéből (más vélemények szerint: hosszabb elbeszéléséből) gyűjtöttem össze. Ezek a következők (zárójelben keletkezésük feltehető éve): Bertalan éjszakája (1916), Prikk menyei útja (1917), Tamás (1918, ez csak posztumusz műként jelent meg 1929-ben). A választást az indokolja, hogy a szakirodalom szerint ezek Cholnokynak a legjobb írásai, s ezt az értékelést igazolják saját olvasói benyomásaim is.

3. Cholnoky László stílusának egyik fő vonása az elvont tudattartalmak, lelki folyamatok konkretizálása. Ha e konkretizáló metaforák képi eleme élettelen dolog, tulajdonság vagy történés, akkor **tárgyiasítás**ról, ha élő (emberi) lény, tulajdonság vagy cselekvés, akkor **megszemélyesítés**ről, részletesebben kifejtett alakjában pedig **allegorizálás**ról beszélhetünk.

3.1. A **tárgyiasítás** a kevéssé méltányolt, ennél fogva a stilisztikai szakirodalomban is csak szórványosan tárgyalt képtípusok közé tartozik. Az ismertebb stilisztikai kézikönyvekben (A magyar stilisztika vázlat, A magyar stilisztika útja, Stilisztikai lexikon) egyáltalán nincs benne, s én is csak egy igen rövid részt szenteltem neki a nyelvi kép stilisztikájába bevezető könyvemben (Kemény 2002: 132–3). Pedig a tárgyiasítás a megszemélyesítéssel egyenértékű, alapvető fontosságú metaforafajta: az emberi gondolkodás, következképp az írói (ön)kifejezés két lehetséges iránya közül az egyiket: a szubjektívól az objektív, az élőtől az élettelen felé haladót reprezentálja. „Mellőzésének” oka valószínűleg a még

¹ A Cholnoky László-idézetek lelőhelyét l. a cikk végén, Források cím alatt.

mindig a romantikában gyökerező irodalomfogalmunk és -felfogásunk jellegében keresendő, amely nagyobb jelentőséget tulajdonít az antropomorfizációnak, mint a dezantropomorfizációnak. Most azonban csak a Cholnoky László stílusára vonatkozó legfontosabb következtetéseket igyekezünk levonni.

Az eddigi szakirodalom vagy csak általánosságban, vagy prózapoétikai jelenséggént foglalkozott Cholnoky tárgyiasításaival. Bori Imre „az álmok és a víziók tárgyyszerűsége” alapján sorolja Cholnoky Lászlót a magyar szépprózai szürrealizmus előfutárai közé (Bori 1972: 44). Mások az írói személyiség dezintegrálódásának alteregók felléptetésével való tárgyiasítását emelik ki, és különös figyelmet szentelnek az alakmás- és a tükörkép-motívum ismétlődésének (vö. Vargha 1971; Czére 1974; Fábrián 1997; Major 1997; Nemeskéri 1998: 292). Mindezekre – beleértve a szürrealistának minősítés lehetőségét is – később, a szorosán vett nyelvi elemzés befejeztével térek vissza.

A tudati eseményeknek, folyamatoknak tárgyiasító metaforákkal való érzékeltetése első pillantásra nem látszik különösebben érdekes, elmélyült stilisztikai, stílustörténeti elemzést kívánó jelenségnek, hiszen köztudomású, hogy a nyelv a gondolati, érzelmi, hangulati, indulati folyamatokat térbeli, általában kézzel végrehajtott cselekvésre utaló szavakkal fejezi ki. Ezt a jelenséget mind a klasszikus stilisztika (vö. Zlinszky 1911/1961: 221–7), mind a kognitív metaforaelmélet (vö. Kövecses 2005: 85, 91) jól ismeri. Cholnoky László azonban ezeket a köznyelvi tárgyiasításokat következetesen megújítja, illetőleg újabb ilyeneket alkot, s ezzel a tudati jelenségek kézzelfoghatóságát, tapintható voltát annyira (túl)hangsúlyozza, hogy az már groteszkül, olykor nyomasztóan hat.

Lássunk mindjárt néhány példát is erre a stilisztikai eljárásra! Az egyik elbeszélés főszereplője „ide-oda kapkod, hogy találjon valamit, amihez a gondolatait *hozzátámaszthatja*” (P. 65). Egy másik Cholnoky-hős körül „nem volt egyetlen idegen hang sem, amihez *hozzáfüggeszthette volna* a maga kósza lelkét” (T. 588). Ezek a tárgyiasítások eszünkbe juttathatják Kövecses Zoltán könyvének azt a fogalmi metaforáját, amely szerint az ELME = TÖRÉKENY TÁRGY (l. Kövecses 2005: 91). A főszereplők pszichikuma rendre anyagszerűen viselkedik, pl. „Fridolin lelke ezen az estén túlon túl *átfült*, és a boldog melegségtől szinte *szublimálódott*” (T. 581). A következő idézetben három rokon értelmű igei metafora érzékelteti a főszereplő lelkiállapotának megváltozását: „Különös remeteségének harmincadik napján Prikk lelke *összszugorodott. Összetöpörödött, valósággal összeaszalódott*” (P. 88). A Cholnoky-szakirodalomban sűrűn emlegetett „kettős én” motívuma olykor nyelvi képben, tárgyiasító metaforában is testet ölt: „[Fridolin] úgy érezte, hogy a lelke *két darabra esik szét a taszítástól*” (T. 562), mármint attól, hogy a lakodalmi táncban oldalba taszították. A főhős hangulatai, érzelmei tárgyként, olykor folyadékként jelennek meg: „A maga valódi hangulatait pedig féltette, és ösztönösen *eldugdosta* minden idegen szem elől” (T. 547; itt elegendő az *elrejtette* vagy *eltitkolta* szó helyett az *eldugdosta* állítmánnyal élni ahhoz, hogy a tapinthatóság bizarrul fölerősödjék); „a töprengésből mindig csak szomorúság *csöppög ki*” (P. 64); „kár olyan sekélyes kérdéseket hánytorgatni, csavargatni, amelyekből önmegvetés vagy szomorúság *csöppenhet ki*” (B. 13; ebben a példában a *kérdéseket csavargatni* kifejezés készíti elő a lelkiállapotnak folyadékként való, groteszk hatású tárgyiasítását). Ugyanez vonatkozik az igéből képzett származékszók metaforikus használatára is. Az első példában befejezett melléknévi igenév, a másodikban nomen actionis van: „Már amennyiben az igazságról egyáltalán szabad ilyen szigorúan *körüldrótozott* kifejezésekben beszélni, hogy: éppen megfordítva” (B. 5); „azok az apró, furcsa, nem egészen hótiszta ügyek, amelyek egy vergődésteljes élet napról-napra való *továbbtaszigálására* és semmi egyébre nincsenek hivatva” (B. 13; itt is megújítja a képszerűségét veszített *vminek a továbbvitele* metaforát azzal, hogy helyette *továbbtaszigálás-t* ír).

Eddigi példáink igei szófajú vagy abból származó tárgyiasító metaforák voltak. Lássunk most néhány példát a főnévi változatra is, előbb az implicit, utána az explicit fajtából!

Első ilyen példánkban az ’elszegényedés, elzüllés’ köznyelvi jellegű metaforáját, a *hínár-t* nyomban tovább is fejleszti, újabb képelemmel gazdagítja, s ezzel allegorikus továbbszótt képet hoz létre: „Bertalant a mocsarak *hínárja* lassan-lassan *millió ágú szövedékkal* vette körül úgyannyira, hogy kétségbeesett vergődése közben egyetlen szerencsétlen mozdulat elégséges lett volna arra, hogy a *szövedék* a nyaka köré fonódjék, és megfojtsa” (B. 19). A vízbefúlás allegóriája egyben anticipáció is (mind a szereplő, mind az író vonatkozásában). Egy másik, erősebben köznyelvi jellegű implicit metaforában a mondat állítmánya a képi elemhez igazodik: „Sajgó megbánás tépdeste a lelkét, amiért ily könnyelműen *szétszórta* rejtegetett *drágaköveit*” (T. 584), azaz ’lelki kincseit’. Erről a képről eszünkbe juthat Babitsnak évekkel későbbi, A gyémántszórá asszony című verse, a kincseit elszóró s helyettük talmi üveg- és művirágdíszekkel ékeskedő hazának az allegóriája.

A fentebbi implicit tárgyiasításoktól eltérően az explicit típusúakban mind a tárgyi, mind a képi síknak megvan a nyelvi képviselete: „a bibliából megmaradt emlékeit olvasztgatta *izzó lelkének paraszán*” (T. 582); „a mérge még ott bujkál *a lelke sötét síkátoraiban*” (P. 49); „*a lelkét tubarózsaszagú szellő fújta keresztül, és annak legrejtettebb síkátoraiból is kiüldözte a régi csavargófilozófiát*” (P. 58); „*Prikk akarátának utolsó foszlánya szállt el akkor a verőfényes semmibe, mint valami színes, cifra rongy, amit a szellő felkapott*” (P. 99). Ez utóbbi példában a teljes metafora képi eleméhez hasonlat is kapcsolódik („mint valami színes, cifra rongy”). A bővebben kifejtett teljes metaforát a képi elemével összhangban levő, ahhoz kapcsolódó további elemi képek allegorikus továbbcsúszott képpé fejlesztik: „belemerülhettem *a felnemismertségnek illatos, langymeleg tavacskájába*, amelyet, ha talán részed lesz benne, *meg ne bolygass*, öreg Kohaninszky, amelyet, vizsgálódván, *fel ne kavarj* ősi kampósbotoddal, mert hátha az *illata* hirtelen elszáll, mert hátha *kihűl*, és te dideregni fogsz benne!...” (B. 38). Az idézet egyben Cholnoky László „tekervényes” mondatszerkesztését is példázza.

Motívumként ismétlődő tárgyiasító képe ezeknek a kisregényeknek az a metafora, amelyben valamely lelki tartalom valamely éles, sebző tárggyal azonosítódik: „ennek a kellemetlen minőségnek [annak ti., hogy Bertalan Hoffmann-nak a „szenny-titkára”] a *sértő sarkait* [...] gondosan *leköszörülték* maguk között” (B. 12; maga a *sértő* melléknév is ilyen metafora, ez azonban már régóta köznyelvi, sőt etimológiai); „A régi, szép gondolataid pedig, amelyekhez menekülni szoktál, elkallódnak, *elkopnak*, nincsen már egyiknek sem *éle*, amivel *felsérthetné* a szívedet” (B. 16); „A komisz nyomorúság mennyire *leráspolta* [= leráspolyozta] már a *lelkem finom éleit*, amelyekkel valaha a dolgokat apró részekre tudtam osztani, és minden kis részecskét külön, gondosan feldolgozni. Az én lelkem már olyan kopott, gömbölyű, mint a folyó kavicsa: egy pillanat alatt hozzásimul mindenhez, aminek a hullámok nekisodorják!...” (B. 28); „a dolog *élei lekoptak*” (T. 553); „ennek a hányatott léleknek az a vágya termelte ki magából, hogy *elkerülhesse az élet minden durva szögletét*” (T. 563). Ezek az idézetek jól példázzák Cholnoky képalkotásának azt a sajátosságát, hogy nem csupán maga a metafora ismétlődik meg (variáltan), hanem annak továbbfejlesztése is: a szívet fölsebző élek lecsiszol(ód)ása mint a megnyugvás, belenyugvás lelki folyamatának tárgyiasítása.

Némelyik továbbcsúszott kép nagyobb szövegdarabot (pl. fejezetet) is átfog, vagyis szövegszervező jelentőségre tesz szert. Ilyen a Prikk menyeyi útjában a *pöröly csattogása*-nak képe, amely konkrétan a hajléktalan csavargó heves szívdobogását, elvontan az új ruha és az emberhez méltó élet utáni vágyakozását jelképezi: „Nem volt semmi határozott terve, vérrel túltömött agyvelejében csak *az zengett, csattogott, mint a vert üllő sírása*: [Új bekezdés.] – Ruhát, szép új ruhát!” (P. 80); „– Ruhát, ruhát! – *csapkodott az üllőre a láthatatlan pöröly*. És a *láthatatlan pöröly egyik csapása széttepte a kötelékeket*, amelyek Prikket régi világához fűzték” (uo.); „De a *láthatatlan pöröly* utoljára is *lecsapott* oly vad erővel, hogy Prikk úgy érezte: a dobhártyája kettéhasad a szörnyű csattanástól, a szíve pedig összezsugorodik, mintha tüzes vasat dugtak volna beléje. [Új bekezdés.] – Ruhát, szép új ruhát!” (uo.). Magának a fejezetnek is ez a címe: *A láthatatlan pöröly muzsikája* (P. 63).

Van, amikor a tárgyiasító metafora nem csupán továbbcsúszódik, hanem egy újabb – szintén tárgyiasító – metafora kapcsolódik hozzá, és a két kép bonyolult, olykor inkohérens együttest alkot: „Elvégre minden felelősségtől mentesen *szétszófolhatnám Prikk lelkét*, akár az agyvelejét is. De bizonyosan tudom, hogy ezt a kérdést illetően úgysem találnék bennük semmi pozitívumot. És hátha rosszul *raknám össze* újra, úgy hogy kimaradna egy *kerék*, holott szegény Prikkből már a születésétől fogva úgyis alighanem hiányzott egy. Pedig *kerekekre, srófokra* és hasonló *gépalkatrészekre* szüksége volt, mert [...] volt úgy is, hogy *valami csodálatos, eleven cséplőgépnek érezte magát*, amelynek *garatjába* az arrajáró emberek [...] beledobálnak érett kalászt, gyomot, jót, rosszat, szépet és förtelmeset egyaránt. A *gép* megindul, és amíg a gyomot, a gazt tépi, morzsolja, *zúg, zakatol és morog* mindaddig, amíg a pelyvát kilökte magából. Akkor *megcsendesedik, a búgása lágy és sima lesz*, mint a vén dajka nótája, odabent pedig, *a gép belsejében – Prikk szívében* – a nemes anyagból *csillogó szálak fonódnak*. Azután már csak ügyes kéz kell, és kész a ragyogó, tündöklő *álomfátyol*, amin keresztül nézve oly szívdobogtatón különös a világ” (P. 51).

Az idézett terjedelmes továbbcsúszott kép azon a köznyelvi érvényű asszociáción vagy – a kognitív metaforaelmélet terminológiájával élve – fogalmi metaforán alapul, hogy az EMBERI ELME = GÉP (l. Kövecses 2005: 15, 50, 130), illetőleg az EMBERI TEST = GÉP (uo. 35). A kognitív elméletnek az a – Fónagy Ivántól vitatott – megállapítása, hogy a költői metaforák többnyire a hétköznapi fogalmi metaforák újszerű használatai (vö. Kövecses 1998: 78–9; Máthé 2005: 59), Cholnoky Lászlóra talán még igaznak is bizonyulna. Másokra, például Krúdyra viszont nem (de ez csupán intuitív jellegű észrevétel).

Még valami, amiben Cholnoky itt Krúdyra emlékeztet: a *cséplőgép* képe az idézet vége felé a *szövőszék* képébe csap át (a köznyelvi *álmokat sző* szólás megújításaként), ami a legnagyobb jóindulattal sem minősíthető egyébnek, mint képzavarnak. (Krúdynak efféle inkoherens képeiről vö. Kemény 1993: 120, 122.)

Cholnoky annyira fontosnak tartotta, sikerültnek érezte ezt az allegorikus továbbcsúszott képét, hogy Tamás című művében csaknem szó szerint megismételte (T. 591–2). Az írónak erre a sajátosságára még vissza fogok térni.

3.2. Cholnoky László konkretizáló metaforáinak másik fő típusában a képi elem élőlény (többnyire emberi lény), emberi tulajdonság vagy cselekvés. Ezeket **megszemélyesítés**, bővebben kifejtett alakjukban **allegória** (allegorikus továbbcsúszott kép) néven tartjuk számon.

A megszemélyesítések sorában természetesen találkozhatunk tárgyakkal, dolgokkal, fizikai konkrétumokkal megszemélyesítéssel is: „apró *pocsolyák vigyorognak szennyes arcukkal* az úton haladóra” (B. 17); „a ruhadarabok *szolgai engedelmességgel simultak* a testéhez” (B. 29); „A piszkos kirakatüvegen keresztül *kedvetlenül* hullt be a napsugár” (B. 32). Ezzel a típussal a továbbiakban nem foglalkozunk, mivel tanulmányunk tárgya az elvont fogalmak, tudati tartalmak, lélektani folyamatok konkretizálása, a fentiekben pedig – tárgyi elemük eleve konkrétum lévén – konkretizáció nem megy végbe, hanem csupán megszemélyesítés. A következő példa viszont már átmenetet képez az elvonttól a konkrét felé haladó megszemélyesítések irányába: „nehéz, fülledt szag lépett az útjába, *sötétség bámulta meg vak szemével*” (B. 16). A sötétség ugyanis egyaránt tekinthető konkrétumnak is, elvont fogalomnak is.

A megszemélyesítések egy részében (jóval kisebbik részében) az elvont fogalmat élőlény, de nem emberi lény személyesíti meg. A következő metaforák képi eleme a *szárny*, amely pars pro totoként madárra, esetleg valamely mitológikus, fantasztikus lényre, pl. angyalra utal: „szívét a csüggesztő szomorúság *fekete szárnya verdeste*” (P. 60); „lelkét a csüggedés *szürke szárnya verte*” (P. 83); „a szörnyű elhagyatottság *körülcsapdos fekete szárnyával*” (B. 38); „A nagyszerű ábrándok *szárnya* ilyenkor *csüggedten lecsappan*” (T. 550). Kövecses könyvében nem találok GONDOLAT, ÉRZÉS, HANGULAT = MADÁR kognitív metaforát, de Cholnokynál, úgy látszik, állandósuló asszociatív kapcsolat alakult ki ezek között (talán E. A. Poe Hollójának hatására, vö. Karátson 1971).

A megszemélyesítések óriási többségében az elvont fogalom emberi alakot ölt. E képi kapcsolat (metaforikus azonosítás) vagy implicit, vagy explicit jellegű. Az implicit típusban az emberi alak nem jelenik meg a maga teljességében, hanem csupán valamely cselekvésével (továbbá esetleg valamelyik testrészével) van képviselve: „az életösztön *megkapta* hátulról a rongyos kabátját” (P. 83); „ennek az országnak [ti. a túlvilágnak] a küszöbén a harag *megbotlik*, és *kitöri a lábát*” (T. 601); „a reáhelló napsugár aranyos hátán *beletáncolt* lelkébe a mérhetetlen, a tárgyaltalan sóvárgás” (P. 50); „Pipáki lelkére *visszafeküdt* a lomha nyugalom” (T. 582); „*rádnehezedik fekete testével* a rettenetes szomorúság” (B. 16); „Bertalan torkát az utálat és riadalom *szorongatta piszkos, viaszszárga ujjáival*” (B. 31); „megint *rámkulcsolódik sovány karjával* a mocskos szegénység” (B. 35). Figyelemre méltó, hogy a megszemélyesített absztraktumok egyaránt lehetnek pozitív (*életösztön, sóvárgás*) vagy negatív (*harag, szomorúság, utálat és riadalom, szegénység*) hangulati töltésűek. A *lomha nyugalom* ebben a kontextusban inkább negatívnak számít.

A megszemélyesítések olykor halmozottan, egymásra épülve, egymás hatását erősítve jelennek meg. Az első példában két, a következő kettőben három-három megszemélyesítés kapcsolódik össze: „Fridolin mámoros fejében a gondolatok ekkor *sorakoztak fel* a halotti tánra, amihez a szél *üvöltötte* a muzsikát” (T. 606); „az ember azt hinné, hogy az ilyen régi emlékei *meghúzódnak* a meleg szobában, [...] de hogy itt kint *bolyongjanak* a havas, hideg mezőn!?!... Hogy nem *félnek* a meghűléstől!?!...” (T. 597); „megkondult a templom harangja. Fridolin érezte, hogy a hatalmas falak megrezdülnek a hangra, és a titkos reszketés átsurranik a szívébe, és *felveri álmukból* mind a régi érzéseket, amelyek közel negyven év alatt ott *lakást vettek*, és azóta *bódult álomban pihentek ott bent*” (T. 600).

Az elvont fogalomnak emberi alakkal való megszemélyesítése a másik altípusban explicit jellegű, vagyis mind a tárgyi (elvont), mind a képi (konkrét) elem képviselve van a mondatban: „akkor elém állt a *rongyos, bűdös testű koldus, a szegénység*” (B. 36).

Ha a megszemélyesítés több mozzanatú és ezáltal némiképp jelenetszerű, a kiinduló metafora fokozatosan allegóriává fejlődhet. Ezek az allegorikus alakok – állandó ismétlődésük folytán is – alapvető tényezői Cholnoky László „magánmitológiájának”: „Sűrű, kövér *sötétség terpeszkedett* Bertalan elé, síkos, hideg testével *odahajolt hozzá*, a két izzó, táncoló, violaszínű karikával, a két szemével *belebámult* Bertalan verejtékes arcába” (B. 24); „az udvar éjszakájából sötét, nehéz árnyék siklott feléje, és ő nem

tudta, hogy az a pompás, drága *szomorúság* az, amely *nyomon követte* legelső, gyermeki lépése óta, és ami most azért *keresi fel* ott a magányban is, hogy szeretve, óva beárnyékolja, és el ne hagyja a sír fekete szájaig” (T. 586); „Szilaj öröm közeledett feléje, mosolygós arccal, kitárt karokkal, hogy a nyakába borulhasson, és együtt ujjonghassanak [...] – De Prikk csak bámult rá bután és közönyösen. Az öröm pedig fanyarul, csalódottan távozott” (P. 88); „Ezekén a téli éjszakákon Prikk nem volt egyedül. [...] a szegénység belopózott, odaiült Prikk ágya mellé, sárga, vékony kezével befogta a szemét, és amíg halk szóval óvatosságra intette, szennyes, szegényszagú zacskójában régi játékszereket, buta kis apróságokat csörgetett, [...] De amikor felszökött az égre a tavaszi nap, [...] akkor [Prikk] utálattal eltaszigálta magától *éjféli barátját, a szegénységet*, az pedig zavartan, ijedten *rakosgatta vissza* az apróságokat, és *elkotródott*, mint a szegény rokon, aki játékot akart hozni gazdag unokáinak” (P. 50). Az allegorikus jelenetet lezáró hasonlat Krúdynam ún. szerephasonlataira emlékeztet (ezekről vö. Kemény 1993: 103–4).

Befejezésül egy olyan példát mutatok be, amelyben a megszemélyesítésből eredő allegorikus továbbszótt képhez egy újabb allegória csatlakozik, s ezáltal kettős allegória jön létre. Ennek két mozzanata – a *sötétség* és a *csend* – kölcsönösen erősítik egymást: „Fridolin úgy képzelte, hogy ott, a kegyuri templom dombjának lejtőjén, ott *lakik* a sötétség. Nem a gonosz sötétség, amely a mélységbe *csalogat*, sem az, amelyik kísérteteket, holtakat *küld* a remegő után, és *marcangolja* a szívét. Nem a rejtelmes, gonosz sötétség, amelyik sírós, lázas, beteg éjszakákon az embert a maga összetört szívének cserepei közé *csalja*, hogy összevérezze magát, és aztán a sebeket majd a könnyeivel kelljen hűsíteni. És végül nem a kedves, nyájas, *bodzateát forralgató* sötétség, amelynek fekete, lágy testéből az álmok, a mesék válnak ki, és belefürödnek a szívbe. Nem. Ott a domb lejtőjén a minden sötétségek apja, az Öreg Sötétség *lakik*, amiből kiválva a kisebb sötétségek *bebarangolják* a világot, ha *elfáradnak*, *megtérnek pihenni* elhagyott házakba, csüggedt emberek lelkébe, *felnyitogatják* a kripták fedelét, *beletekingetnek* azokba vak szemükkel, és végül *visszatérnek* ismét apjuknak, az Öreg Sötétségnek testébe. És ott *lakik* a sötétség ikertestvére, a csend is. *Együtt élnek* ők; nyomasztóan különös, ha az útjaik néha szétválnak. Félve járkal² a pompásan kivilágított, fényben úszó kastélyban, amelyben csend van, mint a sírban, és félelem töltene³ el a sötétségben tomboló zaj hallatára is” (T. 570). A hosszú idézetben rendre felbukkannak az író kedvelt motívumai (pl. a gonosz sötétség „az embert a maga összetört szívének cserepei közé csalja, hogy összevérezze magát” – ez a kép a történet végén valóságos cselekvésként ismétlődik meg, és a főhős halálát okozza). A kettős allegória Cholnokynak több más művében, így a Ritter von Toggenburg utolsó csalódása című elbeszélésben (BÉ. 107) vagy a Kísértetek című regényben (Pir.² 498) is előfordul többé-kevésbé variált szöveggel.

4. Cholnoky László írói módszerének erre a sajátosságára, mármint arra, hogy terjedelmes szövegrészleteket vesz át saját korábbi műveiből, Lovass Gyula figyelt fel elsőként, és meglehetősen elmarasztaló hangon írt róla: „apró kópéságok”, „vásottságai, apró szélhámosságai”, „saját műveit puskázza” (Lovass é. n. [1941.]: 206–7). „Mi az oka, magyarázata ezeknek az átvételeknek?” – teszi föl a kérdést a Ködlovagok kötetbeli Cholnoky László-esszé szerzője. „A vásottság meg a lustaság részét ne hagyjuk feledésbe menni, de gondoljunk azért mélyebb okokra is: a lélek természetére, kényszerképzetekre, mániákra” (i. m. 208).

A későbbi szakirodalom már inkább ezeket a „mélyebb okokat” kereste. Vargha Kálmán előbb megismétli ugyan Lovass Gyula „vádjait”, de már kérdőjelet tesz melléjük: „Az olvasó megtréfálása? Alkotói kényelmesség? Egyszerűbbnek látszott kimásolni valamit újra, vagy átírni a már egyszer kidolgozott részletet?” (Vargha 1971: 635–6). Utána pedig azt a magyarázatot adja, hogy „Cholnoky bizonyos részletek makacs ismétlésével valamiféle összefüggést kívánt teremteni a művei között. Bizonyos motívumok kiemelésével talán nagyobb nyomatókat akart adni olyan meggyőződéseknek, amelyeket különösen fontosnak tartott” (i. m. 636).

Az utóbbi évek szakmai diskurzusában egyre általánosabbá válik az a vélemény, hogy Cholnokynak ezek a saját magától való átvételei nem pusztán „önplágiumok”, hanem szándékos, tudatos önidézések, amelyek „autotextuális” összefüggéseket teremtenek az egyes szövegek között (vö. Nemeskéri 1989: 37; Eisemann 1998: 20; Baráth 2003). Napjaink uralkodó kritikai paradigmája, a

² A Vargha Kálmán-féle közlésben itt feltehetőleg szövegromlás van. Vö. „Félve járjal” (BÉ. 107).

³ Ua. Vö. „félelem töltene el” (BÉ. 107).

posztmodern irodalomszemlélet érthetően nagyobb megértéssel viseltetik Cholnoky önidézései iránt, mint közvetlen utókorá.

5. A tárgyiasítás és az allegorizálás, mint a 3.1. pont elején is jeleztem, nemcsak képi (stilisztikai), hanem kompozicionális (poétikai) szinten is megmutatkozik Cholnoky László prózájában. Például a tükörkép a főszereplő bizonyosfajta tárgyiasításának is tekinthető. Bertalan és Prikk számára a tükörkép a kritikai alteregó funkcióját tölti be, mert „másik én”-jükkel szembesíti őket, és ezzel anticipálja, illetőleg siettetni öngyilkosságukat. Hasonló jelentősége van Fridolin szempontjából Tamás apostol templomi üvegmozaikjának, amely a történet végén megelevenedik, és közvetve a főszereplő halálát okozza (a tükör motívumáról l. Karátson 1971: 156; Vargha 1971: 623–4; Nemeskéri 1989: 125; Major 1997: 178–80; Fábíán 1997: 185; Eisemann 1998: 25, 26–8; Baráth 2003; a kritikai alteregó fogalmáról vö. Kemény 1991: 53–8).

Cholnoky László írói világának szervességét jelzi, hogy műveiben a tárgyiasítás és a megszemélyesítés (allegorizálás) mind a mikro-, mind a makroszinten megnyilvánul. (Ebben némi párhuzamosságot mutat Krúdyval, erre azonban most nem térhetek ki.)

6. Felvetődik a kérdés, hogy az ebben a cikkben tárgyalt stilisztikai sajátosságok összefüggnek-e Cholnoky László közismert szenvedélybetegségével. Leo Spitzer összefüggést tételezett fel bizonyos pszichiátriai és stilisztikai struktúrák között (pl. Spitzer 1928/1961: 2: 166–207). Cholnoky László prózastílusa ideális kutatási terepül kínálkozik ezeknek az érintkezési pontoknak a vizsgálatára. Ennek lehetőségére egyébként már Schöpflin is célzott. Cholnoky a fantasztikus alakokat, történeteket, gondolatokat – állapítja meg a Bertalan éjszakája elbeszéléskötet kritikusa – „annyira pontosan, tömören, megfoghatóan és logikailag zártan ábrázolja [...], ahogyan csak reálisnak tudott dolgokat lehet. [Új bekezdés.] Az alkoholizmus, nemkülönben némely idegbaj megöli az embernek az akaratát, és cserében túlfokozza, folytonos túlzogatott munkára kényszeríti elmélkedő, okoskodó és képzelődő képességét” (Schöpflin 1918: 696).

Levendel Lászlónak és Mezei Árpádnak az alkoholista beteg személyiségéről szóló monográfiája több olyan mozzanatot is tartalmaz, amely hasznosíthatónak látszik Cholnoky László prózájának elemzésében is. Az alkoholista eszerint az érdektelennek, unalmasnak érzett, megvetett hétköznapiságból egy erősen irreális színezésű, mesterséges álomvilágba menekül (Levendel–Mezei 1972: 171). Erről eszünkbe juthat az a mondat, amelyet Galsai Pongrác idézett az író kéziratnaplójából: „A legpiszkosabb lebujokban is mindig mintha távoli, ütemes, lágy zenét hallottam volna, és legszenyesebb szerelmeimben is olympusi istennőkkel paráználkodtam” (Galsai 1958: 399). Az alkohol rabjává vált ember az öntúlbecsülés és az önleértékelés végletei között hányódik (Levendel–Mezei 1972: 171). Cholnokynak is voltak olyan pillanatai, amikor „mindenhatónak érezte magát” (Galsai 1958: 403); az ellenkező véletbe zuhanásról a Bertalan éjszakája és a Prikk mennyei útja szolgál klinikai pontosságú láttelelletel. A betegen felülkerekedik a diszparitás (a különbözőség, a normálistól elütő jelleg) érzése: „az alkoholista személyiség [...] valamennyi lehetséges élethelyzetben traumatizálódott személy. [...] A traumatizáló tényező maga a létezés, amely az alkoholista személyiség számára elviselhetetlen” (Levendel–Mezei 1972: 173). Az alkoholizmus: krónikus vagy frakcionált szuicídium (uo. 86).

A védekezés egyik lehetséges eszközeként a konkrétumokba való belekapaszkodás kínálkozik: „Csak józanul, a túlzó fantázia kiküszöbölésével kell gondolkodni, és az ember azonnal tudja, szinte maga előtt látja, – így van, ez a helyes kifejezés: *maga előtt látja* a dolgok alakulásának mikéntjét” (B. 33). Ennek a konkretizációba való menekülésnek a stilisztikai megfelelője, tünete a tárgyiasítás mint nyelvi kép.

Van tehát valamelyes ok-okozati összefüggés a szenvedélybetegség és a stílus között? Néhány szórványos szakirodalmi adat emellett látszik tanúskodni. Nemeskéri Erika említi kismonográfiájában az „alkoholmámorban kiélesedett érzékeket” (Nemeskéri 1989: 65). Eisemann György Cholnoky László hőseinek „szkizoid karakterét” és a szkizofréniának a nyelvhasználatban kifejeződő sajátosságait elemzi (Eisemann 1998: 25–6). Gilles Deleuze-nek A szkizofrén és a nyelv című tanulmányából a következőket idézi: „Minden szó fizikai matériává alakul[,] és azonnali hatást gyakorol a testre.” A szkizofréniában szenvedő beteg minden szót, nevet a maga legkiéleződöttebb konkrétumában fog fel. Fónagy Iván említi egy tanulmányában, hogy egy ilyen páciens tiltakozott azellen, hogy őt egy *Nyirő* nevű orvos kezelje (Fónagy 1963: 106). Krúdy Purgatóriumában is található adalék a delíriumos állapot ilyen következményeire: „Az elmeorvos lakóhelyét a szobám fölé helyezte, ahonnan különböző, mennyezetbe fűrt lyukakon át kihallgatta mondanivalóimat, amelyeket magányos szobámban olyan hangosan recitáltam, hogy csaknem megrepedt a dobhártyám. [...] Ezt az elmeorvost véletlenül *Cipésznek* hívták... Természe-

tesen én megjátszottam a játékot az orvos nevével. [Új bekezdés.] – Cipész egy jó versenyló volt a maga idejében, de emberi formájában *a Cipész maradjon a maga mesterségénél*” (SZ. 2: 373).

Persze mindezt nem úgy értem, hogy Cholnoky maga volt ebben az állapotban, hanem hogy Prikk és a többiek tudatállapotát, hasadtlelkűségét hitelesen és tudatosan érzékelteti – az ezt lehetővé tevő tapasztalatok birtokában.

Maga az író is megemlékezett (ironikusan) arról az összefüggésről, amely önarckép-alteregójának, Prikknek az életmódja és a beszédstílusa között kialakult: „Prikk és a pálinka között rendkívül szoros kapcsolat állt fenn már évek óta. Azt merném mondani, hogy *hitvesek voltak, és együtt nemzették a kis Prikk-ivadékokat: a különös, rejtelmes aforizmákat, a látszólag aposztáziába [= hitehagyottságba, hittagadásba] burkolt rejtelmes vallási tételeket, misztikus dogmákat, amelyekkel szemben Prikk – ez igaz – jó atyának bizonyult. Gondosan ápolta, nevelte, fejlesztette őket*” (P. 57).

Igen csábító tehát az a lehetőség, hogy Cholnoky László műveit és stílusát alkoholizmusából eredeztessük. Vannak azonban olyan kutatók is, akik ezzel ellentétes véleményt képviselnek. Bori Imre nagy tanulmányának már a bevezetésében hangoztatta, hogy nem az emberből, az életrajzból kell a művet magyarázni, hanem épp megfordítva: a műből az embert (Bori 1972: 21). Legújabban pedig Baráth Katalin tiltakozott azellen, hogy Cholnoky László prózáját „mint egy, az emberi lét peremén alkotó, súlyosan alkoholista művész sajátos művét” fogják fel, „tehát elsősorban az alkoholista patológikus igényű természetrajzoként” (Baráth 2003).

Jómagam is igyekeztem ellenállni az olcsó és nem mindig ízléses magyarázatok csábításának, nehogy a stílusjellemezés valaminő kórrajzzá torzuljon. Az viszont kétségtelennek látszik, hogy a tárgyiasítás elhatalmasodása összefügg az író életvitelével, szenvedélybetegségével. Ezt azonban egy jól képzett, az irodalomhoz is értő elmeorvosnak kellene megerősítenie (vagy megcáfolnia).

7. Befejezésül és kitekintésül Cholnoky Lászlónak a magyar stílustörténetben elfoglalt helyéről szeretnék néhány vázlatos megjegyzést tenni.

7.1. Cholnokyról már Bori Imre megállapította, hogy „művészete a szecesszióban gyökerezik” (Bori 1972: 21). Ennek alátámasztására tekintsük át a szecessziós stílus főbb sajátosságait (vö. Szabó 1998: 172–82; Kemény 2002: 172):

- hosszan hömpölyögtetett, alapjában mellérendelő jellegű mondat szerkezet („indázás”);
- halmozás (mondatrészeké, szószerkezeteké, tagmondatoké);
- sok nyelvi kép (az emberi és a természeti szféra összekapcsolása, az emberi/művészi szépnek és a természeti szépnek egymás kategóriáiban való kifejezése);
- a jelzők nagy gyakorisága (főként a színeket jelölőké);
- a stílus iróniája és öniróniája.

Első pillantásra mindegyik kritérium elég jól ráillik Cholnoky Lászlóra. Mivel ebben a cikkben csak a harmadikként említett jelenségcsoporttal (a nyelvi képekkel) foglalkozom, a többit most kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni.

Ismeretes, hogy a szecessziós stílusban nagy szerepet játszik a virágszimbólika (vö. Ajtay-Horváth 2001: 131–46). Cholnokynál a virág – visszatérő motívumként – az identitását kereső személyiség belső világában kialakuló nemes és finom érzéseknek, gondolatoknak a szimbóluma (ez talán Novalis kék virágára, a romantikus életérzés jelképére vezethető vissza). Első példánk a Bertalan éjszakája címszereplőjének vallomások (valójában papírra sem vetett) leveléből való: „mily könnyen születtek, *mily buján termettek elmémben a ragyogó ötletek, mindegyik egy-egy pompás, színes, illatos virág!* De amikor *el akartam ültetni őket, hogy nőjenek, pompázzanak...* akkor eléem állt a rongyos, bűdös testű koldus, a szegénység, és pimasz mosollyal gonosz kérdéseket suttogott a fülembe: [...] – És én ilyenkor *leszaggattam a pompás virágokat, összetéptem és beletapostam őket a csatakba*” (B. 36). Különösen a Tamásban gyakoriak és fontosak a szecessziós virágszimbólumok (nemcsak stilisztikai, hanem kompozicionális szempontból is): „olyan ember volt, hogy *megérezte, ha egy-egy virág kinyílt vagy elhervadt a lelkében*” (T. 547); „*nem ölné meg az ő lelkében kivirult, pompás mesevirágokat sem a [...] téli vihar, [...] sem a nyári hőség*” (T. 562); „Az a virág, amelynek illata Fridolint erre a töprengésre csábította, ugyanaz volt, ami *a lelkében kivirult, onnét szakította le ő maga, anélkül hogy tudott volna róla. Mesevirágnak kell neveznem, mert mindazt a sóvárgott pompát: színt, illatot testesítette meg, ami Fridolin lelkében lakott, mert ennek a hányatott léleknek az a vágya termelte ki magából, hogy elkerülhesse az élet minden durva szögletét, hogy mindaz, ami vele történik, ragyogó elképzelésekben olvadjon szét*” (T. 563).

Ezekben a képekben, képsorozatokban a virág motívuma körülbelül olyan állandósuló alkalmi jelentésre tesz szert, mint a kortárs (és egyébként is rokon vonásokat mutató) Adynál: „De ha virág nőtt a

szívében, / A csorda népek lelegelték” (A Hortobágy poétája). Figyeljünk fel „az élet minden durva *szögleter*” metaforára is, amely ugyanabba a képzetkörbe tartozik, mint azok a tárgyiasítások, amelyek a kellemetlen, kedvezőtlen lelki eseményeket valamely éles, sebző tárggyal azonosítják, pl. „ennek a kellemetlen minőségnek a *sértő sarkait* [...] gondosan *leköszörülték* maguk között” (B. 12).

7.2. A virágszimbólumok (és más jelképek) alapján a szimbolizmus stílusfejlődési tendenciájához is sorolhatnánk Cholnoky Lászlót. Már Schöpflin kritikája is megjegyezte róla, hogy „szimbolizmusra hajló” (Schöpflin 1918: 696). Lovass Gyula pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy „Egy jelenség vagy egy tárgy [...] jelképpé lesz számára, s aztán már csak jelképi értelemben tudja nézni” (Lovass é. n. [1941.]: 209). Például a Balaton-felvidéki (arácsi) tájat mint a tikkadtság, a felbomlás, a ködös reménytelenség társadalmi légkörének szimbólumát (a Régi ismerősben és több elbeszélésben).

7.3. Bori Imre Cholnoky László-tanulmányának az volt a fő megállapítása, hogy az író a szecessziós kezdetek után nagy lépéseket tett a szürrealizmus irányába, ezért életművének java része a „preszürrealis próza” körébe sorolható (Bori 1972: 23). Így illik ugyanis bele az újvidéki irodalomtörténésznek a magyar szürrealizmusról alkotott és több kiváló kötetében kifejtett koncepciójába. De hogy ennek a „preszürrealis” prózának mik a stilisztikai jegyei, arról a tanulmány hallgat.

Ahogy ezt a szecesszió esetében is tettük, sorakoztassuk most fel a szakirodalom alapján a szürrealista stílus legfontosabb ismertetőjegyeit (vö. Szabó 1998: 208–11; Máthé 2005: 100–5):

- szabad asszociáció, „automatikus” írás (a tudattalan felszabadítása);
- grammatikai kongruencia – szemantikai inkongruencia;
- a nyelvi kép középpontba állítása;
- laza mondat- és szövegszerkesztés (montázs, kollázs).

Valahogy ezek alapján a stílusjegyek alapján nemigen tudnánk ráismerni Cholnoky Lászlóra. Az első és a negyedik sajátosság határozottan nem jellemző rá. A nyelvi kép főszerphez jutása valóban megfigyelhető nála is, ez azonban nemcsak a szürrealizmusról mondható el, hanem a szecesszióról, a szimbolizmusról, sőt az impresszionizmusról is, vagyis nem tekinthető erős kritériumnak.

Közelebb kerülhetünk viszont Cholnoky László szürrealizmusának elfogadásához, ha nem általában nyelvi képeket, hanem sajátosan szürrealista képeket keresünk írásaiban. Mert ilyenek valóban találhatóak bennük, csak nem a szecesszió és a szimbolizmus, hanem az avantgarde modernség felől kell hozzájuk közelítenünk. Lássunk erre egy tanulságosnak ígérkező példát!

Máthé Dénes szürrealista szövegsajátosságnak minősíti a tudat térszerű kezelését (Máthé 2005: 117). Ennek, pontosabban „az időbeliséget felfüggesztő képszerkezetek”-nek a szemléltetésére József Attilának Riának hívom... kezdetű versét (1925) idézi (i. m. 123):

Csodálatos, hogy *más nem vette észre feje fölött a virágokat,*
pedig én láttam, hallottam is, színes harangokat dobálnak jobbra-balra,
belőlük mosolyognak föl jövőbeli gyerekei,
közöttük jár, nagy gonddal ügyel rájuk, de erről sem tud,
azt hiszi ilyenkor, hogy takarít, vagy hogy engem kínál meg vacsorával.

Erről a szürrealistának mondott versről nekem eszembe jutott a Prikk mennyei útja vége felé található vízió: „*a templompad kemény deszkájából, éppen Prikk arca előtt csodailatú virágok nőttek, és beárnyékolták az arcát. Ezek után pedig úgy érezte, hogy az orgona szavából, amint feléje hullámszik, halaványkék fátyol fonódik, és lassan, lágyan a szemére borul*” (P. 91–2). Ezek a virágok már nem a szó szoros értelmében vett nyelvi képek (pl. tárgyiasítások vagy szimbólumok), mert a delíriumos állapotba süppedő Prikk számára valóságosan léteznek. (Úgy, mint a József Attila-vers lírai énje számára a kedvesének feje fölött szárba szökkenő harangvirágok.) Mind a két szövegre jellemző továbbá a színesztézia (a színes hallás, illetve a hallási-tapintási érzetkeveredés) jelensége. Ha József Attilának ezt a versét Máthé Dénes a szürrealista képi struktúrák egyikének példajaként elemzi, talán nem tévedünk nagyot, ha az idézett Cholnoky László-szövegrészletet, Prikk vízióját is a szürrealista stílus körébe utaljuk.

Egy valamivel későbbi Cholnoky-műben, a Tamásban Fridolin álma, ez a „szürrealista káprázat” (Bori 1972: 31) lényegében ugyanilyen mozzanatokat tartalmaz: „Tamás apostol megindult visszafelé, és lépéseinek nyomán *a templom hideg kövéből pompás, violásárga meg ibolyakék virágok nőttek*” (T. 604–5). A kisregény legvégén, Fridolin öngyilkosságakor (kiveti magát a templomtorony ablakán) a tárgyiasulás „valóságosan” is bekövetkezik: „amerre a vére szertefutott, *a földből violásárga és ibolyakék virágok nőttek*” (T. 610). Vegyük észre, a szöveg szóról szóra megismétli a pár lappal korábbi mondatot.

Csakhogyan ott álom volt (Prikknél pedig delíriumos kényszerképzet), az itt maga a valóság. A valóságfelettség valósága.

A látomás konkretizációja (objektívizációja) a szürrealista filmművészetben is megjelenik. Nemes Károly kis Buñuel-könyve Az andalúziai kutya (1929) példáját hozza erre, véletlenül épp Cholnoky László halálának évéből. (L. Nemes é. n. [1985.]: 14–5.)

7.4. A József Attila-vers és a Cholnoky László-szövegrészlet szürrealista mozzanatainak párhuzamba állítása azt a merésznek látszó ötletet sugallja, hogy befejezésül keressünk további rokon vonásokat a két szerző stílusában. Merész, sőt talán vakmerő is ez a próbálkozás, hiszen Cholnokyt és József Attilát egyáltalán nem szokták (se irodalomtörténeti, se stílustörténeti szempontból) rokonítani. Kivételesnek számít tehát az a Bori Imre-idézet, amely – épp a szürrealizmus kapcsán – mégis egymás mellé állítja őket: „A magyar író a huszadik században [...] roppant áldozatok árán kerül csak át a »másik« partra, a hétköznapi elidegenültségéből – *Cholnoky Lászlótól József Attiláig* például – a »szürrealitás« valóságába” (Bori 1972: 23; én emeltem ki K. G.).

Cholnoky László és József Attila a köztük levő majdnem egy nemzedéknyi korkülönbség és az eredetileg számottevőnek mondható társadalmi helyzetbeli különbség ellenére az 1910-es években csaknem ugyanabban a környezetben, a régi Ferencváros külvárosias tájain tevékenykedett-tengődött. A Bertalan éjszakája második fejezetének kezdete ezekkel a szavakkal idézi fel ennek a városrésznek a sajátos hangulatát: „Az elhagyott rongytépőmalom, a félig leégett börgyár sárga épületének évtizedek óta bezúzott, szivárványos ablakain keresztül nehéz, fülledt szag lépett az útjába, sötétség bámulta meg vak szemével. A vén, süket épületek felett *régen elhalt munkásleányok elkallódott szerelmei lebegtek, lilaszínű köddé verődve össze*” (B. 15–6). Kinek ne jutna eszébe ezeket olvasva a Külvárosi éj egyik versszaka:

S a szövőgyárak ablakán
kötegbe száll
a holdsugár,
a hold lágy fénye a fonál
a bordás szövőszékeken
s reggelig, míg a munka áll,
a gépek mogorván szövik
szövőnők omló álmait.

Cholnoky kisregényének végén újból megjelenik a külváros motívuma. A Duna, az öngyilkos halál színhelye felé tartó Bertalan és a kísértet Kohaninszky „Mentek szótlanul, be a Ferencváros ősi házai közé. Már ott volt ismét a börgyár; *betört ablakaiból most a fekete csendesség bámult a hajnali vándorok után*” (B. 42). Az elhagyatott gyárépület betört ablakainak látványa (ez egyébként az előző példában is benne volt!) az Elégianak ezt a három sorát idézi emlékezetünkbe:

Töredezett, apró ablakok
fakó lépcsőin szállnak a napok
alá, a nyirkos homályba.

A két író nem csupán körülbelül ugyanazt látta, hanem ennek láttán ugyanazt is érezte: a szkizofréniával határos vagy abba torkolló lelki sivárságot, kiüresedettséget. A „lelki tájat” (vö. Kemény 1991: 110–3).

A régebbi szakirodalom (pl. Török 1968: 123–31) inkább a megszemélyesítésnek a jelentőségét hangsúlyozta József Attila költői nyelvében, holott van abban bőségesen tárgyiasítás is, sőt ez ugyanolyan jellemző a stílusára, mint a megszemélyesítés. Közismert példákat idézek:

beomló alkonyokon
[...]
A költő – ajkán *csörömpöl* a szó

[...] a nyomor egykedvű csendje
[...]
fölordja a tömény

(A város peremén);

*bánatot a tünődők szívéen
s elkeveri
milliókéval.*
(Elégia);
készül bennük [ti. a gyárakban] *a tömörebb sötét,
a csönd talapzata.*

(Külvárosi éj).

A példák, azt remélem, nem igényelnek kommentárt. Cholnoky László és József Attila meggyőződésem szerint egymásra találhatnak a magyar stílustörténetben a szürrealizmus és a tárgyiasítás jegyében. Sőt talán azt is érdemes lenne fontolóra venni, nem haladt-e tovább, József Attilával párhuzamosan, Cholnoky is az ún. tárgyias-intellektuális stílus (vö. Szabó 1998: 219–37) felé.

(2006)

Források

- B. = Cholnoky László: Bertalan éjszakája. In: BÉ. 5–44.
BÉ. = Cholnoky László: Bertalan éjszakája. A Táltos kiadása, Bp., 1918.
P. = Cholnoky László: Prikk mennyei útja. In: BÉ. 45–101.
Pir. = Cholnoky László: Piroska. Öt regény. S. alá rend. Vargha Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971. /Magyar Elbeszélők./
Pir.² = Cholnoky László: Piroska. Hat regény. S. alá rend. Nemeskéri Erika. Noran, Bp., 2000. /Ködlovagok./
RI. = Cholnoky László: Régi ismerős. In: Pir. 5–178.
SZ. = Krúdy Gyula: Szindbád. I–II. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1957.
T. = Cholnoky László: Tamás. Egy vergődő élet története. In: Pir. 539–610.

Hivatkozások

- Ajtay-Horváth Magda 2001. A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, Kolozsvár. /Erdélyi Tudományos Füzetek 232./
Baráth Katalin 2003. Szakadatlan rekonstrukció. Az individuum elbeszélte jellege és más problémák Cholnoky László Bertalan éjszakája című művében. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/76/barath.html>
Bori Imre 1972. Cholnoky László. In: Tanulmányok/Studije. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. 5. füzet. 21–44. (Újra közölve: Bori Imre: Fridolin és testvérei. Forum, Novi Sad, 1976. 33–65.)
Czére Béla 1974. Az elkárhozás apoteózis. Cholnoky László szabálytalan pályája. Vigilia 11: 764–73.
Domokos Mátyás 1997. Mennyei út – a Pokolból. Vár ucca [!] tizenhét 3: 161–5. (Rövidítve in Cholnoky László: Bertalan éjszakája. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 133–4. /Millenniumi Könyvtár 1./)
Eisemann György 1998. Az individuum elbeszélésének modern alakváltozataihoz (Cholnoky László regényeiről). In: Eisemann György (szerk.): A kánon peremén. Az irodalmi modernség alakváltozatai a XIX–XX. század fordulójának magyar prózájában. ELTE, Bp. 19–32. (Újra közölve: Eisemann György: A folytatódó romantika. Orpheusz Kiadói Kft., H. n. [Bp.], 1999. 129–48. /Orpheusz Könyvek./)
Fábián László 1997. Kalandok az „énebb éhez”. Cholnoky László mennyei útja. Vár ucca [!] tizenhét 3: 184–8.
Fónagy Iván 1963. A stílus hírértéke. In: Általános nyelvészeti tanulmányok I. Szerk. Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Bp. 91–123.
Galsai Pongrác 1958. Cholnoky László. In: Cholnoky László: Prikk mennyei útja. Magvető Könyvkiadó, Bp. 393–421.
Galsai Pongrác 1981. Tabló. Öt pengő. Népszabadság, aug. 2. 16.
Karátson, André 1971. Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains du «Nyugat» en Hongrie. Presses Universitaires de France, Paris.

- Kemény Gábor 1991. Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. /Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 7./
- Kemény Gábor 1993. Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Bp.
- Kemény Gábor 2002. Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Bp. /Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 14./
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó, Bp. 50–82.
- Kövecses Zoltán 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Bp.
- Levendel László–Mezei Árpád 1972. Az alkoholista beteg személyisége. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Lovass Gyula é. n. [1941.] Cholnoky László. In: Ködlovagok. Írói arcképek. Szerk. Thurzó Gábor. A Szent István-társulat kiadása, Bp. 203–15.
- Major Anita 1997. „Egy vergődő lélek”. A személyiségfelbomlás Cholnoky László prózájában. Vár ucca [!] tizenhét 3: 166–83.
- Máthé Dénes 2005. A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, Kolozsvár. /Erdélyi Tudományos Füzetek 252./
- Nemes Károly é. n. [1985.] Luis Buñuel. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum–Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp. /Filmbarátok Kiskönyvtára./
- Nemeskéri Erika 1989. Cholnoky László. Akadémiai Kiadó, Bp. /Irodalomtörténeti Füzetek 119./
- Nemeskéri Erika 1998. Utószó. In: Cholnoky László: Szokatlan vendégség. Novellák. Noran, Bp. 287–304.
- Schöpflin Aladár 1918. Cholnoky László novellái. Bertalan éjszakája. Nyugat I. 695–8.
- Spitzer, Leo 1928/1961. Stilstudien. Zweiter Teil: Stilsprachen. Max Hueber Verlag, München. [2., változatlan kiadás.]
- Szabó Zoltán 1998. A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Bp. /Egyetemi Könyvtár./
- Tóth Árpád 1920. Cholnoky László: Piroska. Nyugat I. 101–2.
- Török Gábor 1968. A líra: logika (József Attila költői nyelve). Magvető–Tiszatáj, Bp. /Elvek és utak./
- Vargha Kálmán 1971. Cholnoky László 1879–1929. In: Cholnoky László: Piroska. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 611–36. (Újra közölve: Egyéniség, szerep, determinizmus [Cholnoky László és regényei] in Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság. Tanulmányok huszadik századi magyar prózáirókról. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1973. 192–215. /Elvek és utak./)
- Zlinszky Aladár 1911/1961. A szóképekről. In: Szathmári István (szerk.): A magyar stilisztika útja. Gondolat Kiadó, Bp. 217–46. /Nemzeti Könyvtár./

„... dudás a fuvolást...”
(Babits-motívumok József Attila-versekben)

1. József Attila és Babits Mihály kapcsolata egyike a József Attila-életrajz legalaposabban feldolgozott fejezeteinek (vö.: Szabolcsi: ÖM. 3: 297–304; Basch 1959; Tasi 1983; Szabolcsi 1992: 365–81, 465–9; Tverdota 1995: 199–218; Szabolcsi 1998: 308–15, 497–8; Tverdota 2004; további adalékok: Bokor–Tverdota szerk. 1987: 1: 156, 157–9, 163, 164–5, 174–5, 208–11). Ennek ellenére a laikus, sőt a szakmai közvélemény is hajlamos ezt a kapcsolatot ma is az 1930. januári Babits-ellenes pamflet (a nevezetes „tárgyi kritikai tanulmány”) alapján megítélni. Ebben, mint ismeretes, József Attila ilyeneket írt le Az Istenek hálnak, az Ember él kötetéről és annak szerzőjéről: „bántóan rossz versek kötege ez a könyv” (ÖM. 3: 49); „Babitsnál a forma és tartalom, a művészi forma és a költői tartalom, úgy kerülnek egymást, mint két hitvesgyilkos, akik egymásban Sherlock Holmesre gyanakszanak” (uo. 52); „Akinek ilyen nyákos, üres odu a lelke, lehet-e formaművész” (uo. 57); „Babits szemétdombról pislog fölfelé, de nem is föl, hanem le, le, egyre lefelé” (uo.); és konklúzióként: „nagyon rossz költő” (uo. 60). Ráadásul arra vetemedett, hogy „kijavítsa”, átírja Babits egyes verseit, pl. a Gondok kereplőjének egyik részletét kétféleképpen is (ÖM. 3: 52–4; vö. Szőke 1980: 87; uő 1996: 179). Hogy ez nem pusztán „neveletlenség” volt a fiatal költő részéről – aminek a vitához Babits védelmében hozzászóló Márai minősítette (l. Bokor–Tverdota szerk. 1987: 1: 156) –, hanem összefüggött József Attila munkamódszerével, az irodalmi hagyományhoz való viszonyulásával is, arra még visszatérünk.

2. Hatvany Lajos, akiben egyébként már a kortársak a Babits elleni támadás fő felbujtóját gyanították (vö.: Basch 1959: 417; Tasi 1983: 150, 159; Szabolcsi 1992: 372), évtizedekkel később így tekint vissza erre az afférra: József Attila „úgy írta a cikkét Babits ellen, mintha csak maga ellen írta, minden szóval káromolva, amit legjobban szeretett; már ti. Babits költészetét s abban Babits személyét” (Hatvany 1977: 15). Ha ebben a „legjobban szeretett”-ben van is némi esszéisztikus túlzás, az kétségtelen, hogy József Attila számára a pályakezdet éveitől – Juhász Gyula mellett, de talán nála is inkább – Babits volt az a mester, az a példakép, akit követni, majd meghaladni, képletesen „legyőzni” kívánt. A fiatalabb nemzedéknek erről az „apakomplexusáról”, a rajongásnak lázadásba való átcsapásáról elsőként maga Babits írt évekkel később a Nyugatban, ekkor már inkább Szabó Lőrincre és Halász Gáborra gondolva, mint József Attilára (vö. Szőke 1980: 86–7).

József Attilának Babitshoz való viszonyát kezdetben tehát a kritikátlan rajongás, a szinte apát kereső kapcsolatteremtési vágy határozta meg. Ezt így mondta el Basch Lórántnak 1934-ben, a Babitshoz és a Nyugathoz való újbóli közeledés idején: mielőtt személyesen is találkozottunk 1923-ban Szegeden, Juhász Gyula írói jubileumán, „Olyasmit éreztem iránta, [...] mint ami a szerelem” (Basch 1959: 410). De ott a nyilvános szerepléstől mindig szorongó és a régi szegedi tanártársaktól, ismerősöktől körülvevett Babits úgyszólván tudomást sem vett a körülötte sündörgő tizennyolc éves költőről (pedig annak ekkor már két versét is hozta a Nyugat, és saját kötete is volt, az előző év végén Juhász Gyula ajánló soraival megjelent Szépség koldusa). Személyesen csak öt évvel később találkoztak újból, de ez a találkozás is balul ütött ki a fiatalabb költőre nézve, mert a Reviczky utcai „fogadónapon” véget érni nem akaró vitába bonyolódott házigazdájával Benedetto Croce esztétikájáról (vö. Tverdota 1995: 216). De továbbra is élénken foglalkoztatja Babits munkássága, ekkor már inkább a versengés, sőt az elhatárolódás jegyében. Németh Andor jegyezte fel, mennyit bajlódott, viaskodott Babits verseivel, még mielőtt kritikát akart volna írni róluk (uo. 212). Fábrián Dániel emlékezéseiből tudjuk, hogy Hódmezővásárhelyen is „állandóan Babits Mihály izgatta fantáziáját. Majdnem minden verseskötete és prózai írása állandóan előtte volt, folyton tanulmányozta” (idézi Szabolcsi: ÖM. 3: 297; Basch Lóránt szerint 1929 nyaráról van szó, amikor Kosztolányi A Tollban kétségbe vonta Ady Endre nagy költő voltát, l. Basch 1959: 413). A végső lökést a Babitscsal szembeni fellépéshez Németh Lászlónak a Nincsen apám... kötetéről a Nyugat első Babits szerkesztette számában közreadott értetlen, lekicsinylő bírálata szolgáltatta (a recenzens még arra sem ügyelt, hogy a könyv címét pontosan adja meg: a kritika fölött a Nincsen anyám, se apám [!] cím olvasható, l. Németh 1929: 649). József Attila Babitsot okolta, s nem is alaptalanul, a rossz kritikáért.

Ami azonban témánk szempontjából valóban fontos, az az, hogy József Attila az 1930-as évek elejére Babits költészetének egyik legjobb ismerőjévé vált (ebben csak Szabó Lőrinc és Illyés Gyula hasonlítható hozzá). Hatvany egyenesen úgy emlékezik, hogy „Babits minden versét könyv nélkül tudta” (Hatvany 1977: 15). Megcsillan ebből valami 1933. január 28-án Babitshoz mint a Baumgarten-alap kurátorához intézett levelében – Szabolcsi Miklós szellemes minősítésével élve: „a magyar pénzkérő levelek legszebbjében” (Szabolcsi 1998: 230) – is. „Nem takart seb kell, hanem festett vérzés” – idéz egy

23 évvel azelőtti Babits-sort (az Arany Jánoshoz című versből), „nem egészen pontosan”, mint Tasi József precízen megjegyzi (Tasi 1983: 167), de éppen ez a kis pontatlanság (*inkább* helyett *hanem*) mutatja, hogy emlékezetből idézett, hogy fejből tudja a verset. (Lehet, hogy meg is volt neki a Herceg, hátha megjön a tél is! kötet, amely ezen a versen kívül azt a Thamyrist is tartalmazza, amelyről később, előadásom* legvégén lesz szó.) Amikor néhány hónappal később, a megbékélés jeleként, Babits dedikált példányt küldött neki új verseskötetéből, a Versenyt az esztendőkkel!-ből, azt Szántó Judit emlékezése szerint „íróasztaláról nem vette le, verseit emlékezetében tartotta” (Basch 1959: 422). Kínos véletlen (?), hogy a megtisztelni kívánt pályatárs keresztnévét a máskor oly pedáns Babits **hibásan**, „Atilla” alakban írta, éppen úgy, mint 1928-ban az Új Anthológiához készített jegyzeteiben (l. mindkettőt Basch cikkében, a 408. lap utáni mellékleteken). Talán ez a bizonyára nem rosszindulatból elkövetett elírás is megfordult az életétől búcsúzó költő fejében, amikor utolsó versét ezekkel a sorokkal kezdte:

Ime, hát megleltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.

József Attila tehát igen jól ismerte, állandóan tanulmányozta Babitsot, és egyik versét, a Mint különös hírmondó... címűt a legszebb magyar versnek tartotta. Erről több egybehangzó kortársi emlékezés is tanúskodik (l. Devecseri 1946: 44; Basch 1959: 426, 15. j., ill. Zelk 1975: 5; Ízes 1980: 671). Basch Lórántnak egy kissé talán elfogult vélekedése szerint pedig költői technikában („tekhné”-ben) Babitsotól tanulta a legtöbbet. Ez, meglehet, túlzás, hiszen a pályakezdő József Attila elsősorban Ady és Juhász Gyula hatása alatt állt, később pedig, ún. érett korszakában inkább Kosztolányitól kapott indítást (vö. Tamás 1962), ahogyan, szerintem, az is őtöle. Az azonban minden különösebb kockázat nélkül kimondható, hogy rajtuk kívül Babits volt az, aki a nagy nyugatosok közül József Attilára a legerősebben hatott. Ezt igazolja a Babits műveiből átvett motívumok (idézetek, utalások, rájátszások, újraírások) viszonylag nagy mennyisége is. Ezek az átvételek, persze, kétarcúak, mert nemcsak a tiszteletnyilvánítás (az „hommage”), hanem a kritikai elsajátítás (a „kijavítás”) szándékából is fakadnak. Erről később, az előadás vége felé, még szót kívánok ejteni.

3. A József Attila verseiben idézetszerűen vagy variáltan felbukkanó Babits-motívumokkal aránylag későn kezdett el foglalkozni a József Attila-filológia. A szövegszerű egyezések kutatása egy időben, kb. az 1945 és 1975 közötti időszakban a „lapos, fantáziátlan pozitivizmus” vádját vonhatta magára (vö.: Tverdota 1987: 155; Stoll 1993: 57). A posztmodern irodalom és irodalomtudomány korszakában viszont, amely kulcsfontosságot tulajdonít az intertextualitás jelenségének, érthetően és érezhetően feléledt a hagyományos filológiának ez a válfaja. Figyelemre méltó, hogy előbb Babits költészetében keresett (és talált) József Attila-parafrázisokat egy szerző (Ízes 1980), de Melczer Tibor rövidesen tisztázta, hogy a párhuzamba állított szöveghelyek többségében Babitsé a korábbi, vagyis helyesebb lett volna Babits-hatásokról számot adni József Attilánál, mint fordítva (Melczer 1981). Ezt később meg is tette József Attila versei újabb kritikai kiadásának sajtó alá rendezője, Stoll Béla (Stoll 1993). Természetesen említ Babits-áthallásokat, illetve -hatásokat Szabolcsi Miklós monográfiásorozata (Szabolcsi 1963: 389, 423, 474; 1977: 327, 616; 1992: 258–9, 376–7, 403, 467–8; 1998: 197–8, 273, 283, 347, 394, 438, 502, 738, 748, 824) és Rába Györgynek Babits költészetét (sajnos, csak 1920-ig) nyomon követő nagyszerű könyve (Rába 1981: 94–5, 302–3, 453) is. Számos további Babits-reminiscenciára mutatnak rá József Attilánál olyan kiváló József Attila-kutatók, mint Szőke György (1980: 87), Tverdota György (1973: 208–9, 1987: 137) és Tasi József (1983: 157, 167).

Ezeket a filológiai eredményeket (amelyek egyébként sem az én eredményeim) itt nem tudom felsorakoztatni, hanem csupán mutatóba emelek ki három olyan átvételt, amely azt bizonyítja és szemlélteti, hogy ez a hatás folyamatos, József Attila mindegyik alkotói korszakára kiterjedő volt, továbbá azt, hogy József Attila ún. nagy verseihez, főműveihez is hozzájárult egy-egy lényeges elemmel, színnel.

Az első (időrendben is első) példa legyen a Tiszta szívvel (1925) két kezdősora:

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám, ...

* Elhangzott a József Attila, a stílus művésze című konferencián (Debrecen, 2005. április 11.).

Ismeretes, hogy ez volt az a vers, amely a húszéves költő életét kettős értelemben is kizökkentette a „rendes kerékvágásból”: egyrészt eltorlaszolta előtte a polgári érvényesülés útját, másrészt viszont felhívta rá olyan irodalmi tekintélyek figyelmét, mint Hatvany vagy Ignotus (vö. Tverdota 1987: 339–40). Osvát nem volt hajlandó közölni a Nyugatban, de az ekkor még főszerkesztő Ignotus megtalálta a módját annak, hogy a „Nincsen apám...” vers mégis megjelenjék: egy glosszaszerű cikkében teljes egészében idézte! Meghökkenítő, hogy erről a nagyon híres és hatásában végzetesnek bizonyuló költeményről sem ő, sem más kortárs nem mondta ki, hogy kezdősorai majdnem szó szerinti átvételek Babits Cigánydalának (1911) 3. és 5. versszakából:

se apád,
se anyád,
se országod, se tanyád.

A kapcsolatra Szabolcsi egészen halványan utalt ugyan, de a Cigánydalt elsősorban az És keressük az igazságot (1924) egyik lehetséges ihletőjeként említette (1977: 327). Tudtommal Rába György volt az első, aki Babits-könyvében rámutatott, hogy a Cigánydal „Művészi erejének bizonyosága az ihlető áthallás József Attila Tiszta szívvel-jében (I. a Cigánydal refrénjét)” (Rába 1981: 332). Itt meg kell jegyezni, hogy a szó szoros értelmében nem refrénről van szó, mivel az ismétlődő sorok az öt versszak közül csak kettőben fordulnak elő. Az átvétel tudatosságáról meg vagyok győződve, mert számos más példa is igazolja, hogy a pályakezdő József Attila jól ismerte a fiatal Babits költészetét (a Cigánydal egyébként eredetileg a Nyugatban, majd a Recitatív kötetben jelent meg). Végül hadd hívjam fel a figyelmet arra a körülményre, hogy a Babits összeállította Új Anthológiában József Attila mindössze két verssel volt képviselve, de ezek egyike a néhány évvel azelőtt sajtóvitát kavarázó, sőt a költőnek az egyetemről való „eltanácsolására” is ürügyet szolgáltató Tiszta szívvel volt. Babits tehát felfigyelt az egyezésre, és azt, vélhetően jogosan, *hommage*-nak minősítette.

Második példánk jóval későbbi, A város peremén (1933) 14. szakaszából való (tulajdonképpen ez a vége a versnek, mert a 15–16. szakasz már „mellékdal” jellegű, ha nincs is annyira elkülönítve a vers fő részétől, mint az Ódában vagy egyebütt). E sokat idézett és – megkockáztatom – egy kissé el is nyűtt részlet a következő:

... az elme tudomásul veszi
a véges végtelent, ...

Arra, hogy a *véges végtelen* jelzős szerkezet (retorikai szempontból: oximoron) akár Babits-reminiscenciának is tekinthető, Szőke György remek [Magad emésztő...]-elemzése hívta fel a figyelmet (Szőke 1980: 87). A Babits-vers, amely a híres részlet ihletőjeül szolgálhatott, a Nyugatban jelent meg először 1927. szeptember 16-án. Címe teljes pontossággal: Ketten, messze az ég alatt... (Szőke cikkében a *messze* szó a címből hiányzik). A költemény II. részének kezdetén ezt olvashatjuk a lírai ének (az előbb gumiszálon rángó bogárhoz hasonlított) lelkéről:

Vagy bujócskázik csöpp füleid
labirintusában, édes,
mérve e végtelen-véges
kanyargás rózsaszín üreit, ...

Ez az egybecsengés akár véletlen is lehetne. De nem az. A Babits-vers ugyanis annak a kötetnek, Az Istenek halnak, az Ember él-nek az egyik darabja, amelyet József Attila oly különös gonddal tanulmányozott át, és szedett ízekre. Az idézett részletet ott külön is bírálta, a következőképpen: „... tele van képzavarral. A repülő bogár ráng. Helyes, de nála valami láthatatlan gummiszálon ráng. Holott gummiszálon nem rángana, hanem édesen emelkedne-súlyedne, hintás ritmusocskában, mint a búcsúbéli kis labdák. Aztán meg a lelke (Babitsé) a kedves csöpp füleinek labirintusában bujócskázik, – eszem a képzeletit. Mégpedig abból a célból bujócskázik, hogy mérje, ám lehet, hogy más célból, de mindenesetre »mérve e végtelen véges [!] kanyargás rózsaszín üreit«” és így tovább (ÖM. 3: 50). Aki ennyire aprólékosan foglalkozik egy szöveggel, az miért ne jegyezhetne meg abból egy jellegzetes szókapcsolatot, hogy

azt három évvel később egy saját versében visszájára fordítsa, mintegy újraírja? Ha az előbbi idézet (a Cigánydalból) inkább tisztelgés volt, ez inkább (ki)javítás, „a talált nyelvi tárgy megtisztítása” (Tandori után szabadon).

A Németh Andornak ajánlott *Ars poetica* (1937) ezzel a versszakkal végződik:

Én mondom: Még nem nagy az ember.
De képzelet, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!

Azt, hogy ennek a hatásos végkicsengésnek a forrása Babits *Mint különös hírmondó...* kezdetű, illetve című versében található, tudtommal Melczer Tibor vette észre és írta le elsőként Kardos Pál Babits-monográfiájáról szóló recenziójában (Melczer 1974: 117–8; l. még Melczer 1981: 693–4; Szabolcsi 1998: 748). Meglepő, hogy a Babits-vers főbb elemzése (pl. Németh G. 1983; Nemes Nagy 1984: 137–50) nem tesznek említést erről a nyilvánvaló egybecsengésről:

balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is,
százakon át épít, s egy gyermeki cívakodásért
ujra ledönt mindent; sürgősebb néki keserves

jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égi
szellem és szerelem – [...]

Az átvétel szándékossága nem lehet kétséges: már esett szó arról, hogy József Attilának kedvenc Babits-verse volt a *Mint különös hírmondó...*, sőt a legnagyobb magyar versek között jelölte ki a helyét. A verszárásnak egy korábbi változatában még „munka és szerelem” olvasható (l. Szabolcsi 1998: 748); József Attila érezhetően hezitál, hogy átvegye-e Babitstól a „szellem és szerelem” paronómaziáját, végül az átvétel (az „eltulajdonítás”?) mellett dönt.

De többről van itt szó, mint tudatos átvételről. József Attila megpróbál még javítani is az általa nagyra becsült Babits-versen azzal, hogy a *szellem és szerelem* formulát versének legvégére helyezi, ezzel kiemeli, és 2 + 4-es alliterációval is nyomatékosítja:

Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!

„A *szellem* és a *szerelem* ugyanazzal a nyelvteremtéssel született, mint a *gyöngy-göröngy, ölni-ölelni*” (Szabolcsi 1998: 748). Az utóbbira József Attila Freud-verse (Amit szivedbe rejtessz) és egy lehetséges Babits-előzmény kapcsán még visszatérünk.

Ha az első idézet (a Cigánydalból) inkább hommage volt, a második (a *véges végtelen*) pedig inkább „javítás”, ez a parafrázis egyszerűen tekinthető hommage-nak és javításnak, főhajtásnak a Mester előtt, de versengésnek is vele. Még mindig!

4. Előadásom kezdetén hivatkoztam Fábrián Dániel emlékezésének arra a részletére, amely szerint József Attilának a Babits-kritika megírása előtt „állandóan Babits Mihály izgatta fantáziáját. Majdnem minden verseskötete és prózai írása állandóan előtte volt, folyton tanulmányozta” (idézi Szabolcsi: ÖM. 3: 297). Ebből a visszaemlékezésből nem derül ki egyértelműen, hogy prózai írásokon mit kell érteni: esszéköteteket, novellásköteteket vagy mindkettőt. Bizonyos szövegbeli egyezések arra engednek következtetni, hogy József Attila Babitsnak a novelláit is olvasta, ismerte. Több nyelvi képének forrását (vagy legalábbis párhuzamát) ugyanis azokban találhatjuk meg, vagy azokban is megtalálhatjuk.

Kezdjük a vizsgáldást a Téli éjszakának (1933) ezzel a komplex képével:

A lég
finom üvegét
megkarcolja pár hegyes cserjeág.

Stoll Béla ezt a részletet a Gondok kereplője kezdősoraival veti egybe, amelyeket a „tárgyi kritikai tanulmány” oly élesen bírált és kétféleképpen is „helyesbített” (Stoll 1993: 59). Véleményem szerint a képet sokkal közvetlenebb kapcsolat fűzi a Karácsonyi Madonna című „regényes legenda” (1907) bevezető részének alábbi soraihoz, melyekben az *üveg* és a *karc* szavak is előfordulnak:

„A levegő üvegből volt, és minden átlátszó, az óraütés hangja mint a kristály csengett. [Új bekezdés.] Karácsony éjjele volt. [Új rész.] Artúr lovag házából tivornya zaja hallatszott. [...] Ezüstserlegek csengése karcolta az éji levegő hűvös üvegét” (Vál. nov. 249).

Babits szinesztéziája a hangzás (*ezüstserlegek csengése*) és a tapintás (*az éji levegő hűvös üvege*) érzékelési tartományát kapcsolja össze egymással, míg József Attilánál inkább látási–tapintási (esetleg hallási) érzetkeveredés figyelhető meg. De a Téli éjszakában is van *csengés* („Csengés emléke száll”). Közös a két képből a tárgyasításra való törekvés, a rézkarcra emlékeztető élesség, kidolgozottság is. Ez a környezet Babitsnál halált, József Attilánál megpróbáltatást konnotál (és anticipál).

Második példánk a szintén 1933-as Óda első részének alábbi explicit metaforája:

És a törékeny lombok alatt
látom előrebiccenni hajad,
megrezzenni lány emléidet és
– amint elfut a Szinva-patak –
ím újra látom, hogy fakad
a kerek fehér köveken,
fogaidon a tündér nevetés.

Ismeretes, hogy József Attila az Ódát a lillafüredi írótalálkozón, egy ott megismert asszonyhoz írta. A költő ezekben a napokban is intenzíven foglalkozott Babits személyével és költészetével. Van olyan vélemény, hogy a [Magad emésztő...] -t is Lillafüreden írta, vagy még Budapesten, a Babitscsal való esetleges ottani találkozásra készülve. Berda József emlékezése szerint egy éjszaka mind a két verset felolvasta neki szállodai szobájukban. Hazatérve Pestre József Attila az Ódát elküldi Babitsnak, aki azt közli is a Nyugatban. (Vö.: Szőke 1996: 181–2; Szabolcsi 1998: 308, 124. j.) Mindezek figyelembevételével nem látszik egészen önkényesnek az a párhuzam, melyet az Óda idézett metaforája és a György, a favágó című Babits-elbeszélés (1921) következő részlete között felfedezni vélek:

„Friss volt a patak még, tiszta és dagadt; fehér csillanásaiban szinte még az olvadt hó színét képzelhetted volna. A lányok sikoltozva csapkodták kezüket a fagyos habokban, s versenyt viháncoltak a bukdosó érrel, meg-megcsillantva fehér fogaikat” (Vál. nov. 316).

A közös tényezők (a patak, a fehér szín, a fiatal nők fehér fogait kivillantó nevetés) ellenére az egybeesés lehet pusztán véletlen is. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy József Attila nem tudatosan játszik rá Babits szövegére, hanem csupán felsejlenek benne egy valamikor (nem sokkal azelőtt?) olvasott irodalmi szövegnek az elemei.

Az előbb említett [Magad emésztő...] -nek, a Babits kiengesztelésére írott, de be nem fejezett és a költő életében meg sem jelent fontos versnek van egy hasonlata, amely egy betű és egy vessző változtatással átkerült az Eszmélet (1934) IV. részébe is:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
s így mindegyik determinált.

Az emberek és a dolgok összefonódottságát némiképp hasonló, de a kölcsönös determináltságot az élő növényzet „összenőttségéhez” hasonlító képpel érzékelteti Babits a Mythológia című novellában (1918):

„az ember olyan, mint az erdei növény, mely mindig a szomszéd növény felé tapogat szálaival. Ó, jaj, hogyan összenőttek a növények, és mennyire nem elég egyik sem magának! Összenőttek egymással és a talajukkal és a levegővel, éggel és földdel, és az egész világ egy fájó lánc. És mindig tépődik ez a lánc valahol: és mindig fáj belé az egész, kegyetlenül összefonódott mindenség. [...] Egy test az egész világ, és minden elválás csak egy seb a világ testén” (Vál. nov. 292).

Ennek a továbbcsúszott képnek egy hasonlat a kiindulópontja („az ember olyan, mint az erdei növény”), ez később teljes metaforává sűrűsödik („az egész világ egy fájó lánc”), részleteződik, végül újabb teljes metaforává, majd komplex képpé alakul át: „Egy test az egész világ, és minden elválás csak egy seb a világ testén.” A szecessziósan burjánzó – Szabó Zoltán kifejezésével élve: „indázó” (vö. Szabó 2002) – szöveg stilisztikailag merőben különbözik József Attila tárgyias-intellektuális jellegű hasonlatától, de a szemléleti alap, a kölcsönös meghatározottság mozzanata közös bennük. A gondolat Babits Verses naplójának (1932) (Később) című részében is feltűnik:

s mert egyetlen életbe kötve e földön száz távoli táj,
ami egyik oldalon történt, az a másik tájon is fáj.

Elképzelhető hát, hogy József Attilára nem a régebbi elbeszélés, hanem az általa sűrűn forgatott Versenyt az esztendőkkel! kötetben is olvasható versrészlet hatott.

Utolsó idézetünk a Freud nyolcvanadik születésnapjának tiszteletére írott versből (Amit szivedbe rejtész, 1936) való:

S aki él, mind-mind gyermek
és anyaölbe vágy.
Ölnek, ha nem ölelnek –
a harctér nászi ágy.

Az *öl* és az *ölel* igének figura etymologicára emlékeztető összekapcsolása, melyet az előző sor *anyaöl* szava is sugall, eszünkbe juttathatja a már említett Babits-elbeszélésnek, a Mythológiának egyik részletét: „Heraklest elöntötte a vér, [...] habozott, megölelje-e vagy megölje az asszonyt” (Vál. nov. 297). Az *ölel* ige az *öl* főnév – eredetileg: ’a két behajlított kar együttesen’ (TESz. 3: 25) – származéka, s etimológiailag nem függ össze az *öl* igével. Vagyis összefűzésük valójában nem is figura etymologica, hanem csupán népetimológia, illetőleg szójáték. Mindez a két költőnek természetesen egymástól függetlenül is eszébe juthatott, de ha József Attila ismerte a Mythológia című elbeszélést, emlékezhetett Babitsnak erre az ötletére is, s azt versében – a freudizmusra utaló többletjelentéssel feldúsítva – „újrahasznosította”.**

A Babits-novellák és a József Attila-versek vélhető motivikus összefüggésével kapcsolatban végül meg kell jegyezni, hogy a Babits-reminiscenciákat tartalmazó József Attila-versek mind 1933-asak vagy annál későbbiek, vagyis a kibékülés lehetőségeit kereső időszakból valók. Több ilyen áthallásnak versbeli előzménye is van, ezért az áthallás azon keresztül (is) történhetett.

5. A Babits-hatások, -átvételek önmagukban is tanulságosak, de legfőbb érdekességük az, hogy fényt vetnek József Attila munkamódszerére és az irodalmi hagyományhoz való viszonyára. Tverdota György már a Petőfi Irodalmi Múzeum egykori Nyugat-vitáján rámutatott arra, hogy „József Attila művészi tapasztalatainak szerveződésében és fejlődésében igen jelentős szerepet játszott a Nyugat hagyománya” (Tverdota 1973: 219–20). A pályakezdés éveiben főként Ady és Juhász Gyula, később (már rejtettebben, áttételesebben) Babits és Kosztolányi hatottak rá. József Attila tudatosan vesz át motívumokat a Nyugat első nemzedékének nagyjaitól vagy Kassáktól, sőt a nála fiatalabbaktól, pl. Vas Istvántól vagy Devecseritől is (vö.: Török 1976: 225; Tverdota 1987: 155–81; Devecseri 1974: 420, 423; Vas 1981: 225–6). Ezek az átvételek vagy a rokonszeny-nyilvánítás (homage funkciójú idézet), vagy a versengés, a mesterségpróba (újraírás, variáció) jegyében történnek. Ebben a korszakban – Vas István tanúsága szerint – a motívumkölcsönzés „lovagi kalaplengetés volt – és lovagi rablás. [...] az ilyen átvétel mindig dicsőség, annak is, aki átvesz, és annak is, akitől átvesznek, tekintet nélkül arra, melyikük maradt alul a felhasználás módjában” (Vas 1981: 1: 226–7). A posztmodern irodalomban is nagy fontosságot tulajdonítanak a nyílt és a rejtett idézeteknek, utalásoknak, hiszen minden írás: újraírás. Az ún.

** Azóta további adatokat is találtam az *öl-ölel* paronómaziára. József Attila a Freud-verssel egyazon évben keletkezett nagyi költeményében, A Dunánál-ban is él vele: „Látom, mit ők [ti. a százezer ős] nem láttak, mert kapáltak, / *ölte*k, *ölelte*k, tették, ami kell.” Maga Babits is alkalmazza később is: „tudjon asszonyt ölni és asszonyért ölni; *ölni és ölelni*” (Halálfiái. Európa-Szépirodalmi, Bp., 1959. 1: 151); „Minden kultúrán túl bennünk liheg az ósállat: *ölelni! ölni!* harácsolni! (uo. 2: 151). Végül pedig Krúdy Nagy kópé című regényének vége felé ez olvasható: „Szótlanul odavetette magát Antónia lábaihoz, hevesen, őrgöngve, hörögve kapta el a leány mezítelen lábait, nem lehetett tudni, *megöli* vagy *megöleli* a leányt...” (Rezeda Kázmér szép élete – Nagy kópé – Az utolsó gavallér. Szépirodalmi, Bp., 1957. 340).

szövegirodalomnak fontos (bár vitatható) tétele, hogy a szövegek nem a valóságra, hanem egymásra mint kvázi-valóságra vonatkoznak. (Vö. Szabó 1998: 246–7.)

6. A Babits Mihály kiengesztelésére íródott Magad emésztő... kezdetű vers a már idézett, az Eszméletbe is átkerült sorok után ezzel folytatódik:

Így él a gazdag is, szegény is,
így szenvedünk te is meg én is,
s még jó, ha az ember haragja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, –
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyú karma?

A *dudás* alakja József Attilát jelképezi, aki rövidesen ezt a régi pásztortáncot illeszti mottóként válogatott versei, a Medvetánc kötet élére: „Aki dudás akar lenni, / pokolra kell annak menni, / ott kell annak megtanulni, / hogyan kell a dudát fújni.” (Török Gábor szerint a *dudás* itt arra a közmondásra is utal, hogy *két dudás nem fér meg egy csárdában*; l. Török 1976: 228.)

Vele szemben Babits a *fuvolás*. De miért éppen az? Ez a szóválasztás is mutatja, milyen jól ismerte a vers írója Babits költészetét. A *Thamyris* című, eredetileg a Herceg, hátha megjön a tél is! kötetben olvasható versben szerepelt ez a fuvola mint a költő hangszere és balsorsának okozója:

Ekkor fuvolád, átkos fuvolád
lobbant, mint síkon a tüzek
és mind szabadabban, egyre vadabban
hogy futni riadtak a szűzek.

Előadásommal azt kívántam bizonyítani, hogy ez a dudás ezt a fuvolást nemcsak „harapta” és „marta”, hanem titkon csodálta is, ezért folytonosan tanulmányozta, idézte, átírta és újraírta, de a vele szemben elkövetett vétek terhétől soha nem tudott egészen megszabadulni. Miképpen Babits sem a maga sértettségétől. Mégis szeretném őket én is úgy látni, ahogyan Kornis Mihály látta 1990-ben, Ottlik Géza elképzelt túlvilági fogadtatásakor: „... és Babits is az asztalhoz telepedik fáradt arccal, csontos tenyerében József Attila kezével, ...” (Kornis 1996: 310). Úgy legyen!

(2005)

Források

ÖM. 3. = József Attila összes művei. 3. köt.: Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.

Vál. nov. = Babits Mihály: Válogatott novellák. In: Két regény. Novellák. Unikornis Kiadó, Bp., é. n. [1995.]

Hivatkozások

Basch Lóránt 1959. Egy literáris pör története. It 408–33.

Bokor László–Tverdota György (szerk.) 1987. Kortársak József Attiláról (1922–1945). 1–3. köt. Akadémiai Kiadó, Bp.

Devecseri Gábor 1946. Budapest Tündérváros. Officina, Bp.

Devecseri Gábor 1974. A hasfelmetszés előnyei. A mulandóság cáfolatául. Magvető, Bp.

Hatvany Lajos 1977. József Attiláról. Kritika 8: 14–6.

Ízes Mihály 1980. „... lobogjon az égig szellem és szerelem...” Kétféle szerepvállalás egysége: József Attila[-]parafázisok Babits költészetében. It 668–76.

- Kornis Mihály 1996. Az utolsó hazám. In: Ottlik (Emlékkönyv). Szerk. Kelecsényi László. Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp. 309–10.
- Melczer Tibor 1974. Kardos Pál: Babits Mihály. [Ism.] ItK 114–9.
- Melczer Tibor 1981. József Attila[-]parafrazisok Babits Mihály költészetében? Megjegyzések Ízes Mihály közleményéhez. It 689–94.
- Nemes Nagy Ágnes 1984. A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról. Magvető Kiadó, Bp.
- Németh G. Béla 1983. Mint különös hírmondó (Szerep, vállalás, identifikáció). In: Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Szerk. Kelevéz Ágnes. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 407–17.
- Németh László 1929. Nincsen anyám, se apám [!]. József Attila versei. [Ism.] Nyugat dec. 1; 22–23. sz. 649–50.
- Rába György 1981. Babits Mihály költészete 1903–1920. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Stoll Béla 1993. Babits-hatások József Attilánál. ItK 57–61.
- Szabó Zoltán 1998. A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Bp.
- Szabó Zoltán 2002. Az indázás stílusformái. In: „Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Szerk. Szabó Zoltán. Tinta Könyvkiadó, Bp. 264–82.
- Szabolcsi Miklós 1963. Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szabolcsi Miklós 1977. Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szabolcsi Miklós 1992. „Kemény a menny”. József Attila élete és pályája 1927–1930. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szabolcsi Miklós 1998. Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szőke György 1980. József Attila: (Magad emésztő...). József Attila és Babits viszonya a (Magad emésztő...) című költemény tükrében. ItK 83–91.
- Szőke György 1996. Élmény és alkotás. Egy József Attila-vers születése. It 178–83.
- Tamás Attila 1962. József Attila és a Nyugat költői. ItK 564–79.
- Tasi József 1983. Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila. Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez. In: Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Szerk. Kelevéz Ágnes. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 135–70.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. köt. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967, 1972, 1976.
- Török Gábor 1976. József Attila-kommentárok. Gondolat, Bp.
- Tverdota György 1973. [Hozzászólás Szabolcsi Miklós vitaindító előadásához.] In: Vita a Nyugatról. Az 1972. április 27-i Nyugat-konferencia alapján szerk. és sajtó alá rend. Kabdebó Lóránt. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 207–20.
- Tverdota György 1987. Ihlet és eszmélet. József Attila, a teremtő gondolkodás költője. Gondolat, Bp.
- Tverdota György 1995. József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Magyarázatok. Osiris Kiadó, Bp.
- Tverdota György 2004. Konfliktus Babitscsal és a Baumgarten-díj. In: Eszmélet. In memoriam József Attila. Szerk. N. Horváth Béla. Nap Kiadó, H. n. [Bp.] 103–10. [Részlet ebből: Tverdota György: A komor feltámadás titka. Pannonica, Bp., 1998.]
- Vas István 1981. Mért vijjog a saskeselyű? 1–2. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Zelk Zoltán 1975. Reménykedem és rettegek. (A Magyar Televízió riportfilmjének rövidített szövege. Riporter: Keres Emil.) Kritika 11: 4–5.

A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál*

József Attila „tájleírásai” valójában **projekciók** (lelkiállapotok kivetülései). Hogy a tájnak – elsősorban a külvárosok sivár, elidegenedett tájainak – lelki, szellemi önarcképként való megfestése tudatos és szándékos volt nála, azt többek között abból a leveléből tudjuk, melyet Halász Gáborhoz intézett 1935-ben, amikor az a Medvetánc kötetéről írott Nyugat-beli kritikájában „szemére hánytva egyes túlságosan propagandaízű verseit” (l. Halász 1977: 769; a szóban forgó kritika: Nyugat 1935: I, 324–5). A költő ebben a levelében mintegy „védelmébe veszi” ezeket a költeményeket, de nem csupán a polgári kritika fanyalgásával, hanem a másik oldalról, a politikai baloldaltól jövő elismeréssel szemben is. Ugyanis mind a fanyalgás, mind az elismerés félreértésen, mégpedig ugyanazon a félreértésen alapul: azon, hogy tartalomnak nézik, és eszerint ítélik meg azt, amit ő csak formának szánt. „Én a proletárságot is formának látom – szögezi le –, és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé, s kifejező szándékom ... számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel” (idézi Halász Gábor uo.). Vagyis a tájleírás, a város peremének, a külvárosi éjnek és a többi nevezetes motívumnak a megjelenítése alapján véve nem cél az ő számára, hanem eszköz: az önkifejezésnek az eszköze. Joggal kockáztathatja tehát meg Halász Gábor azt az esszéisztikusnak tűnő, de valójában nagyon is megalapozott és helytálló észrevételt, hogy „a külváros ő maga volt” (uo.).

Rónay György egy műelemzésében „lelki táj”-nak nevezte Krúdy tájait, amelyek a belső és a külső, a pszichikai és a fizikai közt teremtenek – vagy pontosabban: ismernek fel és mutatnak be – korrelációkat (1971: 139). Szerintem **lelki tájak** József Attila tájai is. Azonban van egy számottevő különbség is köztük: József Attila számára a leírás nemcsak pszichikai tartalmak, lelkiállapotok kivetítésének az alkalma, hanem éppígy szolgál gondolati műveletek, felismerések, absztrakciók megérzékítésére is. Ezért a kutatónak a pszichológia és a pszichiátria szempontjain kívül a filozófiára, sőt a közgazdaságtanra és a politikára is tekintettel kell lennie ezeknek a „tájleírásoknak” az elemzésekor. Talán elég, ha most csak az Eszmélet különleges „filozófiai tájképeire” utalok (pl. a VIII. részben a *csillagok* és a XII.-ben a *vonat*). Ezekben a leírásokban a táj funkciója nem merül ki a szemléltetésben, az érzékletes megjelenítésben. Ezek a tájak szellemi folyamatok kísérleti terepei, ahol az „odakint”-nek és az „idebent”-nek – a társadalomnak és az egyéni pszichikumnak – egyaránt antagonisztikus ellentmondásai objektívalódnak és eközben (vagy mondjuk így: ezáltal?) értelmeződnek is. Máskülönből nehezen érthetnének meg, miért épp a harmincas évek első felében, József Attila „mozgalmi” korszakában válik uralkodóvá ez a verstípus. Márpedig kétségteljesen irodalomtörténeti tény, hogy az ilyen jellegű és rendeltetésű leíró vers éppen ekkor tesz szert nála központi jelentőségre. Ennek az időszaknak a **tájleíró szintézisvers** a vezető műfaja, az ilyen típusú, „létösszegező”-nek is mondott nagy költemények hordozzák a legfontosabb mondanivalókat.

Ennek a reprezentatív verstípusnak, a tájleíró szintézisversnek két fő válfaját különböztethetjük meg aszerint, hogy honnan, milyen logikai-gondolati szintről indul a vers, és azután merrefelé halad. Az egyik gyakori versépítési mód, az **induktív** versépítés konkrét valóságselemektől, egyesektől rugaszkodik el, hogy valamely általános felé lendüljön. A másikfajta szerkezetű vers az általánosból indul ki, és az egyes felé halad. Ez utóbbit **deduktív** versépítésnek nevezhetjük.

E két szerkesztésmód közül az előbbi, az egyestől az általános, a képitől a fogalmi felé mozgó, tehát az **induktív** a gyakoribb. Ebben a vizuális megjelenítés – a szó szoros értelmében vett leírás – áll elől, az tölti ki a vers nagy részét. Ebből a szemléletes valóságanyagból vonja el, következteti ki József Attila a záró formulát, a vers „üzenetét”. E fogalmi szintű közlés csak a szöveg vége felé, a gondolati és indulati csúcsponton jelenik meg. Hatása katartikus, mert formába kényszeríti és ezzel fel is oldja azokat a feszültségeket, amelyek már-már szétrobbanással fenyegették a költeményt. E katartikus hatású lezárás nem éri váratlanul az olvasót, sőt kielégíti annak várakozását, oly logikusan folyik az előzményből. Ekkorra érik be és bizonyul lényeginek a panorámaszerűen felvonultatott tájképi elemeknek fokozatosan erősödő másodlagos, mögöttes értelme, hogy végül a befejező sorokban „a mennyiségi felhalmozódás minőségi változásba csapjon át”, s a konkrét élettények, valóságsgementumok egymáshoz súrlódásából

* Előadás az MTA I. Osztálya és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság József Attila-ülésszakán (Budapest, 1980. szeptember 30.).

villamos szikraként pattanjon ki a gondolati általánosítás, a gyakorta mozgósító hevületű szentencia, formula.

Hogy néhány példával is jelezzem, milyen versekre gondolok, amikor induktív versépítésről beszélek, ebbe a szerkezeti típusba sorolom a Munkások (1931), a Külvárosi éj (1932), A város peremén (1933) és az Elégia (1933) című költeményt, hogy csak a legismertebbekre utaljak. Ezekben a műveiben a tájélménytől eljut József Attila a vallomásig, a törvényig, sőt a próféciáig. A szentenciózus lezárás a szó jó értelmében **retorikus**, anélkül hogy csattanóízű volna. Akár felhívással, akár fogalmi összegezéssel ér véget a szöveg, ez az általános szervesen nő ki a megelőző egyesekből.

Másképpen, épp ellentétes módon épül a **deduktív** versszerkezet: itt az általánostól haladunk az egyes felé, a szentencia megelőzi a panorámát. A verstípus mintapéldánya a Téli éjszaka, amelyben az elvont posztulátum, a „Légy fegyelmezett!” elhangzása után a reális tájmozzanatok szükségképpen túlmutatnak önmagukon, többet jelentenek önmaguknál. „Ontológiai tájkép” ez, ahogy a versnek egyik elemzője találóan megállapította (Pór P. 1975: 78). Ez a jelentésbeli többszörösség, többszintűség, polifónia annak tulajdonítható, hogy a filozofikus hangütés már eleve meghatározza – de legalábbis befolyásolja – a költemény olvasásmódját, „olvasási utasításul” szolgál a befogadó számára (vö. Török G. 1974: 33). Egy „hieroglifikus” valóság képe rajzolódik ki előttünk: mindaz, amit a maga anyagi konkrétságában látunk, valójában valami másnak, egy nála fontosabbnak a jele, jelképe.

...Egy ember ült a porban
s eltűnt a *kifesző jegyek* közt.
(Ritkás erdő alatt, 1932)

E valóság-hieroglifák mögöttes értelmét, ill. az irányt, amerre értelmezőjüknek el kell indulnia, a versindítás szabja meg. De ez megfordítva is igaz: ahogy a folytatás a kezdet felől értelmeződik, úgy a nyitó szentenciának is a kifejtés, a tájkép adja meg a teljesebb jelentését. A „Légy fegyelmezett!” igazából csak abban a kozmikus táguló természetlényben szemléltetődik, konkretizálódik és igazolódik, amelyet az utána következő tájleírás élénk tár. „Ennek a felszólításnak a szigorát a leírás nyomán kibontakozó hatalmas körkép érteti meg fokról fokra” (Tamás A. 1972: 252).

Később, az 1935 körüli korszakhatár után háttérbe szorul ez a verstípus és a vele járó „közvetlen miliójelenlét” és „közvetlen életrajziség” (Németh G. B. 1980: 6). Részlegesen azonban megőrződik mint versindító kép, ill. helyzet. Tájleírással indul pl. a Levegőt! (1935), A Dunánál (1936) és a Hazám (1937), megint csak a legismertebbek közül válogatva.

Voltaképpen mi is a vershelyzet ezekben a nyitásokban? Nem az, hogy a lírai szubjektum ténylegesen mozog vagy akár csak szemlélődik a tájban, hanem az, hogy visszaemlékezik erre. Jól mutatják ezt többek között a múlt idejű igealakok: „Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi *bántott* / hazafelé menet? / A gyepre éppen langy sötétség *szállott*, / mint bársony-permeteg”; „A rakodópart alsó kövén *ültem*”; „Az éjjel hazafelé *mentem*, / *éreztem*, bársony nesz inog”; stb., összevetve például egy ilyen nyitóképpel: „Itt *ülök* csillámló sziklafalon”. Ebben csakugyan a tájban való *hic et nunc* jelenlét a tényleges vershelyzet, ill. az ebbe beleolvadó versíró helyzet. (A vershelyzet, versíró helyzet, versmagatartás stb. fogalmáról vö.: Török 1968: 178–87; Veres A. 1972: 130–1; Vajda A. 1972: 182; Szegedy-Maszák 1972: 349–50; Hankiss 1985: 603–34.)

Az utolsó két-három év reprezentatív verseit a lényegre csupaszított, gnómaszerű, szentenciózus-axiomatikus beszédmód jellemzi (vö. Németh G. B. 1980a). Van ugyan néhány korábbi példa is erre a „kinyilvánító” verstípusra – így az 1934-ben keletkezett Számvetés –, de igazán gyakorivá csak a harmincas évek közepétől, uralkodóvá pedig a legvégső periódusban válik (1936: Biztató, Irgalom, Kiáltozás, Kész a leltár; 1937: Nem emel föl, Bukj föl az árból, Tudod, hogy nincs bocsánat, Négykézláb másztam, Le vagyok győzve..., Karóval jöttél..., Talán eltűnök hirtelen, Ime hát meglettem hazámat). Még ezekben a segélykiáltásszerű vagy komoran ítélkező művekben is felvillannak olykor tájmotívumok, de jobbra csak képi síkon, pl. hasonlatok képi elemeként: „*Mint fatutaj a folyamon, / mint méla tót a tutajon, / száll alá emberi fajom / némán a szenvedéstől*” (Kiáltozás); „*Úgy leszakadtam minden más világról, / ahogyan lehull a gyümölcs az ágról*” (Le vagyok győzve...); „...most itt csücsülsz, // *mint fák tövén a bolondgomba*” (Karóval jöttél...); stb. Ám ebben a korszakában már nem formateremtő elve, nem fókusza verseinek a tájleírás.

A költő, aki néhány évvel korábban még úgy próbált úrrá lenni saját lelkének és az őt körülvevő „vas világnak” a rettenetein, hogy felmérte, leírta ezt a külső-belső tájat, „mint birtokát a tulajdonosa”, –

nos ez a költő ekkor már a kimondás, a kinyilvánítás, az ítéletmondó kijelentés meztelen kardjával és mérlegével száll szembe mindazzal, ami végül is meg fogja ölni.

(1980)

Hivatkozások

- Halász Gábor 1977. Válogatott írásai. Magvető, Bp.
- Hankiss Elemér 1985. Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány. Magvető, Bp.
- Németh G. Béla 1980. A semmi sodra. Új Írás 20/6: 5–17.
- Németh G. Béla 1980a. A kimondás törvénye (A kései József Attila világképe és poétikája). Új Írás 20/8: 3–19.
- Németh G. Béla (szerk.) 1972. Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Pór Péter 1975. Az „Eszmélet” verstípusa. ItK 79: 73–83.
- Rónay György 1971. A nagy nemzedék. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Szegedy-Maszák Mihály 1972. Az átlényegített dal (A lejtőn). In: Németh G. Béla (szerk.) 291–358.
- Tamás Attila 1972. A költői műalkotás fő sajátosságai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Török Gábor 1968. A líra: logika (József Attila költői nyelve). Magvető–Tiszatáj, Bp.
- Török Gábor 1974. Költői rébuszok. Magvető, Bp.
- Vajda András 1972. Látomásteremtés – jelképátformálás (Ráchel). In: Németh G. Béla (szerk.) 161–99.
- Veres András 1972. Elbizonytalanodó moralitás, ironikus életkép (Kertben). In: Németh G. Béla (szerk.) 105–59.

**„Kemény a menny”
(Szabolcsi Miklós könyve József Attiláról)**

E könyv* Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájának harmadik kötete. Az első kötet (Fiatal életek indulója, 1963) a költő pályakezdését derítette föl; a második (Érik a fény, 1977) 1923-tól 1927-ig kísérte nyomon József Attila életét és pályáját. A mostani kötet az 1927 szeptembere és 1930 szeptembere közötti időszakot mutatja be, a Franciaországból való hazatéréstől addig az időpontig, amikor József Attila összeköti életét Szántó Judittal, és egy időre bekapcsolódik az illegális kommunista mozgalomba.

A kötet címe („Kemény a menny”) az 1929. augusztus végén vagy szeptember legelején keletkezett Tiszazug című vers utolsó szakaszából való. De kemény, sőt egyre keményedő, súlyosodó mennybolt feszült e három évben a költő élete fölé is. A Vágó Márta-szerelem az emberi és társadalmi otthonra találás ígérését hordozza, ám ez a kapcsolat is megszakad; a költőnek sikerül álláshoz jutnia, de pár hónap múltán megválnak hivatalától, és „neurasthenia gravis” diagnózissal szanatóriumba kerül; 1929/30 fordulóján gúnyos hangú, pamfletszerű kritikával illeti előbb Pintér Jenő, majd Babits Mihály új könyvét, s ezzel nehezen múló ellenszenvet kelt maga iránt mind a konzervatív, mind a nyugatos írótaborban.

A monográfiában bemutatott életszakasz fő eseménye a magánélet síkján a Vágó Mártához fűződő, nem viszonzatlan, de ekkor beteljesületlen szerelem. Igazából csak most, Szabolcsi Miklós monográfiájával szolgáltat igazságot az irodalomtörténet-írás a sokat szenvedett, szintén szerencsétlen sorsú Vágó Mártának. A Vágó Márta-szerelemről szóló fejezet s ezen belül különösen a levelezésnek az elemzése nemcsak ennek a könyvnek, hanem az egész József Attila-szakirodalomnak is az egyik csúcspontja. A filológiai alaposág és nyomozókedv maximuma egyesül itt a lélektani érzék, a beleérzőképesség maximumával. Ezenfelül még olvasmányos is, anélkül, hogy felszínesen csevegővé hígulna.

A Márta-szerelem utáni időszakban József Attila Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjának, az Előőrsnek a munkatársa, s bekapcsolódik a Bartha Miklós Társaság tevékenységébe is. E „népies” tájékozódás dokumentuma a Fábian Dániellel közösen írt Ki a faluba című röpirat, valamint néhány „parasztvers” és „hagyományvállaló vers”. Ugyanakkor mind szorosabban kötődik A Toll című lap liberális köréhez: részt vesz a Kosztolányi gerjesztette Ady-vitában (Ady-vízió), s itt teszi közzé Babits elleni pamfletjét Az istenek hálnak, az ember él kötet ürügyén. A monográfia részletesen ismerteti ezeknek az irodalmi-irodalompolitikai küzdelmeknek az eseménytörténetét, s bennük József Attila – nemritkán ellentmondásos – szerepét.

Az életrajzi és eszmetörténeti vonatkozások mellett nem sikkad el a lényeg: József Attila költészete sem. Két fejezetben, összesen több mint 250 lapon tekinti át a monográfia a költő ekkori líráját, verstípusait, stilisztikai-poétikai törekvéseit. A fontosabb versekről külön elemzéseket is kapunk.

A könyv szerkezete – s ez József Attila kapcsán igazán nem számíthat pejoratív minősítésnek! – mérnökien kiszámított, átgondolt. Az I. és a IV. fejezet tömör életrajzot nyújt (az előbbi 1927 szeptemberétől 1928 decemberéig, az utóbbi 1929 januárjától 1930 szeptemberéig). Utána, a II. és az V. fejezetben az adott életszakasz kiemelkedőbb eseményeinek, kapcsolatainak beható elemzése következik: a Vágó Márta-szerelem, illetve József Attila vitái, szellemi tájékozódása a szakítás után. A III. és a VI. fejezet, mint már jeleztük, a költői életmű áttekintésére vállalkozik (III.: 1927. ősz–1928 vége; VI.: 1929 eleje–1930. szeptember). A VII., a zárófejezet címe: A kortársak között. Ebben előbb a fontosabb egykorú értékelésekkel ismerkedhetünk meg: „Hogyan látták József Attila helyét kortársai a magyar irodalomban?” Ezután néhány kortársról kapunk tömör jellemzést (a Jóság antológia költői; Illyés, Szabó Lőrinc, Simon Andor, Erdélyi József). A rövid befejezés már a Külvárosi éj felé nyújt kitekintést. A kötetet utószó, irodalomjegyzék, névmutató, a József Attila-művek mutatója, másfél ívnyi képmelléklet, végül a képek jegyzéke zárja.

(1993)

* Szabolcsi Miklós: „Kemény a menny”. József Attila élete és pályája 1927–1930. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 562 + 24 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 40.)

**Átutazóban a nagyepika felé
(Nyelvi képek, motívumok szövegszervező funkciója
Déry Tibor Pesti felhőjáték című regényében)***

1. Déry a Pesti felhőjátékot (akkori címén: Az átutazót) 1930 végén vagy 1931 első hónapjaiban írta,¹ de csak két évvel később tudta megjelentetni a Nyíl regényújság 1933. január 19-i (86.) számában. Ungvári Tamás a hatkötetes irodalomtörténet Déry-fejezetében e lapot az „obszkurus” jelzővel illeti.² Ezt helytelen minősítésnek kell tartanunk, tekintettel arra, hogy a Nyíl regények szerzői között olyanok találhatók, mint Francis Jammes, Gottfried Keller, D. H. Lawrence, Heinrich és Thomas Mann, a magyarok közül Ambrus Zoltán, Benedek Marcell, Mikszáth (3 művel), Móra, Schöpflin, Tersánszky (4 művel) és nem utolsósorban Krúdy Gyula (az 1933. június 29-i [109.] szám a Váci utcai szép napokat adja közre, immár posztumusz műként). Öt évvel később, 1938 októberében a tekintélyes budapesti német napilap, a Pester Lloyd közölni kezdi a regény német fordítását Ein Fremder címmel, de a közlés tíz folytatás után – minden bizonnyal a szerzőnek a Gide-fordítás miatti politikai pere és elítéltetése következtében – a 4. fejezet vége felé megszakadt.³ Kötetben a mű csak 1945-ben látott napvilágot a Budapest Kiadónál, immár Pesti felhőjáték címmel, Szerelmi regény két villámcsapás között alcímmel és túlnyomórészt új fejezetcímekkel.⁴ Ezután még két ízben jelent meg egy-egy Déry-kisregényeket tartalmazó gyűjteményes kötetben (A kéthangú kiáltás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1968; Alkonyodik, a bárányok elvéreznek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972; cikkem írásakor ez utóbbi kiadást használtam, és az idézetek után ennek oldalszámait tüntetem fel).

A regény (az életműsorozat szóban forgó kötetének alcíme és több elemző szerint: kisregény) kritikai, irodalomtörténeti megítélése meglehetősen ellentmondásos. A régebbi magyar irodalmi lexikon

* Rövidített változata elhangzott a Déry Tibor halálának 25. évfordulóján rendezett konferencián (Budapest, 2002. december 5.).

¹ Botka Ferenc: Déry Tibor és Németh Andor. In: „D. T. úr X.-ben”. Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1995. 21.

² A magyar irodalom története. 6. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 426.

³ A megjelent részt újból közli: Déry Tibor: Különös árverés. Ein Fremder. Regények 1920–1942 Romane. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1999. 340–67. A kéziratban maradt folytatást l. Déry Tibor: A Halál takarítónője a színpadon. Cikkek, nyilatkozatok, jegyzetek 1921–1939. Die glückliche Familie. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2004. 427–94.

⁴ A Nyíl regények sorozatában megjelent első közlés fejezetcímei a következők voltak: A Gellérthegy kisebb lett!, Felhő a Statisztika fölött, Az üzenet, A függöny felszalad, Váratlan látogató, Rácز fogságban, Az első találkozás, De profundis, Rácз a túlsó partra utazik, A nők között, A szerelem két arca, Követségben, Rácз kiugrik. A német fordítás szó szerint átülteti ezeket a címeket, csupán a Statisztikából lesz Rózsadomb (Rosenhügel), és Rácзot itt Szerbnek hívják: Der Gellértheim ist kleiner geworden, Eine Wolke über dem Rosenhügel (!), Die Botschaft, Der Vorhang geht auseinander, Ein unerwarteter Besuch, Szerb (!) in Gefangenschaft, Die erste Begegnung, De Profundis, Szerb (!) begibt sich auf das andere Ufer, Bei den Frauen, Die zwei Gesichter der Liebe, Die Botschaft, Szerb (!) verläßt den Schauplatz. Az 1945-ös kötetkiadás az új címnek és az alcímnek megfelelő új fejezetcímeket kapott (csak az első kettő maradt meg, az előbbi a felkiáltójel elhagyásával, ami egyébként már a német fordításban sem volt meg): A Gellértheim kisebb lett, Felhő a Statisztika fölött, Üzenet a várból, A felhő a Belvárosba ér, Mennydörgés a Katona József utcában, A felhők fogságában, A Naphegyen: az első villám, Hajnali vihar a Nagykörúton, A Naphegyen egy percre kisüt a nap, Holdudvar a Citadella fölött, Vidéki viharfelhők Budán, A pesti felhők fölött nem süt nap, A Felhők Lovagja elvonul Pestről. Mint láthatjuk, mindegyik fejezetcím valamilyen földrajzi és/vagy meteorológiai fogalmat tartalmaz. Az alcímbe „két villámcsapás” egyike akkor éri a főszereplőt, amikor az Márta öngyilkosságáról értesül (5. fejezet), a másik pedig akkor, amikor az újságban megpillantja Büchlerné öngyilkosságának hírére (13. fejezet). A *felhő* motívuma, amely az új kiadásban a cím és a fejezetcímek révén nagyobb hangsúlyt kapott, egy évtizedekkel későbbi visszaemlékezés szerint az „átutazó”, a Németh Andorról mintázott dr. Rácз György metaforájának tekinthető: „képe [...] egy az égbolton révetegen vonuló nyári felhő... nem, két egymással révetegen vitatkozó nyári felhő alakjában jelent meg előttem” (Déry Tibor: Itélet [!] nincs. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969. 343).

Déry-cikkének szerzője, Szerdahelyi István a művet sommás elmarasztalásban részesíti: „témájában és stílusában a korabeli [é. az 1930-as évekből] lektúrirodalom sémáit követte”.⁵ Ungvári Tamás a regény főhősét, Rácz doktort, az „átutazó”-t a Kafkától, majd Camus-tól ábrázolt „idegen” egyik korai magyar megfogalmazásaként említi.⁶ Későbbi Déry-könyvében viszont semmiféle értékelést sem ad a műről.⁷ Ezzel szemben Egri Péter már A kéthangú kiáltás című gyűjteményes kötet megjelenésekor lelkes hangú ismertetésben méltatja a Pesti felhőjátékot: „novella-témából kisregénnyé kerekedett könnyű s mégis oly biztos röptű, teljessé érett alkotás”; „a valóságábrázolás gazdagodása folytán [...] előrelépés, sőt fordulat Déry pályáján”; „a valósághoz való hazatalálás jegyében íródott”.⁸ Míg korábbi hőseit: Dirót (A kéthangú kiáltás) és a vándort (Országúton; régebbi címén: Alkonyodik, a bárányok elvéreznek) belülről, lírai módon jelenítette meg, itt Ráczot kívülről, külső és emiatt határozottabban kritikai nézőpontból ábrázolja: ezáltal a lírai jelleggel szemben az epikai jelleg, az önvallomással szemben a történetmondás került előtérbe.⁹ Ezt az értékelést osztja és fejleszti tovább kismonográfiájában Pomogáts Béla: „Valójában a Pesti felhőjáték lett az író első regénye, [...] a költői önkifejezés után ebben a könyvben köszöntött be az epikus ábrázolás korszaka.”¹⁰

Ezekhez az igen elismerő véleményekhez képest újabban ismét kritikusabb hangot üt meg a Pesti felhőjátékkal kapcsolatban Botka Ferenc: „a kisregény megformálásának egésze bizony elég henye és felületes; több helyütt konvencionális fordulatokkal tarkított, és cselekményessége itt-ott mesterséges. Néha már úgy érezzük: alkalmazkodik a megjelenését biztosító félig-meddig ponyvasorozat szellemiségéhez”; s az értékelés summázataként: „Németh [Andor] szemszögéből nézve: micsoda visszalépés ez az Ébredjétek fel világához képest!”¹¹

2. Nem lévén irodalomtörténész, még kevésbé Déry-szakértő, nem tudok és nem is kívánok állást foglalni ebben a vitában. Úgy vélem, hasznosabb is, érdekesebb is, ha a továbbiakban a regény formájának egy bizonyos sajátosságával: a nyelvi képek, motívumok szövegszervező funkciójával, ezután pedig a Pesti felhőjáték stílustörténeti helyével, jelentőségével foglalkozom.

Elég régi és általánosan elfogadott felismerése a prózai művek poétikájának és stilisztikájának, hogy a nagyobb terjedelmű epikai alkotások kompozícióját többek között az ismétlődő szövegrészletek, az ún. *motívumok* szervezik. Ezt az elnevezést a szövegen belüli ismétlődés jelölésére Bernáth Árpád és Csúri Károly vezette be, megkülönböztetésül az *emlékmától*, a szövegek közötti ismétlődéstől.¹² A motívum az irodalmi szöveg szemantikai alapsíkjához (alapizotópiájához), az ún. tárgyi síkhoz tartozik, szemben a nyelvi képpel, amelyet két sík (a tárgyi és a képi) együttese, egymásra vonatkoztatása alkot.¹³

⁵ Magyar irodalmi lexikon. 1. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 250.

⁶ A magyar irodalom története. 6. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 426.

⁷ Ungvári Tamás: Déry Tibor alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973. 104.

⁸ Egri Péter: A kéthangú kiáltás. It 1969: 928, 931.

⁹ Uo. 929.

¹⁰ Pomogáts Béla: Déry Tibor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974. 50.

¹¹ Botka Ferenc: Déry Tibor és Németh Andor. In: „D. T. úr X.-ben”. Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1995. 21.

¹² Bernáth Árpád: A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéseiről. In: Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 439–68; Csúri Károly: A [Caligula című] Kosztolányi-novella motívum- és embléma-rendszeréről. In: A novellaelemzés új módszerei. Szerk. Hankiss Elemér. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 77–83.

¹³ A nyelvi kép, izotópia, tárgyi sík – képi sík fogalmára vö. Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2002. 33–55.

Déry regényét motívumként azoknak a madaraknak a látványa fogja keretbe, amelyeket a hadifogságából és azt követő önkéntes emigrációjából hat év után hazatérő fiatalember, dr. Rác György a vonat ablakából megpillant, akkor is, amikor megérkezik Pestre, és akkor is, amikor mindössze egy héttel később elutazik onnan: „Az ablakból már látni a Gellérthegyet, de nem ismeri meg. Ilyen kicsi? [...] *A Duna partja homokos, madarak ülnek a homokban*” (273–4); „A nap forrón süt arcába, egyedül van a fülkében. Már elhagyták a Gellérthegyet, a kis Gellérthegyet, a Duna mellett visz a vonat, *a homokos parton madarak állnak és ásítanak*” (387). Ezek a madarak éppoly mozdulatlanok a történet végén, mint annak kezdetén voltak. Közben lezajlott hat embernek és a hetediknek, az „átutazónak” a története, benne két öngyilkossággal, de itt semmi sem változott, mintha a természet tökéletes közönyösséggel viseltetne az emberi sors változatai iránt. A madár a vallásokban és mitológiákban égi üzenetek hordozójaként a menny és a föld közötti kapcsolattartást jelképezi.¹⁴ Ám ezek a madarak nem akarnak, talán nem is tudnának kapcsolatot tartani. S meglehet, nincs is kivel.

Mint láthattuk, a madarak motívuma mellett mindkétszer ott volt a külföldről visszatérve kisebbnek tetsző Gellérthegynak a motívuma is. Említhetünk további motivikus (a regény tárgyi síkján megfigyelhető) ismétlődéseket is, a rövidség kedvéért csupán hármat: az esőben fénylő sisakkal vonuló gyalogosszakasz (282, 370), a félrecsúszott kalap mint a sebezhetőség jelképe (286, 307), a kutyának, illetve a házmesternének mondott „Hess” indulatszó (333, 372).

Térjünk azonban vissza a madarakhoz, most már képi szerepben (azokhoz a szöveghelyekhez tehát, ahol a madár vagy annak valamely része, fajtája stb. képi elemként jelenik meg).

Ahogy a szövegben előrehaladunk, mindinkább nyilvánvalóvá válik, hogy az elbeszélő a főbb szereplőket következetesen *madár*-képekkel jeleníti meg. Sőt a regény kezdetén még a vasúti fülke padlóján heverő újságpapír is madárszerűvé válik: „néha ha eléri a huzat, *fáradtan felemeli fél szárnyát*” (265). Pár sorral alább „a csendes, düledt szemű fiatalember [...] néha *szórakozottan felemeli kezét*, aztán leejti” (uo.). Vagyis a legelső információ, amelyet a regény főszereplőjéről kapunk, egy madárszerű jelenséggel állítja őt párhuzamba. Török Gábor *jelöletlen hasonlatnak* nevezte ezt a képfajtát, amely a párhuzamnál szorosabban, a szabályos alakú hasonlatnál viszont lazábban kapcsol össze két dolgot.¹⁵ Dr. Rác, akinek szemével a környezetet és a többi szereplőt nézzük (nemcsak itt, hanem mindvégig), egy kissé mindent és mindenkit madárszerűnek lát, egy helyütt még a felhőt is (280). Már a vonatban madárhoz hasonlítja egyik útitársát, a fiatal lányt: „Cili a valószínűtlen hőségtől, az álmoságtól, a sok badarságtól, amit álmodott, s amit most hall, hirtelen elszédül. Néha megelevenednek a mesék, a világ a feje tetejére áll. A levegő odakünn a fű fölött gyémánttisza, s rezeg a napsütésben. *Ha kiterjesztené karjait, kiszállhatna a fülkéből, mint a madár*” (267–8).

A regény három női szereplőjét, a fiatal és más-másképpen, de egyaránt igen vonzó Mártát, Katát és Annyt a galamb motívuma kíséri és *galamb*-képek jellemzik. A galamb a mitológiában Aphrodité madara, a szerelmi beteljesülés jelképe, a keresztény vallásban a Szentlélek megjelenítője.¹⁶ Rác és Márta beszélgetését a várbeli Mátyás-templomnál galambturbékolás festi alá, ez azonban nem annyira a köztük kialakult kapcsolatot jelképezi (amely csupán alkalmi és szinte véletlenszerű volt), mint inkább szakrális képzeteket kelt: „Rác felnézett az égre. *A magasból turbékolás hallatszott, de Rác hiába keresi, nem látja a galambokat. A vasárnapi kék ég felhőtlenül remegett a torony fölött*” (284); „*A rejtélyes galambok újra turbékolnak. Kifürkészhetetlen égi hangok irányítják az ember sorsát*” (285; az utóbbi mondat bizonyára a férfi bölcselkedését közvetíti szabadfüggőbeszéd-szerűen). Pár oldallal később egy másik helyszínen, ahol Márta már nincs jelen (nem is jelenhet meg többé, mert közben öngyilkos lett, ám ezt ekkor még senki sem tudja), tehát egy pesti lakásban „A Duna felől újra hajótülkölés hallatszik. *Az ablak előtt nehéz szárnyveréssel elröpül egy galamb*, talán a Mátyás-templom tájékaról hoz üzenetet!” (290–1; az elbeszélő közlését itt is a szereplő néma reflexiója egészíti ki). Néhány nappal később, amikor már tudják, hogy Márta meghalt, Rác a két barátnővel, Katával és Annyval a pesti Duna-parton sétálgat:

¹⁴ Vö.: Jelképtár. Szerk. Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György. Helikon Kiadó, Bp., 1990. 147; Szimbólumtár. Szerk. Pál József–Újvári Edit. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 313.

¹⁵ Török Gábor: A líra: logika. Magvető–Tiszatáj, Bp., 1968. 66–70.

¹⁶ Vö.: Jelképtár 72; Szimbólumtár 161.

„Mindhárman hallgatnak. Az Akadémia előtt *galambok röpködnek, vidáman csattogtatják szárnyukat*” (342). Talán Márta emléke zavarta meg egy pillanatra évődő-kacérkodó hármasukat?

Nyelvi kép gyanánt a *galamb* mind a három nővel kapcsolatban megjelenik: „Minden szó, amit a kicsike [= Márta] kiejtett, az öngyilkosság glóriafényétől övezve, íme, most *fehér galambként röpköd előttem*” (332); „A keskeny ajtórésben megjelent Anny barna feje, és szájáról világos mosoly repült a szobába, *mint dúcból kisikló fehér galamb. Az ágy fölött kering lassan, aztán Rác szívére ereszkedik*” (359); „*Az ajtórésen beszálló fehér galamb [...] egy percre boldoggá tette*” (360; a hasonlat képi eleme, mint rendesen, implicit metaforaként ismétlődik meg); Anny a botrányal fenyegető estélyen úgy látja képzeletében barátnőjét, Katát, „*mint fehér áldozati galambot, aki csakhamar kétségbeesett turbékolással fog a vértől gőzölgő hullák fölött keringeni*” (319). Kata valójában egyáltalán nem áldozati galamb természetű nő, csak Anny látja ilyennek attól való félelmében, hogy Kata férje tudomást szerez feleségének az estélyen megjelent Németh Lajos tanárral folytatott viszonyáról, s férj és szerető véresen egymásnak esnek.

Néhány olyan *madár*-kép is felbukkan a szövegben, amely – a *galamb*-hasonlatokkal és -metaforákkal ellentétben – előnytelen színben tünteti fel a vele jellemzett női szereplőt. Ezek a képek nem olyan gyakoriak, mint Krúdynál,¹⁷ de a baromfira, verébre stb. való utalás itt is határozottan pejoratív jellegű. Például Márta éjszakai elbeszélésére, panaszaira így emlékezik vissza másnap a férfi: „félálomban hallottam valami távoli zajt; *mintha egy ingerült tyúk csipogna mélyen víz alatt*” (288). Németh ezt mondja szeretője barátnőjének: „Anny, az Istenért, hagyja már abba ezt a *csipogást*” (298). Anny „Előveszi púderes dobozát, s könnyű, puha mozdulatokkal, amilyenekkel *verebek csipegetik a morzsát, végigjárja kezével arcát*” (318). Persze idetartoznak, bár minimális stílushatást keltenek, a köznyelvi metaforák is: „te ostoba *liba...*” (281; ezt Németh mondja korábbi kedvesének, Mártának utolsó találkozásukkor).

Van egy olyan alakja is a Pesti felhőjátéknak, aki mindvégig „madárszerűen szállongó jelenség”-ként (307), szinte madárként, mégpedig saskeselyűként jelenik meg. Ez Büchler sebészprofesszor, Kata férje. Így látjuk meg első ízben, Rác szemével: „kinyitja az ajtót, és egy rendkívül magas, valószínűtlenül sovány úriembert pillant meg a lépcsőházban, [...] Rövid, száraz mozdulatai vannak, *apró fejével úgy bólogat szüntelen, mint egy izgatott, leskelődő madár*” (302). Büchlert külseje és mozgása valósággal predesztinálja erre a komikus madárszerepre: „röviden bólint *apró fejével*” (304); „hangosan, szívből jövően nevet, miközben *hevesen bólint minden szónál*” (307); „hegyes vállai közé húzza a fejét” (uo.); „még hosszabbra húzza *kopasz keselyűnyakát. A nyak legfelső végén ünnepélyesen billeg a fej*” (308); „tiltakozóan kiterjesztené karját, de a szűk taxiban nincs hely nagystílusú mozdulatokra. A két kar, *mint kinyújtott, béna szárny, függve marad a levegőben*” (377); „a karosszéknek támaszkodva mereven áll, és hosszú karjait himbálja” (383); „Égnek veti karját, [...] *hevesen bólint fejével*” (384). Nemcsak Rác doktor látja ilyennek, Németh is ezt mondja róla kifejtett metaforával, majd ezt továbbfejlesztő képpel: „Többnyire émelységig udvarias és szeretetre méltó, ilyenkor az az ember érzése róla, hogy *nyomorék, boldogtalan madár... aztán egy rövid csőrívágás, mintha vaskapával...*” (322). Még könyvtárszobájában is kitömött madár riogatja a látogatót: „Az egyik sarokban kitömött saskeselyű állt kiterjesztett szárnyakkal, és nyakát előrenyújtva, mintha le akarna ugrani a földre” (324). A keselyűként ábrázolt Büchler környezetében szinte szükségszerűnek hat ez a kitömött madár. Nem azt érezzük, hogy a kitömött keselyű sugallja – metonimikusan – a tanár keselyűszerűségét, hanem épp fordítva: egy keselyű-ember szobájában mi más is lehetne kitömve, mint egy keselyű. Ez tehát az ún. *metonimikus hasonlatnak*¹⁸ mintegy a megfordítása: a képi elem rendeli maga mellé a tárgyat.

A külsőleges ábrázolásnak ez a fajtája a régebbi humoros irodalomban, vicclapokban volt szokásos (bár Dickensnél is, Krúdynál is előfordul). Itt a túl gyakori alkalmazás miatt hatása fokozatosan csökken. Minél többször süti el az író a madár-ember patronját, annál kisebb a váratlansága, a poétikai hírértéke.¹⁹ Büchler utolsó feltűnésekor a *madár*-kép valóságos szimbólumban „csúcsosodik ki”. A tanár ezt mondja a

¹⁷ Vö. Kemény Gábor: *Képekbe menekülő élet*. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 97.

¹⁸ Vö. Kemény Gábor: *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2002. 156, 161, 182, 194.

¹⁹ Vö. Fónagy Iván: *A stílus hírértéke*. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok I.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 91–123.

pályaudvaron a madárhangon sípoló mozdonynak, egyben saját magának: „Nem tudsz repülni!” (377). Ez a fajta jelképeség ekkor, jó pár évtizeddel Ibsen után, egy kissé divatjamúltnak hat; még szigorúbban: ekkorra az irodalmi kommersz martalékává vált.

A vígjátéki (bohózáti?) jellegű Büchler–Rác megismerkedési jelenetben Büchler keselyűként, Rác verébként tűnik fel, így alkotva az állatmesékre emlékeztető komplex képet: „[Rác] úgy érzi, mintha a látogató lényéhez nem illő helyzetbe került volna: magányos *saskeselyű*, aki egy *verébfiókát* akarna valamilyen rejtélyes okból mulattatni, s nem tudja, hogy fogjon hozzá. [Új bekezdés.] De a jószívű *veréb* belemegy a játékba. [Új bekezdés.] – Kérem – mondja a *veréb* –, majd bejelentem. Kit jelentsek be? [Új bekezdés.] A *saskeselyű* különös pillantást vet feléje. [Új bekezdés.] – Hogy kit jelentsen be? – ismétli habozva, s lassan felemeli egyik *szárnyát*. [...] [Új bekezdés.] Így indulnak neki ketten az ismeretlen vadászterület felkutatására: elől az idegen *madár*, sárga glaszékesztyűvel hosszú *karmain*, mögötte Rác, aki érdeklődve nézegeti jövőbeni lakását” (303). A „mögötte Rác...” kezdetű résszel a szöveg visszavált a tárgyi síkra (tegyük hozzá, épp idejében, mert az „állatmese” kezdett már idegesítővé válni).

Rácot később hatyúhoz is hasonlítja az elbeszélő, majd a hasonlatot nyomban metaforává tömöríti: „A hálóing nem az ő testére van szabva, földig ér, és karjai úgy elvesznek a lobogó ujjakban, *mint a szárnyacsontok a hatyúk fehér tollazata alatt*. A *hatyú* vidáman csetlik-botlik a szobában” (310). Ez a nyelvi kép többféle konnotációt is mozgósíthat a befogadóban: tisztaság, lovagiasság (Lohengrin!), a mindennapi életben való ügyetlenség stb. A többszöri ismétlődés ennek is csökkenti a hatásosságát: „Németh megígéri, hogy a kávéházból felküld reggelit a *hatyúnak*” (311); „Azzal csábított [...], hogy még az ágyban fekszik, és fürdik a napban, *mint egy hatyú*” (312).

A főszereplő harmadik és egyben utolsó madár-metaforája a regény legvégén jelenik meg, amikor Rác – már a vonaton ülve – így magyarázza meg saját magának, miért nem ment el Annyhoz, miért nem vállalhatta ezt az újabb szerelmet: „Rác kinéz az ablakon a csillogó Balatonra. Nem mehet el Annyhoz, [...] tönkretenné azt a gyengéd kis jelenséget *kuviksorsával*” (388). A kuvik baljóslatú, balszerencsét hozó madár, vö. *kuvikol* = 'riasztó híreket terjeszt'. Az „átutazó” mindenkivel szemben meg akarja őrizni kívülállását, akivel mégis kapcsolatba kerül, az meghal: „őhöz szegődtek és meghaltak” (344). Rác a saját áldozatának tekinti a regény elején a vonat által elgázolt öreg parasztot (mert előre elképzelte, és a jóslat megvalósította önmagát), az öngyilkossá lett Mártát (mert „bosszú-hímként” elfogadta kétségbeesett felkínálkozását), még a gazdátlan kutyát is (mert ott hagyta az utcán, és a kóbor ebet halálra gázolta egy autó). Most pedig még Büchler első feleségének (Jolánnak) az öngyilkossági kísérletét is magára veszi (ezt már végképp alaptalanul), és nem akarja, hogy Anny legyen a következő áldozat; ezért száll le az Andrássy út (Anny lakása) felé tartó autóbusról, és utazik vissza Rómába, majd egy szigetre, ahol ugyanolyan egyedül lehet, mint Yeu szigetén az internáltságban.

Németh Lajos tanárt, a regény harmadik férfiszerelőjét nem jellemzik madár-képek. De egy helyütt az ő vergődése, kínlódása is a madár képzetét sugallja: „Németh nem felel, de Rác látja, hogy *tehetetlenül csapkod szárnyaival*” (280); „A délutáni lárma kódén keresztül Rác hallgatja barátja el-elcsukló hangját és közbe-közbe néha oly zajt, *mintha foglyul ejtett madár csapkodna szárnyával*: el-elhaló zokogást” (280–1).

A madarakkal kapcsolatos képzetek az író késő öregkoráig elkísérték: a Botka Ferenc által kiadott két posztumusz mű egyikében, a Sirályháton címűben az elbeszélő egy emberszerű (beszélni, sőt gondolatot olvasni is tudó) sirály hátáról tekint le Pestre, melynek utcáin járókelők gyanánt krokodilok, kajmánok, óriásgyíkok, kígyók, szalamandrák hemzsegnak; a másikban (Dr. Nikodémusz Lázár híres útikalandjai) maga a „költő-író” hős tud repülni, igaz, csak „az ihlet óráiban”. (Déry zoológiai tájékozottságának forrásait Botka Ferenc nyomozta ki és ismertette a kötet utószavában.²⁰)

A Pesti felhőjáték számos további állat-képet is tartalmaz. Közülük elsősorban a *béka* (272, 350, 353, 357, 361, 384), a *gyík* (381), a *teknőc* (305) és a *kígyó* (326, 379) lehetnének érdekesek. Botka Ferenc fenti utószava szerint az író feltűnően érdeklődött a hullók és a kételtűek iránt, s valóságos „szürrealisztikus jelképrendszert” épített ki körük, allegorikus kapcsolatot keresve ezen állatok és „a tudatküszöb alá szorított emberi indulatok, mindenekelőtt a társadalmi méretűvé növekedett agresszió” között.²¹ Minthogy azonban ebben a tanulmányban a madár-motívumok és -képek szövegszervező

²⁰ Déry Tibor: Sirályháton – Dr. Nikodémusz Lázár híres útikalandjai. A szöveget gondozta és az utószót írta Botka Ferenc. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 111–9.

²¹ I. h. 115.

funkcióját igyekeztem bemutatni, a nem madarakat, hanem egyéb állatokat felvonultató képek tárgyalásától ezúttal eltekintek.

3. Befejezésül legyen szabad néhány észrevételt tennem Déry regényének stílustörténeti helyéről, jelentőségéről!

Stílusát tekintve a Pesti felhőjáték markánsan eltér az előző évek avantgardista kísérleteitől. Ennek szerintem nem csupán a közlés helyéhez való alkalmazkodás lehetett az oka, hanem az is, hogy éppen erre az időre esik az európai és hazai stílusújítás apálya, illetőleg egy „új klasszicizálódás”, stílusbeli „lehiggadás” kezdete.²² Magától Kassáktól idézi Szabó Zoltán stílustörténete a következőket 1928-ból, a korszakváltás idejéből: „Ma már túl vagyunk az avantgardizmuson, aki hozni akar valamit, annak nem meglepően érdekeset, hanem erőben és tisztaságban jelentőset kell hoznia.”²³

Ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy a regény lapjain feltűnjenek az előző stíluskorszak, az expresszionizmus és a szürrealizmus stílusjegyei is. Lássunk mindjárt egy példát a regény 8., a kötetkiadásban Hajnali vihar a Nagykörúton című fejezetének elejéről! Rácz dr. az előző este megtudott szörnyű hírnek, Márta öngyilkosságának a hatása alatt könnyeit nyelve kóborol a néptelen utcákon. „Hogy ne maradjon egyedül, gazdátlan kutya csatlakozik hozzá, s farkát vidáman a magasba csapva, szuszogva kíséretébe szegődik. [...] A kutya nem tágit Rácz mellől, s *felnyalja könnyeit, ha olykor az aszfaltra csurognak*” (330). Ez a mondat kétségtelenül A kéthangú kiáltás és az Alkonyodik... expresszionizmusának, eltúlzottságában groteszk hatású látás- és kifejezésmódjának maradványa egy már egészen más jellegű nyelvi és hangulati közegben.²⁴

A regény stílusa azonban a maga egészében már egy másfajta, Szabó Zoltántól *tárgyias-intellektuálisnak* nevezett stíluseszmény felé mutat. Dérynek ezt a stílustörekvését – ha nem ózdkodnánk a kifejezés lejáratoságától – akár realizmusnak is nevezhetnénk. Igen sajtáságos realizmus azonban ez, mert át van itatva prousti reminiscenciákkal – még mielőtt az író az À la recherche du temps perdu-vel tüzetesebben megismerkedett volna. Itt tehát nem elsősorban határról, hanem inkább rokon törekvésekről kell beszélnünk. Ezek a részletek, különösen bizonyos leírások a rövidesen írni kezdett nagy regény, A befejezetlen mondat képtechnikáját előlegezik.

Egyik példánk legyen a pesti bérház esti hangjainak leírása az 5. fejezetből: „az ablakból [NB. a lépcsőház ablakáról van szó, mert Rácznak, kulcsa nem lévén, itt kell várakoznia Némethre, akinél éppen lakik] szép kilátás nyílik a ház udvarára, amelyben most egymás után gyulladnak ki a konyhák és cselédszobák ablakai. Esteledik, a kirándulók hazajönnek a Hűvösvölgyből, a kis cselédek a Városligetből, a körben szaladó függőfolyosók megtelnek hanggal és fénnel, itt-ott kicsapódik egy ablak, és sárga fénypásmát vet ki az alkonyatba. Az ablakok mögött nők vetkőződnek, egy tükör éles visszfénye végigszalad a ház falán, és eltűnik a sötét égen. A legalsó emeletről fáradt dudorászás hallatszik, néha tányércsörömpölés – *egy-egy elejtett szó, amely túl könnyű, hogysem a föld felé szállna, s az udvar sötét tölcseréből felrepül, mint vasalóból a szikra*” (308). A terjedelmes zárómondat a hallás – tapintás (súlyérzékelés) – látás fokozatain keresztül jut el a környezettől sugallt, tehát metonimikus, de főként érzetkeverő (szinesztetikus) hasonlatig.

Másik példánk Büchlerék estélyének leírása (ezen az estélyen derül egyébként ki, hogy Márta öngyilkos lett). A gomolygó füst anyagiasítása (metafora) és a hanghatásoknak vizuális képekkel való érzékeltetése (szinesztézia) már abból a látásmódból ered, amely A befejezetlen mondat nagy nyitóképét²⁵ és annyi más, artistikusan kifinomult, mégis plasztikus leírását fogja rövidesen létrehozni: „A zöld biliárdasztal fölött, amely a dohányzó közepén áll, összegyűlik a cigarettafüst, és *gyapjasan* gomolyog a

²² Vö. Szabó Zoltán: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Bp., 1998. 200–2.

²³ Uo. 201–2.

²⁴ A túlzásról mint expresszionista stílusesszokról vö. Szabó Zoltán i. m. 204.

²⁵ Vö. Egri Péter: A befejezetlen mondat kezdőképéről. L. Mérlegen egy életmű. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai (2002. december 5–6.). Szerk. Botka Ferenc. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2003. 48–55.

lámpafényben. Minthogy mennyezetvilágítás van, nem látni árnyékokat a falakon, és a társalgás moraja is oly egyenletes, hogy – ha le lehetne fényképezni – *egyetlen ráncot sem vetne a képen*. A túlsó szobából kicsap néha egy-egy magas női nevetés, *eltévedt hullámként becsobog a biliárdterembe, s itt rögtön kisimul, mint gyűrődés a vízen*” (318).²⁶

A készülődő nagy mű, A befejezetlen mondat felé jelzik az utat azok a természettudományi és/vagy műszaki területről vett képek is, amilyen például a következő hasonlat: „Kata előrehajol. Tekintete a másik [asszony] szemébe fúródik, s egy pillanatra heves ibolyaszín fényvel lobban fel, *mint amilyenül éjszaka az autogénhegesztők égetik a vasat; csak sötét szemüveggel lehet belenézni*” (367). Zeman László csehszlovákiai magyar kutató harminc évvel ezelőtt alapos, terjedelmes tanulmányban mutatta ki, hogyan nyomul be egyfelől a tudományos/műszaki szakszókincs, másfelől a szleng Déry prózájába.²⁷ Kár, hogy ezt az izgalmas kutatást – tudomásom szerint – se ő, se más nem folytatta az azóta eltelt három évtizedben.

A Pesti felhőjáték stílusának kevert, átmeneti jellegét mutatja, hogy e felől a mű felől nemcsak egy sajátos, ha tetszik, prousti ihletésű realizmus felé vezethet út, hanem a humoros, olvasmányos regénynek egy olyan válfaja felé is, amelynek angol nyelvterületen Wodehouse, nálunk pedig Szerb Antal volt a rangos képviselője. Hadd idézzek egy ilyen példát is Déry regényéből! Rác elhatározza, hogy harminc szál rózsával lepi meg szerelmét, Annyt. „*S mint aki békeszerződést írt alá népe nevében, hosszú háború után: oly megilletődöttséggel s elszánt komolysággal nyit be a virágüzletbe*” (375). A nyelvi kép hatásosságát az is növeli, hogy a hasonlat képi eleme (a hasonló) megelőzi a hasonlítottat. Ezt a sorrendet a szokványos hasonlított–hasonló sorrenddel, az ún. *racionális* sorrenddel szemben *emocionálisnak* vagy – Fónagy Iván nyomán – *impresszívnek* is nevezhetjük.²⁸ Lássunk egy másik példát is erre a Szerb Antalt előlegező humorra: „Rác rosszul érzi magát a meglepetés hirtelen csendjében, legszívesebben feloszlana, s valami barátságos kávéházban újra összeállna a Revue des deux Mondes-dal kezében” (383).

Ezekkel az idézetekkel természetesen nem azt kívánom bizonyítani, hogy Déry regénye hatott Szerb Antal humorának kialakulására, hanem csupán azt, hogy Az átutazó több stílusfejlődési tendencia kereszteződési pontjában áll, és ilyen folytatása is lehetett volna. (Mint tudjuk: nem lett.)

Sőt megkockáztatom azt a végképp tiszteletlenül ható ötletet is, hogy van a regénynek egy olyan részlete is, amelyet akár Rejtő Jenő is írhatott volna. Íme: „Dr. Rác tekintetét a sütliba színű orcákra szegezi és mosolyog. *Bocsánatot kér tekintetével, hogy pillanatnyilag semmi étvágya*” (269). Persze itt sem közvetlen hatásra gyanakodom (bár Rejtő éppen úgy olvashatta a Nyíl regényújtságot, mint Szerb Antal), hanem csak a szellemi közeg rokonságát és a Déry-regény több irányban való folytathatóságát jelzem.

Összegzésül: egy regény, amelynek stilisztikai analógiái Proustól Rejtő Jenőig ívelnek, az én (lényegében posztmodern előtti) ízlésem alapján aligha minősíthető remekműnek. Tanulmányommal nem is igyekeztem ezt a benyomást kelteni. De mindvégig inspirálónak éreztem a szöveggel való foglalkozást, mert szerzőjének egy olyan pályaszakaszát dokumentálja, amely a lírai önkifejezéstől az epikai ábrázolásig, az avantgardizmustól egy sajátos, mondhatni *artistikus realizmusig* vezet.

Amikor Az átutazó a budapesti Nyíl regényújtságon napvilágot látott, Déry Tibor már Dubrovnikban tartózkodott, Proustot olvasott, és rövidesen írni kezdte Szemtől szembe című novella-trilógiáját. És még az év karácsonyának szentestéjén belekezdett főművébe, A befejezetlen mondatba.

(2002)

²⁶ Az “együttérzékelés”-nek a regény stílusában játszott szerepére már Egri Péter is felfigyelt: Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében (Déry modernsége). Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 146.

²⁷ Zeman László: A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában „A befejezetlen mondat”-ban. MNy. 1973: 325–41.

²⁸ Az impresszív szórendről vö. Fónagy Iván: i. h. (19. jegyzet) 110–2.

**A nyelvi kép funkciója az újabb magyar elbeszélő prózában
(Kőbányai János: El; Mészöly Miklós: Sutting ezredes tündöklése;
Tolnai Ottó: Briliáns)**

1. „Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában” című tanulmányom (in: Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 183–232) első két részében arra vállalkoztam, hogy megállapítsam egy adott korpusz, a Kőrkép 88 antológia (Magvető Könyvkiadó, Bp., 1988. 627.) nyelvi képeinek mennyiségét (abszolút és relatív gyakoriságát), valamint hogy bemutassam, azaz kvantitatív és kvalitatív oldalról is jellemezzem azt a nyolc képtípust, melyek valamelyikébe nézetem szerint bármely elemi kép besorolható.

Úgy vélem azonban, hogy ez a fejtegetés hiányos maradna anélkül, hogy legalább fel ne vessem azt a kérdést is, hogyan alkalmazzák az antológia szerzői a nyelvi képet, illetőleg mi a funkciója, a rendeltetése a képek az antológia elbeszéléseiben.

Ha mind a huszonnégy művet végigelemezném ebből a szempontból, az legalább akkora terjedelmet igényelne, mint amekkorát a gyakorisági adatok megállapítására és a képtípusok jellemzésére fordítottam.

Ezért azt a megoldást választottam, hogy az antológia írásai közül csak annak a háromnak (Kőbányai János, Mészöly Miklós és Tolnai Ottó elbeszélésének) a képeit vizsgálom meg funkció tekintetében is, amelyben a nyelvi képek abszolút és relatív gyakorisága egyaránt a legnagyobbak bizonyult.*

2. Kőbányai János El című novellájában feltűnően sok a nyelvi kép: a 25 oldal terjedelmű írás összesen 130 elemi képet tartalmaz, vagyis egy oldalra átlagosan 5,2 jut belőlük.

E képek többségének nincs strukturális jelentősége, mert funkciója kimerül a szemléltetésben és/vagy a hangulati motivációban, sőt olykor a pusztán díszítésben. A gazdag képanyag ilyenformán megmarad a külső forma szintjén, nem válik belső formai tényezővé, fókusszá. Más szóval: nem szerves (kihagyhatatlan), hanem járulékos, vagyis részese a műalkotásnak.

Nyomban le kell szögezmem, hogy a fenti kijelentés éppoly kevésbé tartalmaz értékítéletet, mint a képek sűrűségének vagy ritkaságának megállapítása. Mindössze arról van szó, hogy ennek a szövegnek – nagy mennyiségük és formai változatosságuk ellenére – nem a képek a szervezői, hanem egyéb tényezők.

Az elbeszélés rendező elve a belső (tudati) és a külső (esemény-) sík váltakozása. A cselekmény mindvégig két párhuzamos síkon zajlik: a hősnő belső világában (azt tervezgeti, hogyan kezd új, értelmesebb életet egy Balaton-felvidéki faluban) és a pesti éjszakában (ahol eközben, szinte mellékesen, alkalmi szeretője lesz egy valófélben levő férfinak). A két sík között nincsenek, mert nem is lehetnek, kapcsolódási pontok, sőt az író épp ellentétességükre, ábránd és való, reális és ideális kibékíthetetlen ellentmondására építi fel a novellát.

Ennek ellenére a képeknek se gyakorisága, se jellege nem függ ettől a váltakozástól; nem érezzük, hogy több (kevesebb) vagy más kép jelenik meg a szövegben aszerint, hogy a külső vagy a belső szférában mozgunk-e. A nagyszámú kép megőrzi elkülönültségét, nem szerveződik motivikus hálózattá. Kivételként a *parázs-szégyengömbök* metaforát említhetem, amely továbbszöve és variálva végigvonul az elbeszélés utolsó egynegyedén. A főszereplő lelkét *parázként égeti a szégyen*, nem a futó kaland miatt persze, csak amiatt, hogy a végén kivett egy ötszázast a férfi pénztárcájából. A motívumként ismétlődő képek sorozata elmélyíti és meg is újítja a banális-szentimentális köznyelvi toposzt (a *motívum* műszót itt abban az értelemben használom, amelyet Bernáth Árpád és munkatársai tulajdonítottak neki a hetvenes évek elején publikált elemzéseikben; vö.: Bernáth 1970, 1971; Csúri 1971):

„Zúgó fejében táncoló-égő *parázs-szégyengömbök* labdáznak” (246); „Az éjjeli villamoskocsin szerencsére egyedül utazik. Egy szempár sem vádolja lopással, de a *parásgömbök* még jobban *égetnek* a koponyájában, fojtogatóan lepréselődnek a torkán át a gyomrába, *felperzselik* az egész bensejét, behatolnak az ereibe, s mintha ott benzin keringene, *lánggra lobbantják* a véredényrendszerét, szertesét viszik a szégyentüzet valamennyi porcikájába” (uo.); „Kinyitja a kaput. Végre a liftben. Hogyan jutott idáig? A *zsarátnok-labdacsok* kiegészíttek minden képet” (uo.); „Tölt. Iszik. Tölt. Iszik.

* A számadatokat I. a következő cikk függelékében.

Tölt. Iszik. A *tűzgömbök* okozta *lángolást* sisteregve oltja el az ital” (247); „Erre a papírmásé épületre [ti. az elképzelt Balaton-parti házra] pattognak rá a *tűzgombóckák*, és *fölgyűjtják* azt” (250); „Megrázkódtatja a zokogás, újabb és újabb *kormos gombócokat* öklendezik föl, amelyek elbucskáznak, s könny alakjában távoznak a szeméből” (251).

A sok pazar nyelvi ötlet közepette azonban olykor némi túlfeszítettséget, túlírtságot is tapasztalunk. A „stílromantikus” írásmódnak megvan az a veszélye, hogy egy idő után kifárasztja, sőt ellenállásra ingerli az olvasót. Távoll áll tőlem, hogy e tanulmányban kritikusként lépjek fel, vagy tanácsokat osztogassak, de Kőbányainak további műveiben meg kellene kissé zaboláznia képalkotási szenvedélyét, mert különben az állandó nyelvi tobzódás végeredményben egyhangúvá teheti írásait.

3. A képgyakorisági lista „élcsoportjának” másik két tagjánál: Mészöly Miklósnál és Tolnai Ottónál viszont nem egyszerűen **sok** a kép, hanem úgy érezzük, a struktúrát is nagymértékben ezek határozzák meg. Tehát a képeknek önálló stílusműködésük miatt túlműtató, formateremtő funkciója is van.

Mészöly elbeszélésének, a Sutting ezredes tündöklésének bizonyára egyik fő rendező elve a képiség, képleteség. Sutting ezredes, a forradalmat mérnöki pontossággal „megépíteni” igyekvő titokzatos utazó mindvégig **virágnyelven** beszél a talán ettől is megbűvölt Privorszky Crescence „nemes úrhölgyhöz”:

„Pan Skirecki mindig időben fogja értesíteni, ha *zivatar* várható, ... Csak egyetlen kézre lehet utolsó csókot adni – ne legyen hát kétség, ha a faszorban *szél fúj*, és a holdat *felhő takarja*” (358); „A holnapi tisztaságnak is véres a talpa, s ezt vegye úgy, hogy *zápor mossa kékre az eget*” (360); „Rejtjelesen mondhatom csak, hogy mifelénk délen a *gyümölcs érőben van*. ... A levegő, azt mondják, *érezhetően súlyosabb lett* a déli megyékben, mintha a szél folyton sűrítene és nem engedné ingyen szétszéledni” (uo.); „Higgyen nekem, a forradalom *lecsapolja a délibábokat*, és tűzokádóba veti a tiltó parancsok postáját” (370); „mi akkor tűzzük ki a *piros rózsát*, mikor a legszebb *harmat* csillog rajta” (378).

A „rejtjelességre”, mint láthattuk, olykor külön is felhívja Crescence (és így az olvasó) figyelmét, úgyszólván metanyelvi kommentár gyanánt: „*Rejtjelesen* mondhatom csak” (360), de már előbb is: „Csak *rejtjelesen* mondom ezt, drága Crescence” (357).

Van ebben az áttételes közlésmódban egy csipetnyi szerepjátszás is, hiszen a rébuszokban való megnyilatkozásra nemcsak az óvatosság kötelezi a hőst, hanem a titkos forradalom-szervező választott szerepe is. Ez a körülmény lehetőleg (ön)íroniába burkolja az ezredes alakját, ide értve különös beszédmódját is.

Növeli az elbeszélés képeinek számát Sutting ezredesnek az a szokása is, hogy szívesen fejezi ki magát **szentenciával**, azaz valamely általános igazságot vagy erkölcsi jellegű tételt képszerű alakban megfogalmazó bölcs mondással, aranymondással (vö.: Bakos 1976: 800; Szabó–Szörényi 1988: 188). Már a virágnyelven szóló mondatokban is voltak ilyen szentenciózus részletek: „Csak egyetlen kézre lehet utolsó csókot adni” (358); „A holnapi tisztaságnak is véres a talpa” (360). A közmondás-, ill. szólásszerű fiktív velős mondások ugyanolyan kettős fénytörésben mutatják a forradalmár gavallért (vagy gavallér forradalmárt?), mint a virágnyelv, hiszen az ironia sem esik messzebbre a nosztalgiaától, mint a banalitás az evidenciától:

„Holdvilágon nem sül cipó, de a jó gazda akkor dagaszt – mondta az ezredes a beavatottak cinkosságával” (378); „Öreg fán szívósabbak a rügyek” (377); „a sors nem kérdezősködik” (383); „A mi forradalmunk természetes és büszke, mint a párizsi lovas koldus” (368–9); „Esti harmat nem látszik a fűvön, a szerelem mégis abban fürdik” (369); „a szerelem mindent egyenlővé tesz, és ibolyákra öntött friss tejben mosakszik” (uo.); „Az ország is szennyest vált csak, ha a szerelem hazug” (370); „A törvény csak maga ugat, de még a verebek is együtt énekelnek” (uo.); „A forradalom nem csábos konc, amit csak úgy virtuososan el lehet rabolni. Ellenkezőleg, a forradalmat meg kell építeni” (378).

A képletes-szentenciózus beszédmód közegében természetes jelenséggé bukkan fel (s egyúttal a XIX. század közepi atmoszférát is erősíti) az **allegória**. Az a két allegorikus képegyüttes azonban, melyet az alábbiakban idézni fogok, nem csupán stílusműködés, nyelvi díszítmény, hanem ezenfelül olyan komplex jel, amely a műalkotás legtitkosabb – egyszersmind legnyilvánvalóbb – üzenetét hordozza:

„Az erdő nyiladékan kilép a *szarvas*, a havas tájban megpillantja az egyetlen érte virrasztó *ablakot*, és elindul feléje. Ezeknek a magányosan világító ablakoknak nincs befejezhető regénye. A forradalom lappangva érik, drága Crescence. A szarvas körbejárja a házat, de még nem találja

alkalmasnak a percet, hogy agancsával megkoccintsa az ablaküveget, a hátsó kertben csinál magának kotorékot, és ott éjszakázik. A behavazott fákon *átüt a zöld levél*, a mókusszem részében *gerezdjére törik az őszi dió*. Ez a jövő, drága Crescence, csak helyesen kell értékelni a megtévesztő jelenségeket” (357–8); „Felületesen azt lehetett hinni, hogy egyoldalúan és kizárólag Strabónnal ért egyet, aki szerint sikerrel csak az *vadászhat*, aki mindenki másnál jobban ismeri az *erdő* tulajdonságait és kiterjedését. Vagyis mély ösztönösséggel érzi a határokat, melyek között az ő vadászata nem csupán gazdag *zsákmányt* ígér, hanem a zsákmány meg is szentelődik, és semmilyen másikkal nem téveszthető össze” (373).

Némelyik allegorikus képelem motívumként ismétlődik, és ezáltal előbb kontextuális, majd sajátosan egyedi, ún. írói jelentésre tesz szert: „Távol *gordonka* szól, erről ne feledkezzen meg. A réteken meghasadnak a tavaszi jégvárak, és ennek zenéje van. Gondoljon a megismételhetetlen virágokra, melyek képesek rá, hogy szirmukat ne hajlítsák szét addig, amíg az erdő nyiladékában vadászó rak tüzet” (358); „Nincs messze a cél. Ha az a tavasz [az író kiemelése K. G.] elkövetkezik, a madár lugasos fészekbe költethet, ... A Kamarilla rókái, kihizlalt gorillái mentik az irhájukat, a véres kürtöket *gordonkára* cserélik le. Crescence, ne sírjon...” (362–3); „A hóesés nem lankad, távol *gordonka* szól” (370).

Mészölynek ezeket az ismétlődő motívumait Balassa Péter a Film-ről írott alapos tanulmányában „motivikus rímek”-nek nevezi (1985: 41), s valóban ugyanúgy, ahogy a rímelő szavak fölerősítik egymás tartalmát, stílushatását, úgy sokszorozódik meg ezeknek a vissza-visszatérő képeknek az energiája is. De az ismétlődés keltette változás nem pusztán mennyiségi, hanem minőségi is. Az allegorikus képmozzanatoknak annyira feldúsulhat a képzettartalmuk, hogy végül semmiféle körülhatárolható jelentést sem hámozhatunk ki belőlük: az allegória észrevétlen átlényegült szimbólummá (az allegorikus és a szimbolikus ábrázolásmód különbségéről vö. Lukács 1969: II, 675–719). Az előbbi *gordonka*-képeket még „lefordíthatnánk”, ha akarnánk, fogalmi nyelvre. De megtehetnénk-e ugyanezt az esztétikum szétrombolásának kockázata nélkül a Sutting ezredes... talán legköltőibb szimbólumsorozatával, a *hét hullócsillag* képeivel is? Én nem vállalkozom erre a műveletre, csak bemutatom az egymásra rímelő, egymás hatását felfokozó mondatokat:

„Valójában *hét csillag* hullott le abban a pár hétben, amit a fölkelés leveréséig együtt tölthettünk” (359); „a fekete hátast választottam, amelyik elsőnek dobokolt fel, mikor az istállóba először bevezették, és a válladat végignyalta. Az *első csillag* ekkor hullott le a hét közül” (360); „Másodikként a *világító bogár*, amelyik a faszor lombsűrűjéből repült le az üszögös tűzrakás fölé, beleszédült a forróságba, s Te azt mondtad, most ő is menyegzői pernye, bármilyen pici is” (360–1); „A tavaknál kendőbe fogtál egy napkárászt, morzsát tettél a szájába, és visszaengeded a vízbe – s valamiképpen ez is *csillaghullás* volt” (361); „Egyszer egy egész éjszaka néztelek csak, ... Ez volt a *negyedik csillag*” (uo.); „Anette ... madárpuhasággal tenyerembe csúsztatva a Höchstädtnél behorpadt dohányszelencét. Ha nem hull le ez az *ötödik csillag*, lámpást kellett volna gyújtatunk” (uo.); „Már közös halottaink is vannak, Drágám, miért panaszkodjunk a kurta napok örökkévalóságára? *Csillag* ez is, amelyik zuhanva világít. A szép hatodik” (361–2); „A sárga mellény, az útravalónak szánt *csillag*, a zsák tetején világított” (371).

A *hullócsillag*-szimbolika szemléleti hátterét, az asszociációsor kiindulópontját csak jóval később fedi fel ez a látszólag mellékesen odavetett megjegyzés: „Crescence batisztsájlján *hét szétszórt flitterpöttyöcske* csillogott” (383). A *hullócsillag* (angolul: *shooting star*) egyúttal a főszereplőnek a nevére is utal. A Sutting egyébként is nyilvánvalóan **beszélő név** (s mint ilyen, ugyanúgy a XIX. századi irodalom stílusvilágát idézi, ahogy a virágnyelv, a sentenciózusság vagy az allegorikus kifejezésmód). Ezt látszik igazolni, hogy az angol *shooting* főnévnek egy kivételével mindegyik jelentése testet ölt az elbeszélés valamelyik részletében. Az Országgh-féle angol–magyar kéziszótár szerint haladva:

‘(agyon)lövés’: az ezredesről jóformán azt tudjuk meg először, hogy kiváló céllövő (352); a bogyszlói vendégfogadóban az asztal mellől „mesteri pontossággal” lő le egy karóra akasztott fazekat, s ez eszébe juttatja, hogy gyermekkorában ugyanígy „forrasztott oda” egy harkályt a fatörzshöz (az állatok „mártíriuma”: megkínzatusuk és/vagy megölésük rendszeresen ismétlődő mozzanat Mészölynél, I. Magasiskola, Jelentés öt egerről, Film; ez utóbbinak ilyen jeleneteiről és azok motivikus-szimbolikus funkciójáról vö. Balassa 1985: 37–69);

'vadászat, vadászterület': idéztük már azt az allegorikus komplex képet (373), amely az ezredes vállalkozását (és közvetve általában az emberi törekvéseket) a *vadászat – erdő – zsákmány* jelkészletével szemlélteti;

'átkelés folyó zúgóján': „A Sión ladikon kelt át. A lova mellette úszott, nyerítve rúgattott ki az iszapos partra, duzzadó nyakívéről sikosan csúszott le az átnedvesedett fény” (382);

'szökellés, ugrás, száguldás' / 'szökellő, ugró, száguldó': a főszereplő beszáguldozza fél Európát, nyugtalanul keresi a forradalmi cselekvés lehetőségét, ám végül mindig kívül marad az eseményeken, mert visszariad az öldökléstől; ide kapcsolódik nyelvileg a 'hullócsillag' értelem is;

'rügyezés': „Öreg fán szívósabbak a *rügyek*” (377).

A *shooting* > *Sutting* beszélő név egyetlen olyan jelentése, amely közvetlenül nem jelenik meg a szövegben, a 'filmfelvétel'. Ez ugyanis anakronizmus lenne, s ettől Mészöly ebben a művében gondosan tartózkodik. A 'filmezés' jelentésmozzanata ennek ellenére mindvégig jelen van, hiszen itt éppen *Sutting* ezredes „a filmkamera objektívje” (hasonlóan a Film narrátorához vagy a Pontos történetek... hősnőjéhez), akinek figyelő szeme igyekszik mindent rögzíteni és elraktározni, jobb időkre.

Nemcsak (jel)képek, motívumok ismétlődnek az elbeszélés szövegében, hanem egész mondatok is, szóról szóra azonos vagy kissé módosított formában, néha elég nagy (10–20 oldalas) távolságból is felelgetve egymásnak. Közöttük éppúgy vannak nyelvi képet tartalmazók, mint nem képszerűek. A párhuzamos szöveghelyekre felfigyelő olvasó óhatatlanul többletjelentést tulajdonít ezeknek a közléseknek, pl. annak, hogy a Lemberg környéki romtemplomból ugyanúgy nő ki az ecetfa (363), mint a bogyzslói ravatalozó kökerítéséből (381). A szimbolikus tartalom felfejtését egy harmadik, a kettő között mintegy feleúton álló kijelentés is segíti, amely – zenei analógiával élve – variációként köti össze a témát és a visszatérést: „A hársfa a templomból is kinő” (369). *Crescence*-ről háromszor jegyzi fel a szöveg: *résút hevert a brokáton* (361, 368, 371); olyanszerű eufemisztikus metonímiája ez itt a szeretkezésnek, mint a nevezetes prousti „katléljázás”. A 360. és a 365. lapon – egy birtokos névmásnyi különbséggel – kétszer is olvashatjuk ugyanazt a francia mondatot: „Le jour n'est pas levé, (ma) chère *Crescence*”, vagyis: „A nap (még) nem kelt föl, drága *Crescence*(-om)”, amit ebben a szöveggörnyezetben nyilván allegorikusan kell értelmeznünk, ti. hogy *a forradalom napja* nem kelt még fel. Ugyancsak kétszer fordul elő (azonos szöveggel) ez a szentencia: „A célt szeretni kell, *Crescence*” (366, 378). A legtöbbször, összesen kilencszer (!) ez a mondat tér vissza: „A gyermekkor elmúlt” (352; megismételve: 356, 358, 361, 373, 374, 376, 379, 381, 383). A lapszámokból látható, hogy e fokozatosan vezérmotívummá rangosodó kijelentés elejétől végéig végigkíséri az elbeszélést, bár nem egészen egyenletes ritmusban, mert a vége felé valamivel sűrűbben szerepel. Talán arra figyelmeztet, hogy ezen a tájon nem lehet többé gyermek módjára, vagyis őszintén, nem rejtőzködve, a maga naiv közvetlenségében, reflektálatlanságában élni meg az életet, hanem mindenkinek „fel kell végre nőnie”, hogy betölthesse küldetését.

Akár megfelel a fenti értelmezés az író szándékának, akár nem, az bizonyos, hogy az ilyen kulcsmondatok is szervezik a szöveg struktúráját azáltal, hogy bizonyosfajta „térbeliséget” kölcsönöznek neki.

Jeleztem már, hogy *Sutting* ezredes heroikus fontoskodására az én olvasatom szerint itt-ott irónia is vetül, pl. amikor „a legnagyobb részletességgel kidolgozott terveket” ismerteti a lebergi galambpostától a pest-budai Kemnitzer kávéház márvány asztallapja alá rejtett kémjelentésekig (362), vagy amikor „a fakutyázók közé vegyülve” tervezi átjuttatni a röplapokat a befagyott Dunán (378); ilyen a végkicsengése is a történetnek: az ezredes nem tudja kipróbálni a nagy fejű szögekkel való rejtjelezés ötletét, mert az ehhez kellő „szegzárdi” diófa tuskónak nyoma veszett; az ő emlékezetében még ott áll a városka egyik terén a puszpángbokrok mellett, de a megkérdezett helybeliek már hírét sem hallották (382–4).

Az ironikus távolságtartás („elidegenítés”-nek azért nem mondanám) abban is megnyilvánul, hogy helyenként XIX. századias patetikus, modoros képeket ad hősének szájába az író: „Ők is úgy fognak visszaemlékezni rá, mint *a legszebb emlékek csarnokára*, és ráismernek a rokon lánynyomokra” (363); „Itt háromszáz posztónadrágos, letépett ingű árnyék követte, akiket *a hajnali harmat csókolt meg utoljára*, és nem érhették meg *a győztes forradalom menyegzőjét*” (366); „Mindenki alszik egy-két századot, hogy *az örökkévalóság beleférhessen egy gyűrűfoglatba*” (370). A stílus iróniának ezek a villanásai azonban nem válnak meghatározóvá, mert nem az a céljuk, hogy nevetségessé tegyék a főszereplőt, hanem csupán esendőségére utalnak.

A másik szélsőséget, amely felé a novella képhasználata kilendül, azok a szürrealisztikus metaforazuhatagok képviselik, amelyek az ezredes és Crescence utolsó szerelmi együttlétének izgatottságát, már-már önkívületi állapotát vannak hivatva érzékeltetni: „Fehér halak cikáztak fekete tóban, virágból kelő madár bukott le, az ablakból vak ember nézett ki, és kard volt a villámhárító” (370); „A kék Úristenre! – nem fénylő tűz ez, hanem látható sötétség, érezhető árnyék, ... Hulló hangpohár és eszeveszett zene, bánat töredelmei” (uo.); „levelet kaptunk a holdból, virradj már, írják, ezt a lovat nektek kell meghódítani, te szép gyerekforrás, barna fiú-hal bukfeneczik a langyos esőben, éjjel lehulló ikrákká osztódott pillantás” (371). Ezek a képek a huszadik századi lírának az eszköztárából valók; sehol másutt nem találkozunk ilyenekkel a műben, csak itt, ahol egy pillanatra a tudat alatti mélyrétegek is megbolydulnak.

4. Tolnai Ottó Briliáns című elbeszélésének egy reciprok kép, a spárga → gyertya, ill. gyertya → spárga összehasonlítás, majd azonosítás jelöli ki a keretét. Az első mondat („Nem, nem akarom meggyújtani”; 595) elhangzásakor a történetet egyes szám első személyben elmondó főszereplő, a megtévelyodött bácskai spárgaszedő asszony már kezében tartja azt a gyertyát, amelyet befejezésül mégiscsak meggyújt majd, magára gyújtva ezzel a kalyibájában eszelős buzgalommal felhalmozott papírhulladékot. E két, időben igen közeli cselekvés, a gyertya kézbe vétele és meggyújtása között feszül ki a szabadasszociációs visszaemlékezés íve; ebbe a különleges, halál előtti pillanatba sűrűsödik bele az asszony egész élettörténete, sőt szüleié, nagyszüleié is.

A *spárga* azért meghatározó motívuma az elbeszélésnek, mert a főszereplő vendégmunkásként éveken át spárgát szedett Németországban, és egy kicsit ebbe is örült bele. A második bekezdésben a spárgahajtás alakját azzal szemlélteti, hogy a kezében tartott gyertyához hasonlítja, majd rögvést azonosítja is vele: „[A spárga] Pontosan ilyen, mint ez a gyertyaszál. Egy szörnyű viaszcsíra” (595). Az utóbbi képet, a metaforát, az analógia felismerésének gyerekes örömeivel pár soron belül még kétszer megismétli: „a spárga szörnyű viaszcsíra” (uo.); „Szóval: szörnyű, már-már karvastagságú viaszcsíra” (uo.).

A spárga → gyertya képzettársítás az elbeszélés közepe tájt bukkan fel ismét, ebben a több mozzanatu hasonlatban: „[A naccságák] Nem tudják így, gyöngéden kiemelni [a spárgát]. Így, pontosan így, mint ahogy a szentképeken tartják, emelik átlósan a gyertyaszálat az angyalok” (612).

A következő megjelenéskor ellenkezőjére fordul a hasonlítás iránya (ekkor már a gyertya a konkrét, a cselekmény szintjén levő elem, amelyet a spárga képe érzékeltet): „Csak én nem égetek állandóan gyertyát. Én csak sírok. Ezt az egy szálat magamnak tartogatom. [Bekezdés.] Pontosan olyan, mint a spárga” (619).

Végül pedig az utolsó oldalon a két motívum teljes metaforává olvad össze: meggyullad a gyertya, „ez a szörnyű viaszcsíra” (628), és a megörült asszony nem győzi tovább szedni az égő gyertyaszálakat: „Egész éjszaka szedtem a csirágot. Égő gyertyaszálakat szedtem a buckákból. Égő gyertyaszálakat szedek. Égő gyertyaszálakat. ... Nem győzöm, nem győzöm” (uo.).

A spárga-gyertya megfelelés által keretbe foglalt elbeszélésnek azonban mégsem ez a nyelvi kép a fókusz, súlypontja, hanem egy másik motívum, amelyet már a cím, a Briliáns is előlegez.

A *briliáns*-kép aránylag későn, kb. a szöveg kétharmadánál tűnik fel. Az agyondolgoztatott vendégmunkások minden apróságnak megörülnek, ami egy kis változatosságot hoz egyhangú robotjukba. Ezért kezdik figyelni a spárgaföldet keresztül-kasul fűrő vakondokat is: „A gazdától hallottuk először, hogy a vakond eszi a szentjánosbogarat. Egyszer aztán megvizsgáltam a vakond ürülékét. Mert, mondtam, kell valamit csinálni, valami mást, kell valami másra gondolni munka közben, mert különben eldobja a kést az ember, és üvöltve rohan a ködös, sötét német hegyek irányába. Megvizsgáltam. És tényleg világitott! Olyan volt, mint a drágakő. A vakond ürüléke olyan, mint a drágakő. Mint a briliáns” (615).

A hasonlat már a következő mondatban metaforává tömörül: „Ürüléke *briliáns*” (616, egymás után kétszer), annak jelzésül is, hogy a zaklatott idegzetű hősnő a kelleténél komolyabban veszi a tréfás összehasonlítást, azaz kezdi azonosítani a vakondürüléket a drágakővel. Ennek megfelelően a teljes metaforát előbb motivált egyszerű metafora követi: „És elkezdtem gyűjteni. A *vakondbriliánst*. Azt hiszem, ha nem kezdtem volna el gyűjteni a *vakondbriliánst*, megörültem volna” (616), majd ezt is felváltja a teljes azonosítást-azonosulást kifejező motiválatlan egyszerű metafora: „Csak ezt hoztam [ti. ezt az egy szálat gyertyát]. Meg a *briliánst*” (620); „Ez a sámlí az én örökségem. Vagyonom. Meg ez a tömérdék papundekli. Meg hát a *briliáns*” (uo.); „A vakondok is mind felfűrnak majd. És állnak vakon a napon, mellső lábuk között *briliánst* emelve felém” (626). Azáltal, hogy a képek

egymásutánja az explicitől az implicit, a motiválttól a motiválatlan, a jelölttől a jelöletlen típus felé halad, szinte lépésről lépésre követhetjük a főszereplő megháborodásának folyamatát.

E bizarr motívum azért válhatott az elbeszélés formateremtő elvévé, mert felbukkanása és elhatalmasodása kellően elő volt készítve. A narrátor-hősnő ugyanis kezdettől fogva különleges érdeklődést tanúsít az erős fényhatások, a forrón izzó vagy fagyosan csillogó jelenségek iránt:

„[A lábatlan koldus sámlija] Fényes volt, akár egy *kristályzsámoly*” (599); „A homokbuckák között hajlongva állandóan azokról a sámlikról meséltünk. Azokról a *kristályzsámolyokról* álmodoztunk” (uo.); „úgy csillogott az állat szőre, mint a *gyémánt*. ... [Apám] Állt a ló mellett. A *gyémántkanca* mellett. ... A kancát is elvezették. A *gyémántkancát* is” (601); „A kötőfék, amelyikkel édesapám a *gyémántkancán* felkötötte magát, ott volt a sámlia alatt” (607); „A varjak *gyémántkéken* csillogtak” (604); „*Izzott* a határ. *Parázslott* a hó. Egy nagy *kristály* volt a világ. Egy nagy tiszta *kristály*” (uo.); „Pontosan úgy *izzott* a kemence boltja, mint kint az ég” (607); „Arra gondoltam, a szépírásfüzetbe bele kellene írnom, szépen bele kellene firkálnom azt a gyönyörű napot. ... Azt a *gyémánttá fagyott* nagy madarat. A varjút. ... Az ég meg a kemence *égő boltját*. És azt, hogy aztán hogyan meszelte át valaki az udvart kátránnyal (uo.); „éppen a *gyémántbundás* állatkának [= a vakondnak] ... hála, túl lehet élni, valahogy túl lehet élni” (615); „Hogy ez a kamra mégse piszkolódott el, az azért van, mert a temérdek papír, papundecli mindent *fényesre* csiszol. Azért *csillog* itt minden. [Bekezdés.] Mint a csont. Mint a *briliáns*” (622); „Ezt a gyertyát magamnak gyűjtöm. Ha elég, majd ég szépen tovább a papír, a papundecli. ... És olyan lesz ismét a világ, mint a *kristály*” (625).

A következőket ismétlődő fény-motívumok a szövegben előrehaladva fokozatosan homogén jelentéssíkba (izotópiába) rendeződnek, amely asszociáció- (s ennél fogva: szöveg-) szervező tényezővé izmosodik. Az 'izzás' → 'fagy' → 'jég' → 'kristály' → 'gyémánt' → 'briliáns' motívumsor nyilegyenesen vezet az elbeszélés kulcsképe, a *briliáns*, vagyis a minden evilági hasznosságtól megszabadított, szintiszta esztétikumnak – és egyúttal a megörülésnek – a szimbóluma felé.

(1989)

Hivatkozások

- Bakos Ferenc 1976. Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, Bp. (3. kiadás; 1. kiadása: 1973.)
- Balassa Péter 1985. Passió és állathecc (Mészöly Miklós Film-jéről és művészetéről). In: Észjárások és formák. Elemzések és kritikák újabb prózáinkról 1978–1984. Tankönyvkiadó, Bp. 37–104.
- Bernáth Árpád 1970. Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez (Babits Mihály: Ősz és tavasz között). ItK 213–21.
- Bernáth Árpád 1971. A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéseiről. In: Hankiss Elemér (szerk.): Formateremtő elvek a költői alkotásban. Akadémiai Kiadó, Bp. 439–68.
- Csúri Károly 1971. A Kosztolányi-novella [= Caligula] motívum- és embléma-rendszeréről. In: Hankiss Elemér (szerk.): A novellaelemzés új módszerei. Akadémiai Kiadó, Bp. 77–83.
- Lukács György 1969. Az esztétikum sajátossága. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp. (Változatlan lenyomat; 1. kiadása: 1965.)
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába). Tankönyvkiadó, Bp.

Képsűrűség mint nemzedéki stílusjegy?

Előadásom* arra a kérdésre kísérel meg választ adni: milyen mennyiségben fordul elő mai magyar szépprózai szövegek egy adott korpuszában a **nyelvi** vagy **költői képek**, röviden **képek** nevezett stilisztikai jelenség (mekkora az abszolút és a relatív gyakorisága a korpusz egészében és az egyes szerzőknél, ill. művekben külön-külön)? A *kép* kifejezést itt és a továbbiakban abban az értelemben használom, amelyet A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében című tanulmányomban (NyK 1986: 39–87) és Krúdy Gyula képalkotásával foglalkozó kandidátusi értekezésemben tulajdonítottam neki.

Ez a meghatározás azonban a gyakorlati stíluslemző munka során természetesen nem mindig ad tökéletesen biztos fogódzót a tekintetben, hogy valamely nyelvi szegmentumot képek minősíthetünk-e vagy sem (beszámítsuk-e a statisztikába, vagy figyelmen kívül hagyhatjuk). Ezért a „**mit** számoltam?” külön magyarázatot kívánna (mert azért igyekeztem, amennyire lehetett, következetesen eljárni), csakúgy mint a „**hogyan** számoltam?” kérdése (tehát hogy pl. a halmozott vagy a komplex képpé összeszövődő elemi képeket hogyan, helyesebben: hánynak számoltam). Mindezekre most nem térhetek ki, de felhívom az érdeklődők figyelmét a Magyar Nyelvőr 1990. évi 1–2. számára, amelyben ezeket a módszertani kérdéseket részletesebben is kifejttem.

A vizsgálat anyagául a Körtkép 88 című antológiát (Bp., 1988., Magvető) választottam, amely huszonegy mai magyar író elbeszéléseit tartalmazza. A korpusz összterjedelme több mint 150 000 szövegszó. A szerzők névsorából (1. az 1. és a 2. sz. mellékletet) megállapíthatjuk, hogy a Körtkép 88 valóban szinte teljes „körtképét” nyújtja mai szépprózánk élvonalának, s így igen alkalmasnak minősíthető vizsgálódásunk céljára.

Az elemi képek megszámlálása és az adatok összesítése után a következő végeredmény adódott:

- az üres (fél)oldalakat nem számítva 611 nyomtatott oldal terjedelmű Körtkép 88 antológia összesen 1148 elemi képet tartalmaz (abszolút gyakoriság);

- a kötet átlagos képsűrűsége oldalanként: $1148/611 = 1,88$ (relatív gyakoriság).

Elkészítettem az egyes szerzők képgyakorisági listáját is, külön az abszolút, külön a relatív gyakoriság szerinti sorrendet (1. és 2. sz. melléklet).

Mivel bármilyen lista vagy sorrend egyszersmind rangsornak is látszhat, sietek leszögezni, hogy a képsűrűség nézetem szerint nem esztétikai értékkritérium. A képek gyakoriságának kicsi vagy nagy volta fontos jellemzője (az **egyik** fontos jellemzője) az egyéni stílusnak, de semmi köze sincs egy mű és szerzője – akár stilisztikai szempontból való – értékeléséhez.

Ha ezt egyáltalán bizonyítani kellene, felhívnám a figyelmet arra, hogy az antológia kiemelkedő darabjai között éppúgy vannak képekkel telezsúfoltak (Mészöly Miklós: *Sutting ezredes tündöklése*; Tolnai Ottó: *Briliáns*; Esterházy Péter: *Csáth Géza fantasztikus élete*), mint képekben feltűnően szegények (Ottlik Géza: *Hajónapló*; Nádas Péter: *Mese a tűzről és a tudásról*). Ottliknak pl. saját képe szinte nincs is, a kisszámú adatnak is több mint a fele az elbeszélésbe vendégszöveggént beépített Mándy Iván-idézetekből való. Nádas pedig – narratori minőségben – valójában nem is használ képet; ami kevés mégis akad a szövegben, az a tömegkommunikáció stílusát van hivatva érzékeltetni, határozott distanciát teremtve az auktorialis előadás és a mindenkori „hírbeolvasónők” manipulatív közlésmódja között. (Ottliknak és Nádasnak e művük írásakor talán azért sem volt szükségük képekre, mert mind a két elbeszélés a maga egészében az: egyetlen óriási kép, amelynek allegorikus értelme van.)

A statisztikai adatokat azért sem szabad értékmérőnek tekinteni, mert olykor egyetlen kép is elég lehet ahhoz, hogy a mű sarkpontjává, „archimédesi pontjává”, formateremtő elvévé váljék. A képekben egyébként nem bővelkedő Kolozsvári Grandpierre-elbeszélésnek, A hamis diagnózisnak pl. érzésem szerint az utolsó mondat a strukturálisan érzékeny pontja, amely köré a szöveg meg van szervezve: „Úgy pattant el benne az élet, mint a túlfeszített húr” (i. m. 226). Ez a befejezés többek között annak köszönheti hatásosságát, hogy az író addig – tudatos mértékletességgel – szinte egyáltalán nem használta ki a nyelvi képekben rejlő ábrázolási és hangulatteremtési lehetőséget.

Minderről azonban a statisztika már nem tud számot adni. A képek funkcióját, netáni formaképző jelentőségét más módszerekkel lehet, ha lehet, feltárni. Erre egy nagyobb tanulmányom zárórészében teszek majd kísérletet, amely a Magyar Nyelvőr 1991-es évfolyamában jelenik meg.

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Debrecen, 1990. augusztus 29.).

Hátra van azonban még egy olyan stilisztikai, pontosabban: stílustörténeti probléma, amely nem is közelíthető meg más eszközökkel, mint statisztikaiakkal. Ez pedig annak a kérdésnek a megválaszolása: található-e valamilyen összefüggés a szerzők életkora, nemzedéki hovatartozása és a nyelvi képek alkalmazásának mértéke között? Befejezésül erre vonatkozó számításaimat és következtetéseimet ismertetem.

Az irodalmi, írói **nemzedék** nehezen meghatározható, bonyolult kategória, ezért azt a – meglehet, bántóan mechanikus – megoldást választottam, hogy az antológiában szereplő írókat aszerint osztottam hat csoportra, hogy az 1900-as, a 10-es, a 20-as, a 30-as, a 40-es vagy az 50-es években születtek-e. Mivel a kötetben az 1954-es születésű Krasznahorkai László a legfiatalabb szerző, a 60-as években született magyar prózaírók adatait most nem tudom figyelembe venni.

Lássuk tehát a számadatok tanúságtételét arról, több vagy kevesebb nyelvi képet használnak-e az idősebbek, mint a fiatalok, ill. fordítva. Az adatokat táblázatba foglaltam, sorban egymás alá írva a hat korcsoport relatív képgyakorisági, képsűrűségi mutatóit (3. sz. melléklet). Ugyanezt grafikonon is szemléltettem (4. sz. melléklet).

Ahogy ez a grafikonon is jól látható, az 1900-as és az 1910-es években született írók itt közölt műveinek relatív képgyakorisága a felét sem éri el a teljes korpusz átlagos képsűrűségének. A „20-asoknál” a görbe meredeken felszökken, jóval az átlagos fölé, sőt azt majdnem kétszeresen meghaladja (az átlagértéket az ábrán vékony vízszintes vonal jelöli). Ezután azonban ismét meredeken visszaesik: a 30-as évekbeliek nemzedékének adata alig múlja felül az 1900-asok és a 10-esek relatív gyakorisági értékét. A következő „dekád” írói, a 40-es évek szülöttei ismét jóval az átlag fölé kerülnek, végül a legfiatalabbak, az 1950-ben és azután születettek még magasabb értéket, sőt valamennyi évjáraté közül a legmagasabbat mutatják.

Lehet-e mindebből bárminő általános következtetést levonni, vagy ez csupán játék a számokkal? Lehet-e a közölt adatokból valamely stílustörténeti fejlődési vonal meglétére következtetni?

Az idő rövideje nem teszi lehetővé, hogy ebbe a kérdésbe alaposabban belemélyedjünk. Így csupán arra a tendenciára hívnám fel a figyelmet, hogy az antológia szerzőinek a nyelvi képek iránti vonzalma az adatok tanúsága szerint úgyszólván nemzedékről nemzedékre fokozódik.

Ezt a tendenciát látszólag megtöri ugyan a 20-asok és a 30-asok közötti meredek zuhanás (l. a grafikont). Ha azonban az előbbiekből kivesszük az 1921-es születésű Mészöly Miklóst, az abszolút és a relatív gyakorisági lista 1. helyezettjét, az így kapott adat ($73/54 = 1,35$) következtében a grafikon sokkal kevésbé meredek emelkedésű a 10-esek és a 20-asok, ill. sokkal kevésbé meredek esésű a 20-asok és a 30-asok között (l. az ábrán a pontozott vonalat; Mészöly adatainak kihagyásával a korpusz átlagos képsűrűsége 1,62-re csökkenne: ezt szaggatott vonallal jelöltem). Ami Mészölyt illeti, őt képgyakorisági mutatói alapján az 50-es években születettek közé kellene sorolnunk (bár a 6,42-vel még azokat is alaposan megelőzné). Tehát – egy kissé esszészzerűen fogalmazva – Mészöly Miklós jövőre 70 éves lesz ugyan, de stílusa szerint csak 35–40. Vagy inkább megfordítva: a fiatalok, az 50-es években vagy azután születettek igyekeznek úgy írni, ahogyan ő? (Noha az antológia még nem vette fel – és „be” – őket, a még fiatalabbak: Márton László, Sebeők János és a még kötetben sem rendelkező legifjabbak prózája is efelé a stiláris minta: a „képekbe menekülő” stílus és világlátás felé mutat.)

(1990)

Mellékletek

1. A képek *abszolút* gyakorisága szerinti sorrend

1. Mészöly Miklós	212
2. Tolnai Ottó	136
3. Kőbányai János	130
4. Esterházy Péter	129
5. Ördögh Szilveszter	89
6. Lengyel Péter	63
7. Mándy Iván	53
8. Simonffy András	35
9. Bólya Péter	32
Tandori Dezső	32

11. Rákosy Gergely	30
12. Szentkuthy Miklós	29
13. Grendel Lajos	27
14. Sütő András	25
15. Ottlik Géza	21
16. Thiery Árpád	17
17. Cseres Tibor	15
Kertész Ákos	15
19. K. Grandpierre Emil	13
20. Csiki László	11
21. Lázár Ervin	9
22. Krasznahorkai László	8
23. Osztójkán Béla	6
24. Nádas Péter	5
25. Bertha Bulcsu	3
26. Szakonyi Károly	2
27. Karinthy Ferenc	1

Σ	1148

2. A képek *relatív* gyakorisága szerinti sorrend

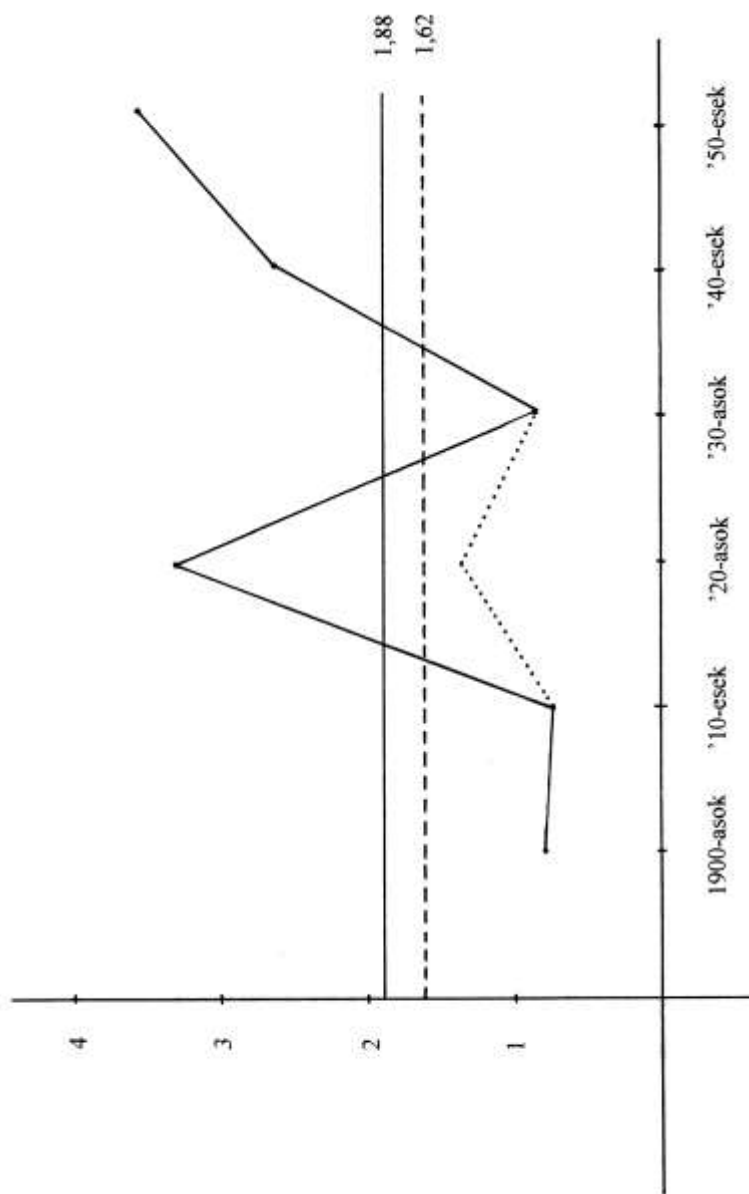
1. Mészöly Miklós	$212/33 = 6,42$
2. Kőbányai János	$130/25 = 5,20$
3. Tolnai Ottó	$136/34 = 4,00$
4. Simonffy András	$35/10 = 3,50$
5. Esterházy Péter	$129/41 = 3,15$
6. Ördögh Szilveszter	$89/29 = 3,07$
7. Bólya Péter	$32/11 = 2,91$
8. Sütő András	$25/9 = 2,78$
9. Szentkuthy Miklós	$29/11 = 2,64$
10. Grendel Lajos	$27/13 = 2,08$
11. Mándy Iván	$53/26 = 2,04$
12. Rákosy Gergely	$30/20 = 1,50$
13. Thiery Árpád	$17/14 = 1,21$
14. Lengyel Péter	$63/54 = 1,17$
15. Lázár Ervin	$9/9 = 1,00$
16. Tandori Dezső	$32/34 = 0,94$
17. Csiki László	$11/12 = 0,92$
18. Krasznahorkai László	$8/9 = 0,88$
19. Osztójkán Béla	$6/9 = 0,66$
20. Kertész Ákos	$15/28 = 0,53$
21. Ottlik Géza	$21/44 = 0,48$
22. Nádas Péter	$5/11 = 0,45$
23. K. Grandpierre Emil	$13/42 = 0,31$
24. Bertha Bulcsu	$3/10 = 0,30$
25. Cseres Tibor	$15/51 = 0,29$
26. Szakonyi Károly	$2/11 = 0,18$
27. Karinthy Ferenc	$1/11 = 0,09$

Σ	$1148/611 = 1,88$

3. Relatív képgyakoriság, korcsoportok szerint I.

	<i>1900-as évek</i>		
K. Grandpierre Emil (1907)	13/42	}	42/53 = 0,79
Szentkuthy Miklós (1908–1988)	29/11		
	<i>1910-es évek</i>		
Ottlik Géza (1912)	21/44	}	89/121 = 0,73
Cseres Tibor (1915)	15/51		
Mándy Iván (1918)	53/26		
	<i>1920-as évek</i>		
Karinthy Ferenc (1921)	1/11	}	285/87 = 3,27
Mészöly Miklós (1921)	212/33		
Rákosy Gergely (1924)	30/20		
Sütő András (1927)	25/9		
Thiery Árpád (1928)	17/14		
	<i>1930-as évek</i>		
Szakonyi Károly (1931)	2/11	}	124/146 = 0,85
Kertész Ákos (1932)	15/28		
Bertha Bulcsu (1935)	3/10		
Lázár Ervin (1936)	9/9		
Tandori Dezső (1938)	32/34		
Lengyel Péter (1939)	63/54		
	<i>1940-es évek</i>		
Tolnai Ottó (1940)	136/34	}	341/129 = 2,64
Simonffy András (1941)	35/10		
Nádas Péter (1942)	5/11		
Bólya Péter (1944)	32/11		
Csiki László (1944)	11/12		
Grendel Lajos (1948)	27/13		
Osztojván Béla (1948)	6/9		
Ördögh Szilveszter (1948)	89/29		
	<i>1950-es évek</i>		
Esterházy Péter (1950)	129/41	}	267/75 = 3,56
Kőbányai János (1951)	130/25		
Krasznahorkai László (1954)	8/9		

4. Relatív képgyakoriság, korcsoportok szerint II.

Ottlik Géza és a nevek (Írói névadás a Hajnali háztetők-ben)

1. A Hajnali háztetők című (kis?)regény Ottlik Gézának első nagyobb szabású írói vállalkozása volt (vö. Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994. 58). Az 1943-ban elkészült első változat a Magyar Csillagban jelent meg folytatásokban, de a közlés az 1944. márciusi német megszállás és a folyóirat megszűnte miatt félbeszakadt. Ottlik a regényt csak 1957-ben fejezte be, pontosabban egészítette ki egy 1956-ban játszódó kerettörténettel. (Az írói megoldás az Iskola a határon szerkezetét előlegezi: ebben is egy évtizedekkel későbbi „előjátékkal” indul a regény.)

Előadásomban* a Hajnali háztetők írói névadásával, közelebbről a négy főszereplő nevével, e nevek változataival és használatuk vélhető szabályszerűségeivel kívánok foglalkozni.

2. A regény, mint Ottliknak legtöbb fontos műve, egyes szám első személyű elbeszélő formában íródott. Narrátora – csakúgy, mint az Iskola...-ban és a Budá-ban – Both Benedek festőművész. A történetmondó egyben szereplő is, bár a cselekményben aktívan nem vesz részt, inkább csak szemtanúként, rezonőrként követi és kommentálja az eseményeket.

Az igazi főszereplő Halász Péter, az elbeszélőnek gyerekkori barátja és katonaiskolai társa, a történet idején pesti ősjogász és kallódó egzisztencia, a háború után maga is festőművész; továbbá a vele kapcsolatba kerülő két nő: Adriani Alisz, egy rendkívüli szépségű és műveltségű milliomos kisasszony, az Adriani Szeszfőző- és Konzervgyár tulajdonosa és vezérigazgatója, valamint egy Lili nevű, körülbelül harmincéves körüli prostituált. A regény ismerői tudják, hogy Halász Péter mind a két nőt feleségül veszi: előbb Aliszt, rövid időre, később Lilit, sejtethetően egy életre.

3. Kovalovszky Miklós írja az irodalmi névadásról szóló fiatalkori, de ma is alapműnek számító könyvében, hogy az írók „olyan nevet adnak ... személyeiknek, amely mintegy előre bemutatja, lefesti, élénk állítja őket, amelynek érzelmi velejárója megfelel a jellem természetének és hangulati egységének” (Az irodalmi névadás. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1934. 32).

Szembesítsük Ottlik regényének névadási és névhasználati technikáját Kovalovszkynak az imént idézett megállapításával! Az elemzést a négy főszereplő nevére fogom korlátozni, noha a Hajnali háztetők egyébként is nagyszerű anyagot kínál az írói névadás sajátosságainak vizsgálatához.

4. A történet elbeszélője, mint említettük, *Both Benedek* festőművész. E nevet Szegedy-Maszák, bár igen óvatos megfogalmazásban, beszélő névnek minősíti: „Még az sincs teljesen kizárva, hogy szójátékra is lehet gondolni: a festő »botcsinálta« elbeszélő, nem a toll, hanem az ecset illik a kezébe” (i. m. 61). Ennek a feltevésnek a jogosultságát ma már, az író halála után, se bizonyítani, se cáfolni nem lehet. Érzésem szerint a névadás háttérben inkább tudat alatti asszociációt, semmint tudatos megfontolást kell keresnünk.

A történetmondó a regényben szinte soha nem a hivatalos, teljes nevével szerepel: „Engem jóformán születésem óta *Bébének* hívtak mindenki, minden barátom, minden ismerősöm, minden ellenségem” (15; az idézetek a regény harmadik kiadásából valók: Magvető, Bp., 1977). A betűszói eredetű, játékos hangulatú becenév a mai olvasóban felvillantja egy másik *Bébé*-nek (azaz *BB*-nek) az alakját is, jöllehet a regény írásakor Brigitte Bardot kilencéves kislány volt, így a két névnek nem lehet köze egymáshoz.

Mivel a történetmondót, mint hallottuk, jószérivel mindenki *Bébé*-nek nevezi, vagyis ez a névforma számít normatívnak, inkább azok az esetek az érdekesek, amikor nem így szólítják. Így mindjárt a kerettörténet elején a Képzőművész-szövetség titkárnője: „Halló? *Both Benedek* lakása? ... *Both elvtárs?* – Én vagyok – mondtam óvatosan” (6). Az *óvatosan* módhatározó finoman jelzi az elbeszélő idegenkedését, már-már elhatárolódását nevének teljes, hivatalos formájától.

Még kétszer fordul elő, hogy a narrátort nem becenevével, hanem szabályos keresztnévvel szólítják. Előbb az Adriani-estély egyik vendége, Ipoly Elemér szigorló jogász kérdezi tőle: „Mit csinálsz, *Benedek?*” (15). Az ebben a kontextusban különcködőnek számító megszólítással a figura kimérttségét érzékelteti a történetmondó. (Ezt jelzi egyébként maga az *Ipoly Elemér* név is, továbbá az, hogy mindig a teljes nevével van említve.) Egyébként ehhez a megszólításhoz kapcsolódik az a metanyelvi kommentár, amelyből már idéztünk: „Engem ... *Bébének* hívtak mindenki... Ez a szöke ügyvédjelölt volt az egyetlen kivétel. A nevetséges becézéssel szemben az idők folyamán érzéketlenné váltam, érthető módon. »Szervusz, *Bébé*, kérlek, drága *Bébé*, vedd tudomásul, *Bébé*, eredj a pokolba,

* Elhangzott az V. magyar névtudományi konferencián (Miskolc, 1995. augusztus 29.).

Bébé...« Ipoly Elemér nyilván férfiatlannak találta ezt, akárcsak magam, de erősebb jellem lévén, s biztos a dolgaiban, többre ment, mint én. A maga részéről, némi elszántsággal, következetesen a becsületes keresztnevemen szólított” (16).

A másik eset, amikor Bébét valaki *Benedek*-nek szólítja, még érdekesebb, mert a szereplők közötti (megváltozott) viszonyra világít rá. Amikor Bébé ugyanabba a határ menti katonaiskolába kerül, amelyben gyerekkori játszópajtása, Halász Péter már egy éve tanul, a találkozás nem úgy sikerül, ahogy Bébé képzelte: „Peti! Petár! – szinte felnyerítettem örömben. Rám nézett. Elmosolyodott. [Bekezdés.] – Szervusz... – motyogta. – Szervusz, *Benedek*” (54). A régi barát hűvösen fogadja az újoncot, ezt jelzi a *Benedek* megszólítás.

5. *Halász Péter* neve első ízben teljes alakjában, pár sorral lejjebb *Péter*-ként, majd *Petár*-ként szerepel (6–7), s később is ez a három névforma váltakozik. A *Petár* a *Péter* keresztnév délszláv megfelelője; talán a férfi külsejének „délszláv” jellegére: koromfekete hajára, merész szabású, erőteljes orrára, villogóan fehér fogsorára (vö. 16–7, 109) utal, talán más okból ragadt rajta; erről semmit sem tudunk meg a regényből. Mindenesetre már kisdíák korában is így szólítják, gondoljunk a *Benedek* név kapcsán idézett katonaiskolai jelenetre: „*Peti! Petár!* – szinte felnyerítettem örömben” (54). Érdekes, hogy a *Peti* becézőnévnek ez az egyetlen előfordulása a szövegben. Lehet, hogy csak a viszontlátás izgalmában, meghatottságában tolult a régi barát ajkára, hogy azután mindegyre egy hűvös *Benedek* legyen a válasz.

Néhány más forma is előfordul Halász Péter megnevezéseként. Egy lányismerőse, Oláh Vera („a kislány”) többször is *Péterké*-nek (72), édes *Péterkém*-nek (95) szólítja (mások sosem hívják így!). A gyermekkori emlékek felidézésekor néhányszor pusztá vezetéknévvel van jelölve: „Festők használják – mondta *Halász*” (47); „Ühüm – bólintott egyet az állával *Halász*” (48). A vezetéknéven való megszólítás, ill. említés iskolai nyelvi, diáknyelvi sajátosság, egyébként ma is.

Végül két ízben úgyszólván álnéven szerepel. Először tréfából, amikor a pesti éjszakában egy idegen, aki nem is tudja a valódi nevét, Broniszláv-nak szólítja. E keresztnév talán *Bronislaw* Hubermanra, a hegedű virtuózára utal. Halász Péterről tudjuk, hogy szépen hegedül, s így, kezében hegedűt tartva szerepel a regény címét adó festményen, a Hajnali háztetők-ön is (eredeti címe: „Hegedülő férfi, ülő akt és egy titkos prostituált képmása”; 6). A másik esetben, néhány évvel a háború után, amikor a péceli erdőgazdaság telepén vizslaidomárként dolgozott, „a biztonság kedvéért az előnéven és a második keresztnévén: *Csetneki Pálként* szerepelt” (116). Álneve van a háború alatti, franciaországi tartózkodása idején is (109), erről azonban nem tudjuk meg, mi volt.

6. Az egyik női főszereplő, Halász Péter szerelme, majd (első) felesége „milliomos kisasszony”, „karcsú, szőke lány” (8), neve: *Adriani Alisz*. A regény elején ilyen jellemzést kapunk róla: „Mindössze huszonkét éves volt, s az Adriani Szeszfőző- és Konzervgyár vezérigazgatója, több mint egy fél éve. Nagykorúsítani kellett, amikor meghalt az apja, hogy átvehesse a hatalmas vállalatot. Afféle csodagyerek volt. Négy nyelven beszélt, két diplomát szerzett. Anyja már régen nem élt. A külügyminisztériumot hagyta ott az Adriani-művek miatt. Úgy beszélt az emberekkel, mintha valamennyien gyerekek lennének. Hallatlan jóindulat látszott mindig az arcán. Feltűnően szép lány volt” (17). E karakternek jól megfelel a neki adott név, a dallamos, olaszos, a keresztnévvel együtt előkelő hangzású *Adriani Alisz*. (Jegyezzük meg, hogy ez a név is alliterál, mint a narrátor neve.) Mindig így, teljes nevén vagy *Alisz*-ként szerepel, csak udvarlója, Halász Péter kezdi bizalmasan *Alinak*, *Ali babá*-nak szólítani: „Kettesben akarok maradni *Alival* – suttogta. *Alinak*, *Ali babának* szólította a lányt” (63). S itt következik a történetmondó metanyelvi kommentárja, amely az egészet igazán érdekessé teszi: „Sem kedvem, sem bátorságom nem lett volna efféléhez. Hátborzongató volt. Úgy hangzott, mintha egy kegytárgyat becézgetne” (uo.). Péter nem ismeri, pontosabban nem akarja ismerni menyasszonyát, ezt jelzi a fals, oda nem illő becézés. Nem is sikerül a házasságuk: a feleség iszik, hűtlenkedik, végül elválnak. A szakítás abban a pillanatban következik be, amikor Péter megszólítást vált: „Jöjjen, *Ali*, hazaviszem a hátamon – mondta rekedten. Megfogta a felesége kezét, rátérdelve a kerevetre. [Bekezdés.] Huzakodni kezdtek. Péternek fejébe szállt a vér. [Bekezdés.] – Nem jön? – kérdezte. – *Alisz?*” (101).

7. A történet másik női főszereplője a festményen a hegedülő férfi bal lábánál ülő „titkos prostituált”. Neve mindvégig: *Lili*, soha nem kap más nevet. Csak egyszer becézi Péter, amikor arra akarja rávenni, hogy varrja fel a leszakadt frakkgombját: „Varrd fel, *Lilikém*” (75). Egy rossz hírű éjjeli kávéházban, a Raguzában ismerkedünk meg vele: „*Lili* vagyok – mondta a nő kamaszhangon. Öregnek néztem, és elég csúnyának is. Széles tatár arca volt” (26). Később ezzel egészül ki a leírás:

„Lili nem volt szép. Pillangó? – gondoltam. Éjszakai tehén inkább. Nösténybölény. Kiálló pofacsontjai és vékony ajkai voltak a legfeltűnőbbek” (32). Ám a kevésbé vonzó külső mögött nagyszerű, kemény jellem rejlik: „Csodálatosan jószívú lány volt. De takarékos és megfontolt. Néha úgy éreztem, valami megfoghatatlan erkölcsi szilárdság lakik benne, s mintha ennek köszönhetné tekintélyét is a Ragusa bús hajófenékjében. A gépiesen és változatosan hazug Halász Péter mellett Lili maga volt az igazmondás. Mindamellet nem ragaszkodott kicsinyesen a tényekhez” (36).

Ennek az alkatnak és jellemképnek pompásan megfelel az író választotta név, a *Lili*. S az is, hogy mindig így említik vagy szólítják, soha nem a teljes nevén. Amikor a történetmondó először hallja Lilit a teljes nevén említeni, szinte meghökken, hogy a lánynak vezetékneve is van: „Kicsodának? – kérdeztem. – Ki telefonál? [Bekezdés.] – Hát a *Lili* – mondta Albert. A *Karácsonyi Lili*. [Bekezdés.] – Karácsonyi Lili? – dadogtam. [Bekezdés.] ... Én eddig nem tudtam Lili vezetéknevét. Elálmlétkodtam. Elképedtem ezen az egyszerű tényen, hogy *Karácsonyi Lilinek* hívják” (91).

A *Karácsonyi* vezetéknev nem különösebben gyakori, de nem is ritka (az 1995-ös budapesti telefonkönyv 117 ilyen nevű előfizetőt tüntet fel). Nem tekinthetjük beszélő névnek (még annyira sem, mint a *Both Benedek*-et), ám ebben a szövegösszefüggésben nehéz szabadulnunk a karácsonyhoz fűződő vallási, érzelmi, erkölcsi stb. képzettársításoktól.

8. Both Benedek festményén a gazdag és művelt polgárlány, Adriani Alisz van aktként megfestve, s a prostituált, a sokáig vezetéknev nélkül szerénykedő Karácsonyi Lili van felöltözve. Ebben a regényvilágban mindenki más egy kissé, mint amilyenek először látszik. Csak a történetmondó nem bizonyul másnak, mint ami: ő mindvégig elsősorban „az elbeszélés nehézségei”-vel birkózik.

Mindezt a kompozíciós és értékszerkezetet hajlékony írói eszközként szolgálja a regény névadása. Pontosan úgy, ahogy Kovalovszky Miklós egykor megfogalmazta: az írók „olyan nevet adnak ... személyeiknek, ... amelynek érzelmi velejárója megfelel a jellem természetének és hangulati egységének”.

(1995)

Stílusmagatartások a hetvenes évek magyar szépprózájában (Stílustörténeti vázlat)

1. Idestova négy évtized telt el azóta, hogy Roman Jakobson egy stíluselméleti konferencia záróelőadásában bemutatta a nyelvi kommunikáció hattényezős–hatfunkciós modelljét, de azóta sem született ennél használhatóbb, azaz rugalmasabb és pontosabb kommunikációs modell.¹

Jakobson modellje szerint a nyelvi érintkezésnek hat tényezője van: a **feladó**, a **címzett**, az **üzenet**, a **kontextus** (ezen itt a nyelven kívüli objektív valóság értendő, amelyre közléseink vonatkoznak), a **kontaktus** (a kommunikációs folyamat résztvevői közötti kapcsolat), végül pedig a **kód**, a kölcsönös megértést lehetővé tevő közös jelrendszer.

Mind a hat tényezőhöz hozzá van rendelve egy-egy specifikus funkció: a feladóhoz az **emotív** (önkifejező), a címzethez a **konatív** (befolyásoló, meggyőző), az üzenethez a **poétikai**, a kontextushoz a **referenciális** (az ábrázolt valóságra vonatkoztató), a kontaktushoz a **fatikus** (kapcsolattartó), a kódhoz pedig a **metanyelvi** (a nyelvre vonatkozó, a felhasznált jelek egységes értelmezését biztosító) funkció.

A különböző műfajú és rendeltetésű nyelvi megnyilatkozásokban természetesen más és más tényező, ill. funkció játszik vezető szerepet: egy tudományos értekezésben a valóságra irányuló, annak összefüggéseit leképező referenciális funkció, egy politikai szónoklatban az érvelő-befolyásoló konatív funkció és így tovább. Ez nem jelenti azt, hogy a többi funkció egyáltalán nincs jelen; mindig ott van ugyanis az összes többi is, csak hogy az uralkodó funkciónak alárendelve, azt kísérő (és kísérve ellenpontozó) mellékszólám gyanánt.

A szépirodalmi műalkotásban maga az üzenet, ill. a neki megfelelő poétikai funkció az elsődleges. A szépirodalmi szöveg – az ismert metaforával élve – olyan színes üvegtábla, amely áteresztí ugyan a külső valóságot, de ezt az objektív tartalmat sajátos fénytörésben, mintegy átszínezve tolmácsolja. Sőt vannak olyan irodalmi művek is, melyeknek szövege gazdagon díszített ólomkarikás üveglaplakra, üvegmozaikra emlékeztet: váltig gyönyörködhetünk szépségében, kilátni nem fogunk rajta, mert semmiféle önmagán túli tartalmat sem közvetít. Nemcsak a modorosságig egyénieskedő nyelvhasználatnak a példái tartoznak ide, hanem olyan nagy íróknak bizonyos művei is, mint Krúdy, Szomory vagy a későbbi nemzedékből Szentkuthy Miklós.

Aszerint, hogy mennyire és hogyan „véteti észre magát” a nyelvi megformálás sajátos módja: a **stílus**, többféle írói magatartást és munkamódszert lehet megkülönböztetni. Vessünk egy futó pillantást ebből a szempontból az 1970-es évek magyar prózájára!

2. Az írónak a nyelvéhez való viszonya alapján három fő típus körvonalai rajzolódnak ki:

2.1. Az első az a fajta **puritán** próza, melyben a stílus szinte észrevétlen marad. Jellegzetes példajaként Balázs József Magyarok című kisregényét említhetjük:

„Fábián András kinézett.

Nagy udvart látott. Inkább hosszúnak tűnt és nagyon keskenynek. Fegyveres örök álltak az udvar szélén – a kód már eloszlott, jól láthatott mindent –, kezük a géppisztolyon pihent. A fegyveresek előtt elrongyolódott katonai egyenruhában legalább nyolcvan ember állt. Jól láthatta: a katonák fején nincs sapka. A katonák arcát nem figyelhette meg. Háttal álltak az istállóknak.

Aztán a kocsis segítségével visszatette a cserepeket, és lejött a szénapadlásról.”²

Az ilyen típusú „stílustalan” stílus már-már a színezetlen köznyelvhez közelít, de éppen ezzel a látszólagos eszköztelenséggel vált ki elementáris hatást. Az örök mintakép: Hemingway, a Bérnyilkosok semmi fölötet nem tűrő s ezáltal hihetetlen feszültséget gerjesztő szükséztelensége. De mint önála is, minden ilyen törekvésű írónál fenyeget bizonyosfajta nyelvi elsivárosodás, kiürülés, elgépiesedés. Hiszen a szándékos kopárságtól a formai igénytelenségig nem mindig hosszú az út.³

2.2. Az ellenkező végetletet a stílusbeli különösségben tetszelgő és tobzódó „manierista” vagy „stílrómantikus” írásmód képviseli, melyben a nyelvi kifejezés már csaknem mindent magába szív,

¹ Linguistics and Poetics. In: Sebeok, Thomas A. (ed.): Style in Language. The Technology Press of MIT–John Wiley and Sons, Inc., New York–London, 1960. 350–77. – Az előadás szövege magyar fordításban is hozzáférhető a Hang – Jel – Vers című Jakobson-kötetben: Gondolat, Bp., 1972.² 229–76; vö. különösen 234 és kk.

² Balázs József: Magyarok. Magvető, Bp., 1978.² 61.

³ L. az 1960-as évek közepén a Magyar Nyelvőrben és más folyóiratokban zajló ún. Rozsdatemető-vitát.

fontosabbá válva a tartalomnál, pontosabban: ő maga válva azzá. Megáradt folyóként szinte válogatás nélkül sodorja magával a képeket, képtöréseket, asszociációkat, gyakran idegen nyelvű szövegtörmelékeket, nyelvi „talált tárgyakat” stb. A stílusnak ez a túlhangsúlyozása azzal a veszéllyel járhat, hogy öncélúvá válik. Csak az adhatja meg a létjogosultságát, ha valóban képes egy asszociációs folyamatnak – az emlékezés, a gondolkodás vagy az alkotás tudatállapotának – a modellálására. Az ilyen típusú, burjánzó, sőt olykor túlbujánzó próza természetesen nemcsak az olvasót, hanem az elemzőt is fejtöresre, nemritkán szinte rejtvényfejtésre készíti.

Ilyen könyv többek között Fábrián László műve, *A paradicsom szörnyű gyermekei*, amely tele van patetikus és gúnyos szóképekkel, groteszk hasonlatokkal, szójátékokkal, van benne egy majdnem két nyomtatott oldalnyi mondatrészhalmozás (felsorolás), sőt egy helyütt rímes prózába, ún. makámába csap át:

„... lila kikerics az őszben ez a kaland, amelynek húsos és áttetsző szárából mérget harapnak, csipkés szirom-kelyhéből mérget isznak, fanyar illatából mérget lélegeznek, és még szemük is mérget szív föl; – tele vagyok méreggel, mint Szókratész, és kimutatom a méregfogamat is, amellyel most csak finomkodva és kellemedve harapdálom a szomszéd kisasszony nyelvét (fullánkját), mert most udvarolok, ez az én hódító hadjáratom, addig járatom, míg földig nem lógatja fullánkját (nyelvét), és ő nem veszi zokon, a kedves, jó rokon, messzi kis kuzinom, kivel [egy?] hajtásra kiiszom a méreg poharat, s aki most épp a nyelvembe harap.”⁴

Mi tagadás, türelem kell az ilyen szövegek olvasásához, de megéri a fáradságot (bár olykor féltünk kell a szerzőt a stiláris modorosság csábításaitól).

Sajátos keveréke az első és a második típusú nyelvhasználatnak a fiatalon elhunyt Hajnóczy Péter stílusa, amelyben a „bárddal csupaszított mondatok”⁵ szabadasszociációs képzuhatagokkal váltakoznak (A halál kilovagolt Perzsiából, Jézus menyasszonya). Hajnóczy is szívesen folyamodik az avantgarde képzőművészetből ismert „talált tárgy” (objet trouvé) eszközehez, pl. a Perzsia szövegébe beiktat egy hosszú vadászfegyver-reklámot:

„A férfi ... az íróasztalon fekvő DELTA c. folyóirat 1973/5. számát ütötte fel, mint aki némi változatosra vágyik, a mindennapi élet eseményeiről óhajt tájékoztatást, azonban egy pillanatra sem múlt el az érzése, hogy meghalt már.

**A FÉG BOCK puska családjának legjobb két tagja
a BBT 12 TRAP és a BS 12 SKEET
12-es sörétes versenypuska**

A sportpuskák legfőbb követelménye a megbízhatóság és a tartósság!

A megbízhatóságot az új rendszerű lengőtömeges egybillentyűs elsütőszerkezet, a tartósságot pedig a négyszeres reteszelés biztosítja.

A TRAP puska csőhossza: 760 mm, szűkítése: 1/2 és 1/1. A (teljes) súlya: kb. 3,5 kg. A SKEET puska csőhossza: 650 mm, szűkítés nélküli, súlya: kb. 3,3 kg. Mindkét puska agyfája verseny agyfa, előágya pedig széles, sportfogású.

A csövek terítése egyenletes – kiváló szórás kép!

További felvilágosítást ad a FÉG Értékesítési osztálya. Budapest IX. Soroksári út 158. Telefon: 476-026

A szöveg fölötti céltáblán koncentrikus körök voltak láthatók, valamint a hirdetett puska képe; majd egy harmadik kép, amely valamelyik puska závárszerkezetét mutatta.”⁶

A műalkotás közegében az ilyen „vendégszöveg”-nek minden szava és állítása sajátos mellék- és többletjelentést kap: „miközben a szöveg többi részére is kiterjeszti a valóság általa keltett érzetét, a szövegösszefüggés olyan ismertetőjeggyel ruházza fel, mintha maga is »csinált« lenne, és így mintegy újratereztődik.”⁷

2.3. Egy további, irodalmunkban jószerivel hagyománytalan, de a hetvenes évek ifjabb nemzedékének életérzésével nagyon is összhangban levő stiláris magatartás azon az ironikus és önironikus távolságtartáson alapul, amely az elbeszélő, az elbeszélés aktuusa és az elbeszélte történet közt feszül. A stílus öniróniája válik itt rendező elvvé: az írói nyelv lépten-nyomon metanyelvként (is)

⁴ Fábrián László: *A paradicsom szörnyű gyermekei*. Magvető, Bp., 1977. 135.

⁵ Sükösd Mihály: *Élet és Irodalom*, 1981. jan. 31. 6.

⁶ Hajnóczy Péter: *A halál kilovagolt Perzsiából*. Szépirodalmi, Bp., 1979. 79–80.

⁷ Lotman, Jurij: *Szöveg, modell, típus*. Gondolat, Bp., 1973. 95.

működik. Ily módon nemcsak tárgyára, hanem önmagára is irányul: saját keletkezését figyeli, elemzi, kommentálja és ellenpontozza. A jelentést **hordozó** nyelv funkcióját mindinkább egy jelentést **teremtő** nyelv sajátítja ki.

A legrangosabb képviselője ennek az irányzatnak Esterházy Péter, de bizonyos mértékig Tandori Dezső és Nádas Péter is ilyen viszonyban van a nyelvvel. Szemléltesse most ezt a stílusmagatartást Esterházy Péter egyik „pincértörténeté”-nek részlete:

„Előbb-utóbb elkerülhetetlenül a szobám ajtajában álltam. Ám amint benéztem, már menekültem volna: rám vetült a tárgyak bizonytalansága: éreztem, hogy addig nem kezdhetek semmibe (nem is akartam valamibe belekezdeni, de ez nyilván véletlen; vagy ha nem: akkor is szükségem és jogom van egy elvi szabadsághoz), amíg el nem helyezem a dolgokat a szobában úgy, hogy azoknak egy érdektelen rend szűrős tekintete előtt sem kell pirulniok. Most hová? Átvágtam a szobán, egyenest az ablakhoz, s fölkapaszkodtam a keresztfára. Két tenyeremet és egymásra fektetett két lábfejemet ügyesen bújtattam át a szögeken. A belső udvaron, mint vacak, színpadi hattyúk, párnákkal, lepedőkkel megrakott asszonyok úsztak át...”⁸

Alig van azonban ebben az időszakban, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján olyan fiatalabb írónk, akinek stílusát ne érintette volna meg „a nyelv állandó elvi visszavételének önironikus folyamata”.⁹

3. Ezek persze inkább csak a legfeltűnőbb, a szélsőségességük miatt leginkább szembeötlő stílusmagatartás-típusok voltak. Ezeknek jelzésével, jól tudom, egyáltalán nem merítettem ki a lehetséges stílustörekvések teljes körét. Csak mutatóba néhányat a most nem is említettek közül: a vulgáris városi népnyelv, az argó irodalomba emelése, régiesítés-régieskedés, dokumentarista megoldások, játékos, szerepjátszó, filmkameraszerűen pontos, (nép)mesei hangütést próbálgató stb. nyelvhasználat.

De nem is állt szándékomban teljes körképet festeni. Ami számomra itt és most fontos volt, az annak a jelzése, milyen sokféle is tud lenni egy adott korszakban és műfajban a stílus. Ne is igyekezzünk hát, nyelvészek, irodalomkritikusok, valamiféle nyelvi uniformisba bújtatni az írókat, hiszen a változatosság a stílusban is gyönyörködtet.

(1997)

⁸ Esterházy Péter: Pápai vizeken ne kalózkodj! Magvető, Bp., 1981.² 197.

⁹ András Gábor: Mozgó Világ 1978/1: 61.

Nyelv és önbecsülés (Az interjút készítette: Javorniczky István)

*A világ mindig tálcán kínálja magát egy kis meditálásra (század- és ezredvég felé robogva-araszolva még inkább) arról, miért és mivégre is voltunk, vagyunk és leszünk a Föld nevű égitesten. Ismert értelmiségieket kérek arra, osszák meg az olvasóval személyes érzéseiket, gondolataikat. Nem számvetés ez, inkább töprengés a világról, arról, amilyen volt, amilyen és amilyenné formálódni látszik. Olyan beszélőket keresem, akikben – legyenek bármely világnézet, értékrend vagy párt hívei – két dolog közös: a gondolkodás eredetisége és figyelemreméltósága. Remélem, nem tévedtem.**

– *A magyar nyelv és stílus kutatójaként, a stilisztika egyetemi oktatójaként mit tart jellemzőnek a XX. századból?*

– A XX. század a nyelvvel való visszaélés százada is. Ez nem új a történelemben, de soha nem öltött olyan méreteket, mint a mi századunkban. Két nagy kísérlet volt a XX. században egy stabil, terveit szerint örökké tartó, mert önmagában a történelem végcélját felismerni vélő tekintélyuralmi berendezkedésnek a megteremtésére. Most, a század végén talán elmondhatjuk, hogy hála istennek egyik sem sikerült. Nácizmus és bolsevizmus. Sok közös mozzanatuk van, többek között a nyelv manipulatív, propagandisztikus célokra való felhasználása. Persze ne ringassuk magunkat abban a hitben, hogy a nácizmus régebbi és a bolsevizmus közelmúltbeli bukásával vége lett a nyelvvel való visszaélésnek. Általános emberi dolog, hogy, mint mindent, a nyelvet is megpróbáljuk fel- és kihasználni önös céljainkra.

– *Sok mindennek nevezhető ez az időszak, de eseménytelennek nem...*

– Történészek szerint nagyon rövid volt ez a XX. század, mert ahogy 1914-ig lényegében még a XIX. században élt legalábbis Közép-Európa, az 1989-es annus mirabilis olyan óriási változásokat hozott, hogy ami azóta van, az már teljesen új világ. De hagyjuk meg a történészeknek, hogy hány évig is tartott a XX. század, egy biztos: naptárilag még tart. Hadd tegyek egy jellegzetesen nyelvművelői észrevételt: a XX. század nem 1999. december 31-én ér véget, ahogy sokan hiszik, hanem 2000. december 31-én. Ám az igazi nagy esemény, hogy a világra első számjegye megmozdul, az az év végén lesz, amikor elkezdődik a 2000. év.

– *Sokan aggodalommal nézik, mit hoz a jövő az emberiségnek...*

– Az ezredfordulók körül mindig föltámadnak a világvégeképzetek. Elterjedt volt az a vélemény, hogy az 1000. évvel az emberiség történelme lezárul, Isten véget vet mindannak, ami itt a földön történt, és következik az utolsó ítélet. E világvégejelöltek modernizált és szekularizált változata szerint mindaz a tudásunk, amit a számítógépekben fölhalmoztunk, semmivé fog válni, mert a számítógépek nem fognak tudni mit kezdeni a két nullával, megzavarodnak, és minden eltűnik belőlük. Úgy gondolom, hogy a leírt és a kinyomtatott szavak biztosan nem tűnnek el.

– *Miről árulkodnak a szavak, milyen állapotban lépünk a harmadik évezredbe?*

– Minden korszaknak megvannak a jellegzetes szavai. Két éve egy napilap felkérésére összeállítottam egy kis szótárt az akkor népszerű szavakból. Akkor ezek számítottak divatszónak: *átvilágítás, controlling, csomag, csúsztat, ellehetetlenít, fejevadász, hiteles – mármint hiteles politikus–, humánpolitika, image (imázs vagy imidzs), karcsúsítás, kaszál, lenyúl valamit, magánosít, megmérés – vagy megméréstetés –, megválnak valakitől – vagyis elbocsátja az állásából –, menedzsment, PR (amit „piár” helyett nem szabad „péer”-nek mondani, mert akkor nem tartanak komoly embernek) és rendszerváltás vagy rendszerváltozás.*

– *Első hallásra meglehetősen rideg, nyers, profitorientált és önérvényesítő világ képe rajzolódik ki belőlük.*

– Pedig én csak ábécérendben elmondtam e szavakat. A kommentár nem a nyelvész dolga.

* Ezt a bekezdést az interjú készítője, Javorniczky István, a Magyar Nemzet akkori munkatársa írta, és Személyes ezredforduló című interjúsorozatának mindegyik beszélgetése előtt közölte. A sorozat kötetként is megjelent: Javorniczky István: Személyes ezredforduló. 16 beszélgetés a 20. századról. Századvég, Bp., 2000.

– *A szavak kisajátítása végigkíséri a század magyar történelmét is.*

– Azt olvasom egy hetilap címoldalán, hogy az értelmiségnek *elege van*. A nyelvésznek két dolog tűnik fel. Az első az, hogy van a kifejezésnek egy kötelező vonzata – *elege van valakinek valamiből* –, ami itt elmaradt. Persze a lap irányából és a cikkből kiderül, hogy a mostani kurzusból van elege az értelmiségnek. Nyelvileg ennek alapján az értelmiség fogalmát úgy definiálhatjuk, hogy azok az értelmiségiek, akiknek ez a kormány nem tetszik, és elegendő van belőle. A többiek ezek szerint nem azok. Vagy itt van a *polgár* szóval való bánás. Ha azt mondom, hogy most *polgári* kormány van, amelyet *polgári* pártok alakítottak, a mostani kormánykoalícióhoz nem tartozó pártok per definitionem nem polgáriak. És ha valaki se a mostani, se az előző kormánynak nem híve, akkor ezek szerint ő se nem értelmiségi, se nem polgár? De említhetem a *nemzeti gerinc* vagy a *magyarságteljesítmény* típusú nyelvi leleményeket is. Ezek homályos dolgok. Úgy gondolom, hogy személy szerint az én magyarságteljesítményem akkor a legjobb, ha a tőlem telhető legjobb cikkeket írom a mai magyar nyelvről és Krúdy Gyuláról, egyéb magyarságteljesítményre nem törekszem.

– *Utalt arra, hogy 1989-cel lényegében már megkezdődött egy új korszak...*

– Nemcsak politikai rendszerváltás után vagyunk, hanem ami perspektivikusan ennél is fontosabb: életmódváltás után. A népünk nagy vezéreit, Lenint, Sztálint és Rákosi Mátyást felvonultató elsős olvasókönyvtől, amelyből olvasni tanultam, néhány évtized alatt eljutottunk az internetig, az e-mailig, a könnyű és határtalan kapcsolattartás lehetőségéig. Föl tudjuk-e ezeket úgy használni, ahogy kellene? Egyre többet hallani az IRC-zésről, a csatizásról, arról, hogy emberek ülnek a számítógépük előtt, és órákon keresztül fecsegnek, csevegnek egymással. Soha nem fognak személyesen találkozni, de a gondolataik mégiscsak találkoznak a számítógép képernyőjén.

– *Az értékváltozások hogyan tükröződnek a nyelv, a stílus változásaiban?*

– Negyven éven át hivatalosan az *elvtárs* megszólítást kellett volna használni, de amennyire visszaemlékszem, sem a középiskolában, sem az egyetemen nem nagyon ment az elvtárszás. A hivatalos levelezésben, például kérvényírásakor természetesen mindenki *elvtárs* volt. Egy időben az egyik akadémiai bizottság titkára voltam, az Akadémia székházában tartottuk üléseinket, s levélben előre meg kellett kérni az Akadémia illetékes tisztviselőnőjét, hogy a termet egy bizonyos időpontra nekünk „biztosítsa”. A levélben a megszólítás természetesen az *elvtársnő* volt. Voltam olyan naiv vagy ironikus, már nem is tudom, hogy egy ilyen tárgyú levelemet még 1989 novemberében is ezzel a megszólítással kezdtem. A hölgy kérdőre vont: miből gondolom, hogy ő elvtársnő? Mire én kicsit fáradtan, kicsit udvariatlanul azt válaszoltam: talán abból, hogy mindeddig az volt. A korábban kötelező és célirányos megszólítás 1989 novemberében egyszerre megbélyegző lett a számára, igyekezett tisztázni az átmenet e sajátos időszakában, hogy ő nem az, aki. Persze ha valaki nem elvtársnő, akkor ki? Az *elvtársat* könnyű volt felváltani az *úrral*, az *elvtársnőt* viszont nem lehet felcserélni sem az *úrnővel*, sem az *úrasszonnyal*. Egyelőre olyan írásos megszólítások vannak, hogy *Tisztelt Programvezető Asszony!* vagy *Tisztelt Tanszékvezető-helyettes Asszony!* Kicsit furcsák, nehézkesek, de örülünk, amíg ilyen gondjaink lehetnek. Tudjuk, hogy a szavak jelentésváltozásának iránya mindig pejoratív. Az *úr* eredetileg az Úristennek dukált csak, most már eljutottunk oda, hogy: „és akkor az *úr* három lövéssel leterítette a *hölgyet*”. A szavak befutják a maguk pályáját, többnyire nagyon magasról indulnak, és nagyon mélyen végzik. Még mindig megdöbbenek egy kicsit, amikor kapok egy hivatalos levelet *Tisztelt Kemény Úr!* megszólítással. A háború előtti nyelvi norma szerint a sarki fűszeres volt a Kemény úr. Mindenki más, akinek volt olyan foglalkozása, amelyet megszólításba lehetett foglalni, az *szerkesztő úr* volt vagy *professzor úr*. Ha, mondjuk, 1956-ban történész édesapám úgy dönt, hogy ezentúl inkább a müncheni Közép-Európai Intézetnek lesz a munkatársa, nem pedig az Országos Széchényi Könyvtár beosztott könyvtárosa, akkor én simán lehetnék *Herr Kemény*, bár ott is jobb szeretném a *Herr Professor* megszólítást. Magyarul is, amit a legjobban szeretek, az a *kedves tanár úr*, végül is annál nagyobb tisztesség és dicsőség nincsen, mint tanárnak lenni.

– *A környezet rombolásáról gyakran esik szó, de a szavak pusztítása, a nyelv tönkretétele nem kevésbé eredményesen folyik.*

– Minden korszak rossz véleménnyel volt a maga nyelvéről, mint ahogy minden nemzedék bevallva-bevallatlanul úgy érzi, hogy az utána következők már nem tudják, mi az igazi szerelem, mi az

igazi művészet, mi az erkölcs. Melyek a fő vádpontok a mai nyelvhasználattal szemben? Sok az idegen szó, idegen felirat, egy sor kifejezést rosszul használnak, rosszul írnak. A turista csodálkozik, és arra gondol, hogy a bennszülöttek próbálkoznak, igyekeznek megtanulni a művelt Nyugat nyelveit, de még gyakran elhibázzák. A másik jellegzetes kifogás a nyelvi durvaság. Már réges-régen nem a férfiember privilégiuma, hogy – egyébként jórészt ősi finnugor vagy ótörök eredetű – obszcén szavakat használjon. Az efféle szavak az amerikai angolban igen gyakoriak, különösen bűnözők vagy katonák körében játszódó filmekben röpködnek. Ha ezeket a magyar szinkronszöveg pontosan lefordítja, a mai magyar középkorú néző számára ijesztő vagy kínos a töménységük. Az egyik kitűnő színpadi szerzőnk bátor tette volt a hetvenes évek végén, hogy ezt a trágár, igénytelen, lepusztult lumpennyelvet a színpadra vitte. Még mindig vannak, akik elhagyják a nézőteret, mert ebben a töménységben nem tudják elviselni a trágárságot. Ignotus mondta, hogy az írónak mindent szabad, ha meg tudja csinálni. Nem hiszem, hogy a nyelv elszegényedéséért a filmet, a színházat vagy az írókat szabad okolni, ezek csak tükröznek valamit. Más kérdés, hogy a durvaság divatját egyben gerjeszthetik is.

– *Mit tegyen ilyen helyzetben a régi értékek védője, esetünkben a nyelvész?*

– Előrebocsátom, hogy engem mindezeknél sokkal jobban bánt a magyar nyelvtan ellen elkövetett vétségek sokasága. Ha valaki *tudnék* helyett azt mondja, hogy *tudnák*, még mindig úgy érzem, mintha orron vertek volna. Feladata-e a nyelvművelőnek, hogy megszabja, hogyan kell beszélni? Az egyik nézet szerint a nyelvész dolga az, hogy leírjon, megfigyeljen, vizsgálódjon. A másik szélsőség az, hogy a nyelvet és a nyelvhasználót meg kell rendszabályozni. Ehhez persze pontosan tudnunk kellene, hogy mi a helyes. De ahol egymással versengő szavak vannak, mint a *rendszerváltás* és a *rendszerváltozás*, vagy ahol stílusbeli, konnotációbeli különbségek vannak a szavak között, ott csak azt mondhatja a nyelvművelő, hogy van, amikor ez a jó, van, amikor az a jó. A szövegkörnyezet és a közlési helyzet szabja meg, hogy melyik szót, melyik jelzót, melyik mondatformát kell választani. Szerintem a teljes be nem avatkozás és a törvényi szabályozás között, az „arany középút” kellene haladnunk. Elsősorban a családnak, másodsorban az iskolának és csak harmadlagosan a tudománynak vagy az ismeretterjesztésnek kell megtanítania a választási lehetőségekre a fiatalot, és amennyire lehet, a felnőtt embert is. Aki nem ismeri a nyelv gazdagságát, akinek nincsen meg a szókincse, az az egyszerűbb, a durvább, a primitívebb megoldást fogja választani. Nyelvművelésre tehát szükség van, de nem törvényekkel, szankciókkal fenyegető nyelvművelésre, hanem ahogy Lőrincze Lajos mondta: emberközpontú nyelvművelésre. Arra, hogy a nyelvünkben is próbáljunk meg európaiak lenni, ahogy életformában, anyagi kultúrában, öltözködésben megpróbálunk felzárkózni. A mostani életforma- és kultúraváltás ne követelje meg tőlünk a régi nyelvi és viselkedésbeli értékek, hagyományok teljes feladását. Ha mi magunk nem értékeljük kellően, nem védjük ezeket a nyelvi és kulturális értékeket, ezt senki mástól nem várhatjuk el. Úgy kell nekünk bekapcsolódnunk abba a körbe, amelybe hitünk, reményeink szerint mindig is tartoztunk, még akkor is, amikor Budapestet nem bevásárlóközpontok, hanem szovjet tankok vették körül, hogy magunkkal vigyük mindazt, amit csak mi tudunk ebbe a körbe bevinni.

– *Egy régi művelt társaságban a stílus fontosságát nem kellett volna magyarázni, de mitől remélhető és érhető el, hogy a lenyúlás világának emberei a szavakra, a beszédre is érzékenyek legyenek?*

– Azt szokták mondani, hogy a nyelvművelés falra hányt borsó, mert úgymint mindenki úgy fog írni és beszélni, ahogy ő jónak tartja. Anyanyelvi szinten beszél és ír magyarul, miért szól bele a nyelvész? Nemrég szóvá tettem, hogy miért írják az új bevásárlóközpont nevét, a Mammutot két *m*-mel, és miért nem hosszú az *ó* az új utcai újság, a Metro végén, ahogy azt a magyar nyelv szabályai megkívnának. Az üzletközpont egyik vezetője udvarias levelében azzal indokolta a két *m*-et, hogy ezzel is a bevásárlóközpont nagyságát akarták nyomatékosítani, az újság munkatársa pedig azzal érvelt, hogy a lap tulajdonosa svéd, ott pedig a *metró* szó *o*-ja rövid. Új korszakban élünk, amikor nagyon sok gazdasági, nyelvészeti, udvariassági, pszichológiai szempont ütközik egymással. Mondhatni, ha magyar nyelvű lapoknak angol címük lehet, miért bánt engem az a hiányzó ékezet a Metro végén? Hiszen ha e-mailezünk, úgymint le kell mondanunk az összes ékezetéről. „Nevünkről lehull az ékezet”, ahogy Márai írta a versében; s ehhez ma már nem kell emigránsnak lennünk. Ezekben a dolgokban benne vannak egy korszak anyagi viszonyai, lehetőségei, benne van a technika, a dolog

humán része, nyelvészeti része – és az önbecsülés kérdése. Van-e a mi számunkra olyan fontos az a magyar ékezet a nevünkben meg a szavakban, hogy megpróbáljuk megtalálni a megoldást?

– *Nyelvészként is, Krúdy kutatójaként is átélheti olyan dolgok elmúlását, igeidők, krúdys hangulatok, utcák eltűnését, amelyek veszteségek ebben a globalizálódó poszt-világban...*

– Krúdy maga jellegzetesen XIX. századi ember volt, vagy legalábbis annak érezte magát, noha csak huszonkét éves volt, amikor véget ért a XIX. század. Egész életműve ennek a régi életformának a visszasírása, miközben pontosan tudta, hogy az a világ, amelyet visszasír és visszaélmodik, tökéletesen megérett a pusztulásra. A Tabánt nem sokkal Krúdy halála után, még a harmincas években lerombolták. A mi ifjúkorunk eseménye volt a régi Óbuda lebontása, a helyére lakótelepi kockaházak, szalagházak kerültek. Persze, hogy hiányzik sok minden. De éppen Krúdy példája mutatja, hogy a szellemi alkotásokban nagyon sok minden megmarad, ami anyagi mivoltában megsemmisül. Sok mindent nem vihetünk magunkkal a következő évezredbe, de magunkkal vihetjük a lényegét: Krúdy nyelvét, életszeretét, az igényt az úgynevezett jó életre. Hogy szeressünk és tudjunk beszélgetni, legyenek érzelmeink, szeressük a nőket, a jó borokat, a jó ételeket, a jó novellákat. S egyáltalán: ne tekintsünk olyan végletes pesszimizmussal az életünkre, mint ahogy az a mai magyar társadalomban szokásos. Ne úgy éljük meg ezt a korszakváltást, mint valaminek a megsemmisülését, hanem úgy, hogy végre történik valami igazán jó, aminek rengeteg rossz mellékjelensége, velejárója van. Kisfiúként éltem át a forradalom leverését, utána évtizedekig szenvedélyesen érdekelt a politika. Az egész világ egy nagy sakkjátszmává, a fekete és fehér mérkőzésévé vált, napról napra követtem a lépéseket, s vártam, hogyan fog ez eldőlni. Végül is eldőlt: a harmadik világháború, amely sose tört ki, valójában negyven évig tartott, s végül is ezt a meg nem vívott és mégis megvívott világháborút – Reagan elnök jellegzetesen naiv, amerikaias rajzfilmstílusával szólva – a Sötétség Birodalma veszítette el. Hogy aztán mire tudjuk fölhasználni ezt, hogy a magyar önmarcangolás és egymást marcangolás lesz-e erősebb, vagy az a fajta magyarság, amely a magyar irodalom legjobbjában mindig megellelhető, levehető a polcra, sőt CD-ROM-on is tanulmányozható, nos, ez ennek az ezredfordulónak a kérdése. A századforduló óta most először van lehetősége a magyar társadalomnak a lassú, keserves, de sikerrel biztató anyagi és kulturális fejlődésre. Háború nélkül, diktatúra nélkül, forradalom, ellenforradalom, különféle színárnyalatú terror nélkül. Szerintem ez nem válság, hanem óriási, talán soha vissza nem térő lehetőség. Próbáljuk megragadni, mert nem biztos, hogy lesz még egy. Igaz ez akkor is, ha borzasztóan nehéz életformaváltásról, nemzedékváltásról van szó, arról, hogy a felhalmozás, a gazdasági eredményesség szempontjai ellentétbe kerültek az elemi szociális szempontokkal. De ez már nem az én szakmám. Ahogy Móricz mondta: hagyd a politikát, építkezz. Vérmérsékletem és nézeteim szerint is igyekeztem mindig valahol középen állni, középen maradni és munkálkodni. Hadd olvassam fel végezetül egy kedvenc Babits-idézetemet a Jobb és bal című versből. „Láng, láng, meddig cibálnak badar / szelek / jobbra és balra? Hajlik a láng jobbra, / hajlik balra de mit neki / jobb és bal: ki csak fölfelé tör? / Melyik égtáj / mondhatja őt övének? Jobbra vagy / balra csak rokont keres, / kit áttüzesítsen s magával röptessen! // Ki állíthat / jobbra vagy balra engem? / Labdázatok, mindenkié vagyok! / Csak majd az Isten / ha az Itélet trombitája szól, / állítand jobbra vagy balra. / A többi: játék. (Noha sírnom kell rajta.)”

(1999. március 1.)

A tanulmányok eredeti lelőhelye (Bibliográfiai tájékoztató)

- Hogyan (nem) lettem nyelvész?** In: Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 74. Sorozatszerk. Bolla Kálmán. Zsigmond Király Főiskola, Bp., 2007. 5–11. [Címe megváltoztatva.]
- Házsártos.** Kézirat. 1967. Itt jelenik meg először. [Címe módosítva.]
- Vigyorog, mint a fakutya.** Nyr. 1972: 158–65. [Címe megváltoztatva.]
- Szótévesztésből jelentésváltozás.** In: Nyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Bp., 1985. 55–65.
- „Nekiesik, mint borjú az új kapunak”.** In: Nyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Bp., 1985. 178–92. [Címe módosítva.]
- A közhelyről – közhelyek nélkül.** In: Nyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Bp., 1985. 124–44.
- Címszavakban a sajtónyelvi címadásról.** In: Szaknyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes. Gondolat, Bp., 1989. 101–33. [Címe és köztes címeinek egy része megváltoztatva.]
- A magyar sportnyelv ereje és gyöngéi.** In: Szaknyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes. Gondolat, Bp., 1989. 147–58. [Címe és köztes címei megváltoztatva.]
- Szakszókincs – szaknyelv – tudományos nyelv (Újabb szempontok egy régi vitakérdéshez).** In: Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Szerk. Balázs Géza, A. Jászó Anna, Koltói Ádám. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2002. 271–6.
- Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban.** Debreceni Szemle 2002: 201–13.
- A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról (Szempontok és javaslatok).** Nyr. 1994: 287–99.
- Igekötő-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás?** In: Normatudat – nyelvi norma. Szerk. Kemény Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1992. 205–27.
- Nyelvi változás és mikrodiakronia.** Magyar Nyelvjárások XLI. Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2003. 287–95.
- Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése.** In: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika. Szerk. Büky László. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2004. 83–93. [Alcíme elhagyva, szövege erősen rövidítve.]
- A szintetikus és az analitikus kifejezőmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban.** Ebben a formában itt jelenik meg először. Előzményei: A szintetikus kifejezőmód érvényesülése az újabb magyar nyelvhasználatban. In: 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. Mártonfi Attila, Papp Kornélia és Slíz Mariann. Argumentum Kiadó, Bp., 2006. 593–600; Az analitikus kifejezőmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban. Nyr. 2009: 263–74.
- Nyelvreírás – nyelvművelés – stilisztika.** In: Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Szerk. Domonkosi Ágnes, Lanstyák István, Posgay Ildikó. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Bp., 2007. 33–7.
- Kép és kommunikáció.** In: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Szerk. Grétsy László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1985. II, 119–205. [Új alcímmel.]
- A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében.** Nyr. 2008: 279–302.
- Az eltévedt lovas (Egy Ady-szimbólum értelmezéséhez).** In: Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1991. 89–95.
- Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról.** In: Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1991. 95–105.
- Próza stílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból).** Nyr. 2009: 155–96.
- A pajzsos ember motívuma Krúdy Gyula prózájában.** MNy. 2008: 203–7.
- A szakrális és az erotikus viszonya Krúdy prózájában.** In: Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról. Szerk. Jenei Teréz, Pethő József. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2004. 44–53.
- Tárgyasító és allegorizáló metaforaalkotás Cholnoky László kisregényeiben.** Nyr. 2006: 422–38.

- „... dudás a fuvolást...” (Babits-motívumok József Attila-versekben).** In: József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. A József Attila születésének 100. évfordulója alkalmából 2005. április 11-én Debrecenben megtartott stilisztikai tanácskozás anyaga. Szerk. Szikszainé Nagy Irma. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen, 2005. 36–48.
- A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál.** In: Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1991. 110–3.
- „Kemény a menny” (Szabolcsi Miklós könyve József Attiláról).** Nyomtatásban itt jelenik meg először. Korábbi, megszűnt lelőhelye: Hungarológiai Értesítő 1992: <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/bibl/92/92irod.htm>
- Átutazóban a nagyepika felé (Nyelvi képek, motívumok szövegszervező funkciója Déry Tibor Pesti felhőjáték című regényében).** In: Mérlegen egy életmű. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai (2002. december 5–6.). Szerk. Botka Ferenc. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2003. 38–47. [Alcíme módosítva.]
- A nyelvi kép funkciója az újabb magyar elbeszélő prózában (Kőbányai János: El; Mészöly Miklós: Sutting ezredes tündöklése; Tolnai Ottó: Briliáns).** In: Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 219–26. [Címe és 1. pontja módosítva.]
- Képsűrűség mint nemzedéki stílusjegy?** In: Congressus septimus internationalis fenno-ugristarum. Debrecen, 27. VIII.–2. IX. 1990. Sessiones sectionum. Dissertationes. Litteraria. Red. I. Dobos, L. Keresztes etc. Debrecen, 1990. 247–52.
- Ottlik Géza és a nevek (Írói névadás a Hajnali háztetők-ben).** NyT. 1995: 371–5.
- Stílusmagatartások a hetvenes évek magyar szépprózájában (Stílustörténeti vázlat).** In: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. Kiss Gábor, Zaicz Gábor. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1997. 182–6.
- Nyelv és önbecsülés (Az interjút készítette: Javorniczky István).** Magyar Nemzet, 1999. március 1. 8. Kötetben: Javorniczky István: Személyes ezredforduló. 16 beszélgetés a 20. századról. Századvég, Bp., 2000. 97–106.